

सुश्रुतः ।

सूत्रनिदानशारीरचिकित्साकलोत्तर-
कल्पित आयुर्वेदः ।

भगवता धन्वन्तरिणोपदिष्टः ।

सुश्रुतनामधेयेन तच्छिष्येण विरचितः ।

वि, ए, उमाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृत्य प्रकाशितः ।

द्वितीयं संस्करणम् ।

कलिकाताम्रगिरि

सरतोयम्

मुद्रितः ।

६१८८१ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,

২নং রমীনাথমজুমদারের ষ্ট্রীট,

কলিকাতা।

প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়

৫৬ নং আম্বাউ'ষ্ট্রীট,

কলিকাতা।

सुश्रुते सूत्रस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

—०—

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्ति.
आयुर्वेदस्योत्पत्तिः	१	४
तस्य अष्टौ भेदाः	१	१८
शल्यस्य लक्षणम्	२	६
शालाकस्य	२	८
कायचिकित्सायाः	२	११
भूतविद्यायाः	२	१४
कौमारभृत्यस्य	२	१८
अगदतन्त्रस्य	२	१८
रसायनतन्त्रस्य	३	२१
वाजीकरणतन्त्रस्य	३	२३
शिथोपनीयाध्यायः	६	१५
अध्ययनसम्प्रदानीयाध्याय	८	८
प्रभाषणीयाध्यायः	१३	१०
अग्नोपहरणीयाध्यायः	१४	१४
शस्त्रकर्मणोऽष्टौ भेदाः	१४	१८
ऋतुचर्याध्यायः	१८	१७
निमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्तादीनां लक्षणम्	१८	४
यन्त्रविध्यध्याय		१८
यन्त्राणां षड्भेदाः		२४
शस्त्रावचारणीयोऽध्यायः	२८	२०

विषय	पृष्ठाङ्क.	पङ्क्तिः
शस्त्राणां विशतिर्भेदा. ...	२८	२२
योग्यासूत्रीयाध्याय ..	३३	५
विशिखानुप्रवेशाध्याय ..	३४	४
क्षारपाकविध्यध्याय. ..	३५	२०
अग्निकर्मविध्यध्याय. ..	३८	२०
जलौकावचारणीयाध्यायः .	४३	२२
शोणितवर्णनीयाध्याय	४७	८
दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयाध्यायः	५२	६
कर्णव्यधबन्धविध्यध्यायः ...	५८	२१
आमपक्वैषणीयाध्याय' .	६५	१४
व्रणालेपनबन्धविध्यध्याय' .	६८	२
व्रणितोपासनीयाध्यायः ...	७३	१५
हिताहितीयाध्याय' ...	७७	३
व्रणप्रश्नाध्यायः ...	८१	१०
व्रणास्त्रावविज्ञानीयाध्यायः ..	८७	२१
कृत्याकृत्यविध्यध्यायः .	८०	१४
व्याधिसमुद्देशीयाध्याय. .	८३	६
अष्टविधशस्त्रकर्माध्याय' .	८६	११
प्रमत्तशल्यविज्ञानीयाध्याय	१०१	२
शल्यपनयनीयाध्यायः	१०४	८
विप्रसीतविप्रसीतव्रणविज्ञानीयाध्याय	१०७	११
विप्रसीतानिपुणशकुनस्वप्ननिदर्शनीयाध्यायः		

विषयः	पृष्ठाङ्क	पङ्क्तिः
षष्ठेन्द्रियार्णविप्रतिपत्त्यध्यायः	११६	२
कायाविप्रतिपत्त्यध्यायः ...	११७	२१
स्वभावविप्रतिपत्त्यध्यायः ..	१२०	१२
अवारणीयाध्यायः ...	१२२	८
युक्तसेनीयाध्यायः ...	१२४	१२
आतुरोपक्रमणीयाध्यायः ...	१२६	१२
भिन्नकाध्यायः ...	१२३	२१
भूमिप्रविभागविज्ञानीयाध्यायः	१२६	१७
द्रव्यसंग्रहणीयाध्याय ...	१२८	१८
संशोधनसंग्रमनीयाध्यायः ...	१४५	२०
द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयाध्यायः १४८		८
द्रव्यविशेषविज्ञानीयाध्यायः ...	१५२	४
रसविशेषविज्ञानीयाध्यायः ..	१५४	१८
वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयाध्यायः	१५८	१६
विरचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयाध्यायः	१६१	२२
द्रवद्रव्यविध्यध्यायः ...	१६८	२१
जलवर्गः ...	१७५	३
क्षीरवर्गः ..	१७६	२४
दधिवर्गः ...	१७८	१७
तक्रमुणाः ...	१७८	२२
नवनीतगुणाः ...	१७८	१३
घृतगुणाः ...		२४
तैलगुणाः ...	१८१	१३

विषय.	पृष्ठाङ्क.	पङ्क्ति.
मधुवर्ग	१८४	२
इक्षुवर्ग	१८५	१५
मद्यवर्ग	१८७	११
मूत्रभेदा	१८१	११
अन्नपानविध्यध्याय	१८२	१७
कुधान्यवर्ग.	१८४	२०
मासवर्गः	१८८	२०
आनूपवर्ग.	२०२	१८
फलवर्गः	२०६	२३
शाकवर्ग.	२१३	६
पुष्पवर्ग	२१८	२०
कन्दवर्ग	२२१	११
लवणवर्ग	२२२	१८
कृतान्नगुणविस्तर	२२५	३
रसवीर्यविपाकिभक्ष्या	२२८	११
सर्वाण्यनुपानानि	२३१	१७
आहारविधि	२३४	१८
आहारगतनिश्चयः	२४०	२२

निदानस्थानस्य सप्तमीपत्रम् ।

वातव्याधिनिदानम्	२४३	३
अर्शोनिदानम्	२५१	५
अश्मरीनिदानम्	२५४	२१
भगन्दरनिदानम्	२५८	४

विषयः		पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः
कुष्ठनिदानम्	..	२६०	८
कुष्ठभेदा.	..	,,	२२
प्रमेहनिदानम्	.	२६५	२
उदरनिदानम्	..	२६८	८
मूढगर्भनिदानम्	...	२७१	१७
विद्रधिनिदानम्		२७३	१७
विसर्पनाडीस्वनरोगनिदानम्		२७६	१८
अन्यत्रपच्युर्दुर्गलगण्डनिदानम्		२८०	२
वृद्धापदशस्त्रीपदनिदानम्		२८३	१०
क्षुद्ररोगनिदानम्		२८६	२
शुकदोषनिदानम्		२८१	५
भग्ननिदानम्		२८२	२१
मुखरोगनिदानम्		२८४	२१

शरीरस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

सर्वभूतचिन्ताशरीरम्	..	३०२	२
शुक्रशोणितशुद्धिशरीरम्	.	३०६	१५
गर्भावक्रान्तिशरीरम्	..	३१२	१८
गर्भव्याकरणशरीरम्	..	३१८	२
शरीरसंख्याव्याकरणशरीरम्		३२८	१८
प्रत्येकमर्मनिर्देशशरीरम्	...	३३६	१९
सिरावर्णनविभक्तिशरीरम्	..	३४५	२०
सिराव्यधविधिशरीरम्	...	३४८	१८
धमनीव्याकरणशरीरम्	...	३५५	५

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः
गभिणीव्याकरणशारीरम् ..	३५८	१६
चिकित्सितस्थानस्य सूचीपत्रम् ।		
द्वित्रयीचिकित्सा ..	३७१	२
सद्योत्रणचिकित्सा ..	३८५	८
द्विन्नाना चिकित्सा ..	३८७	१७
भिन्नाना चिकित्सा ...	३८८	१६
भग्नाना ,, ...	३८३	१०
भग्नतैलम् .	३८७	२१
वातव्याधिचिकित्सा .	३८८	५
महावातव्याधिचिकित्सा ...	४०३	५
अर्शश्चिकित्सा .	४१२	४
अर्शोयन्त्रप्रमाणम् ...	४१४	१६
अर्शोलेपा .	४१४	२४
अट्टशेष्वर्शसु योगा .	४१५	८
भस्मातकविधानम् ...	४१६	२३
अश्मरीचिकित्सा ..	४१८	४
भगन्दरचिकित्सा ..	४२३	२
कुष्ठचिकित्सा	४२८	२
महाकुष्ठचिकित्सा '	४३७	२१
अरिष्टाः .	४३८	१७
आसवाः .	४३८	२
अथ सुरा' ...	४३८	६
अवलेहः ...	४३८	११

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः
चूर्णक्रिया	४३८	१६
अयस्कृतयः	४३८	२०
खदिरविधानम्	४४०	२३
प्रमेहचिकित्सा	४४२	५
प्रमेहपिडकाचिकित्सा	४४५	८
मधुमेहचिकित्सा	४४८	२
उदरचिकित्सा	४५१	२
मूढगर्भचिकित्सा	४५६	६
विद्रधिचिकित्सा	४६०	२१
विसर्पनाडीस्तनरोगचिकित्सा	४६४	१०
अन्यपच्यर्बुदगलगण्डचिकित्सा	४७०	१५
हृद्वापदशस्त्रीपदानां चिकित्सा	४७८	११
क्षुद्ररोगचिकित्सा	४८४	४
शूकररोगचिकित्सा	४८८	८
मुखरोगचिकित्सा	४८०	२०
शोफचिकित्सा	४८७	१४
अनागताबाधप्रतिषेधचिकित्सा	५००	८
मिश्रकचिकित्सा	५१२	१५
क्षीणबलीयवाजीकरणचिकित्सा	५१७	४
सर्वोपघातशमनीयरसायनम्	५२०	१४
मेधायुष्कामीयरसायनम्	५२३	१०
स्वभावव्याधि प्रतिषेधनीयरसायनम्	५२७	११
निवृत्तसन्तापीयरसायनम्	५३२	१०

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः
श्रीषधिविज्ञानम् ...	५३२	१८
स्नेहोपयोगिकचिकित्सा	५३६	१६
स्थावरस्नेहाः ..	”	२४
कषायस्नेहपाकक्रम	५३७	२०
पलकुडवादीना मानम् ...	५३८	२
स्नेहपाकक्रमः	५३८	२
स्नेहपानक्रम. .	”	१५
स्नेहावचारणीयचिकित्सा	५४३	८
वमनविरेचनसाध्योपद्रवचिकित्सा	५४६	१८
वमनविरेचनव्यापच्चिकित्सा	५५२	१५
नेत्रवस्तिप्रमाणप्रविभागचिकित्सा	५५८	”
व्यापद्	५६२	६
नेत्रवस्तिव्यापच्चिकित्सा ..	५६३	५
अनुवासनोत्तरवस्तिचिकित्सा	५६७	८
तैलानि	”	१८
स्नेहवस्तिजा' व्यापद्ः	५७३	२४
उत्तरवस्तिविधि'	५७५	१५
निरुद्धोपक्रमचिकित्सा .	५७८	९
हादय प्रवृत्ता . . .	५८१	१४
वस्तय. .	”	२५
आतुरोपद्रवचिकित्सा .	५८८	११
धूममस्यकवलयग्रहचिकित्सा	५९१	१८

विषय पृष्ठाङ्कः पङ्क्ति

कल्पस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

अन्नपानरक्षाकल्प	..	६०१	३
स्थावरविषविज्ञानम्	.	६०८	६
जङ्गमविषविज्ञानम्	.	६१३	१६
सर्पदष्टविषविज्ञानम्	...	६१८	२
सर्पदष्टचिकित्साकल्पः		६२६	४
मृषिककल्प	..	६३५	४
दुन्दुभिस्त्रनीयाध्यायः	...	६४०	११
कीटकल्प.	..	६४३	१४

उत्तरतन्त्रस्य सूचीपत्रम् ।

औषद्रविकाध्याय		६५८	२
सन्धिगतरोगविज्ञानीयाध्यायः		६६२	४
वर्त्मगतरोमविज्ञानीयाध्याय		६६३	८
शुक्लगतरोगविज्ञानीयाध्यायः		६६५	२०
कृष्णगतरोगविज्ञानीयाध्याय.		६६७	४
सर्वगतरोगविज्ञानीयाध्याय		६६८	१७
दृष्टिगतरोगविज्ञानीयाध्याय.		६७२	७
चिकित्सितप्रविभागविज्ञानीयाध्यायः	६९७		२
वाताभिष्यन्दप्रतिषेधः	..	६७८	१४
पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधः	..	६८०	१३
श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेधः	...	६८२	१८
रक्ताभिष्यन्दप्रतिषेधः	...	६८४	१८
लेख्यरोगप्रतिषेधः	...	६८६	१३

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः
मेद्यरोगप्रतिषेधः ...	६८१	२
छेद्यरोगप्रतिषेधः ...	६८२	२
यक्ष्मकोपप्रतिषेधः ...	६८४	१८
दृष्टिगतरोगप्रतिषेधः ...	६८५	२१
क्रियाकल्याध्याय ...	७०६	२
नयनाभिघातप्रतिषेधः ...	७१५	२
कर्णगतरोगविज्ञानीयाध्याय ...	७१७	१८
कर्णगतरोगप्रतिषेधः ..	७२०	२
नासागतरोगविज्ञानीयाध्यायः	७२४	२२
नासागतरोगप्रतिषेधः ..	७२७	१३
प्रतिश्यायप्रतिषेधः ...	७२८	४
शिरोरोगविज्ञानीयाध्याय ...	७३३	२
शिरोरोगप्रतिषेधः ..	७३५	५
नवग्रहाकृतिविज्ञानीयाध्यायः	७३८	४
स्कन्दग्रहप्रतिषेधः ...	७४१	२०
स्कन्दापस्मारप्रतिषेधः ..	७४३	४
शकुनिप्रतिषेधः ...	७४३	२०
रेवतीप्रतिषेध ...	७४४	१८
पूतनाप्रतिषेधः ...	७४५	१४
अश्वपूतनाप्रतिषेधः .	७४६	१२
शीतपूतनाप्रतिषेधः ...	७४७	५
मुखमण्डिकाप्रतिषेध ..	७४७	२१
नेत्रमेघप्रतिषेधः ...	७४८	१५

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः
ग्रहोत्पत्तिः .	७४८	१२
योनिव्युत्पत्तिप्रतिषेधः .	७५१	७
ज्वरप्रतिषेध	७५४	२
अतीसारप्रतिषेध	७७८	६
शोषप्रतिषेधः	७८६	१३
गुल्मप्रतिषेधः	८०३	१०
हृद्रोगप्रतिषेध	८१५	२०
पाण्डुरोगप्रतिषेधः	८१७	१५
रक्तपित्तप्रतिषेधः	८२३	६
मूर्च्छाप्रतिषेधः	८२८	१३
पानान्तरप्रतिषेधः	८३१	८
दृष्ट्याप्रतिषेध	८४१	७
हृदिप्रतिषेधः	८४५	१२
हृक्काप्रतिषेधः	८४८	१४
श्वासप्रतिषेधः	८५२	४
कासप्रतिषेधः ..	८५७	२
स्वरभेदप्रतिषेधः .	८६३	११
कृमिरोगप्रतिषेधः	८६५	८
उदावर्तप्रतिषेधः .	८६८	१७
विसृचिकाप्रतिषेध	८७४	२
अरोचकप्रतिषेधः ..	८७७	१०
मूत्राघातप्रतिषेधः	८८०	२
मूत्रदोषप्रतिषेधः ...	८८५	२

विषयः	पृष्ठाङ्क	पङ्क्तिः
अमानुषोपसर्गप्रतिषेध	८८७	७
अपस्मारप्रतिषेध	८८२	२०
सञ्ज्ञादप्रतिषेधः	८८६	५
रसभेदविकल्पाध्याय	८८८	१४
स्वस्थवृत्ताध्याय	८०२	११
द्वादशाशनप्रविभागा	८०६	२०
दशौषधकाला	८०७	१६
तन्त्रयुक्तिनामाध्याय	८०८	१०
दोषभेदविकल्पाध्याय	८१४	५

सूचीपत्र समाप्तम् ।

सुश्रुतः ।

अथ सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

नमो ब्रह्मप्रजापत्यशिवलभिद्वन्वन्तरिसुश्रुतप्रभृतिभ्यः ।

अथातो वेदोत्पत्तिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । यथो-
वाच भगवान् धन्वन्तरि सुश्रुताय ॥१॥

अथ खलु भगवन्तममरवरसृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं
काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौ-
ष्कलावतकरवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतयः ऊचुः । भग-
वन् । शरीरमानसागन्तुस्वाभाविकैर्व्याधिभिर्विविधवेद-
नाभिघातोपद्रुतान् सनाथानप्यनाथवद्विचेष्टमानान् विक्रो-
शतश्च मानवानभिसमीक्ष्य मनसि न पीडा भवति तेषां
सुखैषिणा रोगोपशमार्थमात्मनः प्राणयात्रार्थञ्च प्रजाहित-
हेतोरायुर्वेदं श्रोतुमिच्छाम इहोपदिश्यमानम् । अत्राय-
त्तमैहिकमाशुषिकञ्च श्रेयः । तद्भगवन्तमुपपन्ना स्मः
शिष्यत्वेनेति । तानुवाच भगवान् स्वागतं व । सर्व एवा-
मीमांसा अध्याप्याश्च भवन्तो वत्साः । ॥२॥

इह खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव
प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रञ्च कृतवान् स्वयम्भूः ।
ततोऽल्पायुष्टमल्पमेधस्वच्चावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रप्नो-

तवान् । तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या
कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्र-
मिति ॥३॥

अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः ।

तत्र शल्यं नाम विविधदणकाष्ठपाषाणपाशुलोहलोष्टास्थि-
बालनखपूयास्त्रावान्तर्गर्भशल्योद्धारणार्थं यन्त्रशस्त्रचाराग्नि-
प्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥४॥

शालाक्यं नाम ऊर्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां अवणनयन-
वदनघ्राणादिसञ्चितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥५॥

कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसञ्चितानां व्याधीनां
ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपश-
मनार्थम् ॥६॥

भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्ष.पितृपिशाच-
नागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादियहोपश-
मनार्थम् ॥७॥

कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोध-
नार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥८॥

अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदृष्ट-
व्यञ्जनार्थं विविधविषसयोगविघ्नोपहतोपशमनार्थम् ॥९॥

रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकर रोगा-
पहरणसमर्थञ्च ॥१०॥

वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामा-
प्यायनप्रसन्दीपचयजनननिमित्तं ग्रहर्षजननार्थञ्च । एव-

र्द्धोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते ॥११॥

अत्र कस्मै किमुच्यतामिति । त ऊचुः । अस्माकं सर्वेषामेव शल्यज्ञानमूल कृत्वोपदिशतु भगवानिति । स उवाचैवमस्त्विति । त ऊचुर्भूयोऽपि भगवन्तम् । अस्माकमेकमतीना मतमभिसमीक्ष्य सुश्रुतो भगवन्त प्रच्यति । अस्मै चोपदिश्यमान वयमप्युपधारयिष्यामः । स होवाचैवमस्त्विति । वत्स सुश्रुत । इह खल्वायुर्वेदप्रयोजन व्याध्युप-
शृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य सास्थ्यरक्षणञ्च ॥१२॥

आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः । तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रत्यक्षानुमानोपमानैरविरुद्धमुच्यमान उपधारय ॥१३॥

एतद्व्याङ्ग्यं प्रथमं प्रागभिघातव्रणसरोहाद्यन्नशिरःसन्धानाच्च । श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः । भगवन्ती नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथ । भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरः सन्धातव्यम् । तवूचतुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्र यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य शिरः संहितमिति ॥१४॥

अष्टास्रपि चायुर्वेदतन्त्रेष्वेतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियाकरणाद्यन्तश्चक्षुक्षाराग्नि-प्रणिधानात्सर्वतन्त्रसामान्याच्च । तदिदं शाश्वतं मुख्यं स्वर्ग्यं यशस्वमायुष्यं वृत्तिकरञ्चेति ॥१५॥

ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मादश्विनावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः ॥१६॥

भवति चात्र ।

अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवो जराजामृत्युहरोऽमराणाम् ।

शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेत प्राप्नोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम् ॥१७॥

अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवाय पुरुष इत्युच्यते । तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठान कस्मात्लोकस्य द्वै वि-
ध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च । द्विविधा-
त्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्भूयस्त्वात् पञ्चात्मको वा ॥१८॥

तत्र चतुर्विधो भूतग्रामः । खेदजाण्डजोद्भिज्जजरा-
युजसञ्च । तत्र पुरुष प्रधान तस्योपकरणमन्यत् । तस्मात्
पुरुषोऽधिष्ठानम् ॥१९॥

तद् दुःखसयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतुर्विधा
आगन्तव्य शरीरा मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषाम-
गन्तव्योऽभिघातनिमित्ताः । शरीरास्त्वन्नपानमूला वात-
पित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु
क्रोधशोकभयहर्ष-विषादेष्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्यकामलोभप्र-
भृतय इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासा-
जरामृत्युनिद्राप्रकृतयः । त एते मनःशरीराधिष्ठानाः ॥२०॥

तेषां संशोधनसंशमनाहाराचाराः संख्यक् प्रयुक्ता
निग्रहहेतवः ॥२१॥

प्राणिना पुनर्मूलमाहारो बलवर्णैजसाञ्च स षट्सु
रसेष्वावृत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरोष्ण-
धयस्तासु द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावरास्तु-
र्विधाः । वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तास्त-
पुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । मृता-
नवत्यः स्तब्धिन्यश्च वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय
इति ॥२२॥

जङ्गमा खल्वपि चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्त्रेदजोद्भिज्जाः ।
तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजा । खगसर्पसरीसृ-
पप्रभृतयोऽण्डजा । कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्त्रेद-
जा । इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः । तत्र स्थावरे-
भ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्थासस्त्ररसादयः प्रयोजन-
वन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्मनखरोमरुधिरादयः ॥२३॥

पार्थिवा सुवर्णरजतमणिसुक्तामन शिलामृत्कपाला-
दयः । कालकृतास्तु प्रवातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातम-
शीतोष्णवर्षाऽहीरात्रपक्षमासत्वेऽयनादयः कालविशेषाः ।
त एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रतीकार-
हेतवः प्रयोजनवन्तश्च ॥२४॥

भवन्ति चात्र श्लोका ।

शारीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः ।

प्रकोपे प्रशमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सकैः ॥२५॥

आगन्तवस्तु ये रोगास्त्रे द्विधा निपतन्ति हि ।

मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया ॥२६॥

शरीरपतितानान्तु शरीरवदुपक्रमः ।

मानसानान्तु शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावहः ॥२७॥

एकमेतत् शुरुषो व्याधिरोषध क्रियाकाल इति चतुष्टय
समासेन व्याख्यातम् । तत्र पुरुषग्रहणात् तत्सम्भवद्रव्य
समूहो भूतादिरुक्तस्तदङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाश्च त्वङ्माससिरा-
स्त्रायुप्रभृतयः । व्याधिग्रहणाद्वातपित्तकफशोणितसन्निपात-
वैषम्यनिमित्ताः सर्व एव व्याधयो व्याख्याताः । औषध-
ग्रहणाद् द्रव्यगुणरसवीर्यविपाकानामादेशः । क्रिया-

ग्रहणाच्छेद्यादीनि स्नेहादीनि च कर्माणि व्याख्यातानि ।
कालग्रहणात्सर्वक्रियाकालानामादेश ॥२८॥

भवति चात्र ।

बीज चिकित्सितस्यैतत्समासेन प्रकीर्तितम् ।

सविशमध्यायशतमस्य व्याख्या भविष्यति ॥२९॥

तच्च सविशमध्यायशत पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थान-
निदानशारीरचिकित्सितकल्पेष्वर्थवशात् सविभज्योत्तरे
तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्यामः ॥३०॥

भवति चात्र ।

स्वयम्भुवा प्रोक्तमिदं सनातनं

पठेद्वि य काशिपतिप्रकाशितम् ।

स मुख्यकर्मा भुवि पूजितो नृपे-

रसुक्षये शक्रसलोकता व्रजेत् ॥३१॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः शिष्योपनयनीयमध्याय व्याख्यास्यामः ॥१॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवय शीलशौर्ष्यशी-
चाचारविनयशक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्त त-
नुजिह्वीष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनास प्रसन्नचित्तवाक्चेष्ट क्लेश-
सहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुण नोप-
नयेत् ॥२॥

उपनयनीयन्तु ब्राह्मणं प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्ष-
त्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देवे चतुर्हस्तं चतुरस्रं
स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य पुष्पैर्लाजभक्तै

रत्नैश्च देवता. पूजयित्वा विप्रान् मिषजश्च तत्रोत्तिष्ठत्याभ्युक्ष्य
 च दक्षिणतो ब्रह्माणं स्थापयित्वाग्निमुषसमाधात्र खदिर-
 पलाशदेवदारुविस्वानां समिद्भिश्चतुर्णां वा क्षीरद्वक्षाणां
 न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थमधूकानां दधिमधुष्टताक्ताभिर्दोर्वीही-
 मिकेन विधिना श्रुवेणान्याहुतीर्जुहुयात् । सप्रणवाभिर्महा-
 व्याहृतिभिस्ततः प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारश्च कुर्यात्
 शिष्यमपि कारयेत् । ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं
 कर्तुमर्हति राजन्यो द्वयस्य वैश्यो वैश्यस्यैनेति । शूद्रमपि
 कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके ॥३॥

ततोऽग्निं त्रिपरिणीयाग्निसात्त्विकं शिष्यं ब्रूयात् ।
 कामक्रोधलोभ-मोहमानाहङ्कारेणांपारुष्यपैशुन्यादृतालस्या-
 यशस्यानि हित्वा नीचनखरोम्णा शुचिना कषायवाससा
 सत्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणाऽवश्यं भवितव्यं मदनु-
 मतस्थानगमनशयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा मन्त्रिय-
 हितेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मी भवत्यफला
 च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति ॥४॥

अहं वा त्वयि सम्यग्वर्त्तमाने यदन्यथादर्शी स्यामे-
 नोभाग्भवेयमफलविद्यश्च । द्विजगुरुदरिद्रमित्रप्रव्रजितो-
 यनतसाध्वनाद्याभ्युपगतानां चात्मकान्धवानामिव स्तम्भेषजैः
 प्रतिकर्त्तव्यमेव साधु भवति । व्याधशङ्कुनिकपतित-
 पापकारिणा न च प्रतिकर्त्तव्यमेव विद्या प्रकाशते मित्र-
 यशोधर्मार्थकामाश्च प्राप्नोति ॥५॥

भवतश्चात् ।

कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे

कृष्णे तरेऽस्येवमहर्द्विसन्ध्यम् ।
 अकालविद्युत्स्तनयित्वा घोषे
 स्वतन्त्रराष्ट्रचितिपव्यथासु ॥६॥
 श्मशानयानाद्यतनाह्वेषु
 महत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।
 नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा
 नाधीयते नाशुचिना च नित्यम् ॥७॥

तृतीयोऽध्याय ।

अथातोऽध्ययनसम्प्रदानीयमध्याय व्याख्यास्यामः ॥१॥

प्रागभिहित सविशमध्यायशत पञ्चसु स्थानेषु । तत्र
 सूत्रस्थानमध्याया षट्चत्वारिंशत् । षोडश निदानानि ।
 दश शरीराणि । चत्वारिंशच्चिकित्सितानि । अष्टौ कल्पाः ।
 तदुत्तरं षट्षष्टिः ॥२॥

विदोत्पत्तिः शिष्यत्रयस्तथाध्ययनदानिकः ।

प्रभाषणाग्रहरणादुत्तरार्थं यान्त्रिकः ॥३॥

शस्त्रावधारण योग्या विशिखा, चारकल्पनम् ।

अग्निकर्मजलौकाख्यावध्यायी रक्तवर्णनम् ॥४॥

दोषधातुमलाद्याना विज्ञानाध्याय एव च ।

कर्णव्यधामपक्वैषावालेपो व्रण्युपासनम् ॥५॥

हिताहितो व्रणप्रश्नो व्रणास्त्रावध यः पृथक् ।

कृत्याकृत्यविधिर्याधिसमुद्देशीय एव च ॥६॥

विनिश्चयः शस्त्रविधौ प्रनष्टज्ञानिकस्तथा ।

ब्रह्मोद्भूतिर्ब्रह्मज्ञान दूतस्वप्ननिदर्शनम् ॥७॥

पञ्चेन्द्रिय तथा छाया स्वभावाद्भेदत तथा ।

वारणो युक्तसेनीय आतुरक्रममिश्रकौ ॥८॥

भूमिभागो द्रव्यगणः सशुद्धौ शमने च य ।

द्रव्यादीनाञ्च विज्ञान विशेषो द्रव्यगोऽपरः ॥९॥

रसज्ञान वमनार्थमध्यायो रचनाय च ।

द्रवद्रव्यविधिस्तद्वदन्नपानविधिस्तथा ॥१०॥

सूचनात् सूत्रणाञ्चैव सन्धानाच्चार्थसन्तते ।

षट्चत्वारिंशदध्याय सूत्रस्थानं प्रचक्षते ॥११॥—(१)

वातव्याधिकमर्शांसि साश्मरिश्च भगन्दर ।

कुष्ठमेहोदरामूढविद्रव्यः परिसर्पणम् ॥१२॥

ग्रन्थिवृद्धिभग्नशूकक्षुद्राश्च मुखरोगिकम् ।

हेतुलक्षणनिर्देशादिदानानीति षोडश ॥१३॥—(२)

भूतचिन्ता रज शुद्धिर्गर्भावक्रान्तिरेव च ।

व्याकरणञ्च गर्भस्य शरीरस्य च यत् स्मृतम् ॥१४॥

प्रत्येक मर्मनिर्देशः शिरावर्णनमेव च ।

सिराव्यधो धमनीना गर्भिण्या व्याकृतिस्तथा ॥१५॥

निर्दिष्टानि दृश्येतानि शरीराणि महर्षिणा ।

विज्ञानार्थं शरीरस्य भिषजा योगिनामपि ॥१६॥—(३)

द्वित्रयीको व्रणः सद्यो भग्नाना वातरोगिकम् ।

महावातिकमर्शांसि साश्मरिश्च भगन्दर ॥१७॥

कुष्ठाना महताञ्चापि मैहिक पैडिक तथा ।

मधुमेहचिकित्सा च तथा चोदरिणामपि ॥१८॥

मूढगर्भचिकित्सा च विद्रव्यधीनां विसर्पिणाम् ।

ग्रन्थिवृद्धुपदृशानान्तथा च क्षुद्ररोगिकम् ॥१९॥

शूकदोषचिकित्सा च तथा च मुखरोगिणाम् ।
 शोफस्यानागतानाञ्च निषेधो मिश्रकन्तथा ॥२०॥
 वाजीकरञ्च यत् क्षीणे सर्वाबाधशमोऽपि च ।
 मेधायुष्करणञ्चापि स्वभावव्याधिवारणम् ॥२१॥
 निवृत्तसन्तापकर कीर्तितञ्च रसायनम् ।
 स्नेहोपयोगिकं स्वदो वमने च विरेचने ॥२२॥
 तयोर्व्यापच्चिकित्सा च नेत्रवस्तिविभागिकः ।
 नेत्रवस्तिविपत्सिद्धिस्तथा चोत्तरवस्तिक ॥२३॥
 निरूहक्रमसञ्चञ्च तथैवातुरसञ्चकम् ।
 धूमनस्यविधिश्चाग्राश्वत्वारिशदिति स्मृता ॥२४॥
 प्रायश्चित्तं प्रशमनं चिकित्सा शान्तिकर्म च ।
 पर्यायास्तस्य निर्दिष्टाश्चिकित्सास्थानमुच्यते ॥२५॥ (४)
 अन्नस्य रक्षा विज्ञानं स्थावरस्येतरस्य च ।
 सर्पदृष्टविषज्ञानं तस्यैव च चिकित्सितम् ॥२६॥
 दुन्दुभेर्मूर्षिकाणाञ्च कीटानां कल्प एव च ।
 अष्टौ कल्पा समाख्याता विषभेषजकल्पनात् ॥२७॥ (५)
 अध्यायानां शतं विषमेवमेतदुदीरितम् ।
 अतः परं स्वनाम्नैव तन्त्रमुत्तरमुच्यते ॥२८॥
 अधिकृत्य कृतं यस्मात्तन्त्रमेतदुपद्रवान् ।
 औपद्रविक इत्येष तस्याग्रात्वान्निरुच्यते ॥२९॥
 सन्धौ वर्त्मनि शुक्ले च कण्ठे सर्वत्र दृष्टिषु ।
 सविज्ञानार्थमध्याया गदानान्तु प्रति प्रति ॥३०॥
 चिकित्साप्रविभागीयो वाताभिषण्णद्वारणः ।
 पित्तस्य श्लैषिकस्यापि रौघ्निरस्य तथैव च ॥३१॥

लेख्यभेद्यनिषेधौ च ह्येद्याना वर्त्मदृष्टिषु ।
 क्रियाकल्पोऽभिधातश्च कर्षोऽत्यास्तच्चिकित्सितम् ॥३२॥
 व्याणीत्यानाञ्च विज्ञानं तद्गदप्रतिषेधनम् ।
 प्रतिश्यायनिषेधश्च शिरोगदविवेचनम् ।
 चिकित्सा तद्गदानाञ्च शालाक्यं तन्त्रमुच्यते ॥३३॥
 नवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम् ।
 अपस्मारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥३४॥
 पूतनायास्तथाभ्याया मण्डिका शीतपूतना ।
 नगमेषचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिं सयोनिजा ।
 कौमारतन्त्रमित्येतच्छारीरेषु च कीर्तितम् ॥३५॥
 ज्वरातिसारशोषाणां गुल्महृद्रोगिणामपि ।
 पाण्डूनां रक्तपित्तस्य मूर्च्छायां पानजाश्च ये ॥३६॥
 दृष्णायाश्छर्दिहिकानां निषेधः श्वासकासयोः ।
 स्वरभेदचिकित्सा च कृम्युदावर्तिनोऽप्युच्यते ॥३७॥
 विसृचिकारोचकयोर्मूत्राघातविकृच्छयोः ।
 हातं कायचिकित्सायाः शेषमत्र प्रकीर्तितम् ॥३८॥
 अमानुषनिषेधश्च तथापस्मारिकोऽपरः ।
 उन्मादप्रतिषेधश्च भूतविद्या निरुच्यते ॥३९॥
 रसभेदा स्वस्थवृत्तिर्युक्तयस्तान्त्रिकाश्च याः ।
 दोषभेदा इति ज्ञेया अध्यायास्तन्त्रभूषणा ॥४०॥
 योऽठत्वादुत्तरं ह्येतत्तन्त्रमाहुर्महर्षयः ।
 बह्वर्थसग्रहाच्छेदमुत्तरञ्चापि पश्चिमम् ॥४१॥
 शालाक्यतन्त्रं कौमारं चिकित्सां कायिकीं च या ।
 भूतविद्येति चत्वारि तन्त्रे तूत्तरसञ्ज्ञिते ॥४२॥

वाजीकरञ्चिकित्सासु रसायनविधिस्तथा ।

दिषतन्त्र पुनः कल्पाः शल्यज्ञान समन्ततः ॥४३॥

इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितम् ।

विधिनाधीत्य युञ्जाना भवन्ति प्राणदा भुवि ॥४४॥

एतदवश्यमध्येयमधीत्य च कर्माप्यवश्यमुपासितव्य-
मुभयज्ञो हि भिषगाजार्हो भवति ॥४५॥

भवन्ति चात्र ।

यस्तुकेवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वर्परनिष्ठितः ।

स मुह्यत्यातुरस्त्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥४६॥

यस्तु कर्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रवाहिष्कृतः ।

स सत्सु पूजा नाप्नोति बध चाहंति राजतः ॥४७॥

उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि ।

अर्द्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ ॥ ४८ ॥

ओषधोऽमृतकल्पासु शस्त्राशनिविषोपमाः ।

भवन्त्यन्नैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् ॥४९॥

क्षेत्रादिध्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्मषु ।

स निहन्ति जन लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः ॥ ५० ॥

यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने ।

आहवे कर्मनिर्वोदु द्विचक्रः स्यन्दनो यथा ॥५१॥

अथ वक्ष्ये तदेतदध्येयं यथा तद्योपधारय मया प्रोच्य-
मानम् । अथ शुचये कृतोत्तरासङ्गायाव्याकुलायोपस्थिताया-
ध्ययनकाले शिष्याय यथाशक्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोक
वा ते च पदपादश्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एवमेकैकशो-
घटयेदात्मनाचानुपठेत् । अद्रुतमविलम्बितमविशङ्कितमननु-

नासिक व्यक्ताचरमपीडितवर्णमक्षिभ्रुवौष्ठहस्तैरनभिनीतं
सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नातिनीचैश्च स्वरैः पठेन्न चान्तरेण
कश्चिद् भ्रजेत्तयोरधीयानयोः ॥५२॥

भवतश्चात्र ।

शुचिर्गुरुपरो दक्षस्तन्द्रानिद्राविवर्जितः ।

पठेदेतेन विधिना शिथ्य शास्त्रान्तमाप्नुयात् ॥५३॥

वाक्सीष्ठवेऽर्थविज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्मनैपुणे ।

तदभ्यासे च सिद्धौ च यतेताध्ययनान्तगः ॥ ५४॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः प्रभाषणीयमध्यायव्याख्यास्यामः ॥१॥

अधिगतमप्यध्ययनमप्रभाषितमर्थतः ।

खुरस्य चन्दनभार इव केवलपरिश्रमकारं भवति ॥२॥

भवति चात्र ।

यथा खुरश्चन्दनभारवाही

भारस्य वित्ता न तु चन्दनस्य ।

एवं हि शास्त्राणि बह्वन्यधीत्य

चार्येषु मूढा खुरवद्वहन्ति ॥३॥

तस्मात्सर्वविशमध्यायशतमनुपदपादश्लोकार्द्धश्लोकमनुवर्ण-
यितव्यमनुश्रीतव्यञ्च । कस्मात्सूक्ष्मा हि द्रव्यरसगुणवीर्यवि-
पाकदोषधातुमलाशयमर्मसिरा-स्त्रायुसम्यस्थि-गर्भसम्भवद्र-
व्यसमूहविभागास्तथा प्रनष्टश्लोद्धरणत्रणविनिश्चयभग्नवि-
कल्पाः साध्ययाप्यप्रत्याख्येयता च विकाराणामेवमाद्यश्चान्ये
विशेषा सहस्रशो ये विचिन्त्यमाना विमलविपुलबुद्धेरपि

बुद्धिमाकुलीकुर्युं किं पुनरल्पबुद्धे । तस्मादवश्यमनुपद-
पादश्लोकार्क्षश्लोकमनुवर्णयितव्यमनुश्रोतव्यञ्च ॥४॥

अन्यशास्त्रोपपन्नानाञ्चार्थानामिहोपनीतानामथव-
शात्तेषां तद्विद्येभ्य एव व्याख्यानमनुश्रोतव्यं कस्मा-
न्नह्येकस्मिन् शास्त्रे शक्यं सर्वशास्त्राणामवरोधः कर्तुम् ॥५॥

भवन्ति चात्र ।

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ।

तस्माद्वहुश्रुतं शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः ॥६॥

शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासक्तम् ।

यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तत्कराः ॥७॥

श्रीपद्मेनवमौरभ्य सीश्रुतं पौष्कलावतम् ।

शेषाणां शन्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥८॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातोऽग्नौपहरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

त्रिविधं कर्म । पूर्वकर्म प्रधानकर्म पश्चात्कर्मेति
तद्व्याधिं प्रति प्रत्युपदेक्ष्यामः । अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्म-
प्राधान्याच्छस्त्रकर्मेव तावत् पूर्वमुपदेक्ष्यामस्तत्तन्भाराद्यः ॥२॥

तच्च शस्त्रकर्मोऽष्टविधम् । तद्यथा । केद्यं भेद्यं लेख्यं
वेध्यमेथ्यमाहार्यं विस्त्राय्य सीव्यमिति । अतोऽन्यतमं कर्म
विकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि तद्यथा यन्त्र-
शस्त्रद्वाराग्निशलाकाशृङ्गजलीकालावूजास्त्रवीष्ठपिष्टुप्रोतस्त्र-
त्रपद्वपट्टमधुष्टतवसापवस्त्रैलतर्पण-कषायालेपनकल्पाव्यजन-

शीतोष्णोदककटाहादीनि परिकर्मिणश्च स्निग्धाः स्थिरा
बलवन्त ॥३॥

ततः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु दध्यक्षतान्न-
पानरत्नेरग्नि विप्रान् भिषजश्चार्चयित्वा कृतबलिमङ्गल-
स्वस्तिवाचन लघुभुक्तवन्त प्राङ्मुखमातुरमुपवेश्य यन्त्रयित्वा
प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्मसिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिधमनी परिहर-
न्ननुलोम शस्त्र निदध्यादापूयदर्शनात् सकृदेवापहरेच्छस्त्र-
माशु च । महत्स्वपि च पाकेषु द्वाङ्गुल वा शस्त्रपद-
मुक्तम् ॥४॥

तत्रायती विशाल सम सुविभक्त इति व्रणगुणाः ॥५॥

भवतश्चात्र ।

आयतश्च विशालश्च सुविभक्तो निराश्रयः ।

प्राप्तकालकृतश्चापि व्रण कर्मणि शस्यते ॥६॥

शौर्यमाशुक्रिया शस्त्रतैक्ष्णमस्त्रेदवेपथु ।

असम्बोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥७॥

एकेन वा व्रणेनाशुध्यमानेनान्तराबुद्ध्यावेक्ष्यापरान्
व्रणान् कुर्यात् ॥८॥

भवति चात्र ।

यतो यतो गति विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।

तत्र तत्र व्रण कुर्याद् यथा दोषो न तिष्ठति ॥९॥

तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटीष्ठदन्तवैष्टकक्षाकुक्षिवङ्ग-
शेषु तिर्यक्च्छेद उक्तः ॥१०॥

चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।

अर्धचन्द्राकृतींश्चापि गुदे मेढ्रे च बुद्धिमान् ॥११॥

अन्यथा तु सिरास्त्रायुच्छेदनादतिमात्रं वेदना चिरा-
द्व्रणसंरोहो मासकन्दीप्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदरार्शो-
ऽश्मरीभगन्दरमुखरोगेष्वभुक्तवतः कर्म कुर्वीत ॥१२॥

ततः शस्त्रमवचार्य शीताभिरङ्गिरातुरमाश्रास्य समन्ता-
त्परिपीड्याङ्गुल्या व्रणमभिमृदय प्रक्षाल्य कषायेण प्रोतेनो-
दकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्ता वृत्तिं
प्रणिदध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्लिग्धा नाति-
रुक्षा घनाङ्गुवलि कान्दत्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयाद्वेदनारक्षो-
धैर्धूपैर्धूपयेद्रक्षोघ्नेश्च मन्त्रैरक्षा कुर्वीत ॥१३॥

ततो गुग्गुल्वगुरुसर्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्लवणनिस्व-
पत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपैर्धूपयेत् । आय्यशेषेण चास्य प्राणान्
समालभेत । उदकुम्भाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षयन् रक्षाकर्म
कुर्यात्तद्वक्ष्यामः ॥१४॥

कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।

रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥१५॥

नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।

अभिद्रवन्ति ये ये त्वा ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा ॥१६॥

मृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।

दिक्षु वास्तुनिवासाश्च घ्नन्तु त्वा ते नमस्कृताः ॥१७॥

घ्नन्तु त्वां सुनयो ब्रह्मा दिव्या राजर्षयस्तथा ।

पर्वताश्चैव नद्यश्च सर्वाः सर्वेऽपि सागराः ॥१८॥

अग्नीरक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।

सोमो व्यानमपानं ते पर्जन्यः परिरक्षतु ॥१९॥

उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयिद्वयः ।

बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मन्ये मति तथा ॥२०॥
 कामास्ते पान्तु गन्धर्वा सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
 प्रज्ञा ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥२१॥
 चक्षु सूर्यो दिश ओत्रे चन्द्रमा पातु ते मनः ।
 नक्षत्राणि सदा रूप छाया पान्तु निशास्तव ॥२२॥
 रेतस्वाप्याययन्त्वापो रोमाण्योषधयस्तथा ।
 आकाश खानि ते पातु देह तव वसुधरा ॥२३॥
 वैश्वानर गिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।
 पौरुष पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मान ध्रुवो भ्रुवौ ॥२४॥
 एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवता ।
 एतास्त्वा सतत पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥२५॥
 स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम् ।
 स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदपर्वती ॥२६॥
 स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवा सहेन्द्रगा ।
 पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्द्धता तव ॥२७॥
 ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः ॥२८॥

इति स्वाहा ।

एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रै कृत्याव्याधिविनाशनै ।
 मयैव कृतरक्षस्व दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥२९॥
 ततः कृतरक्षमातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत् ।
 ततस्तृतीयेऽहनि विमुख्यैव बभ्रीयाद्वस्त्रपट्टेन न चैन त्वर-
 माणोऽपेरद्युर्मीक्षयेत् ॥३०॥

द्वितीयदिवसे परिमोक्षणादिग्रथितो ब्रणश्चिरादुपसरो-
 हति तीव्ररुजश्च भवति । अत ऊर्ध्वं दोषकालबलादीन-

वेद्य कषयालेपनबन्धाहाराचारान् विदध्यात् । न चैन त्व-
रमाणः सान्तर्दीप रोपयेत् । स ह्यलेनाप्यपचारेणाभ्यन्तर-
मुत्सङ्ग कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥ ३१ ॥

भवन्ति चात्र ।

तस्मादन्तर्बहिश्चैव सुशुद्ध रोपयेद् व्रणम् ।
रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ।
हर्ष क्रोध भयञ्चापि यावत् स्थैर्योपसम्भवात् ॥ ३२ ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् ।
तत्रहाद् द्यहाच्छरद्गीष्मवर्षास्त्रपि च बुद्धिमान् ॥ ३३ ॥
अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिम भिषक् ।
प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ ३४ ॥
या वेदना शस्त्रनिपातजाता
तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः ।
घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता
कोष्णेन यष्टीसधुकान्वितेन ॥ ३० ॥

— — —

षष्ठोऽध्यायः ।

अथात ऋतुचर्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनो-
ऽत्र रसव्यापत्सम्पत्तौ जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते ।
स सूक्ष्ममपि कला न लीयत इति कालः सङ्कलयति
कालयति वा भूतानीति कालः ॥ २ ॥

तस्य संवत्सराकनौ भगवानादित्यौ गतिविशेषेण

निमेषकाष्ठ ाकलामुहूर्त्ताहो रात्रपक्षमासर्त्तयनसवत्सर-
युगप्रविभाग करोति ॥३॥

तत्र लघुक्षरोच्चारणमात्रोनिमेष । पञ्चदश निमेषा
काष्ठा । त्रिंशत्काष्ठा कला । विंशतिकले
मुहूर्त्तं कलादशभागश्च । त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रम् । पञ्च-
दशाहोरात्राणि पक्ष । स च द्विविध शुक्ल कृष्णश्च तौ
मास ॥४॥

तत्र माघादयो द्वादश मासा हिमासिकम्बुत् कृत्वा
षडृतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः ।
तेषां तपस्तपस्यौ शिशिर । मधुमाधवौ वसन्त । शुचि-
शुक्रौ ग्रीष्म । नभोनभस्यौ वर्षा । इषोर्जी शरत् । सह-
सहस्यौ हेमन्त इति ॥५॥

त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालप्रविभा-
गकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरश्च । तयोर्दक्षिण
वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्याय्यते सोमोऽल्लवणमधु-
राश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरश्च सर्वप्राणिना बलम-
भिवर्द्धते । उत्तरश्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्या-
य्यतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्त-
रश्च सर्वप्राणिना बलमपह्रीयते ॥६॥

भवति चात्र ।

शीताश्च क्लेदयत्युर्वीं विवस्त्रान् शोषयत्यपि ।

तावुभावपि सञ्चित्य वायुः पालयति प्रजाः ॥७॥

अथ खल्वयने द्वे युगपत् सवत्सरो भवति । ते च

पञ्च युगमिति सञ्ज्ञा लभन्ते । स एष निमेषादियुगपर्यन्तः ।
कालश्चक्रवत्परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके ॥८॥

इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृष षडृतवो भवन्ति
दाघोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम् । ते तु भाद्रपदाद्येन
द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद् यथा । भाद्रपदाख्युजौ
वर्षा । कार्तिकमागशीर्षौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्त ।
फाल्गुनचैत्रौ वसन्त । वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढ-
श्रावणौ प्रावृषडिति ॥९॥

तत्र वर्षात्वोषधयस्तृण्योऽल्पवीर्या आपश्चाप्रसन्नाः ।
क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जल-
प्रक्षिन्नाया भूमौ क्षिन्नदेहाना प्राणिना शीतवातविष्टम्भि-
ताग्नीना विदह्यन्ते विदाहात् पित्तसञ्चयमापादयन्ति । स
सञ्चयः शरदि प्रविरलमेघे विद्यत्युपश्रुत्यति पङ्केऽर्ककिरण-
प्रविलायित पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति ॥१०॥

ता एवोषधयः कार्त्तिकपरिणामात् परिणतवीर्या बलवत्यो
हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्यस्ता उपयुज्य-
माना मन्दकिरणत्वाद्भानो सतुषारपवनोपस्तम्भितदे-
हाना देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्भौरवादुपक्षेपाच्च
श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रवि-
लायित ईषत्स्तब्धदेहाना देहिना श्लैष्मिकान् व्याधीन्
जनयति ॥११॥

ता एवोषधयो निदाघे निःसारा रुक्षा अतिमात्रं
लघ्वी भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्यप्रतापोपशोषित-
देहाना देहिना रौक्ष्यात्तुलाद्भैश्याच्च वायोः सञ्चयमापा-

दयन्ति स सञ्चय प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्षिन्नायां भूमौ
क्षिन्नदेहाना प्राणिना शीतवातवर्षेरितो वातिकान्
व्याधीन् जनयति । एवमेष दोषाणा सञ्चय प्रकोपहेतु-
रुक्त ॥१२॥

तत्र वर्षाहेमन्तग्रीष्मेष सञ्चिताना दोषाणा शरदसन्त-
प्रावृष्टसु च प्रकुपिताना निहेरण कर्त्तव्यम् ॥१३॥

तत्र पैत्तिकाना व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लैष्मिकाणा
निदाघे, वातिकाना शरदि, स्वभावत एव । त एते सञ्चय-
प्रकोपोपशमा व्याख्याता ॥१४॥

तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्ग मध्याह्णे ग्रीष्मस्यापराह्णे
प्रावृष. प्रदोषे वार्षिक शारदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हेमन्त
मुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं
दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात् ॥१५॥

तत्राव्यापन्नेष्वृतुष्वव्यापन्ना ओषध्या भवन्त्यापञ्च ता
उपयुज्यमाना प्राणायुर्बलवीर्यौजस्कुर्यौ भवन्ति । तेषा पुन-
र्व्यापदोऽदृष्टकारिता । शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरी-
तान्योषधोर्व्यापादयन्त्यपञ्च तासामुपयोगाद्विविधरोगप्रा-
दुर्भावो मरको वा भवेदिति । तत्राव्यापन्नानामोषधीनाम-
पाञ्चोपयोग ॥१६॥

कदाचिदव्यापन्नेष्वप्यृतुषु कल्याभिशापरत्त क्रोधाधर्मै-
रुपध्यस्यन्ते जनपदा । विषोषधिपुष्पगन्धेन वायुनोपनीते-
नाक्रम्यते यो देशस्तत्र दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्वासवमथु
प्रतिश्यायशिरोरुग्ज्वरैरुपतप्यन्ते ग्रहनक्षत्रचरितैर्वा गृह-

दारशयनासनयानवाहन-मणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणनि-
र्मितापादुर्भावेर्वा ॥१७॥

तत्र स्थानपरित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजपहोमो-
पहारज्याञ्जलिनमस्कारतपोनियमदयादानदीक्षाभ्युपगमदे-
वताब्राह्मणगुरुपरिर्भवितव्यमेव साधु भवति ॥१८॥

ऋतूनामत ऊर्द्धमव्यापन्नाना लक्षणान्युपदेक्ष्यामः ॥१९॥

वायुर्वात्युत्तर शीतो रजोधूमाकुला दिश ।

ऋन्नक्षुषारैः सविता हिमानद्वा जलाशया ॥२०॥

दर्पिता ध्वाङ्गखङ्गाह्वमहिषोरभ्रकुञ्जरा ।

रोध्रप्रियङ्गुपुन्नागा पुष्पिता हिमसाह्वये ॥२१॥

शिशिरे शीतमधिक वातवृष्ट्याकुला दिश ॥२२॥

सिद्धविद्याधरबधू चरणालक्तकाङ्क्षिते ।

मलये चन्दनलतापरिष्वङ्गाधिवासिते ॥२३॥

वाति कामिजनानन्दजननोऽनङ्गदीपनः ।

दम्पत्यो र्मानभिदुरो वसन्ते दक्षिणोऽनिलः ॥२४॥

शेष हेमन्तवत् सर्वं विज्ञेय लक्षण बध्वै ॥२५॥

दिशो वसन्ते विमला काननैरुपगोभिता ।

किशुकाभोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः ॥२६॥

कीकिलषट्पदगणैरुपगीता मनोहरा ।

दक्षिणानिलसवीता सुसुखा पल्लवोज्ज्वला ॥२७॥

ग्रीष्मे तीक्ष्णाशुरादित्यो मारुतो नैऋतोऽसुखः ।

भूस्तप्ता सरितस्तन्वगी दिश प्रज्वलिता इव ॥२८॥

भ्रान्तचक्राह्वयुगला पय पानाकुला मृगा ।

ध्वस्तवीरुत्तृणलता विपण्याङ्क्षितफादपा ॥२९॥

प्रावृथ्यम्बरमानद्व पश्चिमानिलकर्षितै ।
 अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रसृतैस्तुमुलस्वनै ॥३०॥
 कोमलश्यामशय्याढ्या शक्रगोपोज्ज्वला मही ।
 कदम्बनीपकुटजसर्जकेतकोभूषिता ॥३१॥
 तत्र वर्षासु नद्यम्भ पूरोद्भग्नतटद्रुमा ।
 वाप्य प्रोत्फुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिता ॥३२॥
 भूरव्यक्तस्थलश्वभ्रा बह्वृशस्योपशोभिता ।
 नातिगर्जत्स्रवस्त्रघनिरुद्धार्कग्रह नभ ॥३३॥
 वभ्रुरुष्णा शरद्वर्क. खेताभ्रविमल नभ. ।
 तथा सराम्यम्बुरुहैर्भान्ति ह्रसासवट्टितै ॥३४॥
 पङ्कशृङ्गद्रुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेषु भू ।
 बाणसप्ताह्वबन्धूककाशासनविराजिता ॥३५॥
 खगुणैरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा पुनः ।
 विषमेष्वपि वा दोषा कुप्यन्त्यृतुषु देहिनाम् ॥३६॥
 हरेवसन्ते श्लेष्माण पित्त शरदि निहेरेत् ।
 वर्षासु शमयेद्वायु प्राग्विकारसमुच्छ्रयात् ॥३७॥

सप्तमोऽध्याय ।

अथातो यन्त्रविधिमध्याय व्याख्यास्याम ॥१॥

यन्त्रयतमेकोत्तरमतं हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामव-
 ज्ञच्छ । किं कारणम् । यस्माद्वस्तादृते यन्त्राणामप्रवृत्ति-
 रेव तदधीनत्वाद् यन्त्रकर्मणाम् ॥१॥

तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणो-
 पायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रकाराणि । तद् यथा । स्वस्ति-

कयन्त्राणि । सन्दश्यन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीय-
न्त्राणि । शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति । ३॥

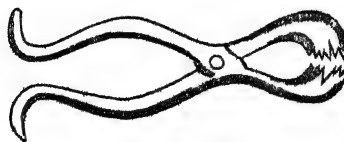
तत्र चतुर्विंशति स्वस्तिकयन्त्राणि । द्वे सन्दश्यन्त्रे ।
द्वे एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाद्य । अष्टाविंशति, शला-
का । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि । तानि प्रायशो लोहानि
भवन्ति तत्प्रतिप्रतिरूपकाणि वा तदलाभे । तत्र नाना-
प्रकाराणा व्यालाना मृगपक्षिणा मुखैर्मुखानि यन्त्राणां
प्रायशः सदृशानि तस्मात्तत्सारूप्यादागमादुपदेशादन्य-
न्त्रदर्शनाद् युक्तितश्च कारयेत् ॥ ४॥

समाहितानि यन्त्राणि खरश्लक्ष्णमुखानि च ।

सदृढानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥ ५॥

तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि सिंहव्या-
घ्रवृकतरक्षुचर्दीपिमार्जारशृगालमृगैर्वाक्ककाककङ्कुरर-
चासभासशशघात्युलूकचिक्षिश्येनमृध्रक्षौञ्चभृङ्गराजाञ्चलि-
कर्णावभञ्जननन्दिमुखमुखानि मसूराकृतिभिर्कीलैरव-
बद्धानि मूलेऽङ्गुशवदावृत्तवारङ्गाण्यस्थिविनष्टशल्योद्धरण-
ार्थमुपदिश्यन्ते । ६॥

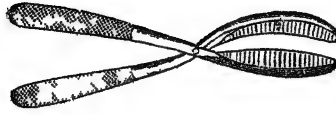
सिंहास्ययन्त्रम् ।

तरक्षास्ययन्त्रम् ।

ऋक्षास्यन्त्रम् ।

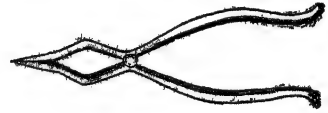
काकास्यन्त्रम् ।

कङ्कास्यन्त्रम् ।

सनिग्रहसन्द शयन्त्रम् ।

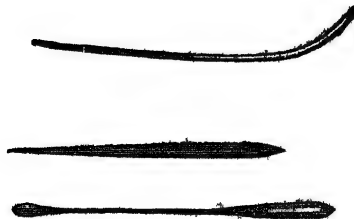
अनिग्रहसन्द शयन्त्रम् ।

तालयन्त्रम् ।

नाडीयन्त्राणि ।

सुहीपत्रम् ।

अर्शयन्त्रे ।

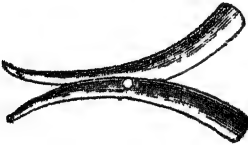
शमीयन्त्रम् ।

अङ्गुलीवाणकयन्त्रम् ।

घोनित्रयेक्षणम् ।

वस्त्रियन्त्रम् ।

शलाकायन्त्राणि ।

सनियहोऽनियहश्च सन्द'शौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्त्व-
ङ्मांससिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते ॥७॥

तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवदेकतालद्वितालके
कर्णनासानाडीशल्यानामाहरणार्थम् ॥८॥

नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येकतोमुखा-
न्युभयतोमुखानि च तानि स्त्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं रोग-
दर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रियासौकर्यार्थञ्चेति तानि स्त्रोतोद्वा-
रपरिणाहानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च । भगन्दरा-
शोऽर्बुद्व्रणवस्त्युत्तरवस्तिमूत्रवृद्धिदकोदरधूमनिरुद्धप्रकशस-
न्निरुद्धगुदयन्त्राण्यलावूशृङ्गयन्त्राणि चोपरिष्ठाद्वक्ष्याम ॥९॥

शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नानाप्रयोजनानि
यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च तेषां गण्डूपदशरपुद्गसर्प-
फणवडिशमुखे द्वे द्वे एषणव्यूहनचालनाहरणार्थमुपदिश्येते ।
मसुरदलमात्रमुखे द्वे किञ्चिदानताग्रौ स्त्रोतोगतशल्योद्धर-
णार्थम् । षट्कार्पासकतोष्णीषाणि प्रमार्जनक्रियासु ।
त्रीणि दर्व्याकृतीनि खल्लमुखानि चारीषधप्रणिधानार्थम् ।
त्रीण्यन्यानि जाम्बववदनानि त्रीण्यङ्गुशवदनानि षडेवा-
ग्निकर्मस्त्रभिप्रेतानि । नासार्वुदहरणार्थमेक कोलास्थिदल-
मात्रमुखं खल्लतीक्ष्णोष्ठम् । अञ्जनार्थमेक कलायपरिमण्ड-
लमुभयतो मुकुलाग्रम् । मूत्रमार्गविशोधनार्थमेक मालती-
पुष्पवृन्ताग्रप्रस्त्राणपरिमण्डलमिति ॥१०॥

उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्मान्तवल्कललताव-
स्त्राष्ठीलाश्लमुद्गर-पाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखवा-
लाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणद्वर्षायस्कान्तमयानि चारीष-

ग्निभेषजानि चेति ॥११॥

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावश्ये तथा ।

सन्धौ कोष्ठे धमन्याञ्च यथायोग प्रयोजयेत् ॥१२॥

यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यूहनवर्त्तनचाल-
नविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविकर्षणाहरणाच्छनो-
न्नमनविनमनभञ्जनोन्नथनाचूषणैषणदारणर्ज्जुकरणप्रचाल-
नप्रधमनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः ॥१३॥

स्वबुद्ध्या चापि विभजेद्यन्त्रकर्माणि बुद्धिमान् ।

असंख्येयविकल्पत्वाच्छ्रुत्यानामिति निश्चयः ॥१४॥

तत्रातिस्थूलमसारमतिदीर्घमतिदृक्स्वमग्राहि विषमग्राहि
वक्रं शिथिलमत्युन्नतं मृदुकीलं मृदुमुखं मृदुपाशमिति
द्वादशयन्त्रदोषाः ॥१५॥

एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।

प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्धि कर्मसु योजयेत् ॥१६॥

दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कमुखादिभिः ।

निर्हरेत्तु शनैः शल्यं शस्त्रयुक्तिव्यपेक्षया ॥१७॥

विवर्त्तते साध्ववगाहते च शल्यं निगृह्योद्धरते च यस्मात् ।

यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वविकारि चैव ॥१८॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

विंशतिं शस्त्राणि । तद्यथा । मण्डलाप्रकरपत्रहृदि-

पत्रनख-शस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्विधारसूचीकुशपत्रादीमुख-

शरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकात्रीहिमुखारावेतसप-
तकवडिशदन्तशङ्कषण्य इति ॥२॥

मण्डलायम ।

करपत्रम् ।

वृद्धिपत्रे ।

नखशस्त्रम् ।

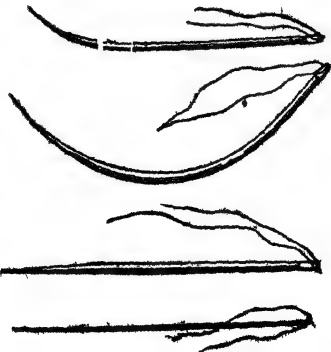
मुद्रिका ।

उत्पलपत्रकम् ।

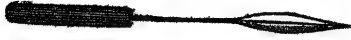

अर्द्धधारम् ।

सूचः ।

कुशपत्रम् ।

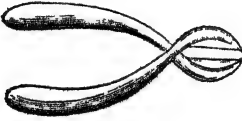
आटीमुखम् ।

शरारीमुखम् ।

अन्तर्मुखशस्त्रम् ।

कुठारिका ।

त्रिकूर्चकम् ।

ब्रूहिमुखम् ।

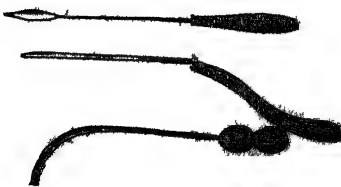

वैतसपत्रकम् ।

वडिशशस्त्रम् ।

एषण्यः ।

तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्याता क्खेदने लेखने च । वृद्धि-
पत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्वधाराणि क्खेदने भेदने च ।
सूचीकुशपत्राटोमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्त्रा-
वणे । कुठारिकात्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची
च । वडिशो दन्तशङ्खुश्चाहरणे । एषण्येषणे आनुलोम्ये
च । सूच्यः सेवने । इत्यष्टविधे कर्मण्युपयोगं शस्त्राणां
व्याख्यातः ॥३॥

तेषामथ यथायोगग्रहणसमाप्तिपायः कर्मसु वक्ष्यते ।
तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे गृह्णीयाद्भेदनान्येव
सर्वाणि । वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रञ्च किञ्चिदुत्तानपाणिना
लेखने बहुशोऽवचार्यं वृन्ताग्रे विस्त्रावणानि । विशेषेण
बालवृद्धसुकुमारभिरुनारीणां राज्ञा राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्च-
केन विस्त्रावयेत् । तलप्रच्छादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां
त्रीहिमुखम् । कुठारिका वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्य-
माङ्गुल्याङ्गुष्ठविष्टश्चयाभिहन्यात् । आराकरपत्रैषण्यो मूले ।
शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात् ॥४॥

तेषां नाममिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र
नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते ।

वडिशो दन्तशङ्खुश्चानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्र-
मुखे । एषणी गण्डूपदाकारमुखी । प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रदेश-
प्रमाणा मुद्रिका । दशाङ्गुला शरारीमुखी सा कर्त्तरीति
कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि ॥५॥

तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुस-
माहितमुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत् ॥६॥

तत्र वक्र कुण्ड खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमति
दीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषा । अतो विपरीतगुण-
माददीतान्यत्र करपत्रात्तद्वि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् ।
तत्र धाराभेदनाना मासूरी । लेखनानामर्द्धमासूरी । व्यध-
नाना विस्त्रावणानाञ्च कैशिकी । छेदनानामर्द्धकैशिकीति ।
तेषां पायना त्रिविधा चारोदकतैलेषु तत्र चारपायित
शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांसच्छेदनभेदन-
पाटनेषु । तैलपायित सिराव्यधनस्त्रायुच्छेदनेषु । तेषां
निशानाथ श्लक्ष्णशिला माषवर्णा । धारासंस्थापनार्थं
शास्त्रलीफलकमिति ॥७॥

भवति चात्र ।

यदा सुनिश्चित शस्त्र रोमच्छेदि सुसंस्थितम् ।

सुगृहीत प्रमाणेन तदा कर्मसु योजयेत् ॥८॥

अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्कटिककाचकुक्कुटविन्दजलौ-
काग्निचार-नखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय
इति ॥९॥

शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् ।

त्वक्सारादि चतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥१०॥

आहार्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् ।

विधिः श्रवच्यते पश्चात् चारवक्त्रजलौकसाम् ॥११॥

ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्णगताश्च ये ।

गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्त्रावयेत्तु तान् ॥१२॥

एथेवेषण्यन्नामे तु बालाङ्गुल्यङ्गुल्यहिताः ।

शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु ।

कारयेत्करणप्राप्तं कर्मारं कर्मकोविदम् ॥१३॥

प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः ।

तस्मात्परिचयः कार्यः, शस्त्राणां ग्रहणे सदा ॥१४॥

— — —
नवमोऽध्यायः ।

अथातो योग्यासूत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

अधिगतसर्वशास्त्रार्थमपि शिष्यः योग्याङ्कारयेत् ।
छेद्यादिषु स्नेहादिषु च कर्मपथमुपदिशेत् । सुबहुश्रुतो-
ऽप्यकृतयोग्यः कर्मस्वयोग्यो भवति ॥२॥

तत्र पुष्पफलालावूकालिन्दकत्रपुसैर्वास्तककर्तृकप्रभृतिषु
छेद्यविशेषान् दर्शयेदुत्कर्त्तनपरिकर्त्तनानि चोपदिशेत् ।
ट्टतिवस्तिप्रसेवकप्रभृतिषूदकपङ्कपूर्णेषु भेद्ययोग्याम् ।
सरोमणि चर्मण्यातते लेख्यस्य । मृतपशुसिरासूतपलनालेषु
च वेध्यस्य । घृणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्कालावूमुखे-
ष्वेथस्य । घनसविम्बीविल्वफलमज्जमृतपशुदन्तेष्वाहा-
र्यस्य । मधूच्छिष्टोपलिप्ते शाल्मलीफलके विस्राव्यस्य ।
सूक्ष्मधनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्मन्तयोश्च सीव्यस्य । पुस्तमयपुरु-
षाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम् । मृदुमांसपेशीषूतपलना-
लेषु च कर्णसन्धिबन्धयोग्याम् । मृदुषु मांसखण्डेष्वग्नि-
क्षारयोग्याम् । उदकपूर्णघटपार्श्वस्रोतस्यलावूमुखादिषु
च नेत्रप्रणिधानवस्तिव्रणवस्तिपीडनयोग्यामिति ॥३॥

भवतश्चात्र ।

श्वमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि ।

द्रव्येषु योग्या कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥४॥

तस्मात्कौशलमन्विच्छन् शस्त्रचाराग्निकर्मसु ।

यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत् ॥५॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो विशिखानुप्रवेशनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

अधिगततन्त्रेणोपासिततन्त्रार्थेन दृष्टकर्मणा कृतयोग्येन शास्त्रार्थं निगदता राजानुज्ञातेन नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवस्त्रपरिहितेन छत्रवता दण्डहस्तेन सोपान-
त्कीमानुद्धतवेशेन सुमनसा कल्याणाभिव्याहारेणाकुहकेन बन्धुभूतेन भूतानां सुसहायवता वैद्येन विशिखानुप्रवे-
ष्टव्या ॥२॥

ततो दूतनिमित्तशकुनमङ्गलानुलोम्येनातुरगृहमभि-
गम्योपविश्यातुरमभिपश्येत् स्पृशेत् पृच्छेच्च । त्रिभिरेतैर्वि-
ज्ञानोपायै रोगाः प्रायशो वेदितव्या इत्येके । तत्तु न सम्यक् ।
षड्विधो हि रोगाणां विज्ञानोपायः । तद्यथा पञ्चभिः
श्रोत्रादिभिः प्रश्नेन चेति ॥३॥

तत्र श्रोत्रेन्द्रियविज्ञेया विशेषा रोगेषु व्रणास्त्राववि-
ज्ञानीयादिषु वक्ष्यन्ते सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सशब्दो
निर्गच्छतीत्येवमादयः । स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयाः शीतोष्णश्लक्ष्ण-
कर्कशमृदुकठिनत्वादयो स्पर्शविशेषा ज्वरशीषादिषु । चक्षु-
रिन्द्रियविज्ञेयाः शरीरोपचयापचयायुर्लक्षणबलवर्णविकारा-
दयः । रसनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रमेहादिषु रसविशेषाः ।
घ्राणेन्द्रियविज्ञेया अरिष्टलिङ्गादिषु व्रणानामव्रणानाञ्च
गन्धविशेषाः । प्रश्नेन च विज्ञानीयाद्देशं कालं जातिं

सात्त्विकमातङ्गसमुत्पत्तिं वेदनासमूच्छायं बलं दीप्ताग्नितां
वातमूत्रपुरीषाणां प्रवृत्त्यप्रवृत्तीं कालप्रकर्षादींश्च विशे-
षान् । आत्मसदृशेषू विज्ञानाभ्युपायेषु तत्स्थानीयैर्जा-
नीयात् ॥४॥

भवति चात्र ।

मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च ।

तथा दुःपरिमृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकम् ॥५॥

एवमभिसमीक्ष्य साध्यान् साधयेद्याप्यान् यापयेद्सा-
ध्यान्नोपक्रमेत् परिसवत्सरोल्लिताश्च विकारान् प्रायशो
वर्जयेत् ॥६॥

तत्र साध्या अपि व्याधयः प्रायेणैषा दुश्चिकित्स्यतमा
भवन्ति । तद्यथा । शोथित्यन्तपित्स्त्रीबालवृद्धभीरुराजसे-
वककितवदुर्बलवैद्यविदग्धव्याधिगोषकदरिद्रकृपणक्रोधवता-
मनात्मवतामनाथानाञ्चैव निरूप्य चिकित्सां कुर्वन् धर्मा-
र्थकामयशांसि प्राप्नोति ॥७॥

भवति चात्र ।

स्त्रीभिः सहास्यां सवासं परिहासश्च वर्जयेत् ।

दत्तश्च ताभ्यो नादेयमन्नादन्यद्भिषग्वरैः ॥८॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः चारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

यस्त्वानुशस्तेभ्यः चारः प्रधानतमश्चेदभेद्यत्वेत्यकरण-
ान्निदोषप्लवादिशेषक्रियावचनानाञ्च ॥२॥

तत्र चरणात् क्षणतादा चारः । नानौषधिसमवाया-

क्षिदोषघ्नः शुक्लवात्सौम्यस्तस्य सौम्यस्यापि सतो दहन-
पचनदारणादिशक्तिरविरुद्धा स खल्वान्ने यौषधिगणभूयि-
ष्ठत्वात् कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पचनो विलयनः शोधनो
रोपणः शोषणः स्तम्भनो लेखनः क्लम्यामकफकुष्ठविषमेद-
सामुपहन्ता पुस्त्वस्य चातिसेवितः ॥३॥

स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च । तत्र प्रतिसार-
णीयः कुष्ठकिटिमदद्रुकिलासमण्डलभगन्दरार्बुददुष्टव्रणना-
डीचर्मकीलतिलकालकान्यच्छ्वयङ्गमशकवाह्यविद्रधिकृमिवि-
षादिषु उपदिश्यते सप्तसु च मुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकु-
शदन्तवैदर्भेषु तिसृषु च रोहिणीष्वेतेषु चैवानुशस्त्रप्रणि-
धानमुक्तम् । पानीयस्तु गरगुल्मीदराग्निसङ्गाजीर्णारोच-
कानाहशर्कराश्लथ्याभ्यन्तरविद्रधिकृमिविषाण्यैः रूपगुज्यते ॥४॥

अहितस्तु रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृतिबालवृद्धदुर्बल-
भ्रममदमूर्च्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैवविधेभ्यः । तच्चे-
तरचारवद्गन्धा परिस्त्रावयेत्तस्य विस्तारोऽन्यन्तः ॥५॥

स च त्रिविधो मृदुर्मध्यस्तीक्ष्णश्च । तच्चिकोर्धुः शरदि
गिरिसानुजं शुचिरुपोथ्य प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेयं जातमनु-
पहतं मध्यमवयसं महान्तमसितमुष्णकमधिशस्यापरेद्युः
पाटयित्वाभिमन्थ्यानेन मन्त्रेण ।

अग्निवीर्यं महावीर्यं मा ते वीर्यं प्रणश्यतु ।

इहैव तिष्ठ कल्याण मम कार्यं करिष्यमि ।

मम कार्यं कृते पश्चात् स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥

श्वेतपुष्परक्तपुष्पसहस्रं जुहुयात् । खण्डशः प्रकल्प्या-
षपाद्य निर्वृते देशे निश्चितं कृत्वा रुधामर्कवाद्यं प्रक्षिप्य

तिलनालैरादीपयेदथोपशान्तेऽग्नौ तद्भस्म पृथग्गृहीया-
द्भस्मशर्कराश्च ॥६॥

अथानेनैव विधानेन कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रक-
विभीतकार्ग्वधतिल्वकार्कसुह्यपामार्गपाटलानक्तमालवष-
कदलीचित्रकपृतीकेन्द्रवृक्षास्फोताश्वमारकसप्तच्छदाग्निसन्ध-
गुञ्जाश्चतस्रश्च कोशातकीः समूलफलपत्रशाखा दहेत् ॥७॥

ततः चारद्रोणमुदकद्रोणैः षड्भिरालोढ्य मूत्रैर्वा यद्यो-
क्तेरेकविंशतिवारान् विस्त्राव्य महति कटाहे शनैर्दर्व्यां
विघट्टयन् विपचेत् । स यदा भवत्यच्छो रक्तस्तीक्ष्णः
पिच्छिलश्च तमादाय महति वस्त्रे परिस्त्राव्येतरं विसृज्य
च पुनरग्नावधिश्रयेत् । तत एव च चारोदकात् कुडवम-
ध्यङ्गं वापनयेत् ॥८॥

ततः कटशर्कराभस्मशर्कराक्षीरपाकशङ्खनाभीरग्नि-
वर्णाः कृत्वायसे पात्रे तस्मिन्नेव चारोदके निषिच्य पिष्ट्वा
तेनैव द्विद्रोणेऽष्टपलसन्धितं शङ्खनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रति-
षाप्य सततमप्रमत्तश्चैनमवघट्टयन् विपचेत् । स यथा नाति-
सान्द्रो नातिद्रवश्च भवति तथा प्रयतेत । अथैनमागतपाक-
मवतार्यानुगुप्तमायसे कुम्भे सहतमुखे निदध्यादेश मध्यमः ।
एष एवाप्रतीवापः पक्वः सव्यूहिमो मृदुः ॥९॥

प्रतीवापे यथालाभं दन्तीद्रवन्तीचित्रकलाङ्गलकीपूति-
कप्रवालतालपत्रीविडमुवर्चिकाकनकक्षीरोहिङ्गुवचाविषाः
समाः श्लक्ष्णचूर्णाः शुक्तिप्रमाणाः प्रतीवापः । स एव
सप्रतीवापः पक्वः पाक्यस्तीक्ष्णस्तेषां यथा व्याधिबलमुप-
योगः । क्षीणबले तु चारोदकमावपेद्वलकरणार्थम् ॥१०॥

भवतश्चात्र ।

नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्लश्चक्षुःस्थपिच्छिलः ।

अभिष्यन्दी शिवः शीघ्रः चारो ह्यष्टगुणः स्मृतः ॥११॥

अतिमार्दवशैत्यौष्ण्यतैक्ष्ण्यपैच्छित्यसर्पिताः ।

सान्द्रताऽपक्वता ह्रीनद्रव्यता दोष उच्यते ॥१२॥

तत्र चारसाध्यव्याधिव्याधितमुपवेश्य निर्वातातपे
देशेऽसम्बाधेऽशोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपसम्भृतसम्भारं
ततोऽस्य तमवकाशं निरीक्ष्यावष्टथावलित्य प्रच्छयित्वा
शलाकया चारं पातयित्वा वाक्शतमात्रमुपेक्षेत ॥१३॥

तस्मिन्निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धलक्षणम् ।

तत्रास्त्वर्गं शमय, सर्पिर्मधुकसयुतः ॥१४॥

अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् चारदग्धं न शीर्यते ।

इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत् ॥१५॥

अस्त्वकाञ्जिकवीजानि तिलाश्मधुकमेव च ।

प्रपेथ समभागानि तेनैवमनुलेपयेत् ॥१६॥

तिलकल्कं समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।

रसेनास्त्वेन तीक्ष्णेन वीर्यीक्षणेन च योजितः ॥१७॥

आग्नेयेनाग्निना तुल्यं कथं चारं प्रशाम्यति ।

एव चेन्नन्यसे वत्स । प्रीच्यमानं निबोध मे ।

अस्त्ववर्ज्यान् रसान् चारे सर्वानेव विभावयेत् ॥१८॥

कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणानुरसस्तथा ।

अस्त्वेन सह संयुक्तः स तादृशलवणो रसः ॥१९॥

माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावोऽनुवृत्तिः ।

माधुर्याच्छममाप्नोति बहिर्दृष्टिनाप्लुतः ॥२०॥

तत्र सम्यग्दग्धे विकारोपशमो लाघवमनास्त्रावश्च ।
हीनदग्धे तोदकण्डुजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च । अतिदग्धे
दाहपाकरागस्त्रावाङ्गमर्दक्लमपिपासामूर्च्छां स्युर्मरणं वा ।
क्षारदग्धव्रणन्तु यथादोषं यथाव्याधिं चोपक्रमेत् ॥२१॥

अथ नैते क्षारकृत्याः । तद्यथा । दुर्बलबालस्थविरभीरु-
सर्वाङ्ग-शूनोदरिरक्तपित्तिगर्भिण्यृतुमतीप्रवृद्धज्वरिप्रमेहोर-
क्षतक्षीणवृणामूर्च्छेर्पद्भुतक्लीवापवृत्तोद्भूतफलयोनय ॥२२॥

तथा मर्मशिरास्त्रायुधमनीसन्धितरुणास्थिसेवनीधमनी-
गलनाभिनखान्तरशोफस्त्रोत खल्यमासेषु च प्रदेशेष्वक्षोश्च
न दद्यादन्यत्र वक्त्ररोगात् ॥२३॥

तत्र क्षारसाध्येष्वपि व्याधिषु शूनगात्रमस्थिशूलिन-
मन्त्रहेषिण हृदयसन्धिपीडोपद्भुत क्षारो न साधयति ॥२४॥

भवति क्षात्र ।

विषाग्निशस्त्राशनिमृत्पुष्कल्यः

क्षारो भवत्यल्पमतिप्रयुक्तः ।

स धीमता सम्यगनुप्रयुक्तो

रोगान्निहन्त्यादचिरेण घोरान् ॥२५॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातोऽग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

क्षारादग्निगर्भीयान् क्रियासु व्याख्यातस्तद्दग्धानां रोगा-
णामपुनर्भावाङ्गेषजशस्त्रक्षारैरसाध्यानां तत्साध्यत्वाच्च ॥२॥

अथेमानि दहनोपकरणानि । तद्यथा । पिप्पल्यजा-

शकृद्गोदन्तशरग्रलाकाजाम्बवीष्ठेतरलोहा चौद्रगुडस्ने-
हाश्च । तत्र पिप्पल्यजाशकृद्गोदन्तशरग्रलाकास्त्वगताना,
जाम्बवीष्ठेतरलोहानि मासगताना, चौद्रगुडस्नेहाः सिरा-
स्नायुसन्ध्यस्थिगतानाम् । ३॥

तत्राग्निकर्म सर्वर्तुषु कुर्यादन्यत्र शरद्ग्रीष्माभ्या तत्रा-
भ्यात्ययिकेऽग्निकर्मसाध्ये व्याधौ तत्प्रत्यनीक विधि
कृत्वा ॥४॥

सर्वव्याधिष्वृतुषु च पिच्छिलमन्न भुक्तवत् कर्म कुर्वीत
मूढगर्भाश्मरीभगन्दराशीसुखरोगेष्वभुक्तवतः ॥५॥

तत्र द्विविधमग्निकर्माहुरेके त्वग्दग्ध मासदग्धश्च । इह
तु सिरास्नायुसन्ध्यस्थिष्वपि न प्रतिषिद्धोऽग्निः ॥६॥

तत्र शब्दप्रादुर्भावो दुर्मन्थता त्वक्सङ्कोचश्च त्वग्दग्धे ।
कपोतवर्णतालपश्वयष्टुवेदना शुष्कसकुचितव्रणता च मास-
दग्धे । कृष्णोन्नतव्रणतास्त्रावसन्निरोधश्च सिरास्नायुदग्धे ।
रुक्षारुणता कर्कशस्थिरव्रणता च सन्ध्यस्थिदग्धे ॥७॥

तत्र शिरोरोगाधिमन्ययोर्भ्रूललाटशङ्खप्रदेशेषु दहेत् ।
वर्त्मरोगेष्वार्द्रालक्षकप्रतिच्छन्ना दृष्टि कृत्वा वर्त्मरोम-
कूपान् दहेत् । त्वङ्माससिरास्नायुसन्ध्यस्थिस्थितेऽत्युग्ररुजे
वायावुच्छितकठिनसुप्तमासे व्रणे अन्यर्शीऽर्बुदभगन्दराप-
चीक्षीपदचर्मकीलतिलकालकान्द्रहृदिसन्धिसिराच्छेदना-
दिषु नाडीशोषितातिप्रवृत्तिषु चाग्निकर्म कुर्यात् ॥८॥

तत्र रोगाधिष्ठानभेदादग्निकर्म चतुर्धा भिद्यते ।
तद्यथा । बलयविन्दुविलेखाप्रतिसारणानीति दहन-
विशेषाः ॥९॥

भवति चात्र ।

रोगस्य सस्थानमतो विदित्वा नरस्य मर्माणि बलावलच्च ।
व्याधि तथर्त्तुच्च समीक्ष्य सम्यक् ततो व्यवस्येद्भिषगग्निकर्म
॥१०॥

तत्र सम्यग्दग्धे मधुसर्पिर्भ्यामभ्यङ्ग । अथेमानग्निना
परिहरेत् पित्तप्रकृतिमन्त शोणित भिन्नकोष्ठमनुवृत्तग्रन्थं
दुर्बल बाल वृद्ध भीरुमनेकव्रणपीडितमस्त्रे व्याधेति ॥११॥

अत ऊर्ध्वमितरथा दग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र स्निग्ध
रुक्ष वाय्वित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो हि स्नेह
सूक्ष्मसिरानुसारित्वात्त्वगादीननुप्रविश्याशु दहति । तस्मात्
स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति ॥१२॥

तत्र प्लुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धञ्चेति चतुर्विधम-
ग्निदग्धम् । तत्र यद्विवर्णं प्लुथतेऽतिमात्रं तत् प्लुष्टम् ।
यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीव्राश्चोषदाहरागपाकवेदनाद्विरा-
च्चोपशाम्यन्ति तद् दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमनवगाढं
तालफलवर्णं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तञ्च । अतिदग्धे
मांसावलम्बन गात्रविश्लेष सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिव्यापादन-
मतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति व्रण-
श्चास्य चिरेण रोहति रुद्धश्च विवर्णो भवति । तदेतच्चतु-
र्विधमग्निदग्धलक्षणमात्मकमप्रसाधकं भवति ॥१३॥

भवन्ति चात्र ।

अग्निना कोपित रक्तं भृशं जन्तोः प्रकुप्यति ।

ततस्ते नैव वेगेन पित्तमस्याभ्युदीर्यते ॥१४॥

तुल्यवीर्ये उभे ह्येते रसतो द्रव्यतस्तथा ।

तेनास्य वेदनास्तीव्रा प्रकृत्या च विदह्यते ॥१५॥
 स्फोटो' शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च वर्धते ।
 दग्धस्योपशमार्थाय चिकित्सा सम्भवत्येते ॥१६॥
 मृष्टस्याग्निप्रतपन कार्य्यमुष्णं तथौषधम् ।
 शरीरे स्निग्धभूयिष्ठे स्निग्धं भवति शोणितम् ॥१७॥
 प्रकृत्या हृद्दकं शीतं स्कन्दयत्यतिशोणितम् ।
 तस्मात्सुखयति ह्युष्णं न तु शीतं कथञ्चन ॥१८॥
 शीतामुष्णाच्च दुर्दग्धे क्रिया कुर्याद्भिषक् पुनः ।
 घृतालेपनसेकास्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥१९॥
 सम्यग्दग्धे तु गाचीरीप्लवचचन्दनगैरिकैः ।
 सामृतैः सर्पिषा स्निग्धैरालेपः कारयेद्भिषक् ॥२०॥
 ग्राम्यान्पौदकेच्चैनं पिष्टैर्माम्सां प्रलेपयेत् ।
 पित्तविद्रधिष्वचैनं सन्ततोष्माणमाचरेत् ॥२१॥
 अतिदग्धे विशीर्णानि मासान्धुङ्मृत्यु शीतलाम् ।
 क्रिया कुर्याद्भिषक् पश्चाच्छालितगुलकण्डनैः ॥२२॥
 तिन्दुकीत्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
 व्रणं गुडूचीपत्रैर्वा क्वादयेदयवौदकैः ।
 क्रियाञ्च निखिला कुर्याद्भिषक् पित्तविसर्पवत् ॥२३॥
 मधूच्छिष्टं समधुकं रोध्रं सर्जरसं तथा ।
 मज्जिष्ठा चन्दनं मूर्वा पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
 सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमुत्तमम् ॥२४॥
 स्नेहदग्धे क्रिया रुक्षा विमेषेणावधारयेत् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम् ॥२५॥
 श्वसिति क्षीयति चात्यर्थमत्याधमति कासते ।

चक्षुषो परिदाहश्च रागश्चैवोपजायते ॥२६॥
 सधूमक नि श्वसिति घ्रेयमन्यन्न वेत्ति च ।
 तथैव च रसान् सर्वान् श्रुतिश्चास्योपहन्यते ॥२७॥
 तृष्णादाहज्वरश्रुत सीदत्यथ च मूर्च्छति ।
 धूमोपहत इत्येव शृणु तस्य चिकित्सितम् ॥२८॥
 सर्पिरिक्षुरस द्राक्षां पयो वा शर्कराम्बु वा ।
 मधुरास्त्वौ रसौ वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥२९॥
 वमत कोष्ठशुद्धि स्याद्भूमगन्धश्च नश्यति ।
 विधिनानेन शम्यन्ति सदनक्षवश्रुज्वरा ॥३०॥
 दाहमूर्च्छातृडाभानश्वासकासाश्च दारुणाः ।
 मधुरैर्लवणास्त्वैश्च कटुकै कवलग्रहै ॥३१॥
 सम्यग्गृह्णातीन्द्रियार्थान् मनश्चास्य प्रसीदति ।
 शिरोविरेचन तस्मै दद्याद्योगिन शस्त्रवित् ॥३२॥
 दृष्टिर्विशुध्यते चास्य शिरोग्रीवञ्च देहिनः ।
 अविदाहि लघुस्निग्धमाहार चास्य कल्पयेत् ॥३३॥
 उष्णवातातपैर्दग्धे शीत कार्थ्यौ विधि सदा ।
 शीतवर्षानिलैर्दग्धे उष्ण स्निग्धञ्च शस्यते ।
 तथातिवेजसा दग्धे सिद्धिर्नास्ति कथञ्चन ॥३४॥
 इन्द्रवज्राग्निदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।
 स्नेहाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रदेहैश्च तथा भिषक् ॥३५॥

— — —
 त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो जलौकावचारणीयमध्याय व्याख्यास्यामः ॥१॥
 नृपाव्यञ्जालस्य विरभीरुदुर्बलनारीमुकुमाराणामनुग्रहाच्च

परमसुकुमारोऽथ शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जली-
कस ॥२॥

तत्र वातपित्तकफदृष्टशोणित यथासख्य शृङ्गजलीका-
लावुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरुक्षत्वात् सर्वाणि सर्वैर्वा ॥३॥

भवन्ति चात्र ।

उष्ण समधुरं स्निग्ध गवा शृङ्ग प्रकीर्तितम् ।

तस्माद्वातोपसृष्टे तु हित तदवसेचने ॥४॥

शीताधिवासा मधुरा जलीका वारिसम्भवा ।

तस्मात्पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ॥५॥

अलावु कटुक रुक्ष तीक्ष्णञ्च परिकीर्तितम् ।

तस्माच्छ्लेष्मोपसृष्टे तु हित तदवसेचने ॥६॥

तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्रपटलावनष्टेन शृङ्गेण शोणित-
मवसेचयेदा चूषणात् । सान्तर्दीपयाऽलाव्वा ॥७॥

अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामाशुरिति जलायुका ,
जलमासामोक इति जलीकस । ता द्वादश तासा सविषा
षट् तावत्य एव निर्विषा । तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा
अलगर्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्त्र-
ज्जनचूर्णवर्णा पृथुशिरा कृष्णा । वर्मिमल्यवदायता
क्षिन्नोन्नतकुक्षि कर्बुरा । रोमशा महापाश्या कृष्णमुख्यल-
गर्दा । इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजिभिश्चित्तिता इन्द्रायुधा । ईषद-
सितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोह-
षण्वदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणमुखी गोचन्दनेति ।
ताभिर्दृष्टे पुरुषे दशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो
दाहश्छर्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महा-

गद पानालेपननस्यकर्मादिषूपयोज्य । इन्द्रायुधादष्टम-
साध्यमित्येता सविषा सचिकित्सिता व्याख्याता ॥८॥

अथ निर्विषा । कपिला पिङ्गला शङ्खमुखी मूषिका
पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति ।

तत्र मन शिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वीभ्या पृष्ठे स्निग्ध
मुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च
पिङ्गला । यक्षवर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्खमुखी ।
मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा
पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टा-
दशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पञ्चर्थे । इत्येता अविषा
व्याख्याता । तासा यवनपाण्ड्यसह्यपीतनादीनि चे-
त्त्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्य शीघ्रपायिन्यो महाशनः
निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविषमत्स्यकीटदुर्-
मूत्रपुरीषकोथजाता कलुषेष्वम्भ सु च सविषा । पद्मोत्पल-
नलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाना कि
मलेष्वम्भ सु च निर्विषा ॥९॥

भवति चात्र ।

क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु ।

न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्क्तिशयाः सुखा ॥१०॥

तासा प्रग्रहणमार्द्रचर्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृहीयात् ।
अथैना नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निद-
ध्यात् । भक्ष्यार्थे चासामुपहरेच्छैवल वक्त्ररमौदकाश्च कन्दा-
खूर्णीकृत्य शय्यार्थं दणमौदकानि च पत्राणि । दण्डात् तत्र

हाच्चान्यज्जलं भक्ष्यञ्च दद्यात् सप्तरात्रात्सप्तरात्राच्च घटमन्यं
सक्रामयेत् ॥११॥

भवति चात्र ।

स्थूलमध्या परिल्लिष्टा पृथ्वी मन्दविचेष्टिता ।

अग्राहिण्योऽल्पपायिन्य सविषाश्च न पूजिताः ॥१२॥

अथ जलौकोऽवशेषसाध्यव्याधितमुपवेश्य सवेश्य वा
विरुध्य चास्य तमवकाशं सृक्तोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् ।
गृहीताश्च ता सर्षपपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगार्वा सलि-
लसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभीरोग
ग्राहयेत् । सूक्ष्मशुक्ताद्रपिचुप्लोतावच्छन्ना कृत्वा सुखमपा-
ह्णुयादगृह्णन्त्यै क्षीरविन्दु शोणितविन्दु वा दद्याच्छस्त्र-
पदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्या ग्राह-
येत् । यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च
स्त्रन्ध तदा जानीयाद् गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्ना धारये-
त्सेचयेच्च । दशे तोदकण्डुप्रादुर्भावेर्जानीयाच्छुद्धमिश्र-
मादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन
न मुञ्चेन्मुखमस्या सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ पतिता
तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगार्वा तैललवणाभ्यक्तमुखीं वामह-
स्ताङ्गुलीभ्या गृहीतपुच्छा दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्या
शनैः शनैरनुलोममनुमार्जयेदा मुखाहामयेत्तावद्यावत्सम्य-
ग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता
भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते सा दुर्वा-
न्ता ता पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्वान्ताया व्याधिरसाध्य
इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्ता पूर्ववत्तन्निदध्यात्

शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकीव्रणान्मधुनावघट्ट-
यच्छीताभिरङ्गिष्व परिषेचयेद् बध्नीत वा व्रण कषायमधुर-
स्निग्धशीतैश्च प्रदेहै प्रदिह्यादिति ॥१३॥

भवति चात्र ।

क्षेत्राणि ग्रहण जाती पोषण सावचारणम् ।

जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्भदान् ॥१४॥

चतुर्दशोऽध्याय ।

अथात शोणितवर्णनीयमध्याय व्याख्यास्यामः ।

तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्य-
स्याष्टविधवीर्यस्य वानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक्-
परिणतस्य यस्तेजोभूत सार परमसूक्ष्म, सरस इत्युच्यते ।
तस्य च हृदय स्थान स हृदयाच्चतुर्विंशति धमनीरनुप्रवि-
श्योर्द्ध्वा दश दश चाधोगामित्यश्चतस्रस्त्रिर्यन्मा कृत्स्न
शरीरमहरहस्तर्पयति वर्जयति धारयति व्यापयति जीवयति
चाट्टहेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमाना-
द्भतिरुपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिवैकृतै । तस्मिन् सर्वशरीरा-
वयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा किमयं
सौम्यस्तैजस इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेह-
नजीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषै, सौम्य इत्यवगम्यते । स
खत्वाप्यो रसो यत्कृत्स्नीहानौ प्राप्य रागमुपैति ॥१॥

भवतश्चात्र ।

रञ्जितास्तेजसा त्वाप शरीरस्थेन देहिनाम् ।

अव्यापनाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥२॥

रसादेव स्त्रिया रक्त रज सञ्ज प्रवर्त्तते ।

तद्वर्षाद् द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥३॥

आर्त्तव शोणित त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य पाञ्च
भौतिकञ्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्या ॥४॥

विस्मृता द्रवता राग स्यन्दन लघुता तथा ।

भूम्यादीना गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते ॥५॥

रसाद्रक्त ततो मास मासान्नेद प्रजायते ।

भेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज शुक्रस्य सम्भव ॥६॥

तत्रैषा धातूनामन्नपानरस प्रीणयिता ॥७॥

रसज पुरुष विद्याद्रस रक्षेत् प्रयत्नत ।

अन्नात्यानाञ्च मतिमानाचाराच्चाप्यतन्द्रित ॥८॥

तत्र रस गतौ धातुरहरहर्गच्छतीत्यतो रस । स खलु
त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन्
धाताववतिष्ठते एव मासेन रस शुक्नीभवति स्त्रीणाञ्चात्त-
वमिति ॥९॥

भवति चात्र ।

अष्टादश सहस्राणि सङ्ख्या ह्यस्मिन् समुच्चये ।

कलाना नवति प्रोक्ता स्वतन्त्रपरतन्त्रयो ॥१०॥

स शब्दार्चिर्जलसन्तानवदणुना विशेषेणानुधावत्येव
शरीर केवलम् । वाजीकरणस्वोषधय स्वबलगुणोत्कर्षा-
द्विरेचनवदुपयुक्ता शुक्र शीघ्र विरेचयन्ति ॥११॥

यथाहि पुष्पसुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तु
नैव नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति कृत्वा
केवल सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्रकेशरै-

कालान्तरेणाभिव्यक्ति गच्छत्येव बालानामपि वय परि-
णामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्यादयोऽथार्त्तवादयश्च
विशेषा नारीणा रजसि चोपचीयमाने शनै शनै. स्तनगर्भा-
शययोन्यभिवृद्धिर्भवति । स एवान्नरसो वृद्धानां जरापरि-
पक्वशरीरत्वान्न प्रीणनो भवति । त एते शरीरधारणाद्वातव
इत्युच्यन्ते तेषा क्षयवृद्धी शोणितनिमित्ते तस्मात्तदधि-
कृत्य वक्ष्याम ॥१०॥

तत्र फेनिलमरुण कृष्ण परुष तनु शीघ्रगमस्कन्धि च
वार्तेन दुष्टम् । नीलं पीत हरित श्याव विस्त्रमनिष्ट पिपी-
लिकामक्षिकाशामस्कन्धि च पित्तदुष्टम् । गैरिकोदकप्रती-
काश स्निग्ध शीतल बहल पिच्छिल चिरस्त्रावि मासपेशी-
प्रभ श्लेष्मदुष्टञ्च । सर्वलक्षणसयुक्त काञ्जिकाभ विशेषतो
दुर्गन्धि च सन्निपातदुष्टम् । पित्तवद्रुक्तेनातिकृष्णञ्च ।
द्विदोषलिङ्गं सखष्टम् । जीवशोणितमन्यत्र वक्ष्याम. ॥१३॥

इन्द्रशोषप्रतीकाशमसहतमविवर्णञ्च प्रकृतिस्थ जानी-
यात् । विस्त्राव्यान्यन्यत्र वक्ष्याम । अथाऽविस्त्राव्या सर्वाङ्ग-
शोफ क्षोणस्थ चास्त्रभोजननिमित्त पाण्डुरोग्यशंसोदरि-
शोषिगर्भिणीनाञ्च श्वयथव ॥१४॥

तत्र शस्त्रविस्त्रावण द्विविध प्रच्छान सिराश्वधनञ्च ।
तत्र ऋज्वसङ्कीर्णं सूक्ष्मं सममनवगाढमनुत्तममाशु च
शस्त्रं पातयेत्तर्म सिरास्त्रायुसन्धीना चानुपधः । । तत्र
दुर्दिने दुर्विद्धे शीतवातयोरस्त्रिन्नेऽभुक्तवत. रजःश्लेष्माच्छो-
णितं न स्त्रवत्यल्पं वा स्त्रवन्ति ॥१५॥

भवति चात्र ।

मदमूर्च्छाश्मार्त्तानां वातविण्मूत्रसङ्गिनाम् ।

निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते ॥१६॥

तद्दुष्टं शोणितमनिर्झियमाणं कण्डूशोफरागदाहपाक-
वेदना जनयेत् । अत्युष्णातिस्त्रिन्नातिविद्वेष्वज्ञैर्विस्त्रावित-
मतिप्रवर्त्तते । तदतिप्रवृत्तं शिरोऽभितापमान्धमधिमन्य-
तिमिरप्रादुर्भावं धातुक्षयमाक्षेपकं पक्षाघातमेकाङ्गवि-
कारं लघ्नादाहौ हिक्का कास श्वास पाण्डुरोग मरणं
चापादयति ॥१७॥

भवन्ति चात्र ।

तस्मान्न शेते नात्युष्णे नास्त्रिन्ने नातितापिते ।

यवागू प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥१८॥

सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते ।

शुद्धं तदा विजानीयात्सम्यग्विस्त्रावितञ्च तत् ॥१९॥

लाघवं वेदनाशान्तिर्यथाधेर्वैगपरिचयः ।

सम्यग्विस्त्रावितं लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥२०॥

त्वग्दोषा अन्यथः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये ।

रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥२१॥

अथ खल्वप्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठा-
भद्रदारुविडङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमहरिद्राकीङ्गुरनक्तमा-
लफलैवेद्यालाभ त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्वा चूर्णीकृतैः सर्ष-
पतैललवणप्रगाढैर्ब्रणमुखमवघर्षयेदेव सम्यक् प्रवर्त्तते ।
अद्यातिप्रवृत्ते गोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गगैरिकसर्जरसरसाञ्जन-
शाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूमचूर्णैः, शनैर्ब्रणमुखमव-

चूर्णाङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्जार्जुनारिमेदमेषशृङ्ग-
धवधन्वनत्वग्निर्वा चूर्णिताभि क्षीमेण वा क्षापितेन समु-
द्रफेनलाचाचूर्णैर्वा यद्योक्तैर्ब्रणवन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात् ।
शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेकप्रदेहैश्चोपाचरेत्
क्षारेणाग्निना वा दहेद्यथोक्तव्यधनादनन्तरं वा तामेवाति-
प्रवृत्तां सिरां विधेत् । कालोल्यादिकाथ वा शर्करामधु-
मधुरं पाययेत् । एणहृरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा
रुधिरं क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैश्चाश्रीयदुपद्रवाश्च यथास्वमु-
पाचरेत् ॥२२॥

भवन्ति चात्र ।

धातुक्षयात् स्मृते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः ।
पवनश्च परं कोपयति तस्मात् प्रयत्नतः ॥२३॥
तन्नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः ।
द्वेषदस्त्वैरनस्त्वैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥२४॥
चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥२५॥
ब्रणं कषायं सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ।
तथा सम्पाचयेद्ब्रह्म दाहं सङ्कोचयेत् सिरा ॥२६॥
अस्कन्दमाने रुधिरे सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
सन्धाने भ्रस्यमाने तु पाचनैः समुपाचरेत् ॥२७॥
कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यं प्रयतेत यथाविधि ।
असिद्धिमस्तु चैतेषु दाहं परमं द्रव्यते ॥२८॥
सशेषदोषे रुधिरे न व्याधिरतिवर्त्तते ।
सावशेषे ततः स्थेयं न तु कुर्यादतिक्रमम् ॥२९॥

देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्यते ।

तस्माद्यत्नेन सरस्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥२०॥

सुतरक्तस्य सेकाद्यैः ग्रीतैः प्रकुपितेऽनिले ।

शोफं सतोदं कोष्णेन सपिषां परिवेचयेत् ॥२१॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः । दोषधातुमलमूलं हि शरीरं तस्मादेतेषां लक्षण-
मुच्यमानमुपधारय ॥१॥

तत्र प्रस्यन्दनोदहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायु-
पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति ॥२॥

रागपक्ष्मजस्तेजोभेदोष्णकृत्पित्तं पञ्चधा प्रविभक्तमग्नि-
कर्मणानुग्रहं करोति ॥३॥

सन्निवृत्तश्लेष्मणस्नेहनरोषणपूरणवृत्तं हणतर्पणवलस्थैर्युक्तं
श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्मणानुग्रहं करोति ॥४॥

रसं प्रीणयति रक्तपुष्टिञ्च करोति । रक्तं वर्णप्रसाद-
मांसपुष्टिं जीवयति च । मांसं शरीरपुष्टिं मेदसञ्च । मेद-
स्नेहस्तेदौ दृढत्वं पुष्टिमस्थ्नाञ्च । अस्थिं देहधारणं मज्जा-
पुष्टिञ्च । मज्जां प्रीतिं स्नेहं बलं शुक्रपुष्टिं पूरणमस्थ्नाञ्च क-
रोति । शुक्रं धैर्यं च्यवनं प्रीतिं देहबलं हर्षं बीजार्थञ्च ॥५॥

पुरीषमुपस्तब्धं वायुग्निधारणञ्च । वस्तिपूरणविक्लेदक-
न्मूलम । स्त्रे = क्लेदत्वक्सीकुमार्युक्तत् । रक्तलक्षणमार्तं व-
गर्भकञ्च । गर्भां गर्भलक्षणम् । स्तन्यं स्तनयोरापीनत्वजनन-
जीवनञ्चेति । तेषां विधित्परिरक्षणं कुर्वीत ॥६॥

अत ऊर्ध्वमेषां क्षीणलक्षणं वक्ष्यामः । ज्वरः पुनरे-
षामतिसशीधनातिसशमनवेगविधारणासात्मानमनस्ताप-
व्यायामानशनातिमैथुनैर्भवति ॥७॥

तत्र वातक्षये मन्दचेष्टताल्यवाक्त्वमल्पहर्षो मूढसंज्ञता
च । पित्तक्षये मन्दोष्माग्निता निष्प्रभत्वञ्च । श्लेष्मक्षये
रूक्षतान्तर्दाह आमाशयेतराशयशिरसा शून्यता सन्निशै-
थिल्यं लघ्णा दीर्घत्व्यं प्रजागरणञ्च । तत्र स्वयोनिवर्द्धन-
द्रव्याण्येव प्रतीकारः ॥८॥

रसक्षये हृत्पीडा कम्प शून्यता लघ्णा च । शोणितक्षये
त्वक्पारुष्यमन्तर्शीतप्रार्थना सिराशैथिल्यञ्च । मासक्षये
स्निग्गण्डौष्ठोपस्थोरुवक्षःकक्षापिण्डिकोदरग्रीवाशुष्कतारौक्ष्य-
तोदो गात्राणां सदन धमनीशैथिल्यञ्च । मेदःक्षये वृद्धि-
मिदृङ्घ्रि सन्निशून्यता रौक्ष्य मेदुरमासप्रार्थना च ।
अस्थिक्षयेऽस्थितोदो दन्तनखभङ्गो रौक्ष्यञ्च । मज्जक्षयेऽल्प-
शुक्रता पर्वभेदोऽस्थिनिस्तोदोऽस्थिशून्यता च । शुक्रक्षये
मेद्वृषणवेदनाऽशक्तिर्मैथुने चिरादा प्रसेकः प्रसेके चाल्पर-
क्तशुक्रदर्शनञ्च । तत्रापि स्वयोनिवर्द्धनद्रव्योपयोगः प्रती-
कारः ॥९॥

पुरीषक्षये हृदयपार्श्वपीडा सशब्दस्य च वायोऋद्धि-
गमन कुक्षौ सञ्चरणञ्च । मूत्रक्षये वस्तितोदोऽल्पमूत्रता च ।
अत्रापि स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव प्रतीकारः । स्वेदक्षये स्तब्ध-
रोमकूपता त्वक्शोष स्पर्शवैगुण्यं स्वेदनाशश्च तत्राभ्यङ्गः
स्वेदोपयोगश्च । आर्तवक्षये यथोचितकालाद्दर्शनमल्पता
वा योनिवेदना च । तत्र सशीधनमाग्नेयानाञ्च द्रव्याणां

विधिवदुपयोग. । स्तन्यक्षये स्ननयोक्तानता स्तन्यासम्भवो-
ऽल्पता वा तत्र श्लेष्मवर्द्धनद्रव्योपयोपयोग । गर्भक्षये
गर्भास्यन्दनमनुव्रतकुक्षिता च तत्र प्राप्तवस्तिकालाया
जीरवस्तिप्रयोगो मेघ्यान्नोपयोगश्चेति ॥१०॥

अत ऊर्ध्वमतिवृद्धाना दोषधातुमलाना लक्षणं व-
क्ष्यामः । वृद्धिः पुनरेषा स्वयोनिवर्द्धनाभ्युपसेवनाद्भवति ।
तत्र वातवृद्धौ त्वक्पारुष्यं काशं कार्ण्यं गात्रस्फुरणमु-
ष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पबलत्वं गाढवर्चस्त्वञ्च । पित्त-
वृद्धौ पीतावभासता सन्ताप शीतकामित्वमल्पनिद्रता
मूर्च्छा बलहानिरिन्द्रियदौर्बल्यं पीतविस्मृत्तनेत्रत्वञ्च ।
श्लेष्मवृद्धौ शीतता शैत्यं स्थैर्यं गौरवमवसादस्तन्निद्रा
सम्यस्थिविश्लेषञ्च । रसोऽतिवृद्धौ हृदयोत्क्लेदं प्रसेकश्चा-
पादयति । रक्तं रक्ताङ्गावता सिरापूर्यत्वञ्च । मास-
स्निग्धगण्डोष्ठोपस्थोरुबाहुजङ्घासु वृद्धिं गुरुगात्रताञ्च । मेद-
स्निग्धाङ्गतामुदरपार्श्ववृद्धिं कासश्वासादीन् दीर्गम्यञ्च ।
अस्थि अध्यस्थीन्यधिदन्ताञ्च । मज्जा सर्वाङ्गनेत्रगौरवम् ।
शुक्रं शुक्राश्मरीमतिप्रादुर्भावञ्च । पुरीषमाटोप कुक्षौ
शूलञ्च । मूत्रं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं वस्तितीक्ष्णमाभानञ्च ।
स्त्रोदस्त्रवो दीर्गम्यं कण्डूञ्च । आर्तवमङ्गमर्दमतिप्रवृत्तिं
दौर्बल्यञ्च । स्तन्यं स्ननयोरापीनत्वं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं तो-
दञ्च । गर्भो जठराभिवृद्धिं शोथञ्च । तेषां यथास्त्रं सशो-
धनं चपणञ्च क्षयादविरुद्धैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत ॥११॥

पूर्वं पूर्वोऽतिवृद्धत्वावर्द्धयेद्धि परं परम् ।

तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां क्वासनं हितम् ॥१२॥

बललक्षण बलचयलक्षणमतं ऊर्ध्वं वक्ष्याम' । तत्र रसा-
दीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव
बलमित्युच्यते स्वशास्त्रसिद्धान्तात् । तत्र बलेन स्थिरोपचि-
तमासता सर्वचेष्टास्त्रप्रतिघातः स्वरवर्णप्रसादो बाह्याना-
माभ्यन्तराणाञ्च करणानामात्मकार्यप्रतिपत्तिर्भवति ॥१३॥

भवन्ति चात्र ।

ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं रसम् ।

विविक्तं सृष्टुं सृत्स्नञ्च प्राणायतनमुत्तमम् ॥१४॥

देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् ।

तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥१५॥

अभिघातात् क्षयात्कोपाच्छोकादग्रानात् अमात् क्षुध ।

ओजः सङ्कीर्यते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम् ।

तेजः समीरितं तस्माद्विस्त्रसर्वातं देहिनम् ॥१६॥

तस्य विस्त्रसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य
भवन्ति । सन्धिविश्लेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनक्रिया-
सन्निरोधश्च विस्त्रसे । स्वस्वगुरुगात्रता वातशोफो वर्ण-
भेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापन्ने । मूर्च्छा मासचयो
मोहः प्रलापो मरणमिति क्षये ॥१७॥

भवन्ति चात्र ।

तयो दीर्घा बलस्योक्ता व्यापद्विस्त्रसनक्षयाः ।

विश्लेषसादौ गात्राणां दोषविस्त्रसनश्च अमः ।

अप्राचुर्यं क्रियाणाञ्च बलविस्त्रसलक्षणम् ॥१८॥

गुरुत्वं स्वस्वताङ्गेषु ग्लानिर्दण्डस्य भेदनम् ।

तन्द्रा निद्रा वातशोफो बलव्यापदि लक्षणम् ॥१९॥

मूर्च्छा मासचयो मोह प्रलापोऽज्ञानमेव च ।

पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च बलक्षये ॥२०॥

तत्र विस्रंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरबिरुद्धैर्बलमा-
स्थापयेत्, नष्टसंज्ञमितरञ्च वर्जयेत् ॥२१॥

तेजोऽप्याग्नेय क्रमश्च पच्यमानाना धातूनामभिनिर्वृत्त-
मन्तरस्य स्नेहजात वसाख्य स्त्रोणा विशेषतो भवति, तेन
मार्दवसौकुमार्यमृद्वल्परिमतोत्साहदृष्टिस्थितिपत्तिकान्तिदी-
प्तयो भवन्ति । तत् कषायतिक्तशीतरुक्षविष्टम्भिवेगविघात-
व्यवायव्यायामव्याधिकर्षणैश्च विक्रियते । तस्यापि पारुष्य-
वर्णभेदतोदनिष्प्रभत्वानि विस्रंसने भवन्ति । काश्यं
मन्दाग्निताधस्तिर्यक्च्युतिव्यापत्तौ दृष्ट्यग्निबलहान्यनिल-
प्रकोपमरणानि क्षये, तत्रापि स्नेहपानाभ्यङ्गप्रदेहपरिषे-
कस्निग्धलघुन्नानि क्षये, विदधीत ॥२२॥

भवन्ति चात्र ।

दोषधातुमलक्षणी बलक्षणीऽपि वा नरः ।

स्वयोनिवर्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ॥२३॥

यद्यदाहारजात हि क्षीणः प्रार्थयते नरः ।

तस्य तस्य स लाभे तु त त क्षयमपोहति ॥२४॥

अस्य धातुक्षयाद्वायु संज्ञा कमे च नाशयेत् ।

प्रक्षीणञ्च बल यस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम् ॥२५॥

रसनिमित्तमेव स्थूल्य काश्यं च तत्र श्लेष्मलाहारसेवि-
नोऽध्यश्नशीलस्याव्यायामिनो दिवास्वप्नरतस्य चाम एवान्न-
रसो मधुरतरश्च शरीरमनुक्रामन्नतिस्नेहाक्षेदो जनयति,
तदतिस्थूल्यमापादयति तमतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षु-

तृप्तिप्रसवेद्गात्रदौर्गन्ध्यक्रथनगात्रसादृगद्गतानि क्षिप्रमे-
वाविशन्ति सौकुमार्यं मेदसः सर्वक्रियाम्बुसमर्थं कफमेदो-
निरुद्धमार्गत्वाच्चात्यव्यवायो भवत्यावृतमार्गत्वादेवं शेषा
धातवो नाप्यायन्तेऽत्यर्थमतोऽल्पप्राणो भवति प्रमेहपिण्ड-
काज्वरभगन्दरविद्रुधिवातविकाराणामन्यतमं प्राप्य पञ्चत्व-
मुपयाति सर्वं एव चास्य रोगा बलवन्तो भवन्त्यावृतमा-
र्गत्वात् स्त्रोतसामतस्तस्योत्पत्तिहेतुः परिहरेत् । उत्पन्ने
तु शिलाजतुगुग्गुलुगोमूत्रविफलालीहरजोरसाञ्जनमधुय-
वमुद्गजोरदूषकश्यामाकोदालकादीनां विरुक्षणच्छेदनी-
यानाञ्च द्रव्याणां विधिवदुपयोगो व्यायामो लेखनवस्त्यु-
पयोगश्चेति ॥ २६ ॥

तत्र पुनर्वातलाहारसेविनोऽतिव्यायामव्यवायाध्ययन-
भयशोकध्यानरात्रिजागरणपिपासाक्षुत्कषायाल्पाशनप्रभृति-
भिरुपशेषितो रसधातुः शरीरमननुक्रामन्नल्पत्वान्नं प्रीणय-
ति तस्मादतिकार्यं च भवति । सोऽतिशयः क्षुत्पिपासाशी-
तोष्णवातवर्षभारादानेष्वसहिष्णुः वातरोगप्रायोऽल्पप्रा-
णश्च क्रियासु भवति श्वासकासशोषप्लीहोदराग्निसादगुल्म-
रक्तपित्तानामन्यतमं प्राप्य मरणमुपयाति । सर्वं एव चास्य
रोगा बलवन्तो भवन्त्यल्पप्राणत्वाद्गतस्तस्योत्पत्तिहेतुः परि-
हरेत् । उत्पन्ने तु पयस्याश्वगन्धाविटारीविटारीगन्धाश्च-
तावरीबलातिबलानागवलानां मधुराणामन्यासाञ्चौषधी-
नामुपयोगः क्षीरदधिघृतमासशालिषट्ठिकयवगोधूमानाञ्च
दिवास्त्रप्रब्रह्मचर्याव्यायामवृत्तहणवस्त्युपयोगश्चेति ॥ २७ ॥

यः पुनरुभयसाधारणान्युपसेवेत तस्यान्नरसः शरीर-

मनुक्रामन् समान् धातून्पचिनोति समधातुत्वान्मध्यश-
रीरो भवति सर्वाक्रियानु समर्थ, क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षा-
तपसहो बलवाच स सततमनुपालयितव्य इति ॥२८॥

भवन्ति चात्र ।

अत्यन्तगृहितावेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ ।

अष्टौ मध्यशरीरसु कृश' स्थूलास्तु पूजित. ॥२९॥

दोष'. प्रकुपितो धातून् क्षपयत्यात्मतेजसा ।

इदं स्वतेजसा वक्त्रिखगागतमिवोदकम् ॥३०॥

वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च ।

दोषधातुमलानान्तु परिमाणं न विद्यते ॥३१॥

एषा समत्वं यच्चापि भिषग्गिरवधार्यते ।

न तत् स्वास्थ्यादृते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना ॥३२॥

दोषादीनां त्वसमताननुमानेन लक्षयेत् ।

अप्रसन्नेन्द्रियं वीक्ष्य पुरुषः कुशलो भिषक् ।

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ॥३३॥

प्रसन्नात्मेन्द्रियमना स्वस्थ इत्यभिधीयते ।

स्वस्थस्य रक्षणं कुर्यादस्वस्थस्य तु बुद्धिमान् ॥३४॥

क्षपयेद् वृद्धयेच्चापि दोषधातुमलान् भिषक् ।

तावद्यावदरोगः स्यान्नरौ रोगसमन्वितः ॥३५॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथात' कर्णव्यधवन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते षष्ठे मासि
सप्तमे वा शूलपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुद्धर्त्तनक्षत्रेषु

कृतमङ्गलस्तिवाचन धात्राङ्गे कुमारमुपवेश्य बालक्रीड-
नकै प्रलोभ्याभिसान्वयम् भिषग्वामहस्तेनाकृष्य कर्णं
दैवकृते छिद्रे आदित्यकरावभासिते शनैः शनैर्दक्षि-
णहस्तेन ऋजु विध्येत् प्रतनुक सूच्या बहलमारया पूर्व-
दक्षिणं कुमारस्य वाम कन्यायास्ततः पितुवर्त्तिं प्रवेश्य
सम्यक् विद्धमामतैलेन परिषेचयेत् । शोणितबहुत्वेन
वेदनया वान्यदेशविद्धमिति जानीयान्निरूपद्रवतया तद्देश-
विद्धमिति ॥१॥

तत्राग्नेन यदृच्छया विज्ञासु सिरासु कालिकामर्मरि-
कालोहितिकासूपद्रवा भवन्ति । तत्र कालिकाया ज्वरो
दाहः श्वयथुर्वेदना च भवति । मर्मरिकाया वेदना ज्वरो
ग्रन्थयश्च । लोहितिकाया मन्यास्तम्भापतानकशिरोग्रह-
कर्णशूलानि भवन्ति । तेषु यथास्वं प्रतिकुर्वीत । क्लिष्ट-
जिह्वाप्रशस्तसूचीव्याधाद्वाढतरवर्त्तित्वाद्वांशप्रकोपादप्रशस्त-
व्याधाद्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र वर्त्तिमुपहृ-
त्याशु मधुकैरण्डमूलमञ्जिष्ठायवतिलकल्कैर्मधुघृतप्रगाढैरा-
लेपयेत्तावद् यावत् मुरुष्ठ इति मुरुष्ठं चैन पुनर्विध्येत्
विधानन्तु पूर्वोक्तमेव । त्रग्रहात् त्रग्रहाच्च वर्त्तिञ्च स्थूलतरा
दद्यात्परिषेक तमेव । अथ व्यपगतदोषोपद्रवे कर्णे वद्ध-
नार्थं लघुवर्द्धनकं कुर्यात् ॥२॥

भवति चात्र ।

एव विवर्द्धितं कर्णं शिष्टयते तु द्विधा नृणाम् ।

दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु ॥३॥

तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धनाकृतयः । तद्यथा ।

नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यको वक्त्ररूक आसङ्गिमो
 गण्डकर्ण आहार्यो निर्वेधिमो व्यायोजिम. कपाट-
 सन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिक सक्षिप्तो हीनकर्णो वक्त्रोक्तेः
 यष्टिकर्णः काकोष्ठक इति । तेषु पृथुलायतसमोभयपालि-
 नेमिसन्धानक । वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यक ।
 ऋक्षवृत्तसमोभयपालिर्वक्त्ररूकः । अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरा-
 सङ्गिम । बाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः । अपालिरुभय-
 तोऽप्याहार्य । पीठोपमपालिरुभयत क्षीणपुत्रिकाश्रितो
 निर्वेधिम. । स्थूलाणुसमविषमपालिर्ययोजिम । अभ्य-
 न्तरदीर्घैकपालिरितराल्पपालि कपाटसन्धिक । बाह्य-
 दीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसन्धिक । तत्र दृष्टेते
 कर्णबन्धविकल्पा साध्यास्तेषा स्वनामभिरिवाकृतयः
 प्रायेण व्याख्याता । सक्षिप्तादयः पञ्चासाध्यास्तत्र
 शुष्कशक्नुलिरुत्पलभेद्यपालिरितराल्पपालिः सक्षिप्त । अन-
 धिष्ठानपालि. पर्थ्यन्तयोः क्षीणमासो हीनकर्ण । तनु-
 विषमाल्पपालिर्वक्त्रोक्तेः । ग्रथितमासस्तद्व्यसिरातत
 सूक्ष्मपालिर्यष्टिकर्ण । निर्माससक्षिप्ताग्रालोणितपालि
 काकोष्ठकपालिरित । बन्धेष्वपि तु शोफदाहरागपा
 कपिडकास्त्रावयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति ॥४॥

भवन्ति चात्र ।

यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह ।

कर्णपीठ समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्द्धयेत् ५॥

बाह्यायामिह दीर्घाया सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् ।

आभ्यन्तरांशं दोर्घाया वाच्यसन्धिरुदाहृत ॥६॥

एकेव तु भवेत् पालि स्थूना पृथ्वी स्थिरा च या ।

ता द्विधा पाठयित्वा तु ह्रिच्चा चोपरि सन्धयेत् ॥७॥

गण्डादुत्पाद्य मासेन सप्ततन्धेन जीवता ।

कर्णपालीमपालेस्तु कर्णाद्वर्लिस्थ्य शास्त्रवित् ॥८॥

अतोऽन्यतम बन्ध चिकीर्षुरगोपहरणोयोक्तीपसमृत-
न्धार विशेषतश्चात्रोपहरेत् सुरा मण्ड क्षीरमुदक धान्याम्लं
कपालचूर्णञ्चेति । ततोऽङ्गना पुरुष वा ग्रन्थितकेशान्तं
लघुभुक्तवन्तमात्रे सुपगिष्टहीतञ्च कृत्वा बन्धमुपधार्य
छेद्यभेद्यलेख्यव्यधनैरुपपन्नैरुपपाद्य कर्णं शोणितमवेक्षते
तद् दुष्टमदुष्ट चेति । तत्र वातदुष्टे धान्याम्लोणोदकाभ्या-
पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्या स्नेहदुष्टे सुरामण्डोणोदकाभ्या
प्रक्षाल्य कर्णौ पुनरवलिख्यानुन्नतमहीनमविषमञ्च कर्ण-
सन्धि सन्निवेश्य स्थितरक्त सन्दध्यात् । ततो मधुघृतेना-
भ्यज्य पित्तुप्लोतयोरन्यतरेणावगुण्ठा सूत्रेणानवगाढम-
श्लिथिलञ्च बद्ध्वा कपालचूर्णेनावकीर्त्याचारिकमुपदिशेद्
द्विव्रणीयोक्तेन च विधानेनोपचरेत् ॥९॥

भवतश्चात्र ।

विघट्टन दिवास्वप्न व्यायाममतिभोजनम् ।

व्यवायमग्निसन्ताप वाक्श्रमञ्च विवर्जयेत् ॥१०॥

आमतेलपरीषेक द्विरात्रमवचारयेत् ।

ततस्त्रैलेन ससृष्ट त्र्यहादपनयेत् पित्तुम् ॥११॥

न चासशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्त क्षीणरक्तं वा सन्दध्यात् ।

स हि वातदुष्टे रक्ते रुद्धोऽपि परिपुटनवान् । पित्तदुष्टे

दाहपाकरागवेदनावान् । श्लेष्मदुष्टे स्तब्धं कण्डूमान् ।
 अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफवान् । क्षीणोऽल्पमांसो न वृद्धि-
 मुपैति । स यदा सुरुढो निरुपद्रवः सवर्णो भवति तदेन
 ग्रने ग्रनैरभिवर्द्धयेत् । अतोऽन्यथा सरश्चदाहपाकराम-
 वेदनावान् पुनर्निष्कृत्यते वा । अथास्याप्रदुष्टस्याभिवर्द्धनार्थ-
 मभ्यङ्ग । तद्यथा, गोधाप्रतुटविष्किरान्पौदकवसामज्जानौ
 पयः सर्पिस्तैल गौरसर्षपजञ्च यथा लाभः सभृत्याकार्कालके-
 बलातिबलानन्तापामार्गाश्वगन्धाक्षीर शुक्ताजलशूकमधुगव-
 र्गप्रतिवाप तैल वा पाचयित्वा खनुगुप्तं निदध्यात् ॥१२॥

स्नेदितोन्मर्दितं कर्णं स्नेहेनानेन योजयेत् ।

अथानुपद्रवः सम्यक् बलवाञ्च विवर्द्धते ॥१३॥

यवाश्वगन्धायश्वाह्वैस्तिलैश्चोदत्तं न हितम् ।

शतावर्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः ॥१४॥

तैल विपक्व सक्षीरमभ्यङ्गात् पालिवर्द्धनम् ।

ये तु कर्णा न वर्द्धन्ते विधिमानेन योजिताः ॥१५॥

तेषामप्राङ्गदेशेषु कुर्यात् प्रच्छानमेव तु ।

वाह्यच्छेदं न कुर्वीत व्यापदस्तु ततो भ्रुवाः ॥१६॥

बद्धमात्रन्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् ।

आमकोशी समाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते ॥१७॥

जातरोमा सुवर्त्मा च श्लिष्टसन्धिः समः स्थिरः ।

सुरुढोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः ॥१८॥

अमिता कर्णबन्धास्तु विज्ञेया कुशलैरिह ।

यो यथा सुनिविष्टः स्यात् तं तथा विनियोजयेत् ॥१९॥

कर्णपाल्यामयान्नपा पुनर्वक्ष्यामि सुश्रुत । ।

कर्णपाल्या प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रय ॥२०॥
 द्विवा वाप्यथ ससृष्टा, कुर्वन्ति विविधा रजः ।
 विस्फोट स्तम्भता शोफ पाल्या दोषे तु वातिके ॥२१॥
 दाहविस्फोटजनन शोफ पाकश्च पैत्तिके ।
 कण्डू सखयथुस्तम्भो गुरुत्वञ्च कफात्मके ॥२२॥
 यथादोषञ्च समोध्य कुर्यात्तेषां चिकित्सितम् ।
 स्वेदाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपासृग्विमोक्षणैः ॥२३॥
 मृद्दीं क्रिया व हणीयेर्यथास्व भोजनेस्तथा ।
 य एव वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥२४॥
 अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् ।
 उत्पाटकश्चोत्पटक श्याव कण्डूयुतो भृशम् ॥२५॥
 अवमन्य सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा ।
 स्त्रावो च दाहवाश्चैव शृण्वेषां क्रमश्च क्रियाम् ॥२६॥
 अपामार्गं सर्जरस पाटलालकुचत्वक्षी ।
 उत्पाटके प्रलेप स्यात्तैलमेभिश्च पाचयेत् ॥२७॥
 शम्पाकशिशुपूतीकगोधामेदोऽथ तद्वसा ।
 वाराह गव्यमैण्येय पित्त सर्पिश्च ससृजेत् ॥२८॥
 लेपमुत्पटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ।
 गौरीं सुगन्धा सश्यामामनन्ता तण्डुलीयकम् ॥२९॥
 श्यावे प्रलेपन दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ।
 पाठा रसाञ्जन चौरु तथा स्यादुष्णकाञ्जिकम् ॥३०॥
 दद्यात्लेप सकण्डूके तैलमेभिश्च साधितम् ।
 ब्रणीभूतस्य देयं स्यादिदं सैल विजानता ॥३१॥
 मधुक क्षीरकाकोलिजीवकाद्यैर्विपाचितम् ।

मोधावराहसर्पाणा वसा स्युः कतह हणे ॥३२॥
 प्रलेपनमिदं दद्याद्देवसिन्ध्यावमन्यके ।
 प्रपौण्डरीकं मधुकं समङ्गा धवमेव च ॥३३॥
 तैलमेभिश्च सम्पक्कं शृणु कण्डूमतं क्रियाम् ।
 सहदेवा विश्वदेवा अजाक्षीर ससैन्यवम् ।
 एतैरालेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ॥३४॥
 अत्यन्ते गुटिका पूर्वं स्त्रावयेद्दवपात्रे तु ।
 ततः सैन्यवचूर्णन्तु घृष्ट्वा लेपं प्रदापयेत् ॥३५॥
 लिखित्वा तत् स्मृतं घृष्ट्वा चूर्णेरोध्रस्य जम्बुले ।
 क्षीरेण प्रतिसार्येन शुद्धं सरोपयेत्ततः ॥३६॥
 मधुपर्णी मधुकञ्च मधुकं मधुना सह ।
 लेपं स्त्राविणि दातव्यस्तैलमेभिश्च साधितम् ॥३७॥
 पञ्चवल्कैः समधुकैः पिष्टैस्तैश्च घृतान्वितैः ।
 जीवकाद्यैः ससर्पिष्कैर्दह्यमानं प्रलेपयेत् ॥३८॥

विश्लेषितायास्त्वथ नासिकाया
 वक्ष्यामि सन्धानविधिं यथावत् ।
 नासाप्रमाणं पृथिवीरुहाणां
 पत्रं गृहीत्वा त्ववलम्बितस्य ॥३९॥
 तेन प्रमाणेन हि गण्डपार्श्व-
 दुत्कृत्य बद्धं त्वथ नासिकाग्रम् ।
 विलिख्य चाशु प्रतिसन्दधीत
 तत् साधुबन्धैर्भिषगप्रमत्तः ॥४०॥
 सुसंहितं सम्यगथो यथाव-
 बाहीदयेनाभिसमीक्ष्य बद्धा ।

प्रोन्नम्य चैनामवचूर्णयेच्च
 पत्तङ्गयटीमधुकाञ्चनैश्च ॥४१॥
 सङ्काद्य सम्यक् पिचुना सितेन
 तैलेन सिञ्चेदसकृत्तिलानाम् ।
 घृतञ्च पाय्य. स नर सुजीर्णं
 स्निग्धो विरेच्य स यथोपदेशम् ॥४२॥
 रुढञ्च सन्धानमुपागत स्यात्
 तदर्द्धशेषन्तु पुनर्निक्कन्तेत् ।
 हीना पुनर्वर्द्धयितु यतेत
 समाञ्च कुर्यादतिवृद्धमासाम् ॥४३॥
 नाडीयोग विनीष्टस्य नासासन्धानवद्विधिम् ।
 य एवमेवं जानीयात् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥४४॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथात आमपक्वैषणीयमध्यायं व्याख्यास्याम ।

शोफसमुत्थाना ग्रन्थिविद्रध्यलजीप्रभृतय प्रायेण व्याध-
 योऽभिधास्यन्ते ऽनेकाकृतयस्तैर्विलक्षण. पृथुर्ग्रथितसमो
 विषमो वा त्वङ्मासस्थायी दोषसङ्घात. शरीरैकदेशोत्थित.
 शोफ इत्युच्यते ॥१॥

स षड्विधो वातपित्तकफशोणितसन्निपातागन्तुनि-
 मित्तः ।

तस्य दोषरूपव्यञ्जनैर्लक्षणानि व्याख्यास्यामः । तत्र
 वातशोफोऽरुण कृष्णो वा परुषो मृदुरनवस्थितास्तोदादय-
 चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । पित्तशोफ. पीतो मृदुः

सरक्तो वा शीघ्रानुसारी चोषादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । श्लेष्मशोफ पाण्डु शुक्लो वा कठिनः शीतः स्निग्धो मन्दानुसारी कण्डूदयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । सर्ववर्णवेदन सन्निपातजः । पित्तवच्छोणितजोऽतिक्लृप्तश्च । पित्तरक्तलक्षण आगन्तुर्लोहितत्वभासश्च ॥२॥

स यदा वाह्याभ्यन्तरैः क्रियाविशेषैर्न सम्भावित प्रशमयितुं क्रियाविपर्ययाद् बहुत्वाद्वा दोषाणां तदा पाकाभिमुखो भवति । तस्यामस्य पच्यमानस्य पक्वस्य च लक्षणमुच्यमानमवधारय । तत्र मन्दोष्णता त्वकसवर्णता शीतशोफता स्थैर्यं मन्दवेदनताल्पशोफता चामलक्षणमुद्दिष्टम् । सूचिभिरिव निस्तुद्यते दृश्यत इव पिपीलिकाभिस्ताभिश्च ससृप्यत इव छिद्यत इव शस्त्रेण भिद्यत इव शक्तिभिस्ताड्यत इव दण्डेन पीड्यत इव पाणिना घट्टयत इव चाङ्गुल्या दह्येत पच्यत इव चान्निद्वाराभ्यामोषचोषपरीटाहाश्च भवन्ति वृश्चिकभिश्च इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमुपैति । आध्मातवस्तिरिवाततश्च शोफो भवति त्वग्वैवर्ण्यं शोफाभिर्वृद्धिर्ज्वरदाहपिपासाभक्ताश्चिश्च पच्यमानलिङ्गम् ॥३॥

वेदनोपशान्तिः पाण्डुदाल्पशोफता बलीप्रादुर्भावस्त्वक्परिपुष्टन निःश्वस्यनमङ्गुल्यावपीडिते प्रत्युन्नमन वस्ताविकोदकसञ्चरण पृथस्य प्रपीडयत्येकमन्तमन्ते वावपीडिते मृडुर्मृडुस्तोद कण्डूरनुन्नतता च व्याधेरुपद्रवशान्तिर्भक्ताभिकाङ्क्षा च पक्षालिङ्गम् । ४॥

कफजेषु तु रोगेषु गम्भीरगतित्वाद्भिषातजेषु वा

केषुचिदसमस्त पक्कलक्षणं दृष्ट्वा पक्कमपक्कमिति मन्यमानो
भिवग् मोहमुपैति । यत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोफता
स्थूल्यमल्परुजताश्चवहनता न तत्र मोहमुपेयादिति ॥५॥

भवन्ति चात्र ।

आम विपच्यमानञ्च सम्यक् पक्कञ्च यो भिषक् ।

जानीयात्स भवेद्वैद्य शेषास्तस्करवृत्तयः ॥६॥

वातादृते नास्ति रुजा न पाकः ।

पित्तादृते नास्ति कफाच्च पूयः ।

तस्मात्समस्ता परिपाककाले

पचन्ति शोफास्तत्र एव दोषाः । ७॥

कालान्तरेणाभ्युदितन्तु पित्त

कृत्वा वगे कातकफौ प्रसङ्गः ।

पचत्यतः शोणितमेष पाको

मलोऽपरेषां विदुषा द्वितीयः ॥८॥

तत्रामच्छेदे मासशिरास्त्रायुस्थिसन्धिव्यापादनमति-
मात्रं शोणितातिप्रवृत्तिर्केदनाप्रादुर्भावोऽवदरणमनेकोप-
द्रवदर्शनं क्षतविद्राधिका भवति । स यदा भयमोहाभ्या
पक्कमप्यपक्कमिति मन्यमानश्चिरमुपेक्षते व्याधि वैद्यस्तदा-
मभीरानुगतो द्वारमलभमानः पूयः स्वमाश्रयमवदीर्योत्सङ्ग-
महान्तमवकाशं कृत्वा नाडी जनयित्वा कृच्छ्रसाध्यो भव-
त्यसाध्यो वेति ॥९॥

भवन्ति चात्र ।

यश्छिनत्त्याममज्ञानाद् यश्च पक्कमुपेक्षते ।

श्चपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥१०॥

प्राक् शस्तकर्मणश्चेष्टं भोजयेदातुर भिषक् ।
 मद्यप पाययेन्मद्य तीक्ष्णं योऽवेदनासहः ॥११॥
 न मूर्च्छत्यन्नसयोगान्मत्त शस्त न बुध्यते ।
 तस्मादवश्य भोक्तव्य रोगिषूक्तेषु कर्मणि ॥१२॥
 प्राणो ह्याभ्यन्तरो नृणा वाह्यप्राणगुणान्वितः ।
 धारयत्यविरोधेन शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥१३॥

अल्पो महान् वा क्रियया विना यः
 समुच्छित पाकमुपैति शोफः ।
 विशालमूलो विषमो विदग्ध
 स कृच्छता यात्यवगाढदोषः ॥१४॥
 आलेपविस्त्रावणशोधनैश्च
 सम्यक्प्रयुक्तैर्यदि नोपशाम्येत् ।
 पचेत शीघ्रं सममल्पमूलः
 स पिण्डितश्चोपरि चोन्नतः स्यात् ॥१५॥
 कक्ष समासाद्य यथैव वक्त्रि-
 वायीरित सन्दहति प्रसह्य ।
 तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतो हि
 मास शिरास्त्रायु च खादतीह ॥१६॥

आदौ विस्त्रापनं कुर्याद् द्वितीयमवसेचनम् ।
 तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥१७॥
 पञ्चमं शोधनं कुर्यात् षष्ठं रोपणमिष्यते ।
 एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं वैकृतापहम् ॥१८॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणालेपनबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्याम' ।

आलेप आद्य उपक्रम एष सर्वशोफाना सामान्य-
प्रधानतमश्च । तच्च प्रतिरोग वक्ष्यामः । ततो बन्ध प्रधानं
तेन शुद्धिर्नरोपपन्नमस्थिसन्धस्थैर्यञ्च तत्र प्रतिलोममालि-
म्पेत् नानुलोम प्रतिलोमे हि सम्यगौषधमवतिष्ठतेऽनुप्रवि-
शति रोमकूपान् खेदवाहिमि सिरामुखैश्च वीर्यं प्राप्नोति ।
न च शुष्यमाणमुपेक्षेतान्यत्र पीडयितव्यात् । शुष्को ह्यपा-
र्थकोऽरुस्करश्च । स त्रिविधः प्रलेपः प्रदेह आलेपश्च तेषा-
मन्तरं प्रलेपः शीतस्तनुरविशोषी विशोषी च । प्रदेहस्तू-
ष्णः शीतो वा बहलोऽबहुरविशोषी च । मध्यमोऽत्रालेपः ।
तत्र रक्तपित्तप्रसादकृदालेपः । प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमन-
सन्धानः शोधनो रोपणः शोफवेदनापहश्च तस्योपयोग-
क्षताक्षतेषु । यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्क इति
सञ्ज्ञा लभते निरुद्धालेपनसञ्ज्ञस्तेनास्त्रावसुनिरोधो मृदुतः
पृतिमासापकर्षणमन्तर्निर्दोषता व्रणशुद्धिश्च भवति ॥१॥

अविदग्धेषु शोफेषु हितमालेपनं भवेत् ।

यथास्त्र दोषशमन दाहकण्डूरुजापहम् ॥२॥

त्वक्प्रसादनमेवाग्रं मासरक्तप्रसादनम् ।

दाहप्रशमनं श्रेष्ठं तोदकण्डूविनाशनम् ॥३॥

मर्मदेशेषु ये रोगा गुह्येष्वपि तथा नृणाम् ।

सशोधनाय तेषां हि कुर्यादालेपनं भिषक् ॥४॥

षड्भागं पैत्तिके स्त्रेहं चतुर्भागान् वातिके ।

अष्टभागान् कफजं स्त्रेहमात्रं प्रदापयेत् ॥५॥

तस्य प्रमाणमाद्रमाहिषचर्मोक्ते धमुपदिशन्ति । न
चालेप रात्रौ प्रयुज्जीत माभूच्छैत्यपिहितोष्णस्तदनिर्गमा-
द्विकारप्रवृत्तिरिति ॥६॥

प्रदेहसाध्ये व्याधौ तु हितमालेपन दिवा ।

पित्तरक्ताभिघातोत्ये सविषे च विशेषत ॥७॥

न च पर्युषित लेप कदाचिद्व्रचारयेत् ।

उपर्युपरि लेपन्तु न कदाचित् प्रदापयेत् ॥८॥

उष्माण वेदना दाह घनत्वाज्जनयेत् स हि ।

न च तेनैव लेपेन प्रदेह दापयेत् पुनः ।

शुष्कभावात् स निर्वीर्यो युक्तोऽपि स्यादपार्थक्यं ॥९॥

अत ऊर्ध्वं व्रणबन्धनद्रव्याण्युपदेक्ष्यामः । तद्यथा चौर-
कार्पासाविकदुकूलकौशेयपत्रोर्णचीनपट्टचर्मान्तर्वल्कलाला-
बूझकललताविदलरज्जुतूलफलसन्तानिकालौहानीति ॥१०॥

तेषां व्याधि काल चावेक्ष्योपयोगः प्रकरणतश्चैषामादेशः ।

तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेक्षितप्रतोलीमण्डलस्थगिका-
यमकखट्वाचीनविवन्धवितानगोफणा पञ्चाङ्गी चेति चतु-
र्दशबन्धविशेषाः । तेषां नामभिरैकाकृतयः प्रायेण व्या-
ख्याता ॥११॥

तत्र कोशमङ्गुष्ठाङ्गुलि पर्वसु विदध्यात् । दाम सम्बा-
धेऽङ्गे । सन्धिकूर्चकम्बूस्तनान्तरतलकर्णेषु स्वस्तिकम् ।
अनुवेक्षितन्तु शाखासु । ग्रीवामेद्रयोः प्रतोलीम् । वृत्ते-
ऽङ्गे मण्डलम् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेद्राग्रेषु स्थगिकाम् । यम-
लवणयोर्यमकम् । हनुशङ्खगण्डेषु खट्वाम् । अपाङ्गबो-
धीनं पृष्ठोदरोरः सुविवन्धम् । मूर्ध्नि वितानम् । चिवुक्-

नास्रीष्ठांसवस्तिषु मोक्षणाम् । जत्रुण ऊर्द्धं पञ्चाङ्गी-
मिति । यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे सुनिविष्टो भवति त
तस्मिन् विदध्यात् । वन्त्रणमत ऊर्द्धमधस्तिर्यक् च ॥१२॥

तत्र घना कंधलिकां दृत्वा वामहस्तपरिक्षेपमृजुमना-
विद्धमसङ्कुचितं मृदुपट्टं निवेश्य बध्नीयात् । न च व्रणस्यो-
परि कुर्याद् ग्रन्थिमावाधकरं वा । न च विकेशिकौषधे
अतिस्निग्धे अतिरुक्षे विषमे वा कुर्वीत यस्मादतिस्नेहात्
क्लेदो रौक्ष्याच्छेदो दुर्न्यासाद्गुणवर्णावघर्षणमिति ॥१३॥

तत्र व्रणायतनविशेषादन्धविशेषस्त्रिविधो भवति गाढ-
सम शिथिल इति ॥ १४॥

पीडयन्नरुजो गाढः सोच्छ्वासः शिथिलः स्मृतः ।

नैव गाढो न शिथिलः समो बन्धः प्रकीर्तितः ॥१५॥

तत्र स्फिकुक्षिकचावङ्गणोरगिरसु गाढः । शाखावद-
नकर्णकण्ठमेद्रमुष्कपृष्ठपार्श्वोदरोरसु समः । अक्ष्यो स-
न्धिषु च शिथिल इति । तत्र पैत्तिक गाढस्थाने सम बध्नी-
चात् समस्थाने शिथिलं शिथिलस्थाने नैव शोणितदुष्टञ्च ।
श्लैष्मिक शिथिलस्थाने सम समस्थाने गाढ गाढस्थाने गाढ-
तरमेव वातदुष्टञ्च । तत्र पैत्तिक शरीरदि ग्रीष्मे द्विरङ्गो बध्नी-
याद्रक्तोपद्रुतमध्येव श्लैष्मिक हेमन्तवसन्तयोस्त्यहादातो-
पद्रुतमध्येवम् । एवमभ्यूह्य बन्धविपर्ययञ्च कुर्वीत । तत्र
समशिथिलस्थानेषु गढबद्धे विकेशिकौषधनैरर्थक्यं शोफ-
वेदनाप्रादुर्भावश्च । गाढसमस्थानेषु शिथिलबद्धे विकेशिकौ-
षधपतनं पट्टसञ्चाराद् व्रणवर्णावघर्षणमिति । गाढशिथि-
लस्थानेषु सम बद्धे च गुणाभाव इति ॥१६॥

अविपरीतवबन्धे वेदनोपशान्तिरसृकप्रसादो मार्द-
वञ्च । अबध्यमानो दशमशकटणकाष्ठोपलपाशुशीतवाता-
तपप्रभृतिभिर्विशेषैरभिहृत्यते व्रणो विविधवेदनोपद्रुतश्च
दुष्टतामुपैत्यालेपनादीनि चास्य विशेषमुपयान्ति ॥१७॥

चूर्णित मथित भग्न विश्लिष्टमतिपातितम् ।

अस्थि स्नायुसिरास्त्रिभमाशु बन्धेन रोहति ॥१८॥

सुखमेव व्रणो शेते सुख गच्छति तिष्ठति ।

सुख शय्यासनस्थस्य क्षिप्र संरोहति व्रणः ॥१९॥

अबन्ध्या पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्ता यटा च शोफ-
दाहमाकरागवेदनाभिभूता चाराग्निदग्धा पाकात्
प्रकुपिता प्रविशीर्णमासाश्च भवन्ति ॥२०॥

कुष्ठिनामग्निदग्धाना पिडका मधुमेहिनाम् ।

कर्णिकाश्चोन्दु रविषे विषजुष्टव्रणाश्च ये ॥२१॥

मासपाके न बध्यन्ते गुदपाके च दारुणे ।

स्त्रबुद्ध्या चापि विभजेत् कृत्याकृत्याश्च बुद्धिमान् ॥२२॥

देश दोषश्च विज्ञाय व्रणञ्च व्रणकोविद् ।

ऋतूश्च परिसंख्याय ततो बन्धान् निवेशयेत् ॥२३॥

जङ्घं तिर्य्यगधस्ताच्च यन्त्रणा त्रिविधा मता ।

यथा च बध्यते बन्धस्तथा वक्ष्याम्यशेषतः ॥२४॥

घना कंकालिका दत्त्वा सृदु चैवापि पट्टकम् ।

विकेशिकामौषधञ्च नातिस्लिग्ध समाचरेत् ॥२५॥

प्रक्षेदयत्यतिस्लिग्धा तथा रूक्षा क्षिणीति च ।

युक्तस्नेहा रोपयति दुर्न्धस्ता वर्त्म वर्षति ॥२६॥

विषमञ्च व्रण कुर्यात् स्तम्भयेत् स्त्रावयेत्तथा ।

यथात्रणं विदित्वा तु योगं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥२७॥
 पित्तजे रक्तजे वापि सकृदेव परिक्षिपेत् ।
 असकृत्कफजे वापि वातजे च विचक्षणः ॥२८॥
 तत्त्वेन प्रतिपीड्याथ स्नावयेदनुलोमतः ।
 सर्वाश्च बन्धान् गूढास्तान् सन्धींश्च विनिवेशयेत् ॥२९॥
 ओष्ठस्याप्येष सन्धाने यथोद्दिष्टो विधिः स्मृतः ।
 बुद्धोत्प्रेक्ष्याभियुक्तेन तथा चास्थिषु जानता ॥३०॥
 छत्तिष्ठतो निषण्णस्य शयनं चापि गच्छतः ।
 गच्छतो विविधैर्यानेर्नास्य दुष्यति स व्रणः ॥३१॥
 ये च स्युर्मांससस्था वै त्वग्गताश्च तथा व्रणाः ।
 सन्ध्यस्थिकोष्ठप्राप्ताश्च सिरास्त्रायुगतास्तथा ॥३२॥
 तथावगाढगम्भीरा सर्वतो विषमस्थिताः ।
 ज्वेते साधयितुं शक्या ऋते बन्धाद्भवन्ति हि ॥३३॥

— — —

एकोनविंशोऽध्यायः ।

०

अथातो व्रणितोपासनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 व्रणिनः प्रथममेवागारमन्विच्छेत्तच्चाभारं प्रशस्तवा-
 स्वादिककार्थ्यम् ॥१॥
 प्रशस्तवास्तुनि गृहे शुचावातपवर्जिते ।
 निवाते न च रोगाः स्युः शरीरागन्तुमानसा ॥२॥
 तस्मिन् शयनमसम्बाधं स्वास्तीर्णं मनोज्ञं प्राक्शिरस्क-
 सशस्त्रं कुर्वीत ॥३॥
 सुखचेष्टाप्रचारः स्यात् स्वास्तीर्णं शयने व्रणी ।
 प्राच्यादिभिः स्थिता देवास्तत्पूजार्थं नत शिरः ॥४॥

तस्मिन् सुहृद्भिरनुकूलैः प्रियंवदैरुपास्यमानो यथेष्ट-
मासीत् ॥५॥

सुहृदो विक्षिपन्त्याश्च कथाभिर्ब्रणवेदना ।

आश्वासयन्तो बहुशस्वनुकूलाः प्रिववदाः ॥६॥

न च दिवानिद्रावशगः स्यात् ॥७॥

दिवास्वप्नाद् व्रणे कण्डूर्गीवाणां गौरवं तथा ।

श्वयष्टुर्वेदना रागः स्त्रावश्चैव भृशं भवेत् ॥८॥

उत्थानसवेशनपरिवर्त्तनचक्रमणौ चैर्भाषणादिषु चाक्ष-
वेष्टास्त्रप्रमत्तो व्रण सरञ्चेत् ॥९॥

स्थानासनं चक्रमणं यानयानातिभाषणम् ।

व्रणवान्न निषेवेत शक्तिमानपि मानवः ॥१०॥

उत्थानाद्यासनं स्थानं शय्यां चातिनिषेविता ।

प्राप्तुयान्माकृतादङ्गे रुजस्तस्माद्विवर्जयेत् ॥११॥

गम्यानाञ्च स्त्रीणां सन्दर्शनसम्भाषणसंस्पर्शनानि दूरतः
परिहरेत् ॥१२॥

स्त्रीदर्शनादिभिः शुक्रं कदाचिच्चलितं स्रवेत् ।

प्राग्ग्रन्थर्मकृतान् दोषान् सोऽससर्गेऽथवाप्नुयात् ॥१३॥

नवधान्यमापतितं कलायकुलत्यनिष्पावहरितकशाका-
म्ललग्णं कटुकगुडमिष्टविकृतिवत्तूरशुष्कशाकाजाविकानू-
पीदकमासवसाशीतोदककृशरापायसद्विदुग्धतक्रप्रभृतीन्
परिहरेत् ॥१४॥

तज्जातो नवधान्यादिर्योऽथ वर्गः प्रकीर्तितः ।

द्वीपसङ्गमो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्धनः ॥१५॥

सद्यश्च मेरेयाऽरिष्टासवसीधुसुराविकारान् परिहरेत् ॥१६॥

मद्यमन्त्रं तथा रुक्ष तीक्ष्णमुष्णञ्च वीर्यतः ।

आशुकारि च तत्पीतं क्षिप्र व्यापादयेद् व्रणम् ॥१७॥

वातातपरजोधूमावश्यायातिसेवनातिभोजनानिष्टश्रव-
णदर्शनेर्थाभर्षभयक्रोधशोकध्यानरात्रिजागरणविषमाशन-
नशनशयनोपवासवाग्व्यायामस्यानचक्रमणशीतवातविरुद्धा-
शनाजीर्णमक्षिकाद्या बाधा परिहरेत् ॥१८॥

व्रणिन सम्प्रतप्तस्य कारणैरेवमादिभिः ।

क्षीणशोणितमासस्य भुक्त सम्यक् न जीर्यति ॥१९॥

अजीर्णात् पवनादीनां विश्वमो बलवान् भवेत् ।

ततः शोफरुजास्त्रावदाहृष्पाकानवाप्नुयात् ॥२०॥

सदा नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा शान्तिमङ्ग-
लदेवताब्राह्मणगुरुपरेण भवितव्यमिति । तत् कस्य हेतो-
र्हिंसाविहाराणि हि महावीर्याणि रक्षांसि पशुपतिकुवेर-
कुमारानुचराणि मांसशोणितप्रियत्वात् क्षतजनिमित्तं
व्रणिनमुपसर्पन्ति सत्कारार्थं जिघासूनि वा कदाचित् ॥२१॥

भवति चात्र ।

तेषां सत्कारकामाना प्रयतेतान्तरात्मना ।

धूपवत्युपहारांश्च भक्ष्याश्चैवोपहारयेत् ॥२२॥

ते तु सन्तर्पिता आत्मवन्त न हिंस्युः । तस्मात्सततम-
तन्द्रितो जनपरिवृतो नित्यदीपोदकशस्त्रस्रग्दामपुष्पलाजा-
द्यलङ्घृते वेश्मनि सम्पन्नङ्गलमनोऽनुकूला कथाः शृण्वन्ना-
सीत् ॥२३॥

सम्पदाद्यनुकूलाभिः कथाभिः प्रीतमानसः ।

आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात् ॥२४॥
 ऋग्यजु सामाथर्ववेदाभिहितैरपरैश्चाशीर्किधानैरुपाध्या-
 याभिषजश्च सन्ध्ययो रक्षा कुर्युः ॥२५॥

सर्वपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च ।

द्विरङ्ग कारयेद्दूप दशरात्रमतन्द्रितं ॥२६॥

कुक्ष्यातिच्छत्रे लाङ्गूलीं जटिलां ब्रह्मचारिणीं लक्ष्मीं
 मुहामतिगुहां शतवीर्यां सहस्रवीर्यां सिद्धार्थाश्च शिरसा
 धारयेत् ॥२७॥

व्यज्येत कालव्यजनेर्ब्रण न च त्रिघट्टयेत् ।

न तुदेन च कण्डूयेच्छयानः परिपालयेत् ॥२८॥

अनेन विधिना युक्तमादावेव निशाचरा ।

वन केसरिणाक्रान्त वर्जयन्ति मृगा इव ॥२९॥

जीर्णशाल्योदन स्निग्धमल्पमुष्ण द्रवोत्तरम ।

मुञ्चानो जाङ्गलमसैः शीघ्रं ब्रणमपोहति ॥३०॥

तण्डुलैः कजीवलीसुनिषण्णकवास्तुकैः ।

बालमूलकवार्त्ताकपटोलैः कारवेक्षकैः ॥३१॥

सटाडिमैः सामलकैर्दृढतश्चटैः ससैन्धवैः ।

अन्यैरेव गुणैर्वापि मुद्गादीनां रसेन वा ॥३२॥

शक्नून् विलेपी कुल्माष जलञ्चापि शृतं पिबेत् ।

ब्रणे श्लेष्मथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ॥३३॥

तौ च रुक् च दिवास्वापात् ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् ।

टिवा न निद्रावशगो निवातगृहगोचरः ।

ब्रणी वैद्यवशे तिष्ठन् शीघ्रं ब्रणमपोहति ॥३४॥

एव वृत्तसमाचारो ब्रणी सम्पद्यते सुखी ।

आयुश्च दीर्घमाप्नोति धन्वन्तरिवचो यथा ॥३५॥

विशतितमोऽध्याय ।

अथातो हिताहितीयमध्याय व्याख्यास्याम' ।

यद्वायो पथ्यं तत् पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुना न किञ्चिद् द्रव्यमेकान्तेन हितमहित वास्तीति केचिदाचार्या ब्रुवते तत्तु न सम्यक् । इह खलु यस्माद् द्रव्याणि स्वभावतः सयोगतश्चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि च भवन्ति । तत्रैकान्तहितानि जातिसात्म्यात् सलिलघृतदुग्धौदनप्रभृतीनि । एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृत्तान्यग्निचारविषादीनि । सयोगादपराणि विषतुल्यानि भवन्ति । हिताहितानि तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यतः सर्वप्राणिनामयमाहारार्थं वर्गं उपदिश्यते ॥१॥

तद्यथा रक्तशालिषष्टिकगङ्गुकर्मुकुन्दकपाण्डुकपोतकप्रमोदककालकाशनकपुष्पककर्दमकशकुनाहृतसुगन्धककलमनीवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादयः । एण्डरिणकुरङ्गसृगमाहका श्वदृष्टाकरालक्रकरकपोतलावति-
तिरिक्पिञ्जलवर्तीरवर्त्तिकादीनां मासानि । सुन्नवनसुन्नमकुष्ठकलायमसूरमङ्गल्यचणकहरेखाढकीसतीना । चि-
स्त्रिवास्तुक्कसुनिषक्कजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डूकपर्ण्य । गव्यघृतसेन्धवदाडिमामलकमित्येष वर्गः सर्वप्राणिना सामान्यतः पथ्यतमः । तथा ब्रह्मचर्यानिवातशयनोष्णोद-

कनिगास्त्रप्रव्यायामाचैकान्तत पथ्यतमा । एकान्तहि-
तान्चैकान्ताहितानि प्रागुपदिष्टानि । हिताहितानि तु
यद्वायो पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमिति ॥२॥

सयोगतस्त्वपराणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा ।
वल्लीफलकवककरोराम्लफललवणकुलत्पिण्याकदधितैलवि-
रोहिपिष्टशुष्कशाकाजाविकमासमद्यजाम्बवचिलिचिमम-
त्स्यगोधवराहाश्च नैकध्यमश्रीयात् पयसा ॥३॥

रोग सात्म्यञ्च देशञ्च काल देहञ्च बुद्धिमान् ।

अवेक्ष्याग्न्यादिकान् भावान् रोगवृत्ते प्रयोजयेत् ॥४॥

अवस्थान्तरबाहुल्याद्रोगादीना व्यवस्थितम् ।

द्रव्य नेच्छन्ति भिषज इच्छन्ति स्वस्वरक्षणे ॥५॥

द्वयोरन्यातरादाने वदन्ति विषदुग्धयो ।

दुग्धस्यैकान्तहितता विषमेकान्ततोऽहितम् ॥६॥

एव युक्तरसेष्वेषु द्रव्येषु सलिलादिषु ।

एकान्तहितता विद्धि वत्स सुश्रुत । नान्यथा ॥७॥

अतोऽन्यान्यपि सयोगादहितानि वक्ष्यामः । न च
विरूढधान्यैर्वसामधुपयोगुडमाषैर्वा ग्राम्यान्पौदकपिशि-
तादीनि नाभ्यवहरेत् । न पयोमधुभ्या रोहिणीशक
जातुशक वाश्रीयात् । बलाका वारुणीकुल्माषाभ्याम् ।
काकमाची पिप्पलीमरिचाभ्याम् । नाडीभङ्गशककुक्कु-
टदधानि च नैकध्यम् । मधु क्षौद्रोदकातुपानम् । पित्तेन
वा मासानि । सुराक्षरापायसाश्च नैकध्यम् । सौवीर-
केण सह तिलशङ्कुलीम् । मत्स्यै सहैक्षुविकारान् । गुडेन
शकमाचीं मधुना मूलक गुडेन वाराह मधुना च सह

विरुद्धम् । क्षीरेण मूलकम् । आम्बुजाम्बुवशाविच्छूकर-
गोधाश्च सर्वाश्च मत्स्यान् विशेषेण चिलिचिम पयसा ।
कदलोफल तालफलेन पयसा दध्ना तक्रेण वा । लकुचफल
पयसा दध्ना माषसूपेन वा मधुना घृतेन च । प्राक् पयस
पयसोऽन्ते वा ॥ ८॥

अतः कर्मविरुद्धान् वक्ष्याम । कपोतान् सर्षपतैलभृ-
शान्नाद्यात् । कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोधाश्चैरण्डदार्व-
ग्निसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कास्यभाजने दश-
रात्रपर्युषित सर्पिर्मधु चोष्णैरुष्णे वा । मत्स्यपरिपचने
शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धा काकमाचीम् । तिलकल्कसिद्ध-
सुपोदिकाशकम् । नारिकेलेन वराहवसापरिभृष्टा बला-
काम् । भासमङ्गारशूल्य नाश्रीयादिति । ९॥

अथो मानविरुद्धान् वक्ष्याम । मध्वम्बुनी मधुसर्पिषी
मानतस्तुल्ये नाश्रीयात् । स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ वा
विशेषादान्तरीक्षीदकानुपानौ ॥ १०॥

अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरु-
द्धानि वक्ष्याम । तत्र मधुरास्त्रौ रसवीर्यविरुद्धौ मधुरल-
वणौ च मधुरकटुकौ च सर्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपा-
काभ्या मधुरकषायो चास्त्रलवणौ रसतः । अस्त्रकटुकौ रस-
विपाकाभ्यामस्त्रतिक्तावस्त्रकषायौ च सर्वतः । लवणकटुकौ
रसविपाकाभ्या लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्वतः । कटु-
तिक्तौ रसवीर्याभ्या कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः ।
तरतमयोगयुक्ताश्च भावानतिरुद्धानतिस्त्रिग्वानत्युष्णानति-
शीतानित्येवमादीन् विवर्जयेत् ॥ ११॥

भवन्ति चात्र ।

विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकत ।
 तान्येकान्ताहितान्येव शेषे विद्याद्विताहितम् ॥१२॥
 व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्य मरणञ्चाधिगच्छति ।
 विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवान्नर ॥१३॥
 यत्किञ्चिदोषमुत्क्रेश्य भुक्त कायान्न निर्हरेत् ।
 रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥१४॥
 विरुद्धान्नजनान् रोगान् प्रतिहन्ति विरिचनम् ।
 वमन श्मनन वापि पूर्वं वाहितसेवनम् ॥१५॥
 सात्मप्रतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ।
 स्निग्धव्यायामबलिना विरुद्ध वितथ भवेत् ॥१६॥

व्यायामशोले बलवान् शिशुश्च
 स्निग्धोऽग्निमाश्वापि महाशनश्च ।
 आप्नाति रोगान्न विरुद्धजातान्
 अभ्यासतो वाल्पतया च जन्तु ॥१७॥

अथ वातगुणान् वक्ष्याम ।
 पूर्वं समधुर स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः ।
 गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः ॥१८॥
 क्षतानां विषजुष्टानां त्रणिन श्लेष्मलाश्च ये ।
 तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः ॥१९॥
 वातलानां प्रशस्तश्च श्रान्तानां कफशोषिणाम् ।
 तेषामेव विशेषेण त्रणक्तेदिविवर्द्धनः ॥२०॥
 मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघुः ।
 दक्षिणो मारुतः श्लेष्मक्षुब्धो बलवर्द्धनः ।

रक्तपित्तप्रश्मनो न च वातप्रकोपण' ॥२१॥

विशदो रुक्षपक्ष खरः स्नेहबलापहः ।

पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमैदोविशोषण ।

सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥२२॥

उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ।

कषायानुरसः शोतो दोषाणामप्रकोपण ॥२३॥

तस्माच्च प्रकृतिस्थाना क्लेदनो बलवर्धनः ।

क्षीणक्षयविषार्त्तानां विशेषेण तु पूजितः ॥२४॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो व्रणप्रश्ममध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवहेतवः । तैरेवाव्यापद्भिः
रधोमध्योर्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यतेऽगारमिव स्थूणा-
भिस्त्रिस्तम्भिरतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव च व्यापद्भा-
प्रलयहेतवस्तदेभिरेव शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रलयेष्व-
प्यविरहितं शरीरं भवति ॥१॥

भवति चात्र ।

नर्त्तं देहं कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात् ।

शोणितादपि वा नित्यं देहं एतैस्तु धार्यते ॥२॥

तत्र वा गतिगन्धनयोरिति धातुः तपः सन्तापे श्लिषः
आलिङ्गने । एतेषां कृद्विहितैः प्रत्ययेर्कातं पित्तं श्लेष्मेति
च रूपाणि भवन्ति ॥३॥

दोषस्थानान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्र समासेन वात-
श्लेष्मिण्युदसश्चयः । श्लेष्मिण्युदयो रूपर्थे धेः नाभेः प्रकाशयः

पक्वामाशयमध्यं पित्तस्य । आमाशय श्लेष्मण' ॥४॥

अतः परं पञ्चधा विभज्यन्ते तत्र वा तस्य वातव्याधौ
वक्ष्याम' । पित्तस्य यकृतप्लीहानौ हृदयं दृष्टिस्त्वक् पूर्वो-
क्तञ्च । श्लेष्मणस्तूरशिरकण्ठसन्धय इति पूर्वोक्तञ्च ।
एतानि खलु दोषाणां स्थानान्यथापन्नानाम् ॥५॥

भवति चात्र ।

विस्मर्गादानविक्षेपै' सोमसूर्यानिला यथा ।

धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा ॥६॥

अत्र जिज्ञास्य' किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निराहोस्वि-
त्यित्तमेवाग्निरिति । अत्रोच्यते । न खलु पित्तव्यतिरेका-
दन्योऽग्निरुपलभ्यते आग्नेयत्वात्पित्ते दहनपचनादिष्वभि-
वर्तमानेऽग्निवदुपचारं क्रियतेऽन्तराग्निरिति क्षीणे ह्यग्नि-
गुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शोतक्रियोपयोगादाग-
माच्च पश्यामी न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति ।
तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्य पित्तं चतुर्विधं
मन्त्रपानं पचति विरेचयति च रसदोषमूत्रपुरीषाणि तत्र-
स्थमेव चामशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्नि-
कर्मणानुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा ।
यत्तु यकृतप्लीहौ पित्तं तस्मिन् रञ्जकोऽग्निरिति संज्ञा स
रसस्य रागकदुक्त' । यत् पित्तं हृदयसंस्थितं तस्मिन् साध-
कोऽग्निरिति सञ्ज्ञा सोऽभिप्रार्थितमनोरथसाधनकदुक्त' ।
यददृष्ट्या पित्तं तस्मिन्नालोचकोऽग्निरिति सञ्ज्ञा स्वरूपप्र-
हणेऽधिकृत' । यत्तु त्वचि पित्तं तस्मिन् भ्राजकोऽग्निरिति
सञ्ज्ञा सोऽभ्यङ्गपरिषेकावगाहावलेयनादीनां क्रिया द्रव्या-

या पक्ता क्षायानाञ्च प्रकाशक ॥७॥

भवति चात्र ।

पित्त तीक्ष्ण द्रव पूति नील पीत तथैव च ।

उष्ण कटुरसञ्चैव विदग्ध चान्दमेव च ॥८॥

श्लेष्मस्थानान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्याम । तत्रामाशयः पित्तव-
शयस्योपरिष्ठात्तत्प्रत्यनीकत्वादृङ्गगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इव-
दित्यस्य स चतुर्विधस्य ग्रहारस्याधार । स च तद्वीदकैर्गु-
णैराहारः प्रक्षिप्तो भिन्नसंघान सुखजरश्च भवति ॥९॥

माधुर्यात्पिच्छिलत्वाच्च प्रक्षेदित्वात्तथैव च ।

ग्रामाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतल ॥१०॥

स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या श्लेष्माणा श्लेष्मस्थानानां शरी-
रस्य चोदककर्मणानुग्रहं करोति । उरस्थस्त्रिकसन्धारण-
मात्मवोर्त्येणान्नरससहितेन हृदयावम्बलनं करोति ।
जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्रसंज्ञाने
वर्तते । शिरस्थ स्नेहसन्तर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणामा-
त्मवोर्त्येणानुग्रहं करोति । सन्निष्ठस्तु श्लेष्मा सर्वसन्धिस-
श्लेष्मात्सर्वसन्ध्यानुग्रहं करोति ॥११॥

भवति चात्र ।

श्लेष्मा श्वेतो गुरु, स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च ।

मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवण स्मृतः ॥१२॥

शोणितस्य स्थानं यक्तृप्लीहानौ तच्च प्रागभिहितं ।
तत्रस्थमेव शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति ॥१३॥

भवति चात्र ।

अनुष्णशीत मधुर स्निग्ध रक्तञ्च वर्णतः ।

शोणितं गुरुं विस्त्र स्याद्विदाहश्चास्य पित्तवत् ॥१४॥

एतानि खलु दोषस्थानान्येषु सञ्चीयन्ते दोषाः प्राक्-
सञ्चयहेतुरक्तः । तत्र सञ्चितानां दोषाणां स्तब्धपूर्णकोष्ठता
पीतावभासता मन्दोष्णता चाङ्गानां गौरवमालस्य चय-
कारणविद्वेषश्चेति लिङ्गानि भवन्ति तत्र प्रथमः क्रिया-
कालः ॥१५॥

अत ऊर्ध्वं प्रकोपणानि वक्ष्यामः । तत्र बलवद्विग्रहा-
तिव्यायामव्यवायाध्ययनप्रपतनप्रधावनप्रपीडनाभिघातल-
ङ्घनप्लवनतरणरात्रिजागरणभारहरणगजतुरङ्गरथपदातिच-
र्याकटुकप्रायतित्तरूक्षलघुशीतवीर्यशुष्कशकवज्ररवरकोट्टा-
लककोरदूषश्यामाकनीवारमुद्गमसूराढकीहरेणुकलायनिष्पा-
वानशनविषमाशनाध्यशनवातमूतप्लीषशुक्रच्छदिचवयूङ्गा-
रवाष्पवेगविघातादिभिर्विशेषैर्वायुः प्रकोपमापद्यते ॥१६॥

स शीताभ्रप्रवातेषु घर्मान्ते च विशेषतः ।

प्रत्यूषस्य पराह्णे तु जीर्णोऽन्त्रे च प्रकुप्यति ॥१७॥

क्रोधशोकभयायासोपवासविदग्धमैष्टुनोपगमनकङ्कल-
लवणतीक्ष्णोष्णलघुविदाहितिलतैलपिण्याककुलत्यसर्षपात-
सीहरितकशकगोधामत्स्याजात्रिकमासदधितक्रकूर्चिका-
मस्तुसीवीरकसुराविकारान्नफलकद्वरार्कप्रभृतिभिः पित्त-
प्रकोपमापद्यते ॥१८॥

तदुष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषतः ।

मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्यत्यन्त्रे च कुप्यति ॥१९॥

दिवास्त्रप्राव्यायामालसमधुरान्नलवणशीतस्निग्धगुरुपि-
च्छिलाभिश्चन्द्रिहायनकथवकनैषधेकटमाषमः । माषमोधूम-

तिलपिष्टविकृतिदधिदुग्धक्षरापायसेचुविकारानूपौदक-
मासवसावितसृणालकशेक-शृङ्गाटकमधुरवल्लीफल-समश-
नाध्यशनप्रभृतिभि स्नेह्या प्रकोपमापद्यते ॥२०॥

स शीतै शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः ।

पूर्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति ॥२१॥

पित्तप्रकोपणरेव चाभीष्ण द्रवस्निग्धगुरुभिषाहारैर्दि-
वास्वप्नप्रकोधानलातपश्रमाभिघाताजीर्णविरुद्धाध्यशनादिभि-
रसृक् प्रकोपमापद्यते ॥२२॥

यस्मादृक्तं विना दोषैर्न कदाचित् प्रकुप्यति ।

तस्मात्तस्य यथादोष काल विद्यात् प्रकोपणे ॥२३॥

तेषा प्रकोपात्काष्ठतोदसञ्चरणान्धिकापिपासापरिहा-
हान्नद्वेषहृदयोत्केदाश्च जनयन्ते । तत्र द्वितीयः क्षिप्रा-
कालः ॥२४॥

अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्याम । तेषामेभिरातद्धविशेषैः
प्रकुपितानां पर्युपिनकिण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्विक्तानां
प्रसरो भवति । तेषां वायुर्गतिमत्त्वात् प्रसरणहेतुः सत्पथै-
तन्ये स हि रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्त्तकं सर्वभावागमः ।
यथा महानुदकसञ्चयोऽतिष्ठत् सेतुमवदार्यापरीशोर्द्वेन
व्यामिश्रं सर्वतः प्रधावत्येव दोषाः कदाचिदेकशो द्वि-
समस्ताः शोणितसहिता वानेकधा प्रसरन्ति । तथैवा ।
वातः पित्तं स्नेह्या शोणितम् । वातपित्ते वातस्नेह्याणी
पित्तस्नेह्याणी वातशोणिते पित्तशोणिते स्नेहशोणिते ।
वातपित्तशोणितानि वातस्नेहशोणितानि पित्तस्नेहशो-

षितानि । वातपित्तकफा वातपित्तकफशोणितानीत्येव
पञ्चदशधा प्रसरन्ति ॥२५॥

कृत्स्नेऽर्धेऽवयवे वापि यत्राङ्गे कुपितो भृशम् ।

दोषो विकारं नभसि मेघवन्नत्र वर्षति ॥२६॥

नात्यर्थं कुपितश्चापि लीनो मार्गेषु तिष्ठति ।

नि प्रत्यनीक कालेन हेतुमासाद्य कुप्यति ॥२७॥

तत्र वायो पित्तस्थानगतस्य च पित्तवत् प्रतीकारः,
पित्तस्य कफस्थानगतस्य कफवत्, कफस्य च वातस्थानग-
तस्य वातवदेष क्रियाविभागः ॥२८॥

एव प्रकुपितानां प्रसरतां च वायोर्विमार्गगमना-
टोषी । उषाचोषपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य । अरो-
चकाविपाकाङ्गसादच्छर्दिषेति श्लेष्मणो लिङ्गानि भवन्ति ।
तत्र तृतीय क्रियाकालः ॥२९॥

अत ऊर्ध्वं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः । एव कुपितास्तास्तान्
शरीरप्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति । ते यदो-
दरसन्निवेशं कुर्वन्ति तदा गुल्मविद्रध्युदराग्निसङ्गानाहवि-
सूचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति । वस्तिगताः प्रमेहाश्म-
रीमूत्राघातमूत्रदोषप्रभृतीन् । मेद्वगता निरुद्धप्रकाशोपद-
ग्रशूकदोषप्रभृतीन् । गुदगता भगन्दरार्शप्रभृतीन् । वृष-
णगता वृषी । ऊर्ध्वं जल्वगतास्तूर्ध्वजान् । त्वक्कांसशोणितस्या
क्षुद्ररोगान् कुष्ठानि विसर्पाश्च । मेद्वगता ग्रन्थिप्रच्युर्बुद्-
गल्लगण्डालजीप्रभृतीन् । अस्थिगता विद्रध्यनुशयीप्रभृतीन् ।
पादगता श्लीपददातशोणितवातकण्ठकप्रभृतीन् । सर्वा-
ङ्गगता ऋक्षवाङ्मरोगप्रभृतीन् । तेषामेवमभिनिविष्टानां

पूर्वरूपप्रादुर्भावस्तत् प्रतिरोग वक्ष्याम । तत्र पूर्वरूप-
गतेषु चतुर्थं क्रियाकालः ॥३०॥

अत ऊर्ध्वं व्याधिदर्शनं वक्ष्याम । शोफार्बुदग्रन्थिविद्र-
धिविसर्पप्रभृतीनां प्रव्यक्तलक्षणता ज्वरातिसारप्रभृती-
नाञ्च । तत्र पञ्चमं क्रियाकालः ॥३१॥

अत ऊर्ध्वमेतेषामवदीर्णानां व्रणभावमापन्नानां षष्ठं
क्रियाकालः । ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च दीर्घकालानुबन्धः ।
तत्राप्रतिक्रियमाणेऽसाध्यतामुपयान्ति ॥३२॥

भवन्ति चात्र ।

सञ्चयञ्च प्रकोपञ्च प्रसरं स्थानसञ्चयम् ।

व्यक्तिं भेदञ्च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्भिषक् ॥३३॥

सञ्चयेऽपहृता दोषा लभन्ते नीत्तरा गतीः ।

ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तरा ॥३४॥

सर्वैर्भावैस्त्रिभिर्वापि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ।

संसर्गे कुपितं क्रुद्धं दोषं दाषोऽनुधावति ॥३५॥

संसर्गे यौ गरीयान् स्यादुपक्रम्य स वै भवेत् ।

श्रेष्ठदोषविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥३६॥

वृणोति यस्माद्रूढेऽपि व्रणवस्तु न नश्यति ।

आदेहधारणात्तस्माद् व्रण इत्युच्यते बुधैः ॥३७॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो व्रक्षाणां विज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

त्वङ्मांससिरास्त्रायस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौ व्रणव-
स्तूनि । अत्र सर्वव्रणसन्निवेशः । तत्राद्यैकवस्तुसन्निवेशी

त्वग्भदी व्रण सूपचर, शेषा स्वयमवदीर्यमाणा दुरुप-
चारा । तत्रायतश्चतुरस्त्री वृत्तस्त्रिपुटक इति व्रणाकृति-
समास, शेषास्तु विकृताकृतयोः दुरुपक्रमा भवन्ति ॥१॥

सर्व एव व्रणा क्षिप्रं सरोहन्त्यात्मवता सुभिषग्भिश्चो-
पक्रान्ताः । अनात्मवतामश्चैवोपक्रान्ताः प्रदुष्यन्ति प्रवृद्ध-
त्वाद्दोषाणाम् ॥२॥

तत्रातिसंवृतोऽतिविंवृतोऽतिकठिनोऽतिमृदुरक्तस्त्रोऽव-
स्त्रोऽतिशीतोऽत्युष्ण कृष्णरक्तपीतशुक्लादीना वर्णानामन्य-
तमवर्णो भैरव पूतिपूयमाससिरास्त्रायुप्रभृतिपूर्णं पूतिपू-
यास्त्रायुन्मार्ग्युत्सङ्गमनोद्गर्शनगन्धोऽत्यर्थं वेदनावान्
दाहपाकरागकण्डूशोफपिडकोपद्रुतोऽत्यर्थं दुष्टशोणिता-
स्त्रावी दोर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि । तस्य
दोषोच्छ्रायेण घट्त्व विभज्य यथास्त्रं प्रतीकारे प्रयतेत ॥३॥

अत ऊर्ध्वं सर्वस्त्रावान् वक्ष्याम । तत्र घृष्टासु छिन्नासु
वा त्वक्षु स्फोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सलिलप्रकाशो भव-
त्यास्त्राव किञ्चिद्विस्त्र पीतावभासश्च । मासगतं सपि-
प्रकाश सान्द्र श्वेत, पिच्छिलश्च । सिरागतं सद्यश्छिन्नासु
सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पक्तासु च तोयनाडीभिरिव तोयाग-
मनः पूयस्यास्त्रावश्चात्र तनुर्विच्छिन्नं पिच्छिलोऽवलम्बो श्या-
वोऽवश्वायप्रतिमश्च । स्त्रायुगतं स्निग्धो घन सिंहाणकप्र-
निम सरक्तश्च । अस्थिगतोऽस्थन्यभिहते स्फुटिते भिन्ने दोषा-
वदारिते वा दोषभक्षितत्वादस्थि नि सार शक्तिधौतमिवा-
भाति । आस्त्रावश्चात्र मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च । सन्धि-
गतं पीड्यमानो न प्रवर्तते आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनम-

नप्रधावनोत्कासनप्रवाहणैश्च स्रवति । आस्रावश्चात्र पिच्छि-
लोऽवलम्बी सफेनपूरुधरोन्मथितश्च । कोष्ठगतोऽसृङ्मूत्र-
पुरीषपूयोदकानि स्रवति । समगतस्त्वगादिष्ववरुद्धत्वा-
न्नोच्यते । तत्र त्वगादिगतानामास्रावाणां यथाक्रमं पातय-
श्यावावश्यायदधिमस्तुक्षारोदकमासधावनपुलाकोदकसन्नि-
भत्वानि मारुताद्भवन्ति । पित्ताग्नौमेदगोमूत्रभस्मशङ्खक-
षायोदकमाध्वीकतैलसन्निभत्वानि । पित्तवद्भक्तादतिविस्र-
त्वञ्च । कफान्नवनीतकासीसमज्जपिष्टतिलनारिकेलोदकव-
राहवसासन्निभत्वानि । सन्निपातात्तिलनारिकेलोदकेर्वात-
करभकाञ्चित्प्रसादारुकोदकप्रियङ्गुफलयक्ष्मभूषयूषसवर्ण-
त्वानीति ॥४॥

श्लोकी चात्र भवत ।

पक्वाग्रयादसाध्यस्तु पुलाकोदकसन्निभः ।

क्षारोदकानिभः स्रावो वर्ज्यो रक्ताग्रयात् स्रवन् ॥५॥

आमाशयात्कलायाश्चोनिभश्च त्रिकण्डविज ।

स्रावानेतान् परीक्ष्यादौ ततः कलाचरेद्विषक् ॥६॥

अत ऊर्ध्वं सर्वव्रणवेदना वक्ष्यामः ।

तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्यनविशेषणशुभशुभा-
यननिर्देहनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पाटनकम्पनार्पणविष्णु-
लविश्लेषणविकिरणपूरणस्तम्भनसम्भावकुञ्चनाङ्गुशिक्षा स-
म्भवन्ति । अनिमित्तविविधवेदनाप्रादुर्भावो वा सुहृत्सु-
यत्रागच्छन्ति वेदनाविशेषास्त वातिकमिति विद्यात् ।
उष्माचोषपरिदाहधूमायनानि यत्र गात्रमप्रागवकीर्णमिष-
यच्यते यत्र चोष्माभिहृद्भिः क्षते क्षारावसिक्तवच्च वेदनावि-

शेषास्त पैत्तिकमिति विद्यात् । पित्तवद्रक्तसमुत्थ जानी-
यात् । कण्डूर्गुत्थ सुप्तत्वमुपदेहोऽल्पवेदनत्व स्तम्भः शैत्यञ्च
यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात् । यत्र सर्वासा वेदनाना
समुत्पत्तिस्त सान्निपातिकमिति ॥७॥

अत ऊर्ध्वं व्रणवर्णान् वक्ष्यामः । भस्मकपोतास्थिवर्ण-
परुषोऽरुणः कृष्ण इति मारुतजस्य । नील पीलो हरित-
श्याव कृष्णो रक्त कपिल पिङ्गल इति रक्तापित्तसमुत्थयो ।
श्वेतः स्निग्धः पाण्डुरिति श्लेष्मजस्य । सर्ववर्णोपेत सान्नि-
पातिक इति ॥८॥

भवति चात्र ।

न केवलं व्रणेषूक्तो वेदनावर्णसंग्रहः ।

सर्वशोथविकारिषु व्रणवर्णव्येष्टिष्वक् ॥९॥

तयोविशतितमोऽध्यायः ।

अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्याय व्याख्यास्यामः ।

तत्र वयस्याना दृढाना प्राणवता सत्ववताञ्च सुचिकित्स्या
तत्रा एकस्मिन् वा पुरुषे यत्रैतद्गुणचतुष्टय तस्य सुख
साधनीयतमा । तत्र वयस्याना प्रत्यग्रधातुत्वादाश्च व्रणा
रोहन्ति । दृढाना स्थिरबहुमासत्वाच्छस्त्रमवचार्यमाण
सिरास्नायूदिविशेषान्न प्राप्नोति । प्राणवता वेदनाभिघाता-
हारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिरुत्पद्यते । सत्ववता दारुणैरपि
क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति । तस्मादेतेषा सुखसाधनीय-
तमाः ॥ १ ॥

त एव विपरीतगुणा वृद्धकृशास्तप्राणभीरुषु द्रष्टव्याः ।

स्फिक्पायुप्रजननजलाटगण्डीष्ठपृष्ठक ॥ फलकोषोदरजत्रुसु-
खाभ्यन्तरसस्या सुखरोपणीया व्रणा ॥२॥

अक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभि-जठरसेवनी-नितम्बपा-
श्वकुक्षिवक्ष-कक्षास्तनसन्धिभागगताः सफेनपूयरक्तानिलवा-
हिनीऽन्त-शल्याश्च दुश्चिकित्स्याः । अधोभागाश्चोर्ध्वभागनि-
र्वाहिणो रोमान्तोपनखमर्मजङ्घास्थिसंश्रिताश्च । भगन्दर-
मपि चान्तर्मुख सेवनीकुटकास्थिसंश्रितम् ॥३॥

भवति यावत् ।

कुष्ठिना विषजुष्टाना गोषिणा मधुमेहिनाम् ।

व्रणा कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषा चापि व्रणे व्रणाः ॥४॥

अवपाटिकानिरुद्धप्रकयसन्निरुद्धगुदजठर-ग्रन्थिचतुक्रि-
मय प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च त्वग्दोषिणा प्रमेहिना वा
ये परिचर्तये दृश्यन्ते शर्करासिकनानामेहवातकुण्डलिकाष्ठी-
लादन्तशर्करोपकुशकण्ठशालूकनिष्कोषणदूषिताश्च दन्त-
वैष्टा विसर्पास्थिचतोर चतुर्व्रणग्रन्थिप्रभृतयश्च याप्याः ॥५॥

साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यता तथा ।

घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥६॥

यापनीय विजानीयात् क्रिया धारयते तु यम् ।

क्रियायान्तु निवृत्ताया सद्य एव विनश्यति ॥७॥

प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यव्याधितमातुरम् ।

प्रपतिष्यदिवागार विष्कम्भ साधुयोजितः ॥८॥

अत ऊर्ध्वमसाध्यान् वक्ष्याम । मासपिण्डवदुद्गता-
प्रसेकिनीऽन्त पूयवेदनावन्तोऽश्वापानवदुद्धृतीष्ठा । केचित्क-
ठिना गोशृङ्गवदुद्गतमृदुमासप्ररोहाः । अपरे दुष्टकृधिरास्ता-

विणस्तनुपिच्छिलास्त्राविणो वा मध्योन्नता । केचिद्वसन्न-
शुपिरपर्यन्ता । शणतूलवत् स्त्रायुजालवन्तो दुर्दर्शा वसा-
मेदोमज्जमस्तुलुङ्गस्त्राविणश्च दोषसमुत्था । पीतासितसूत्र-
पुरीषवातवाहिनश्च कोष्ठस्थः, क्षीणमासानाञ्च सर्वतोगत-
यश्चाणमुखा मासबुद्बुदवन्तः सशब्दवातवाहिनश्च शिरः क-
ण्ठस्थः । क्षीणमासानाञ्च पूयरक्तनिर्वाहिणोऽरोचका
विपाककासश्वासोपद्रवयुक्ताः । भिन्ने वा शिरः कपाले यत्र
मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः, कासश्वासो वा
यस्योत ॥६॥

भवन्ति चात्र ।

वसा मेदोऽथ मज्जान् मस्तुलुङ्गञ्च यः स्त्रवेत् ।

आगन्तुस्तु व्रणं सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः ॥१०॥

अमर्मीर्पाहिते देशे शिरासन्व्यस्थिर्वर्जिते ।

विकारो योऽनुपर्य्येति तदसाध्यस्य लक्षणम् ॥११॥

क्रमेणापचयं प्राप्य धातून्नुगतः शनैः ।

न शक्यं उन्मूलयतु वृद्धो वृद्ध इवामयः ॥१२॥

स स्थिरत्वान्नहत्वाच्च धात्वनुक्रमणेन च ।

निहन्त्यौषधवीर्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा ॥१३॥

अतो यो विपरीतः स्यात्सुखसाध्यः स उच्यते ।

अबद्धमूलं क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः ॥१४॥

त्रिभिर्दीपैरनाक्रान्तः श्यावीष्ठः पिडको समः ।

अवेदनो निरास्त्रावो व्रणः शुद्ध इहोच्यते ॥१५॥

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्षेदवर्जिताः ।

स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥१६॥

रूढवर्मानमग्रन्यिमशूनमरुज व्रणम् ।

त्वक्स्ववर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत् ॥१०॥

दोषप्रकोपाद्गयामादभिघातादजोर्णत ।

हर्षात् क्रोधाद्गयाहापि व्रणो रूढोऽपि दीर्यते ॥१८॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो व्याधिसमुद्देशीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

द्विविधा व्याधयः शस्त्रसाध्याः स्नेहादिक्रियासाध्याश्च ।
तत्र शस्त्रसाध्येषु स्नेहादिक्रिया न प्रतिषिध्यते । स्नेहादि-
क्रियासाध्येषु शस्त्रकर्म न क्रियते । अस्मिन् पुनः शास्त्र-
वर्तन्तसामान्यात् सर्वेषां व्याधीनां यथास्थूलमवरोध-
क्रियते । प्रागभिहितं तदुदुखसंयोगो व्याधिरिति । तच्च
दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति ।
तत् तु सप्तविधे व्याधौपनिपतति । ते पुनः सप्तविधा व्या-
धयः । तद्यथा । आदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबल-
प्रवृत्ता सघातबलप्रवृत्ता कालबलप्रवृत्ता दैवबलप्रवृत्ता
स्वभावबलप्रवृत्ता इति । तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणि-
तदोषान्वयाः कुष्ठार्शः प्रभृतयः । तेऽपि द्विविधा भाटजा-
पितृजाश्च । जन्मबलप्रवृत्ता ये मातुरपचारात्पण्डुजात्यन्ध-
वधिरमूकमिग्लिषणवामनप्रभृतयो जायन्ते । तेऽपि द्विविधा
रसकृता दौहृदापचारकृताश्च । दोषबलप्रवृत्ता य आतङ्क-
समुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च । तेऽपि द्विविधा आमा-
शयसमुत्पन्ना पक्वाशयसमुत्पन्नाश्च, पुनश्च द्विविधा शारीरा-
मनसाश्च । त एत आध्यात्मिकाः ॥१॥

सवातबलप्रवृत्ता ये आगन्तवो दुर्बलस्य बलवद्विग्रहा-
 त्तैऽपि द्विविधा शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च । एत आधि-
 भीतिका । कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनि-
 मित्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्तुकृता अव्यापन्नर्तुकृताश्च ।
 दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्वकृता उपसर्ग-
 कृताश्च । तैऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृ-
 ताश्च, पुनश्च द्विविधा ससर्गजा आकस्मिकाश्च । स्वभाव-
 वनप्रवृत्ता क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयस्तेऽपि द्वि-
 विधा कालकृता अकालकृताश्च । तत्र परिरक्षणकृताः
 कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता । एत आधिदे-
 विका । तत्र सर्वव्याध्यवरोध ॥२॥

सर्वेषाञ्च व्याधीना वातपित्तश्लेष्माण एव मूल तज्जिह्व-
 त्वाद्दृष्टफलत्वादागमाच्च यथाहि कृतस्त्र विकारजातं विश्व-
 रूपेण॥वस्थित सत्वरजस्तमासि न व्यतिरिच्यन्ते । एवमेव
 कृतस्त्र विकारजात विश्वरूपेणावस्थितमव्यतिरिच्य वात-
 पित्तश्लेष्माणो वर्तन्ते । दोषधातुमलससर्गादायतनविशेषा-
 न्निमित्ततथैषा विकल्पा भवन्ति । दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुषु
 क्षत्रा क्रियते रसजोऽयं शोणितजोऽयं मासजोऽयं मेदोजोऽय-
 मस्थिजोऽयं मज्जजोऽयं शुक्रजोऽयं व्याधिरिति ॥३॥

तत्रान्नाश्वहारोचकार्वापाकाङ्गमर्दज्वरहृत्तासहस्रिगैरव-
 हृत्याण्डुरोगमार्गोपरोधकाश्च वैरस्याङ्गसादाकालबलिपलि-
 तदर्शनप्रभृतयो रसदोषजा विकाराः ॥४॥

कुष्ठविसर्पपिण्डकामशकनीलिकातिलकालकम्यच्छ्व-
 क्केन्द्रलुप्तग्रीहविद्रधिगुल्मवातशोणितार्शोऽर्बुदाङ्गमर्दासृग्द-

रक्तपित्तप्रभृतयो रक्तदोषजा. ॥५॥

गुदमुखमेद्रपाकाश्च अधिमासार्बुदाशौऽधिजिह्वोप-
जिह्वोपकुशलगलशुण्डिकालजीमाससघातौष्ठप्रकोपगलगण्ड-
मालाप्रभृतयो मांसदोषजा ॥६॥

ग्रन्थिवृद्धिगलगण्डार्बुदमेदोजौष्ठप्रकोपमधुमेहातिस्थौ-
त्यातिस्रोदप्रभृतयो मेदोदोषजा ॥७॥

अध्यस्थधिदन्तास्थितोदशूलकुनखप्रभृतयोऽस्थिदो-
षजा ॥८॥

तमोदर्शनमृच्छाभ्रमपर्वगौरवस्थूलमृलोरुजङ्घानेत्राभि-
त्यन्दप्रभृतयो मज्जदोषजा ॥९॥

क्लेव्याप्रहर्षशुक्राश्मरीशुक्रमेहशुक्रदोषादयश्च तद्दोषजा ।
त्वग्दोषा सङ्गोऽतिप्रवृत्तिर्वा मलायतनदोषा । इन्द्रिया-
णामप्रवृत्तिरयथाप्रवृत्तिर्वेन्द्रियायतनदोषा ॥१०॥

इत्येव समास उक्तो विस्तरनिमित्तानि चैषा प्रति-
शेग वक्ष्याम ॥११॥

भवति चात्र ।

कुपिताना हि दोषाणां शरीरे परिधावताम् ।

यत्र सङ्गं स्ववैगुण्याद्वाधिस्तत्रोपजायते ॥१२॥

भूयोऽत्र जिज्ञास्य किं वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नित्यं
सञ्क्षेपं परिच्छेदो वेति । यदि नित्यं सञ्क्षेपं स्यात्तर्हि
नित्यातुरा सर्वे एव प्राणिनः स्युः । अथाप्यन्यथा वाता-
दीनां ज्वरादीनां चान्यत्र वर्तमानानामन्यत्र लिङ्गं न
भवतीति कृत्वा यदुच्यते वातादयो ज्वरादोना मूलानीति
तत्र । अत्रोच्यते । दोषान् प्रत्याख्याय ज्वरादयो न भवन्ति ।

अथ च न नित्यं सम्बन्धो यथाहि विद्युद्वाताग्निवर्षाख्या-
काश्च प्रत्याख्याय न भवन्ति । सत्यप्याकाशे कदाचिन्न
भवन्ति । अथ च निमित्ततस्तत एवोत्पत्तिरिति तरङ्ग
बुद्बुदादयश्चोदकविशेषा एव । वातादीनां ज्वरादीनाञ्च
नाप्येव सङ्क्षेपो न परिच्छेदः शाश्वतिकः । अथ च निमि-
त्तत एवोत्पत्तिरिति ॥१३॥

भवति चात्र ।

विकारपरिमाणञ्च सङ्ख्या चैषा पृथक् पृथक् ।

विस्तरेणोत्तरे तन्त्रे सर्वा बाधाश्च वक्ष्यते ॥१४॥

यञ्चविशतितमोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टविधशस्त्रकर्मण्यध्यायं व्याख्यास्यामः ।

क्षेद्या भगन्दरा ग्रन्थि श्लैष्मिकस्तिलकालकः ।

व्रणवल्मीर्बुद्बुदान्द्यग्रेश्चर्मकीलोऽस्थिमासगम् ॥१॥

शल्य जतुमण्णिर्माससघातो गलशृण्डिकाः ।

स्त्रायुमाससिराकीथो वल्मीक शतपोनकः ॥२॥

अध्रुषश्चोपद्मश्च मासकन्यधिमासकः ।

भेद्या विद्रवयोऽन्यत्र सर्वजाद् ग्रन्थयस्त्रयः ॥३॥

आदितो ये विसर्पाश्च वृद्धयः सविदारिकाः ।

ग्रमेहपिडकाशोफस्तनरोगावमन्यकाः ॥४॥

कुम्भीकानुशयीनाड्यो वृन्दौ पुष्करिकालजी ।

प्रायश्च क्षुद्ररोगाश्च पुष्पुटी तालुदन्तजौ ॥५॥

तुण्डिकेरी गिलायुश्च पूर्वं ये च प्रपाकिणः ।

वस्तिस्तथाश्मरीहेतोर्मेदोजा ये च केचन ॥६॥

लेख्याश्चतस्रो रोहिण्य किलासमुपजिह्विका ।
 मेरोजो दन्तवैदर्भी ग्रान्यवर्माधिजिह्विका ॥७॥
 अशोसि मण्डल मांसकन्दी मासोन्नतिस्तथा ।
 वेध्या सिरा बहुविधा मूत्रवृद्धिर्दकोदरम् ॥८॥
 एषा नाड्य सशल्याश्च व्रणा उन्मार्गिणश्च ये ।
 आहार्या शर्करास्तिस्रो दन्तकणमलाश्मरी ॥९॥
 शल्यानि मूढगर्भाश्च वर्चश्च निचित गुदे ।
 स्त्राव्या विद्रव्य पञ्च भवेयु सर्वजादृते ॥१०॥
 कुष्ठानि वायुः सरुज शोफो यश्चैकदेशजः ।
 पात्यामया स्त्रीपदानि विषजुष्टश्च शोणितम् ॥११॥
 अर्बुदानि विसर्पाश्च अन्ययश्चादितसु ये ।
 तयस्त्रयश्चोपदशा स्तनरोगा विदारिका ॥१२॥
 शोषिरो गलशालूकं कण्टका कृमिदन्तकः ।
 दन्तवेष्ट सोपकुम्भ शीतादो दन्तपुष्पुट ॥१३॥
 पित्तासृक्कफजाश्चोष्ठ्या क्षुद्ररोगाश्च भूयश्च ।
 सीव्या मेद समुत्थाश्च भिन्ना सुलिखिता गदाः ॥१४॥
 सद्योव्रणाश्च ये चैव चलसन्धिव्यपाश्रया ।
 न चाराग्निविषैर्जुष्टा न वा मारुतवाहिनः ।
 नान्तर्तोहितशल्याश्च तेष सम्यग्विशोधनम् ॥१५॥
 पाशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् ।
 अहृतानि यतोऽमूनि पाचयेयुर्भृशं व्रणम् ॥१६॥
 रुजश्च विविधा कुप्युस्तस्मादेतान् विशोधयेत् ।
 ततो व्रण समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥१७॥
 सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्मन्तकस्य वा ।

शणजक्षीमसूत्राभ्या स्राया बालेन वा पुन ।
 मूर्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येक्षितक शनै ॥१८॥
 सीव्येक्षोफणिका वापि सीव्येक्षा तुन्नसेवनीम ।
 ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥१९॥
 देशेऽल्पमासे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम ।
 आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा मासले वापि पूजिता ॥२०॥
 धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोशोदरोपरि ।
 इत्येतास्त्रिविधा सूचीस्तीक्ष्णाया सुसमाहिता ॥२१॥
 कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डला ।
 नातिदूरे निक्षेप्ये वा सूची कर्मणि पातयेत् ।
 दूराद्भुजो व्रणौष्ठस्य सन्निक्षेप्येऽवलुञ्चनम् ॥२२॥
 अथ क्षीमपिचुच्छन्न सुसूत प्रतिसारयेत् ।
 प्रयङ्ग्वज्जनयध्याह्वरोध्रचूर्णैः समन्तत ॥२३॥
 सल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षीमध्यामेन वा पुन ।
 ततो व्रण यथायोग वद्धाचारिकमादिशेत् ॥२४॥
 एतदष्टविध कर्म समासेन प्रकीर्तितम् ।
 चिकित्सितेषु कात्स्न्येन विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥२५॥
 हीनातिरिक्त तिर्यक् च गात्रच्छेदनमात्मन ।
 एताश्चतस्रोऽष्टविधे कर्मणि व्यापद स्मृताः ॥२६॥

अज्ञानलोभाहितवाक्ययोग-

भयप्रमोहैरपरैश्च भावे ।

यदा प्रयुञ्जीत भिषक् कुशस्त

तदा सशेषान् कुरुते विकारान् ॥२७॥

त चारमस्ताग्निभिरौषधैश्च

भूयोऽभियुञ्जानमयुक्तियुक्तम् ।
 जिजीविषुर्दूरत एव वैद्य
 विवर्जयेद्यविषाग्निमुत्थम् ॥२८॥
 तदेव युक्तत्वतिमर्मसन्धीन्
 हिंस्यात् सिरास्त्रायुमथास्थि चैव ।
 मूर्खप्रयुक्त पुरुष क्षणेन
 प्राणैर्वियुञ्ज्यादथवा कथञ्चित् ॥२९॥
 भ्रम प्रलाप पतन प्रमोहो
 विचेष्टन सलपनीयता च ।
 स्त्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्नि वात
 स्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ता ॥३०॥

मासोदकाभ रुधिरञ्च गच्छेत्सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।
 दशार्द्धसङ्केतश्च हि क्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥३१॥
 सुगन्धगोपप्रतिरु प्रभूत
 रक्त स्रवेहै क्षततश्च वायु ।
 करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
 छिन्नासु भिन्नास्त्रयवा सिरासु ॥३२॥
 कौल्य शरीरावयवाङ्गसाद
 क्रियास्त्रशक्तिसुमुला रुजश्च ।
 चिराद् व्रणो रोहति यस्य चापि
 त स्नायुविद्ध मनुज व्यवस्येत् ॥३३॥
 शोफातिष्ठद्विसुमुला रुजश्च
 बलक्षय पर्शुसु भेदशोफौ ।
 क्षतेषु सन्निष्पचलाचलेषु

स्यात् सन्धिकर्मापरतिश्च लिङ्गम् ॥३४॥

घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु
सर्वास्ववस्थासु न शान्तिरस्ति ।

दृष्ट्वाङ्गसादौ श्वयथुश्च रुक् च
तमस्थिविद्ध मनुज व्यवयेत् ॥३५॥

यथास्वमेतानि विभावयेयु-
र्लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु
स्पर्शन्न जानाति विपाण्डुवर्णी

यो मासमर्मस्वभिताडित स्यात् ॥३६॥

आत्मानमेवाथ जघन्यकारी शस्त्रेण यो हन्ति हि कर्म कुर्वन् ।
तमात्मवानात्महन कुर्वेद्य विवर्जयेद्रायाभीष्टमान ॥३७॥

तिर्य्यक् प्रणिहिते शस्त्रे दोषा पूर्वमुदाहृता ।

तस्मात् परिचरन् दोषान् कुर्याच्छस्त्रनिपातनम् ॥३८॥

मातर पितर पुत्रान् बान्धवानपि चातुर ।

अथैतानभिषङ्कित वैद्ये विश्वासमेति च ॥३९॥

विमृजत्यात्मनात्मान न चैन परिशङ्कते ।

तस्मात् पुत्रवदेवैन पालयेदातुर भिषक् ॥४०॥

कर्मणा कश्चिदेकेन द्वाभ्या कश्चित्त्रिभिस्तथा ।

विकार साध्यते कश्चित्तुर्भिरपि कर्मभि ॥४१॥

धर्मार्थौ कीर्त्तिमत्यर्थ सता ग्रहणमुत्तमम् ।

प्राप्नुयात्सर्गवासञ्च हितमारभ्य कर्मणा ॥४२॥

षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः प्रनष्टशल्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शल्यं शूलं आशुगमने धातुस्तस्य शल्यमिति रूपम् ।
तद् द्विविधं शरीरमागन्तुकञ्च । सर्वशरीराबाधकरं शल्यं
तदिहोपदिश्यते इत्यतः शल्यशास्त्रं तत्र शरीरं रोमन-
खादिधातवोऽन्नमलादिदोषाश्च दुष्टाः । आगन्त्वपि शरीर-
शल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावाः दुःखमुत्पादयन्ति । अधि-
कारो हि लोहवेणुवृक्षदण्डास्थिमयेषु तत्रापि विशेषतो
लोहमयेष्वेव विशसनार्थोपपन्नत्वान्नोहस्य लोहानामपि
दुर्वारत्वाद्दण्डमुखत्वाद् दूरप्रयोजनकरत्वाच्च शर एवाधिकृतम् ।
स द्विविधः कर्णौ श्लक्ष्णश्च प्रायेण विविधवृक्षपत्रपुष्पफलतु-
ल्याकृतयोः व्याख्याता व्यालसृगपक्षिवक्त्रसदृशाश्च ॥१॥

सर्वशल्यनान्तु महतामणूनां वा पञ्चविधो गतिविशेषः
जड्वर्मधोऽर्वाचो नस्तिर्यगृजुरिति । तानि यदा वेगक्षयात्
प्रतिघाताद्वा त्वगादिषु व्रणवस्तुष्ववतिष्ठन्ते धमनीस्रोतोऽ-
स्थितद्विवरपेशीप्रभृतिषु वा शरीरप्रदेशेषु तत्र शल्यलक्षण-
मुच्यमानमुपधारय । तत् तु द्विविधं सामान्यं वैशेषि-
कञ्च । श्यावः पिण्डकावन्तः शोफवेदनावन्तः सुहुर्मुहुः
शोणितास्त्राविणः बुद्बुदवदुन्नतः स्रुदुमासश्च व्रणं जानी-
यात् । सशल्योऽयमिति सामान्यलक्षणमेतदुक्तम् ॥२॥

वैशेषिकन्तु त्वग्गते विवर्णः शोफो भवत्यायतः कठि-
नश्च । मासगते शोफाभिर्वृद्धिः शल्यमार्गानुपसरोहः पीड-
नासहिष्णुता बोधपाकी च । पेश्यन्तरस्तेऽप्येतदेव दोष-
शोफवर्जम् । सिरागते सिराध्मानः सिराशूलः सिराशो-

फश्च । स्नायुगते स्नायुजालोत्क्षेपण सरम्भोग्रा रुक् च ।
 स्रोतोगते स्रोतसा स्वकर्मगुणहानि । धमनीस्थे सफेन
 रक्तमीरयन्ननिल, सशब्दो निर्गच्छत्यङ्गमर्दं, पिपासा हृक्ता-
 सश्च । अस्थिगते विविधवेदनाप्रादुर्भाव शोफश्च । अस्थि-
 विवरगतेऽस्थिपूर्णतास्थितोद् सहर्षो बलवाश्च । सन्धिगते-
 ऽस्थिवक्षेष्टोपरमश्च । कोष्ठगते आटोपानाहौ सूत्रपुरीषा-
 हारदर्शनश्च व्रणमुखात् । मर्मगते मर्मविद्ववक्षेष्टते । सूक्ष्म-
 गतिषु श्लेष्वेतान्येव लक्षणाव्यस्यष्टानि भवन्ति ॥३॥

महान्ति खल्वानि वा शुद्धदेहानामनुलोमसन्निवि-
 ष्टानि रोहन्ति विशेषतः कण्ठस्रोत सिरात्वक्पेश्यस्थि-
 विवरेषु दोषप्रकोपव्यायामाभिघातेभ्यः प्रचलितानि पुन-
 र्बाधन्ते ।

तत्र त्वक्प्रनष्टे स्निग्धस्निग्धाया मृन्माषयक्वगोधूमगोम-
 यमृदिताया त्वचि यत्र सरम्भो वेदना वा भवति तत्र
 शल्य जानीयात् । स्थानघृतमृच्चन्दनकल्केर्वा प्रदिग्धाया
 शल्योष्मणाश विसरति घृतमुपशुष्यति वा लेपो यत्र तत्र
 शल्य विजानीयात् । मांसप्रनष्टे स्नेहस्नेदादिभिः क्रिया-
 विशेषैरविरुद्धैरातुरमुपपादयेत् । कश्चित्तस्य तु शिथिली-
 भूतमनवबद्ध क्षुब्धमाण यत्र सरम्भो वेदना वा भवति तत्र
 च शल्य विजानीयात् । कोष्ठास्थिसन्धिपेशीविवरेष्ववस्थित-
 मेव परीक्षेत । सिराधमनीस्रोत स्नायुप्रनष्टे खण्डचक्र-
 रशुक्ते यानि व्याधितमारोप्याशु विषमेऽध्वनि यायाद्यत्र
 सरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्य जानीयात् । अस्थि-
 प्रनष्टे स्नेहस्नेदोपपन्नान्यस्थीनि बन्धनपीडिताभ्या मृशमु-

पचरेद्यत्र सरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्य जानीयात् ।
 सन्धिप्रनष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान् सन्धीन् प्रसारणाकुञ्चनबन्ध-
 नपीडनैर्भृशमुपचरेद्यत्र सरम्भो वेदना वा भवति तत्र
 शल्यमिति जानीयात् । मर्मप्रनष्टे त्वनन्यभावान्मर्मा-
 मुक्तं परीक्षणं भवति ॥ ४ ॥

सामान्यलक्षणमपि च हस्तिस्कन्धाश्वपृष्ठपर्वतद्रुमहरो-
 हणधनुर्व्याधामद्रुतयाननियुद्धाध्वगमनलङ्घनप्रतरणप्लवन-
 व्यायामैर्जृम्भोद्गारकासचवयुष्ठीवनहसनप्राणायामैर्वा तस्मूत्र-
 पुरीषशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र सरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्य
 जानीयात् ॥ ५ ॥

भवन्ति चात्र ।

यस्मिंस्तोदादयो देशे सुप्तता गुरुतापि च ।

घट्टयते बहुशो यत्र सूयते तुद्यतेऽपि च ॥ ६ ॥

आतुरश्चापि य देशमभीक्ष्णं परिरक्षति ।

सवाह्यमानो बहुशस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥

अल्पबाधमशूनञ्च निरुज्ज निरुपद्रवम् ।

प्रसन्नं मृदुपर्यन्तं निराघट्टमनुन्नतम् ॥ ८ ॥

एषण्डा सवतो दृष्ट्वा यथामार्गं चिकित्सकः ।

प्रसाराकुञ्चनान्नूनं नि शल्यमिति निर्दिशेत् ॥ ९ ॥

अस्थ्यात्मकं भज्यते तु शल्यमन्तश्च शीर्यते ।

प्रायो निर्भुज्यते शार्ङ्गमायसश्चेति निश्चयः ॥ १० ॥

वाच्यं वैणवतार्णानि निर्द्ध्यन्ते तु नो यदि ।

पचन्ति रक्तं मासञ्च क्षिप्रमेतानि देहिनाम् ॥ ११ ॥

कानकं राजतं ताम्रं रौतिकं त्र्यम्बु सीसकम् ।

चिरस्थानादिलीयन्ते पित्ततज्ज प्रतापनात् ॥१२॥

स्वभावशीता मृद्वो ये चान्येऽपीदृशा मता ।

द्रवीभूता, शरीरेऽस्मिन्नेकत्व यान्ति धातुभि ॥१३॥

विघ्राणदन्तकेशास्त्रिवेणुटारूपलानि तु ।

शल्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृन्मयानि च ॥१४॥

द्विविध पञ्चगतिक त्वगादिब्रणवस्तुषु ।

यो वेत्यधिष्ठित शल्य स राज्ञ कर्तुमर्हति ॥१५॥

सप्तविंशतितमोऽध्याय ।

अथात शल्यापनयनीयमध्याय व्याख्यास्याम ।

शल्यं द्विविधमवबद्धमनवबद्धञ्च । तत्र समासेनाव-
बद्धशल्याद्धरणाय पञ्चदश हेतून् वक्ष्याम । तद् यथा ।
त्वभाव पाचन भेदन दारण पीडन प्रमार्जन निर्घापन
वमन विरेचन प्रक्षालन प्रतिमर्ष, प्रवाहणमाचूषणमय-
स्कान्तो हर्षश्चेति ॥१॥

तत्राश्रुववयूद्धारकासमूत्रपुरीषानिलै स्वभावबलप्रवृ-
त्तेर्नयनादिभ्यः पतति । सावगाढ शल्यमभिदह्यमान
पाचयित्वा प्रकोपात्तस्य पृथगोणितवेगाद्गौरवाद्वा पतति ।
पक्वमभिद्व्यमान भेद्येद्धारयेद्वा भिन्नमनिरस्यमान पीड-
नीये पीडयेत्पाणिभिर्वा । अणून्यच्चशल्यानि परिषेचना-
ध्यापनैर्बालवस्त्रपाणिभिः प्रमार्जयेत् । आहारशेषश्लेष्म-
हीनाणुशल्यानि श्वसनोत्क्रासनप्रधमनैर्निर्द्धमेत् । अन्न-
शल्यानि वमनाङ्गुलिप्रतिमर्षप्रभृतिभिर्विरेचनैः पक्वाशय-
गतानि ॥२॥

व्रणदोषाश्रयगतानि प्रक्षालनैः । वातमूत्रपुरीषगर्भ-
सङ्घैः प्रवाहणमुत्तमम् । मारुतोदकसविषरुधिरदुष्टस्तन्ये-
ष्वाचूषणमास्थिना विषाणैर्वा । अनुलोममनववद्धमकर्ण-
मनल्पव्रणमुखमयस्कान्तेन । हृद्यवस्थितमनैककारणो-
त्पन्नं शोकशूल्यं हर्षेणेति । सर्वशल्यानान्तु महतामणूनां
वा हावेवाचरणहेतू भवतः प्रतिलोमोऽनुलोमश्च तत्र प्रति-
लोममवाचीनमानयेदनुलोमं पराचीनम् ॥३॥

उत्तुण्डितं कृत्वा निर्वातयेच्छेदनीयमुखम् । छेदनीय-
मुखान्यपि कुक्षिवक्षः कक्षावङ्गणपर्शक्रान्तरपतितानि च
हस्तशङ्खे यथामार्गं हस्तेनैवापहर्तुं प्रयतेत ॥४॥

अनुत्तुण्डितशल्यानि छेदनीयमुखानि च ।

अनिर्घात्यानि जानीयाद्भूयश्छेदानुबन्धतः ॥५॥
हस्तेनापहर्तुं मशक्यं विमृश्य शस्त्रेण यन्त्रेण वापहरेत् ॥६॥
भवति चात्र ।

शीतलेन जलेनैव मूर्च्छन्तमवसेचयेत् ।

सरत्तेदस्य मर्माणि सुहुराश्वासयेच्च तम् ॥७॥

ततः शूल्यमुद्धृत्य निर्लोहितं व्रणं कृत्वा स्वेदाहंमग्नि-
घृतप्रभृतिभिः सस्त्रेयं विदध्या प्रदिध्या सर्पिर्मधुभ्या बद्धाचा-
रिकमुपदिशेत् । सिरास्त्रायुर्विलग्नं शलाकादिभिर्विमो-
च्यापनयेत् श्वयथुः प्रस्तवारङ्गं समवपीड्य श्वयथुः दुर्बलवा-
रङ्गं कुशादिभिर्बद्ध्वा । हृदयमभितो वर्त्तमानं शूल्यं शीत-
जलादिभिरुद्देजितस्यापहरेद्यथामार्गम् । दुरुपहरमन्य-
तोऽपवाध्यमानं पाटयित्वाहरेत् ॥८॥

अस्थिर्विवरप्रविष्टमस्थिविदध्या वाऽवगृह्य पादाभ्यां

यन्त्रेणापहरेदशक्यमेव वा बलवद्भि सुपरिगृहीतस्य
 यन्त्रेण ग्राहयित्वा शल्यवारङ्गं प्रविभुज्य धनुर्गुणैर्बद्धै-
 कतश्चास्य पञ्चाङ्गामुपसयतस्याश्ववक्त्रकटके वा बध्नीया-
 दथैन कशया ताडयेद्यथोन्नमयन् शिरोवेगेन शल्यमुद्धरति ।
 दृढा वा हृत्तशाखामेव नम्य तस्या पूर्ववद् बद्धोद्धरेत् । अस्थि-
 देशोत्तुण्डितमष्टीलाश्ममुद्गराणामन्यतमस्य प्रहारेण विचा-
 ल्य यथामार्गमेव । यन्त्रेण विमृदितकर्णानि कर्णवन्त्य-
 नाबाधकरदेशोत्तुण्डितानि पुरस्तादेव ॥८॥

जातुषे कण्ठासक्ते कण्ठे नाडी प्रवेश्याग्नितप्ताञ्च
 शनाकां तथावगृह्य शीताभिरद्भि परिषिच्य स्थिरीभूत-
 मुद्धरेत् । अजातुष जतुमधूच्छिष्टलिप्तया शलाकया पूर्व-
 कल्पेनेत्येके । अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्यक्कण्ठासक्तमवेक्ष्य केशो-
 ण्डुक दृढैकसूत्रवद् द्रवभक्तोपहित पाययेदाकण्ठाच्च
 पूर्णकोष्ठ वामप्रेक्षमतश्च शल्यैकदेशसक्तं ज्ञात्वा सूत्र सहसा
 त्वाक्षिपेत् । रुदुना वा दन्तधावनकूर्चकेनापहरेत् प्रणु-
 टेहान्त नतकण्ठाय च मधुसर्पिणी लेदु प्रयच्छेत्तिफला-
 चूर्णं वा मधुशर्करामिश्रम् । उटकपूर्णमवाक्शिरस्रमपपीड-
 येदुनीयाद्वामप्रेक्षा भस्मराशौ वा निखनेदामुखम् ॥९॥

ग्रासशल्ये तु कण्ठासक्ते निःशङ्कमनवबुद्धस्तन्ये मुष्टिना-
 भिहन्यात् स्नेह मय पानीय वा पाययेत् । बाहुरज्जुल-
 तापाशशल्ये तु कण्ठपीडनाद्वायु प्रकुपित स्नेहाण कोप-
 यित्वा स्त्रोतो निरुणद्भि लालास्राव फेनागमन सञ्जा-
 नाश चापादयति । तमभ्यज्य सखेद्य शिरोचिरेचन तस्मै
 तीक्ष्णं दद्याद्रसञ्च वातघ्नं विदध्यादिति ॥१०॥

भवन्ति चात्र ।

शल्याकृतिविशेषाश्च स्थानान्यावेत्य बुद्धिमान् ।
 तथा यन्त्रपृथक्काञ्च सम्यक् शल्यमथाहरेत् ॥११॥
 कर्णवन्ति तु शल्यानि दुःखाहार्याणि यानि च ।
 आददीत भिषक् तस्मात्तानि युक्त्या समाहित ॥१२॥
 एतेरुपायै शल्यन्तु नैव निर्घात्यते यदि ।
 मत्स्या निपुण्या वैद्यो यन्त्रयोगैश्च निर्हरेत् ॥१४॥
 शोथपाको रुजश्चोष्णं कुर्याच्छल्यमनिर्हृतम् ।
 वैकल्य मरणञ्चापि तस्माद्यन्त्रादिनिर्हरेत् ॥१५॥

—०—

अष्टाविंशतितमोऽध्याय ।

अथातो विपरीताविपरीतव्रणविज्ञानीयमध्यायं
 व्याख्यास्याम ।

फलाग्निजलवृष्टीना पुष्पधूमांस्बुदा यथा ।
 ख्यापयन्ति भविष्यत्व तथा रिष्टानि पञ्चताम् ॥१॥
 तानि सौक्ष्म्यात् प्रमादाद्वा तथैवाशुव्यतिक्रमात् ।
 गृह्यन्ते नोद्धतान्यत्रैर्मूर्धोर्न त्वसम्भवात् ॥२॥
 ध्रुवन्तु मरण रिष्टे ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ।
 रसायनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्यते ॥३॥
 नक्षत्रपीडा बहुधा यथाकालाद्विपद्यते ।
 तथैवारिष्टपाकञ्च ब्रुवते बहुधा जनाः ॥४॥
 असिद्धिमाप्नुयाल्लोके प्रतिकृर्वन् गतायुषः ।
 अतो रिष्टानि यत्नेन लक्षयेत् कुशलो भिषक् ॥५॥
 गन्धर्वरसादीनां विशेषाणां समासतः ।

वैकृत यत्तदाचष्टे त्रिणिन पक्कलक्षणम् ॥६॥
 कटुस्तीक्ष्णश्च विस्त्रश्च गन्धस्तु पवनादिभिः ।
 लोहगन्धस्तु रक्तेन व्यामिश्र सान्निपातिकः ॥७॥
 लाजातसीतैलसमा किञ्चिद्विस्त्राश्च गन्धतः ।
 ज्ञेया प्रकृतिगन्धा स्युरतोऽन्यद्गन्धवैकृतम् ॥८॥
 मद्यागुर्वाज्यसुमन पद्मचन्दनचम्पकैः ।
 सगन्धा दिव्यगन्धाश्च सुमूर्धूणा व्रणा स्मृता ॥९॥
 श्ववाजिमूषिकध्वाङ्घ्रिपुतिवस्त्ररुमत्कुण्डैः ।
 सगन्धाः पङ्कगन्धाश्च भूमिगन्धाश्च गर्हिना ॥१०॥
 ध्यामकुङ्कुमकङ्कुष्ठसवर्णा पित्तकोपतः ।
 न दह्यन्ते न चूथन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥११॥
 कण्डूमन्त स्थिरा श्वेता स्निग्धा कफनिमित्ततः ।
 दूयन्ते च विदह्यन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥१२॥
 कृष्णास्तु ये तनुस्त्रावा वातजा मर्मतापिनः ।
 स्त्र्यपामपि न कुर्वन्ति रुज तान् परिवर्जयेत् ॥१३॥
 क्षीडन्ति घुर्घुरायन्ते ज्वलन्तीव च ये व्रणाः ।
 त्वङ्मासस्याश्च पवन सशब्द विच्छजन्ति ये ॥१४॥
 ये च मर्मस्त्रसम्भूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।
 दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं वह्नि शीताश्च ये व्रणाः ॥१५॥
 दह्यन्ते वह्निरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।
 शक्तिकुन्तध्वजरथा वाजिवारणगोवृषाः ॥१६॥
 येषु चाप्यवभासेरन् प्रासादाकृतयस्तथा ।
 चूर्णावकीर्णा इव ये भान्ति वा न च चूर्णिताः ॥१७॥
 प्राणमासक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ।

प्रवृद्धपूयवधिरा व्रणा येषाञ्च मर्मसु ॥१८॥

क्रियाभि सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ।

वर्जयेत्तान् भिषक् प्राज्ञ सरच्चन्नात्मनो यशः ॥१९॥

एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अघातो विपरीताविपरीतदूतशकुनस्वप्ननिदर्शनीयम-
ध्याय व्याख्यास्याम ।

दूतदर्शनसम्भाषा वेशाश्चेष्टितमेव च ।

ऋक्ष वेला तिथिश्चैव निमित्तं शकुनोऽनिलः ॥१॥

देशो वैद्यस्य वाग्देहमनसाञ्च विचेष्टितम् ।

कथयन्त्यातुरगत शुभ वा यदिवाऽशुभम् ॥२॥

पाषण्डाश्चमवर्णानां स्वपक्षाः कर्मसिद्धये ।

त एव विपरीता स्युर्दूता कर्मविपत्तये ॥३॥

नपुंसक स्त्रीबहवो नैककार्या असूयका ।

नर्दभोद्भरथप्राप्ता प्राप्ता वा स्युः परम्पराः ॥४॥

वैद्य य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हितः ।

पाशदण्डायुधधरा पाण्डुरेतरवाससः ॥५॥

आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनध्वस्तवाससः ।

न्यूनाधिकाङ्गा उद्विग्ना विकृता रौद्ररूपिणः ॥६॥

रुद्धनिष्ठुरवादाश्चाप्यमाङ्गस्थाभिधायिनः ।

किन्दन्तस्तृणकाष्ठानि सृशन्तो नासिका स्तनम् ॥७॥

वस्त्रान्तानामिकाकेशनखरोमदशासृशः ।

स्त्रोतोऽवरोधहृद्गण्डमूर्ध्नीर कुक्षिपाणयः ॥८॥

कपालोपलभस्मास्थितुषाङ्गारकराश्च ये ।

विलिखन्ती महीं किञ्चिन्मुञ्चन्ती लोष्टभेदिनः ॥८॥

तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्त्रगनुलेपना' ।

फल पक्कमसार वा गृहीत्वान्यच्च तद्विधम् ॥९॥

नखैर्बन्धान्तर वापि करेण चरण तथा ।

उपानच्चर्महस्ता वा विकृतव्याधिपीडिता ॥१०॥

वामाचारा रुदन्तश्च श्वासिनो विकृतेक्षणा' ।

याम्या दिश प्राञ्चलयो विषमैकपदे स्थिता' ॥११॥

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिता ।

दक्षिणाभिमुख देशे त्वशुचौ वा हुताग्रनम ।

ज्वलयन्तं पचन्त वा क्रूरकर्मणि चोद्यतम् ॥१२॥

नरनं भूमौ शयान वा वेगोत्सर्गेषु वाऽशुचिम् ।

प्रकीर्णकेशमभ्यक्त स्निग्ध विक्लवमेव च ॥१३॥

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिता ।

वैद्यस्य पेत्रे देवे वा कार्थ्ये चोत्पातदर्शने ॥१४॥

मध्याह्ने चार्द्धरात्रे वा सम्यग्यो, कृत्तिकासु च ।

आर्द्राक्षिषामघामूलपूर्वासु भरणीषु च ॥१५॥

चतुर्थ्या वा नवम्या वा षष्ठ्या सन्धिदिनेषु च ।

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥१६॥

स्निग्धाभितप्ता मध्याह्ने ज्वलनस्य समीपत' ।

गर्हिता' पित्तरोगेषु दूता वैद्यसुपागताः ॥१७॥

त एव कफरोगेषु कर्मसिद्धिकरा स्मृता ।

यत्नेन शेष व्याख्यात बुद्ध्या संविभजेत्तु तत् ॥१८॥

रक्तपित्तातिसारिषु प्रमेहेषु तथैव च ।

प्रशस्त्रो जललोधेषु दूतवैद्यसमागमः ॥१९॥

विज्ञायैव विभाग तु शेष बुध्येत पण्डितः ।
 शुक्लवासा. शुचिगौरं श्यामो वा प्रियदर्शनः ॥२१॥
 स्वस्या जातौ स्वगोत्रौ वा दूत कार्य्यकर स्मृतः ।
 गोयानेनागतस्तुष्ट पादाभ्यां शुभचेष्टितः ॥२२॥
 धृतिमान् विधिकालज्ञ स्वतन्त्रः प्रतिपत्तिमान् ।
 अलङ्कृतो मङ्गलवान् दूत कार्य्यकर स्मृतः ॥२३॥
 स्वस्थ प्राङ्मुखमासीन समे देशे शुचौ शुचिम् ।
 उपसर्पति यो वैद्य स च कार्य्यकरः स्मृतः ॥२४॥
 भासोदकुम्भातपत्रविप्रवारणगोष्ठेषा ।
 शुक्लवर्णाश्च सृज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥२५॥
 स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्द्धमानमलङ्कृता ।
 कन्या मत्स्याः फल चाम स्वस्तिक मोदका दधि ॥२६॥
 हिरण्याक्षतपात्रं वा रत्नानि सुमनो नृपः ।
 अग्रमान्तोऽनलो वाजी हसश्चापः शिखी तथा ॥२७॥
 ब्रह्मदुन्दुभिजीमूतग्रहवेणुरथस्वना ।
 सिंहगोष्ठपनादाश्च क्लेषित गजवृंहितम् ॥२८॥
 शस्त हसरुत नृणां कौशिकश्चैव वामतः ।
 प्रस्थाने यायिनः श्रेष्ठा वापश्च हृदयङ्गमाः ॥२९॥
 पत्रपुष्पफलोपेतान् सञ्जीरान्निरुजो द्रुमान् ।
 आश्रिता वा नभोवेश्मध्वजतोरणवेदिकाः ॥३०॥
 दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुर पृष्ठतोऽनुगाः ।
 वामा वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्मसिद्धये ॥३१॥
 शुक्लोऽश्वनिहते पत्रे वल्लीनङ्गे सकण्टके ।
 हृत्वेऽथवाश्मभस्मास्थिविट्पुषाङ्गारपाशुषु ॥३२॥

चैत्यवल्लीकविषमस्थिता दीप्तखरस्वरा ।
 पुरतो दिक्षु दीप्तासु वक्तारो नार्धसाधका ॥३३॥
 पुत्रामान खगा वामा स्त्रीसञ्जा दक्षिणा शुभा ।
 दक्षिणाहामगमन प्रशस्त श्वशृगालयो ।
 वाम नकुलचापाणा नोभयं प्रशस्ययो ॥३४॥
 भासकौशिकयोश्चैव न प्रशस्त किलोभयम् ।
 दर्शनं वा रक्तञ्चापि न गोधाककलासयोः ॥३५॥
 दूतैरनिष्टैस्तुल्यानामशस्त दर्शनं नृणाम् ।
 कुलत्पतिलकार्पासतुषपाषाणभस्मनाम् ॥३६॥
 पात्रं नेष्टं तश्चाङ्गारतैलकर्दमपूरितम् ।
 प्रसन्नेतरमद्याना पूर्णं वा रक्तसर्पयै ॥३७॥
 श्वकाष्ठपलाशानां शुष्कानां पथि सङ्गमाः ।
 नेथन्ते पतितान्तस्थदीनान्धरिपवस्तथा ॥३८॥
 सुदुशीतोऽनुकूलश्च सुगन्धिशानिलः शुभः ।
 खरोष्णोऽनिष्टमन्धश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः ॥३९॥
 ग्रन्थार्बुदादिषु सदा क्लेशशब्दश्च पूजितः ।
 विद्रध्युदरगुलेषु भेदशब्दस्तथैव च ॥४०॥
 रक्तपित्तातिसारिषु रुद्धशब्दः प्रशस्यते ।
 एव व्याधिविशेषेण निमित्तमुपधारयेत् ॥४१॥
 तथैवाक्रुष्टहाकृष्टमाक्रन्दरुदितस्वनाः ।
 कृद्यां वातपुरीषाणां शब्दो वै गर्द्भोद्भयोः ॥४२॥
 प्रतिषिद्धं तथा भग्नं क्षुतं खलितमाहतम् ।
 दोर्मनस्यश्च वैद्यस्य यात्राया न प्रशस्यते ॥४३॥
 प्रवेशेऽप्येतदुद्देशादवेक्ष्य च तथातुरे ।

प्रतिहार गृहे वास्य पुनरेतन्न गण्यते ॥४४॥
 केशभस्मास्थिकाशाश्मतुषकार्पासकण्टकाः ।
 खट्वोर्द्धपादा मद्यापो वसा तैल तिलास्तृणम् ॥४५॥
 नपुसकव्यङ्गभग्ननग्नमुण्डासिताम्बरा ।
 प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेथ्यन्ते दर्शनं गता ॥४६॥
 भाण्डाना सङ्गरस्थाना स्थानात्सञ्चरण तथा ।
 निखातोत्पाटन भङ्ग पतन निर्गमस्तथा ॥४७॥
 वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः ।
 वैद्य सम्भाषमाणोऽङ्ग कुड्यमास्तरणानि वा ॥४८॥
 प्रमृद्याद्वा धुनीयाद्वा करी पृष्ठ शिरस्तथा ।
 हस्त चाकृथ्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ॥४९॥
 यो वैद्यमुन्मुख पृच्छेदुन्माष्टिं स्वाङ्गमातुर ।
 न स सिध्यति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥५०॥
 भवने पूज्यते वापि यस्य वैद्य स सिध्यति ।
 शुभ शुभेषु दूतादिष्वशुभ ह्यशुभेषु च ॥५१॥
 आतुरस्य भ्रुव तस्माद् दूतादीन् लक्षयेद्भिषक् ।
 स्वप्नानत प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ॥५२॥
 सुहृदो याश्च पश्यन्ति व्याधितो वा स्वयं तथा ।
 स्नेहाभ्यक्तशरीरस्तु करभव्याल्लगर्दभै ॥५३॥
 वराहैर्महिषैर्वापि यो यायाद्दक्षिणामुखः ।
 रक्ताम्बरधरा कृष्णा हसन्ती मुक्तमूर्द्धजा ॥५४॥
 य वाकर्षति बद्धा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखम् ।
 अन्त्यावसायिभिर्यो वा कृष्यते दक्षिणामुखः ॥५५॥
 परिष्वजेरन् य वापि प्रेता प्रव्रजितास्तथा ।

मूर्धन्याघ्रायते यस्तु श्वापदैर्विकृताननै ॥५६॥
 पिबेन्मधु च तैलञ्च यो वा पङ्केऽवसीदति ।
 यङ्कप्रदिग्धगात्रो वा प्रनृत्येत् ग्रहसेलया ॥५७॥
 निरम्बरश्च यो रक्ता धारयेच्छिरसि स्रजम् ।
 यस्तत्र वशो नलो वापि तालो वारसि जायते ॥५८॥
 य वा मत्स्यो ग्रसेद्यो वा जननी प्रविर्मेन्नरः ।
 पर्वताग्रात्पतेद्यो वा श्वभ्रे वा तमसावृत ॥५९॥
 क्रियते स्त्रोतसा यो वा या वा मौण्ड्यमवाप्नुयात् ।
 पराजीयेन बध्येत काकाद्यैर्वाभिभूयते ॥६०॥
 पतन तारकादीनां प्रणाश दीपचक्षुषो ।
 य पश्येद्देवतानाञ्च प्रकम्पमवनेस्तथा ॥६१॥
 यस्त्य छर्दिर्विरेको वा दशनाः प्रपतन्ति वा ।
 शाल्मली किण्ठक यूष वल्मीक पारिभद्रकम् ॥६२॥
 पुष्पाण्य कोविदार वा चिता वा योऽधिरोहति ।
 कार्पासतैलपिण्याकलोहानि लवण तिलान् ॥६३॥
 लभेताश्रोत वा पक्कमन्न यश्च पिबेत् सुराम् ।
 स्वस्थ स लभते व्याधि व्याधितो मृत्युमृच्छति ॥६४॥
 यथास्व प्रकृतिस्त्रप्तो विस्मृतो विहतश्च यः ।
 विन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥६५॥
 ज्वरितानां शुनां सख्यं कपिसख्यन्तु शोषिणाम् ।
 उन्मादे राक्षसैः प्रेतैरपस्मारे प्रवर्त्तनम् ॥६६॥
 मेहातिसारिणां तोयपानं स्नेहस्य कुष्ठिनाम् ।
 गुल्मेषु स्थावरोत्पत्तिं कोष्ठे मूर्ध्नि शिरोरुजि ॥६७॥
 शङ्खुलीभक्षणं कृद्यामध्वा श्वासपिपासयोः ।

हारिद्र भोजन वापि यस्य स्यात्पाण्डुरोगिण ॥६८॥
 रक्तपित्तो पिबेद्यश्च शोणित स विनश्यति ।
 स्वप्नानेवविधान् दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यत्नवान् ॥६९॥
 दद्यान्माषास्तिलाक्तोह विप्रेभ्य काञ्चन तथा ।
 जपेच्चापि शुभान् मन्त्रान् गायत्रीं त्रिपदा तथा ॥७०॥
 दृष्ट्वा च प्रथमे यामे सुप्याद् ध्यात्वा पुन शुभम् ।
 जपेद्द्वान्यतम देप ब्रह्मचारी समाहित ॥७१॥
 न चाचक्षीत कस्मैचिद् दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनम् ।
 देवतायतने चैव वसेद्द्रात्रितय तथा ।
 विप्राश्च पूजयेन्नित्य दु स्वप्नात् प्रविमुच्यते ॥७२॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्त स्वप्नदर्शनम् ।
 देवान् विजान् गोवृषभान् जीवत सुहृदो नृपान् ॥७३॥
 समिद्धमग्निं विप्राश्च निर्मलानि जलानि च ।
 पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥७४॥
 मास मत्स्यान् स्त्रजं श्वेता वासांसि च फलानि च ।
 लभन्ते धनलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥७५॥
 महाप्रासादसफलत्रयद्वारणपर्वतान् ।
 आरोहेद् द्रव्यलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥७६॥
 नदीनदसमुद्राश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।
 तरेत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥७७॥
 उरगा वा जलोको वा भ्रमरो वापि य दृशेत् ।
 आरोग्यं निर्दिशेत्तस्य धनलाभञ्च बुद्धिमान् ॥७८॥
 एवरूपान् शुभान् स्वप्नान् यः पश्येद् व्याधितो नरः ।
 स दीर्घायुरिति ज्ञेयस्तस्मै कर्त्तव्यं समाचरेत् ॥७९॥

त्रिशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।

तत्त्वरिष्ट समासेन व्यासतस्तु निबोध मे ॥१॥

शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानामभावतः ।

समुद्रपुरमेघानामसम्पत्तौ च निःस्वनान् ॥२॥

तान् स्वनान्नावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् ।

ग्राभ्यारण्यस्वनाश्चापि विपरीतान् शृणोत्यपि ॥३॥

द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ।

न शृणोति च याऽक्स्मात्त ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥४॥

यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णञ्च शीतवत् ।

सञ्ज्ञातशीतपिडको यश्च दाहेन पोष्यते ॥५॥

उष्णगात्रोऽतिमात्रञ्च यः शीतेन प्रवेपते ।

प्रहारान्नाभिजानाति योऽङ्गच्छेदमथापिवा ॥६॥

पाशुनेवावकोर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते ।

वर्णान्यभावो राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ॥७॥

स्नातानुलिप्त यश्चापि भजन्ते नीलमक्षिकाः ।

सुगन्धिर्वाति योऽक्स्मात्त ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥८॥

विपरीतेन गृह्णाति रसान् यश्चोपयोजितान् ।

उपयुक्ता क्रमाद्यस्य रसा दोषाभिवृद्धये ॥९॥

यस्य दोषान्निसाम्यञ्च कुर्युर्मिथ्योपयोजिताः ।

यो वा रसान्न सवेत्ति गतासु त प्रचक्षते ॥१०॥

सुगन्ध वेत्ति दुर्गन्ध दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ।

यो वा गन्धान्न जानाति गतासु तं विनिर्दिशेत् ॥११॥

इन्दान्युष्णहिमादीनि कालावस्था दिशस्तथा ।
 विपरीतेन गृह्णाति भावानन्याश्च यो नर ॥१२॥
 दिवाज्योतीषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति ।
 रात्रौ सूर्यं ज्वलन्त वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम् ॥१३॥
 अमेघोपप्लवे यश्च शक्रचापतडिदगुणान् ।
 तडित्वतोऽसिनान यो वा निर्मले गगने घनान् ॥१४॥
 विमानयानप्रासादैर्यश्च सङ्कुलमम्बरम् ।
 यश्चानिल मूर्तिमन्तमन्तरीक्षञ्च पश्यति ॥१५॥
 धूमनीहारवासोभिरावृतामिव मेदिनीम् ।
 प्रदीप्तमिव लोकञ्च यो वा पुतमिवाभ्रसा ॥१६॥
 भूमिमष्टापदाकारा लेखाभिर्यश्च पश्यति ।
 न पश्यति सनक्षत्वा यश्च देवीमहन्वतीम् ॥१७॥
 ध्रुवमाकाशगङ्गा वा त वदन्ति गतायुषम् ।
 ज्योत्स्नादर्शोष्णतोयेषु क्वाया यश्च न पश्यति ॥१८॥
 प्रश्यत्येकाङ्गहीना वा विक्रता वाऽन्धसत्वजाम् ।
 श्वकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यच्चरन्त्सम ॥१९॥
 पिशाचोरगनागानां भूतानां विक्रतामपि ।
 यो वा मयूरकण्ठाभ विधूम वङ्गिमीक्षते ।
 आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्त्रो व्याधिमवाप्नुयात् ॥२०॥

— — —
 एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातश्छायाविप्रतिफलमध्याय व्याख्यास्यामः ।
 श्यावा लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवम् ।
 अभिद्रवन्ति य क्वायाः स परासुरसशयम् ॥२१॥

क्रीश्रियो नश्यतो यस्य तेज ओजः स्मृतिः प्रभा ।
 अकस्माद्य भजन्ते वा स परासुरसशयम् ॥२॥
 यस्याधरौष्ठः पतित क्षिप्तश्चोर्ध्वं तथोत्तरः ।
 उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥३॥
 आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति च ।
 खञ्जनप्रतिमा वापि त गतायुषमादिशेत् ॥४॥
 कृष्णा स्तब्धवलिप्ता वा जिह्वा शूना च यस्य वै ।
 कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून् ॥५॥
 कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका ।
 अवस्फूर्जति मग्ना वा न स जीवति मानवः ॥६॥
 सङ्घिमे विप्रमे स्तब्धे रक्ते स्रस्ते च लोचने ।
 स्याता वा प्रस्रुते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवम् ॥७॥
 केशा सीमन्तिनो यस्य सङ्घिमे विनते भ्रुवौ ।
 लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे ॥८॥
 नाहरत्यन्नमास्यस्य न धारयति य गिर ।
 एकाग्रदृष्टिर्मूर्छात्मा सद्यः प्राणान् जहाति स' ॥९॥
 बलवान् दुर्बलो वापि सम्मोहो योऽधिगच्छति ।
 उत्थाप्यमानो बहुशस्त धीरः परिवर्जयेत् ॥१०॥
 उत्तान सर्वदा श्रुते पादौ विकुरुते च यः ।
 विप्रसारणशीलो वा न स जीवति मानव ॥११॥
 शीतपादकरोच्छ्वासश्छिन्नश्वासश्च यो भवेत् ।
 कार्काच्छ्वासश्च या मर्त्यस्त धीरः परिवर्जयेत् ॥१२॥
 निद्रा न ह्रियते यस्य यो वा जागर्त्ति सर्वदा ।
 मुह्येद्वा वक्तुकामस्तु प्रत्याख्येयः स जानता ॥१३॥

उत्तरीष्ठश्च यो लिङ्गादुद्गाराश्च करोति य ।
 प्रेतैर्वा भाषते सार्द्धं प्रेतरूप तमादिशेत् ॥१४॥
 स्वेभ्य सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।
 युरुषस्याविभार्त्तस्य सद्यो जह्यात्स जीवितम् ॥१५॥
 वाताश्लीला तु हृदये यस्योर्ध्वमनुयायिनी ।
 रुजान्नविद्वेषकरी स परासुररुशयम् ॥१६॥
 अनन्योपद्रवकृत शोफ पादसमुत्थितः ।
 पुरुष हन्ति नारीन्तु मुखजो मुखजो द्वयम् ॥१७॥
 अतिसारो ज्वरो हिक्का छर्दिः शूनाण्डमेद्रता ।
 श्वासिन कासिनो वापि यस्य तं परिवर्जयेत् ॥१८॥
 खेदो दाहश्च बलवान् हिक्का श्वासश्च मानवम् ।
 बलवन्तमपि प्राणैर्वियुञ्जन्ति न सशय ॥१९॥
 श्यावा जिह्वा भवेद्यस्य सव्य चाक्षि निमज्जति ।
 मुखश्च जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥२०॥
 वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणा स्निग्धतश्चरणाबुभौ ।
 चक्षुष्माकुलता याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥२१॥
 अतिमात्र लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि च ।
 यस्याकल्मास्य विज्ञेयो गन्ता वैवस्वतालयम् ॥२२॥
 पङ्कमव्यवसातैलघृतगन्धाश्च ये नरा ।
 शृष्टगन्धाश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥२३॥
 दूका ललाटमायान्ति वल्लिं नाश्रन्ति वायसाः ।
 येषा वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥२४॥
 ज्वरातिसारशोफा स्युर्हस्यान्योन्यावसाहिनः ।
 प्रज्जीणवलमांसस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम् ॥२५॥

क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृष्णे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा ।
 न शाम्यतोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥२६॥
 प्रवाहिका शिरःशूल कोष्ठशूलञ्च दारुणम् ।
 पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥२७॥
 विषमेणोपचारेण कर्मभिश्च पुराकृतैः ।
 अनित्यत्वाच्च जन्तूनां जीवितं निधनं व्रजेत् ॥२८॥
 प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।
 मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम् ॥२९॥
 तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ।
 तस्मान्मोघा क्रिया सर्वा भवन्त्येव गतायुषः ॥३०॥

द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः स्वभावविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्वभावप्रसिद्धानां शरीरैकदेशानामन्यभावित्वं मर-
 णाय । तद्यथा । शुक्लानां कृष्णता कृष्णानां शुक्लता रक्ता-
 नामन्यवर्णत्वं स्थिराणामस्थिरत्वं मृदूनां स्थिरता चलाना-
 मचलत्वमचलानां चलता पृथूनां सङ्घिप्तत्वं सङ्घिप्तानां
 पृथुता दीर्घाणां कृक्षत्वं कृक्षानां दीर्घताऽपतनधर्मिणा
 पतनधर्मित्वं पतनधर्मिणामपतनधर्मित्वमकस्माच्च शैत्यो-
 णाप्रसङ्गे शरीरैकदेशप्रसङ्गे भवेदवस्थावसदनञ्चाङ्गानाम् ॥१॥

स्वेभ्यः स्थानेभ्यः शरीरैकदेशानामवस्रस्तोत्क्षिप्तभ्रा-
 न्तावक्षिप्तपतितविमुक्तानिर्गतान्तर्गतगुरुलघुत्वानि । प्रवा-
 लवर्णव्यङ्गप्रादुर्भावोऽप्यङ्गस्मात् । सिराणाञ्च दर्शनं ललाटे
 नासावशे वा पिण्डकोत्पत्तिः । ललाटे प्रभातकाले वा

स्नेह । नेत्ररोगादिना वायुप्रवृत्तिः । गोमयचूर्णप्रका-
शस्य वा रजसो दर्शनमुत्तमाङ्गे निलयन वा कपोतकङ्क-
प्रभृतीनाम् । मूत्रपुरीषद्विरभुञ्जानानाम् । तत्प्रणाशो
भुञ्जानानाम् । स्तनमूलहृदयोरसु च शूलोत्पत्तयः । मध्ये
शूनत्वमन्तेषु परिस्थायित्व विपर्ययो वा तथाद्वाङ्गे
श्वयथुः । शोषोऽङ्गपक्षयोर्वा नष्टहीनविकलविकृतस्वरता ॥२॥

विवर्णपुष्पप्रादुर्भावो वा दन्तमुखनखशरीरेषु । यस्य
वायुः कफपुरीषरेतासि निमज्जन्ति । यस्य वा दृष्टिमण्डले
भिन्नविकृतानि रूपाण्यालोक्यन्ते । स्नेहाभ्यक्तकेयाङ्ग इव
यो भाति । यस्य दुर्बलो भक्तवैषातिसाराभ्या पीड्यते ।
कासमानश्च दृष्ट्याभिभूतः क्षीणश्छर्दिभक्तवैषयुक्तः सफेन
पूयवधिरोदामी हतस्वरः शूलाभिपन्नश्च मनुष्यः । शूनकर-
चरणवदनः क्षीणोऽन्नवैषो स्रस्तपिण्डिकांसपाणिपादो
ज्वरकासाभिभूतः । यस्तु पूर्वाह्ने भुक्तमपराह्णे हृदयस्य-
विदग्धमतिसार्यते वा ज्वरकासाभिभूतः स श्वासान्म्रियते ।
वस्तवद्विलपन् यस्य भूमौ पतति स्रस्तमुष्कस्तब्धमेद्रो भग्न-
श्रोत्रोऽप्यप्रनष्टमेहनश्च मनुष्यः ॥३॥

प्राग्विशुष्यमाणहृदय आर्द्रशरीरो यस्य लोष्ट लोष्टे-
नाभिहन्ति काष्ठकाष्ठेन दृष्टानि वा छिनन्ति । अधरोष्ठं
दृश्यत्युत्तरोष्ठं वा लेडि । आलुञ्चति वा कण्ठौ केयाश्च । देव-
द्विजगुरुसुहृद्वैद्याश्च द्वेष्टि । यस्य वक्रालुवक्रगा ग्रहा गर्हित-
स्थानगता पीडयन्ति जन्मर्चं वा यस्योल्काशनिभ्यामभि-
हन्यते होरा वा । गृहदारशयनासनयानवाहनमणि-
रत्नोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावो वेति ॥४॥

भवन्ति चात्र ।

चिकित्स्यमानः सम्यक् च विकारो योऽभिवर्द्धते ।
 प्रक्षीणबलमासस्य लक्षणं तद्वतायुषः ॥५॥
 निवर्त्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ।
 न चाहारफलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ॥६॥
 एतान्यरिष्टरूपाणि सम्यग् बुध्येत यो भिषक् ।
 साध्यासाध्यपरीक्षायां स राज्ञः सम्मतो भवेत् ॥७॥

त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो याच्यवार्थतापः ।
 रसायनादिना वत्सः । तान् शृण्वेकमना मम ॥१॥
 वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः ।
 अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥२॥
 अष्टापेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदा ।
 प्राणमासक्षयश्वासतृष्णाशोषवमीच्चरैः ॥३॥
 मूर्च्छाजिसारहिकाभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।
 वर्जनाया विक्षेपेण भिषजा सिद्धिमिच्छताः ॥४॥
 शून्यं सुप्तत्वचः भग्नं कम्पाधाननिर्पीडितम् ।
 नरः रुजार्तिमन्तश्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥५॥
 यथोक्तोपद्रवाणिष्टमतिप्रसृतमेव वा ।
 पिडकार्पीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥६॥
 प्रलिप्तं प्रसृताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।
 पञ्चकर्मशुश्रूषीत कुऽहंस्तीह कुष्ठिनम् ॥७॥

लृणारोचकशूलार्त्तमतिप्रसृतशोणितम् ।
 शोफातीसारसयुक्तमर्शोव्याधिर्विनाशयेत् ॥८॥
 वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।
 भगन्दरात् प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥९॥
 प्रशूननाभिद्वेषण रुद्धमूत्र रुगान्वितम् ।
 अश्मरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता ॥१०॥
 गर्भकोषपरासङ्गी मक्कलो योनिसद्वृत्तिः ।
 हन्यात् स्त्रिय मूढगर्भं यथोक्ताश्चाप्युपद्रवा ॥११॥
 पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोफातिसारपीडितम् ।
 विरिक्तं पूर्यमाणञ्च वर्जयेदुदरादितम् ॥१२॥
 यस्ताम्यति विसृज्य श्वेते निपतितोऽपि वा ।
 शीतादितोऽन्तरुणश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥१३॥
 यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सघातशूलवान् ।
 नित्यं वक्त्रेण चोच्छ्रित्यात् तज्वरो हन्ति मानवम् ॥१४॥
 हिक्काश्वासपिपासात्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम् ।
 सन्ततोच्छ्वासिन क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥१५॥
 आविलाक्ष प्रताम्यन्त निद्रायुक्तमतीव च ।
 क्षीणशोणितमांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥१६॥
 श्वासशूलपिपासात्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।
 विश्लेषेण नरं वृद्धमतोसारो विनाशयेत् ॥१७॥
 शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमृद्भृश्व्वासनिपीडितम् ।
 कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तोह मानवम् ॥१८॥
 श्वासशूलपिपासान्नविद्वेषग्रन्थिमूढता ।
 भवन्ति दुर्बलजश्च गुल्मिनो मृत्युमेवत ॥१९॥

आध्वातं बद्धनिष्यन्द कर्दिहिकाटडन्वितम् ।
 रुजाश्वाससमाविष्ट विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥२०॥
 पाण्डुदन्तनखो यश्च पाण्डुनेत्रश्च मानवः ।
 पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगो विनश्यति ॥२१॥
 लोहितं कर्दयेद् यश्च बहुशो लोहितेक्षणः ।
 रक्तानाञ्च दिग्धा द्रष्टा रक्तपित्ती विनश्यति ॥२२॥
 अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमासबलो नरः ।
 जागरिष्णुरसन्देहमुन्मादेन विनश्यति ॥२३॥
 बहुशोऽपस्मरन्तन्तु प्रक्षोणं चलिताभ्रं वमः ।
 नेत्राभ्याञ्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥२४॥

—

चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो युक्तसेनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 युक्तसेनस्य नृपते परानभिजिगीषतः ।
 भिषजा रक्षणं कार्यं यथा तदुपदेक्ष्यते ॥१॥
 विजिगीषुः सहामात्यै र्वायुक्तं प्रयत्नतः ।
 रक्षितव्यो विशेषेण त्रिषादेव नराधिपः ॥२॥
 पथ्यान्मुटकं छायां भक्तं यवसमिन्धनम् ।
 दूषयन्त्यरयो यस्माज्जानोयाच्छोधयेत्तथा ।
 तस्य लिङ्गं चिकित्सा च कल्पस्थाने प्रवक्ष्यते ॥३॥
 एकोत्तरं मृत्युशतमथवाञ्छं प्रचक्षते ।
 तत्रैकं कालसन्नस्तु शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥४॥
 दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।
 रक्षेता नृपतिर्नित्यं यत्नाद् वैद्यपुरोहितौ ॥५॥

ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत ।
 पुरोहितमत तस्मादर्थेत भिषगाब्जवान् ॥६॥
 सङ्कर सर्ववर्णानां प्रणाशो धर्मकर्मणाम् ।
 प्रजानामपि चोच्छित्तिर्नृपव्यसनहेतुत ॥७॥
 पुरुषाणां नृपाणाञ्च केवलं तुल्यमूर्त्तिता ।
 आज्ञा त्याग क्षमा धैर्यं विक्रमश्चाप्यमानुष ॥८॥
 तस्माद् देवमिवाभीक्ष्णं वाङ्मन कर्मभिः शुभैः ।
 चिन्तयेन्नृपतिं नित्यं श्रेयासीच्छन् विचक्षणः ॥९॥
 स्कन्धावारे च महति राजगीहादनन्तरम् ।
 भवेत्क्षान्नहितो वैद्य सर्वोपकरणान्वित ॥१०॥
 तत्रस्थमेन ध्वजवद् यशः स्यातिसमुच्छितम् ।
 उपसर्पन्त्यमोहेन विषशल्यामयादिता ॥११॥
 स्वतन्त्रकुशलोऽन्येषु शास्त्रार्थेष्ववहिष्कृत ।
 वैद्यो ध्वज इवाभाति नृपतद्विधपूजित ॥१२॥
 वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषज परिचारक ।
 एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥१३॥
 गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
 व्याधिमर्त्येन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥१४॥
 वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थका ।
 उद्गाढहोढब्रह्माणो यथाध्वर्युः त्रिणाध्वरे ॥१५॥
 वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
 प्लव प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाभसि ॥१६॥
 तत्त्वाधिमतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयङ्कृती ।
 लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्तरभेषजः ॥१७॥

प्रत्युत्पन्नमतिधीमान् व्यवसायी विशारद ।
 सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥१८॥
 आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
 आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥१९॥
 प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
 युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥२०॥
 दोषघ्नमल्लानिकरमविकारि विपर्यये ।
 समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥२१॥
 स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
 वैद्यवाक्यज्ञदशान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥२२॥

पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्ष्येत ।
 सत्यप्यायुषि व्याध्युत्पन्नवयोदेहबलसत्त्वसात्म्यप्रकृतिभेष-
 जदेशान् परीक्षेत । तत्र महापाणिपादपाश्वर्यपृष्ठस्तनाग्र-
 दशनवदनस्कन्धललाटदोर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहु-
 विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कङ्कजङ्घामेढ्रयोवगम्भीरसत्त्व-
 वरणाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकणं पञ्चान्मस्ति-
 कं स्नातानुलिप्तमृद्धानुपूर्व्यां विशुष्यमाणशरीरं पञ्चाच्च
 विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुखल्वयमिति ।
 येकान्तेनोपक्रमेत् । शमिलक्षणे विपरीतैरत्पायुर्मिश्रै-
 रत्पायुरिति ॥१॥

भवन्ति चात्र ।

गूढसन्धिसिरास्त्रायुः सहताङ्ग स्थिरेन्द्रियः ।

उत्तरोत्तरमुचेतो यः स दीर्घायुर्न्यते ॥२॥

गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते ।

शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥३॥

मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे ।

अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखा स्युर्व्यक्तमायता ॥४॥

हे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मासलौ

नामाग्रमूर्ध्वं च भवेदूर्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः ॥५॥

यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः ।

जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे ॥६॥

ऋत्वानि यस्य पर्वाणि सुमहच्चापि मेहनम् ।

तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् ॥७॥

ऊर्ध्वं च अवणौ स्यान्नात्रासा चोच्चा शरीरिणः ।

हसतो जल्पतो वापि दन्तमासः प्रदृश्यते ।

प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तः स जीवेत्पञ्चविंशतिम् ॥८॥

अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदे-
क्ष्यामः । तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरासि तदवयवा-
प्रत्यङ्गानीति । तत्र स्वरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यो द्वाङ्गु-
लायतः । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथो-
त्तरं पञ्चमभागहीना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते
प्रपदपादतले पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पाष्णिः । चतुर्द-
शाङ्गुलायत पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्-
फजङ्वाजानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्वा । जानूपरि-

ष्टात्रिंशद्ङ्गुलमेव पञ्चाशत् । जङ्घायामसमावूरु । वृङ्गु-
लानि वृषणचिवुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्त-
राणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाट-
ग्रीवोच्छायदृष्ट्यन्तराणि । हादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेह-
ननार्भहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिवन्धप्रकोष्ठस्थौल्या-
नि । इन्द्रवस्तिपरिणाहासपीठकूर्परान्तरायाम षोडशा-
ङ्गुल । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्त । हात्रिंशद्ङ्गुलपरिमाणौ
भुजौ । हात्रिंशत्परिणाहावूरु । मणिवन्धकूर्परान्तरं
षोडशाङ्गुलम् । तल षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम् । अङ्गु-
ष्ठमूलप्रदेशिनीश्वदणापाङ्गान्तरमव्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले ।
अर्द्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्धत्रयङ्गुलौ कनिष्ठा-
ङ्गुष्ठौ । चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाह मुखग्रीवम् । त्रिभा-
गाङ्गुलिविस्तारा नासापुटमर्थ्यदा । नयनत्रिभागपरि-
णाहा तारका । नवमस्तारकाशो दृष्टिः । केशान्तम-
स्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम् । मस्तकादवटुकेशान्तो दशा-
ङ्गुलः । कर्णावद्वन्तश्चतुर्दशाङ्गुलम् । पुरुषोरप्रमाणवि-
स्तीर्णा स्त्राश्रोणिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुर । तत्-
प्रमाणा पुरुषस्य कटी । सविंशमङ्गुलशत पुरुषायाम्
इति ॥८॥

भवन्ति चात्र ।

पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे ।

समत्वागतवोय्यौ तौ जानीमात् कुशलो भिषक् ॥१०॥

देहः स्त्रैरङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्तितः ।

युक्तप्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना ॥११॥

दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति ।

मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम् ॥१२॥

अथ सारान् वक्ष्याम । स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशीर्ष्यशीचीपेत-
कल्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात् । स्निग्धं सहत-
श्चेतास्थिदन्तनख बहुलकामप्रज शुक्रेण । अकथमुत्तम
बल स्निग्धगन्धोरस्वर सौभाग्योपपन्न महानेत्रञ्च मन्त्रा ।
महाशिर स्तब्धदृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः । स्निग्धमूत्र-
स्वेदस्वरं वृहच्छरीरमायाससहिष्णुं मेदसा । आच्छिद्र-
गात्र गूढास्थिसन्धि मासोपचितञ्च मासेन । स्निग्धताम्ब-
नखनयनतालुजिह्वीष्ठपाणिपादतल रक्तेन । सुप्रसन्नमृदु-
त्वग्रोमाण त्वक्सार विद्यादित्येषा पूर्व पूर्व प्रधानमाकु-
सौभाग्ययोरपि ॥१३॥

भवति चात्र ।

सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः ।

परीक्षायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु ॥१४॥

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः । सर्व एवेते त्रिविधाः
साध्या याध्या प्रत्याख्येयाश्च । तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत
किमसावौषसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौषस-
र्गिको यः पूर्वोत्पन्न व्याधि जघन्यकालजातो व्याधिरूपसृ-
जति स तन्मूल एवोषद्रवसञ्च । प्राक्केवलो यः प्रागेवे-
त्पन्नो व्याधिरूपरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणे यो भविष्य-
द्वाधिरूपसञ्च स पूर्वरूपसञ्चः । तत्र सोपद्रवमन्योन्या
विरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रव वा । प्राक्केवल यथास्व
प्रतिकुर्वीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत ॥१५॥

भवति चात्र ।

नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणं ।

अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥१६॥

प्रागभिहिता ऋतवः ।

शोते शीतप्रतीकार उष्णे चोष्णनिवारणम् ।

कृत्वा कुर्यात् क्रिया प्राप्ता क्रियाकालं न हापयेत् ॥१७॥

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया ।

क्रियाहीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति ॥१८॥

यात्युदीर्णं शमयति नान्य व्याधिं करोति च ।

सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥१९॥

प्रागभिहितोऽग्निरन्नस्य पाचकः । स चतुर्विधो भवति
दोषानभिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो
वातेन तीक्ष्णं पित्तेन मन्दं श्लेष्मणा चतुर्थं समः सर्वसा-
भ्यादिति । तत्र यो यथाकालमन्नमुपयुक्तं सम्यक् पचति
स समः समैर्दोषैः । यः कदाचित्सम्यक् पचति कदाचिदा-
भ्यानशूलोदावर्त्ततिसार-जठरगौरवान्नकूजन-प्रवाहणानि
कृत्वा स विषमः । यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु पचति स
तीक्ष्णः स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते स मुहुर्मुहुः
प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च गलताल्लोष्ठशो-
षदाहसन्तापान् जनयति । यः स्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरो-
गौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता
कालेन पचति स मन्दः ॥२०॥

विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।

करोत्यग्निरस्थो मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥२१॥

तत्र समे परिरक्ष्य कुर्वीत विषमे स्निग्धान्नलवणै
क्रियाविशेषै प्रति कुर्वीत तीक्ष्णै मधुरस्निग्धशीतैर्विरक्तैश्च ।
एवमेवात्यग्नौ विशेषेण माहिषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दै
कटुतिक्तकषायैर्वमनैश्च ॥२२॥

जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचक ।

सौक्ष्मप्राद्रसानाददानो विवेक्तु नैव शक्यते ॥२३॥

प्राणापानसमानैस्तु सर्वत पवनैस्त्रिभिः ।

धायते पाल्यते चापि स्त्रे स्त्रे स्थाने व्यवस्थिते ॥२४॥

वयस्तु त्रिविध बाल मध्य वृद्धमिति । तत्रानघोऽश-
वर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपा क्षीरान्नादा अन्नादा
इति । तेषु सवत्सरपरा क्षीरपा द्विसवत्सरपरा क्षीरा-
न्नादा परतोऽन्नादा इति । षोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यं
वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं संपूर्णता हानिरिति ।
तत्राविशतेर्द्धद्विराविशतो यौवनमाचत्वारिंशत सर्वधा-
त्विन्द्रियबलवीर्यसम्पूर्णता । अत उर्द्धभीषत् परिहाणिर्या-
वत्सप्ततिरिति । सप्ततेरूर्द्धं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्यो-
त्साहमहन्महनि वलीपलितखालित्यजुष्ट कासश्वासप्रभृति-
भिरुपद्रवैरभिभूयमान सर्वक्रियास्वसमर्थं जीर्णागारमि-
वाभिवृष्टमवसीदन्त वृद्धमाचक्षते । तत्रोत्तरोत्तरास्तु वयो-
ऽवस्थासूत्तरोत्तराभिवृजमात्राविशेषा भवन्त्यृते च परिहाणे-
स्तत्राव्यापेक्षया प्रति कुर्वीत ॥२५॥

भवन्ति चात्र ।

बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।

भूयिष्ठ वर्द्धते वायुर्द्ध्वे तद्दीक्ष्य योजयेत् ॥२६॥

अग्निचारविरैकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् ।

तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वी कुर्यात् क्रिया शनैः ॥२७॥

देह. स्थूल कृशो मध्य इति प्रागुपदिष्ट ॥२८॥

कर्शयेद् हृहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ ।

रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्वीत सततं भिषक् ॥२९॥

बलमभिहितगुण दौर्बल्यञ्च स्वभावदोषजरादिभिर-
वर्द्धितव्यम् । यस्माद्बलवत्. सर्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव-
प्रधानमधिकरणानाम् ॥ ३०॥

केचित् कृशा प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नरा ।

तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वैद्य प्रतर्कयेत् ॥३१॥

सत्त्वन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वैककर्म ॥३२॥

सत्त्ववान् सहते सर्वं सस्तभ्यात्मानमात्मना ।

राजसं स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसं ॥३३॥

प्रकृतिं भेषजं चोपरिष्टाद्वक्ष्याम । सात्त्विकानि तु देश-
कालजान्यतुरोगव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रक-
तिविरुद्धान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति ॥३४॥

यो रसं कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः ।

व्यायामजातमन्यद्वा तत् सात्त्विकमिति निर्दिशेत् ॥३५॥

देशस्त्वानूपो चाङ्गल साधारण इति । तत्र बह्वदक-
निम्बोन्नतनदीवर्षगहनो मृदुशीतानिलो बहुमहापर्वत-
वृक्षो मृदुसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोग-
भूयिष्ठश्चानूपः । आकाशसमः प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायो-
ल्पवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्रायः उष्णदारुणवातः प्रविरला-
ल्पशैलः स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च

जाङ्गल । उभयदेयलक्षण साधारण इति ॥३६॥

भवन्ति चात्र ।

समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुता ।

दोषाणा समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मत ॥३७॥

न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाह्वताः ।

खट्वे निविता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः ॥३८॥

उचिते वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ।

आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥३९॥

देशप्रकृतिसात्कर्तुर्विपरीतोऽचिरात्यित ।

सम्पत्तौ भिषगादीना बलसत्त्वायुषा तथा ॥४०॥

केवल समदेहान्मे सुखसाध्यतमो गद ।

अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कच्छो व्यामिश्रलक्षणः ॥४१॥

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्या प्रयोजयेत् ।

पूर्वस्या शान्तवेगाया न क्रियासङ्करो हितः ॥४२॥

गुणलाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता ।

कर्तव्यैव तदा व्याधिः कच्छसाध्यतमो यदि ॥४३॥

य एवमेन विधिमेकरूप विभर्त्ति कालादिवशेन
धीमान् स मृत्युपाशान् जगतो गदौघान् छिनत्ति भैषज्य-
परश्वधेन ॥४४॥

षट्त्रिंशत्तमोऽध्याय ।

अथातो मिश्रकमध्याय व्याख्यास्याम ।

मातुलुङ्गाग्निमन्यौ च देवदारुमहौषधम् ।

अहिस्त्रा चैव रास्त्रा च प्रलेपो वातशोफहृत् ॥१॥

दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दन तथा ।
 शीतलाश्च गणा सर्वे प्रलेप पित्तशोफहृत् ॥२॥
 आगन्तुजे रक्तजे च एष एव विधिः स्मृत ।
 विधिर्विषघ्नो विषजे पित्तघ्नोऽपि हितस्तथा ॥३॥
 अजगन्धाश्चगन्धा च काला सरलया सह ।
 एकैषिकाजशृङ्गी च प्रलेप श्लेष्मशोफहृत् ॥४॥
 एते वर्गास्त्रयो लोभ्र पथ्या पिण्डीतकानि च ।
 अनन्ता चेति लेपोऽय सान्निपातिकशोफहृत् ॥५॥
 स्निग्धान्नलवणो वावे कोष्ण शीत पयोयुत ।
 पित्ते चोष्ण क्रफे चारमूत्राव्यस्तत्प्रशान्तये ॥६॥
 शण्णमूलकशिशूणा फलानि तिलसर्षपा ।
 शक्तव किण्वमतसी द्रव्याण्युष्णानि पाचनम् ॥७॥
 चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
 कपोतगृध्रकङ्काना पुरीषाणि च दारणम् ।
 चारद्रव्याणि वा यानि चारो वा दारण परम् ॥८॥
 द्रव्याणा पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ।
 यवगोधूममाषाणा चूर्णानि च समासत ॥९॥
 शङ्खित्यङ्गोठसुमन करवीरसुवर्चला ।
 शोधनानि कषायाणि वर्गश्चारग्वधादिक ॥१०॥
 अजगन्धाजशृङ्गी च गवाक्षी लाङ्गलाह्वया ।
 पूतीकश्चित्रक पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥११॥
 कटुत्रिक यवचारो लवणानि मन शिला ।
 कासीस त्रिवृता दन्ती हरिताल सुराङ्गजा ॥१२॥
 सशोधनीना वर्त्तीना द्रव्याण्येतानि निर्दिशेत् ।

एतैरेवौषधे कुर्यात्कल्कानपि च शोधनान् ॥१३॥
 कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयो ।
 पूर्वोद्दिष्टेषु चाङ्गेषु कुर्यात्तैलघृतानि वै ॥१४॥
 अर्कोत्तमा स्नुहोक्षीर पिष्ट्वा चारोत्तमानपि ।
 जातीमूल हरिद्रे द्वे कासीस कटुरोहिणीम् ॥१५॥
 पूर्वोद्दिष्टानि चान्यानि कुर्यात् सशोधन घृतम् ।
 मयूरको राजवृक्षो निम्ब, कोषातकी तिला ॥१६॥
 वृहती कण्टकारी च हरिताल मन शिला ।
 शोधनानि च योज्यानि तैले द्रव्याणि शोधने ॥१७॥
 कासीसे सैन्धवे किण्वे वचाया रजनीद्वये ।
 शोधनाङ्गेषु चान्येषु चूर्णे कुर्वीत शोधनम् ॥१८॥
 सालसारादिसारेषु पटोलत्रिफलासु च ।
 रसक्रिया विधातव्या शोधनी शोधनेषु च ॥१९॥
 श्रीवेष्टके सजरसे सरले देवदारुणि ।
 सारिष्वपि च कुर्वीत मतिमान् ब्रणधूपनम् ॥२०॥
 कषायाणामनुष्णाना वृक्षाणा त्वक्षु साधितम् ।
 शृतशीत कषाय वा रोपणार्थेषु शस्यते ॥२१॥
 सोमामृताश्वगन्धासु क्ककोल्यादौ गये तथा ।
 क्षीरिप्ररोहिष्वपि च वर्त्तयो रोपणा स्मृता ॥२२॥
 समझा सोमसरक्ता सोमवल्का सचन्दना ।
 काकोल्यादिश्च कल्क स्यात् प्रशस्तो ब्रणरोपणे ॥२३॥
 पृथक्पर्ण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता ।
 काकोल्यादिश्च योज्य स्यात् प्रशस्तो रोपणे घृते ॥२४॥
 कालानुसार्यागुरुणी हरिद्रे देवदारु च ।

प्रियङ्गुवच्च रोध्रश्च तैले योज्यानि रोपणे ॥२५॥
 कङ्गुका त्रिफला रोध्र कासीस श्रवणाह्वया ।
 धवाश्वकर्णयोस्त्वक् च रोपण्य चूर्णमिष्यते ॥२६॥
 प्रियङ्गुका सर्जरस पुष्पं कासीसमेव च ।
 त्वक्चूर्णं धवज चैव रोपणार्थं प्रशस्यते ॥२७॥
 त्वक्षु न्यग्रोधवर्गस्य त्रिफलायास्तथैव च ।
 रसक्रिया रोपणार्थे विदधीत यथाक्रमम् ॥२८॥
 अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्चला ।
 उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गण ॥२९॥
 कासीस सैन्धव किण्व कुरुविन्दो मन शिला ।
 कुकुटाण्डकपालानि सुमनोमुकुलानि च ॥३०॥
 फले शैरीषकारञ्च धातुचूर्णानि यानि च ।
 व्रणेषूत्तन्नमासेषु प्रशस्तान्यवसादने ॥३१॥
 समस्त वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् प्राञ्चो यथोद्दिष्टेषु कर्मसु ॥३२॥
 सप्तत्रिंशत्तमोऽध्याय ।

अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्याम ।

खभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकैश्मशानाऽद्यतनदेवतायतन
 सिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूराटेका स्निग्धा
 प्ररोहवतीं सृष्टी स्थिरा समा कृष्णा गौरी लोहिता वा भूमि-
 मौषधार्थं परोक्षेत् तस्या जातमपि कृमिविषश्चातपपव-
 नदहनतोयसम्बाधमार्गैरनुपहतमेकरस पुष्ट पृथ्ववगाढ-
 मूलमुदीच्या चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेष
 सामान्यः ॥१॥

विशेषतस्तु । तत्राश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षस्य प्राया स्वगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतला-सन्नीदका स्निग्धस्य वृक्षक्रोमलवृक्षप्राया शुक्लास्त्रुगुणभूयिष्ठा । नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलास्पपाण्डुवृक्षप्र-रोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा । रुक्षा भस्मरासभवर्णा तनुरक्ष कोटराल्परसवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा । मृदी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वतवृक्ष-प्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा ॥२॥

तत्र केचिदाहुराचार्या । प्रावृट् वर्षाशरद्धेमन्तवसन्त-ग्रीष्मेषु यथासंख्य मूलपत्रत्वक्चौरसारफलान्याददी-तेति तत्तु न सम्यक् कस्मात्सौम्याग्नेयत्वाज्जगत । सौम्या-न्योषधानि सौम्येष्वृतुष्वददीताग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्न-गुणानि भवन्ति । सौम्यान्योषधानि सौम्येष्वृतुषु गृही-तानि सोमगुणभूयिष्ठाया भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्ध-शीतानि जायन्ते । एनेन श्रेष्ठ व्याख्यातम् ॥३॥

तत्र पृथिव्यस्त्रुगुणभूयिष्ठाया भूमौ जातानि विरेचन-द्रव्याण्याददीताग्न्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठाया वमनद्र-व्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायाऽनुभयतोभागानि । आकाश-गुणभूयिष्ठाया सशमनान्येव बलवत्तराणि भवन्ति । सर्वा एते च अभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गैर्भ्यः । सर्वा एते च सक्षीराणि वीर्यवन्ति तेषामसम्पत्तावनतिक्रान्त-सवत्सराण्याददीतेति ॥४॥

भवन्ति चात्र ।

गोपालास्त्रापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।

मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते ॥५॥
 सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु ।
 व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते ॥६॥
 गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते ।
 तस्माद्भूमिस्त्रभावेन वीजिन षड्रसायुता ॥७॥
 अव्यक्तं क्लिप्तं तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितः ।
 रस एव स चाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् ॥८॥
 सर्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणा स्मृता ।
 द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः ॥९॥
 विगन्धेनापरासृष्टमविपन्नं रग्नादिभिः ।
 नव द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत् ॥१०॥
 विडङ्गं पिप्पलीं क्षौद्रं सपिष्ट्वाप्यनव हितम् ।
 शेषमन्यत्त्वभिनवं गृह्णीयाद्दोषवर्जितम् ॥११॥
 जङ्गमाना वयःस्थाना रक्तरोगमनखादिकम् ।
 क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु सहरेत् ॥१२॥
 प्लोतसृङ्गाण्डफलकशङ्खुविन्यस्तभेषजम् ।
 प्रशस्ताया दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते ॥१३॥

अष्टात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

समासेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति । तद्यथा । विदा-
 रिगन्धा विदारी सहदेवा विश्वदेवा श्वदद्रा पृथक्पर्णी
 शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा

क्षुद्रसहा वृहत्वी पुनर्नवैरण्डी हसपादी वृश्चिकाख्यभी
चेति ॥१॥

विदारीगन्धादिरित्येष गण पित्तानिलापह ।

शोषगुल्माङ्गमर्दोर्हृत्स्वासकासविनाशन ॥२॥

आरग्वधमदनगोपघाण्टाकुटजपाठाकण्टकीपाटलामू-
र्वेन्द्रयवसप्तपर्णं निम्ब-कुरुण्टकदासीकुरुण्टकगुडूचीचित्रक-
शाङ्गिष्टाकरज्ज्वयपटोलजिराततित्तकानि सुषवी चेति ॥३॥

आरग्वधादिरित्येष गण श्लेष्मविघापह ।

मेहकुष्ठज्वरवमीकण्डूघ्नो व्रणशोथन ॥४॥

वरुणात्तंगलशिशुमधुशिशुतर्कारीमेषशृङ्गीपूतीकनक्तमा-
लमोरटाग्निमन्थसैरीयकद्वयविम्बोवसुकवसिरचित्तकशताव-
रोविल्लाजशृङ्गीदर्भा वृहतीद्वयञ्चेति ॥५॥

वरुणादिर्गणो ह्येष कफमेदोनिवारण ।

विनिहन्ति शिरशूल गुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ॥६॥

वीरतरुसहवरद्वयदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकुशकाशाशमभे-
दकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिरभङ्गूककुरुण्टकेन्द्रीवरकपोत-
वङ्गा श्वदट्टा चेति ॥७॥

वीरतर्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।

अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापह ॥८॥

सालसाराजकर्णखदिरकदरकालक्लन्धकमुकभूर्जमेष-
शृङ्गीति निशचन्दनकुचन्दनशिशपाशिरीषासनधवार्जुनत-
लशाकनक्तमालमूतोकाश्वकर्णागुरुणि कालीयकञ्चेति ॥९॥

सालसारादिरित्येष गण कुष्ठविनाशन ।

मेहपाण्ड्यामयहर, कफमेदोविशोषण, ॥१०॥

रोध्रसावररोध्रपलाश कुटबटाशो कफज्जीकट्फलैलवालु
कसस्रकीजिङ्गिनीकदम्बसाला कदली चेति ॥११॥

एष रोध्रादिरित्युक्तो नेद कफहरो गण ।

यानिदोषहरस्तन्मी व्रणो विषविनाशन ॥१२॥

अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तो-मयूरकभार्गीरास्त्रेन्द्रपुष्पी
क्षुद्रश्चेतामहाश्चेतावृश्चिकात्थलज्जगतास्तापसवृक्षश्चेति ॥१३॥

अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापह ।

कमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्वृणशोधन ॥१४॥

सुरसाश्चेत-सुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृणसुगन्धकसुमुख-
कालमालकासमर्द्धतप्तकखरपुष्पाविडङ्ग-कट्फलसुरसीनिर्गु-
ण्डीकुलहलीन्दुरक्षपिकफज्जोप्राचीबलकाकमाच्यो विष-
सृष्टिकश्चेति ॥१५॥

सुरसादिर्गणो ह्येष कफहृत् कमिसूदन ।

प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधन ॥१६॥

मुष्ककपलाशधवचित्रकमदनवृक्षशिरपावज्वल्लास्त्रिफ-
ला चेति ॥१७॥

मुष्कादिर्गणो ह्येष मेदोघ्न शुक्रदोषहृत् ।

मेहार्शपाण्डुरोगघ्न शर्कराश्मरिनाशन ॥१८॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपि-
प्पलीहरेणुकलाजमोदेन्द्रयवपाठाजोरकसर्षपमहार्निम्बफल-
हिङ्गुभार्गोमधुरसातिविपावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी
चेति ॥१९॥

पिप्पल्यादि कफहर प्रतिश्यायानिलारुचिः ।

निहन्त्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचन ॥२०॥

एलातगरकुष्ठमामोध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरे-
णुकाव्याघ्रनखशक्तिचण्डास्यैयकश्रीवेष्टकचोचचोरकबाल-
कगुग्गुलुसर्जरसतुरष्ककुन्दुरकाऽगुरुस्यकोशीर-भद्रदारु-कु-
ङ्कुमानि पुत्रागकेशरञ्चेति ॥२१॥

एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च ।

वर्णप्रसादन कण्डूपिडकाकोठनाशन ॥२२॥

वचामुस्तातिविषाभयाभद्रदारुणि नागकेशरञ्चेति ।
हरिद्रा दारुहरिद्राकलशीकुटजबीजानि मधुक चेति ॥२३॥

एतौ वचाहरिद्रादी गणौ स्तन्यविशोधनौ ।

आमातोसारशमनौ विशेषाद्दोषपाचनौ ॥२४॥

श्यामामहाश्यामातृवृहन्तीशङ्खिनोतिल्वककम्पितकरम्य-
कक्रमुकपुत्रश्रेणीगवाक्षोराजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छ-
गलान्त्रीमुधा सुवर्णक्षोरी चेति ॥२५॥

उक्त श्यामादिरित्येष गणो गुल्मविषापह ।

आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्तनाशन ॥२६॥

वृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकञ्चेति ॥२७॥

पाचनीयो वृहत्यादिर्गण पित्तानिलापह ।

कफारोचकहृत्तासमूत्रकृच्छरजापह ॥२८॥

पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्वागुडूचीपाठा कटुरोहिणी
चेति ॥२९॥

पटोलादिर्गण पित्तकफारोचकनाशन ।

ज्वरोपशमनो ब्रण्यश्छर्दिकण्डूविषापह ॥३०॥

काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमासपर्णीमे
दामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षोरीपद्मकप्रपौण्डरी

कर्द्धिहृदिसृङ्गीकाजीवन्यो मधुकञ्चेति ॥३१॥

काकोल्यादिरय पित्तशोणितानिलनाशन ।

जीवनी वृहणो वृथ' स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा ॥३२॥

जषकसैम्भवशिलाजतुकासीसद्वयहिङ्गूनि तुल्यकञ्चेति ।

॥३३॥

जषकादि कफ हन्ति गणो मेढोविशेषण ।

अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छगुल्मप्रणाशन ॥३४॥

सारिवामधुक-चन्दनकुचन्दनपद्मककाश्मरोफलमधूकपु-
ष्पाख्यशीरञ्चेति ॥३५॥

सारिवादि पिपासाघ्नो रक्तपित्तहरो गण ।

पित्तज्वरप्रशमनो विशेषादाहनाशन ॥३६॥

अञ्जनरसाञ्जननागपुष्पप्रियङ्गु, नीलोत्पल-नलदनलिन-
केशराणि मधुकञ्चेति ॥३७॥

अञ्जनादिगणो द्येष रक्तपित्तनिवहेण ।

विषोपशमनो दाह निहन्त्याभ्यन्तर तथा ॥३८॥

परूषकद्राक्षाकट्फलदाडिमराजादनकतकफलशाकफ-
लानि त्रिफला चेति ॥३९॥

परूषकादिरित्येष गणोऽनिलविनाशन ।

मूत्रदोषहरो हृद्य पिपासाघ्नो रुचिप्रद ॥४०॥

प्रियङ्गुसमझाधातकोपुन्नागरक्तचन्दनकुचन्दनमोचरस-
रसाञ्जनकुम्भोकस्तृतीऽञ्जनपद्मकेशरयोजनवल्गो दीर्घमूला
चेति ॥४१॥

अम्बुष्ठाधातकीकुसुमसमझाकट्फमधुकविल्वपेशिकारो-
ध्रसावररोध्रपलाशनन्दोष्ठपद्मकेशराणि चेति ॥४२॥

गणौ प्रियङ्गुस्त्रिषादी पक्वातीसारनाशनौ ।

सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानाञ्चापि रोपणौ ॥४३॥

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्ष्मधूककपीतनककुभास्त्रकोश-
स्त्रचोरकः त्रजम्बूहयपियालमधुकरोहिणीवज्जुलकदम्बवद-
रीतिन्दुकीसल्लकीरोध्रसावररोध्रभस्मातकपलाशा नन्दीवृज-
श्चेति ॥४४॥

न्यग्रोधादिर्गणो ब्रण्य सग्राही भग्नसाधकः ।

रक्तपित्तहरो दाहमेदोग्नौ योनिदोषहृत् ॥४५॥

गुडूचीनिम्बकुसुम्बुरुचन्दनानि पद्मकश्चेति ।

एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूचादिषु दीपनः ।

हृल्लासारोचकवमीपिपासादाहनाशनः ॥४६॥

उत्पलरक्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकाणि म-
धुकश्चेति ॥४७॥

उत्पलादिरय दाहपित्तरक्तविनाशनः ।

पिपासाविषहृद्रोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गणः ॥४८॥

मुस्ताहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामलकविभीतककुष्ठहै-
मवतीवचापाठाकटुरोहिणीशार्ङ्गं श्वातिविषाद्राविडीभस्मात-
कानि चित्रकश्चेति ॥४९॥

एष मुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः ।

योनिदोषहरः स्तन्यशोधनः पाचनस्तथा ॥५०॥

हरीतक्यामलकविभीतकानि त्रिफला ॥५१॥

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशनी ।

चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशनी ॥५२॥

पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम् ॥५३॥

ब्रूषण कफमेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान ।

निहन्त्यादीपन गुल्मपीनसान्ध्यल्पतामपि ॥५४॥

आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्तकश्चेति ।

आमलक्यादिरित्येष गण सर्वज्वरापहः ।

चक्षुष्यो दीपनो वृष्य कफारीचकनाशन ॥५५॥

तपुसीसताम्बरजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोहमलश्चेति

॥५६॥

गणस्त्रपादिरित्येष गरक्लिमिहरः पर ।

पिपासाविषहृद्रोगपाण्डुमेहहरस्तथा । ५७॥

लाक्षारिवतकुटजाऽश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छ-

दमालत्यस्त्रायमाणा चेति ॥५८॥

कषायस्तिक्तमधुर कफपित्तार्तिनाशन ।

कुष्ठक्लिमिहरश्चैव दुष्टघ्नविशोधन ॥५९॥

पञ्च पञ्च मूलान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्याम । तत्र त्रिकण्टक-
वृहतीद्वयपृथक्पर्णो विदारिगन्धा चेति कनीयः ॥६०॥

कषायतिक्तमधुर कनीयः पञ्चमूलकम् ।

वातघ्नं पित्तशमनं वृहण बलवर्द्धनम् ॥६१॥

वित्वाग्निमन्यटुण्डुकपाटलाकाशमर्थश्चेति महत् ॥६२॥

सतिक्तं कफवातघ्नं पाके क्षुब्धग्निदीपनम् ।

मधुरानुरसश्चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम् ॥६३॥

अनयोद्देशमूलमुच्यते ।

गणः श्वासहरो हृष कफपित्तानिलापहः ।

आमस्य पाचनश्चैव सर्वज्वरविनाशन ॥६४॥

विदारीशारिवारजनीगुडूच्योऽजशृङ्गी चेति वक्षीसञ्च ॥६५॥

करमर्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्य इति कण्ट-

कसञ्ज ॥६६॥

रक्तपित्तहरी ह्येती शोफत्रयविनाशनौ ।

सर्मेहहरी चैव शुक्रदोषविनाशनौ ॥६७॥

कुशकाशनलदर्भकाण्डेलुका इति तृणसञ्जक ॥६८॥

सूत्रदोषविकारश्च रक्तपित्त तथैव च ।

अन्य प्रयुक्त क्षीरेण ग्रीष्ममेव विनाशयेत् ॥६९॥

एषा वातहरावाद्यावन्त्य पित्तविनाशन ।

पञ्चकी श्लेष्मशमनावितरौ परिकीर्तितौ ॥७०॥

त्रिवृतादिकमन्यतोपदेक्ष्याम ।

समासेन गणा ह्येते प्रोक्तास्तेषान् विस्तरम् ।

चिकित्सितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषबलावलम् ॥७१॥

एभिर्लेपान् कषायाश्च तैल सर्पांश्च पानकान् ।

प्रविभज्य यथान्याय कुर्वीत मतिमान् भिषक् ॥७२॥

धूनवर्षानिलक्लेदैः सर्वैर्तुष्वनभिद्रुते ।

ग्राहयित्वा गृहे न्यस्येद्विधिनौषधसमूहम् ॥७३॥

समीक्ष्य दोषभेदाच्च गणान् भिन्नान् प्रयोजयेत् ।

पृथङ्निश्चान् समस्तान्वा गणं वा व्यस्तसहतम् ॥७४॥

एकोनवत्वारिंशत्तमोऽध्याय ।

अथातः संशोधनसंशमनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मदनकुटजजीमूतकक्ष्वाकुधामार्गवकृतवेधनसर्षपवि-
डङ्गपिप्पलीकरञ्जगुग्गुलुकोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगन्धा-
विदुलबन्धुजीवकश्लेताशणपुष्पीविम्बीवचामृगीर्वाणचित्रा चे-

त्यूङ्गभागहराणि । तत्र कोविदारपूर्वाणां फलानि । को-
विदारादीना मूलानि ॥ १ ॥

विहताश्यामादन्तीद्रवन्ती-सप्तलाशङ्किनीविषाणिकाग-
वाचीच्छगलान्धोस्तुक्सुवर्णचीरीचित्रककिण्णिहीकुशकायति-
त्त्वककम्पिल्लकरम्यकपाटलापूगहरीतक्यामलकविभीतकनी-
लिनीचतुरङ्गुलैरण्डपूतीकमहाहचसप्तच्छदार्कज्योतिषती चे-
त्यधोभागहराणि ॥ २ ॥

तत्र तित्त्वकपूर्वाणां मूलानि । तित्त्वकादीना पाट-
लान्ताना त्वच । कम्पिल्लकफलरज । पूगादीनामेरुष्ठा-
न्ताना फलानि । पूतीकारम्बधयो पत्राणि । शंषाणां
चीराणीति ॥ ३ ॥

कोशातकी सप्तला शङ्किनी देवदाली कारवेल्लिका
चेत्युभयतो भागहराणि । एषा खरसा इति ॥ ४ ॥

प्रिप्लीविडङ्गापामार्गशियुसिद्धार्यकशिरीषमरिचकर-
वीरविम्बीगिरिकर्णिकाकिण्णिहीवचाज्योतिषतीकरञ्जाकर्ण-
लकलशुनातिविषाशृङ्गवेरतालीशतमालसुरसार्जकेङ्गुदीमेष-
शृङ्गीमातुलुङ्गीमुरङ्गीपीलुजाती-शालतालमधूकलाघाहिङ्गु-
लवणमद्यगोशङ्गद्रुसमृत्ताणीति शिरोविरेचनानि ॥ ५ ॥

तत्र करवीरपूर्वाणां फलानि । करवीरादीनामर्कान्-
न्तानां मूलानि । तालीशपूर्वाणां कन्दाः । तालीशादी-
नामर्जकान्ताना पत्राणि । इङ्गुदीमेषशृङ्गीत्वचौ । मातु-
लुङ्गीमुक्कङ्गुपीलुजातीना पुष्पाणि । शालतालमधूकाना
मारा । हिङ्गुलावे निर्यासौ । लज्जानि पार्थिवविशे-
षा । गोमूत्रशङ्खरसी मलाविति ॥ ६ ॥

सशमनान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्याम । तत्र भद्रदारुकुष्ठहरि-
द्रावरुणमेषशृङ्गीबलातिबलार्त्तगलकच्छूरासल्लकीकुवेराक्षी-
वीरतरुत्तहचराग्निमन्यवत्सादन्येरण्डाश्मभेदकालर्काकशता-
वरीपुनर्नवावसुकवसिरकाञ्चनकभार्गीकार्पासीवृश्चिकाली-
पत्तूरवदरयवकीलकुलत्पप्रभृतीनि विदारिगन्धादिष्वे
षाद्ये पञ्चमूल्या समासेन वातसशमनो वर्गः ७॥

चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठापयस्याविदारिशता-
वरीगुन्द्राशवालकङ्गारकुमुदोत्पलकदलीकन्दलीदूर्वामूर्वाप्र-
भृतीनि काकोल्यादिर्न्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समा-
सेन पित्तसशमनो वर्गः ८॥

कालेयकागुरुतिलपर्णीकुष्ठहरिद्राशीतशिवशतपुष्पास-
रलाराप्ताप्रकीर्योदकीर्यैङ्गुदीसुमनकाकादनीलाङ्गलकी-
हस्तिकर्णमुञ्जातकलामज्जकप्रभृतीनि वल्लीकण्टकपञ्चमूल्या
पिप्पल्यादिहृंहत्यादिर्मुष्कादिर्वचादि सुरसादिरारग्वं
धाटिरिति समासेन श्लेष्मसशमनो वर्गः ९॥

तत्र सर्वाण्येवौषधानि व्याध्यग्निपुरुषबलान्यभिसमीक्ष्य
विदध्यात् । तत्र व्याधिवलादधिकमौषधमुपयुक्तं तमुपश-
मय्य व्याधिं व्याधिमन्यमावहति अग्निबलादधिकमजीर्णं
विष्टभ्य वा पच्यते । पुरुषबलादधिक ग्लानिमृच्छामदाना-
वहति । सशमनमेव सशोधनमतिपातयति । हीनमेभ्यो
दूत्तमकिञ्चित्कर भवति । तस्मात्सममेव विदध्यात् ॥१०॥

भवन्ति चात्र ।

रोगे शोधनसाध्ये तु यो भवेदोषदुर्बलः ।

तस्मै दद्याद्विषक् प्राप्नो दोषप्रच्यावनं नृदु ॥११॥

चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेचेतात बल नृणाम् ।

अव्याधिदुर्बलस्यापि शोवनं हि तदा भवेत् ॥१२॥

व्याध्यादिषु तु मध्येषु काथस्याञ्जलिगिण्यते ।

विडालपदक चूर्णं देय कल्पोऽक्षसमित ॥१३॥

स्वयं प्रवृत्तदोषस्य मृदुकोष्ठस्य शोधनम् ।

भवेदल्पबलस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनम् ॥१४॥

— — —

चत्वारिंशत्तमोऽध्ययः ।

अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । केचिदाचार्या ब्रुवन्ते द्रव्यं प्रधानं कस्माद्वावस्थितत्वादिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो यथामि फले ये रसादयस्तौ पक्वौ न सन्ति । नित्यत्वाच्च नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः । स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति ॥१॥

स्वजात्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावः न गच्छत्येवं शेषाणि । पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रियैर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः । आश्रयत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ्कुट्य विपवेदित्वेवमादिषु न रसादिष्वारम्भः । शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्यौ चेति न रसादय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षितत्वाच्च रसादीनां रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्णं सम्पूर्णं इति ॥२॥

एकदेशसाध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि व्याधयः
साध्यन्ते यथा महाहृच्चक्षीरेणेति तस्माद् द्रव्य प्रधानं
द्रव्यलक्षणन्तु क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति । नेत्याहु-
रन्ये । रसास्तु प्रधान कस्मादागमादागमो हि शास्त्रमुच्यते
शास्त्रे हि रसा अधिष्ठता यथा रसायत्त आहार इति
तस्मिन् प्राणा । उपदेशाच्चोपदिश्यन्ते हि रसा यथा
मधुरास्त्वलवणा वात शमयन्ति । अनुमानाच्च रसेन ह्यनु-
मोयते द्रव्यं यथा मधुरमिति । ऋषिवचनाच्च ऋषिवचन
वेदो यथा किञ्चिदिन्द्रियार्थं मधुरमाहरेदिति । तस्माद्रसा
प्रधान रसेषु गुणसञ्ज्ञा । रसलक्षणमन्यत्रोपदेक्ष्याम ।
नेत्याहुरन्ये । वीर्यं प्रधानमिति कस्मात्तद्विशेषनौषधकर्म-
निष्पत्ते ॥ ३॥

इहौषधकर्माख्यूर्ध्वोभागीभयभागसशोधनसशमनस-
याहकाग्निदीपनप्रपोडनलेखनहृणरसायनवाजीकरणश्च-
यथुकरविलयनदहनदारणमादनप्राणघ्नविषप्रशमनानि वी-
र्यप्राधान्याद्भवन्ति । तच्च वीर्यं द्विविधमुष्ण शीत चाग्नि-
घोमीयत्वाज्जगत । केचिदष्टविधमाहुरुष्ण शीत स्निग्ध
रुक्ष विशद पिच्छिल मृदु तीक्ष्ण चेत्येतानि वीर्याणि
स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्कर्म कुर्वन्ति यथा तावन्न-
हृत्पञ्चमूल कषाय तिक्तानुरस वात शमयेदृष्णवीर्यत्वात्
तथा कुलथ कषाय. कटुक पलाण्डु. स्नेहभावाच्च । मधु-
रश्चेक्षुरसा वात वर्द्धयति शीतवीर्यत्वात् । कटुका पिप्पलो
पित्त शमयति मृदुशीतवीर्यत्वाद्स्त्वमामलक लण सैन्ध-
वश्च । तिक्ता काकमाची पित्त वर्द्धयत्युष्णवीर्यत्वाद्मधुरा

मध्वाश्च । कटुक मूलक श्लेष्माण वर्द्धयति स्निग्धवीर्य-
त्वात् । अम्ल कपित्थ श्लेष्माण शमयति रुचवीर्यत्वान्मधुर
चौद्रव । तदेतन्निर्द्ध्यनमात्रमुक्तम् ॥४॥

भवन्ति चात्र ।

ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् ॥५॥

ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

तैक्ष्ण्यौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः ॥६॥

ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

स्नेहगौरवशैत्यानि वंलास वर्द्धयन्ति ते ॥७॥

तस्माद्दीर्घं प्रधानमिति । नेत्याहुरन्ये । विपाकः
प्रधानमिति कस्मात् सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वादिह सर्वद्रव्या-
स्यभ्यवहृतानि सम्यक् मिथ्या विपकानि गुण दोष वा
जनयन्ति । तत्राहुरन्ये प्रतिरस पाक इति । केचित्त्रिवि-
धमिच्छन्ति मधुरमम्ल कटुकं चेति तत् तु न सम्यक् भूत-
गुणादागमाच्चान्नो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्ल-
तामुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात् । यद्येव लवणोऽप्यन्य पाको भवि-
ष्यति हेमा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुरस्याम्लो-
ऽम्लस्यैव सर्वेषामिति केचिदाहुर्दृष्टान्तं चोपदिशन्ति यथा
पावत् क्षीरं स्यालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा
स्तत्रवसुधादयः प्रकीर्णा स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परि-
जम्नि तद्वदिति । केचिद्वदन्त्यबलवन्तो बलवता वश-
मान्तोऽप्येव नवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एषः । आगमे
त्रिविध एव पाको मधुरः कटुकश्च । तयोर्मधुराख्यो

गुरु. कटुकाख्यो लघुरिति । तत्र पृथिव्यग्ने जीवायुकाशानां
द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापञ्च
गुर्यं शेषाणि लघूनि तस्माद् द्विविध एव पाक इति ॥८॥

भवन्ति चात्र ।

द्रव्येषु पच्यमानेषु देवेष्वपि पृथिवीगुणा ।

निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥९॥

तेजोऽनिलाकाशगुणा पच्यमानेषु येषु तु ।

निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥१०॥

पृथक्त्वदर्शनामेष वादिना वादसग्रहः ।

चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥११॥

तद् द्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चिद्दीर्घ्येण सेवितम् ।

किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥१२॥

पाको नास्ति विना वीर्य्यादीर्य्यं नास्ति विनारसात् ।

रसो नास्ति विना द्रव्याद् द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥१३॥

जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यापेक्षकः स्मृतम् ।

अन्योऽन्यापेक्षकः जन्म यथा स्याद्देहदेहिनो ॥१४॥

वीर्य्यसन्ना गुणा येऽष्टौ तऽपि द्रव्याश्चयाः स्मृताः ।

रसेषु न वसन्त्येते निगुण्यास्तु गुणा स्मृता ॥१५॥

द्रव्ये द्रव्याणि यत्माश्च विपच्यन्ते न षड्रसाः ।

श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥१६॥

अर्मासास्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः ।

आगमेनोपयोन्यानि भेषजानि विचक्षणैः ॥१७॥

प्रत्यक्षलक्षणफला प्रसिद्धाश्च स्वभावतः ।

नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन ॥८॥

सहस्रेणापि हेतूना नाम्बुष्टादिविरेचयेत् ।

तस्मात्तिष्ठेत् तु मतिमानागमे न तु हेतुषु ॥१८॥

—०—

एकचत्वारिंशत्तमोऽध्याय ।

अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्याम ।

पृथग्यत्तेजोवायुकाशाना समुदायाद् द्रव्याभिनिर्घृ-
त्तिरुत्कर्षस्वभिव्यञ्जको भवतोद् पार्थिवमिदमाप्यमिदं
तैजसमिदं वायव्यमिदमाकाशीयमिति । तत्र स्थूलसार-
सान्द्रमन्दस्थिरखरगुरुकठिनगन्धबहुलमीषत्कषाय प्रायशो
मधुरामिति पार्थिवं तत् स्थैर्यबलसङ्घातोपचयकर विशेष-
तश्चाधागतिस्वभावमिति ॥ १॥

श्रोतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुसारसान्द्रमृदुपिच्छलरसब-
हुलमीषत्कषायाञ्जलवण मधुररसप्रायमाप्य तत् स्नेहन-
प्रक्षालनक्षेदनबन्धनविष्यन्दनकरमिति ॥ २॥

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मरुचखरलघुविशदं रूपगुणबहुलमीषद-
ञ्जलवण कटुकरसप्राय विशेषतश्चोर्द्ध्वगतिस्वभावमिति
तैजसं तद्देहनपचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावर्णकरमिति
॥ ३॥

सूक्ष्मरुचखरशिशिरलघुविशदं स्पर्शबहुलमीषत्तिक्त
विशेषतः कषायमिति वायव्यं तद्देशद्व्यलाघवग्न्यपनविरू-
क्षणविचारणकरमिति ॥ ४॥

अक्ष्णसूक्ष्ममृदुव्यवायिविविक्तमव्यक्तरस शब्दबहुलमा-
काशीय तन्मार्दवशौषिर्ध्वलाघवकरमिति ॥ ५॥

अनेन निदर्शनेन नानौषधीभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्य-

मस्तीति कृत्वा त त युक्तविशेषमर्थं वाभिसमीक्ष्य स्ववीर्य-
गुणयुक्तानि द्रव्याणि कर्मकराणि भवन्ति । तानि यदा
कुर्वन्ति स कालं यत्कुर्वन्ति तत्कर्म येन कुर्वन्ति तदीर्यं यत्र
कुर्वन्ति तदधिकरणं यथा कुर्वन्ति स उपायो यन्निष्पाद-
यति तत् फलमिति ॥६॥

तत्र विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथि-
व्यापी गुर्वी गुरुत्वादधो गच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुण-
भूयिष्ठमनुमानात् । वमनद्रव्याण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठान्य-
ग्निवायू हि लघू लघुत्वाच्च तान्यूर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति तस्माद्वमन-
मप्यूर्ध्वगुणभूयिष्ठमुक्तम् । उभयगुणभूयिष्ठमुभयतोभागम् ।
आकाशगुणभूयिष्ठं सशमनम् । सग्राहकमनिलगुणभूयिष्ठ-
मनिलस्य शोषणात्कृत्वात् । दीपनमग्निगुणभूयिष्ठम् ।
लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठम् । हृ हृष्य पृथिव्यम्बुगुण-
भूयिष्ठम् । एवमौषधकर्मण्यनुमानात्साधयेत् ॥७॥

भवन्ति चात्र ।

भूतेजोवारिजेर्द्रव्ये शमं याति समोरण ।

भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् ॥८॥

स्वर्तकोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणाम् ।

वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति सारुत ॥९॥

आग्नेयमेव यद् द्रव्यं तेन पित्तमुदीर्यते ।

वसुधाजलजाताभ्यां बलासं परिवर्द्धते ॥१०॥

एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितम् ।

द्विशो वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषेऽवचारयेत् ॥११॥

तत्र य इमे गुणा वीर्यसङ्गका शीतीणस्त्रिगुणरूपसदु-

तीक्ष्णपिच्छिलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयौ । शीत-
पिच्छिलावम्बुगुणभूयिष्ठौ । पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः ।
तोयाकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्वम् ॥१२॥

वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यम् । क्षितिसमीरणगुणभूयिष्ठं
वैशद्यम् । गुरुलघुविपाकावृक्तगुणौ । तत्रोष्णस्निग्धौ वातघ्नौ ।
शीतमृदुपिच्छिला पित्तघ्नाः । तीक्ष्णरूक्षविशदाः श्लेष्मघ्नाः ।
गुरुपाको वातपित्तघ्नः । लघुपाकः श्लेष्मघ्नः । तेषां मृदुशी-
तोष्णाः स्पर्शग्राह्याः । पिच्छिलविशदौ चक्षुःस्पर्शाभ्याम् ।
स्निग्धरूक्षौ चाक्षुषौ । शीतोष्णौ सुखदुःखोत्पादनेन ।
गुरुपाकः सृष्टविण्मूत्रतया कफोत्क्षेपेन च । लघुर्वद्वि-
ण्मूत्रतया मारुतकोपेन च । तत्र तुल्यगुणेषु भूतेषु रसवि-
शेषमुपलक्षयेत् । तद्यथा । मधुरो गुरुश्च पार्थिवः । मधुरः
स्निग्धश्चाप्य इति ॥१३॥

भवति चात्र ।

गुणा य उक्ता द्रव्येषु शरीरेष्वपि ते तथा ।

स्थानद्विचित्रास्तस्माद् देहिना द्रव्यहेतुका ॥१४॥

द्विचित्रारिशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो रसविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथामङ्गुलमेकोत्तरपरि-
हृदा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तस्मादाप्यो रसः परस्पर-
संसर्गात्परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां
साविध्यमस्त्युत्कर्षापककर्षात्तु ग्रहणम् । स खल्वप्यो रसः
श्रेष्ठभूतसंसर्गादिदग्धः षोढा विभज्यते । तद्यथा । मधुरो-

ऽन्तो लवणं कटुकस्तिक्तं कषाय इति । ते च भूय
परस्परसंसर्गात्त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते । तत्र भूम्यम्बुगुणबाहु-
ल्यान्मधुर । भूम्यग्निगुणबाहुल्यादम्ल । तीयाग्निगुणबा-
हुल्यामवण । वायुग्निगुणबाहुल्यात्कटुकं । वायाकाश-
गुणबाहुल्यात्तिक्तं । पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात्कषाय इति ।
तत्र मधुरान्मलवणा वातघ्ना । मधुरतिक्तकषायाः पित्त-
घ्ना । कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्ना । तत्र वायुरात्मनैवात्मा
पित्तमाग्नेयं श्लेष्मा सौम्यी इति । त एव रसा स्वयोनि-
वर्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च । केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वा-
ज्जगतो रसा द्विविधाः सौम्या आग्नेयाश्च । तत्र मधुर-
तिक्तकषायाः सौम्याः कटुम्ललवणा आग्नेयाः । मधुरान्म-
लवणा स्निग्धा गुरवश्च । कटुतिक्तकषाया रुक्षा लव-
वश्च । सौम्या शीता आग्नेयाश्चोष्णाः ॥१॥

तत्र शैत्यरीक्षलाघववैशद्यवैष्टम्भगुणलक्षणो वायुस्तस्य
समानयोनिः कषायो रसः सोऽस्य शैत्यात् शैत्यं वर्धयति
रीक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाज्जाघव वैशद्याद्वैशद्यं वैष्टम्भाद्वैष्टम्भ-
मिति ॥२॥

शीष्णप्रतैक्ष्यरीक्षलाघववैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य
समानयोनिः कटुको रसः सोऽस्य शीष्णप्रतैक्ष्यं वर्धयति
तैक्ष्ण्यप्रतैक्ष्यं रैक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाज्जाघव वैशद्याद्वैशद्यं-
मिति ॥३॥

माधुर्यस्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षणं श्लेष्मा तस्य
समानयोनिर्मधुरो रसः सोऽस्य माधुर्यान्माधुर्यं वर्धयति
स्नेहात् स्नेहः गौरवाद्गौरव शैत्यात् शैत्यं पैच्छिल्यात्पैच्छि-

त्यमिति । तस्य पुनरन्यथानि कटुकी रस स स्नेहाण्य
प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वात्माधुर्यमभिभवति रीत्यात् स्नेह
लाघवाद्गौरवमौष्ण्येणैव ग्रैत्य वैशद्यात्पैच्छित्यमिति ।
तदेतन्निर्देशनमात्रमुक्तम् ॥४॥

रसलक्षणमत ऊर्द्धं वक्ष्याम । तत्र यः परितोषमुत्पा-
दयति प्रह्लादयति तर्पयति जीवयति सुखावलेप जनयति
स्नेहाण्य चाभिवर्द्धयति स मधुर । यो दन्तहर्षमुत्पादयति
सुखास्त्राव जनयति श्रद्धाञ्चोत्पादयति सोऽस्त्र । यो भक्त-
रुचिमुत्पादयति कफप्रसेक जनयति मार्दवं चापादयति
स लवण । यो जिह्वाय बाधते उद्वेग जनयति शिरो
गृह्णीते नासिकाञ्च स्त्रावयति स कटुक । यो गले चोष-
मुत्पादयति मुखदेश्य जनयति भक्तरुचि चापादयति
हर्षञ्च स तिक्तः । यो वक्त्र परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति
कण्ठं बध्नाति हृदयं कर्षति पीडयति च स कषाय ॥५॥

रसगुणानत ऊर्द्धं वक्ष्याम । तत्र मधुरो रसो रसरक्त-
मासनेदोऽस्थिमज्जीज शुक्रस्तन्यवर्द्धनश्चक्षुष्य केश्यो वर्यो
बलकृत्स्नान् शोणितरसप्रसादनो बालवृद्धत्वतत्त्वोत्तमहित
षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमस्त्वृणामूर्च्छांदाहप्रशमन व-
डिन्द्रियप्रसादन कृमिकफकरञ्चेति । स एवगुणोऽप्येक
एवात्यर्थमासेव्यमान कासश्वासासकत्रमथुवदनमाधुर्यस्व-
रोपघातकृमिगलगण्डानापादयति तथार्बुदस्त्रीपदवस्ति-
गुदोपलेपाभिष्यन्दप्रभृतीन् जनयति ॥६॥

अन्तो जरण पाचन पवननिग्रहणोऽनुलोमन कोष्ठ-
विदाही वह्नि, शीत, क्लेदन, प्रायशो हृद्यश्चेति । स एव-

गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो दन्तहर्षनयनसञ्चालन-
रोमसवेजनकफविलयनशरीरशैथिल्यान्यापादयति तथा
क्षताभिहतदग्ध-दष्टभग्नशूलरुग्णप्रच्युतावमूत्रितविसर्पित-
च्छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयवभावात् परि-
दहति कण्ठमुरो हृदयञ्चेति ॥७॥

लवण सशोधन पाचनो विस्लेषण क्लेदन शैथिल्य-
क्षुद्राण्यसर्वरसप्रत्यनीको मार्गविशोधन सर्वशरीरावयव
भादेवकरञ्चेति । स एवगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो
गात्रकण्डूकोठशोफवैवर्ण्यपुस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा
मुखाक्षिपाक रक्तपित्तवातशोणितान्त्रिकाप्रभृतीनापादय-
यति ॥८॥

कटुको दीपन पाचनो रोचन शोधन स्थाव्यालस्य-
कफकुमिविषकुष्ठकण्डूपशमन सन्धिवन्धविच्छेदनोऽव-
सादन स्तन्यशुक्रमेदसानुपहन्ता चेति । स एवगुणोऽप्येक
एवात्यर्थमुपसेव्यमानो भ्रममदगलताल्मीकशोषगात्रसन्ता-
पबलविघातकम्पतोदभेदक्षत् करचरणपार्श्ववृष्टप्रभृतिपु-
च वातशूलानापादयति ॥९॥

तिक्तच्छेदनो रोचनो दीपन शोधन कण्डूकोठलणा-
मूर्च्छाज्वरप्रशमन स्तन्यशोधनो विण्मूत्रक्लेदमेदोवसा-
पूयोपशोषणञ्चेति । स एवगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो
गात्रमन्यास्तम्भाक्षेपकादितशिरशूलभ्रमतोदभेदच्छेदास्यवै-
रस्यान्यापादयति ॥१०॥

कषायः सग्राहको रोपणः स्तम्भन शोधनो लेखन
शोषण पीडन क्लेदोपशोषणञ्चेति । स एवगुणोऽप्येक

एवात्यर्थमुपसेव्यमानो हृत्पीडास्यशोषोदराभानवाक्यग्रह-
मन्यास्तम्भगात्रस्फुरणचुसुमुमायनाकुञ्चनाक्षेपण प्रभृतीन्
जनयति ॥११॥

अत सर्वेषामेव द्रव्याण्युपदेक्ष्याम ।

तद्यथा । काकोल्यादि क्षीरवृत्तवसामज्जशालिषष्टिकय-
वगोधूममाषशृङ्गाटककसेरुकतपुसैर्वाकककर्कशकालावुका-
लिन्दकृतकगिलोडपियालपुष्करबीजकाश्मर्यमधूक द्राक्षा-
खर्जूरराजादनतालमालिकेरेक्षुविकार-बलातिबलाक्षमुता-
विदारीपयस्यागोक्षुरकक्षीरमोरटमधूलिकाकुष्माण्डप्रभृतीनि
समासेन मधुरो वर्गः ॥१२॥

टाडिमामलकमातुलुङ्गाम्रातककपित्थकरमर्दवदरको-
लप्राचीनामलकतिन्त्रिङ्गीककोशास्त्रभव्यपारावतवेतफलल-
कुचास्त्रवेतसदन्तशठदधि तक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधा-
न्यास्त्रप्रभृतीनि समासेनाम्बो वर्गः ॥१३॥

सैन्धवसौवर्चलविडपाक्यरोमकसामुद्रकपत्तिमयवचारो-
षप्रसृतसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासेन लवणो वर्गः ॥१४॥

पिप्पल्यादि सुरसादि. शिग्रुमधुशिग्रुमूलकलशुनसुसु-
खशीतशिवकुष्ठदेवदारुहरेणुकावलाजफलचण्डागुगुलुमुस्त-
लाङ्गलकीशुक्लनाशापीलुप्रभृतीनि सालसारादिश्च प्रायशः
कटुको वर्गः ॥१५॥

आरग्वधादिर्गुडूच्यादिर्मण्डूक-पर्णीवेतकरीरहरिद्राद्वये-
न्द्रयववरुणस्वादुकण्टकसप्तपर्णवृहतीद्वयशङ्खिनीद्रवन्तीत्रिवृ-
त्कृतवेधनकर्कोटककारपेक्षकवार्त्ताककरीरकरवीरसुमन श-
ङ्खपुष्पप्रगामार्गतायमाणाऽशोकरोहिणीजैजम्भीसुवर्चलापु-

नर्नवावृश्चिकालीज्योतिषतीप्रभृतीनि समासेन तित्तो
वर्ग ॥१६॥

न्यग्रोधादिरम्बष्ठादि प्रियङ्गादी रोध्रादिस्त्रिफलाश-
क्षकीजम्बाम्बवकुलतिन्दुकफलानि कतक्शाकपाषाणभेदक-
वनस्पतिफलानि सालसारादिश्च प्रायश्च कुरवककोविदा-
रकजीवन्तीचिह्नीपालझासुनिषम्बकप्रभृतीनि नीवारका-
दयो मुद्गादयश्च समासेन कषायो वर्ग ॥१७॥

तत्रैषा रसाना सयोगास्त्रिषष्टिर्भवन्ति । तद्यथा । पञ्च-
दश द्विका विंशतिस्त्रिका पञ्चदश चतुष्का षट् पञ्चका
एकश्च षड्रसा एक षट्क इति तेषामन्यत्र प्रयोजनानि
वक्ष्याम ॥१८॥

भवति चात्र ।

जग्धा षडधिगच्छन्ति बलिनो वयता रसा ।

यथा प्रकुपिता दोषा वश यान्ति बलीयस ॥१९॥

त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्याय ।

अथातो वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयमध्याय व्याख्या-
स्याम ।

वमनद्रव्याणां फलाद्यानां मदनफलानि श्रेष्ठतमानि
भवन्ति । अथ मदनपुष्पाणामातपपरिशुष्काणां चूर्णप्रकुञ्चं
प्रत्यक्पुष्पीसदापुष्पीनिम्बकषायाणामन्यतमेनालोद्य मधु
सैन्धवयुक्ता मात्रा पाययित्वा वामयेत् मदनशलाटुचूर्णा-
न्येव वा वकुलरम्यकोपयुक्तानि मधुलवणयुक्तान्यभिप्रत-
मानि मदनशलाटुचूर्णसिद्धा वा तिलतण्डुलयवागूम ।
निर्वृत्ताना वा नातिहरितपाण्डूना कुशमूढावबद्धमूढो-

मयप्रलिताना यवतुषमुद्गमाषशाख्यादिधान्यराशावष्टरातो
षितक्लिन्नभिन्नाना फलाना फलपिप्पलीरुद्धृत्यातपे शोष
येत् । तासा दधिमधुपललविमृदितपरिशुष्काणा सुभाजन
स्थानामन्तर्नखमुष्टिमुष्णे यष्टीमधुककषाये कोविटारादी-
नामन्यतमे वा कषाये विमृद्य रात्रिपर्युषित मधुसैन्धव-
युक्तमाशोभिंरभिमन्वितमुदङ्मुखं प्राङ्मुखमातुरं पश्य
येतानेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य ॥१॥

ब्रह्मदद्याच्छिरुद्रेन्द्रभूचन्द्रः कान्तानिला ।

ऋषयः सौषधीयामा भूतसङ्घास्तु पान्तु ते ॥२॥

रसः यनमिवर्षीणा देवानामनृत यथा ।

सुधेवोत्तमनागाना भैषज्यमिदमस्तु ते ॥३॥

विशेषेण श्लेष्मज्वरप्रतश्चायान्तविद्रधिष्वप्रवर्त्तमाने
वा दोषे पप्पलीव चागौरसर्षपकल्कोन्मिश्रैः सलवणैरुष्णा-
स्त्रुभिः पुनः पुनः प्रवर्त्तयेदासम्यग्वान्तलक्षणादिति । मदन-
फलमज्जचूर्णं वा पक्वाथ परिभावितं मदनफलकषायेण
मदनफलमज्जसिद्धस्य वा पयसः सन्तानिका चोद्भूयुक्ता
मदनफलमज्जसिद्धं वा पयः । मदनफलमज्जसिद्धेन वर-
पयसा यवागूमधोभागाच्छक्पितहृद्दाहयो । मदनफलम-
ज्जसिद्धस्य वा पयसो दधिभावमुपगतस्य दध्युत्तरं दधि
वा कफप्रसेकाच्छर्दिर्मूर्च्छातमकेषु । मदनफलमज्जस्नेह-
भक्तातकस्नेहवदादाय पाणितीभूतं लेहयेदातपपरिशुष्कं
वा मदनफलमज्जचूर्णं जीवन्तीकषायेण पित्ते कफस्था-
नगते । मदनफलमज्जक्वाथं वा विप्पल्यादिप्रतीवाप तचूर्णं
वा निम्बरूपिकाकषाययोरन्यतरेण सन्तर्पणं कफज्वर्या

धिहर मदनफलमज्जचूर्णं वा मधुककाश्मर्यद्राक्षाकषायेण ।
मदनफलविधानमुक्तम् ॥४॥

जीमूतककुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण निवृत्तेषु
क्षीरयवागूं रोमशेषु सन्तानिकामरोमशेषु च दध्युत्तर
हरितपाण्डुषु दधि तत्कषायसमृष्टा वा सुरा कफाशोचक-
कासश्वासपाण्डुरोगयक्ष्मषु पर्यागतेषु मदनफलमज्जदु-
पयोगः । तद्वदेव कुटजफलविधानम् । कृतवेधनानामप्येष
एव कल्पः । इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण कास-
श्वासच्छर्दिक्फरोगीषूपयोगः ॥५॥

धामार्गवस्यापि मदनफलमज्जवदुपयोगो विशेषतस्तु
गरगुल्मीदरकासश्वासस्तेष्मामयेषु वायौ वा कफस्थानगत
कृतवेधनफलपिप्पलीना वमनद्रव्यकषायपरिपीताना बहु-
शश्चूर्णमुत्पलादिषु दत्तमाघ्रात वामयति । तत्त्वनववृद्धदो-
षेषु यवागूमाकण्ठात्पीतवत्सु च विदध्यात् । वमनविरेचन
शिरोविरेचनद्रव्याण्येव वा प्रधानतमानि भवन्ति ॥६॥

भवतश्चात्र ।

वमनद्रव्ययोगानां दिगियं सम्प्रकीर्तिता ।

ता विभज्य यथाव्याधि कालशक्तिविनिश्चयात् ॥७॥

कषायै स्वरसै कल्कैश्चूर्णैरपि च बुद्धिमान् ।

पेयलेह्याद्यभोज्येषु वमनान्युपकल्पयेत् ॥८॥

चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ।

अरुणाभं तृणमूलं श्रीष्ठं मूलविरेचने ।

प्रधानं तिल्वकस्त्वक्षु फलेष्वपि हरीतकी ॥१॥

तैलेष्वेरण्डज तैल स्वरसे कारवेक्षिका ।

सुधापय पय सूक्तमिति प्राधान्यसग्रहः ।

तेषां विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥२॥

वैरेचनद्रव्यरसानुपीत मूलं महत्तैल्वतमस्तदोषम ।

चूर्णीकृतं सैन्धवनागराद्यमश्लैः पिबेन्मासतरोगजुष्ट ॥३॥

द्वयोर्विकारैर्मधुरैरसैस्तत् पौत्ते गटे क्षीरयुगं पिबेद्वा ।

गुडूचरिष्टद्विफलारसेन सव्योषमूत्रं कफजे पिबेद्वा ॥४॥

त्रिवर्णकद्रूपणयुक्तमेतद्गुडेन लिङ्घ्यादनवेन चूर्णम् ।

पथ्ये च तन्मूलरसस्य दत्त्वा तन्मूलकल्कां कुडवप्रमाणम् ॥५॥

कर्षोन्मिती सैन्धवनागरे च विपाच्य कल्पीकृतमेतदद्यात् ।

तत्कल्कभागं सप्तहोषधार्द्धं ससैन्धवो मूत्रयुगं च पेय ॥६॥

सप्तास्तृहन्नागरकाऽभयां स्युर्भागार्द्धकं पूगफलं सुपक्वम् ।

विडङ्गसारो मरिचं सदाहं योगं सतिभ्यूङ्गवमूत्रयुक्तं ॥७॥

वैरेचनद्रव्यं भवन्तु चूर्णं रसेन तेषां सतिमान् विमृश्य ।

तन्मूलसिद्धेन च सर्पिषाक्तं सेव्यन्तदाज्ये गुटिकीकृतञ्च ॥८॥

गुडे च पाकाभिमुखे जिहया

चूर्णीकृतं सम्यगिदं विपाच्य ।

शीतं तिजाताक्तमयो विमृश्य

यागानुरूपा गुटिका प्रयोज्या ॥९॥

वैरेकीयद्रव्यचूर्णस्य भाग

मिद्वं सार्द्धं काथभागेश्चतुर्भिः ।

आमृज्जीयात् सर्पिषा तच्छृतेन

तत् काथोष्णस्नेदितं सामितञ्च ॥१०॥

पाकप्राप्ते फाणितं चूर्णितं तत्-

क्षिप्तं पक्कं चावतार्य्यं प्रयत्नात् ।

शीतीभूता मोदका हृद्यगन्धा

कार्यास्त्येते भक्ष्यक्रिया समाप्ता ॥११॥

रसेन तेषां परिभाष्य सुज्ञानं यूपं ससिन्धून्वसर्पिरिष्टः ।

दैरेचनेऽन्यैरपि वैदले स्वादेऽत्र विदध्याद्वमनोपधैश्च ॥१२॥

भित्त्वा द्विधेक्षु परिलिप्य कल्मै-

स्त्रिभण्डिजातैः प्रतिबध्य रज्ज्वा ।

पक्कञ्च सम्यक् पुटपाकयुक्त्या

खादेत्तु तं पित्तगदो सुशीतम् ॥१३॥

सिताजगन्धात्वक्चोरीविटारीद्विवृतः समा ।

लिह्यान्मधुघृताभ्यान्तु तृह्दाहज्वरशान्तये ॥१४॥

शकराक्षौद्रसयुक्तं तृह्चूर्णावचूर्णितम् ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचाशकम् ॥१५॥

पचेत्तेह सिताक्षौद्रं पलाईकुडवान्विनम् ।

त्रिह्चूर्णयुतं शीतं पित्तघ्नं तद्विरेचनम् ॥१६॥

तृह्च्छ्यामाचारशुण्ठीपिप्पलीर्मधुनाप्लुयात् ।

सर्वश्लेष्मविकाराणां श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥१७॥

बीजाढ्यपथ्याकाश्मर्यधात्रीदाडिमकोलजान् ।

तेलभृष्टान् रसान्मूलफलैरावाप्य साधयेत् ॥१८॥

घनीभूतं त्रिसौगन्ध्यं त्रिवृत्क्षौद्रसमन्वितम् ।

लेह्यमेतत्कफप्राये सुकुमारैर्विरेचनम् ॥१९॥

नीलीतुल्यं त्वगीलञ्च तैस्त्रिहृत्सितोपला ।

चूर्णं सन्तर्पणं क्षौद्रफलान् सन्निपातनुत् ॥२०॥

तद्वृच्छामासिताकृष्णात्रिफलामाचिकैः समैः ।
 मोदका सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहाः ॥२१॥
 तद्वृद्धागास्त्रय प्रोक्तास्त्रिफला तत्समा तथा ।
 चारुकृष्णाविडङ्गानि सचूर्णं मधुसर्पिषा ॥२२॥
 लिङ्गाङ्गुलेन गुटिका कृत्वा वाप्यथ भक्षयेत् ।
 कफवातकृतान् गुल्मान् प्लीहोदरहलीमकान् ॥२३॥
 हन्त्यन्यानपि चाप्येतन्निरपाद्य विरेचनम् ।
 चूर्णं श्यामातृवन्नीली कट्वी मुस्ता दुरालभा ॥२४॥
 चव्येन्द्रवीज त्रिफला सर्पिर्मांसरसाब्जुभिः ।
 पीत विरेचन तद्वि रूक्षाणामपि शस्यते ॥२५॥
 वैरेचनिकानि काथभागा शीतास्त्रयो मताः ।
 द्वौ फाणितस्य तच्चापि पुनरग्नावविश्रयेत् ॥२६॥
 तत् साधुसिद्ध विज्ञाय शीत कृत्वा निधापयेत् ।
 कलसे कृतसंस्कारे विभज्यर्तुं हिमाहिमौ ॥२७॥
 मासादूर्ध्वं जातरसमासव मधुगन्धिकम् ।
 पिबेदसावेव विधिः चारमूत्रासवेष्वपि ॥२८॥
 वैरेचनिकमूलानां काथे माषान् सुभाषितान् ।
 सुधौतास्तत्कषायेण शालीनाञ्चापि तण्डुलान् ॥२९॥
 अवच्छेद्यैकत पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान् ।
 शालितण्डुलचूर्णञ्च तत्कषायोष्णसाधितम् ॥३०॥
 तस्य पिष्टस्य भागास्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान् ।
 मण्डोदकार्थे काथञ्च दद्यात्तत्सर्वमेकतः ॥३१॥
 निदध्यात्कलसे तान्तु सुरा जातरसा पिबेत् ।
 एष एव सुराकल्पो वमनेष्वपि कीर्तितः ॥३२॥

मूलानि त्रिवृतादीनां प्रथमस्य गणस्य च ।
 महत पञ्चमूलस्य मूर्वाशाङ्गं श्योरपि ॥३३॥
 सुधा हैमवती चैव त्रिफलातिविषे वचाम् ।
 सहृद्यैतानि भागौ द्वौ कारयेदेकमेतयो ॥३४॥
 कुर्यान्नि काथमेकस्मिन्नेकस्मिन् चूर्णमेव तु ।
 क्षुष्मास्तस्मिन् सु नि काथे भावयेद् बहुशो यवान् ॥३५॥
 शुष्काणां मृदुमृष्टानां तेषां भागास्त्रयो मताः ।
 चतुर्थं भागमावाप्य चूर्णां नामनुकृतिं ततः ॥३६॥
 प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् समस्तं तदनन्तरम् ।
 तेषामेव कषायेण शीतलेन सुयोजितम् ॥३७॥
 पूर्ववत्स्निग्धत्वात्तु ज्ञेयं सौवीरकं हि तत् ॥३८॥
 पूर्वोक्तं वर्गमाहृत्य द्विधा कृत्वैकमतयोः ।
 भागं सत्तुद्यं ससृज्य यवान् स्थाल्यामधिश्रयेत् ॥३९॥
 अजसृङ्गा कषायेण तानभ्यासिच्य साधयेत् ।
 सुसिद्धाश्चावनायै तानौषधिभ्यो विवेचयेत् ॥४०॥
 विमृद्य सतुषान् सम्यक् ततस्तान् पूर्ववन्मितान् ।
 पूर्वांक्षौषधभागस्य चूर्णं दत्त्वा तु पूर्ववत् ॥४१॥
 तेनेव सह यूषेण कलसे पूर्ववन्मसेत् ।
 ज्ञात्वा जातरसञ्चापि तत्तुषाटकमादिशेत् ॥४२॥
 तुषांस्तु सौवीरकयोर्विधिरेष प्रकीर्तितः ।
 षड्रात्रात् सप्तरात्राद्वा ते च पयैः प्रकीर्तिते ॥४३॥
 वैरेचनेषु द्रव्येषु त्रिवृन्मूलविधिः स्मृतः ।
 दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि विमेषान्मृत्कुशान्तरे ॥४४॥
 पिप्पलीक्षौद्रयुक्तानि स्विन्नान्युद्धृत्य शोषयेत् ।

ततस्तृवृद्धिधानेन योजयेत् श्लेष्मपित्तयो ॥४५॥
 तयो कल्ककषायाभ्या चक्रतैल विपाचयेत् ।
 सपिष्ट पक्व वीसर्पकलादाहालजीर्जयेत् ॥४६॥
 मेहगुल्मानिलक्ष्मैश्च विबन्धास्तैलमेव च ।
 चतु स्नेह शक्नुक्कुक्रवातसरोधजा रुजः ॥४७॥
 दन्तीद्रवन्तीमरिचकनकाह्वयवासकैः ।
 विश्वभेषजमृद्धीकाचित्रकैर्मूलभावितैः ॥४८॥
 सप्ताह सपिष्टा चूर्णं योज्यमेतद्विरेचनम् ।
 जीर्णं सन्तर्पणं क्षौद्रं पित्तश्लेष्मरुजापहम् ।
 अजीर्णपाश्वं रुक्पाण्डुप्लीहोदरनिवर्हणम् ॥४९॥
 गुडस्याष्टपले पथ्या विशति स्युः पलं पलम् ।
 दन्तीचित्रकया कर्षी पिप्पलीद्वहतोर्दश ॥५०॥
 क्लृप्तेतान्मोदकानिक दशमे दशमेऽहनि ।
 ततः खादेदुष्णतोयसेवी निर्यन्त्रणास्त्रिमे ॥५१॥
 दोषघ्ना ग्रहणोपाण्डुरोगार्थं कुष्ठनाशना ।
 व्योष त्रिजातक मुस्ता विडङ्गामलके तथा ॥५२॥
 नवेतानि समाशानि त्रिदृष्टगुणानि वै ।
 श्लक्ष्णचूर्णीकृतानोह दन्तीभागद्वय तथा ॥५३॥
 सर्वाणि चूर्णीतानोह गालितानि विमिश्रयेत् ।
 षड्भिश्च शर्कराभागेरीषत्सैन्धवमाक्षिके ॥५४॥
 पिण्डित भक्षयित्वा तु ततः शीताम्बु पाययेत् ।
 वस्तिरुक्कटुज्वरच्छर्दिशोषपाण्डुभ्रमापहम् ॥५५॥
 निर्यन्त्रणमिदं सर्वं विषघ्नन्तु विरेचनम् ।
 द्वहदष्टकसञ्ज्ञोऽयं प्रशस्तः पित्तरोगिणाम् ॥५६॥

भक्ष्य' क्षीरानुपानो वा पित्तश्लेष्मातुरैर्नरै' ।
 भक्ष्यरूपसधर्मत्वादाव्येष्वेव विधीयते ॥५७॥
 तिल्वकस्य त्वचं वाह्यामन्तर्वल्कविवर्जिताम् ।
 चूर्णयित्वा तु द्वौ भागौ तत्कषायेण गालयेत् ॥५८॥
 तृतीय भावित तेन भागं शुष्कन्तु भावितम् ।
 दशमूलकषायेण तृहृद्वत् प्रयोजयेत् ॥५९॥
 विधान त्वक्षु निर्दिष्ट फलानामथ वक्ष्यते ।
 हरीतक्या फल त्वस्थिवियुक्त दोषवर्जितम् ॥६०॥
 योज्य तृहृद्विधानेन सर्वव्याधिनिवर्हणम् ।
 रसायन पर मेध्य दुष्टान्तर्ग्रणग्रोधनम् ॥६१॥
 हरीतकी विडङ्गानि सैन्धव नागर तृहृत् ।
 मरिचानि च तत्सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥६२॥
 हरीतकी भद्रदारु कुष्ठ पूगफल तथा ।
 सैन्धव शृङ्गवेरञ्च गोमूत्रेण विरेचनम् ॥६३॥
 नीलिनीफलचूर्णञ्च नागराभयवोस्तथा ।
 लिङ्गाद् गुडेन सलिलं पञ्चादुष्ण पिबेन्नर ॥६४॥
 पिप्पल्यादिकषायेण पिबेत्पिष्टा हरीतकीम् ।
 सैन्धवोपहित सद्य एष योगो विरेचयेत् ॥६५॥
 हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।
 सैन्धवोपहिता वापि सातत्थिनाग्निदीपनी ॥६६॥
 वातानुलोपनी वृथा चेन्द्रियाणा प्रसादनी ।
 सन्तर्पणकृतान् रोगान् प्रायो हन्ति हरीतकी ॥६७॥
 श्रोतमामलक रुक्ष पित्तमेद कफापहम् ।
 विभीतकमनुष्णन्तु कफपित्तनिवर्हणनम् ॥६८॥

त्रीण्यप्यङ्ग कषायाणि सतिक्तमधुराणि च ।
 त्रिफला सर्वरोगघ्नी त्रिभागष्टतमूर्च्छिता ॥६८॥
 वयस स्थापनं चापि कुर्यात् सततसेविता ।
 हरीतकीविधानेन फलान्येव प्रयोजयेत् ॥७०॥
 विरेचनानि सर्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ।
 फल काले समुद्धृत्य सिकताया निधापयेत् ॥७१॥
 सप्ताहमातपे शुष्क ततो मज्जानमुद्धरेत् ।
 तैल ग्राह्य जले पक्त्वा तिलवद्वा प्रपीड्य च ॥७२॥
 तस्योपयोगी बालानां यावद्वर्षाणि द्वादश ।
 लिङ्घ्याटेरण्डतैलेन कुष्ठ त्रिकटुकान्वितम् ।
 सुखोदकचानुपिबेदेष योगो विरेचयेत् ॥७३॥
 एरण्डतैल त्रिफलाकाथेन द्विगुणेन तु ।
 युक्त पीत तथा क्षीररसाभ्यान्तु विरेचयेत् ।
 बालवृद्धक्षतक्षीणसुकुमारेषु योजितम् ॥७४॥
 फलानां विधिरुद्दिष्ट क्षीराणां शृणु सुश्रुत । ।
 विरेचनानां तीक्ष्णानां पयः सौध परमतम् ॥७५॥
 अन्नप्रयुक्तं तद्वन्ति विषवत् कमविभ्रमात् ।
 विजानता प्रयुक्तान्तु महान्तमपि सञ्चयम् ॥७६॥
 भिनत्त्याख्येव दोषाणां रोगान् हन्ति च दुस्तरान् ।
 महत्या पञ्चमूल्यास्तु बृहत्पञ्चैकम् पृथक् ॥७७॥
 कषायैः समभागान्तु तदङ्गारैर्विशोषितम् ।
 अम्लादिभिः पूर्ववत्तु प्रयोज्य कोलसन्धितम् ॥७८॥
 महावृक्षपयः पीतैर्यवागूस्तण्डुलैः कृता ।
 पीता विरेचयत्याशु गुडैर्नोत्कारिका कृता ॥७९॥

लेहो वा साविन सम्यक् स्नुहीक्षीरसिताष्टतै ।
 भावितास्तु स्नुहीक्षीरे पिप्पल्या लवणान्विता ॥८०॥
 चूर्णे काम्पिल्लक वापि तत्प्रीत गुटिकीकृतम् ।
 सप्तला शङ्खिनी दन्ती त्वद्वदारग्वध गवाम् ॥८१॥
 मूत्रेणाप्लाव्य सप्ताह स्नुहीक्षीरे तत परम् ।
 कोर्णं तेनैव चूर्णेन भाव्य वसनमेव च ॥८२॥
 अघ्रायावृत्य वा सम्यक् शृदुकोष्ठो विरिच्यते ।
 क्षीरत्वक्फलमूलानां विधानैः परिकीर्तितैः ।
 अवेक्ष्य सम्ययोगादोन् यथावदुपयोजयेत् ॥८३॥
 त्वद्वच्छाणामितास्तिस्त्रिस्त्रिस्त्रि त्रिफलात्वच ।
 विहङ्गपिप्पलीक्षारशाणास्तिस्त्रिश्च चूर्णिता ॥८४॥
 लिह्यात् सर्पिर्मधुभ्याश्च मोदकं वा गुडेन वा ।
 भक्षयेन्निष्परीहारमेतत् श्रेष्ठ विरेचनम् ॥८५॥
 गुल्मान् प्लीहोदर कास हलोमकमरोचकम् ।
 कफवातकृताद्यान्यान् व्याधीनेतद् व्यपोहति ॥८६॥
 घृतेषु तैलेषु पय सु चापि मद्येषु मूत्रेषु तथा रसेषु ।
 भक्ष्यान्नलेह्येषु च तेषु तेषु विरेचनान्यग्रमतिर्विदध्यात् ॥८७॥
 क्षीर रस कल्कमथो कषाय शृतश्च शीतश्च तथैव चूर्णम् ।
 कल्पा पठेति खलु भेषजानां यथोत्तरं न लघवः प्रदिष्टा ॥८८॥

—

पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो द्रवद्रव्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

पानीयमात्तरीक्षमनिर्देश्यरसममृतं जीवनं तर्पणं
 धारणमाश्वासजननं शमनं क्षामपिपासामदशूर्क्षातन्द्रा-

निद्रादाहप्रशमनमेकान्तत पथ्यतसञ्च तदेवावनिपतित-
मन्यतम रसमुपलभत स्थानविशेषान्नदीनदसरस्तडागवा-
पीकूपचुण्टीप्रस्त्रवणोद्भिदिकिरकेदारपल्ललादिषु स्थानेष्व-
वस्थितमिति । १॥

तत्र लोहितकर्पलपाण्डुपीतनीलशुक्लेश्वनिप्रदेशेषु
मधुरान्तलवणकटुतिक्तकषायाणि यथासङ्गमुदकानि सन्ध-
वन्तीत्येके भाषन्ते । तत्तु न सम्यक् । तत्र पृथिव्यादीनाम-
न्योन्यानुप्रवेशकृत सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण । तत्र
स्वगुणभूयिष्ठाया भूमावन्त लवणञ्च । अम्बुगुणभूयिष्ठाया
मधुरम् । तेजोगुणभूयिष्ठाया कटुक तिक्तञ्च । वायुगुण-
भूयिष्ठाया कषायञ्च । आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरस-
मव्यक्त ह्याकाशमित्यतस्तत् प्रधानमव्यक्तरसत्वात् तत्प्रेय-
मान्तरीचालाभे ॥ २॥

तत्रान्तरीच चतुर्विधम् । तद्यथा । धार कार
तौषारं हैममिति । तेषां धार प्रधान लघुत्वात् पुनर्द्वि-
विध गाङ्ग सामुद्र चेति । तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि
प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत शाख्योदन-
पिण्डमकुथितमविदग्ध रजतभाजनोपहित वर्षति देवे
वह्निष्कुर्वीत । स यदि मुहूर्त्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा
गाङ्ग पततीत्यवगन्तव्य वर्णान्यत्वे सिक्थक्तेदे च सामुद्र-
मिति विद्यात् तन्नोपादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि
गृहीतं गाङ्गवद्भवति । गाङ्ग पुन प्रधान तदुपाददीता-
श्वयुजे मासि शुचिशुक्लविततपटैकदेशच्युतमथवा हर्म्यत
लपरिभ्रष्टमन्यैर्वा शुचिर्भर्भाजनैर्गृहीत सौवर्णे राजते

मृगस्ये वा पात्रे निदध्यात्तत्सर्वकालमुपयुज्जीत तस्यालाभे
भौमम् । तच्चाकाशगुणबहुलम् । तत् पुनः सप्तविधम् ।
तद्यथा । कौप नादेयं सारस ताडाग प्रास्त्रवणमौद्भिद्
चौण्टग्रमिति । तत्र वर्षाभ्रान्तरिचमौद्भिद् वा सेवेत
महागुणत्वात् शरदि सर्वं प्रसन्नत्वात् हेमन्ते सारसं
ताडागं वा वसन्ते कौपं प्रास्त्रवणं वा ग्रीष्मेष्वेव प्रावृषि
चौण्टग्रमनवमनभिवृष्टं सर्वञ्चेति ॥३॥

कीटमूत्रपुरीषाण्डश्वकोथप्रदूषितम् ।

दृणपर्णीत्करयुतं कलुषं विषसयुतम् ॥४॥

योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् ।

स वाङ्माभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु ॥५॥

तत्र यत् शैवालपङ्कहतदृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरवच्छन्न
शशिसूर्यकिरणानिलैर्नाभिजुष्ट गन्धवर्णरसोपसृष्टञ्च नदु
व्यापन्नमिति विद्यात् । तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाक-
दोषा षट् सम्भवन्ति । तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्ण्य दन्त-
आहिता च स्पर्शदोषाः । पङ्कसिकता शैवालबहुवर्णता
रूपदोषा । व्यक्तरसता रसदोष । अनिष्टगन्धता गन्ध-
दोष । यदुपयुक्तं दृणागौरवशूलकफप्रसेकानापादयति
स वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टभ्राति वा
स विपाकदोष इति । त एते आन्तरिक्षे न सन्ति । व्याप-
न्नानामस्मिन्नथन सूर्यातपप्रतापनं तप्तायःपिण्डसिकता-
लोद्वाणा वा निर्वापणं प्रसादनञ्च कर्तव्यं नागचर्मको-
त्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिवासनमिति ॥६॥

सौवर्णे राजते ताम्बे कांस्ये मणिप्रवे तथा ।

पुष्पावतस भीमि वा सुगन्धि सलिल पिबेत् । ७॥

व्यापन्न वर्जयेन्नित्यं तोयं यद्वाप्यनार्त्तवम ।

दोषसञ्जनन ह्येतन्नाददीताहितन्तु तत् ॥ ८॥

व्यापन्न सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसाधितम ।

श्वयथु पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाकताम । ९॥

श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च ।

अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव च । १०॥

तत्र सप्त कलुषस्य प्रभावनानि भवन्ति । तद्यथा ।

क्षतजगोमेदकविसग्रन्थिशेवालमूलवस्त्राणि सुक्तामणिश्चेति ।

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्र्यष्टकं सुञ्ज-

वलय उदकमञ्चिका शिक्यश्चेति । सप्त शोतीकरणानि

भवन्ति । प्रवातस्यापनमुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाश्चामणं

व्यजनं वस्त्रोद्धरणं वातुकाप्रक्षेपणं शिक्यावलम्बनश्चेति ॥ ११॥

निर्गन्धमव्यक्तासं तृणाघ्नं शुचिं शीतलम ।

अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ १२॥

तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखा पथ्या लघूदकत्वात् । पूर्वा

दिशिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वात् । दक्षिणाभिमुखा

नातिदोषवा साधारणत्वात् । तत्र सञ्ज्ञप्रभवा कुष्ठञ्जन-

दन्ति विन्ध्यप्रभवा कुष्ठ पाण्डुरोगञ्च मलयप्रभवा कमीन्

सन्दीपप्रभवा र्श शोदराणि हिमवत्प्रभवा हृद्रोगश्च यथु-

शित्तिरोगश्चैषदगलगण्डान् । प्राच्यावन्त्या अपरावन्त्याश्वा-

शं पुणजनदन्ति परिपातप्रभवा पथ्या बलारोग्यकार्यं

इति ॥ १३॥

नद्यः शीघ्रवन्त्या लघ्वी प्रोक्ता याश्चामलकोदका ।

गुर्व्यं शैवालसञ्छन्ना कलुषा मन्दगात्र या ॥१४॥
 प्रायेण नद्यो मरुषु सतिक्ता लवणान्विता ।
 ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका बले हिता ॥१५॥
 तत्र सर्वेषां भौमाना ग्रहणं प्रत्यूषसि तत्र ह्यमलत्वं
 शैत्यञ्चाधिकं भवति स एव चापा परो गुण इति ॥१६॥
 दिवार्ककिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरग्निमि ।
 अरुक्ष्मजनिप्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥१७॥
 गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुमानने ।
 बन्ध रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षितं तत् परम् ॥१८॥
 रक्षोघ्नं शीतलं क्वादिज्वरदाहविषापहम् ।
 चन्द्रकान्तोद्भवं वारिपित्तघ्नं विमलं स्मृतम् ॥१९॥
 मृच्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
 अमलमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥२०॥
 जर्दुर्गं रक्तपित्ते च शीतमन्धः प्रशस्यते ।
 पार्श्वशूले प्रतिश्लाये वातरोगे गलग्रहे ॥२१॥
 आध्माते स्तिमिते कोष्ठे सद्यं शुद्धे नवज्वरे ।
 हिक्काया स्नेहपीतं च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥२२॥
 नाट्ये वातले रूक्षं दीपनं लघुं लेखनम् ।
 तदभिष्यन्दि मधुरं सान्द्रं गुरुं कफावहम् ॥२३॥
 दृष्णाघ्नं सारसं बल्यं कषायं मधुरं लघुं ।
 ताडागं वातले स्वादु कषायं कटुं पाकि च ॥२४॥
 वातश्लेष्महरं वायु सक्षारं कटुपित्तलम् ।
 सक्षारं पित्तलं कोपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघुं ॥२५॥
 क्षौण्डप्रग्निकारं रूक्षं मधुरं कफघ्नं च ।

कफघ्न दीपन हृद्य लघु प्रस्रवणोद्भवम् ॥२६॥
 मधुर पित्तशमनमविदाह्योद्भिद स्मृतम् ।
 वैकिर कटु सक्षार स्नेहघ्न लघु दीपनम् ॥२७॥
 कैटार मधुरं प्रोक्त विपाके गुरु दोषलम् ।
 तद्वत्पल्लवमुद्दिष्ट विशेषादोषलन्तु तत् ॥२८॥
 सामुद्रमुदक विस्त्र लवण सर्वदोषकत् ।
 अनेकदोषमानूप वार्यभिष्यन्दि गर्हितम् ॥२९॥
 एभिर्दोषैरसयुक्त निरवद्यन्तु जाङ्गलम् ।
 पाके विदाहि तृष्णाघ्न प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनम् ॥३०॥
 दीपन स्वादु शीतञ्च तोय साधारण लघु ।
 कफमेदोऽनिलामघ्न दीपन वस्त्रिशोधनम् ॥३१॥
 श्लामकासज्वरहर पथ्यमुष्णोदक सटा ।
 यत् क्वाथ्यमाणं निर्वेग नि फेन निर्मल लघु ॥३२॥
 चतुर्भागावशेषन्तु तत्तोय गुणवत् स्मृतम् ।
 न च पर्युषित देय कदाचिद्द्वारि जानता ॥३३॥
 अस्त्रीभूतं कफोत्क्लेशि न हित तत् पिपासवे ।
 मद्यपानात्समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥३४॥
 सन्निपातसमुत्थे च शृतशीत प्रशस्यते ।
 स्निग्ध स्वादु हिम हृद्य दीपनं वस्त्रिशोधनम् ॥३५॥
 वृष्य पित्तपिपासाघ्न नारिकेलोदक गुरु ।
 दाहातीसारपित्तासृङ्गूर्च्छामद्यविषार्तिषु ॥३६॥
 शृतशीत जल शस्त तृष्णाच्छर्दिभ्रमेषु च ।
 अरोचके प्रतिश्लाये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥३७॥
 मन्दग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ।

व्रणे च मधुमेहे च पानीय मन्दमाचरेत् ॥१८॥

इति जलवर्गः ।

गन्धमाजन्तया चोद्विमाविक माहिषञ्च यत् ।

अश्वायाश्चैव नार्थ्याश्च करेणूनाञ्च यत्पयः ॥१९॥

तत्त्वनेकौषधिरसप्रसाद प्राणद गुरु ।

मधुर पिच्छिल शीत स्निग्ध क्षण्ण सर मृदु ।

सर्वान् भृता तस्मात् सात्मा क्षीर्गर्महोच्यते ॥२०॥

तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसा-
त्मात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धम् । जीर्ण-
ज्वरकास श्वासशोषक्षय-गुल्मीक्यादोदरमूर्च्छाभ्रममददाह-
पिपासाहृद्वस्तिपाण्डुरोगग्रहणी-दोषार्श-शूलोदावर्त्तान्ति-
सार-प्रवाहिका-योनिरोग-गर्भास्त्राव-रक्तपित्तं अम क्लमहर
पाप्मापह वल्य वृष्य वाजीकरण रसायन मेध्य सन्धान-
मास्थापन वय स्थापनमायुष्य जीवन वृ हण वमन विरे-
चनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चैजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां
क्षुद्रवायव्यायामकर्शितानाञ्च पथ्यतमम् ॥२१॥

गोक्षीरमनाभिथन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।

रक्तपित्तहर शीत मधुर रसपाकयोः ॥२२॥

जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ।

गव्यतुल्यगुणं त्वान् विशेषाच्छोषिणा हितम् ॥२३॥

दीपनं लघु स्यादहि श्वासकासास्त्रपित्तनुत् ।

अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥२४॥

नात्यम्बुपानाद् व्यायामात्सर्वव्याधिहरः पयः ।

रुक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौघं स्वादुरसं लघु ॥२५॥

शोफगुल्मोदराशान्न कृमिकुष्ठविषापहम् ।
 आविक्तमधुरस्निग्धगुरुपित्तकफावहम् ॥८॥
 पथ्यकेवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।
 महाभिष्यन्दिमधुरमाहिषवक्त्रिनाशनम् ॥९॥
 निद्राकरशीतकरगव्यान्स्निग्धतरगुरु ।
 उष्णचैकशफबल्यशाखावातहरपथ्य ॥१०॥
 मधुरास्तरसकृच्छलवणानुरसलघु ।
 नार्थातुमधुरस्तन्यकषायानुरसहिमम् ॥११॥
 नस्यास्रोतनयोपथ्यजीवनलघुदोपनम् ।
 हस्तिन्यामधुरवृष्यकषायानुरसगुरु ॥१२॥
 स्निग्धस्थेयेकरशातचक्षुष्यबलवर्द्धनम् ।
 प्रायप्राभातिकक्षीरगुरुविष्टम्भिशीतलम् ॥१३॥
 रात्रौ जोनयुषत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
 द्विपाकराभितप्ताना व्यायामानिलसेवनात् ॥१४॥
 वातानुलोमशान्तिघ्नचक्षुष्यचापराहिकम् ।
 पयोऽभिष्यन्दिगुर्वाणप्रायशपरिकातितम् ॥१५॥
 तदेवोक्तलघुतरमनभिष्यन्दिवैश्रुतम् ।
 वर्जयित्वा स्त्रियास्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ॥१६॥
 धारोष्णगुणवत्क्षीरविपरोतमतोन्यथा ।
 तदेवातिश्रुतसर्वगुरुवृंहणमुच्यते ॥१७॥
 अग्निष्टगन्धमन्तश्चविवर्णविरसञ्चयत् ।
 वज्र्यसलवणक्षीरयञ्चविग्रथितभवेत् ॥१८॥

इति क्षीरवर्गः ।

द्वि तु मधुरमस्तन्यमन्तश्चेति । तत्कषायानुरसस्निग्ध-

मुष्ण पीननविषमज्वरातिमारागोषकमूत्रकृच्छकाश्यापह
वृथ प्राणकर मङ्गल्यञ्च ॥१॥

महाभित्थन्दि मधुर कफमेदोविर्द्धनम् ।

कफपित्तकृदस्त्र स्यादत्यस्त्र रक्तदूषणम् ॥२॥

विदाहि सृष्टविण्मूत्र मन्दजात बिदोषकृत् ।

स्निग्ध विपाके मधुर दीपन बलवर्द्धनम् ॥३॥

वातापह पवितञ्च दधि गव्य रुचिप्रदम् ।

दध्यज कफपित्तघ्न लघु वाचयापहम् ॥४॥

दुर्गामश्वारुकासेषु हितमग्ने प्रदीपनम् ।

विपाके मधुर वृथ वातपित्तप्रसादनम् ॥५॥

बलासवर्द्धन स्निग्ध विशेषाद्वि माहिषम् ।

निपाके कटु सचार गुरु भेद्यौष्टिक दधि ॥६॥

वातमर्शानि कुष्ठानि कृमीन् हन्त्युदराणि च ।

कोऽन कफनाताना दुर्गान्ना चाविक दधि ॥७॥

रसे पाके च मधुरमत्यभित्थन्दि दीपलम् ।

दीपनीयमचक्षुष्य वाडव दधि वातलम् ॥८॥

रूक्षमुष्ण कषायञ्च कफमूत्रापहञ्च तत् ।

स्निग्ध विपाके मधुर बल्य सन्तर्पण गुरु ॥९॥

चक्षुष्यमग्र दोषघ्न दधि नाय्या गुणोत्तरम् ।

लघु पाके बलासघ्न वीर्योष्ण पक्तिनाशनम् ॥१०॥

कषायालुरस नाय्या दधि वर्द्धीविर्द्धनम् ।

दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ॥११॥

विज्ञेयमेषु सर्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ।

वातघ्न कफकृत् स्निग्ध वृ हृण न च पित्तकृत् ॥१२॥

कुर्याद्भक्ताभिलाषेण दधि यत् सुपरिसृतम् ।
 शृतात् चीगात्तु यज्जात गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ॥११॥
 वातपित्तहर रुच्य धात्वग्निबलवर्धनम् ।
 दध्न सरो गुरुहृष्यो विघ्ने योऽनिलनाशन ॥१४॥
 वक्त्रैर्विधमनसापि कफशुक्रविवर्धन ।
 दधि त्वसार रुच्यञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥१५॥
 दीपनीय लघुतरं सकषाय रुचिप्रदम् ।
 शरदग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ॥१६॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ।
 लृणाक्लमहरं मस्तु लघु स्त्रीनोविशोधनम् ॥१७॥
 श्लेष्म कषाय मधुरमहृथ कफवातनुत् ।
 प्रह्लादन प्रीणनञ्च भिनत्त्याशु मलञ्च तत् ॥१८॥
 बलमावहते चापि भक्तच्छन्दं करोति च ॥१९॥
 स्वादुस्त्वमत्यस्तकमन्दजातं तथा शृतचीरभवं सरञ्च ।
 असारमैव दधि सप्तधाऽस्मिन् वर्गे स्मृता मस्तुगुणास्तथैव ॥२०॥
 इति दधिवर्गः ।

तक्र मधुरमस्त कषायानुरसमुष्णवीर्यं लघु रुच्यम-
 ग्निदीपन गरशोफातिसारग्रहणीपाण्डुरोगार्शु प्रीहगुल्मा-
 रोचक विषमज्वर-लृणाच्छर्दि प्रसेकशूलमेदः श्लेष्मानिलहर
 मधुरावपाक हृद्यं मूत्रकृच्छ्रहृद्व्यापत्प्रशमनमहृथञ्च ॥१॥

मन्यनादिपृथग्भूतस्त्रैहमर्द्धोदकन्तु यत् ।
 नातिसान्द्रद्रव तक्र स्वादुस्त्व तुवरं रसे ।
 यत्तु सस्त्रैहमजल मथित घोलमुच्यते ॥२॥
 तक्रं नैव क्षते दद्याद्दीर्घकाले न दुर्बले ।

न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥३॥
 शोतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्थेष्वाभयेषु च ।
 मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं प्रशस्यते ॥४॥
 तत् पुनर्मधुर श्लेष्मप्रकोपण पित्तप्रशमनञ्च । अन्न
 वातघ्न पित्तकरञ्च ॥५॥

वातेऽन्न सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् ।
 पिबेत्तक्र कफे चापि व्योषद्वारसमायुतम् ॥६॥
 ग्राहिणी वातला रुक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ।
 तक्राक्षधुतरो मण्ड कूर्चिकादधितक्रज ॥७॥
 गुरु किलाटोऽनिलहा पु स्वनिद्राप्रद स्मृत ।
 मधुरौ वृ हृष्यौ वृथौ तद्वत्पीयूषमोरटौ ॥८॥

नवनीत पुनः सद्यस्क लघु सुकुमार मधुर कषायमी-
 षदन्न शीतल मेघ्य दीपन हृद्य सग्राहि पित्तानिलहर
 हृथमविदाहि क्षयकासश्वासत्रणार्थोऽर्दितापह गुरुकफ-
 मेदोविवर्धन बलकर वृ हृणं शोषघ्न विशेषतो बालाना
 प्रशस्यते । क्षीरोत्थ पुनर्नवनीतमुक्त्वाष्टस्त्रिह माधुर्ययुक्त-
 मतिशीत सौकुमार्यकर चक्षुथ सग्राहि रक्तपित्तनेत्ररो-
 गहर प्रसादनञ्च । सन्तानिका पुनर्वातघ्नी तर्पणी बल्या
 वृथा स्निग्धा रुक्षा मधुरा मधुरविपाका रक्तपित्तप्रसा-
 दनी गुर्वी च ॥९॥

विकल्प एष दध्यादिः श्रेष्ठो गव्योऽभिवर्णितः ।

विकल्पानवशिष्टास्तु क्षीरवीर्यात्ममादिशेत् ॥१०॥

अथ घृतम् ।

घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्यं ऋदु मधुरमल्पाभिषन्दि

स्नेहनमुदावर्तीआढापस्मार-शूलज्वरानाहवातपित्तप्रशम-
नमग्निदीपन स्मृतिमनिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमा-
र्यौजस्तेजोवलकरमायुष्य वृष्य मेध्य वयस्थापन गुरु
चक्षुष्य स्नेहार्भाभवर्द्धन प्राम्पालक्ष्मीप्रशमन विषहर रक्तो-
न्नञ्च ॥११॥

विपाके मधुर शीतं वातपित्तविषापहम् ।

चक्षुष्यमग्न्य बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥१२॥

आज घृत दीपनीयं चक्षुष्य बलवर्द्धनम् ।

कासे श्वासे क्षये चापि पथ्य पाके च तल्लघु । १३॥

मधुर रक्तपित्तघ्न गुरु पाके कफावहम् ।

वातपित्तप्रशमन सुशीत माहिष घृतम् ॥१४॥

औष्ट कटुरस पाके शोफक्रिमिविषापहम् ।

दोषन रुफवातघ्न कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥१५॥

पाके लघ्वाविक सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणे ।

कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कस्मि च तद्धितम् ॥१६॥

पाके लघूष्णवीर्यञ्च कषाय कफनाशनम् ।

दीपन बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफ घृतम् ॥१७॥

चक्षुष्यमग्न्य स्त्रीणान्तु सर्पिं स्यादखतोष्णम् ।

वृद्धिं करोति देहान्ग्योर्लघुपाक विषापहम् ॥१८॥

कषाय बद्धविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।

हन्ति कार्णवं सर्पिं कण्कुष्ठविषक्रिमीन् । १९॥

क्षीरघृत् पुन सग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमन
नेत्ररोमहितञ्च । सर्पिर्मण्डसु मधुर सरो योनिश्रोत्राक्षि
शिरसा शूलघ्नो वस्तिनस्यान्निप्रपूरणेषूपदिश्यते । सर्पिं

पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामेदउन्मादो-
दरज्वरगरशोफापक्ष्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरशूलघ्नं दीपनं
वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते ॥२०॥

भवन्ति चात्र ।

पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।

मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापक्ष्मारनाशनम् ॥२१॥

एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम् ।

रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥२२॥

पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः ।

बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम् ॥२३॥

सर्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥२४॥

अथ तैलानि ।

तैलं त्वाग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं वृहणं
प्रीणनं व्यवायि सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकासि वृथ्यं
त्वक्प्रसादनं मेधामार्दवमासस्थैर्यवर्णबलकरं चक्षुष्यं बद्धं
सूत्रलेखनं तिक्तकषायानुरसं पाचनमनिलबलासक्षयकरं
क्रिमिघ्नमशीतपित्तजननं योनिशिरकर्णशूलप्रशमनं
गर्भाशयशोधनञ्च तथा छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथित-
क्षतपिञ्चितभग्नस्फुटितक्षाराग्निदग्धविक्षिष्टदारिताभिहत-
दुर्भग्नसृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परिषेकाभ्यङ्गावगाहेषु
तिलतैलं प्रशस्यते ॥१॥

तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।

अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥२॥

एरण्डतैल मधुरमुष्णं तीक्ष्ण दीपनं कटुकषायानुरस
सूक्ष्मं स्त्रीतोविशोधन त्वच्य वृष्य मधुरविपाक वयःस्थापनं
योनिशुक्रविशोधनमारोग्यमेधाकान्तिस्मृतिबलकर वात-
कफहरमधोभागदोषहरञ्च ३॥

निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकवृचककृतवेधनार्कक-
म्भिष्यकहस्तिकर्णपृथ्वीकापोलुकरञ्जोद्गुदोशिग्रुसर्षपसुवर्चला-
विडङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्मुष्णवीर्याणि
कटूनि कटुविपाकानि सराख्यनिलकण्ठमिकुष्ठप्रमेहशिरो-
रोगहराणि चेति ॥४॥

वातघ्नं मधुर तेषु क्षौम तैलं बलावहम् ।

कटुपाकमचक्षुष्यं स्निग्धोष्णं गुरु पित्तलम् ॥५॥

क्षमिन्न सार्धप तैल कण्डूकुष्ठापह लघु ।

कफमेदोऽनिलहर लेखनं कटु दीपनम् ॥६॥

क्षमिन्नमिद्गुटीतैलमोषत्तिकं तथा लघु ।

कुष्ठामयक्षमिहरं दृष्टिशुक्रबलापहम् ॥७॥

विपाके कटुक तैलं कौसुम्भ सर्वदोषकृत् ।

रक्तपित्तकरं तीक्ष्णमचक्षुष्यं विदाहि च ॥८॥

किराततिक्तकाऽतिमुक्तकविभीतकनालिकेरकोलाक्षो-
डजीवन्तो-पियालकवृन्दारसूर्यवस्त्रोत्रपुसैवारककर्कारकुआ-
ण्डप्रभृतीनां तैलानि मधुराणि मधुरवीर्यविपाकानि वात-
पित्तप्रशमनानि शीतवीर्याण्यभिष्यन्दोनि सृष्टविण्मूत्रा-
ण्यग्निसादनानि चेति ॥९॥

मधुककाश्मर्यपलायतैलानि मधुः कषायाणि कफपित्त-
प्रशमनानि ॥१०॥

तुवरकभक्षातकतैले उष्णे मधुरकषायै तिक्तानुरसे वात-
कफकुष्ठमेदोमेहकमिहरे उभयतोभागदोषहरे च ॥११॥

सरलदेवदारुगण्डीरशिंशपागुरुसारस्नेहास्तिक्तकटुक-
षाया दुष्टव्रणशोधना कृमिकफकुष्ठानिलहराश्च ॥१२॥

तुम्बीकोशाम्बदन्तीद्रवन्तोश्यामासप्तलानोलिकाकम्पि-
क्षकशङ्खिनीस्नेहास्तिक्तकटुकषाया अधोभागदोषहराः
कृमिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टव्रणशोधनाश्च ॥१३॥

यवतिक्ततैलं सर्वदोषप्रशमनमीषत्तिक्तमग्निदीपनं
लेखनमैध्य पथ्य रसायनञ्च ॥१४॥

एकैषिकातैलं मधुरमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं
श्लेष्माभिवर्द्धनम् ॥१५॥

सहकारतैलमीषत्तिक्तमतिसुगन्धिं वातकफहरं रुक्षं
मधुरकषायं रसवन्नातिपित्तकरञ्च ॥१६॥

फलोद्भवानि तैलानि यान्यनुक्तानि कानिचित् ।

गुणान् कर्म च विज्ञाय फलवृत्तानि निर्दिशेत् ॥१७॥

यावन्तं स्यावरा, स्नेहाः समामात्यरिकीर्त्तिताः ।

सर्वे तैलगुणा ज्ञेया सर्वे चानिलनाशनाः ॥१८॥

सर्वेभ्यस्त्रिह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ।

निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि ॥१९॥

ग्राम्यानूपोदकानाञ्च वसामेदोमज्जानो गुरुष्णमधुरा
वातघ्ना जाङ्गलैकशः कृम्यादादीना लघुशीतकषाया रक्त-
पित्तघ्ना, प्रतुद्विष्किराणा श्लेष्मघ्ना । तत्र घृततैलवसामे-
दोमज्जानो यथोत्तरं गुरुविपाका वातहराश्च ॥२०॥

अथ मधुवर्गः ।

मधु तु मधुर काषायानुरस रुच्यं शीतमग्निदीपन
वर्यं बल्यं लघु सुकुमार लेखन हृद्य सन्धान शोधन
रोपण वाजीकरण सग्राहि चक्षु प्रसादन सूक्ष्ममार्गानु
सारि पित्तश्लेष्ममेदोमेहहिकाश्वासकासातिसारच्छर्दिह-
ष्णाकृमिविषप्रशमन ह्लादि त्रिदोषप्रशमनञ्च नक्तु लघुत्वा-
त्कफघ्न पैच्छित्यान्वाधुर्यात्कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् ॥१॥

पौत्तिक भ्रामरं क्षौद्र माक्षिक छात्रमेव च ।

आर्य्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥२॥

विशेषात्पौत्तिकं तेषु रुक्षोष्णं सविषान्वयात् ।

वातासृक्पित्तकृच्छेदि विदाहि मदकृन्नाधु ॥३॥

पैच्छित्यात् स्वादुभूयस्त्वादु भ्रामर गुरुसञ्चितम् ।

क्षौद्र विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनम् ॥४॥

तस्मात्क्षुत्तरं रुच्यं माक्षिकं प्रवरं स्मृतम् ।

श्वासादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥५॥

स्वादुपाकं गुरु हिमं पिच्छिलं रक्तपित्तजित् ।

श्वितमेहकृमिहरं विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥६॥

आर्य्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ।

कषायं कटुपाके च बल्यं तित्तामवातकृत् ॥७॥

मौद्दालकं रुचिकरं स्वर्ग्यं कुष्ठविषापहम् ।

कषायमुष्णमस्त्रञ्च पित्तकृत् कटुपाकि च ॥८॥

छर्दिमेहप्रशमनं मधु रुच्यं दलं द्रवम् ।

हृहणीयं मधु नवं नातिश्लेष्महरं स्मरम् ॥९॥

मेदस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनम् ।

दोषत्रयहर पक्वमामसक्त त्रिदोषकृत् ॥१०॥

तद्युक्त विविधैर्योगैर्निहन्त्यादामयान् बहून् ।

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि पर मधु ॥११॥

तत्तु नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविरुद्धाना पुष्पर-
साना सविषमक्षिकासम्भवत्वाच्चानुष्णोपचारम् ॥१२॥

उष्णैर्विरुध्यते सर्वे विषान्वयतया मधु ।

उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णे वा तं निहन्ति यथाविषम् ॥१३॥

तत्सौकुमार्याच्च तथैव शैल्यान्नानीषधीना रससम्भवाच्च ।

जणैर्विरुध्यते विशेषतश्च तथान्तरीक्षेण जलेन चापि ॥१४॥

उष्णेन मधु सयुक्त वमनैष्ववचारितम् ।

अपाकादनवस्थानान्न विरुध्यते पूर्ववत् ॥१५॥

मध्वामात्परतस्त्वन्वदाम' कष्टं न विद्यते ।

विरुद्धोपक्रमत्वात्तत् सर्वं हन्ति यथाविषम् ॥१६॥

अथेक्षुवर्गः ।

इक्षुवो मधुरा मधुरविपाका गुरव शीता' स्निग्धा
बल्या' वृथा मूलला रक्तपित्तप्रशमना, क्षमिकफकराश्चेति ।

ते चानेकविधा । तद्यथा ॥१॥

पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वशक' शतपोरक' ।

कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षु सूचिपत्रकः ॥२॥

नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।

इत्येता जातय' स्थौल्याद् गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥३॥

सुशीतो मधुर स्निग्धो हृ हृण स्नेहल सरः ।

अविदाही गुरुर्हृथ पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥४॥

आभ्या तुल्यगुणः किञ्चित्सक्षारो वशको मतः ।

वगवच्छतपोरसु किञ्चिदुष्णं स वातहा ॥५॥
 कान्तारतापसाविष्णू वशकानुगुणौ मयि ।
 एवङ्गुणसु काष्ठेक्षु, स तु वातप्रकोपण ॥६॥
 सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रक ।
 वातला, कफपित्तघ्ना सकषाया विदाहिन ॥७॥
 कोशकारो गुरु, शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ।
 अतीवमधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु ॥८॥
 अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणा लवणो रसः ।
 अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारण ।
 वक्तप्रह्लादको वृथो दन्तनिष्पीडितो रस ॥९॥
 गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तित ।
 पक्वो गुरु, सरः स्निग्धः स तीक्ष्णः कफवाननुत् ॥१०॥
 फाणित गुरु मधुरमभिष्यन्दि वृ हणमवृथ विदोषक-
 च । गुडः सक्षारमधुरो नातिशीतः स्निग्धो मूत्ररक्तशोधनो
 नातिपित्तजिह्वातघ्नो मेदः कफकरो बल्यो वृथश्च ॥११॥
 पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृकप्रसादनः ।
 स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमः स्मृतः ॥१२॥
 मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराविमलजाता उत्तरोत्तर शीताः
 स्निग्धा गुरुतरा मधुरतरा वृथा रक्तपित्तप्रसादनास्तृणाप्र-
 शमनाश्च ॥१३॥

यथा यथैषा वैमल्य मधुरत्व तथा तथा ।

स्नेहगौरवशैत्वानि सरत्वञ्च तथा तथा ॥१४॥

यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराणां स्वको गुणः ।

तेन तेनैव निर्देश्यरूपा विस्त्रावर्षी गुणः ॥१५॥

सारस्थिता सुविमला नि ज्वारा च यथा यथा ।

तथा तथा गुणवती विज्ञेया शर्करा बुधै ॥१६॥

मधुशर्करा पुनश्छर्द्यतीसारहरी रुक्षा छेदनी प्रह्ला-
दनी कषायमधुरा मधुरविपाका च । यवासशर्करा मधुर-
कषाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति ॥१७॥

यावत् शर्करा प्रोक्ता सर्वा दाहप्रणाशनाः ।

रक्तपित्तप्रशमनाश्छर्दिमूर्च्छादृषापहा ॥१८॥

रूक्ष मधूकपुष्पोत्थ फाणित वातपित्तकृत् ।

कफघ्न मधुर पाके कषाय वस्तिद्रूषणम् ॥१९॥

अथ मद्यवर्गः ।

सर्वं पित्तकर मद्यमक्ल दीपनरोचनम् ।

भेटन कफवातघ्न हृद्य वस्तिविशोधनम् ॥२०॥

पाके लघु विदाह्युष्ण तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् ।

विकासि सृष्टविस्मूत्र शृणु तस्य विशेषणम् ॥२१॥

मार्दीकमावदाहित्वाश्मधुरान्वयतस्तथा ।

रक्तपित्तेऽपि सतत बुधैर्न प्रतिषिध्यते ॥२२॥

मधुर तद्धि रूक्षञ्च कषायानुरस लघु ।

लघुपाकि सर शोषविषमज्वरनाशनम् ॥२३॥

मार्दीकाल्पान्तरं किञ्चित् खार्जूर वातकोपनम् ।

तदेव विशद रुच्यं कफघ्न कर्षण लघु ॥२४॥

कषायमधुर हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम् ।

कासार्योश्महणीदोषमूत्राघातानिलापहा ॥२५॥

स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा हृद्यदीपनी ।

कासार्योश्महणीश्वासप्रतिश्लायविनाशनी ॥२६॥

श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमासकरी सुरा ।
 हृद्यं रोचकहृतकुक्षितोदशूलप्रमर्दनी ॥८॥
 प्रसन्ना कफवाताग्नीविवन्ध्यानाहनाशनी ।
 पित्तलात्यकफा रूक्षा यवेर्वातप्रकोपणी ॥९॥
 विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधूलिका ।
 रूक्षा नातिकफा वृथा पाचनी चाक्षिकी स्मृता ॥१०॥
 त्रिदोषो भेद्यवृथश्च कोहलो वदनप्रिय ।
 ग्राह्युक्षो जगल पक्ता रूक्षस्तृट् कफशोफहृत् ॥११॥
 हृद्य प्रवाहिकाटापदुर्नामानिलशोषहृत् ।
 वक्त्रसो हतसारत्वाद्विष्टम्भी वातकोपन ॥१२॥
 दीपन सृष्टविन्मूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरु ।
 कषायो मधुर सीधुर्गौड पाचनदीपन ॥१३॥
 शार्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्तिशोधन ।
 वातघ्नो मधुर पाके हृद्य इन्द्रियबोधन ॥१४॥
 तद्वत् पक्करस सीधुर्बलवर्णकर, सर ।
 शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्य श्लेष्माग्निंसा हित ॥१५॥
 कर्षण शीतरसिक, श्वयथूदरनाशन ।
 वर्णकज्जरण, स्वर्ग्यो विबन्धघ्नोऽग्निंसा हित ॥१६॥
 आक्षिक पाण्डुरोगघ्नो व्रण्य सग्राहको लघु, ।
 कषायमधुर, सीधु पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादन ॥१७॥
 जाम्बवो बद्धनिस्त्यन्दस्तुवरो वातकोपन, ।
 तीक्ष्ण, सुरासवो हृद्यो मृत्रल, कफवातनुत् ॥१८॥
 सुखप्रिय, स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
 लघुर्मध्वासवम्हेदी मेहकुष्ठविषापहः ॥१९॥

तित्त, कषायशोफघ्नस्तीक्ष्ण स्वादुरवातकृत् ।
 तीक्ष्ण कषायो मदकृद् दुर्नामकफगुल्महृत् ॥२०॥
 कर्ममेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरु ।
 बल्य पित्तहरो वर्यो मृद्वीकेक्षुरसासव ॥२१॥
 शीघ्रमधूकपुष्पोऽस्थो विदाह्यग्निबलप्रद ।
 रुक्ष कषायकफहृद्वातपित्तप्रकोपण ॥२२॥
 निर्दग्धद्रसतश्चान्यान कन्दमूलफलासवान् ।
 नव मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादिकोपनम् ॥२३॥
 अनिष्टगन्ध विरसमहृद्यञ्च विदाहि च ।
 सुगन्धि दीपनं हृद्य रोचिष्णु कर्मनाशनम् ॥२४॥
 स्फुटस्त्रोतस्कर जोर्ण लघु वातकफापहम् ।
 अरिष्टो द्रव्यसयोगसस्कारादधिको गुणै ॥२५॥
 बहुदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च स* ।
 दोपन कफवातघ्न सर, पित्तविरोधन ॥२६॥
 शूलाक्षानोदरप्लीहज्वराजीर्णशसा हित* ।
 पिप्पल्यादिकृतो गुल्मकफरोगहर स्मृत, ॥२७॥
 चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तीऽरिष्टा रोगहरा पृथक् ।
 अरिष्टासवसीध्ना गुणान् कर्माणि चादिशेत् ॥२८॥
 बुद्ध्या यथास्व सस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् ।
 सान्द्रं विदाहि दुर्गन्ध विरस कृमिल गुरु ॥२९॥
 अहृद्य तरुण तीक्ष्णमुष्ण दुर्भाजनस्थितम् ।
 अल्पीषध पर्युषितमत्यच्छ पिच्छिलञ्च यत् ॥३०॥
 तद्वज्य सर्वदा मद्य किञ्चिच्छेषन्तु यद्ववेत् ।
 कत्र यत् स्तोकसम्भार तरुण पिच्छिल गुरु ॥३१॥

कफप्रकोपि तन्मद्य दुर्जरञ्च विशेषतः ।
 पित्तप्रकोपि बहुल तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च ॥३२॥
 अह्वय फेनिल पूति क्लमिल विरसं गुरु ।
 तथा पर्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनम् ॥३३॥
 सर्वदोषैरुपेतन्तु सर्वदोषप्रकोपणम् ।
 चिरस्थितं जातरस दीपन कफवातजित् ॥३४॥
 रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् ।
 तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्यतः ॥३५॥
 सौक्ष्म्यादौक्ष्ण्याच्च तेक्ष्ण्याच्च विकासित्वाच्च वक्त्रिणा ।
 समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरुद्धं मागतम् ॥३६॥
 विक्षोभ्येन्द्रियचेतासि वीर्यं मदयतेऽचिरात् ।
 क्षिरेण श्लैष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः ।
 अचिरादातिके दृष्ट पेत्तिके शीघ्रमेव तु ॥३७॥
 सात्त्विके शीचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः ।
 गीताध्ययनसौभाग्यसुरतोत्साहकृन्मदः ॥३८॥
 राजसे दुःखशूलत्वमात्मत्याग ससाहसम् ।
 कलहं सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे मदः ॥३९॥
 अशौचनिद्रामात्मर्थ्यागम्यागमनलोलता ।
 असत्यभाषणञ्चापि कुर्याद्वि तामसे मदः ॥४०॥
 रक्तपित्तकर शुक्लच्छेदि मुक्ताविपाचनम् ।
 वैस्वर्ग्यं जरण श्लेष्मपाण्डुक्लिमिहर लघु ॥४१॥
 तीक्ष्णोष्ण मूत्रल हृद्यं कफघ्न कटुपाकि च ।
 तद्वत्तदासुत सर्वं रोचनञ्च विशेषतः ॥४२॥
 गौडानि रसशुक्तानि मधुशुक्तानि यानि च ।

यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च ॥४३॥
 तुषाम्बु दीपन हृद्य हृत्पाण्डुकमिरोगनुत् ।
 ग्रहण्यर्शोविकान्न भेदि सौवोरक तथा ॥४४॥
 धान्यान्तु धान्ययोनिस्वादीपनं दाहनाशनम् ।
 स्पर्शात्पानात् तु पवनकफटणाहर लघु ॥४५॥
 तीक्ष्णाच्च निर्हरेदाशु कफ गण्डूषधारणात् ।
 मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यमलघोषकृत्मापहम् ॥४६॥
 दीपन जरणं भेदि हितमास्थापनेषु च ।
 समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्त्विकमुच्यते ॥४७॥

अथ मूत्राणि ।

गोमहिषाजाविगजहयखरोष्ट्राणां तीक्ष्णानि कटून्त्य-
 णानि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफ-
 वातकृमिमेदाविषगुल्मार्श-उदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोग-
 हराणि हृद्यानि दीपनानि च समान्यतः ॥१॥

भवन्ति चात्र ।

तत्सर्वं कटु तीक्ष्णाणां लवणानुरस लघु ।
 शोधन कफवातघ्न कृमिमेदोविषापहम् ॥२॥
 अर्शोजठरगुल्मघ्न शोफारोचकनाशनम् ।
 पाण्डुरोगहर भेदि हृद्य दीपनपाचनम् ॥३॥
 गोमूत्र कटु तीक्ष्णोष्णं सच्चारत्वान्न वातलम् ।
 लघुग्निदीपन मेध्यं पित्तल कफवातजित् ॥४॥
 शूलगुल्मोदगानाहविरेकास्थापनादिषु ।
 मूत्रप्रथोऽनाब्जेषु गन्ध मूत्र प्रयोजयेत् ॥५॥
 दुर्गन्धोदरशूलपकुष्ठमेरात्रिशुद्धिषु ।

अनाहशोफगुल्मेषु दास्यु रोगे च माहिषम् ॥६॥
 कासश्वासापह शोषकामलापाण्डु रोगनुत् ।
 कटु तिक्तान्वित छागमीषन्मारुतकोपनम् ॥७॥
 कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्चोग्रहे हितम् ।
 सक्षारन्तिककटुकमुष्ण वातघ्नमाविकम् ॥८॥
 दीपन कटु तीक्ष्णोष्ण वातचेतोविकारनुत् ।
 आश्व कफहर मूत्र कृमिदद्रुषु शस्यते ॥९॥
 सतिक्तं लवण भेदि वातघ्न पित्तकोपनम् ।
 तीक्ष्णं चारे किलासे च नागं मूत्र प्रयोजयेत् ॥१०॥
 गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
 दीपन गार्दभं मूत्र कृमिवातकफापहम् ॥११॥
 शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् ।
 अर्शोघ्न कारभ मूत्र मानुषन्तु विषापहम् ॥१२॥
 द्रवद्रव्याणि सर्वाणि समासात् कीर्त्तितानि तु ।
 कालदेशविभागज्ञो नृपतर्दातुमर्हति ॥१३॥

— — —

षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

धन्वन्तरिमभिवाद्य सुश्रुत उवाच प्रागभिहितं प्राणिना
 पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसा च । स षट्सु रसेष्वायत्तः ।
 रसाः पुनर्द्रव्याश्रयिणो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकनिमित्ते च
 क्षयवृद्धौ दोषधातूनां साम्यञ्च । ब्रह्मादेरपि च लोकस्याहार
 स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुराहारादेवाभिवृद्धिर्वलमारोग्य व-
 र्णोन्द्रियप्रसादश्च तथाहारवैषम्यादस्वास्थ्यम् । तस्याशितपीत-

लीढखादितस्य नानाद्रव्याभक्तस्थानिकविधविकल्पस्थानिक-
विधप्रभावस्य पृथक् पृथक् द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकप्रभवक-
र्माणीच्छामि ज्ञातुं न ह्यनवबुद्धस्वभावा भिषज स्वस्थानु-
वृत्ति रोगनिग्रहणञ्च कर्तुं समर्था । आहारमूलाश्च सर्व-
प्राणिनो यस्मात्तस्मादन्नपानविधिमुपदिशतु मे भगवानि-
त्युक्तं प्रीवाच भगवान् धन्वन्तरिरयं खलु वक्तुं सुश्रुत ।
यथाप्रश्नमुच्यमानमुपधारयस्व । तत्र लोहितकशालिकलम-
कदर्भकपाण्डुक-सुगन्धकशकुनाहृतपुष्पाण्डकपुण्डरीकमहा-
शालिगीतभीरुकरोधपुष्पकदीर्घशूककाञ्चनक-महिषमस्तक-
हायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः शालयः ॥१॥

मधुरा वीर्यत शीता लघुपाका बलावहा ।

पित्तघ्नाल्पानिलकफा स्निग्धा बद्धाल्यवर्चसः ॥२॥

तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्न शुक्रमूत्रलः ।

चक्षुष्यो वर्णबलकृत् स्वर्यो हृद्य अमापह ॥३॥

व्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविषापह ।

तस्मादल्पान्तरगुणा क्रमशः शालयोऽवराः ॥४॥

षष्टिककाङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपु-
ष्पकमहाषष्टिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः ॥५॥

रसे पाके च मधुरा शमना वातपित्तयोः ।

शालीनाञ्च गुणैस्तुल्या वृद्ध्या कफशुक्रला ॥६॥

षष्टिकः प्रवरस्तेषां कषयानुरसो लघु ।

भृदुः स्निग्धस्तिदोषघ्न स्थैर्यकृद् बलवर्द्धन ॥७॥

विपाके मधुरो ग्राही तुल्यो लोहितशालिभिः ।

शिषास्त्वल्पान्तरगुणाः षष्टिकाः क्रमशो गुणैः ॥८॥

कृष्णव्रीहिशान्तामुखजतुमुखनन्दीमुखलावाक्षत्वरित-
ककुकुटाण्डकपारापतकपाटलाभृतयो व्रीहय ॥८॥

कषायमधुरा पाके मधुरा वीर्यतोऽहिमा ।

अल्पाभिष्यन्दिनस्तुल्या षष्टिकैर्बद्धवर्चस ॥९॥

कृष्णव्रीहिवरस्तेषां कषायानुरसो लघु ।

तस्मादल्पान्तरगुणा क्रमशो व्रीहयोऽपरे ॥१०॥

दग्धायामवनौ काता, शालयो लघुपाकिन ।

कषाया बद्धविस्मूत्रा रूक्षा श्लेष्मापकर्षणा ॥११॥

स्थलजा कफपित्तघ्ना कषाया कटुकान्वयाः ।

किञ्चित्सतिक्कमधुरा पवनानलवर्जना ॥१२॥

केदारा मधुरा वृथा बल्या पित्तनिवर्हणा ।

ईषत्कषायाल्पमला गुरव कफशुक्रला ॥१३॥

रोप्यातिरोप्या लघव शीघ्रपाका गुणोत्तरा ।

अदाहिनो दोषहरा बल्या मृत्रविवर्जना ॥१४॥

शालयश्छिन्नरूढा ये रूक्षास्ते बद्धवर्चस ।

तिक्ता, कषाया पित्तघ्ना लघुपाका कफावहा ॥१५॥

विस्तरेणायमुद्दिष्ट शालिवर्गो हिताहित ।

तद्वत् कुधान्यमुन्नादिमाषादीनाञ्च वक्ष्यते ॥१६॥

अथ कुधान्यवर्गः ।

कीरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकाप्रिय-
ङ्गुमधूलिकानान्दीमुखीकुरुविन्दगवेधुकवकतोदपर्णीमु-
कुन्दकवेणुयवप्रभृतय कुधान्यविशेषा ॥१॥

उष्णा, कषायमधुरा रूक्षा, कटुविपाकिनः ।

श्लेष्मघ्ना बद्धनिरुन्दा वातपित्तप्रकोपणाः ॥२॥

कषायमधुरास्तीषां शीतपित्तापहा स्मृता ।
 कोद्रवश्च सनीवार श्यामाकश्च सशान्तनु ॥३॥
 क्षणा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गव ।
 यथोत्तर प्रधाना स्यूद्धा कफहरा स्मृता ॥४॥
 मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा ।
 विशोषी तत्र भूयिष्ठ वरुक. समुकुन्दक ॥५॥
 रुक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्योष्णा कटुपाकिन ।
 बड्मूत्रा. कफहरा. कषाया वातकोपनाः ॥६॥
 मुद्गवनमुद्गकलायमकुष्ठमसूरमङ्गल्यचणकसतीनत्रिपुट-
 कहरिखाटकीप्रभृतयो वैदला ॥७॥
 कषायमधुरा शीता कटुपाका मरुत्कीराः ।
 बड्मूत्रपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥८॥
 नात्यर्थं वातलास्तेषु मुद्गा दृष्टिप्रसादना. ।
 प्रधाना हरितास्तत्र वन्या मुद्गसमा स्मृता ॥९॥
 विपाके मधुरा प्रोक्ता मसूरा बड्गवर्चस. ।
 मकुष्ठका' लमिकरा कलाया प्रचुरानिला ॥१०॥
 खाटकी कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपणी ।
 वातला शीतमधुरा सकषाया विरुचणा. ॥११॥
 कफशोणितपित्तघ्नाश्चणका. पुस्त्वनाशना. ।
 हरेणव सतीनाश्च विज्ञेया बड्गवर्चस. ॥१२॥
 ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाभ्यानकारका ॥१३॥
 माषो गुरुभिन्नपुरीषमूत्र स्निग्धोष्णवृथो मधुरोऽनिलघ्न ।
 सन्तर्पण स्तन्यकरो विशेषाद्वलप्रद. शुक्रकफावहश्च ॥१४॥
 कषायभावान्न पुरीषभेदी

न मूत्रलो नैव कफस्य कर्त्ता ।
 स्वादुर्विपाके मधुरोऽलसान्द्रः
 सन्तर्पण स्तन्यरुचिप्रदश्च ॥१५॥
 माषै समानं फलमात्मगुप्त-
 मुक्तञ्च काकाण्डफल तथैव ।
 आरण्यमाषा गुणत प्रदिष्टा
 रूक्षा कषाया अविदाहिनश्च ॥१५॥
 उष्ण कुलथो रसत कषायः
 कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।
 शुक्राश्मरीगुल्मनिषूदनश्च
 सग्राहक पीनसकासहारी ॥१६॥
 आनाहमेदोगुदकीलहिका-
 श्वासापह शोणितपित्तकञ्च ।
 कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो
 विशेषतो वन्यकुलथ उक्त ॥१७॥
 ईषत्कषायो मधुर सतिक्त
 सग्राहक पित्तकरस्तथोष्ण ।
 तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठ
 सिग्धो व्रणालेपन एव पथ्य ॥ १८ ॥
 दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽल्पमूत्र-
 स्तन्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च ।
 तिलेषु सर्वेष्वसित प्रधानो
 मध्यः सितो ह्रीनतरास्तथान्ये ॥ १९ ॥
 ख्व कषायो मधुरो हिमश्च

कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
 व्रणेषु पथ्यास्तिलवच्च नित्य
 प्रबद्धमूत्रो बहुवातवर्चा ॥ २० ॥
 स्थैर्याग्निमेधास्तरवर्णकच्च
 स पिच्छिल स्थूलविलेखनश्च ।
 मेदोमरुत्तृङ्हरणोऽतिरूच
 प्रसादन शोणितपित्तयोश्च ॥ २१ ॥
 एभिर्गुणैर्हीनतरास्तु किञ्चिद्
 विद्याद् यवेभ्योऽतियवान् विशेषै ।
 गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च
 बल्य स्थिर शुक्ररुचिप्रदश्च ॥ २२ ॥
 स्निग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहन्ता
 सन्धानकृत् श्लेष्मकरः सरश्च ।
 रूचः कषायो विषशोफशुक्र-
 बलासदृष्टिचयकृद् विदाही ॥ २३ ॥
 कटुर्विपाके मधुरस्तु शिम्ब.
 प्रभिन्नविष्मारुतपित्तलश्च ।
 सिताक्षिता पीतकरक्तवर्णा
 भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बा ॥ २४ ॥
 यथोदितास्ते गुणत प्रधाना
 ज्ञेया कटूष्णा रसपाकयोश्च ।
 सहाद्वय मूलकजाश्च शिम्बा
 कुशिम्बिवल्लीप्रभवास्तु शिम्बा. ॥ २५ ॥
 ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च

बलप्रदा पित्तनिवर्हणाश्च ।
 विदाहवन्तश्च भृशश्च रूक्षा
 विष्टभ्य जीर्यन्त्यनिलप्रदाश्च ॥ २६ ॥
 रुचिप्रदाश्चैव सुदुर्जराश्च
 सर्वे स्मृता वैदलिकास्तु शिम्बा ।
 कटुविपाके कटुक कफघ्नी
 विदाहिभावादहित कुसुम्भ ॥ २७ ॥
 उष्णातसी स्वादुरसाऽनिलघ्नी
 पित्तोत्त्वणा स्यात् कटुका विपाके ।
 पाके रसे चापि कटु प्रदिष्ट
 सिद्धार्थक शोणितपित्तकोपी ॥ २८ ॥

तीक्ष्णोष्णरूक्षः कफमारुतघ्नस्तथागुणश्चासितसर्षपोऽपि ॥ २९ ॥

अनात्तव व्याधिहतमपर्यागतमेव च ।
 अभूमिज नवच्चापि न धान्य गुणवत् स्मृतम् ॥ ३० ॥
 नव धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।
 विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढ दृष्टिदूषणम् ॥ ३१ ॥
 शाल्यादे सर्षपान्तस्त्र विविधस्यास्य भागश्च ।
 कालप्रमाणसंस्कारमात्रा सम्परिकीर्तिता ॥ ३२ ॥
 अत ऊर्ध्वं मासवर्गानुपदेक्ष्याम ।

तद्यथा । जलेशया आनूपा ग्राम्या क्रव्यभुज एकशफा
 जाङ्गलाश्चेति षण्मासवर्गास्तेषा वर्गाणामुत्तरोत्तर प्रधा-
 नतमा । ते पुनर्द्वाविधा जाङ्गला आनूपाश्चेति । तत्र
 जाङ्गलवर्गोऽष्टविध । तद्यथा । जङ्गला विष्किराः प्रतुदा
 सुहाशया, प्रसहा, पर्णमृगा विलेशमा ग्राम्याश्चेति । तेषां

जङ्घालविष्किरी प्रधानतमौ । तावेवहरिण्यर्षकुरङ्गक रास-
कृतमालशरभश्चदद्राष्टपतचारुष्करसृगमालकाप्रभृतयो ज-
ङ्घाला सृगा कषाया मधुरा लघ्वो वातपित्तहरास्तीक्ष्णाः
हृद्या, वस्त्रिशीवनाश्च ॥१॥

कषायो मधुरो हृद्य पित्तासृक्फरोगहा ।

सग्राही रोचको बल्यस्तेषामेणो ज्वरापह ॥२॥

मधुरो मधुर पाके दोषघ्नोऽनलदीपन ।

शीतलो बद्धविण्मूत्र सुगन्धिर्हरिण्यो लघु ॥३॥

एष कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्न उच्यते ।

न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्ग सोऽभिधीयते ॥४॥

शीतासृक्पित्तशमनी विज्ञेया सृगमालका ।

सन्निपातचयश्वासकासहिकाऽरुचिप्रणत् ॥५॥

लावतित्तिरिक्पिञ्जलवर्तीरिवर्त्तिकावर्त्तकनमृकावाती-
कचकोरकलविड्मयूरककरोपचक्र कुकुटसारङ्गशतपत्रक कु-
तित्तिरिक्कुरबाहुकयवलकप्रभृतयस्त्याङ्गला विष्किरा लघव.
शीतमधुरा. कषाया दोषशमनाश्च ॥६॥

सग्राही दोपनश्चैव कषायमधुरो लघु ।

लाव. कटु, विपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥७॥

ईषद्गुरुष्णमधुरो वृथो मेधाग्निवर्धन. ।

तित्तिरि सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादन ॥८॥

ह्रिकाश्वासानिलहरो विशेषाह्वीरतित्तिरि ।

रक्तपित्तहर शीतो लघुश्चापि कपिञ्जल ॥९॥

कफोत्पेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते ।

वातपित्तहरा हृद्या मेधाग्निबलवर्धना. ॥१०॥

लघव क्रकारा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः ।

कषाय, स्वादुलवणस्त्वच्य केश्यो रुचिप्रदः ॥११॥

मयूर, स्वरमेधाग्निदृक्श्रोत्रेन्द्रियदार्यकृत् ।

स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्य स्वेदस्वरबलावहः ॥१२॥

वृहण कुकुटो वन्यस्तद्वद् ग्राम्यो गुरुस्तु स ।

वातरोगक्षयवमीविषमज्वरनाशन ॥१३॥

कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्ग-गृहकु-
लिङ्ग गोक्षोडकडिडिमाणकयतपत्रकमाटनिन्दकभेदाशिशु-
कसारिकावल्गुली-गिरिशालह्वालदूषकसुगृही-खञ्जरीटक-
हारीतदात्यहप्रभृतयः प्रतुदा ॥१४॥

कषायमधुरा रूक्षा, फलाहारा मरुत्कारा ।

पित्तक्षेपहरा शीता दृढमृत्राल्पवर्चस ॥१५॥

सर्वदोषकरस्तीषा भेदाशी मलदूषकः ।

कषायस्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ॥१६॥

रक्तपित्तप्रशमन, कषायविशदोऽपि च ।

विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृत ॥१७॥

कुलिङ्गो मधुरः स्निग्ध कफशुक्रविवर्धनः ।

रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्ल ॥१८॥

सिंहव्याघ्रवृकतरक्षु ऋक्षदीपिमार्जारशृगालमृगेर्वारुक-
प्रभृतयो गुहाशयाः ॥१९॥

मधुरा गुरव स्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः ।

उष्णवीर्या हिता नित्य नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥२०॥

काककङ्कुररक्षाभभासशशवात्युलूक-चिक्षिन्नेनगृध्रप्र-
भृतयः प्रसङ्गाः ॥२१॥

एते सिद्धादिभिः सर्वे समाना वायसादयः ।

रसवीर्यविपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिता ॥२२॥

मद्गुमूषिकवृक्षशायिकावकुशपूतिघास-वानरप्रभृतयः
पर्णसृगा ॥२३॥

मधुरा गुरवो वृथाश्चक्षुष्या शोषिणे हिताः ।

रुष्टमूत्रपुरीषाश्च कासाश्च खासनाशनाः ।

समुद्रजेभ्यो नाटेया वृहणत्वाद् गुणोत्तरा ॥२४॥

श्वविच्छल्यकगोधाशय वृषदशलोपाकलोमशकर्णकद-
लीमृगप्रियकाऽजगरसर्पमूषिकनकुलमहावभ्रुप्रभृतयो विले-
शया ॥२५॥

वर्चोमूत्र सहतं कुर्युरर्ते

वीर्यं चोष्णा पूर्ववत् स्वादुपाकाः ।

वातं हन्युः श्लेष्मपित्तं च कुर्युः

स्निग्धा काशश्वासकाश्यापहाश्च ॥२६॥

कषायमधुरस्तेषां शश पित्तकफापहः ।

नातिशीतलवीर्यत्वाद्वातसाधारणो मतः ॥२७॥

गोधा विषाके मधुरा कषायकटुका स्मृताः ।

वातपित्तप्रशमनी वृहणी बलवर्द्धनी ॥ २८ ॥

शल्यक स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विषापहः ।

प्रियको भास्वते पथ्योऽजगरस्त्वर्गसा हितः ॥२९॥

दुर्नामानिलदोषघ्ना कृमिदूषीविषापहाः ।

चक्षुष्या मधुरा पाके सर्पा मेधाग्निवर्द्धना ॥३०॥

दर्वीकरा दीपकाश्च तेषूक्ताः कटुपाकिनः ।

मधुराश्चातिचक्षुष्या, रुष्टविण्मूत्रमारुताः ॥३१॥

अश्वाश्वतरगोखरोद्भवस्तोरभ्रमेद.पुच्छकप्रभृतयो
ग्राम्या ॥३२॥

ग्राम्या वातहरा सर्वे वृहणा कफपित्तलाः ।

मधुरा रसपाक्काभ्या दीपना बलवर्द्धना ॥३३॥

नातिशीतो गुरु स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।

छगलस्वनभिष्यन्दी तेषा पीनसनाशनः ॥३४॥

वृहण मासमौरभ्र पित्तक्षेप्तावह गुरु ।

मैद.पुच्छोद्भव वृष्यमौरभ्रसदृश गुणै ॥३५॥

श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।

अमात्यग्निहित गव्य पवित्रमनिलापहम् ॥३६॥

औरभ्रवत्सलवण मासमेकशफोद्भवम् ।

अल्पाभिष्यन्ध्य वर्गो जाङ्गल समुदाहृतः ॥३७॥

दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचरा ।

ये सृगाश्च त्रिहङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो मताः ॥३८॥

अतीवासन्ननिलया समीपौदकगोचराः ।

ये सृगाश्च त्रिहङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते ॥३९॥

आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । तद्यथा । कूलचरा, प्लवाः

क्षीरस्थ्या पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र गजगव्यमहिषरुच-

मरसुमररोहितवराह खड्गिगोकर्णकालपुच्छकीन्द्रन्यङ्गरस्य-

गव्यप्रभृतयः कूलचरा पञ्चव ॥४०॥

वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः ।

शीतला बलिन स्निग्धा मूत्रला कफवर्द्धना ॥४१॥

विरूक्षणी लेखनश्च वीर्योष्ण पित्तदूषण ।

स्वादुसलवणस्तेषा गजः क्षेप्तानिलापहः ॥४२॥

गवःस्य तु मास हि स्निग्ध मधुरकासजित् ।

विपाके मधुर चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनम् ॥ ४३ ॥

स्निग्धोष्णमधुरो वृथो महिषस्तर्पणी गुरु ।

निद्रापुस्त्वबलस्तन्यवर्द्धनो मासदार्यकृत् ॥ ४४ ॥

रुमास समधुर कषायानुरस स्मृतम् ।

वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् ॥ ४५ ॥

तथा चमरमासन्तु स्निग्धं मधुरकासजित् ।

विपाके मधुर चापि वातपित्तप्रणाशनम् ॥ ४६ ॥

चमरस्य तु मासश्च कषायानुरस स्मृतम् ।

वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् ॥ ४७ ॥

स्वेदनं वृंहणं वृष्यं शीतल तर्पण गुरु ।

स्निग्धं श्रमानिलहर वाराह बलवर्द्धनम् ॥ ४८ ॥

कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् ।

पित्तप्रं पवित्रमायुष्य बह्वमूत्रं विरूक्षणम् ॥ ४९ ॥

गोकर्णमासं मधुर स्निग्ध मृदु कफावहम् ।

विपाके मधुरश्चापि रक्तपित्तविनाशनम् ॥ ५० ॥

हंससारसक्रीडचक्रवाककुररकादम्बकारण्डवजीवञ्जीव-
कवकबलाकापुण्डरीकप्लवशरीमुखनन्दीमुखमङ्गूत्क्रोशका
चाक्षमस्तिकाक्षशुक्लाक्षपुष्करशायिकाकोनालकाम्बुकुक्कुटि-
कामेघरावश्वेतचरणप्रभृतयः प्लवा, संघातचारिण ॥ ५१ ॥

रक्तपित्तहरा शीता स्निग्धा वृथ्या मरुज्जित ।

मृष्टमूत्रपुरीषाव मधुरा रसपाकयो ॥ ५२ ॥

गुरुष्णमधुर स्निग्ध स्वरवर्णबलप्रद ।

वृंहण, शुक्रलक्ष्मिषा हंसी मारुतनाशन ॥ ५३ ॥

शङ्खशङ्खनशुक्तिशम्बूकभङ्गूकप्रभृतय कोशस्था । कूर्म-
कुम्भीरककटककृष्णककंटकशिशुमारप्रभृतय पादिन ॥५४॥

शङ्खकूर्मादय स्वादुरसपाका मरुद्रुद ।

श्रीता स्निग्धा हिता पित्ते वर्चस्या श्लेष्मवर्द्धना ॥५५॥

कृष्णककंटकस्तेषा बल्य कोणोऽनिलापह ।

शुक्ल सन्धानकृत् सृष्टविस्मृतोऽनिलपित्तहा ॥५६॥

मत्स्यासु द्विविधा नाटेया सामुद्राश्च । तत्र नाटेया ।

रोहितपाठीनपाटलाराजीवमिंगोमत्स्यकृष्णमत्स्यवागुज्जा-
रमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नाटेया ॥५७॥

नाटेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः ।

रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृथा स्निग्धाल्पवर्चस ॥५८॥

कषायानुरसस्तेषा शष्पशैवालभोजन ।

रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपन ॥५९॥

पाठीनः श्लेष्मलो वृथो निद्रालुः पिशिताशनः ।

दूषयेदस्त्वपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥६०॥

मुरलो वृंहणी वृथ स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा ।

सरस्तडागसम्भूता स्निग्धा स्वादुरसा स्मृता ॥६१॥

महाङ्गटेषु बलिन खल्येऽभ्यस्यबला स्मृता ॥६२॥

निमित्तिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारल-

कमकरणर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतय सामुद्रा ॥६३॥

सामुद्रा गुरव स्निग्धा मधुरा नातिपित्तला ।

उष्णा वातहरा वृथा वर्चस्या श्लेष्मवर्द्धना ॥६४॥

बलावहा विशेषेण मासाशित्वात्समुद्रजाः ।

तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौष्ट्रकौप्यौ गुणोत्तरौ ।

स्निग्धत्वात् स्वादुपाकवात् तयोर्वाप्या गुणीत्तरा ॥६५॥

नाटेया गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छास्यचारिण ।

सगस्तुडामजानान्तु विशेषेण शिरो लघु ॥६६॥

अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुक्तोदपानजा ।

किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते ॥६७॥

अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्या सरसिजा स्मृता ।

उरोविचारणात्तेषा पूर्वमङ्ग लघु स्मृतम् ॥६८॥

इत्यानूपो महाभिद्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यात ।

तत्र शुष्कपूतिव्याधितविषसर्पहतदिग्धविद्वज्जीर्णक्षय-
बालानामसाध्यचारिणा मासान्यभक्ष्याणि यस्माद्विगत-
व्यापन्नापहतपरिणताल्पासपूर्णवीर्यत्वादोषकराणि भवन्ति

॥ ६९ ॥

अरोचक प्रतिश्याय गुरु शुष्क प्रकीर्तितम् ।

विषयाधिहत सृत्य बाल छर्दिञ्च कोपयेत् ॥७०॥

कासश्वासकर वृद्ध विदोष व्याधिदूषितम् ।

क्लिन्नमुत्क्लेशजनन क्षय वातप्रकोपणम् ॥७१॥

एभ्यो न्येषामुपादेय मासमिति । स्निग्धश्चतुष्पादेषु
पुमांसो विहङ्गेषु महाशरीरेष्वल्पशरीरा अल्पशरीरेषु महा-
शरीरा प्रधानतमा एवमेकजातीयाना महाशरीरेभ्यः क्षय-
शरीरा प्रधानतमा ॥७२॥

स्यानादिकृत मासस्य गुणलाघवमुपदेक्ष्याम । तद्यथा ।
रक्तादिषु शुक्तान्तेषु धातुषूत्तरोत्तरासु गुणतरास्तथा सक्-
थिस्त्वन्धक्लोडगिर पादकरकटीपृष्ठवर्म कालेयकयङ्गदन्ताणि
॥ ७३ ॥

शिरः स्तम्भ कटी पृष्ठ सक्थिनी चात्मपक्षयो ।
 गुरुपूर्वं विजानीयाद्घातवस्तु यथोत्तरम् ॥७४॥
 सर्वस्य प्राणिनो देहे मध्यो गुरुरुदाहृत ।
 पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषिताम् ॥७५॥
 उरोग्रीव विहङ्गानां विशेषेण गुरुः स्मृतम् ।
 पक्षोत्क्षेपात्मनो दिष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणाम् ॥७६॥
 अतीवरूच मासन्तु विहङ्गानां फलाग्निनाम् ।
 वृहण मासमत्यर्थं खगानां पिशित्वाग्निनाम् ॥७७॥
 मत्स्याग्निं पित्तकरं वातघ्नं धान्यचारिणाम् ।
 जलजानूपजा ग्राम्या क्रव्याटेकशफास्तथा ॥७८॥
 प्रसङ्गा विलवासाश्च ये च जङ्घालसञ्चिता ।
 प्रतुदा विष्किराश्चैव लघवः स्युयथोत्तरम् ।
 अल्पाभिध्यन्दिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा ॥७९॥

प्रमाणाधिकास्तु स्वजातौ चाल्पसारा गुरवश्च । सर्व-
 प्राणिना सर्वशरीरेभ्यो ये प्रधानतमा भवन्ति यक्तत्प्रदेश-
 वर्त्तिनस्तानाददीत प्रधानलाभाभावे मध्यमवयस्कः सद्य-
 स्कमक्लिष्टमुपादेय मासमिति ॥८०॥

भवति चात्र ।

वयः शरीरावयवाः स्वभावो घातवः क्रिया ।
 लिङ्गं प्रमाणं सस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्षिता ॥८१॥
 इति मासवर्गः ।

अतः ऊर्ध्वं फलवर्गानुपदेक्ष्यामः । तद्यथा । दाडिमा-
 मलकवदरकोलकर्कशुमौवीरसिम्बितिकाफञ्जकपित्तमातु-
 लुङ्गान्नाम्नातककरमर्दपिगाललज्जुचभञ्जपारावतवेतफलप्रा-

चीनामलकतिन्तिडीकनीपकोशाम्नाम्बोक्ता नारङ्गजम्बीरप-
मृतीनि ॥१॥

अम्बानि रसत पाके गुरुण्युश्चानि वीर्यत ।

पित्तलान्यनिलघ्नानि कफोत्क्लेषकराणि च ॥२॥

कषायानुरस तेषा द्राडिम नातिपित्तलम् ।

दीपनीय रुधिकर हृद्य वर्चोविवन्धनम् ॥३॥

द्विविध तत्तु विज्ञेय मधुर चान्त्रमेव च ।

त्रिदोषघ्नञ्च मधुरमम्ब वानेकफापहम् ॥४॥

अम्ब समधुर तिक्त कषाय कटुक सरम् ।

चक्षुष्य सर्वदोषघ्न वृथ्यमामलकीफलम् ॥५॥

हन्ति वात तदम्बत्वात्पित्त माधुर्यशैत्यत ।

कफ रुचकषायत्वात् फलेभ्योऽभ्यधिकञ्च तत् ॥६॥

ककम्बुकोलवदरमाम पित्तकफावहम् ।

पक्व पित्तानिलहर स्निग्ध समधुर सरम् ॥७॥

पुरातन वटश्मन अमघ्नं दीपनं लघु ।

सौवीर वदर स्निग्ध मधुर वातपित्तजित् ॥८॥

कषाय स्वादु सग्राहि शीत सिस्वितिकाफलम् ।

आम कपित्थमस्त्र्यं कफघ्न ग्राहि वातलम् ॥९॥

कफानिलहरं पक्व मधुराम्बरस गुरु ।

श्वासकासारुचिहर वृणाघ्न कण्ठयोधनम् ॥१०॥

लघ्वम्ब दीपन हृद्य मातुलुङ्गमुदाहृतम् ।

त्वक् तिक्ता दुर्जरा तस्य वातक्रिमिकफापहा ॥११॥

स्वादु शीत गुरु स्निग्ध मास मारुतपित्तजित् ।

मेध्य शूलानिलच्छर्दिकफारोचकनाशनम् ॥१२॥

दीपनं लघु सग्राहि गुल्मार्शोघ्नन्तु केसरम् ।
 शूलाजीर्णविवन्धेषु मन्दाग्नौ कफमारुते ॥१३॥
 अरुचौ च विशेषेण रसस्तस्योपदिश्यते ।
 पित्तानिलकर बाल पित्तल बद्धकेसरम् ॥१४॥
 हृद्य वर्णकर रुच्य रक्तमासबलप्रदम् ।
 कषायानुरस स्वादु वातघ्न वृहण गुरु ॥१५॥
 पित्ताविरोधि सम्पक्कमाम्न शुक्रविवर्द्धनम् ।
 वृहण मधुर बल्य गुरु विष्टम्ब जीर्यति ॥१६॥
 आम्रातकफल वृष्य सस्नेह स्नेहवर्द्धनम् ।
 त्रिदोषविष्टम्भकर लकुच शुक्रनाशनम् ॥१७॥
 अम्लं टण्णापह रुच्य पित्तघ्न कःमर्दकम् ।
 वातपित्तहर वृष्य पित्राल गुरु शीतलम् ॥१८॥
 हृद्य स्वादु कषायाम्ल भव्यमास्यशोधनम् ।
 पित्तश्लेष्महर ग्राहि गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥१९॥
 पारावतं समधुरं रुच्यमत्यग्निवातनुत् ।
 गरदोषहरं नीप प्राचीनामलकं तथा ॥२०॥
 वातापहं तित्तिडीकनामं पित्तबलासक्तम् ।
 ग्राह्युणं दीपन रुच्यं सम्पक्क कफवातनुत् ॥२१॥
 तस्मादल्पान्तरगुणं केश म्रफानमुच्यते ।
 अस्तीकाया फल पक्क तद्वङ्गिदि तु केवलम् ॥२२॥
 अम्लं समधुर हृद्य विशद भक्तरोचनम् ।
 वातघ्न दुर्जर प्रोक्त नागङ्गस्य फल गुरु ॥२३॥
 टण्णाशूलकफोत्क्षेपच्छदिग्भासनिवारणम् ।
 वातश्लेष्मविवन्धघ्न जम्बीर गुरु पित्तघ्नम् ।

ऐरावतं दन्तशठमन्तं शोणितपित्तकृत् ॥२४॥

क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकवकुलधन्व
नाशमन्तकाश्वकर्णफलुपरुषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिविज्जवि-
म्बीप्रभृतीनि ॥२५॥

फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि च ।

सग्राहकाणि रुक्षाणि कषायमधुराणि च ॥२६॥

क्षीरवृक्षफल तेषां गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

कषाय मधुर सान्न् नातिमारुतकोपनम् ॥२७॥

अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बव कफपित्तजित् ।

स्निग्ध स्वादु कषायञ्च राजादनफल गुरु ॥२८॥

कषाय मधुर रुक्ष तोदन कफवातजित् ।

अम्लोष्ण लघु सग्राहि स्निग्ध पित्ताग्निवर्द्धनम् ॥२९॥

आम कषाय सग्राहि तिन्दुक वातकोपनम् ।

विपाके गुरु सपक्व मधुर कफपित्तजित् ॥३०॥

मधुरञ्च कषायञ्च स्निग्ध सग्राहि वाकुलम् ।

स्थिरीकरञ्च दन्तानां विशद फलमुच्यते ॥३१॥

कषायञ्च हिम स्वादु धान्वन कफवातजित् ।

तद्वद्गाङ्गेरुकं त्रिव्यादश्मन्तकफलानि च ॥३२॥

विष्टम्भि मधुर स्निग्धं फल्गुजं तर्पणं गुरु ।

अत्यन्तमीषन्मधुरं कषायानुरस लघु ॥३३॥

वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परुषकम् ।

तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिर्हणम् ॥ ४॥

विपाके मधुरं शीतं रक्तापित्तप्रणादनम् ।

पौष्कर खटु विष्टम्भि बल्यं कफघ्नं गुरु ॥ ५॥

कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं सग्राहि दीपनम् ।

कटुतिक्तकगायोष्णं बाल विस्वमुदाहृतम् ॥३६॥

तदेव विद्यात् सम्यक् मधुरागुरुस गुरु ।

विदाहि विष्टम्भकर दोषकृत् पूतिमारुतम् ॥३७॥

विम्बीफलं साखकणं स्तन्यकृत् कफपित्तजित् ।

तड्ढाहज्वरपित्तासृक्कासश्वासक्षयापहम् ॥३८॥

तालनारिकेलपनसमौचप्रभृतीनि ॥३९॥

स्वादुपाकसाम्याहुर्वातपित्तहराणि च ।

बलप्रदानि स्निग्धानि बृंहणानि हिजानि च ॥४०॥

फलं स्वादुरस तेषां तालज गुरु पित्तजित् ।

तद्बीजं स्वादुपाकञ्च पुत्रल दाक्षपित्तजित् ॥४१॥

नारिकेल गुरु स्निग्ध पित्तघ्नं स्वादु शीतलप ।

बलमासाद हृद्यं वृंहणं पालिशोधनम् ॥४२॥

पनसं सकषायन्तु स्निग्धं स्वादुरसं गुरु ।

मौचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम् ।

रक्तपित्तहरं वृथं रुच्यं श्लेष्मकर गुरु ॥४३॥

द्राक्षा काश्मर्यमधूकपुष्पखर्जूरप्रभृतीनि ॥४४॥

रक्तपित्तहराण्याहुर्गुरुणि मधुराणि च ।

तेषां द्राक्षा सरा खर्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥४५॥

रक्तपित्तज्वरश्वासटण्णन्दाहक्षयापहा ।

हृद्यं भूतविबन्धनं पित्तासृग्वातनाशनम् ॥४६॥

केयूरं रसायनं मेध्यं काश्मर्यं फलमुच्यते ।

क्षतक्षयापहं हृद्यं शीतल तर्पणं गुरु ॥४७॥

रसे पाके च चक्षुरं खार्जूरं रक्तपित्तजित् ।

वृ हणीयमहृद्यञ्च मधूककुसुमं गुरु ।

वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ ४८ ॥

वातामाचोडाभिषुकनितुलपितुनिकोचकोरमाप्रभृ-
तीनि ॥ ४९ ॥

पित्तश्लेष्महराण्याहुः स्निग्धोष्णानि गुरुणि च ।

वृ हणान्यनिलग्नानि बल्यानि मधुराणि च ॥ ५० ॥

कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम् ।

हृद्यं सुगन्धिं विमदं लघुलोफलमुच्यते ॥ ५१ ॥

वासिरं शीतपाक्यञ्च सारुष्करनिबन्धनम् ।

विष्टम्भिर्दुर्जरं रुक्षं शीतलं वातकोपनम् ॥ ५२ ॥

विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तप्रणाशनम् ।

ऐरावतं दन्तशठमस्त्रं शोणितपित्तकृत् ॥ ५३ ॥

शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद् गुरु ।

स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मघ्नमैद्भुदम् ॥ ५४ ॥

शमीफलं गुरु स्वादु रुक्षोष्णं केशनाशनम् ।

गुरु श्लेष्मातृफलं कफकुम्भधुरं हिमम् ॥ ५५ ॥

करीराक्षकपीलूनि दृणशून्यफलानि च ।

स्वादुतिक्तकटूष्णानि कफवातहराणि च ॥ ५६ ॥

तिक्तं पित्तकं तेषां सरं कटुविपाकि च ।

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पीलुं मस्त्रेहं कफवातजित् ॥ ५७ ॥

आरुष्करं तीव्रकं कषायं कटुपाकि च ।

उष्णं कृमिज्वरानाहमेहोदावर्तनाशनम् ॥ ५८ ॥

कुष्ठगुल्मीदराशोघ्नं कटुपाकि तथैव च ।

करञ्जकिंशुकारिष्टफलं जन्तुप्रमेहनुत् ॥ ५९ ॥

रुक्षोष्णं कटुकं पाके लघु वातकफापहम् ।
 तिक्तमीषद्विषहितं विडङ्गं कृमिनाशनम् ॥६०॥
 ब्रण्यमुष्णं सरं मेध्य दोषघ्नं शोफकुष्ठनुत् ।
 कषायं दीपनं चास्त्रं चक्षुष्य चाभयाफलम् ॥६१॥
 भेदन लघु रुक्षोष्णं वैस्वर्यं कृमिनाशनम् ।
 चक्षुष्य स्वादुपाक्यक्ष कषायं कफपित्तजित् ॥६२॥
 कफपित्तहरं रुक्ष वक्त्रक्लेदमलापहम् ।
 कषायमीषन्मधुरं किञ्चित् पूगफल सरम् ॥६३॥
 जातोकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयो. फलम् ।
 कक्कोलक लवङ्गञ्च तिक्तं कटुकफापहम् ॥६४॥
 लघु तृष्णापह वक्त्रक्लेददौर्गन्ध्यनाशनम् ।
 मतिक्तं सुरभि शीत. कर्पूरो लघुलेखन ॥६५॥
 तृष्णाया मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजित ।
 लताकस्तूरिका तद्वत् शीता वस्त्रिविशोधनी ॥६६॥
 पियालमज्जा मधुरो वृष्य पित्तानिलापहः ।
 वैभीतको मदकर कफमारुतनाशन ॥६७॥
 कषायो मधुरो मज्जा कोलाना पित्तनाशन. ।
 तृष्णाच्छेद्यं निलघ्नञ्च तद्वच्चामलकस्य च ॥६८॥
 बीजपूरकेशम्याकमज्जा कोशाम्रसम्भव ।
 स्वादुपाकोऽग्निबलकृत् स्निग्ध पित्तानिलापहः ॥६९॥
 तस्य यस्य फलस्यैह वीर्यं भवति यादृशम् ।
 यस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥७०॥
 फलेषु परिमक्तं यद् गुणवत्तदुदाहृतम् ।
 विस्वादन्यत्र विज्ञेयमात्रं तद्वि गुणोत्तरम् ॥७१॥

ग्राह्युष्ण दीपन तद्वि कषायं कटुतिक्तकम् ।
 व्याधितं कृमिजुष्टञ्च पाकातीतमकालजम् ।
 वर्जनीय फल सर्वमपर्यागतमेव च ॥७२॥

इति फलवर्गः ।

शाकान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्याम ।

तत्र पुष्पफलाऽलावुकालिन्दकप्रभृतीनि ॥१॥

पित्तघ्नान्यनिल कुर्युस्तथा मन्दकफानि च ।
 सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकरसानि च ॥२॥
 पित्तघ्न तेषु कुमाण्डं बाल मध्यं कफावहम् ।
 पक्वं लघूणां सक्षारं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥३॥
 सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्य चेतोविकारिणाम् ।
 दृष्टिशुक्रक्षयकरं कालिन्दं कफवातघ्नम् ॥४॥
 अलावुभिन्नविट्का तु रुचा गुर्व्यतिशीतला ।
 तिक्तालावुरहृद्या तु वामनी वातपित्तजित् ॥५॥
 त्रपुसैर्वारिकर्कारिकशीर्णवृन्तप्रभृतीनि ॥६॥

गुरुविष्टम्भिशीतानि स्वादूनि कफघ्नानि च ।
 सृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च ॥७॥
 बाल सुनीलं त्रपुस तेषां पित्तहर स्मृतम् ।
 तत्पाण्डु कफघ्नजीर्णमस्त्रं वातकफापहम् ॥८॥
 एवार्कक सकर्कारु सम्पक्क कफवातघ्नम् ।
 सक्षारं मधुर रच्य दीपन नातिपित्तलम् ॥९॥
 सक्षार मधुरञ्चैव शीर्णवृन्त कफापहम् ।
 भेदन दीपनं हृद्यमानाहाठीलनुल्लवु ॥१०॥

पिप्पलीसरिचशृङ्गवेरार्द्रकहिङ्ग, जीरककुसुम्बुरुजम्बी-

रक्तसुमुखसुरसार्जकभूस्तृण सुगन्धककासमर्दककालमालकु-
 ठैरकक्षवकखरपुष्पशिशु-मधुशिशुफणिष्मकसर्षपराजिकाकु-
 लाहलवेणुगण्डीरतिलपर्णिकावर्षाभूचित्रकमूलकपोतिका-
 लशुनपलाण्डु कलायप्रभृतीनि ॥११॥

कटून्मुष्णानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च ।

क्षतान्निषूपयुज्यन्ते सस्कारार्थमनेकधा ॥१२॥

तेषां गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्याद्रां कफावहा ।

शुष्का कफानिलघ्नी सा वृथा पित्ताविरोधिनी ॥१३॥

स्वादुपाक्वाद्रमरिचं गुरु श्लेष्मप्रसेकि च ।

कटूणां लघु तच्छुष्कमवृथ कफवातजित् ॥१४॥

नात्युष्ण नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिच सितम् ।

गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुथश्च विशेषत ॥१५॥

नागर कफवातघ्न विपाके मधुर कटु ।

वृथोष्ण रोचन हृद्य सस्नेहं लघु दीपनम् ॥१६॥

कफानिलहर स्वयं विबन्धानाहशूलनुत् ।

कटूणां रोचन हृद्य वृथ चैवाद्रक स्मृतम् ॥१७॥

लघूणां पाचन हिङ्गु दीपन कफवातजित् ।

कटु स्निग्ध सर तीक्ष्ण शूलाजीर्णविबन्धनुत् ॥१८॥

तीक्ष्णोष्ण कटुक पाके रुच्य पित्ताग्निवर्धनम् ।

कटु, श्लेष्मानिलहर गन्धाढ्य जीरकद्वयम् ॥१९॥

कारवी करवी तद्विज्ञेया सोपकुञ्चिका ।

भक्ष्यव्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववचारिता ॥२०॥

आर्द्रां कुतुम्बरी कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ।

सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा दृढदाहनाशनी ॥२१॥

दोषघ्नी कटुका किञ्चित्तक्ता स्तोत्रविशोधनी ।
 जम्बीर पाचनस्तोक्ष कृमिवातकफापह ॥२२॥
 सुरभिर्दीपनी रुच्यो मुखवैशद्यकारक ।
 कफानिलावषश्वासकासटौर्गन्धनाशन ॥२३॥
 पित्तकृत्पार्श्वशूलघ्न सुरस समुदाहृत ।
 तद्वत् तु सुमुखो ज्ञेयो विशेषाङ्गरनाशन ॥२४॥
 कफघ्ना लघ्वो रुचा स्निग्धोष्णा पित्तवर्धना ।
 कटुपाकरसाश्चैव सुरसार्जकभूस्तृणा ॥२५॥
 मधुर, कफवातघ्न, पाचन कण्ठशोधन, ।
 विशेषतः पित्तहर, सतिक्त कासमर्दक ॥२६॥
 कटु, सत्त्वारमधुर शिग्रुस्तिक्तोऽथ पित्तल ।
 मधुशिग्रु सरस्तिक्त शोफघ्नो दीपन कटु ॥२७॥
 विदाहि बद्धविण्मूत्र रुच्य तोक्षोष्णमेव च ।
 त्रिदोष सार्पप शाक गाण्डीर वेगनाम च ॥२८॥
 चित्रकस्तिलपर्णी च कफशोफहरे लघू ।
 वर्षाभू कफवातघ्नी हिता शोफादरार्शसाम् ॥२९॥
 कटु, तिक्त, रसा हृद्या रोचनी वृद्धिदीपनी ।
 सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ॥३०॥
 महत्तद्गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमाम त्रिदोषकृत् ।
 तदेव स्निग्धसिद्धन्तु पित्तनुत् कफवातजित् ॥३१॥
 त्रिदोषशमन शुष्क विषदोषहर लघु ।
 विष्टम्भि वातल शाक शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥३२॥
 पुष्पञ्च पत्रञ्च फल तथैव
 यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टा ।

तेषान्तु पुष्प कफपित्तहन्तृ
 फल निहन्त्यात् कफमारुतौ च ॥३३॥
 स्निग्धोष्णतीक्ष्ण कटुपिच्छिलश्च
 गुरु सर स्वादुरसश्च बल्य ।
 वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षु-
 र्भग्नास्थिसन्धानकर्णो रसोन. ॥३४॥
 हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूल-
 विबन्धगुल्मारुचिक्कासशोफान् ।
 दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तु
 समीरणश्वासकफाश्च हन्ति ॥३५॥
 नात्युष्णवीर्योऽनिलहा कटुश्च
 तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ।
 बलावह पित्तकरोऽथ किञ्चित्
 पलाण्डुरग्निश्च विवर्द्धयेच्च ॥३६॥
 स्निग्धो रुचिस्थः स्थिरधातुकर्ता
 बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च ।
 स्वादुर्गुरु शोणितपित्तशस्त
 स पिच्छिल क्षीरपलाण्डुरल ॥३७॥

कलायशाक पित्तघ्न कफघ्न वातल गुरु ।
 कषायानुरसश्चैव विपाके मधुरश्च तत् ॥३८॥
 चुच्चूथिकातरुणीजीवन्तीविस्वीतिकानन्दीमल्लतकच्छ-
 गलान्त्री-वृक्षादनीफर्ज्जशाल्मलीशेलुवनस्पति प्रसवशणकर्वु-
 द्वारकोविदारप्रभृतीनि ॥३९॥

कषायस्वादुन्तानि रक्तपित्तहराणि च ।

कफघ्नान्यनिलं कुर्युः सग्राहीणि लघूनि च ॥४०॥
 लघु पाके च जन्तुघ्नं पिच्छिलो व्रणिना हितः ।
 कषायमधुरो ग्राही चुङ्चूस्तेषां त्रिदोषहा ॥४१॥
 चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती समुदाहृता ।
 वृक्षादनी वातहरा फल्ग्वी त्वल्पबला मता ॥४२॥
 जीरवृक्षोत्पलादीनां कषायाः पक्त्वा स्मृताः ।
 शीता सग्राहिण्यं शस्ता रक्तपित्तातिसारिणाम् ॥४३॥
 पुनर्नवावरुणतर्कार्युः रुक्कवत्त्वादनी वित्त्वशाकप्रभृतीनि ॥४४॥
 उष्णानि स्वादुतिक्तानि वातप्रशमनानि च ।
 तेषु पौनर्नव शाकविशेषाच्छोफनाशनम् ॥४५॥
 तण्डुलीयकोपोदिकाः श्वबलाचिह्नी पालङ्गावास्तूकप्र-
 भृतीनि ॥४६॥
 सृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च ।
 मन्दवातकफान्याह रक्तपित्तहराणि च ॥४७॥
 मधुरो रसपाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः ।
 तेषां शीततमो रुक्चस्तण्डुलीयो विद्यापहः ॥४८॥
 स्वादुपाकरसा वृष्या वातपित्तमदापहाः ।
 उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्मकरी हिमा ॥४९॥
 कटुर्विपाके क्षमिहा मेधाग्निबलवर्धनः ।
 सक्षार सर्वदोषघ्नी वास्तूको रोचकः सरः ॥५०॥
 चिह्नी वास्तूकवत् श्रेया पालङ्गा तण्डुलीयवत् ।
 वातकृत् बद्धविण्मूत्रा रुक्षा पित्तकफे हिताः ।
 शाकमाश्वबलं रुक्चं बद्धविण्मूत्रमारुतम् ॥५१॥
 मण्डकपर्णीसप्तलासुनिषसकसुवर्चलाब्रह्मसुवर्चलापिप्प

लीगुडूचीगोजिह्वाकाकमाचीप्रपुन्नाडावग्नुजसतीनवहतीक-
 ण्टकारिकाफलपटोलवार्त्ताकुकारवेल्लककटुकिकाकेवुकोरुवू-
 कपर्पटककिराततित्तककोटकारिष्टकोशातकीवेतकरीराट-
 रूषकार्कपुष्पीप्रभृतीनि ॥५२॥

रक्तपित्तहरण्याहुर्हृद्यानि सुलघूनि च ।

कुष्ठमेहज्वरश्वासकासारुचिहराणि च ॥५३॥

कषाया तु हिता पित्ते स्वादुपाकरसा हिमा ।

लघू मण्डकपर्णी तु तद्वद्गोजिह्विका मता ॥५४॥

अविदाही त्रिदोषघ्न सग्राही सुनिषण्णक ।

अवलाज कटु पाके तित्त पित्तकफापह ॥५५॥

ईषत्तित्त त्रिदोषघ्न शाक कटु सतीनजम ।

नात्युष्णशीत कुष्ठघ्न काकमाच्यास्तु तद्विधम् ॥५६॥

कण्डुकुष्ठकमिघ्नानि कफवातहराणि च ।

फलानि वहतीनान्तु कटुतित्तलघूनि च ॥५७॥

कफपित्तहरं व्रण्यमुष्ण तित्तमवातलम ।

पटोल कटुक पाके वृश्चं रोचनदीपनम् ॥५८॥

वार्त्ताक दीपन प्रोक्तं जीर्णं सत्त्वारपित्तलम् ।

तद्वत्कर्कोटक प्रोक्तं कारवेल्लकमेव च ॥५९॥

अटरूषकवेत्ताग्रगुडूचीनिम्बपर्पटाः ।

किराततित्तसहितास्तित्ता पित्तकफापहा ॥६०॥

कफापह शाकमुक्त वरुणप्रपुन्नाडयो ।

रूचं लघु च शीतञ्च वातपित्तप्रकोपणम् ॥६१॥

दीपन कालशाकन्तु गरदोषहर कटु ।

कौसुम्भ मधुर रूक्षमुष्ण श्लेष्महर लघु ॥६२॥

वातल नालिकाशक पित्तघ्न मधुरञ्च तत् ।
 ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी सान्त्वा वातकफे हिता ।
 उष्णा कषायमधुरा चाङ्गुरी चाग्निदीपनी ॥६३॥
 लोणिकाजातुकपर्णिकापत्तूरजीवकसुवर्चलाकुर्वकक-
 ठिञ्जरकुन्तलिकाकुरण्टिकाप्रभृतीनि ॥६४॥

स्वादुपाकरसा शीता कफघ्ना नातिपित्तला ।
 लवणानुरसा रूक्षा सक्षारा वातला. सरा ॥६५॥
 स्वादुतिक्ता कुन्तलिका सकषाया कुरण्टिका ॥६६॥
 सग्राहि शीतलञ्चापि लघु दोषाविरोधि च ।
 राजचवकशाकन्तु सटीशाकन्तु तद्विधम् ॥६७॥
 स्वादु पाकरस शाक दुर्जर हरिमन्यजम् ।
 भेदन मधुर रूक्ष कषायमतिवातलम् ॥६८॥
 स्रसन कटुक पाके लघुवातकफापहम् ।
 शोफघ्नमुष्णवीर्यन्तु पत्र पूतिकरञ्जजम् ॥६९॥
 ताम्बूलपत्र तीक्ष्णोष्ण कटु पित्तप्रकोपणम् ।
 सुगन्धि विशदं तिक्त स्वर्थ वातकफापहम् ७०॥
 स्रसक कटुक पाके कषाय वृद्धिदीपनम् ।
 वक्त्रकण्डूमलक्लेददौर्गन्ध्यादिविशोधनम् ७१॥

अथ पुष्पवर्गः ।

कोविदारशणशास्त्रलीपुष्पाणि मधुराणि मधुरविपा-
 कानि रक्तपित्तहराणि च । वृषागस्त्ययो पुष्पाणि तिक्ता-
 नि कटुविपाकानि क्षयकासापहानि । मधुशिशुकरीरकुसु-
 मानि कटु विपाकानि वातहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि च १॥

आगस्त्य नातिशीतोष्णं नक्ताम्बानां प्रशस्यते ।

रक्तवृक्षस्य निम्बस्य मुष्ककार्कासनस्य च ॥२॥
 कफपित्तहर पुष्प कुष्ठघ्न कुटजस्य च ।
 सतिक्त मधुर शीत पद्म पित्तकफापहम् ॥३॥
 मधुर पिच्छिल स्निग्ध कुमुद क्लादि शीतलम् ।
 तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात् कुवलयोत्पले ॥४॥
 सिन्धुवार विजानीयाद्वितं पित्तविनाशनम् ।
 मालतोमल्लिके तिक्ते सौरभ्यात् पित्तनाशने ॥५॥
 सुगन्धि विशद हृद्यं वाक्कुल पाटलानि च ।
 श्लेष्मपित्तविषघ्नन्तु नाग तद्वच्च कुङ्कुमम् ॥६॥
 चम्पक रक्तापित्तघ्न शीतोष्ण कफनाशनम् ।
 किशुक कफपित्तघ्न तद्वदेव कुरण्टकम् ॥७॥
 यथा वृक्ष विजानीयात् पुष्प वृक्षोचित तथा ।
 मधुशिशुकरीराणि कटुश्लेष्महराणि च ॥८॥
 क्षवककुलेचरवशकरीरप्रभृतीनि कफहराणि सृष्टमूल-
 पुरीषाणि ॥९॥

क्षवक क्लमिल तपु स्वादुपाक सपिच्छिलम् ।
 विस्यन्दि वातल नातिपित्तश्लेष्मकरञ्च तत् ॥१०॥
 वेणो करीरा कफला मधुगरसपाकत ।
 विदाहिनो वातकरा सकषाया विरुक्षणा ॥११॥
 उद्भिदानि पलालेक्षुकरोषवेणुचितिजानि । तत्र पला-
 लजात मधुर मधुरविपाक रूक्ष दोषप्रशमनञ्च । इक्षुज
 मधुर कषायानुरस कटुक शीतलञ्च । तद्वदेवोष्ण कारीष
 कषाय वातकोपनञ्च । वेणुजात कषाय वातकोपनञ्च ।
 भूमिज गुरु नातिवातल भूमितश्चास्यानुरस ॥१२॥

पिण्याकतिलकल्कस्थूणिकाशुष्कशकानि सर्वदोषप्रको-
पणानि ॥१३॥

विष्टम्भिन स्मृता सर्वे वटका वातकोपना ।

सिण्हाकी वातला सान्द्रा रुचिप्यानलदीपनी ॥१४॥

विङ्गेदि गुरु रुचञ्च प्रायोविष्टम्भि दुर्जरम् ।

सकषायञ्च सर्वं हि स्वादु शाकमुदाहृतम् ॥१५॥

पुष्प पत्र फल नाल कन्दाश्च गुरव क्रमात् ।

कर्कश परिजीर्णञ्च क्षमिजुष्टमदेशजम् ।

वर्जयेन् पत्रशाक तत् यदकालविरोहि च ॥१६॥

कन्दानत ऊर्ध्वं वक्ष्याम ।

विदारीकन्दशतावरी विसृणालशृङ्गाटककशेरुकपिण्डा-
लुकमध्वालुकहस्त्यालुक काष्ठालुकशङ्खालुक-रक्तालुकेन्दीवरी-
त्पलकन्दप्रभृतीनि ॥१॥

रक्तपित्तहराण्याहु शीतानि मधुराणि च ।

गुरुणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकाराणि च ॥२॥

मधुरो वृहणो वृथ शीत, स्वर्योऽतिमूत्रल ।

विदारीकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः ॥३॥

वातपित्तहरी वृथा स्वादुतिक्ता शतावरी ।

महती चैव हृद्या च मेधाग्निबलवर्द्धिनी ॥४॥

ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी वृथा शीता रसायनी ।

कफपित्तहरास्तिक्तास्तस्या एवाङ्गुरा स्मृताः ॥५॥

अविदाहि विस प्रोक्त रक्तपित्तप्रसादनम् ।

विष्टम्भि दुर्जर रुच विरस मारुतावहम् ॥६॥

गुरुविष्टम्भिशीतो च शृङ्गाटककशेरुकी ।

पिण्डालुक कफकर गुरु वातप्रकोपणम् ॥ ७ ॥

सुगन्धकन्द श्लेष्मघ्नो विपाके कटुपित्तकृत् ।

वेशो करीरा गुरव कफमारुतकोपना ॥ ८ ॥

स्थूलसूरणमाणकप्रभृतयः कन्दा ईषकप्राया कटुका
रुक्षा विष्टम्बिनो गुरव कफवातला पित्तहराश्च ॥ ९ ॥

माणक त्वादु शीतञ्च गुरु चापि तकीर्तितम् ।

स्थूलकन्दस्तु नात्युष्ण सूरणो गुदजोलहा ॥ १० ॥

कुसुमोत्पलपद्माना कन्दा मारुतकोपना ।

कषाया पित्तशमना विपाके मधुरा हिवा ॥ ११ ॥

पाराहकन्द श्लेष्मघ्न कटुको रसपाकतः ।

मेहकण्टकनिहरो बन्धो वृष्यो रसायन ॥ १२ ॥

तालजाकिंताखजूरप्रभृतीनां मस्ततस्तज्जात ॥ १३ ॥

स्वादुपाकरसानाङ्गरक्तपित्तहरास्तथा ।

शुक्रलाननिलघ्नाश्च कफवृद्धिकरानपि ॥ १४ ॥

कालं ह्यनार्त्तं जीर्णं व्याधितं क्रिमिभक्षितम् ।

कन्दं विवर्जयेत् सर्वं यो वा सम्यक् न रोहति ॥ १५ ॥

अथ लवणवर्गः ।

सैन्धवसामुद्रविहसौवर्चलरोमकोह्लिः प्रभृतीनि लवणानि
यथोत्तरमुष्णानि वातहराणि कफपित्तकराणि यथापूर्वं
स्निग्धानि त्वाङ्गानि शृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति ॥ १ ॥

चक्षुष्यं सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वग्निदीपनम् ।

स्निग्धं समधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्नमुत्तमम् ॥ २ ॥

सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।

भेदनं स्निग्धमीषञ्च शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥ ३ ॥

सक्षार दीपन रुचं शूलहृद्रोगनाशनम् ।
 रोचन तीक्ष्णमुष्णञ्च विड वातानुलोमनम् ॥४॥
 लघु सौवर्ण्ये पाके वीर्योष्ण विशद कटु ।
 गुल्मशूलविवस्वघ्न हृद्य सुरभि रोचनम् ॥५॥
 रोमक तीक्ष्णमत्युष्णं व्यवायि कटुपाकि च ।
 वातघ्न लघु विर्यन्दि सूक्ष्म विड्भेदि सूत्रलम् ॥६॥
 लघु तीक्ष्णोष्णमुक्लृष्टि सूक्ष्म वातानुलोमनम् ।
 सतिक्त कटु सक्षार विद्याक्षरणमौद्धिम ॥७॥
 यज्वतक्रिमि च लेखन पित्तकोरनम् ।
 दीपन पाचन भेदि लघु गुटिकाद्वयम् ॥८॥
 ऊषत्त वातुकेन शैलमूलाकरोद्भवत् ।
 लघु कटुक छेदि विहित कटु चोच्यते ॥९॥
 यवक्षारस्वर्जिकाक्षारपाकिमटङ्गणक्षारा ॥१०॥
 गुल्माशीग्रहणीदोषमर्कराश्मरिनाशना ।
 क्षारास्तु पाचन सर्वे रक्तापत्तकरा स्मृता ॥११॥
 क्षेपी वह्निनभी क्षारी स्वर्जिकायायशूकजी ।
 शुक्लक्षेपविवस्वार्शीगुल्महृद्विनाशनी ॥१२॥
 उष्णोऽनिलघ्न प्रक्लेदी जपक्षारी बलापह ।
 सेदोघ्न पाकिम क्षारी सूत्रवस्त्रिविशोधन ॥१३॥
 पिरुक्षणीऽनिलकर श्लेष्मघ्न पित्तदूषण ।
 अग्निदीप्तिकरस्तोक्ष्णष्टङ्गण क्षार उच्यते ॥१४॥
 सुवर्णं स्वादु हृद्यञ्च वृहणीय रसायनम् ।
 दोषत्रयघ्न शीतञ्च चक्षुष्य विषसूदनम् ॥१५॥
 रूप्यमन्त सर शीतं सखेह पित्तवातनुत् ।

ताम्रं कषाय मधुर लेखन शीतल सरम् ॥१६॥
 तिक्त कास्य लेखनञ्च चक्षुष्य कफवातजित् ।
 वातकृत् शीतल लोह दृष्णापित्तकफप्रणुत् ॥१७॥
 कटुक्रिमिघ्ने लवणे त्रपुसीसे विलेखने ।
 मुक्ताविद्रुमञ्ज्वेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादय १८॥
 चक्षुष्या मणय शीता लेखना विषसूदना ।
 पवित्रा धारणायाश्च पाप्मालक्ष्मोमलापहा ॥१९॥
 धान्येषु नासेषु फलेषु चैव शाकेषु चानुक्तमिहाप्रमेयात् ।
 आस्वादतो भूतगुणैश्च मत्वा तदादिरेदं द्रव्यमनल्पबुद्धिः ॥२०॥
 पष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालय ।
 मुद्गाढकोमसूराश्च धान्येषु प्रवरा स्मृता ॥२१॥
 लावतिन्निरिसारङ्कुरङ्गैकपिञ्जला ।
 मयूरवर्भिकूर्माश्च श्रेष्ठा मासगणेष्विह ॥२२॥
 दाडिमामलक द्राक्षा खर्जूर सपरूषकम् ।
 राजादन मातुलुङ्ग फलवर्गे प्रशस्यते ॥२३॥
 सतीनो वासुकश्चुच्चिह्नोमूलकपोतिका ।
 मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते ॥२४॥
 गव्य क्षीर घृतं श्रेष्ठं सैन्धव लवणेषु च ।
 धात्री दाडिममञ्जेषु पिप्पली नागर कटौ ॥२५॥
 तिक्ते पटोलवार्ताके मधुरे घृतमुच्यते ।
 क्षौद्रं पूगफल श्रेष्ठं कषाये सपरूषकम् ॥२६॥
 शर्करेक्षुविकारेषु पाने मध्वासवी तथा ।
 परिसवत्सर धान्य मासं वयसि मध्यमे ॥२७॥
 अपर्युषितमन्नन्तु संस्कृत मात्रया शुभम् ।

फल पर्यागत शाकमशुष्क तरुण नवम् ॥२८॥

अत पर प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरम् ॥ २९ ॥

लाजमण्डो विशुद्धाना पथ्य पाचनदीपन ।

वातानुलोमनो हृद्य पिप्पलीनागरायुतः ॥३०॥

स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी ।

क्षुत्तृट् अमग्नानिहरी पेया वातानुलोमनी ॥३१॥

विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धनी ।

पथ्या स्वादुरसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा ॥३२॥

हृद्या सन्तर्पणी वृथा व हणी बलवर्द्धनी ।

शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वस्ताश्च दुर्जराः ॥३३॥

सिक्थैर्विरहितो मण्ड पेया सिक्थसमन्विता ।

विलेपी बहुसिक्था स्याद् यवागूर्विरलद्रवा ॥३४॥

विष्टम्भी पायसी बल्यो मेद कफकरो गुरु ।

कफपित्तकरी बल्या वृश्चराऽनिलनाशनी ॥३५॥

धीतस्तु विमल शुद्धो मनोज्ञ सुरभिः सम ।

स्विन्नं सुप्रसृतस्तूष्णो विशदस्त्वोदनो लघु ॥३६॥

अधीतोऽप्रसृतोऽस्विन्न शीतश्चाप्योदनो गुरु ।

लघु सुगन्धि कफहा विज्ञेयो भृष्टतण्डुलः ॥३७॥

स्नेहैर्मांसै फलै कन्दैर्वेदलाञ्जैश्च सयुना ।

गुरवो वृ हृणा बाल्या ये च क्षीरोपसाधिता ॥३८॥

सुस्विन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषत्सूपो लघुर्हित ।

स्विन्नं निष्पीडित शाक हित स्यात् स्नेहसंस्कृतम् ॥३९॥

अस्विन्न स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा ।

मांसं स्वभावतो वृण्य स्नेहन बलवर्द्धनम् ॥४०॥

स्नेहगोरसधान्यान्तफलान्कटुकै सह ।
 सिद्ध मास हित बल्य रोचनं वृ हणं गुरु ॥४१॥
 तदेव गोरसादान सुरभिद्रव्यसंस्कृतम् ।
 विद्यात्पित्तकफोद्रे कि बलमासाग्निवर्द्धनम् ॥४२॥
 परिशुष्क स्थिर स्निग्ध हर्षण प्रीणन गुरु ।
 रोचन बलमेवाग्निमासौज शुक्रवर्द्धनम् ॥४३॥
 तदेवोष्णुमपिष्टत्वादुष्णुममिति पाचका ।
 परिशुष्कगुणैर्युक्तं वक्त्रे पक्वमतो लघु ॥४४॥
 तदेव शूलिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितम् ।
 ज्ञेय गुरुतर किञ्चित् प्रदिग्ध गुरुपाकतः ॥४५॥
 उष्णुम भर्जित पिष्ट प्रतप्त कन्दुपाचितम् ।
 परिशुष्क प्रदग्धञ्च शूल्यं यच्चान्यदीदृशम् ॥४६॥
 मास यत्तैलसिद्धन्तु वीर्योष्ण पित्तकङ्गुर ।
 लवग्निदीपन हृद्य रुच्य दृष्टिप्रसादनम् ॥४७॥
 अनुष्णवीर्यं पित्तघ्न मनोज्ञ घृतसाधितम् ।
 प्रीणन प्राणजनन श्वासकासक्षयापहं ॥४८॥
 वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरस स्मृतः ।
 स्मृत्योज'स्वरहीनाना ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ॥४९॥
 भग्नविस्लिष्टसन्धीना क्षयानामल्परेतसाम् ।
 आप्यायन सहननः शुक्रौजोबलवर्द्धन ॥५०॥
 सदाऽभिमयुतो वृथः संस्कृतो दोषनाशनः ।
 यन्मासमुद्धतरस न तत् पुष्टिबलावहम् ॥५१॥
 विष्टम्भि दुर्जर रुक्ष विरस मारुतावहम् ।
 दीप्ताग्नीना सदा पथः खानिष्कस्तु पर गुरुः ॥५२॥

मास निरस्थि सुखिन्न पुनर्दृष्टिर्दि चूर्णितम् ।
 पिप्पलीशुण्ठिभरिचगुडसर्पि समन्वितम् ।
 एकध्य पाचयेत्सम्यक् वेसवार इति स्मृत ॥५३॥
 वेसवारो गुरु स्निग्धो बल्यो वातरुजापह ।
 प्रीणन सर्वधातूना विशेत्रान्मुखशोषिणाम् ॥५४॥
 क्षुत्तृणापहर श्रेष्ठ सौराव स्वादुशीतल ।
 कफघ्नो दीपनो हृद्य शुद्धाना प्राणिनामपि ॥५५॥
 ज्ञेय पथ्यतमश्चापि मुह्ययूष कृताकृत ।
 स तु दाडिममृदीकायुक्त स्याद्रागषाडव ॥५६॥
 रुचिथो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकत् ।
 मसूरमुद्गगोधूमकुलत्थलवणै कृतः ॥५७॥
 कफपित्ताविरोधी स्याद्वातव्याधी च शस्यते ।
 मृदोकादाडिमैर्युक्त स एवोक्तोऽनिलादिते ॥५८॥
 रोचनो दीपनो हृद्यो लघुपाक्युपदिश्यते ।
 पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ ॥५९॥
 पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ क्षमिकुष्ठज्वरापहौ ।
 श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् ॥६०॥
 हन्ति मूलकयूषसु कफमेदोगलामयान् ।
 कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशन ॥६१॥
 तूणीप्रतूणीकाशार्शीगुल्मीदावर्त्तनाशनः ।
 दाडिमासलकैर्यूषो हृद्य सशमनो लघु ॥६२॥
 प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्न पित्तवातजित् ।
 मुद्गामलकयूषसु ग्राही पित्तकफे हित ॥६३॥
 भवकोलकुलत्थाना यूषः कण्ठोऽनिलापहः ।

सर्वधान्यकृतस्तद्वद् वृ हण्य प्राणवर्धन ॥६४॥
 खलकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ ।
 बल्य कफानिलौ हन्ति दाडिमाम्बोऽग्निदीपनः ॥६५॥
 दध्यन्त कफज्जद बल्य, स्निग्धो वातहरो गुरु ।
 तक्राम्ब, पित्तकृत् प्रोक्तो विषरक्तप्रदूषण, ॥६६॥
 खडा खडयवाग्वश्च षाडवा पानकानि च ।
 एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः ॥६७॥
 अस्त्रे हलवण सर्वमकृत कटुकैर्विना ।
 विज्ञेयं लवणस्त्रे हकटुकौ सयुत कृतम् ॥६८॥
 अथ गोरसधान्यान्तफलास्त्रैरन्वितञ्च यत् ।
 यथोत्तर लघु हित सस्कृतासस्कृत रसे ॥६९॥
 दधिमस्त्वन्तसिद्धस्तु यूष काम्बलिक स्मृतः ।
 तिलपिण्याकविकृति शुष्कशाक विरूढकम् ॥७०॥
 सिण्डाकी च गुरुणि स्युं कफपित्तकराणि च ।
 तद्वच्च वटुकान्याहुर्विदाहीनि गुरुणि च ॥७१॥
 लघवो वृ हणा वृथा हृद्या रोचनदीपना ।
 तृणामूर्च्छाभ्रमच्छर्दिश्रमघ्ना रागषाडवा ॥७२॥
 रसाला वृ हणो बल्या स्निग्धा वृथा च रोचनी ।
 स्नेहन गुडसयुक्त हृद्यं दध्यनिलापहम् ॥७३॥
 सक्तव सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपिप्पिताः ।
 नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्य इत्युपदिश्यते ॥७४॥
 मन्य सद्योबलकर पिपासाश्रमनाशन ।
 सान्द्रस्नेहगुडो मूत्रकृच्छ्रोटावर्त्तनाशन ॥७५॥
 शर्करैश्चुरसद्राचायुक्त, पित्तविकारनुत् ।

द्राक्षामधूकसयुक्त कफरोगनिवर्हण' ॥७६॥
 वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानुलोमन ।
 गौडमस्त्वमनस्त्व वा पानक गुरु मूत्रलम् ॥७७॥
 तदेव खण्डसृङ्गीकाशर्करासहित पुन ।
 साम्ब सुतीक्ष्ण सुहिम पानकं स्यान्निरत्ययम् ॥७८॥
 माद्वीक तु श्वमहर मूर्च्छादाहृषापहम् ।
 परूषकाणा कोलाना हृद्य विष्टम्भि पानकम् ॥७९॥
 द्रव्यसयोगसंस्कार ज्ञात्वा मात्राञ्च सर्वत ।
 पानकाना यथायोग गुरुलाघवमादिशेत् ॥८०॥
 इति कृतान्नवर्ग ।

वक्ष्याम्यत पर भक्ष्यान् रसवीर्यविपाकत ॥१॥
 भक्ष्या क्षीरकृता बल्या वृथा हृद्या सुगन्धिनः ।
 अदाहिन पुष्टिकरा दीपना पित्तनाशना ॥२॥
 तेषा प्राणकरा हृद्या घृतपूरा कफावहा ।
 वातपित्तहरा वृथा गुरवो रक्तमासला ॥३॥
 वृ हृणा गौडिका भक्ष्या गुरवोऽनिलनाशना ।
 अदाहिन पित्तहरा शुक्ला कफवर्धना ॥४॥
 मधुमस्तकसयावा पूषा ह्येते विशेषत ।
 गुरवो वृ हृणाश्चैव मोदकास्तु सुदुर्जरा ॥५॥
 गोचनो दीपन स्वर्य पित्तघ्न पवनापह ।
 गुरुर्मृष्टतमश्चैव सष्टक प्राणवर्धन ॥६॥
 हृद्य सुगन्धिर्मधुर स्निग्ध कफकरो गुरु ।
 वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दन स्मृत ॥७॥
 वृ हृणा वातपित्तघ्ना भक्ष्या बल्यास्तु सामिता ।

हृद्या पथ्यतमान्तेषा लघव फेनकादय ॥८॥
 सुज्ञादिवेसवाराणा पूर्णा विष्टम्भिनो मता ।
 वेमवारै सपिशितै सम्पूर्णा गुरुवृंहणा ॥९॥
 पालेला श्लेष्मजनना शष्कुल्य कफपित्तला ।
 वीर्यीणा पैष्टिका भक्ष्या कफपित्तप्रकोपणा ॥१०॥
 विदाहिनी नातिबला गुरवश्च विशेषत ।
 वैदला लघवो भक्ष्या कषाया सृष्टमारुता ॥११॥
 विष्टम्भिन पित्तसमा श्लेष्मघ्ना भिन्नवर्चस ।
 बल्या वृष्यासु गुरवो विज्ञेया माषसाधिता ॥१२॥
 कूर्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तला ।
 विरूढककता भक्ष्या गुल्फोऽनिलपित्तला ॥१३॥
 विदाहोत्प्लेजजनना रुक्षा दृष्टिप्रदूषणा ।
 हृद्या सुगन्धिनी त्रया लघवो घृतपाचिता ॥१४॥
 वातपित्तहृग बल्या वर्णदृष्टिप्रसादना ।
 विदाहिनस्तैलकता गुरव कटुपाकिना ॥१५॥
 उष्णा मारुतदृष्टिघ्ना पित्तलास्त्वक्प्रदूषणा ।
 फलमासेक्षुविकृतितिलमाषोपसंस्तृता ॥१६॥
 भक्ष्या बल्यासु गुरवो वृहता हृदयप्रिया ।
 कपालाङ्गारपक्वासु लघवो वातकोपना ॥१७॥
 सुपक्वास्तनवद्यापिभूयिष्ठ लघवो मता ।
 सकिलाटादयो भक्ष्या गुरव कफवर्धना ॥१८॥
 कृष्णाया वातला रुक्षा गुरवो भिन्नवर्चस ।
 उदावर्तहरो वाय्व कासपीनसमेहनुत् ।
 धानोलुब्धासु लघव कफसेदोविशोषणा ॥१९॥

सक्तवो वृहणा वृथाऽस्तृष्णापित्तकफापहा ।
 पीता सद्यो बलकरा भेदिन पवनापहा ॥२०॥
 गुर्वी पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ।
 सक्तूनामाशु जोर्येत सृदुत्वादवलेहिका ॥२१॥
 लाजाश्लक्ष्म्यतिसारघ्ना दीपना कफनाशना ।
 बल्या कषायमधुरा लघवस्तृणमलापहा ॥२२॥
 ढट्छर्दिदाहघर्मात्तिनुदस्तत्सक्तवो मता ।
 रक्तपित्तहराश्चैव दाहज्वरविनाशना ॥२३॥
 पृथुक्का गुरव स्निग्धा वृहणा कफवर्द्धना ।
 बल्या सन्दीरभावात् तु वातघ्ना भिन्नवर्चस ॥२४॥
 सुदुर्जर स्वादुरसो वृहणस्तण्डुलो नव ।
 सन्धानकृन्महहर पुराणस्तण्डुल स्मृत ॥२५॥
 द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ।
 यदा कारणमासाद्य भोक्तृणा कुन्दतोऽपि वा ।
 अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्दिशेत् ॥२६॥

अतः सर्वाण्यनुपानान्युपदेक्ष्याम ।

अस्त्रेण केचिद्विहता मनुष्या माधुर्ययोगे प्रणयीभवन्ति ।
 तथास्त्रयागे मधुरेण तप्तास्तेषा यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥१॥
 शीतोष्णतोयासवमद्ययूषफलान्स्त्रधान्यास्त्रपयोरसानाम् ।
 यस्यानुपानन्तु हितं भवेद्यत्तस्मै प्रदेयं त्विह मात्रया तत् ॥२॥

व्याधिञ्च कालञ्च विभाव्य धीरै-

र्द्रव्याणि भोज्यानि च तानि तानि ।

सर्वानुपानेषु वरं वदन्ति

मेध्यं यदस्मै शुचिभाजनस्यम् । ३।

लोकस्य जन्मप्रभृति प्रशस्त तोयात्मका सर्वरसाश्च दृष्टाः ।
सङ्क्षेप एषोऽभिहितोऽनुपानेष्वतः पर विस्तरतो विधास्ये ॥४॥

उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहानामथ शस्यते ।

ऋते भस्मातकस्नेहात् स्नेहात् तौवरकात्तथा ॥५॥

अनुपान वदन्ये के तैले यूषान्मकार्क्षिके ।

शीतोदक माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः ॥६॥

दधिपायसमद्यार्त्तिविषजुष्टे तथैव च ।

केचित् पिष्टमयस्याहुरनुपान सखोटकम् ॥७॥

पयोमासरसो वापि शालिमुद्गादिभोजिनाम् ।

युद्धाध्वातपसन्तापविषमद्यरुजासु च ॥८॥

मासाटेरनुपानन्तु धान्याम्न दधि मस्तु वा ।

मद्य मद्योचितानान्तु सर्वमासेषु पूजितम् ॥९॥

अमद्यपानामुदक फनान्म वा प्रशस्यते ।

क्षीर घर्माध्वमाथस्त्रीक्लात्तानाममृतोपमम् ॥१०॥

सुराक्षशाना स्खूलानामनुपानं मधूदकम् ।

निरामयाना चित्रन्तु भुक्तमध्ये प्रकीर्तितम् ॥११॥

स्निग्धोष्ण मारुते पथ्य कफे रूक्षोष्णमिष्यते ।

अनुपान हित चापि पित्ते मधुरशीतलम् ॥१२॥

हित शोणितपित्तिभ्यः क्षीरनिक्षुरसस्तथा ।

अर्कसेलुशिरीषाणामासवास्तु विषार्त्तिषु ॥१३॥

अतः परन्तु वर्गाणामनुपान पृथक् पृथक् ।

प्रवक्ष्याम्यानुपूर्वेण सर्वेषामेव मे शृणु ॥१४॥

तत्र पूर्वशस्यजातीना वदरास्त्वैटलाना धान्याम्न

जङ्घालाना धन्वजानाश्च पिप्पल्यासव । विष्किराणा कोल-

वदरासव । प्रतुदानान्तु क्षीरवृक्षासव । गुहाशयानान्तु
 खर्जूरनालिकेलासवः । प्रसहानामखगन्धासवः । पथ्य-
 नृगाणा कृष्णगन्धासव । विलेशयाना फलसारासव । एक-
 शफाना त्रिफलासवः । अनेकशफाना खदिरासव । कूल-
 चराणान्तु शृङ्गाटककशेरुकासवः । कोशवासिनां पादि-
 नाञ्च तटेव । प्लवानामितुरसासवः । नाट्येयाना मृणाला-
 सवः । सामुद्राणा मातुलुङ्गासव । अम्लानां फलानां
 पद्मोत्पलकन्दासव । कषायाणा दाडिमवेत्रासवः । मधु-
 राणा त्रिकटुकयुक्त कन्दासवः । तालफलादीना धान्या-
 म्लम् । कटुकाना दूर्वानलवेत्रासव । पिप्पल्यादीना श्वद-
 द्रावसुकासवः । कुष्माण्डादीना दार्वीकरीरासव । तुच्चूप्रभृ-
 तीना लोभ्रासवः । जीवन्त्यादीनां त्रिफलासवः । कुसुमश-
 कन्ध स एव । मण्डूकपर्ण्यादीनां महापञ्चमूलासवः । बाल-
 मस्तकादीनामम्लफलासव । सैन्धवादीना सुरासव आर-
 नालञ्च । तोय वा सर्वत्रेति ॥१५॥

भवन्ति चात्र ।

सर्वेषामनुपानाना माहेन्द्रतोयमुत्तमम् ।

सात्त्विकं यस्य तु यत् तोय तत् तस्मै हितमुच्यते ॥१६॥

उष्णं वा त्रिकफे तोय पित्ते रक्ते च शीतलम् ।

दोषघ्नं वा भुक्तमतिमात्रमथापि वा ॥१७॥

यथेति अनुपानेन सुखमन्नं प्रजीर्यति ।

शीतलं वा हृणं हृणं दोषसङ्घातभेदनम् ॥१८॥

तपेण वा देवकरं यमकामकरं सुखम् ।

दीपनं वा पशसनं पिपासाच्छेदनं परम् ॥१९॥

बल्य वर्णकरं सम्यगनुपान सदोच्यते ।
 तदादौ कर्शयेत्पीत स्याप्रयेन्मध्यमेवितम ॥२०॥
 पश्चात्पीत वृ हयति तस्माद्दीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
 स्थिरता गतमक्लिन्नमन्नमद्रवपायिनाम ॥२१॥
 भवत्याबाधजननमनुपानमत पिबेत् ।
 न पिबेच्छ्वासकासार्त्तो रोगे चाप्युर्ध्वजत्रुगे ॥२२॥
 क्षतोरस्क. प्रसेकी च यस्य चोपहत स्वर ।
 पीत्वाऽध्वभाष्याध्ययनगीयस्वप्नान्न शीनयेत् ॥२३॥
 प्रदूष्यामाशय तद्धि तस्य कण्ठोऽसि स्थितम ।
 स्यन्दाग्निसादच्छर्वादीनामयान् जनयेद् बहुन् ॥२४॥
 गुरुलाघवविल्लेय स्वभाव नातिवर्त्तते ।
 तथा सत्कारमात्रा न कालाश्चाप्युत्तरोत्तरम ॥२५॥
 मन्दकर्मनलपरोक्ष्या सुकुमारा सुखोचिता ।
 जन्तवो ये तु तेषा हि चिन्तेय परिकीर्त्तिता ॥२६॥
 बलिन खरभक्ष्या ये ये च दीप्ताग्नयो नरा ।
 कर्मनित्याश्च ये तेषा नावश्य परिकीर्त्त्यते ॥२७॥

इति सर्वानुपानवर्गः ।

अथाहारविधि वक्षः । विस्तरेणाखिल शृणु ।
 आप्तान्वितमसकीर्ण शुचि कार्यं महानसम् ॥१॥
 तत्राप्तैर्गुणसम्पन्नमन्न भक्ष्य सुसंस्तुतम् ।
 शुची देशे सुसगुप्तं समुपस्थापयेद्भिषक् ॥२॥
 विषघ्नैर्गन्धै स्सृष्ट प्रोक्षित व्यजनोदके ।
 सिद्धैर्मन्त्रैर्हृत्तडिः सिद्धमन्न निवेदयेत् ॥३॥
 वक्ष्याम्यत्र परं शतं सन्माहारस्योपकल्पनाम् ।

दृत काष्णप्रायसे देय पेया देया तु राजते ॥४॥
 फलानि सर्वभक्ष्याश्च प्रदद्याद्द्वैदलेषु च ।
 परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् ॥५॥
 प्रद्रवाणि रसाश्चैव राजतेषूपहारयेत् ।
 कङ्कराणि खडाश्चैव सर्वान् शैलेषु दापयेत् ॥६॥
 दद्यात् ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृत पय ।
 पानीय पानक मद्य मृत्समयेषु प्रदापयेत् ॥७॥
 काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।
 दद्याद्द्वैदूर्यपात्रेषु रागघाडवसट्टकान् ॥८॥
 पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तोर्णे मनोरमे ।
 सूद सूपीदन दद्यात् प्रदेहाश्च सुसंस्तृतान् ॥९॥
 फलानि सर्वभक्ष्याश्च परिशुष्काणि यानि च ।
 तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥१०॥
 प्रद्रवाणि रसाश्चैव पानीय पानक पय ।
 खडान् यूषाश्च पेयाश्च सञ्चे पार्श्वे प्रदापयेत् ॥११॥
 सर्वान् गुडविकाराश्च रागघाडवसट्टकान् ।
 पुरस्तात स्थापयेत् प्राज्ञो हयोरपि च मध्यत ॥१२॥
 एव विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।
 भोक्तार विजने रम्ये नि सम्भाषे शुभे शुची ॥१३॥
 सुगन्धिपुष्परचितं समे देशेऽथ भोजयेत् ।
 विशिष्टनिष्टसंस्तारे पथ्यैरिष्टैरसादिभि ॥१४॥
 मनोज्ञ शुचि नाल्युष्ण प्रत्यग्रमशन हितम् ।
 पूर्वं मधुरमश्रीयान्मध्येऽस्तलवणी रसौ ॥१५॥
 पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत् ।

आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् ॥१६॥
 तत पेयास्ततो भोज्यान् भक्ष्याश्चित्रास्तत परम् ।
 घनम्पूर्वं समश्रीयात् केचिदाहुर्विपर्ययम् ॥१७॥
 आदावन्तो च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
 निरत्यय दोषहर फले ह्यामलक नृणाम् ॥१८॥
 मृणालविसमालूककन्देलुप्रभृतीनि च ।
 पूर्वं योज्यानि भिषजा न तु भुक्ते कथञ्चन ॥१९॥
 सुखमुच्चैः समासीन समदेहोऽन्नतत्पर ।
 कले सात्स्य लघु स्निग्ध क्षिप्रमुष्ण द्रवोत्तरम् ॥२०॥
 बुभुक्षितोऽन्नमश्रीयान्मन्त्रावद्विदितागम ।
 काले भुक्त प्रीणयति सात्स्यमन्न न बाधते ॥२१॥
 लघु शीघ्र व्रजेत्याक स्निग्धोष्ण बलवर्जितम् ।
 क्षिप्र भुक्त सम पाक यत्यदोष द्रवोत्तरम् ॥२२॥
 सुख जीर्णयति मात्रावद्वातुसाम्य करोति च ।
 अतीवायतयामासु चपा येष्वृतुषु स्मृता ॥२३॥
 तेषु तत् प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरैव तु ।
 येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायता ॥२४॥
 तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।
 रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समा स्मृता ॥२५॥
 कृत्वा सममहोरात्र तेषु भुञ्जीत भोजनम् ।
 नाप्राप्तातीतकाल वा हीनाधिकमथापि वा ॥२६॥
 अप्राप्तकाले भुञ्जान शरीरे ह्यलघौ नरः ।
 तास्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ॥२७॥
 अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतोऽनलः ।

कच्छादिपच्यते भुक्त द्वितीयञ्च न काङ्क्षति । २८॥
 हीनमात्रमसन्तोष करोति च बलक्षयम् ।
 आलस्यगौरवाटोपसादाश्च कुरुतेऽधिकम् ॥ २९॥
 तस्मात् सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितम् ।
 यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् ॥ ३०॥
 विभज्य कालदोषादीन् कालयोरुभयोरपि ।
 अचोक्ष दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणदणलोष्टवत् ॥ ३१॥
 द्विष्ट व्युषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत् ।
 चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं पुनः ॥ ३२॥
 अशान्तमुपदग्धञ्च तथा स्वादु न लक्ष्यते ।
 यद्यत् स्वादुतरं तत्र विदध्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ३३॥
 प्रक्षालयेदङ्गिरास्य भुञ्जानस्य मुहुर्मुहुः ।
 विशुद्धरसने तस्मै रोचतेऽन्नमूर्ध्ववत् ॥ ३४॥
 स्वादुना तस्य रमनं प्रथमेनापि तर्पितम् ।
 न तथा स्वादयेदन्यत् तस्मात् प्रक्षाल्यमन्तरा ॥ ३५॥
 शीमनस्य बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखम् ।
 स्वादु रञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥ ३६॥
 भुक्त्वा च यत् प्रार्थयति भूयस्तत् स्वादु भोजनम् ।
 अश्वितश्चोदकं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिबेत् ॥ ३७॥
 दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः ।
 कुर्यादनाहतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥ ३८॥
 जोर्णेऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु ।
 भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद् भुक्ते हरेत् कफम् ॥ ३९॥
 धूमेनापोह्य हृयैर्वा कषायकटुतिक्तकैः ।

पूगककौलकर्पूरलवङ्गसमन फलै ॥४०॥
 कटुतिक्तकषायैर्वा सुखवैशद्यकारके ।
 ताम्बूलपत्रसहितै सुमन्धैर्वा विचक्षण ॥४१॥
 भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नक्लमो गत ।
 तत पदशत गत्वा वामपार्श्वे तु सविशेत् ॥४२॥
 शब्दरूपरसान् गन्धान् स्पर्शाश्च मनस प्रियान् ।
 भुक्तवानुपसेवेत तिनान्न साधु तिष्ठति ॥४३॥
 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चापि जुगुप्सिता ।
 अशुच्यन्न तथाभुक्तमतिहास्यञ्च वामयेत् ॥४४॥
 शयन चासन वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् ।
 नाग्न्यातपी न प्लवन न यान नापि वाहनम् ॥४५॥
 न चैकरससेवाया प्रसज्येन कदाचन ।
 शाकावरान्नभूयिष्ठमन्त्रञ्च न समाचरेत् ॥४६॥
 एकैकश समस्तान् वा नाप्यग्नीयाद्रसान् सदा ।
 प्राग्भुक्ते त्वधिविक्तेऽग्नी द्विरन्न न समाचरेत् ॥४७॥
 पूर्वभुक्ते विदग्दैऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् ।
 मात्रागुरु परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च य ॥४८॥
 पिष्टान्न नैव भुञ्जीत मात्रया वा बुभुक्षित ।
 द्विगुणञ्चं पिबेत्तृतीयं सुखं सम्यक् प्रजीर्यति ।
 पियलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद् यथोत्तरम् ॥४९॥
 गुरुणामर्जसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।
 द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥५०॥
 द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यग्वोपपद्यते ।
 विशुष्कमन्नमभ्यस्त न पाकं साधु गच्छति ॥५१॥

पिण्डीकृतमसक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ।

स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्त्तौ वा यस्य तिष्ठति ॥५३॥

विदाहि भुक्तमन्यदा तस्याप्यन्नं विदह्यते ।

शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत् ॥५३॥

आमं विदग्धं विष्टञ्च कुरुपित्तानिलैस्त्रिभिः ।

अजोर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥५४॥

अत्यखुपानाद्विषनाशनाद्वा

सन्ध्याणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।

कालेऽपि सात्त्विकं लघुं चापि भुक्त-

मन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥५५॥

इर्याभयक्रोधपरिह्वेन लुब्धेन रुग्दैर्न्यनिपीडितेन ।

प्रहेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति ॥५६॥

मातुर्यमन्नं गतमामयज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमस्त्वभावम् ।

किञ्चिद्विपक्वं भृशं तीक्ष्णं विष्टमभावद्विविरुद्धवातम् ॥५७॥

उद्गारशुद्धावपि भुक्तकाष्ठा न जायते हृद्गुणता च यस्य ।

रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत् प्रवदन्यजीर्णम् ॥५८॥

मूर्च्छाप्रलापी वमथु प्रसेकं सदनं आम ।

उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः ॥५९॥

तत्तामे लङ्घनं कार्यं विदग्धे वमनं हितम् ।

विष्टञ्च स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च ॥६०॥

वामवेदाशु त तस्मादुष्णेन लवणास्त्रुना ।

कार्यं चानशनं तावद्यावन्नं प्रकृतिं भजेत् ॥६१॥

लघुकायमतश्चैनं लङ्घनैः समुपाचरेत् ।

यौवन्नं प्रकृतिस्थं स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥६२॥

हिताहितोपसयुक्तमन्नं समशनं स्मृतम् ।
 बहु स्तोत्रमकाले वा विज्ञेय विषमाशनम् ॥६३॥
 साजीर्णेभु ज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ।
 त्रयमेतन्नहन्त्याशु बहन् व्याधीन् करोति वा ॥६४॥

अन्नं विदग्ध हि नरस्य शीघ्र
 शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।
 तद्व्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्त-
 माक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥६५॥
 विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे
 दह्येत हृत्कण्ठगलञ्च यस्य ।
 द्रक्षाभया मान्त्रिकसम्प्रयुक्ता
 लीढाभया वा स सुखं लभेत ॥६६॥
 भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का
 स्तिग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले ।
 प्रातः स शुण्ठीमभयामशङ्को
 भुञ्जीत सम्प्राश्य हितं हितार्थी ॥६७॥
 स्वल्पं यदा दोषविवद्वमाम
 लीनं न तेजः पथमावृणोति ।
 भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा
 सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ॥६८॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्मविस्तरम् ।
 कर्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणा ॥६९॥
 ह्लादनं, स्तम्भनं, शीतो मूर्च्छादट्स्वेददाहजित् ।
 चण्डालादिपरीतं, स्यात् पाचनञ्च विशेषतः ॥७०॥

स्नेहमार्दवकृत् स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा ।
 रुक्षस्तद्विपरीत स्याद्विशेषात् सुम्भन खर ॥७१॥
 पिच्छिलो जीवनो बल्य सन्धान श्लेष्मलो गुरुः ।
 विशदो विपरीतोऽस्मात् क्लेदाकर्षणरोपण ॥७२॥
 दाहपाककरस्तीक्ष्ण स्रावणो मृदुरन्यथा ।
 सादोपलेपबलकटु गुरुस्तपर्णवृह हण ॥७३॥
 लघुस्तद्विपरीत स्यात्क्षेत्रानो रोपणस्तथा ।
 दशाद्या कर्मत प्रोक्तास्तेषा कर्मविशेषणै ॥७४॥
 दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादीस्तात्रिवोध मे ।
 द्रव. प्रक्लेदन सान्द्र स्थूल स्याद् बन्धकारक ।
 श्लक्ष्ण पिच्छिलवज्ज्यै कर्कशो विशदो यथा ॥७५॥
 सुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः ।
 दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्बृह्णासारचिकारक ॥७६॥
 सरोऽनुलोमन प्रोक्तो मदो यात्राकर स्मृत ।
 व्यायो चाखिल देह व्याप्य - काय कल्पते ॥७७॥
 विकासी विकसनैव धातुबन्धान् विमोक्षयेत् ।
 आशुकारी तथाशुत्वाद्वावत्यम्भसि तैलवत् ॥७८॥
 सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्नात खनुसर. स्मृतः ।
 गुणा विशतिरित्येव यथावत्परिकीर्त्तिता ।
 संप्रवक्ष्याम्यतश्चोर्द्ध्वमाहारगतिनिश्चयम् ॥७९॥
 पञ्चभूतात्मके देहे आहार. पाञ्चभौतिकः ।
 विपक्व पञ्चधा सम्यग्गुणान् स्नानभिवर्द्धयेत् ॥८०॥
 अविदग्धः कफ पित्त विदग्ध. पवन पुन. ।
 सम्यग्विपक्वो नि.सार आहार परिष्ठ'हयेत् ॥८१॥

िण्डूमाहारजल सार प्रागीरितो रस ।
 स तु व्याजेन विक्षिप्त सर्वान् धातून् प्रतर्पयेत् ॥८२॥
 कफ पित्त मल खेषु स्नेह स्यान्नखरोम च ।
 नेत्रवित्त्वक्षु च स्नेहो धातूना क्रमशो मला ॥८३॥
 दिवाविबुद्धे हृदये जाग्रत युण्डरीकवत् ।
 अन्नमक्लिन्नधातुत्वादजीर्णे पिहित निशि ॥८४॥
 हृदि सम्मीलिते रात्रौ प्रसुप्तस्य विशेषत ।
 क्लिन्नविस्त्रस्तधातुत्वादजीर्णे न हित दिवा ॥८५॥
 इमं विधिं योऽनुमत महामुने-
 नृपर्षिमुख्यस्य पठेद्वि यत्नत ।
 स भूमिपालाय विधातुमौषधं
 महात्मनाच्चार्यति सूरिसत्तम ॥८६॥
 इति श्रीसुश्रुताचार्यविरचिते आयुर्वेदशास्त्रे
 सुश्रुते सूत्रस्थान समाप्तम् ।

अथ निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथात्मी वात्स्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

धन्तन्तरि धर्मश्रुता वरिष्ठममृतोद्भवम् ।

चरणावुपसृष्टं सुश्रुतं परिपृच्छति ॥२॥

वायो प्रकृतिभूतस्य व्यापन्नस्य च कोपनैः ।

स्थानं कर्म च रोगाश्च वद मे वदता वरः ॥३॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रात्रवीद्विषजा वरः ।

स्वयंभूरेष भगवान् वायुरित्यभिप्रवृद्धितः ॥४॥

स्वातन्त्र्यान्नित्यभावाच्च सर्वगत्वात्तथैव च ।

सर्वेषामेव सर्वाङ्गा सर्वलोकनमस्कृतः ॥५॥

स्थित्युत्पत्तिविनाशेषु भूतानामेष कारणम् ।

अव्यक्तो व्यक्तकर्मा च रूक्षः शीतो लघुः खरः ॥६॥

तिथ्यङ्गो द्विगुणश्चैव रजोबहुल एव च ।

अचिन्त्यवीर्यो दोषाणां नेता रोगसमूहराट् ॥७॥

आशुकारी मुहुश्चारी पक्षाधानगुढालयः ।

देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि निबोध मे ॥८॥

दोषधात्वग्निसमता सम्प्राप्तिः विषयेषु च ।

क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः ॥९॥

यथाग्निः पञ्चधा भिन्नो नामस्थानात्मकर्मभिः ।

भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येको नामस्थानक्रियामयैः ॥१०॥

प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ।
 स्थानस्था मारुता पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥११॥
 वायुर्यो वक्तसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् ।
 सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्नं प्राणाश्चाप्यवलम्बते ॥१२॥
 प्रायश्च कुरुते दुष्टो ह्रिक्काश्वासादिकान् गदान् ।
 उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तम ॥१३॥
 तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्तते ।
 जङ्घंजलगतान् रोगान् करोति च विशेषतः ॥१४॥
 ग्रामपक्षाग्रज्वर समानो वक्त्रिसङ्गत ।
 सोऽन्नं पचति तज्जाञ्च विशेषान्विविनक्ति हि ॥१५॥
 गुल्माग्निसडातीसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् ।
 कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससवह्नोदयत ॥१६॥
 स्नेहासृक्स्त्रावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ।
 क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायश्च सर्वदेहगान् ॥१७॥
 पक्षाधानालयोऽपान काले कर्षति चाप्ययम् ।
 समीरणं सक्लन्मूत्रशुक्रगर्भात्तवान्यध ।
 क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ॥१८॥
 शुक्रदोषप्रमेहास्तु व्यानापानप्रकोपजा ।
 युगपत् कुपिताच्चापि देहं भिन्दुरसशयम् ॥१९॥
 अत जङ्घं प्रवक्ष्यामि नानास्थानान्तराश्रित ॥२०॥
 बहुश्च कुपितो यायुर्विकारान् कुरुते हि यान् ।
 वायुरामाशये क्रुद्धश्छर्द्यादीन् कुरुते गदान् ॥२१॥
 मोह मूर्च्छा पिपासाश्च हृदयह पार्श्ववेदनाम् ।
 पक्षाग्रयस्थोऽन्त्रकूज शूल नाभौ करोति च ॥२२॥

कच्छमृत्पुरीषत्वमानाह त्रिकवेदनाम् ।
 श्रोत्रादिष्विन्द्रियबध कुर्यात् क्रुद्ध समीरणः ॥२३॥
 वैवर्ण्यं स्फुरण रौच्यं सुप्तिं तुमुचुमायनम् ।
 त्वक्स्थो निस्तोदनं कुर्यात्त्वग्भेद परिपोटनम् ॥२४॥
 व्रणाश्च रक्तगो ग्रन्थीन् सशूलान् माससञ्चित ।
 तथा भेदञ्चित कुर्याद् ग्रन्थीन्मन्दरुजोऽव्रणान् ॥२५॥
 कुर्यात्सिरागत शूल सिराकुञ्चनपूरणम् ।
 स्नायुग्रासं स्तम्भकम्पौ शूलमाक्षेपणं तथा ॥२६॥
 हन्ति सन्धिगतं सन्धीन् शूलशोफौ करोति च ।
 अस्थिशोषञ्च भेदञ्च कुर्याच्छूलञ्च तत्स्थित ॥२७॥
 तथा मज्जगते रुक् च न कदाचित् प्रशाम्यति ।
 अप्रवृत्तिं प्रवृत्तिर्वा विकृतिं शुक्रगोऽनिले ॥२८॥
 हस्तपादशिरोधातून् स्तथा सञ्चरति क्रमात् ।
 व्याप्नुयाद्वाखिलं देहं वायुं सर्वगतो नृणाम् ॥२९॥
 स्तम्भनाक्षेपणस्वापशोफशूतानि सर्वगः ।
 स्थानेषूक्तेषु मिश्रञ्च समिश्रा कुरुते रुजः ॥३०॥
 कुर्यादवयवप्राप्तौ मारुतस्त्वभितात् गदान् ।
 दाहसन्तापमूर्च्छां व्युर्वायी पित्तसन्निविने ॥३१॥
 शैत्यशोफगुरुत्वानि तान्निवैव कफावृतः ।
 सूक्ष्मीभिरिव निस्तोद स्यर्शद्वेषं प्रसृजता ॥३२॥
 शेषा पित्तविकारा स्युर्मरुते शोणं तान्व्यते ।
 प्राणैः पित्तावृते हृदिर्दाहश्चैवो रजायते ॥३३॥
 दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा दैवर्णाश्च कफावृतः ।
 उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहश्च नक्तसा ॥३४॥

चमोदनीं जलाग्निं प्रातस्तमो यजावते ।
 समाने पित्तसंयुक्ते स्वं ददाहीशः पूर्य्यगन् ॥३५॥
 कफाधिकश्च विण्मूत्र रोमन्त्रं न फावते ।
 अपाने पित्तसंयुक्ते दाहीशो व्यावृत्तद्वरम् ॥३६॥
 अव काये गुणत्वञ्च तस्मिन्नेव कफा हव ।
 व्याप प्रजावते दाही गात्रविनेषणं क्षमम् ॥३७॥
 गुरुणि स्रग्पात्राणि स्तम्भनं चात्यपर्वणम् ।
 क्षितं न जावते व्याने चेष्टास्तम्भस्थैव च ॥३८॥
 प्रायः उद्वेगानां मिथ्याहासविठारिणाम् ।
 शकाच्च प्रगढात्मव्याय तैश्चातिग्रीडनात् ॥३९॥
 गुरुणास्त्रविषशोषात् ए - जेताश्च पिभन्यात् ।
 उद्वेगैः तज्जं हूते ज्ञातं हं प्रवृज्यते ॥४०॥

कर्माणि ते दीव्यन्तोऽस्त्येव वायु
 लोप गत कारणैः सेवितै स्त्रै ।
 तीक्ष्णोष्णान्धकारशकादिभोज्ये
 मन्तापाद्यैर्भूयसा सेवितैश्च ॥४१॥
 क्षिप्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च
 वायोर्गर्गं सरुणप्राशु यात ।
 क्रुद्धोऽत्ययं मार्गरोधात् स वायु-
 रत्युद्दिग् दूषयेद्रक्तमाशु ॥४२॥
 तत् सृज्यते वायुना दूषितेन
 तत् जगदुच्यते वातरक्तम् ।
 तत् पित्तं दूषितेनासृज्यते
 रेषा दुःखं दूषितेनासृज्यते ॥४३॥

स्पर्शोद्दिग्नी तोऽभेदप्रमाण-

स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ ।

पित्तासृग्भ्यामुग्रदाहौ भवेता-

मत्यर्थोपातो रक्तश फौ वृद्ध च ॥४३॥

कण्डू मन्ती स्निग्धौ तौ रुशोऽपौ

ग्रीवस्तप्तौ श्लेष्मदुष्टे तु बले ।

सर्वैर्दुष्टे शीतिते चापि दोषा

स्व स्वरूपं पादयोर्दृश्यन्ति ॥४५॥

पादूपा शिथिलौ खिन्ना शीतलौ मणिपर्द्वौ

वेवर्ण्येतोऽसुप्तत्वगुरुत्वौषसमन्वितौ ॥४६॥

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्वस्तयोरपि ।

आस्त्राविर्षामिव क्रुद्धं तद्देहमनुसर्पति ॥४७॥

अजानुस्फुटित यच्च प्रभिन्न प्रसृतञ्च यत् ।

उपद्रवैश्च यज्जुष्ट प्राणमासजयादिभि ॥४८॥

शीणित तदसाध्य व्याध्याप्य सवलरोत्थितम् ।

यदा तु धमनी सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुत ॥४९॥

तदाक्षिपत्याशु सुहृसुहृद्देह सुहृश्चर ।

सुहृर्महत्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृत ॥५०॥

सोपतानकसञ्ज्ञो य पातयत्यन्तरान्तरा ।

कफान्वितो भृश वायुस्ताम्रेव यदि तिष्ठति ॥५१॥

स दण्डवत् स्तम्भवति कृच्छ्रो दण्डापतानक ।

हनुग्रहस्तदात्यर्थं सोऽन्न कृच्छ्रान्निधेयते ॥५२॥

धनुस्तुल्य नमेद्यत्तु स धनु स्तम्भसंज्ञकः ।

अङ्गुलीगुल्फजठरहृदजोगलसंश्रित ॥५३॥

स्नायुप्रतानममिलो यदा क्षिपति वेगवान् ।
 विष्टब्धाच्च स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वं कफ वमन् ॥५४॥
 अभ्यन्तर धनुरिव यदा नमति मानव ।
 तदा सोऽभ्यन्तरायाम कुर्वते मारुतो बली ॥५५॥
 बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायाम करोति च ।
 तमसाध्य बुधा पाहुर्वक्ष कठून्भञ्जनम् ॥५६॥
 कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवल ।
 कुर्यादाक्षेपक त्वन्य चतुर्थमभिघातजम् ॥५७॥
 गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च य ।
 अभिघातनिमित्तश्च न मिध्यत्यपतानक ॥५८॥
 अधोगमा सतिर्य्यंगा धमनीरूढं देहगा ।
 यदा प्रकुपितोऽत्यर्थं मारुतरिखा प्रपद्यते ॥५९॥
 तदान्यतरपक्षस्य सन्धिवन्धान् विमोक्षयन् ।
 हन्ति पक्ष तमाहुर्हि पक्षाघात भिषग्वरा. ॥६०॥
 यस्य कृत्स्न शरीरार्द्धमकर्मण्यमचेतनम् ।
 तत पतत्यसृन् वापि जहात्यनिलपीडितः ॥६१॥
 शुद्धवातहत पक्ष कच्छसाध्यतम विदु ।
 साध्यमन्येन ससृष्टमसाध्य क्षयहेतुकम् ॥६२॥
 वायुरूढं व्रजेत् स्थानात् कुपितो हृदय शिर ।
 शङ्खौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च स ॥६३॥
 निमीलिताक्षो निश्चेष्ट स्तब्धाक्षो वापि कूजति ।
 निरुच्छासोऽथवा कच्छादुच्छस्यान्नष्टचेतन ॥६४॥
 स्वस्थः स्याद्दृढये मुक्ते आवृते च प्रमुह्यति ।
 कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषोऽपतन्वकः ॥६५॥

दिवास्वप्नासमस्थानविकृतोद्बुनिरीक्षणैः ।
 मन्यस्तम्भ प्रकुरुते स एव श्लेष्मणा वृत ॥६६॥
 गर्भिणीसूतिकावाप्तवृद्धक्षीणेष्वसृक्क्षये ।
 उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ॥६७॥
 हसतो जृम्भतो भाराद्विषमाच्छयनादपि ।
 शिरोनासौष्ठचिवुकललाटेक्षणसन्धिग ॥६८॥
 अर्दयित्वाऽनिलो वक्त्रमर्दित जनयत्यतः ।
 वक्त्रोभवति वक्त्रार्द्धे ग्रीवा चाप्यपदक्षते ॥६९॥
 शिरश्चलति वाक्मङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ।
 ग्रीवाचिवुकदन्ताना तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना ॥७०॥
 यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम् ।
 वायुरुद्धं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ।
 बमर्दितमिति प्राहुर्व्याधि व्याधिविशारदा ॥७१॥
 क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ।
 न सिध्यत्यर्दित वाढ त्रिवर्ष वेपथस्य च ॥७२॥
 पाष्णीप्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलादिता ।
 सक्थो ज्वेप निगृह्णीयाद् गृध्रमीति हि सा स्मृता ॥७३॥
 तल प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
 बाह्वो कर्मक्षयकरी विश्वाचीति हि सा स्मृता ॥७४॥
 वातशोणितज शोफो जानुमध्यं महारुजः ।
 शिरःक्रोष्टुकपूर्वन्तु स्थूल क्रोष्टुकमूर्ध्ववत् ॥७५॥
 वायु कट्या स्थित सक्थुः कण्डरामाक्षिपेयटा ।
 खञ्जस्तदा भवेज्जन्तु पङ्क्तुः सक्थोर्दयोर्बधात् ॥७६॥
 अक्रामन् वेपथे यस्तु खञ्जन्निव च गच्छति ।

कलायखञ्ज त विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥७७॥
 न्यस्ते तु विषमे पाटे रुज कुर्यात्क्षमीरण ।
 वातकण्टक इत्येष विज्ञेय खुडकाश्रित ॥७८॥
 पादयो कुरुते दाह पित्तासृक्सहितोऽनिल ।
 विशेषतश्च क्रमत पाददाह तमादिशेत् ॥७९॥
 हृथतश्चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्तवत् ।
 पादहर्षं स विज्ञेय कफवातप्रकोषज ॥८०॥
 असटेशस्थितो वायु शोषयित्वासबन्धनम् ।
 शिरास्वाकुच्च तत्रस्थो जनयत्यवबाहुकम् ॥८१॥
 यदा शब्दवह स्रोतो वायुरावृत्य तिष्ठति ।
 शुद्ध, श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥८२॥
 हनुशङ्खशिरीषो यस्य भिन्दन्निवानिल ।
 कर्णयो कुरुते शूल कर्णशूल तदुच्यते ॥८३॥
 आवृत्य वायु सकफो धमनी शब्दवाहिनी ।
 नरान् करोत्यक्रियक्काष्मूकमिन्मिणगद्गदान् ॥८४॥
 अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता ।
 भिन्दन्तीव गुदोपस्थ सा तूणीत्युपदिश्यते ॥८५॥
 गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोमविसर्पिणी ।
 वेगे पक्वाशय याति प्रतितूणी तु सा स्मृता ॥८६॥
 साटोपमत्यग्ररुजमाध्मातमुदर भृशम् ।
 आध्मानमिति जानीयाद्दोर वातनिरोधजम् ॥८७॥
 विमुक्तपार्श्वहृदय तदेवामाशयोत्थितम् ।
 प्रत्याध्मान विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम् ॥८८॥
 अष्ठीलावह्नन ग्रन्थिमूर्ध्निमायतमुन्नतम् ।

वाताष्टीला विजानीयाद्वहिर्माग्वरोधिनीम् ॥८९॥

एतामेव रुजायुक्ता वातविण्मूत्ररोधिनीम् ।

प्रत्यष्टीलामिति वदेज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम् ॥९०॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शसा निदानं व्याख्यास्यामः ।

षडंशसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितमन्निपातः सह-
जानि चेति । तत्रानात्मजता यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्य-
शनस्त्रीप्रसङ्गोत्कुटकासनपृष्ठयानवेगविचारणादिभिर्विशेषैः
प्रकुपिता दोषा एकशो द्वयं समस्ता शोणितसहिता
वा यथोक्त प्रसृता प्रधानधमनीरनुप्रपद्याऽधोगत्वा गुद-
मागम्य प्रदूथ बलीर्मासप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतो
मन्दाग्नेस्तथा तृणकाष्ठोपललोद्भवस्त्रादिभिः शीतोदक-
सम्पर्शनाद्वा कन्दा पवित्रिभिर्मासादयन्ति तान्यर्शासीत्या-
चक्षते । ततः स्थूलान्धातिबद्धमर्षपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुस्त-
स्मिन् बलयस्तिस्त्राऽध्यर्षाङ्गुलान्तरभूता प्रवाहणी विस-
र्जनी सवरणी चेति चतुरङ्गुलायता सर्वास्तिर्य्यगोकाङ्गु-
लोच्छिताः । १॥

शङ्खावर्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि सस्थिताः ।

गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः मस्यकीर्तिताः । २॥

रोमान्निभ्यो यवाध्यर्जो गुदीष्ठः परिकीर्तितः ॥ ३॥

प्रथमा तु गुदीष्ठादङ्गुलमात्रे । तेषान्नु भविष्यतां
पूर्वरूपाण्यन्त्रे न श्रद्धा कच्छात्पक्तिरन्नाका सक्थिसदन-
माटीपः कार्श्यमुद्गारबाहुल्यमक्ष्णीश्च श्लथुरन्वकूजनं गुद-

परिकर्तनमाशङ्का पाण्डुरोगग्रहणीदोषशीघ्राणा कास-
श्वासौ भ्रमस्तन्द्रानिद्रेन्द्रियदौर्बल्यञ्च जातश्चेतानि रूपाणि
प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥४॥

तत्र मारुतात्परिशुष्कारुणवर्णानि विषममध्यानि कद-
म्बपुष्पतुण्डिकेरीनाडीमुखसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति ।
तैरुपहत सशूल सहतमुपवेश्यते कटीपृष्ठपार्श्वमेढ्रगुदना-
भिप्रदेशेषु चास्य वेदना गुल्माष्टीलाप्लीहोदराणि चास्य
तन्निमित्तान्येव भवन्ति । कृष्णत्वङ्नखनयनरदनवदनमूत्र-
पुरीषश्च पुरुषो भवति ॥५॥

पित्तानीलाग्राणि तनूनि विसर्पीणि पीतावभासानि
यक्तप्रकाशानि शुक्लजिह्वासस्थानानि यवमध्यानि जलीको-
वक्त्रसदृशानि प्रक्षिन्नानि च भवन्ति । तैरुपहत सदाहं
सरुधिरमतिसार्थ्यते ज्वरदाहपिप्पसामृच्छाक्षीपद्रवा
भवन्ति । पीतत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो
भवति ॥६॥

श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि
स्निग्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न
भियन्ते न स्रवन्ति कण्डूबहुलानि च भवन्ति । तैरुपहत
सश्लेष्माणमनल्प मासधावनप्रकाशमतिसार्थ्यते शोफशीत-
ज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति । शुक्लत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो
भवति ॥७॥

रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविट्पुमकाकण्तिकाफलसदृशा-
नि पित्तलक्षणाणि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति

तदात्यर्थं दुष्टमनस्यमसृक् सहसा विसृजन्ति । तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति । सन्निपातजानि सर्वे-
दोषलक्षणयुक्तानि ॥८॥

सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमित्तानि । तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्त्तव्यं विशेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखानि । तैरुपद्रुतं कथोऽल्पभुक् सिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रज क्षीणरेता क्षामस्वर क्रोधनो-
ऽस्याग्निघ्नाग्निशिरोऽक्षिशयणरोगवान् सततमन्त्रजूजाटो-
पहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते ॥९॥

भवति चात्र ।

वाह्यमध्यबलिस्थानां प्रतिकुर्याद्भिषग्वर ।

अन्तर्बलिसमुत्थानां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥१०॥

प्रकुपितास्तु दोषा मेढ्रमभिप्रपन्ना मांसशोणिते प्रदूय कण्डू-
जनयन्ति । ततः कण्डूयनात् क्षतं समुपजायते । तस्मिन् क्षते दुष्टमांसजाः प्ररोहा पिच्छिलरुधिरस्त्रादितो-
जायन्ते कूर्चकिनोऽभ्यन्तरनुपरिष्ठादा ते तु शेषो विनाश-
यन्त्युपघ्नन्ति च पुंस्त्वयोनिमभिप्रपन्ना सुकुमारान् दुग्-
न्थान् पिच्छिलरुधिरस्त्राविण्मूत्राकारान् करीरान् जन-
यन्ति । त एवोर्द्ध्वागताः श्रोत्राक्षिघ्राणवदनेष्वर्शास्युपनि-
र्वर्त्तयन्ति । तत्र कर्णजेषु बाधिर्यं शूलं पृत्तिकर्णता च
नेत्रजेषु वर्त्मावरोधो वेदनास्त्रावो दर्शननाशश्च । घ्राणजे-
प्रतिश्यायोऽतिमात्रं क्षवश्च कृच्छ्रोच्छ्वासता पृतिनस्य साह-
नासिकवाक्यत्वं शिरोदुःखञ्च । वक्त्रजेषु कण्ठोष्ठतालूना-
न्यतमस्मिन्स्त्रीर्गन्धद्वाक्यता रसाज्ञानं मुखरोगाश्च भवन्ति ।

व्यानस्तु प्रकृापत, श्लेष्माश्च परिगृह्य वह्निस्थिराणि की-
लवदर्शासि निर्वर्त्तयन्ति तानि चर्मकीलान्यर्शासीत्या-
चक्षते ॥११॥

भवन्ति चाल ।

तेषु कीलेषु निस्तोदो मारुतेनोपजायते ।
श्लेष्मणा तु सवर्णत्व ग्रन्थित्वञ्च विनिर्दिशेत् ॥१२॥
पित्तशोणितज रौक्ष्य कृष्णत्व शुक्लता तथा ।
समुदोणखरत्वञ्च च कालस्य लक्ष ॥१३॥
अर्शसा लक्षण व्यासादुक्त सामान्यतः पु यत् ।
तत्सर्वं प्राग्विनिर्दिष्टास्त्राथः त्रि जा ॥१४॥
अर्शसु दृश्यते रूप यथा दाप्र ॥१५॥
ससर्गं त विजानीय, त्तर्जनी स च प्रङ्गवव ॥१६॥
त्रिदाषाण्यल्पलिङ्गानि याध्यानि तु विनिर्दिशेत् ।
द्वन्द्वजानि द्वितीयाया बली यान्याश्रितानि च ॥१७॥
छच्छ्रसाध्यानि तान्याहु परिसवत्सराणि च ।
सन्निपातसमुत्थानि सहजानि तु वजेयेत् ॥१८॥
सर्वा स्युर्वलया येषा दुर्नामभिरुपद्रुता ।
तैस्तु प्रतिहतो वायुरपान सन्निवर्त्तते ॥१९॥
ततो व्यानेन सङ्गम्य ज्योतिर्दृष्टाति देहिनाम् ॥२०॥

तृतीयोऽध्याय ।

अथातोऽश्मरीणा निदान व्याख्यास्यामः ।

चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माविष्ठानास्तद्यथा श्लेष्मणा
वातेन पित्तेन शुक्रेश्चेति । तत्रासर्शाधनशीलस्यापथ्यका-

रिण प्रकुपित श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्मरी
जनयति । तासां पूर्वरूपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छं
वस्तिशिरोमुष्कशेफसा वेदना कृच्छा ज्वरावसादौ वस्तग-
न्धित्व मूत्रस्येति ॥१॥

यथास्व वेदनावर्णं दुष्ट सान्द्रमथाविलम ।

पूर्वरूपेऽश्मन कृच्छ्रान्मूत्र सृजति मानव ॥२॥

अथ जातासु नाभिवस्तिसेवनीमैडनेष्वन्यतमस्मिन्
संहतो वेदना मूत्रधारासङ्ग सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च
गोमेदकप्रकाशमनाविल ससिकत विसृजति । धावनल-
ङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ॥३॥

तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपलि-
प्याध परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि ।
तस्य मूत्रप्रतीघाताद्वात्यते भिद्यते निसृज्यत इव च वस्ति-
गर्भं ग्रीतञ्च भवति । अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती
कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति । ता श्लैष्मिकी-
मिति विद्यात् ॥४॥

पित्तयुक्तसु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्ता परिवृद्धिं
प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि । तस्य मूत्र-
प्रतीघाताद् दूष्यते चूष्यते दह्यते पच्यत इव वस्तिरुणवातञ्च
भवति । अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भस्मा-
तकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति । ता पैत्तिकीमिति
विद्यात् ॥५॥

वातयुक्तसु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं
प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि । तस्य मूत्रप्रती-

वातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीडमानो दन्तान्
खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं सृज्जातिपायुं सृशति विश-
ईते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण वास्य मेहतो
निःसरन्ति । अश्मरी चात्र श्यामा परुषा विषमा खरा
क्रदस्वपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति । ता वातिकीमिति
विद्यात् ॥६॥

प्रायेणैतास्त्रिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीत-
स्निग्धगुरुमधुग्राहार्प्रियत्वाद् विशेषेण बालानां भवन्ति ।
तेषामेवाल्पवस्त्रिकायत्वादनुपचितमासत्वाच्च वस्त्रे सुख-
ग्रहणाहरणा भवन्ति । महतान्तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता
भवति । मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रविलितमनि-
र्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभित सगृह्य मेढ्रवृषणयोर-
न्तरे सहरति सहृत् चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति
मूत्रकृच्छ्रं वस्त्रिवेदना वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडित-
मात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते । ता शुक्राश्मरी-
मिति विद्यात् ॥७॥

भवन्ति चात्र ।

शर्करा सितका मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकतम् ।

अश्मर्यां शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना ॥८॥

पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः ।

सा भिन्नमूर्त्तिर्वर्तते शर्करेत्याभिधीयते ॥९॥

हृत्पिंडासक्तिसदन कुक्षिशूल सवेपथुः ।

तृष्णोर्द्ध्वगोऽनिल कार्ण्यं दीर्घं पाण्डु गात्रता ॥१०॥

अरोचकाविपाकी तु शर्करात्ते भवन्ति च ।

मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥११॥
 दीर्घत्वं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम् ।
 पाण्डुत्वमुष्णवातश्च दृष्ट्वा हृत्पीडनं वमिम् ॥१२॥
 नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्कलशेषसाम् ।
 एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये वस्तिरधोमुख ॥१३॥
 अलाब्धा इव रूपेण सिराम्नायुपरिश्रह ।
 वस्तिर्वस्तिगिरश्चैव पौर्णवं वृषणौ गुदम् ॥१४॥
 एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः ।
 मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ॥१५॥
 पक्षाश्वगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु या ।
 तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागर यथा ॥१६॥
 सूक्ष्मत्वाच्चोपलभ्यन्ते सुखान्यासा सहस्रशः ।
 नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात् ॥१७॥
 जाग्रत स्वपतश्चैव स नि स्थन्देन पूर्यते ।
 आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ॥१८॥
 घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूर्तेषु पूर्यते ।
 एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ॥१९॥
 मूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम् ।
 अणुः स्वच्छास्वपि यथा निषिक्तासु नवे घटे ॥२०॥
 कालान्तरेण पट्टं स्यादश्मरीसम्भवस्तथा ।
 सहन्त्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युत ॥२१॥
 तद्वदलासं वस्तिस्थमुष्मा संहन्ति सानिल ।
 मारुते प्रगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते ॥२२॥
 विकारा विविधाश्चापि प्रतिस्रोमे भवन्ति हि ॥२३॥

सूत्राघाता प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च ।

मूत्रदोषाश्च ये केचिदस्तावेव भवन्ति हि ॥२६॥

— — —
चतुर्थोऽध्याय ।

अथातो भगन्दराणां निदानं व्याख्यास्याम ।

वातपित्तश्लेष्मसन्निपातागन्तुनिमित्ता शतपोनक्रोष्ट्रग्री
वपरिस्त्राविशश्चूकावर्त्तोन्मार्गिणो यथासङ्ख्या पञ्च भगन्दरा
भवन्ति । ते तु भगगुदवस्तिप्रदेशद्वाराणाञ्च भगन्दरा इत्यु-
च्यन्ते । अपक्वा पिडका पक्वास्तु भगन्दरा । तेषान्तु पूर्व-
रूपाणि कटीकपालवेदना गुदकण्डूटीह शोफश्च गुदस्य
भवति ॥१॥

तत्रापथ्यसेविना वायु प्रकुपित सन्निवृत्त स्थिरीभूतो
गुदमभितोऽङ्गुले ह्यङ्गुले वा मासशोणिते प्रदूष्यारुणवर्णा
पिडका जनयति । सास्य तोदादीन् वेदनाविशेषान् जन-
यत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति सूत्राशयाभ्यासगतत्वाच्च
व्रणः प्रकृतिः । शतपोनकवदणुमुखैश्छिद्रैरापूर्यते तानि च
छिद्राण्यजस्र फेनानुविद्धमधिकमास्त्राव स्रवन्ति व्रणश्च
ताप्यते भिद्यते छिद्यते सूचीभिरिव निस्तुद्यते गुदञ्चाव-
टीर्यते वानमूत्रपुरीषरेतसामप्यागमश्च तैरेव छिद्रैर्भवति ।
त भगन्दरं शतपोनकमित्याचक्षते ॥२॥

पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाध प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं
रक्ता तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारा पिडका जनयति ।
सास्य चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च
पाकमुपैति व्रणश्चान्निचाराभ्यामिव दह्यते दुग्धमुष्णमा-

स्राव स्रवत्युपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतासि विवृजति । तं भगन्दरमुद्ग्रीवमित्याचक्षते ॥३॥

श्लेष्मा तु प्रकुपित समोरणेनाध प्रेरित पूर्ववदवस्थित शक्तावभासा स्थिरा कण्डूमतो पिडका जनयति । सास्य कण्डादीन् वेदनाविशेषाञ्जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति ब्रणश्च कठिन संरम्भा कण्डूप्रायः पिच्छिलमजस्रमास्राव स्रवत्युपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतासि विवृजति । तं भगन्दरं परिस्त्राविणमित्याचक्षते ॥४॥

वायु प्रकुपित प्रकुपितौ पित्तश्लेष्माणौ परिमृच्छाधोगत्वा पूर्ववदवस्थित पादाङ्गुष्ठप्रमाणा सर्वलिङ्गा पिडका जनयति । सास्य तोददाहकण्डादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति ब्रणश्च नानाविधवर्णमास्राव स्रवति पूर्णनदीशम्बूकावर्त्तवच्चात्र समुत्तिष्ठन्ति वेदनाविशेषाः । तं भगन्दरं शम्बूकावर्त्तमित्याचक्षते ॥५॥

मूढेन मासतुब्धेन यदस्थिशल्यमन्त्रेण सहाभ्यवहृतं यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाध प्रेरितमसम्यगागतं गुदं क्षिणोति तत्र क्षतनिमित्तं कोथ उपजायते तस्मिन् चक्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे भूमाविव जलप्रक्षिन्नाया क्रिमयः सञ्जायन्ते ते भक्षयन्तो गुदमनेकधा पाख्वांतो दारयन्ति । तस्य तैर्मार्गैः कृमिहतैर्वातमूत्रपुरीषरेतास्यभिनि सरन्ति तं भगन्दरमुद्ग्रीवमित्याचक्षते ॥६॥

भवन्ति चात्र ।

उत्पद्यतेऽल्परुक्शोफा क्षिप्रं चाप्युपशम्यति ।

पायून्तदेशे पिडका सा ज्ञेयान्धा भगन्दरात् ॥७॥

भागन्दरी तु विज्ञेया पिडकाऽतो विपर्ययात् ।

पायो स्याद् दृग्गुले देशे गूढमूला सरुग्ज्वरा ॥८॥

यानद्यानाम्लोत्सर्गात् कण्डूरुग्दाहशोफवान् ।

पायुर्भवेद्गुज कट्या पूर्वरूप भगन्दरे ॥९॥

घोरा साधयितु दुःखा सर्व एव भगन्दरा ।

तेष्वसाध्यास्त्रिदोषीत्य चतजश्च भगन्दर ॥१०॥

पञ्चमोऽध्याय ।

अथात कुष्ठनिदान व्याख्यास्याम । मिथ्याहाराचा-
रस्य विशेषाद् गुरुविरुद्धासात्मराजीर्णाहिताग्नि स्नेह-
पीतस्य वान्तस्य वा व्यायामग्राम्यधर्मसेविनो ग्राम्यान्पौ-
दकमासानि वा पयसाभोक्ष्यमन्नतो यो वा मज्जत्यसूष्मा-
भित्तस सहसा कृदिर्वा प्रतिहन्ति तस्य पित्तश्लेष्माणी
प्रकुपितौ परिगृह्णानिल' प्रवृद्धस्तिर्यग्मा सिराः सम्प्रति-
पद्य समुद्भूय वाह्य भागं प्रति समन्तादिचिपति । यत्र
यत्र च दोषो विचिप्तो नि सरति तत्र तत्र मण्डलानि
प्रादुर्भवन्त्येवमुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्र च परिवृद्धिं प्राप्या-
प्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्यते धातून् दूषयन् । तस्य
पूर्वरूपाणि त्वक्पाकस्थमजस्राद्रामहर्षं कण्डू स्वेदबाहु-
त्यमस्वेदन वाङ्मप्रदेशानां स्वाप चतविसर्पणमसृज-
कृष्णता चेति ॥१॥

तत्र सप्त महाकुष्ठान्येकादश क्षुद्रकुष्ठाण्येवमष्टादश
कुष्ठानि भवन्ति । तत्र महाकुष्ठान्यऽरुणोदुम्बरार्थजिह्वकपा-
लकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति ॥२॥

क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्क महाकुष्ठमेककुष्ठञ्चर्मदल वि-
सर्पं परिसर्पं सिम्भं विचर्चिका किटिम पामा रकसा
चेति । सर्वाणि कुष्ठानि सर्वातानि सर्पितानि सश्लेष्माणि
सक्रिमीणि च भवन्त्युत्पन्नतस्तु दोषग्रहणमभिभवात् ॥२॥

तत्र वार्तेनारुण पित्तेनोडुस्वरर्थं जिह्वकपालकाकण-
कानि । श्लेष्मणा पौण्डरीक दद्रुकुष्ठञ्चेति । तेषान्मु महत्त्व
क्रियागुरुत्वमुत्तरोत्तरं धात्वनुपवेशादमाध्यत्वञ्चेति ॥३॥

तत्र वार्तेनारुणाभानि तनूनि विसर्पीणि तोदभेदंस्वा-
पयुक्तान्यरुणानि । पित्तेन पक्कोडुस्वरफलाकृतिवर्णान्यो-
डुस्वराणि । ऋथजिह्वाप्रकाशखरत्वानि ऋथजिह्वानि ।
कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि । काकणन्ति
काफलसदृशान्यतीवरक्तकृष्णानि काकणकानि । तेषाञ्चतु-
र्थामप्योषचोषपरिदाहधूमायनानि क्षिप्रोत्थानप्रपाकभेदि-
त्वानि क्रिमिजन्यं च सामान्यानि लिङ्गानि ॥४॥

पुण्डरीकपत्राकाशानि पौण्डरीकाणि । अतसीपुष्पव-
र्णानि तस्त्राणि वा विसर्पीणि पिडकावन्ति च दद्रुकुष्ठानि ।
तयोर्द्वयोरप्युत्पन्नता परिमण्डलता कण्डूश्चिरोत्थानत्व चेति
सामान्यरूपाणि ॥५॥

क्षुद्रकुष्ठान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्याम ।

स्थूलानि सन्निध्वतिदारुणानि

स्थूलारुषि स्युः कठिनान्यरूषि ।

त्वक्काचभेदस्वपनाद्वासादा

कुष्ठे महत्पूर्वेयुते भवन्ति ॥६॥

कृष्णारुण येन भवेच्छरीरं

तदेककुष्ठं प्रवदन्यसाध्यम् ।
 सूर्येन कण्डूव्यथनौषधौषा-
 स्तलेषु तच्चर्मदलं वदन्ति ॥७॥
 विसर्पवत् सपति सर्वतो य-
 स्त्वग्रक्तमासान्यभिभूय शीघ्रम् ।
 मूर्च्छाविद्राहारतितोदपाकान्
 कृत्वा विसर्पं स भवेद् विकारः ॥८॥
 शनैः शरीरे पिडका स्त्रवत्य
 सर्पन्ति यास्तु परिसर्पमाहुः ।
 कण्डून्वितं श्वेतमपायि सिद्धं
 विद्यात्तनुं प्रायशः कण्डूकाये ॥९॥
 राज्योऽतिकण्डूर्तिरुजं सुरुक्षा
 भवन्ति गात्रेषु विचचिकायाम् ।
 कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना
 विषादिका पादगतयमेव ॥१०॥
 येन स्त्रावि वृत्तं घनमुग्रकण्डू,
 तत् स्निग्धकृष्णं किटिमं वदन्ति ।
 सास्त्रावकण्डूपरिदाहवद्भि
 यामाणुकाभिः पिडकाभिरुक्षा ॥११॥
 स्फोटैः सदाहैरति सैव कच्छू-
 स्त्रिक्पाणिपादप्रभवैर्निरूप्याः ।
 कण्डून्विता या पिडका शरीरे
 सस्त्रावहीना रक्तोच्यते सा ॥१२॥
 अतः सर्पिषा रक्तसा महच्च

यच्चैककुष्ठ कफजान्यभूनि ।

वायो प्रकोपात्पग्निसर्पमेकं

शेषाणि पित्तप्रभवाणि विद्यात् ॥१३॥

किलासमपि कुष्ठविकल्प एव । तल्लिविधं वातेन पित्तेन
श्लेष्मणा चेति । कुष्ठकिलासयोरन्तरन्वगगतमेव किलास-
मपरिस्त्रावि च । तद्वातने मण्डलमरुणं पक्ष्म परिध्वसि
च । पित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाशं सपरिदाहञ्च । श्लेष्मणापि
श्वेतं स्निग्धं बहुलं कण्डूमञ्च । तेषु सख्यद्वमण्डलमन्त-
जातं रक्तरोमं चाऽसाध्यमाग्नदग्धञ्च । कुष्ठेषु रुक् त्वक्-
सङ्घोचस्त्रापस्त्रेदशोफभेदकौण्ड्यस्त्रोपघाता वातेन । पाका-
वदरणाङ्गुलिपतनकर्णनासाभङ्गाक्षिरागसत्त्वोत्पत्तयः पि-
त्तेन । कण्डूवर्णभेदशोफास्त्रावगौरवाणि श्लेष्मणा । तत्रा-
दिबलप्रवृत्तं पौण्डरीकं काकणं चासाध्यम् ॥१४॥

भवान्ति चात्र ।

यथा वनस्पतिर्जातं प्राप्य कालप्रकर्षणम् ।

अन्तर्भूमिं विगाहेत मूलैश्च टिडिपिहितैः ॥१५॥

एव कुष्ठं समुत्पन्नं त्वचि कालप्रकर्षणम् ।

क्रमेण धातून् व्याप्नोति नरस्याप्रतिकारिण ॥१६॥

स्यर्गहानि स्नेहनत्वमीषत्कण्डूश्च जायते ।

वैवर्ण्यं रुक्षभावश्च कुष्ठे त्वचि समाश्रिते ॥१७॥

त्वक्स्त्रापो रोमहर्षश्च स्नेहस्याभिप्रवर्त्तनम् ।

कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसञ्चिते ॥१८॥

बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिण्डकोद्गमः ।

तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे माससमाश्रिते ॥१९॥

दौर्गन्ध्यमुपदेहश्च पूयोऽथ क्रिमयस्तथा ।
 गात्राणां भेदनञ्चापि कुष्ठे भेदः समाश्रिते ॥२०॥
 नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षते च क्रिमिसम्भवः ।
 भवेत् स्वरूपघातश्च अस्थिमज्जसमाश्रिते ॥२१॥
 कौण्ड्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।
 शुक्रस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥२२॥
 स्त्रीपुंसयोः कुष्ठदोषाद् दुष्टशोणितशुक्रयोः ।
 यदपत्यन्तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम् ॥२३॥
 कुष्ठमात्मवत् साध्यं त्वग्रक्तपिशिताश्रितम् ।
 भेदोऽगतं भवेद्याप्यमसाध्यमत उत्तरम् ॥२४॥
 ब्रह्मस्त्रोसज्जनबधपरस्वहरणादिभिः ।
 कर्मभिः पापरोगस्य प्राहुः कुष्ठस्य सम्भवम् ॥२५॥
 म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातः अपि गच्छति ।
 नातः कष्टतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्तितम् ॥२६॥
 आहाराचारयोः प्रोक्तामास्थाय महतीं क्रियाम् ।
 औषधीनां विशिष्टानां तपसश्च निषेवणात् ॥२७॥
 यस्तेन मुच्यते जन्तुः स पुण्याङ्गतिमाप्नुयात् ॥२८॥
 प्रसङ्गाद्वात्रसंस्पर्शान्निश्वासात्सहभोजनात् ।
 सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमात्वानुलेपनात् ॥२९॥
 कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।
 औपसर्गिकरोगाश्च सङ्ग्रामन्ति वरान्नरम् ॥३०॥

षष्ठोऽध्याय ।

अथात प्रमेहनिदान व्याख्यास्याम ।

दिवास्वप्नाव्यायामालस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमेदद्र-
वान्नपानसेविन पुरुष जानीयात् प्रमेही भविष्यतीति ।
तस्य चैव प्रवृत्तस्यापरिपक्वा एव वातपित्तश्लेष्माणो यदा
मेदसा सहैकत्वमुपेत्य मूत्रवाहिस्त्रोतास्यनुसृत्याधो गत्वा
वस्तेर्मुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते तदा प्रमेहान् जनयन्ति ।
तेष्वान्तु पूर्वरूपाणि हस्तपादतलदाह स्निग्धपिच्छिलगुण-
ता गात्राणा मधुरशुक्लमूत्रता तन्द्रा साद पिपासा दुर्गन्धश्च
श्वासस्तालुगलजिह्वादन्तेषु मलोत्पत्तिर्जाटिलीभाव केशान्
वृद्धिश्च नखानाम् । तत्राविलप्रभूतमूत्रलक्षणा सर्व एव
प्रमेहा । सर्वे एव सर्वदोषसमुत्था सह पिडकाभि ॥१॥

तत्र कफादुदकेलुत्तरासिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्ल
फेनमेहा दृश साध्या दोषदूषाणा समक्रियत्वात् । पित्त
कीलहरिद्रास्त्रचारमञ्जिष्ठाशोणितमेहा षट् याप्या दोष
दूषाणा विषमक्रियत्वात् । वातात्तर्पिर्वनाक्षौद्रहस्ति-
हाश्चत्वारोऽसाध्यतमा महात्ययिकत्वात् ॥२॥

तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वित श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहात्
जनयति वातकफशोणितमेदोभिरन्वित पित्त पित्तप्रमे-
हान् कफपित्तवसामज्जमेदोभिरन्वितो वायुर्वातप्रमे-
हान् ॥३॥

तत्र श्वेतमवेदनमुदकसदृशमुदकमेही मेहति । इक्षु-
समुल्यमिक्षुमेही सुरामेही सुगतुल्य सरुज सिकतानुविद्ध
सिकतामेही शनै सकफ मृत्स्र शनैर्मेही विशद लवण-

तुल्य लवणमेही हृष्टरोमा पिष्टरसतुल्य पिष्टमेही आविल
सान्द्र साद्रमेही शुक्रतुल्य शुक्रमेही स्तोत्र स्तोक सफेनं
फेनमेही मेहति ॥४॥

अत ऊर्ध्वं पित्तनिमित्तान् वक्ष्याम । सफेनमच्छ नील
नीलमेही मेहति । सदाह हरिद्राभ हरिद्रामेही अम्लरस-
गन्धमम्लमेही सुतचारप्रतिम चारमेही मञ्जिष्ठोदक-
प्रकाश मञ्जिष्ठामेही शोणितप्रकाश शोणितमेही
मेहति ॥५॥

अत ऊर्ध्वं वातनिमित्तान् वक्ष्याम । सर्पि प्रकाश
सर्पिर्मेही मेहति । वसाप्रकाश वसामेही चौद्ररसवर्ण
चौद्रमेही मत्तमातङ्गवदनुप्रवृद्ध हस्तिमेही मेहति ॥६॥

मल्लिकोपमर्षणमालस्य मासोपचय प्रतिश्याय शैथि-
ल्यारोचकाविपाका कफप्रसेकच्छर्दिनिद्राकासश्वासाश्चेति
श्लेष्मजानामुपद्रवा ७॥

वृषणयोरवदरण वस्तिभेदो मेद्वतोदो हृदि शूलमन्त्री-
क्ता ज्वरातीसारारोचका वमथु परिधूमायन दाहो मूर्च्छा
पिपासा निद्रानाश पाण्डुरोग पीतविण्मूत्रनेत्रत्वच्चेति
पैत्तिकानाम् । हृदयही लौल्यमनिद्रा स्तम्भ कम्प शूल
बद्धपुरीषत्वच्चेति वातजानाम् । एवमेते विंशति प्रमेहा
सोपद्रवा व्याख्याताः । तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य
त्रिभिर्दोषैश्चानुगतधातो प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते ।
तद् यथा । शराविका सर्पपिका कच्छपिका जालिनी
विनता पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका
चेति ॥८॥

शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ।
 गौरसर्षपसस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥८॥
 सटाहा कूर्मसस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधै ।
 जालिनी तीव्रटाहा तु मामजालसमावृता ॥१०॥
 महती पिडका नीला पिडका विनता स्मृता ।
 महत्वत्पाचिता ज्ञेया पिडका सा तु पुत्त्रिणी ॥११॥
 मसूरसमसस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका ।
 रक्तासिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् ॥१२॥
 विदारी कन्दवद् वृत्ता कठिना च विदारिका ।
 विद्रधेलक्ष्णैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधै ॥१३॥
 ये यन्मया स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृता ।
 गुटे हृदि शिरस्यसे पृष्ठे मर्मणि चोत्थिता ।
 सौपद्रवा दुर्बलस्य पिडका परिवर्जयेत् ॥१४॥
 कृत्स्न शरीर निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुत ।
 अधः प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजा. ॥१५॥
 प्रमेहपूर्वरूपाणामाकृतिर्यत्र दृश्यते ।
 किञ्चिच्चाप्यधिक मूल त प्रमेहिणमादिशेत् ॥१६॥
 कृत्स्नान्यूङ्गानि वा यस्मिन् पूर्वरूपाणि मानवे ।
 प्रवृत्तमूलमत्यर्थं त प्रमेहिणमादिशेत् ॥१७॥
 पिडकापीडितं गाढमुपसृष्टमुपद्रवै ।
 मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्तितः ॥१८॥
 स चापि गमनात् स्थानं स्थानादासनमिच्छति ।
 आसनाद् वृणुते शय्या शयनात् स्वप्नमिच्छति ॥१९॥
 यथा हि वर्णानां पञ्चानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगवि-

श्लेष्मण श्वलवम्भुकपिलकपोतमेचकादीना वर्णानाम-
नेकेषामुत्पत्तिर्भवति एवमेव दोषवातुमलाहारविश्लेषणीत्-
कर्षापकर्षकृतेन संयोगविश्लेषेण प्रमेहाणा नाना कारण
भवति ॥२०॥

भवति चात्र ।

सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकाशितम् ।

मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥२१॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथात उदराणा निदानं व्याख्यास्यामः ।

धन्वन्तरिर्धर्मभृता वरिष्ठो राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ।

ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयोपपन्नं शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशात्सः ॥१॥

पृथक्प्रसूतैरपि चेह दोषैः प्रीहोदरं बद्धगुदं तथैव ।

आगन्तुकं सप्तममष्टमञ्चं दकोदरञ्चेति वदन्ति तानि ॥२॥

सुदुर्बलाग्नेरहिताशनस्य सशुष्कपूत्यन्ननिषेवणाद्वा ।

स्नेहादिमिथ्याचरणाच्च जन्तोर्बुद्धिं गता कोष्ठमभिप्रयन्नाः

॥३॥

गुल्माकृत्यव्यञ्जितलक्षणानि कुर्वन्ति घोराण्युदराणि दोषाः ।

कोष्ठादुपस्नेहवदन्नसारो निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुत्तः ॥४॥

त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ताद्

विवर्द्धमानो जठरं करोति ।

तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षा-

बलीविनाशो जठरे हि राज्यः ॥५॥

क्षीर्णपरिज्ञानविदाहवत्यो

वस्तौ रुज पादगतश्च शोफ ।
 सङ्गृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभी-
 र्यद् वर्द्धते कृष्णसिरावनद्धम् ॥६॥
 सशूलमानाहवदुग्रशब्द
 सतोदभेद पवनात्क क तत् ।
 यच्चोषट्णाज्वरदाहयुक्तं
 पीत सिरा यत्र भवन्ति पीता. ॥७॥
 पीताक्षिविण्मूत्रनखाननस्य
 पित्तोदर तत्त्वचिराभिष्टब्धि ।
 यच्छीतल शुक्लसिरावनद्ध
 गुरु स्थिर शुक्लनखाननस्य ॥८॥

स्निग्धं महच्छोफयुत ससाद कफोदर तच्च चिराभिष्टब्धि ॥९॥
 स्त्रियोऽन्नपान नखरोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ता ।
 यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गराश्च दुष्टाम्बुदूषोविषसेवनाद्वा ॥१०॥

तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषा.
 कुर्वन्ति घोर जठर त्रिलिङ्गम् ।
 तच्छीतवाताभ्रसमुद्भवेषु
 विशेषत कुप्यति दह्यते च ॥११॥
 स चातुरो मूर्च्छति सम्प्रसक्तं
 पाण्डु कृश शुष्यति तृणया च ।
 प्रकीर्तित दूषुदरन्तु घोर
 ग्रीहोदरं कीत्तयतो निबोध ॥१२॥
 विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः
 ग्रदुष्टमत्यर्थमसृक कफश्च ।

ग्रीवाभिद्वि सततं करोति
 ग्रीहोदरं तत् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥१३॥
 वामे च पार्श्वे परिद्विमेति
 विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
 मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गै-
 रुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥१४॥
 सव्येतरस्मिन् यकृतिः प्रदुष्टे
 ज्ञेयं यकृद्वात्युदरं तदेव ।
 यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा
 बालाश्लभिर्वा सहितैः पृथग्वा ॥१५॥
 सञ्चीयते यत्र मलं सदोषः
 क्रमेण नाड्यधूमिव सङ्करो हि ।
 निरुध्यते चास्य गुदे युरीष
 निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ॥१६॥
 हृन्नाभिमध्ये परिद्विमेति
 यच्चोदरं विट्समगन्धिकञ्च ।
 प्रच्छर्दयन् बद्धगुदीं विभाव्य
 स्तुतः परिस्त्राव्युदरं निबोध ॥१७॥
 शल्यं यद्वोपहितं तदन्त्रं
 भिनत्ति यस्यानतमन्यथा वा ।
 तस्मात् सुतान्त्रात् सलिलप्रकाशः
 स्त्रावः स्रवेद् वै गुदतस्तु भूय ॥१८॥
 नाभेरधश्चोदरमेति द्वि-
 निस्तुद्यतेऽतीव विदह्यते च ।

एतत् परिस्त्राव्युदरं प्रदिष्टं
 दकोदर कीर्त्तयतो निबोध ॥१८॥
 य स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा
 वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः ।
 पिवेज्जल शीतलमाशु तस्य
 स्त्रोतासि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥२०॥

स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदर पूर्ववदभ्युपैति ।
 स्निग्ध महत्सम्पत्तिवृत्तनाभि भृशोन्नत पूर्णमिवास्त्रुना च ।
 यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदर तत्

॥२१॥

आधान गमने शक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता ।
 शोफः सदनमङ्गानां सङ्गी वातपुरीषयो ।
 दाहस्तृष्णा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥२२॥
 अन्ते सलिलभावन्तु भजन्ते जठराणि तु ।
 सर्वाण्येव परीपाकात्तदा तानि विवर्जयेत् ॥२३॥

— — —
 अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो मूढगर्भनिदान व्याख्यास्यामः ।

ग्राम्यधर्मयानवाहनाध्वगमनप्रस्रवलनप्रपतनप्रपीडनधा-
 वनाभिघातविषमशयनासनोपवासवेगाभिघातातिरूचकटु-
 तिक्तभोजनशाकातिचारसेवनातिसारवमनविरेचनप्रेहोल-
 नाजीर्णगर्भशातनप्रभृतिभिर्विद्विषैर्बन्धनाक्तुच्यते गर्भः, फल-
 मिव वृन्तबन्धनादभिघातविशेषैः । स विमुक्तबन्धनो गर्भा-
 शयमतिक्रम्य यत्कत्प्लीहान्त्वविवरैरजस्रं समानः कोष्ठसङ्घी-

भमापादयति । तस्या जठरसङ्घोभादायुरपानो मूढ पार्श्व-
वस्तिशीर्षोदरयोनि-शूलानाह-मूत्रसङ्क्रानामन्यतममापाद्य
गर्भं व्यापादयति । तरुण शोणितस्त्रावेण तमेव कदाचिद्वि-
वृद्धमसम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तमनिरस्यमानमपानवैगुण्य-
समीहित गर्भं मूढगर्भमित्याचक्षते ॥१॥

ततः स कीलः प्रतिखुरो वीजकः परिघ इति । तत्र
ऊर्ध्वबाहुशिरःपादो यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव
स कीलः । नि स्ततहस्तपादशिराः कायसङ्घी प्रतिखुरः ।
यसु निर्गच्छत्येकशिरोभुजः स वीजकः । परिघ इव योनि-
मुखमावृत्य तिष्ठेत् स परिघ इति चतुर्विधो भवतीत्येके
भाषन्ते तत्तु न सम्यक् कस्मात् स यदा विगुणानिलप्रपी-
डितोऽपत्यपथमनेकधा प्रतिपद्यते तदा सङ्क्रान्ता हीयते ॥२॥

तत्र कश्चित् द्वाभ्यां सक्थिभ्यां योनिमुखं
प्रतिपद्यते । कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरेकेन । कश्चिदाभुग्न-
सक्थिशरीरः स्फिग्देशेन तिर्य्यगागतः । कश्चिदुर-
पार्श्वं पृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायावतिष्ठते । अन्तः-
पार्श्वोपवृत्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना । कश्चिदाभुग्नशिरा-
बाहुद्वयेन । कश्चिदाभुग्नमध्ये हस्तपादशिरोभिः । कश्चिदे-
केन सक्थ्या योनिमुखमभिप्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमित्यष्ट-
विधा मूढगर्भगतिर्दृष्टा समासेन । तत्र द्वावन्त्यावसा-
ध्यौ मूढगर्भौ शेषानपि विपरीतेन्द्रियार्थाक्षेपकयोनिभ्रंश-
सवरणमकल्लखासकासभ्रमनिपीडितान् परिहरेत् ॥३॥

भवन्ति चात्र ।

कालस्य परिणामेन मुक्तं वृन्ताद् यथा फलम् ।

प्रपद्येत स्वभावेन नान्यथा पतितु फलम् ॥४॥
 एव कालप्रकर्षेण सुक्तो नाडीविवन्धनात् ।
 गर्भाशयस्थो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते ॥५॥
 कृमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुत फलम् ।
 पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्याद्गर्भविच्युतिः ॥६॥
 आचतुर्थान्ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविच्युतिः ।
 तत स्थिरशरीरस्य पात पञ्चमषष्ठयो ॥७॥
 प्रविध्यति शिरो या तु शोताङ्गो निरपवपा ।
 नीलोदतसिरा हन्ति सा गर्भे स च ता तथा ॥८॥
 गर्भासन्दनमावीना प्रणाश श्यावपाण्डुता ।
 भवत्युच्छ्वासपूतित्वं शूल चान्तर्मुते शिशौ ॥९॥
 मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापै प्रपीडितः ।
 गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥१०॥
 वस्तुमारविपन्नाया कुक्षिं प्रसन्दते यदि ।
 तत्क्षणाज्जन्मकाले त पाटयित्वोद्वेगद्विषक् ॥११॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो विद्रधीना निदान व्याख्यास्यामः ।
 सर्वाभिरगुरु श्रीमान् निमित्तान्तरभूमिषः ।
 शिथ्यावोवाक् निखिलमिदं विद्रधिलक्षणम् ॥१॥
 त्वग्रक्तमासमेदार्सि प्रदूषास्थिसमाश्रिता ।
 दोषा शोफ शनैर्घोर जनबन्धुच्छ्रिता भृशम् ॥२॥
 महामूल रुजावन्त वृत्त चाप्यथवायतम् ।
 तमाहुर्विद्रधि धीरा विज्ञेय षड्विधं स च ॥३॥
 वृश्चग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।

षष्मामपि हि तेषान्तु लक्षणं सप्रवक्ष्यते ॥४॥
 कृष्णोऽरुणो वा प्रतृषो मृशमत्यर्थवेदन ।
 चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भव ॥५॥
 पक्वोऽुम्बरसङ्काश श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।
 क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥६॥
 शरावसदृश पाण्डु शीतः स्तब्धोऽल्पवेदनः ।
 चिरोत्थानप्रपाकश्च सकण्डुश्च कफोत्थितः ॥७॥
 तनुपीतसिताश्चैषामास्त्रावा क्रमशः स्मृताः ।
 नानारूपरुजास्त्रावो घाटालो विषमो महान् ॥८॥
 विषम पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥९॥
 तैस्तैर्भावेरभिहते क्षते चापथ्यसेविनः ।
 क्षतोष्मा वायुविस्तृत सरक्त पित्तमीरयेत् ॥१०॥
 ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।
 एष विद्रधिरागन्तु पित्तविद्रधिलक्षणः ॥११॥
 कृष्णस्फोटोऽतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः ।
 पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥१२॥
 उक्ता विद्रधयो ह्येते तेष्वसाध्यस्तु सर्वजः ।
 आभ्यन्तरानतस्तूष्ण विद्रधीन् परिचक्षते ॥१३॥
 गुर्वसात्मप्रविरुद्धान्शुष्कसक्लिन्नभोजनात् ।
 अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविदाहिभिः ॥१४॥
 पृथक् सम्भूय वा दोषा कुपिता गुल्मरूपिणम् ।
 वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥१५॥
 गुटे वास्तिमुखे नाभ्या कुक्षौ वङ्गणयोस्तथा ।
 हृकयो ग्रीहि यकति हृदये क्लोन्नि वा तथा ॥१६॥

तेषां लिङ्गानि जानीयाद् वाह्यविद्रधिर्लक्षणैः ।
 आमपक्वैषणीयेन पक्वापक्व विनिर्दिशेत् ॥१७॥
 अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गं शृणु विशेषतः ।
 गुदे वातनिरोधस्तु वस्तो कच्छाल्पमूत्रता ॥१८॥
 नाभ्यां हिक्का तथाटोप कुक्षौ मारुतकोपनम् ।
 कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्गणाल्ये तु विद्रधौ ॥१९॥
 वृक्कयोः पार्श्वसङ्घातं श्लोङ्गुच्छासावरोधनम् ।
 सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि शूलश्च दारुणः ।
 श्वासो यकृति तृष्णा च पिपासा क्लामजोऽधिका ॥२०॥
 आमो वा र्याद वा पक्वो रुहान् वा यदि चेतरः ।
 सर्वो मर्मोत्थितश्चापि विद्रधि कष्ट उच्यते ॥२१॥
 नाभेरुपरिजा पक्वा दान्यूर्ध्वमितरे त्वधः ।
 जीवत्यधो नि सुतेषु सुतेषूर्ध्वं न जीवति ॥२२॥
 हृन्नाभिवस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु वाह्यतः ।
 जीवेत्कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥२३॥
 स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः ।
 दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधि ॥२४॥
 अपि सम्यक् प्रजातानामसृक्कायादनि सृतम् ।
 रक्तज विद्रधि विद्यात् कुक्षौ मक्कल्लसञ्चितम् ॥२५॥
 सप्ताहान्नोपशान्तश्चेत्ततोऽसौ सप्रपच्यते ।
 विशेषमथ वक्ष्यामि स्यष्ट विद्रधिगुल्मयो ॥२६॥
 तुल्यदोषसमुत्थानाद्विद्रधेर्गुल्मकस्य च ।
 कस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधि पाकमेति च ॥२७॥
 गुल्माकाराः स्वयं दोषा विद्रधिर्मांसशोणिते ।

विबरानुचरो ग्रन्थिरसु बुदुबुदको यथा ॥२८॥
 एवप्रकारो गुल्मसु तस्मात्पाक न गच्छति ।
 मासशोणितबाहुल्यात्पाक गच्छति विद्रधि ॥२९॥
 मासशोणितहीनत्वाद् गुल्म पाक न गच्छति ।
 गुल्मस्तिष्ठति दोषे स्वे विद्रधिर्मासशोणिते ।
 विद्रधि पच्यते तस्माद् गुल्मश्चापि न पच्यते ॥३०॥
 हृन्नाभिवस्तिज पक्वो वर्ज्यो यस्य त्रिदोषजः ।
 अथ मज्जपरीपाको घोर समुपजायते ॥३१॥
 सोऽस्थिमासनिरोधेन द्वार न लभते यदा ।
 तत स व्याधिना तेन ज्वलनेनेव दह्यते ॥३२॥
 अस्थिमज्जाशया तेन शोथ्यते दह्यनानवत् ।
 विकारः शल्यभूतोऽय क्लेशवेदातुर चिरम् ॥३३॥
 अथास्य कर्मणा व्याधिर्द्वारन्तु लभते यदा ।
 ततो मेद प्रभ स्निग्ध शुक्ल शीतमथो गुरु ॥३४॥
 भिन्नेऽस्थि स्रवेत् पूयमेतदस्थिगतं विदुः ।
 विद्रधि शास्त्रकुशलाः सर्वदोषरुजावहम् ॥३५॥

—
दशमोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पेनाडीस्तनरोगनिदान व्याख्यास्यामः ।

त्वन्मासशोणितगता कुपितासु दोषा
 सर्वाङ्गसारिणमिहास्थितमात्मलिङ्गम् ।
 कुर्वन्ति य विस्मृतमुन्नतमाशु शोफ
 त सर्वतो विसरणाच्च विसर्पमाहुः ॥१॥
 मातात्मकोऽसितसृदुः पुरुषोऽङ्गमर्द-

सन्धेदतौदपवनज्वरलिङ्गयुक्त ।
 गण्डैर्यदा तु विषमैरतिदूषितत्वाद्
 युक्त स एव कथित खलु वर्जनीय ॥२॥
 पित्तात्मको द्रुतगतिज्वरदाहपाक-
 स्फोटप्रभेदबहुल क्षतजप्रकाश ।
 दोषप्रवृद्धिहतमाससिरो यदा स्यात्
 स्रोतोऽजकर्दमनिभो न तदा स सिध्यति ॥३॥
 क्षेमात्मक सरति मन्दमशीघ्रपाक
 स्निग्ध सित श्वयथुरत्यरुगुणकण्डु ।
 सर्वात्मकस्तिविधवर्णरुजोऽवगाढ
 पक्वो न सिध्यति च माससिराप्रणाशात् ॥४॥
 सद्य क्षतव्रणमुपेत्य त्वरस्य पित्तं
 रक्तञ्च दोषबहुलस्य करोति शोफम् ।
 श्याव सलोहितमतिज्वरदाहपाक
 स्फोटैः कुलथसदृशैरसितैश्च कीर्णम् ॥५॥
 सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पा
 सर्वात्मक. क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।
 पित्तानिलावपि च दर्शितपूर्वलिङ्गौ
 सर्वे च मर्मसु भवन्ति हि कृच्छसाध्या ॥६॥
 शोफं न पक्वमिति पक्वमुपेक्षते यो
 यो वा व्रण प्रचुरपूयमसाधुवृत्त ।
 अभ्यन्तर प्रविशति प्रविदार्य तस्य
 स्थानानि पूर्वविहितानि ततः स पूय. ॥७॥
 तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरित्यतश्च

नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ।
 दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
 समूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥८॥
 तत्रानिलात्पृषसूक्ष्ममुखी सशूला
 फेनानुविद्धमधिकं स्त्रवति क्षपायाम् ।
 तट्तापतोदसदनज्वरभेदहेतु
 पीत स्त्रवत्यधिकमुष्णमहं सुपित्तात् ॥९॥
 ज्ञेया कफाद्बहुधनार्जुनपिच्छिलास्त्रा
 रात्रिस्रुति स्त्रिमितरुक्कठिना सकण्डु ।
 दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन
 तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभासु विद्यात् ॥१०॥
 दाहज्वरश्चसनमूर्च्छनवक्त्रशोभा
 यस्या भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
 तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकीर्णा-
 ह्वोरामसुक्ष्मकरीमिव कालरात्रिम् ॥११॥
 नष्ट कथञ्चिदणुमात्रमुदीरितेषु
 स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ।
 सा फेनिल मथितमच्छमसृग्विमिश्र-
 मुष्ण करोति सहसा सरुजा च नित्यम् ॥१२॥
 यावत्यो गतयो यैश्च कारणैः सम्भवन्ति हि ।
 तावन्तं स्वनरोगा स्युः स्त्रीणां तैरेव हेतुभिः ॥१३॥
 धमन्यः सव्रतद्वारा कन्यानां स्तनसञ्चिता ।
 दोषावितरणात्तासा न भवन्ति स्तनामयाः ॥१४॥
 त्रासाभिव प्रजातानां गभिष्णीनान्तु ताः पुनः ।

स्वभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्त्यतः ॥१५॥
 रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः ।
 कृत्स्नदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते ॥१६॥
 विश्लेष्वपि देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते ।
 सर्वदेहाश्रितत्वाच्च शुक्रलक्षणमुच्यते ॥१७॥
 तदेव चेष्टयुवतेर्दर्शनात् स्मरणादपि ।
 शब्दसञ्चयणात् स्पर्शात्स हर्षाच्च प्रवर्तते ॥१८॥
 सुप्रसन्न मनस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते ।
 आहाररसयोनित्वादेव स्तन्यमपि स्त्रिया ॥१९॥
 तदेवापत्यसम्पर्गाद्दर्शनात् स्मरणादपि ।
 ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत्सम्प्रवर्तते ॥२०॥
 स्नेहो निरन्तरस्तत्र प्रसवे हेतुरुच्यते ।
 तत् कषाय भवेद्वातात् क्षिप्तञ्च प्लवतेऽभ्रसि ॥२१॥
 पित्तादस्तञ्च कटुक राज्याऽभ्रसि च पीतिकाः ।
 कफाद्वन पिच्छिलञ्च जले चाप्यवसीदति ।
 सर्वैर्दुष्टैः सर्वलिङ्गमभिघाताच्च दुष्यति ॥२२॥
 यत् क्षीरमुदके क्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरम् ।
 मधुरञ्चाविवर्णञ्च प्रसन्नं तद्विनिर्दिशेत् ॥२३॥
 सक्षीरो वाप्यदुग्धो वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रियाः ।
 रक्तं मांसञ्च सन्दूष्य स्तनरोगाय कल्पते ॥२४॥
 पञ्चानामपि तेषान्तु हित्वा शोणितविद्रधिम् ।
 लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणे ॥२५॥

एकादशोऽध्याय ।

अथातो ग्रन्थप्रचर्युद्गलगण्डाना निदान व्याख्यास्याम ।
 वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टा सन्दूथ मेदश्च कफानुविद्धम् ।
 वृत्तोन्नत विग्रथितन्तु शोफ कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्ट ॥१॥
 आयम्यते व्यथ्यत एति तोद प्रत्यस्यते कृत्यत एति मेदम् ।
 कृष्णोऽसृदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्न स्रवेच्चानिलजोऽस्त्रमच्छम्

॥२॥

दन्दह्यते धुष्यति चातिमात्र पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
 रक्त सपीतोऽप्यथवापि पित्ताग्निन्न स्रवेदुष्णमतीव चास्त्रम्

॥३॥

शोतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डु पाषाणवत्संहननोपपन्न ।
 चिराभिद्विद्विश्च कफप्रकोपाग्निन्न स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥४॥
 शरीरद्विद्विच्चयद्विद्विहानि स्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डु ।
 मेदःकृतो गच्छति चातिभिन्ने पिण्याकसर्पि प्रतिमन्तु मेदः

॥५॥

व्यायामजातैरवलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुर्हि सिराप्रतानम् ।
 सपीद्य सङ्कोच्य विशोष्य वापि ग्रन्थि करोत्युन्नतमाशु वृत्तम्

॥६॥

ग्रन्थि सिराज स तु कच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात्तरुजश्चलश्च ।
 अरुक् स एवाप्यचलो महाश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः

॥७॥

हन्वस्थिकक्षाक्षकबाहुसन्धिमन्यामलेषूपचितन्तु मेद ।
 ग्रन्थि स्थिर वृत्तमथायतं वा स्निग्ध कफश्चाल्परुज करोति

॥८॥

त ग्रन्थिभिश्चामलकास्थिमात्रैर्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्तथान्यै ।

अनन्यवर्णैरुपचीयमानं चयः कर्षादपची वदन्ति ॥८॥

कण्डूयुतास्तेऽल्परुजः प्रभिन्ना

स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।

मेदः कफाभ्यां खलु रोग एषः ।

सुदुस्तरो वर्षगणानुबन्धो ॥९॥

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः समृच्छिन्ना मासमभिप्रदूष्य ।

वृत्तस्थिरमन्दरुजमहान्तमनल्पमूलचिरवृद्धपाकम् ॥१०॥

कुर्वन्ति मासोपचयञ्च शोफतद्वर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ।

वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मासेन च मेदसा च ॥११॥

तज्जायते तस्य च लक्षणानि

ग्रन्थे समानानि सदा भवन्ति ।

दोषप्रदुष्टो रुधिरसिरास्तु

सपीड्य सङ्कोचगतस्तु पाकम् ॥१२॥

सास्त्रावमुन्नहति मासपिण्डं

मासाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ।

स्रवत्यजस्ररुधिरप्रदुष्ट-

मसाध्यमेतद्रुधिरालोकस्यात् ॥१३॥

रक्तचयोपद्रवपीडितत्वात्पाण्डुर्भवेद्वर्बुदपीडितस्तु ।

मुष्टिप्रहारादिभिरार्दितोऽङ्गे मासप्रदुष्टं प्रकरोति शोफम्

॥१४॥

अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपमं प्रचाल्यम् ।

प्रदुष्टमासस्य नरस्य वाङ्मेतज्ज्वेन्मासपरायणस्य ॥१५॥

मासावर्बुदत्वे तदसाध्यमुक्तं साध्येष्वपीमान्युपवर्जयेत्तु ।

सप्रसृत मर्माणि यच्च जातं स्त्रोतं सु वा यच्च भवेदद्यात्थम्

॥२७॥

यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदञ्चै ।

यद् इन्द्रजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विरर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥२८॥

न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोऽधिकत्वाच्च विशेषतस्तु ।

दोषस्थिरत्वाद् ग्रथनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ॥२९॥

वातं कफश्चैव गले प्रवृद्धौ मन्ये तु ससृत्य तथैव मेद ।

कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः

॥३०॥

तोदान्वितं कृष्णसिरावनद्धं

कृष्णोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु ।

मेदोऽन्वितश्चोपचितश्च काला-

द्भवेत् प्रदिग्धे च गलेऽरुजश्च ॥३१॥

पाकस्थयुक्तश्चिरवृद्धोपाको

यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् ।

वेरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो

भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ॥३२॥

स्थिरः सवर्णोऽल्परुग्गण्डः

शीतो महाश्चापि कफात्मकस्तु ।

चिराभिर्वृद्धिं कुरुते चिराद्वा

प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ॥३३॥

माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-

भवेत्तथा तालुगलप्रक्षेपः ।

स्निग्धो मृदु पाण्डुरनिष्टगन्धो

मेद कृतो नीरुगयातिकण्डु ॥२४॥

प्रलम्बतेऽलावुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्त ।

स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्द कुरुते च नित्यम्

॥२५॥

कृच्छ्रात् श्वसन्त सृदु सर्वगात्र सवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ।

क्षीणन्तु वैद्यो गलगण्डिन त भिन्नस्वर चैव विवजयेत् ॥२६॥

निबद्ध श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्ग्वस्वते गले ।

महान् वा यदि वा क्लृप्त गण्डमिति निर्दिशेत् ॥२७॥

द्वादशोऽध्याय ।

अथातो हृद्गुपदशस्त्रीपदाना निदान व्याख्यास्याम' ।

वातपित्तश्लेष्मणोणितमेदोमूलान्निमित्ता. सप्त वृद्धय ।

तासा मूलान्निमित्ते वृद्धो वातसमुत्थो केवलमुत्पत्तिहेतु-

रन्यतम । अथ प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोष फलकोशवा-

हिनीरभिप्रपद्य धमनी फलकोशयोर्वृद्धि जनयति । तां

वृद्धिमित्याचक्षते । तासा भविष्यतीना पूर्वरूपाणि वस्ति-

कटीमुष्कमेद्रेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोशशोफश्चेति

॥१॥

तत्रानिलपरिपूर्णा वस्तिमिवाततां परुषामनिमित्ता-

निलरुज वातवृद्धिमाचक्षते पक्कोडुस्वरसद्वाशा ज्वरदाहो

अवती चाशुसमुत्थानपाका पित्तवृद्धि कठिनामल्पवेदना

शीता कण्डूमती श्लेष्मवृद्धि कृष्णस्फोटोदता पित्तवृद्धिलिङ्गा

रक्तवृद्धि सृदुस्निग्धा कण्डूमतीमल्पवेदना तालफलप्रकाशा

मेदोवृद्धिम् । मूलसाधारण्यीलस्य मूलवृद्धिर्भवति । सा

सञ्चतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रवेदनां वृषणयो
 श्वयथु कोशयोधापादयति । ता मूत्रवृद्धिं विद्यात् । भार-
 हरणबलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्र-
 वृद्धं प्रकुपितञ्च स्थूनान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमादाया-
 धो गत्वा वङ्गणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रिय-
 माणे च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य मुष्कशोफमापादय-
 त्याध्मातो वस्तिरिवाततं प्रदीर्घं शोफो भवति । सशब्द-
 सवपोडितश्चोर्द्ध्वमुपैति । विमुक्तश्च पुनराधमति । तामन्त्र-
 वृद्धिमसाध्यामित्याचक्षते ॥२॥

तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणी
 चिरोत्सृष्टा रजस्वला दीर्घरोमा कर्कशरोमा सङ्कीर्णरोमा
 निगूढरोमामल्पद्वारा महाद्वारामप्रियामकामामचौक्षसलि-
 लप्रक्षालितयोनिमक्षालितयोनि योनिरोगोपसृष्टा स्वभा-
 वतो वा दुष्टयोनि वियोनि वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य
 तथा करजदशनविषशूकनिपातनादर्दनाद्वस्ताभिघाता-
 चतुष्पदीगमनादचौक्षसलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छुक्रमू-
 त्रवेगविधारणाच्चैथुनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमागम्य
 प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति । तमुप-
 दशमित्याचक्षते ॥३॥

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्तैरसृजा चैक ।
 तत्र वातिके पारुथ्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्धमेद्रता परुषशोफ-
 ता विविधाश्च वातवेदना ॥४॥

भौतिके ज्वरः श्वयथुः पकोडुस्वरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्र-
 याक पित्तवेदनाश्च ॥५॥

श्लेष्मिके श्वयथु कण्डूमान् कठिन स्निग्ध श्लेष्मवेद-
नश्च । रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्त-
लिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहौ शोषश्च याप्यश्चैव कदाचित् ॥६॥

सर्वजे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं श्लेष्मसः कृमिप्रादुर्भावो
मरणं चेति ॥७॥

कुपितास्तु दोषा वातपित्तश्लेष्माणोऽध प्रपन्ना वङ्गणो-
रुजानुजङ्घास्त्रवतिष्ठमाना कालान्तरेण पादमाश्रित्य
शनै शोफं जनयन्ति तत् श्लोपदमित्याचक्षते । तन्निविवर्धं
वातपित्तकफनिमित्तमिति । तत्र वातज खरं कृष्ण
परुषमनिमित्तानिलरुजं परिस्फुटति च बहुश । पित्त-
जन्तु पीतावभासमीषन्मृदुज्वरदाहप्रायश्च । श्लेष्मजन्तु
श्वेत स्निग्धावभास मन्दवदेन भारिकमिति महाश्वेत्येकं
कण्टकैरुपचितश्च । तत्र संवत्सरातीतमतिमहद्वत्सीक-
जातं प्रसृतमिति वर्जनीयानि ॥८॥

भवन्ति चात्र ।

त्रीक्ष्ण्येतानि जानीयात् श्लोपदानि कफोच्छ्रयात् ।

गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥९॥

पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः ।

ये देभास्तेषु जायन्ते श्लोपदानि विशेषतः ॥१०॥

पादयोर्हस्तयोश्चापि श्लोपदं जायते नृणाम् ।

कर्णाच्चिनासिकीष्ठेषु केचिदिच्छन्ति तद्विद् ॥११॥

तयोदयोऽध्याय ।

अथात क्षुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्याम' ।

समासेन चतुष्टवारिभूत् क्षुद्ररोगा भवन्ति । तद्यथा ।
अजगल्लिका यवप्रस्थोऽन्धालजी विवृता कच्छपिका वल्ली-
कमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्दभो जालगर्दभ कक्षा वि-
स्फोटकोऽग्निरोहिणी चिष्य कुनखोऽनुशयी विदारिका
शर्कराऽर्बुद पामा विचर्चिका रकसा पाददारिका कद-
रमलघेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुषिका पलितं मसूरिका
यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्मशकश्चर्मकोल-
स्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्ग परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरु-
क्षप्रकय निरुद्धगुदोऽहिपूतन वृषणकच्छूर्गुदश्च शङ्खेति ॥१॥

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥२॥

यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांसससृता ।

पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रस्थेति सोच्यते ॥३॥

घनामवक्त्रा पिडकामुन्नता परिमण्डलाम् ।

अन्धालजीमल्यपूया ता विद्यात् कफवातजाम् ॥४॥

विवृतास्या महादाहा पक्वोडुम्बरसन्निभाम् ।

विवृतामिति ता विद्यात्पित्तोत्थ्या परिमण्डलाम् ॥५॥

अन्यथ पञ्च वा षड् वा दारुणा कच्छपीनता ।

कफानिलाभ्यामुद्भूता विद्यात्ता कच्छपीमिति ॥६॥

पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूङ्घ्रिजत्रुणि ।

ग्रन्थिर्वल्लीकवद् यस्य शनैः समुपचीयते ॥७॥

तोदक्लेदपरीदाहकश्चूम्निर्नैर्हृतः ।

व्याधिवैल्लोकी इत्येष कफपित्तानिलोद्भव ॥८॥
 पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभि समाचिताम् ।
 इन्द्रवज्रान्तु ता विद्याद्वातापत्तोत्थिता भिषक् ॥९॥
 कश्चैः परिसमन्ताद्वा पृष्ठे वा पिडकोग्रहक् ।
 शालूकवत्पनसिका ता विद्यात् श्लेष्मवातजाम् ॥१०॥
 हनुसन्धौ समुद्भूत शोफमल्यरुज स्थिरम् ।
 पाषाणगर्दभं विद्याद् बलासपवनाज्जकम् ॥११॥
 विसर्पवत् सर्पाति यो दाहज्वरकरस्तनु ।
 अपाक श्वयथु पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभ ॥१२॥
 बाहुपाश्चांसकक्षासु कृष्णस्फोटा सवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपात् सम्भूता कक्षामिति विनिर्दिशेत् ॥१३॥
 अग्निदग्धनिभा स्फोटा, सज्वरा रक्तपित्तत ।
 क्वचित् सर्वत्र वा देहे स्मृता विस्फोटका इति ॥१४॥
 कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मासदारुणा ।
 अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभा ॥१५॥
 सप्ताहाद् द्वादशाहाद् वा पक्षाद् वा घ्नन्ति मानवम् ।
 तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्या सन्निपातत ॥१६॥
 नखमासमधिष्ठाय पित्त वादश्च वेदनाम् ।
 करोति दाहपाकौ चत व्याधि चिप्पमादिशेत् ॥१७॥
 तदेव चतुरोगाख्य तथोपनखमित्यपि ।
 अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रुच्छोऽसितः खरः ॥१८॥
 भवेत्तु कुनख विद्यात् कुलीनमिति सञ्ज्ञितम् ।
 गम्भीरामल्यसरम्भा सवर्णानुपरिस्थिताम् ॥१९॥
 कफादन्त, प्रपाकान्ता त्रिद्यादणुशयी भिषक् ।

विदारीकन्दवद् वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु ॥२०॥
 रक्ता विदारिका विद्यात् सर्वजा सर्वलक्षणाम् ।
 प्राप्य माससिरास्त्रायु श्लेष्मा भेदस्तथाऽनिल ॥२१॥
 ग्रन्थि कुर्वन्ति भिन्नोऽसौ मधुसर्पिवसानिभम् ।
 स्रवत्यास्त्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धि गतोऽनिल ॥२२॥
 मास विशोष्य ग्रथिता शर्करा जनयेत् पुन ।
 दुर्गन्ध क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं तत सिरा ॥२३॥
 स्रवन्ति सहसा रक्तं तद्विद्याच्छर्कराबुद्धम् ।
 यामाविवर्च्यौ कुष्ठेषु रकसा च प्रकीर्त्तिता ॥२४॥
 परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थं कक्षयो ।
 पादयो कुरुते दारी सरुजा तलसञ्चिताम् ॥२५॥
 शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभि ।
 भेदोरक्तानुगैश्चैव दांषैर्या जायते नृणाम् ॥२६॥
 सकीलः काठनो ग्रन्थिर्निम्नमध्योन्नतोऽपि वा ।
 कीलमात्र सरुक् स्रावा जायते कदरस्तु सः ॥२७॥
 क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरो पादौ कण्डूदाहरुगन्विता ।
 दुष्टकर्दमसस्पृशादलस त विनिर्दिशेत् ॥२८॥
 रोमकूपानुगं पित्त वातेन सह मूर्च्छितम् ।
 प्रच्यावयति रोमाणि तत श्लेष्मा सशोणित ॥२९॥
 कण्ठि रोमकूपास्तु ततोऽन्येषामसञ्चव ।
 तादन्द्रलुप्त खालित्य रुज्येति च विभाव्यते ॥३०॥
 दारुणा कण्डुरा रुक्षा केशभूमि प्रजायते ।
 कफवातप्रकोपेण विद्याहारुणकन्तु तम् ॥३१॥
 अरु पि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्धनि ।

कफासृक्कुम्भिकोपेन नृणां विद्यादरु धिकाम् ।
 क्रोधशोकश्रमकृत शरीरोष्मा शिरोगत ॥३२॥
 पित्तञ्च केशान् पचति पलित तेन जायते ।
 टाहृज्वरत्वावन्तस्ताम्ना स्फोटो सपीतका ॥३३॥
 गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिका ।
 शाल्मलीकण्टकप्रख्या कफमारुतशोणितै ॥३४॥
 जायन्ते पिडका यूना वक्त्रे या मुखदूषिका ।
 कण्टकैराचितं वृत्त कण्ड, मत्पाण्ड, मण्डलम् ॥३५॥
 पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्य कफवातजम् ।
 नीरुज सममुत्पन्न मण्डल कफरक्तजम् ॥३६॥
 सहज रक्तमीषञ्च श्लक्ष्ण जतुमणि विदुः ।
 अवेदन स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते ॥३७॥
 माषवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मशकं दिशेत् ।
 कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ॥३८॥
 वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान् ।
 मण्डल महदल्प वा श्याम वा यदि वा सितम् ॥३९॥
 सहज नीरुज गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ।
 समुत्थाननिदानाभ्या चर्मकील प्रकीर्तितम् ॥४०॥
 क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन सयुतः ।
 सहसा मुखमागम्य मण्डल विसृजेत्ततः ॥४१॥
 नीरुज तनुक श्याव मुखे व्यङ्ग तमादिशेत् ।
 मर्दनात्पीडनश्चापि तथैवात्यभिघाततः ॥४२॥
 मेद्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चर ।
 तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म पतिनिवर्तते । ४३॥

मणेरधस्तात् कोशश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।
 सवेदन सदाहश्च पाकश्च व्रजति क्वचित् ॥४४॥
 मारुतागन्तुसम्भूता विद्यात्ता परिवर्त्तिकाम् ।
 सकण्डू कठिना चैव सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥४५॥
 अल्पीयसा यदा हर्षाद् बाला गच्छेत् स्त्रिय नर ।
 हस्ताभिघातादथवा चर्मण्युद्वर्त्तिते बलात् ॥४६॥
 मर्दनात्पीडनाद्वापि शुक्रवेगविघातत ।
 यस्यावपाद्यते चर्म ता विद्याद्वपाटिकाम् ॥४७॥
 वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म संश्रयते मणिम् ।
 मणियर्मोपनद्धसु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥४८॥
 निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ।
 मूत्र प्रवर्त्तते जन्तोर्मणिर्न च विदीर्यते ॥४९॥
 निरुद्धप्रकशे विद्याद् दुरुढा चावपाटिकाम् ।
 वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदमाश्रितः ॥५०॥
 निरुणद्धि महत् स्रोत सूक्ष्मद्वार करोति च ।
 मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कच्छे ण पुरीष तस्य गच्छति ॥५१॥
 सन्निरुद्धगुद व्याधिमेन विद्यात् सुदुस्तरम् ।
 शक्त्वन्मूत्रसमायुक्तेऽधीतेऽपाने शिग्रोर्भवेत् ॥५२॥
 खिन्नस्यास्त्राप्यमानस्य कण्डूरक्तकर्फोद्भवा ।
 कण्डूयनात्तत क्षिप्रं स्फोट स्त्रावश्च जायते ॥५३॥
 एकीभूत व्रणैर्घोर त विद्यादहिपूतनम् ।
 स्त्रानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणस्य श्रितः ॥५४॥
 प्रक्लिद्यते यदा खेदात् स कण्डू जनयेत्तदा ।
 तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोट स्त्रावश्च जायते ॥५५॥

प्राहुर्वृषयकच्छू ता श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ।
 प्रवाहणातिसाराभ्या निर्गच्छति गुद वह्नि ।
 रुचदुर्बलदेहस्य त गुदम्न ममादिशेत् ॥५६॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथात शूकदोषनिदान व्याख्यास्यामः ।

लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्ताना शूकदोषनिमित्ता
 दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते । तद्यथा । सर्षपिका ।
 अष्टीलिका । ग्रथितम् । कुम्भीका । अलजी । मृदितम् ।
 समूढपिडका । अवमन्य । पुष्करिका । स्पर्शहानि ।
 उत्तमा । शतपोनक । त्वक्पाक । शोणितार्बुदम् ।
 मासार्बुदम् । मासपाक । विद्रधिः । तिलकालकश्चेति ॥१॥

गौरसर्षपतुल्या तु शूकदुर्भग्नहेतुका ।

पिडका कफरक्ताभ्या ज्ञेया सर्षपिका बुधै ॥२॥

कठिना विषमैरन्तैर्मूर्तस्य प्रकोपत ।

शूकैस्तु विषसयुक्तै पिडकाऽष्टीलिका भवेत् ॥३॥

शूकैर्यत् पूरितं शब्दं ग्रथितं तत् कफोलितम् ।

कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा ॥४॥

अलजीलक्षणैर्युक्तामलजीञ्च वितर्कयेत् ।

मृदित पीडित यत्तु सरस्य वायुकोपत ॥५॥

पाणिभ्या भृशसंमृढे समूढपिडका भवेत् ।

दीर्घा बह्व्रश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ॥६॥

सोऽवमन्य कफासृग्भ्या वेदनारोमहर्षकत् ।

पित्तशोणितसम्भूता पिडका पिडकाचिता ॥७॥

यज्ञपुष्करसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।
 जनयेत् स्रग्गहानितु शोणित शूकदूषितम् ॥८॥
 मुद्गमाषोपमा रक्ता पिडका रक्तापत्तजा ।
 उत्तमैषा तु विज्ञेया शूकाजीर्णनिमित्तजा ॥९॥
 क्षिद्रैरणुमुखैर्यत् तु चित मेद्र समन्तम् ।
 वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेय शतपोनक ॥१०॥
 पित्तरक्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।
 कृष्णस्फोटै सरक्तैश्च पिडकाभिश्च पीडितम् ।
 यस्य वस्तिरुजश्चोग्रा ज्ञेय तच्छोणितार्बुदम् ॥११॥
 मासदोषेण जानीयादार्बुद माससम्भवम् ।
 शीर्यन्ते यस्य मासानि यस्य सर्वाश्च वेदना ॥१२॥
 विद्यात्तं मासपाकन्तु सर्वदोषकृत भिषक् ।
 विद्रधि सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥१३॥
 कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि च ।
 पातितानि पचन्त्याशु मेद्र निरवशेषत ॥१४॥
 कालानि भूत्वा मासानि शीर्यन्ते यस्य देहिन ।
 सन्निपातसमुत्थान त विद्यात्तिलकालकम् ॥१५॥
 तत्र मासार्बुदं यच्च मासपाकश्च य स्मृत ।
 विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालका ॥१६॥

— — —
 पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो भग्नाना निदानं व्याख्यास्याम ।

पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालमृगदशनप्रभृतिभिरभिघात-
 विशेषैरनेकविवमस्था भङ्गमुपदिशन्ति । तत्तु भङ्गजात-

मनुसार्थमाणं द्विविधमेवोत्पद्यते सन्धिमुक्त काण्डभग्नञ्च
॥१॥

तत्र सन्धिमुक्तमुत्पिष्टं विस्लिष्टं विवर्तितमवक्षिप्तमति-
क्षिप्तं तिर्य्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम् । तत्र प्रसारणाकुञ्चन-
विवर्तनाक्षेपणाऽशक्तिरुग्ररुजत्वस्पर्शासहत्वं चेति सामा-
न्यं सन्धिमुक्तलक्षणमुक्तम् ॥२॥

विशेषेणोत्पिष्टे सन्ध्यावुभयतः शोफो वेदनाप्रादुर्भावो
विशेषतश्च नानाप्रकारा वेदना रात्रौ प्रादुर्भवन्ति ।
विस्लिष्टेऽप्यशोफो वेदनासातत्य सन्धिविक्रिया च । विव-
र्तिते तु सन्धिपार्श्वोपगमनाद् विषमाङ्गता वेदना च ।
अवक्षिप्ते सन्धिविक्षेपस्तोत्ररुजत्वञ्च । अतिक्षिप्ते द्वयो
सन्ध्यस्थोरतिक्रान्तता वेदना च । तिर्य्यक्क्षिप्ते त्वेकास्थि-
पार्श्वोपगमनमत्यर्थं वेदना चेति ॥३॥

काण्डभग्नमत ऊर्ध्वं वक्ष्याम । कर्कटकमश्वकर्णं
चूर्णितं पिञ्चितमस्थिच्छिन्नं काण्डभग्नं मज्जातुगतमति-
पातितं वक्रं छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधम् ।
श्वयथुवाहुल्यं सन्दनविवर्तनस्पर्शासहिष्णुचमवपीडनानि
शब्दस्त्रस्ताङ्गता विविधवेदनाप्रादुर्भावः सर्वास्त्ववस्थास्तु न
शर्मलाभ इति समासेन काण्डभग्नलक्षणमुक्तम् ॥४॥

विशेषतस्तु समूढमुभयतोऽस्थिमध्यभग्नं ग्रन्थिरिवोद्यतं
कर्कटकम् । अश्वकर्णवदुद्गतमश्वकर्णकम् । चूर्णितमाभ्य-
तत्तु शब्दस्पर्शाभ्यां बोद्धव्यम् । पिञ्चितं पृथुता गतम् प-
शोफम् । पार्श्वयोरस्थिहीनोद्गतमस्थिच्छिन्नम् । स्फुटितं
प्रकम्पमानं काण्डभग्नत्वम् । अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यगतस्तु

विश्व मज्जानमुन्नह्यतीति मज्जानुगतम् । अस्थि नि शेषत-
 श्छिन्नमतिपातितम् । आभुग्नमविमुक्तास्थि वक्रम । अन्य-
 तरपाश्चावशिष्टं छिन्नम् । पाटितमणुबहुविदारितं
 वेदनावच्च । शूकपूर्णमिवाध्मात विगुल विस्फुटीकृत
 स्फुटितमिति । तेषु चूर्णितच्छिन्नातिपातितमज्जानुगतानि
 कच्छसाध्यानि कश्चिद्बालानां क्षतक्षीणकुष्ठश्वासिनां
 सन्ध्युपगतश्चेति ॥५॥

भवन्ति चात्र ।

भिन्नं कपाल कट्यान्तु सन्धिसुक्तं तथा च्युतम् ।
 जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत्तच्चिकित्सक ॥६॥
 असन्निष्टं कपालन्तु ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।
 भग्नं स्तनान्तरे शङ्खे पृष्ठे मूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥७॥
 आदितो यच्च दुर्जातमस्थि सन्धिरथापि वा ।
 सम्यक् सहितमप्यस्थि दुर्न्यासाद् दुर्निबन्धनात् ॥८॥
 सङ्क्षोभाद्वापि यद्वच्छेदिक्रिया तत् तु वर्जयेत् ।
 मध्यस्थं वयसोऽवस्थास्तिस्त्रो या परिकीर्तिताः ॥९॥
 तत्र स्थिरो भवेज्जन्तुरपक्रान्तो विजानता ।
 तत्कण्ठास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ॥१०॥
 कर्षणानि विमिवन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥११॥

षोडशोऽध्यायः ।

॥ मुखरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ।

मुखे । पञ्चषष्टिः सप्तस्त्रायतनेषु तत्रायतनान्योष्ठी
 दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा तालु कण्ठः सर्वाणि चेति ।

तत्राष्टावोष्ठयो । पञ्चदश दन्तमूलेषु । अष्टौ दन्तेषु ।
पञ्च जिह्वायाम् । नव तालुनि । सप्तदश कण्ठे । त्रय
सर्वेष्वायतनेषु ॥१॥

तत्रौष्ठप्रकोपा वातपित्तक्षेप्तसन्निपातरक्तमासमेदोऽ-
भिघातनिमित्ता ॥२॥

कर्कशो पक्ष्मो स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ ।

दाह्येते परिपुष्येते ओष्ठौ मारुतकोपत ॥३॥

आचितौ पिडकाभिस्तु सर्षपाकृतिभिश्च यम् ।

सदाहपाकसस्त्रावो नीलौ पीतौ च पित्तत ॥४॥

सवर्णाभिस्तु र्चायेते पिडकाभिरवेदनौ ।

कण्डूमन्तौ कफाच्छूनौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु ॥५॥

सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छेतौ तथैव च

सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ ॥६॥

खर्जूरफलवर्णाभि पिडकाभि समाचितौ ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिर स्रवतः शोणितप्रभौ ॥७॥

मासदुष्टौ गुरु स्थूलौ मासपिण्डवदुद्गतौ ।

जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति सृक्कस्योभयतो मुखात् ॥८॥

मेदसा घृतमण्डाभौ कण्डूमन्तौ स्थिरी सृद्रू ।

अच्छस्फटिकसङ्घाशमास्त्राव स्रवतो गुरु ॥९॥

क्षतजाभौ विदीर्येते पाथ्येने चाभिघाततः ।

ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥१०॥

दन्तमूलमतास्तु शीतादो दन्तपुप्फुटको दन्तवेष्टकः
शैषिरो महाशैषिर परिदर उपकुशो दन्तवैदूर्ध्वो वर्धनो-
ऽधिमासो नाड्यः पञ्चेति ॥११॥

शोणित दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते ।
 दुर्गन्धीनि सक्तस्थानि प्रक्लेदीनि सृदूनि च ॥१२॥
 दन्तमासानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
 शीतादो नाम स व्याधि कफशोणितसम्भव ॥१३॥
 दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथु सरुजो महान् ।
 दन्तपुष्पुटको ज्ञेय कफरक्तानिमित्तज ॥१४॥
 स्रवति पूयरुधिर चला दन्ता भवन्ति च ।
 दन्तवेष्ट स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भव, ॥१५॥
 श्वयजुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तत ।
 लालास्रावो स विज्ञेय कण्डूसान् शीषिरो गद ॥१६॥
 दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तानु चाप्यवदीर्यते ।
 दन्तमासानि पचन्ते सुखञ्च परिपीड्यते ।
 यस्मिन् स सर्वजो व्याविर्महाशीषिरसन्नक, ॥१७॥
 दन्तमासानि शीर्यन्ते यस्मिन् शीवति चाप्यसृक् ।
 पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेय परिद्रो हि स ॥१८॥
 वेष्टेषु दाह, पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च ।
 आघटिता, प्रस्रवन्ति शोणित मन्दवेदना ॥१९॥
 आध्मायन्ते स्मृते रक्ते मुख पूति च जायते ।
 यस्मिन्नुपकुश, स स्यात् पित्तरक्तकृतो गदः ॥२०॥
 दृष्टेषु दन्तमूलेषु सरन्धो जायते महान् ।
 भवन्ति च चला दन्ता, स वैदर्भोऽभिघातज ॥२१॥
 मारुतनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
 बर्धन, स मतो व्याधिर्जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥२२॥
 ह्रानये पश्चिमे दन्ते महान् शीथो महारुज, ।

लालास्रावी कफकृतो विज्ञेय सोऽधिमांसक ॥२३॥
 दन्तमूलगता नाड्य पञ्च ज्ञेया यथेरिता ॥२४॥
 दन्तगतासु दालन क्रिमिदन्तको दन्तहर्षो भञ्जनक
 शर्करा कपालिका श्यावदन्तको हनुमोचश्चेति ॥२५॥
 दाह्यन्ते बहुधा दन्ता यस्मिंस्तीव्ररुगन्विता ।
 दालन स इति ज्ञेय सदागतिनिमित्तज ॥२६॥
 कृष्णश्लेष्मिणी चल स्रावी ससरम्भो महारुज ।
 अनिमित्तरुजो वातादिज्ञेय क्रिमिदन्तक ॥२७॥
 दशना शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शन न च ।
 यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधि विद्यात्समीरणात् ॥२८॥
 वक्त्रं वक्त्र भवेद्यस्मिन् दन्तमङ्गश्च तीव्ररुक् ।
 कफवातकृतो व्याधि स भञ्जनकसञ्ज्ञितः ॥२९॥
 शर्करैव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै ।
 सा दन्ताना गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥३०॥
 दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह ।
 ज्ञेया कपालिका सैव दशनाना विनाशिनी ॥३१॥
 योऽसृग्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
 श्यावता नीलता वापि गतः स श्यावदन्तक ॥३२॥
 वार्तन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्धिविंसहत ।
 हनुमोच इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षण ॥३३॥
 जिह्वागतासु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरलास उप-
 जिह्विका चेति ॥३४॥

जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता

भवेच्च शकच्छदनप्रकाशा ॥३५॥

पित्तेन पीता परिदह्यते च
 चिता सरक्तैरपि कण्टकैश्च ।
 कफेन गुर्वी बहुला चिता च
 मासोन्नमै शाल्मलिकण्टकाभैः ॥३६॥
 जिह्वातले य श्वयथु प्रगाढ
 सोऽलाससन्न कफरक्तमूर्त्ति ।
 जिह्वा स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो
 मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥३७॥
 जिह्वाग्ररूप श्वयथुर्हि जिह्वा-
 सुबन्ध जातः कफरक्तयोनि ।
 प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता
 प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥३८॥

तालुगतासु गलशण्डिका तुण्डिकेर्धोऽध्रुषो मासकच्छ-
 योऽर्बुद माससङ्घातस्तालुपुष्पुटस्तालुशोषस्तालुपाक इति
 ॥३९॥

श्लेष्मासृगभ्या तालुमूलात् प्रवृद्धो
 दीर्घ शोफो धातवस्तिप्रकाश ।
 तृष्णाकाशश्वासकृत्सम्यदिष्टो
 व्याधिवैद्यैः कण्ठशण्डीति नाम्ना ॥४०॥
 शोफ स्थूलस्ताददाहप्रपाकी
 प्रागुक्ताभ्या तुण्डिकेरो मता तु ।
 शोफ स्तब्धो लोहितस्तालुदेशे
 रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो तग्ज्वराव्यः ॥४१॥
 कूर्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा

ऽरक्तो घ्रेय कच्छप श्लेष्मणा स्यात् ।

पद्माकार तालुमध्ये तु शोफ

विद्याद्रक्तादवुद प्रोक्तलिङ्गम् ॥४२॥

दुष्ट मास श्लेष्मणा नीरुजश्च

तात्त्वन्तस्थ माससङ्घातमाहु ।

नीरुक् स्थायी कोलमात्र कफात्स्या

न्मिदोयुक्तात् पुष्पुटस्तालुदेशे ॥४३॥

शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु

श्वासो वातात्तालुशोष सपित्तात् ।

पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं

तालुन्येन तालुपाक वदन्ति ॥४४॥

कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च कण्ठशालूकमधिजिह्वो
बलयो बलास एकवृन्दो वृन्द शतघ्नी गिलायुर्गलविद्रधि-
गंलौघ स्वरघ्नो मासतानो विदारी चेति ॥४५॥

गलेऽनिल पित्तकफौ च मूर्च्छितौ

पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।

प्रदुष्य मास गलरोधिनोऽङ्कुरान्

सृजन्ति यान् साशहरा तु रोहिण्यो ॥४६॥

जिह्वा समन्ताद् भृशवेदना ये

मासाङ्कुरा कण्ठनिरोधिनः स्युः ।

ता रोहिणीं वातकृता वदन्ति

वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ताम् ॥४७॥

क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका

तीव्रज्वरा पित्तनिमित्ततः स्यात् ।

स्त्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
 गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा वै ॥४८॥
 गम्भीरपाकाऽप्रतिवारवीर्या
 त्रिदोषलिङ्गा त्रयसम्भवा स्यात् ।
 स्फोटोचिता पित्तसमानलिङ्गा
 ऽसाध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिकेयम् ॥४९॥
 कोलास्थिमात्र कफसम्भवो यो
 ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूत ।
 खर स्थिर शस्त्रनिपातसाध्य-
 स्त - कण्ठशूलकमिति ब्रुवन्ति ॥५०॥

जिह्वाग्ररूप श्वयथु कफात्तु जिह्वाप्रबन्धोपरि रक्तमिश्रः ।
 श्रेयो द्विजिह्व खलु रोग एष विवजयेदागतपादमेवम् ॥५१॥
 बलास एवायतमुन्नतञ्च शोफ करोत्यन्नगति निवार्य ।
 त सर्वथेवाप्रतिवारवीर्यं विवर्जनीयं बलवत् वदन्ति ॥५२॥

गले च शोफ कुरुत प्रवृद्धौ
 श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
 मर्मच्छिद दुस्तरमेतदाहु-
 र्बलाससञ्ज निपुणा विकारम् ॥५३॥
 वृत्तोन्नतो य श्वयथुः सदाह
 कण्ठान्वितोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ।
 नान्नैकवृन्द परिकल्पितोऽसौ
 व्याधिर्बलासश्चतजप्रसृतः ॥५४॥

समुन्नत वृत्तममन्ददाह तीव्रज्वर वृन्दमुदाहरन्ति ।
 तच्चापि पित्तचतजप्रकोपाद्विद्यात्सतीदं पवनास्त्रजं तम् ॥५५॥

वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी या
 चिताऽतिमात्र पिशितप्ररोहै ।
 नानारुजोच्छायकरी त्रिदोषाज्
 ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्नसाध्या ॥१६॥
 ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्र
 स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः ।
 संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च
 स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसञ्च ॥१७॥
 सर्वं गल व्याप्य समुत्थितो य
 शोफो रुजो यत्र वसन्ति सर्वाः ।
 स सर्वदोषो गलविद्रधिस्तु
 तस्यैव तुल्य खेलु सर्वजस्य ॥१८॥
 शोफो महानन्नजलावरोधी
 तीव्रज्वरो वातगतेर्निहन्ता ।
 कफेन जातो रुविरान्वितेन
 गले गलौघं परिकीर्त्यतेऽसौ ॥१९॥
 योऽतिप्रताप्यन् श्वसिति प्रसक्तः
 भिन्नस्वर शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
 कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु
 ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥२०॥
 प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्ट
 गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
 स मासतानः कथितोऽवलम्बी
 प्राणप्रणुत् सर्वकृतो विकारः ॥२१॥

सटाहतोद श्वयथु सरक्त
 मन्तर्गले पूतिविशीर्णमासम ।
 पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं
 पाश्वे^० विशेषात् स तु येन शेते ॥६२॥

सर्वसरासु वातपित्तकफशीणितनिमित्ता ॥६३॥

स्थोटे सतोदैर्वदन समन्ताद्
 यस्याचितं सर्वसरः स वातात् ।
 रक्तैः सदाहैस्तनुभि सपीतै-
 र्यस्याचितं वापि स पित्तकोपात् ॥६४॥
 कण्डूयुतैरल्परुजैः सवर्णै-
 र्यस्याचितं चापि स वै कफेन ।
 रक्तेन पित्तोदित एक एव
 कैश्चित् प्रदिष्टो मुखपाकसंज्ञः ॥६५॥

इति सुश्रुत आयुर्वेदशास्त्रे निदानस्थानं
 समाप्तम् ।

अथ शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथात सर्वभूतचिन्ताशारीरं व्याख्यास्याम ।

सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्वरजस्तमोलक्षणमष्ट-
रूपमखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं
ब्रह्मना क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्र इवोदकानां भावानाम् ॥१॥

तस्मादव्यक्तान्महानुत्पद्यते तल्लिङ्ग एव । तल्लिङ्गाच्च
महत्तल्लिङ्ग एवाहङ्कार उत्पद्यते । स च त्रिविधो वैका-
रिकस्तैजसो भूतादिरिति । तत्र वैकारिकादहङ्कारा-
त्तैजससहायात्तल्लक्षणान्येवैकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । त-
द्यथा । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्हस्तोपस्थपायुपादम-
नासीति । तत्र पूर्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । इतराणि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । उभयात्मकं मनः ॥२॥

भूतादेरपि तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्रा-
ण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा । शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं
रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति । तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरू-
परसगन्धास्तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोर्वा । एव-
मेषां तत्त्वचतुर्विंशतिर्व्याख्याता ॥३॥

तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषया । कर्मेन्द्रियाणां
यथासङ्गं वचनादानानन्दविसर्गविहरणानि । अव्यक्तं महा-
नहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः । शेषाः षोडश

विकारा । स्र स्वश्चैषा विषयोऽधिभूतम् । स्वयमध्यात्म-
मधिदैवतञ्च । अथ बुधेब्रह्मा । अहङ्कारस्थेश्वरः । मन-
सश्चन्द्रमा । दिश ओतस्य । त्वचो वायु । सूर्यश्चक्षुषो ।
रसनस्याप । पृथिवी घ्राणस्य । वचसोऽग्निः । हस्तयो-
रिन्द्र । पादयोर्विष्णु । पायोर्मित्रम् । प्रजापतिरुप-
स्थस्येति । तत्र सर्व एवाचेतन एष वर्गं पुरुष पञ्चविंश-
तितम स च कार्यकारणसयुक्तचेतयिता भवति । सत्य-
प्यचैतन्ये प्रधानस्य पुरुषकैवल्यार्थं प्रवृत्तिमुपदिशन्ति
क्षीरादीश्च हेतूनुदाहरन्ति ॥४॥

अत ऊर्ध्वं प्रकृतिपुरुषयो साधर्म्यवैधर्म्ये व्याख्या-
स्याम । तद्यथा । उभावप्यनादौ उभावप्यनन्तौ उभा-
वप्यलिङ्गौ उभावपि निच्यौ उभावप्यपरौ उभौ च सर्व-
गताविति । एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी
प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति । बहवस्तु पुरुषाश्चेतना-
धर्माःऽगुणा अबीजधर्मिणोऽप्रसवधर्मिणो मध्यस्थधर्मिण-
श्चेति ॥५॥

तत्र कारणानुरूप कार्यमिति कृत्वा सर्व एवेति विशेषा
स्तत्परजस्तमोमया भवन्ति । तदञ्जनवात्तन्मयत्वाच्च तद्गु-
णान्मा एव पुरुषा भवन्तीत्येके भाषन्ते ॥६॥

वैद्यकी तु ।

स्वभावमीश्वर कालं यदृच्छा नियति तथा ।

परिणामञ्च मन्यन्ते प्रकृतिं पृथुदर्शिन ॥७॥

तन्मयान्येव भूतानि तद्गुणान्येव चादिशेत् ।

तैश्च तल्लक्षण कृत्स्नो भूतग्रामो व्यजन्वत ॥८॥

तस्योपयोगोऽभिहितश्चिकित्सा प्रति सर्वदा ।

भूतेभ्यो हि पर यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते ॥८॥

यतोऽभिहित तत्तत्त्वद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तः । भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्वेदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्था ॥१०॥

भवति चात्र ।

इन्द्रियेणेन्द्रियार्थन्तु स्व स्व गृह्णाति मानव ।

नियत तुल्ययोनित्वान्नान्येनान्यमिति स्थितिः ॥११॥

न चायुर्वेदशास्त्रेषूपदिश्यन्ते सर्वगता क्षेत्रज्ञानित्याश्च । असर्वगतेषु च क्षेत्रज्ञेषु नित्यपुरुषख्यापकान् हेतूनुदाहरन्ति । आयुर्वेदशास्त्रेष्वसर्वगता क्षेत्रज्ञानित्याश्च तिर्यग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति धर्माधर्मनिमित्तत एतेऽनुमानग्राह्या परमसूक्ष्माश्चेतनावन्त शाश्वता लोहितरेतसः सन्निपातेष्वऽभिव्यज्यन्ते यतोऽभिहित पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायु पुरुष इति । स एव कर्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः ॥१२॥

तस्य सुखदुःखेच्छाद्वेषो प्रयत्न प्राणापानावुन्मेषनिमेषो बुद्धिर्मनः सङ्कल्पो विचारणा स्मृतिर्विज्ञानमध्यवसायो विषयोपलब्धिश्च गुणा । सात्विकास्तु आनृश्यस्य सविभागरुचिता तितिक्षा सत्य धर्म आस्तिक्य ज्ञान बुद्धिर्मेधा स्मृतिर्धृतिरनभिषङ्गश्च । राजसास्तु दुःखबहुलताऽटनशीलताऽधृतिरहङ्कार आनृतिकत्वमकारण्य दम्भो मानो हर्ष काम क्रोधश्च । तामसास्तु विषादित्वं नास्तिक्यमधर्मशीलता बुद्धेर्निराधोऽज्ञान दुर्मेधस्त्वमकर्मशीलता निद्रालुत्वञ्चेति । आन्तरीक्षास्तु शब्द, शब्देन्द्रिय सर्वच्छिद्रसमूहो

विविक्तता च । वायव्यासु स्पर्श स्पर्शेन्द्रिय सर्वचेष्टासमूह
 सर्वशरीरसन्दन लघुता च । तैजसासु रूप रूपेन्द्रिय
 वर्ण सन्तापो भ्राजिष्णुता पक्तिरमर्षस्तैक्ष्ण्य शौर्यञ्च ।
 आप्यासु रसो रसनेन्द्रिय सर्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्य
 स्नेहो रेतश्च । पार्थिवासु गन्धो गन्धेन्द्रिय सर्वमूर्त्ति
 समूहो गुरुता चेति । तत्र सत्वबहुनमाकाशम । रजो-
 बहुलो वायु । सत्वरजोबहुलोऽग्निः । सत्वतमोबहुलः
 आपः । तमोबहुला पृथिवीति ॥१३॥

श्लोकौ चात्र भवतः ।

अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्वाण्येतानि निर्दिशेत् ।

स्वै स्वै द्रव्ये तु सर्वेषा व्यक्त लक्षणमिष्यते ॥१४॥

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकारा षोडशैव तु ।

क्षेत्रज्ञश्च समासेन स्वतन्त्रपरतन्त्रयो ॥१५॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः शुक्रशोणितशुद्धिनाम शरीर 'व्याख्यास्यामः' ।

वातपित्तश्लेष्मकुण्ठपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्र पुरीषरेतसः
 प्रजोत्पादनेन समर्था भवन्ति । तेषु वातवर्णवेदनं
 वातेन । वित्तवर्णवेदनं पित्तेन । श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा ।
 शोणितवर्णवेदनं कुण्ठपगन्धनल्य रक्तेन । ग्रन्थिभूत श्लेष्म-
 वाताभ्याम् । पूतिपूयनिभ पित्तश्लेष्मभ्याम् । क्षीण प्रागुक्त
 पित्तमाहताभ्याम् । मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति । तेषु
 कुण्ठपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणरेतसः कच्छसाध्याः । मूत्रपुरीषरे-
 तसश्चसाध्याः साध्यमव्यच्चेति ॥१॥

आर्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थे पृथग्द्वन्द्वै
समस्तैश्चोपसृष्टमबीजं भवति । तदपि दोषवर्णवेदनादि-
भिर्विज्ञेयम् । तेषु कुणपग्रन्थिपूतिपूयत्रीणमूत्रपुरीषप्रकाश-
मसाध्यं साध्यमन्यद्भवति ॥२॥

भवति चात्र ।

तेष्वाद्यान् शुक्रदोषास्त्रोन् स्नेहचोदादिभिर्जयेत् ।

क्रियाविशेषैर्मतिमास्तयाचोत्तरवस्तिभिः ॥३॥

पाययेत् नर सर्पिर्भिषक् कुणपरितसि ।

धातकोपुष्पखटिरदाडिमाजुनसाधितम् ॥४॥

पाययेदथवा सर्पिं शालसारादिमाधितम् ।

ग्रन्थिभूते शठोसिद्धं पालाशे वापि भक्षयन्ति ॥५॥

परूपकवटादिभ्यां पूयप्रख्ये च साधितम् ।

प्रागुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्यं क्षीणरितभिः ॥६॥

विट्प्रभे पाययेत् सिद्धं चित्रकोशोरहिङ्गुभिः ।

स्निग्धं वान्तं विरिक्तञ्च निरूढमनुवासितम् ॥७॥

योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।

विधिमुत्तरवस्थ्यन्तं कुर्यादार्तं वशुद्वये ॥८॥

स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्तं वार्त्तिषु ।

कुर्यात् कल्कान् पिचूश्चापि पथ्यान्याचमनानि च ॥९॥

ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठां तूप्रणं वृक्षकाणि च ।

दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्त्तं वै ॥१०॥

पिबेद्भद्रश्रियं काथञ्चन्दनकाथमेव च ।

शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्वमवचारणम् ॥११॥

दोषाणां शुद्धिकरणं शेषास्त्रयार्त्तवार्त्तिषु ।

अन्न शालियव मद्य हितं मासञ्च पितलम् ॥१२॥

स्फटिकाभ द्रव स्निग्ध मधुर मधुगन्धि च ।

शुक्रमिच्छन्ति केचित् तु तैलक्षौद्रनिभ तथा ॥१३॥

शशाङ्कप्रतिम यत् तु यदा लाञ्चारसोपमम् ।

तदार्त्तव प्रशंसन्ति यदासौ न विरञ्जयेत् ॥१४॥

तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि ।

असृग्दर विजानीयादतोऽन्यदुक्तलक्षणात् ॥१५॥

असृग्दरो भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ।

तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा तमस्तृषा ॥१६॥

दाह प्रलाप पाण्डुत्व तन्द्रा रोगाश्च वातजा ।

तरुण्या हितसेविन्यास्तदल्पोपद्रव भिषक् ॥१७॥

रक्तपित्तविधानेन यथावत्समुपाचरेत् ।

दोषैरावृतमार्गत्वादात्तैव नश्यति स्त्रिया ॥१८॥

तत्र मूल्यकुलत्याम्बतिलमाषसुरा हिता ।

पाने मूवमुदखिञ्च दधि शुक्तञ्च भोजने ॥१९॥

क्षीण प्रागीरितं रक्तं सलक्षणचिकित्सितम् ।

तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नष्टरक्तवत् ॥२०॥

एवमदृष्टशुक्रं शुद्धान्नात्वा । ऋतौ प्रथमदिवसात् प्रभृति
ब्रह्मचारिणी दिवास्वप्नाञ्चनाशुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गन-
खच्छेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिला-
यासान् परिहरेत् । किङ्कारणम् । दिवा स्वपन्त्या स्वापशी-
लोऽञ्चनादन्धो रोदनाद्विक्लतदृष्टि स्नानानुलेपनाद् दुःखशी-
लस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठो नखापकृत्तनात् कुनखी प्रधावनाच्च-
क्षुलो हसनाच्छावदन्तौष्ठतालुजिह्वं प्रालापी चातिकथना-

दतिशब्दश्च वक्ष्याद् बधिरोऽवलेखनात् खलतिर्मातायाससे-
वनादुन्मत्तो गर्भो भवतीत्येवमेतान् परिहरित् । दर्भसस्तर-
शाविनी करतलशरावपर्णान्यतमभोजिनी हविष्य त्राहञ्च
भर्तुं सरच्चेत् । ततः शुद्धस्नाता चतुर्थेऽह्न्यहतवाससम-
लङ्घता कृतमङ्गलस्त्रिवाचना भर्तारं दर्शयेत् । तत् कस्य
हेतोः ॥२१॥

पूर्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।

तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दशप्रेदत ॥२२॥

ततो विधानं पुत्रोद्यमुपाध्याय समाचरेत् ।

कर्मान्ते च क्रमं ह्येनं नारभेत विचक्षणः ॥२३॥

ततोऽपगच्छेत् पुमान् मासं ब्रह्मचारी सर्पिं स्निग्धं
सर्पिं क्षीराभ्यां शान्द्योदनं भुक्त्वा मासं ब्रह्मचारिणी तैल-
स्निग्धा तैलमाषोत्तराहारा नारीमुपेवाद्रात्री सामादिभि-
रभिविज्वालय विक्तत्पत्रैव चतुर्थ्या षष्ठ्यामष्टम्या दशम्या
द्वादश्या चोपेयादिति पुत्रकामः ॥२४॥

पशुत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च ।

प्रजासौभाग्यमैश्वर्यं बलञ्च दिवसेषु वै ॥२५॥

अतः परं पञ्चम्या सप्तम्या नवम्यामेकादश्याञ्च स्त्री-
कामः । त्रयोदशीप्रभृतयो नित्याः ॥२६॥

तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्या मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां
भवति । यच्च तत्राधोवर्ते गर्भं स प्रसवमानो विमुच्यते ।
द्वितीयेऽप्येव सूतिकागृहे वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गो-
ऽल्पायुर्वी भवति । चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति ।
न च प्रवर्तमाने रक्ते बीजे प्रविष्टं गुणकरं भवति । यथा

नद्या प्रतिस्त्रोत प्लावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिवर्त्तते नोद्ध्वंङ्ग
च्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नियमवतीं त्रिरात्रं परि-
हरेत् । अतः परं मासादुपेयात् ॥२७॥

लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहं सु लक्षणावटशुक्लासहदेवाविश्वटे-
वानामन्यतमं क्षीरेणाभिषुन्य त्रींश्चतुरो वा विन्दून् दद्याद् ।
दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै न च तान्निष्ठीवेत् ॥२८॥

ध्रुवच्चतुर्णां सान्निध्याद्गर्भं स्याद्विधिपूर्वकः ।

ऋतुचेत्राम्बुबीजानां सामग्र्यादङ्कुरो यथा ॥२९॥

एवं जाता रूपवन्तो महासत्त्वाश्चिरायुषः ।

भवन्मृतस्य मोक्षारं सत्पुत्रा पुच्छिणे हिता ॥३०॥

तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा गर्भोत्पत्ति-
व्याधुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति पृथिवीधातु-
प्रायः कृष्णं पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्यामं तोयाकाश-
धातुप्रायो गौरश्यामम् । यादृग्वर्णमाहारमुपसेवते गर्भिणी
तादृग्वर्णप्रसवा भवतीत्येकै भाषन्ते । तत्र दृष्टिभागमप्रति-
पन्नं तेजो जात्यन्धं करोति । तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्षं
पित्तानुगतं पिङ्गाक्षं श्लेष्मानुगतं शुक्लाक्षं वातानुगतं विक्ल-
ताक्षमिति ॥३१॥

भवन्ति चात्र ।

घृतपिण्डो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते ।

विसर्पत्यार्त्तं च नार्थ्यास्तथा पु सा समागमे ॥३२॥

बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ ।

यमावित्यभिधीयेत धर्मेतरपुरःसरौ ॥३३॥

पित्तोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् ।

स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसशयम् ॥३४॥
 य पृतियोनी जायेत स सौगन्धिकसञ्जित ।
 स योनिशेषसौगन्धमाग्राद्य लभते बलम् ॥३५॥
 स्त्री गुटेऽब्रह्मचर्याद्य स्त्रीषु पु वत् प्रवर्त्तते ।
 कुम्भीक. स च विज्ञेय ईर्ष्यकां शृणु चापरम् ॥३६॥
 दृष्ट्वा व्यवयमन्येषा व्यवये य. प्रवर्त्तते ।
 ईर्ष्यक स च विज्ञेय षण्डक शृणु पञ्चमम् ॥३७॥
 यो भार्यायानृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते ।
 तत स्त्रीचेष्टिताकारी जायते षण्डसंज्ञित ॥३८॥
 ऋतौ पुरुषवद्वापि प्रवर्त्तताङ्गना यदि ।
 तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता ॥३९॥
 आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा ।
 सरितसस्त्वमी ज्ञेया आशुक्र षण्डसञ्जित ॥४०॥
 अनया विप्रकृत्या तु तेषा शुक्रवहा सिरा. ।
 हर्षात् स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत् ॥४१॥
 आहाराचारचेष्टाभिर्य्यादृशीभि समन्वितौ ।
 स्त्रीषु सौ समुपेयाता तयो. पुत्नोऽपि तादृशः ॥४२॥
 यदा नार्यावुपेयाता वृषस्यन्थौ कथञ्चन ।
 मुञ्चन्थौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥४३॥
 ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
 आर्त्तव वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥४४॥
 मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
 कलल जायते तस्या वर्जित पेटकैर्गुणै ॥४५॥
 स्रपहश्चिककुष्माण्डविकृताकृतयश्च ये ।

गर्भास्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेया पापकृता भृशम् ॥४६॥
 गर्भा वातप्रकोपेण दीहृटे चावमानिते ।
 भवेत् कुञ्ज कुणि पङ्गुर्मूको मिशिमण एव च ॥४७॥
 मातापितृभ्यां नास्ति कदादृशमैश्च पुराकृतैः ।
 बातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमाप्नुयात् ॥४८॥
 मलाल्पत्वादयोगाच्च वायो पक्वाशयस्य च ।
 वसतमूत्रपूरीषाणि न गर्भस्य, करोति हि ॥४९॥
 जरायुणा मुखे कृन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते ।
 वायोर्मार्गानिरोधाच्च न गर्भस्य प्ररोदिति ॥५०॥
 निश्वासोच्छ्वासमङ्गोभस्वप्रान् गर्भोऽधिगच्छति ।
 मातुर्निश्वासितोच्छ्वाससङ्गोभस्वप्रसम्भवान् ॥५१॥
 सन्निवेश शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ ।
 तलेष्वसम्भवो यश्च रोमणामेतत् स्वभावतः ॥५२॥
 भाविता पूर्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः ।
 भवन्ति सत्वभूयिष्ठा पूर्वजातिस्मरानरा ॥५३॥
 कर्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे ।
 अभ्यस्ता, पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान् ॥५४॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो गर्भावक्रान्तिं शरीरं व्याख्यास्यामः ।

सौम्य शुक्रमार्त्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां
 सान्निध्यमस्त्यक्तुना विशेषेण परस्परौपकारात्परस्परानुग्रहा-
 त्परस्परानुप्रवेशाच्च ॥१॥

तत्र स्त्रीषु सयोः सयोगी तेजः शरीरादायुः दीरयति ।

ततस्त्वेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते
 ससृज्यते चार्त्तवैन । ततोऽग्निर्सोमसयोगात् सृज्यमानो
 गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्पृष्टा
 घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुष स्पर्ष्टा गन्ता साक्षी धाता
 वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्यायवाचकैर्नामभिर्गभिधी-
 यते देवसयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वृत्तं
 सत्वरजस्तमोभिर्देवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिप्रेत्यमाणो
 गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते ॥२॥

तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमानार्त्तवबाहुल्यात् स्त्री साम्यादु-
 भयोर्नृपु सकमिति । ऋतुसु द्वादशरात्र भवति दृष्टार्त्तव ।
 अदृष्टार्त्तवाप्यस्तीत्येके भाषन्ते ॥३॥

भवन्ति चात्र ।

पीनप्रसन्नवदना प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम् ।
 नरकामा प्रियकथा स्तस्तकुल्यक्षमूर्ध्वजाम् ॥४॥
 स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्युजघनस्फिचम् ।
 हर्षौत्सुक्यपराङ्मापि विद्यादृतुमतीमिति ॥५॥
 नियतं दिवसेऽतीते सङ्ख्युचत्यम्बुजं यथा ।
 ऋतौ व्यतीते नार्थ्यास्तु योनिं सन्निवृत्ते तथा ॥६॥
 मासेनीपचितं काले धनमीभ्यान्तर्दार्त्तवम् ।
 ईषत्क्षणं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥७॥
 तद्वर्षाद् द्वादशात् काले वर्त्तमानमसृक् पुनः ।
 जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतं क्षयम् ॥८॥
 युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽबला ।

पुष्पकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रिय व्रजेत् ॥८॥

तत्र सद्योग्रहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानि
पिपासा सक्थि सदन शुक्रशोणितयारवबन्ध स्फुरणञ्च
योनि. ॥९॥

स्तनयो कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा ।

अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्या संमील्यन्ते विशेषतः ॥१०॥

अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्भिजते शुभात् ।

प्रसेक सदनञ्चापि गभिण्या लिङ्गमुच्यते ॥११॥

तदा प्रभृत्येव व्यायाम व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं
दिवास्वप्न रात्रिजागरण शोक यानावरोहण भयमुत्कुट-
कासन चैकान्तत स्नेहादिक्रिया शोणितमोक्षणं चाकाले
वेगविधारणञ्च न सेवेत ॥१२॥

दोषाभिघातैर्गभिण्या यो यो भाग प्रपीड्यते ।

स स भाग. शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥१३॥

तत्र प्रथमे मासि कलल जायते । द्वितीये शीतोष्मा-
निलैरभिप्रपच्यमानाना महाभूताना सङ्घातो घन सञ्जा-
यते । यदि पिण्ड पुमान् स्त्री चेत्ये शी नपु सकञ्चेद्वर्द्ध-
मिति । तृतीये हस्तपादशिरसा पञ्च पिण्डका निर्वर्त्त-
न्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति । चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्य-
ङ्गविभाग प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तभावाच्चेतना-
धातुरभिव्यक्तो भवति कस्मात् तत्स्थानत्वात्तस्माद् गर्भ-
श्चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति द्विहृदयाञ्च नारी
दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमाननात् कुञ्ज कुणि खञ्जं
जडं वामनं विकृताक्षमनञ्च वा नारी सुत जनयति ।

तस्मात् सा यद्यदिच्छेत् तत्तस्यै दापयेत् । लब्धदौहृदा
हि वीर्यवन्त चिरायुषश्च पुत्र जनयति ॥१४॥

भवन्ति चात्र ।

इन्द्रियार्थास्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ।

गर्भाबाधभयात्तास्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् ॥१५॥

सा प्राप्तदौहृदा पुत्र जनयेत् गुणान्वितम् ।

अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥१६॥

येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना ।

प्रजायेत सुतस्यात्तिस्तस्मि स्तस्मिस्तथेन्द्रिये ॥१७॥

राजसन्दर्शने यस्या दौहृद जायते स्त्रिया ।

अर्थवन्त महागाग कुमार सा प्रसूयते ॥१८॥

दुकूलपट्टकौशियभूषणादिषु दौहृदात् ।

अलङ्कारेषिण पुत्रं ललित सा प्रसूयते ॥१९॥

आश्रमे सयतात्मान धर्मशील प्रसूयते ।

देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदीपमम ।

दर्शने व्यालजातीना हिसाशील प्रसूयते ॥२०॥

गोधामासाऽशने पुत्रं सुषुप्सु धारणात्मकम् ।

गवा मासे च बलिन सर्वक्लेशसहन्तया ॥२१॥

माहिषे दौहृदाच्छूर रक्ताच्च लोमसयुतम् ।

वराहमांसात् स्वप्नालु शूर सञ्जनयेत् सुतम् ॥२२॥

मार्गादिक्रान्तजङ्घाल सदा वनचर सुतम् ।

सृमरादिग्नमनस निव्यभीत च तैत्तिरात् ॥२३॥

अतीऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहृदम् ।

शरीराचारशीलै सा समान जनयिष्यति ॥२४॥

कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवेदित्य पुनर्भवेत् ।

यथा तथा दैवयोमादौ हृद् जनयेद्बुद्धि ॥२५॥

पञ्चमे मन प्रतिबुद्धतर भवति । षष्ठे बुद्धि । सप्तमे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभाग प्रव्यक्ततर । अष्टमेऽस्थिरो भवत्योजस्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्वान्नैर्ऋतभागत्वाच्च ततो बलि मासौदनमस्मै दापयेत् । नवमदशमैकादशद्वादशा नामन्यतमञ्जायते । अतोऽन्यथा विकारी भवति ॥२६॥

मातुस्तु खलु रसवहाया नाड्यां गर्भनाभिनाडौ प्रतिबद्धा सास्य मातुराहाररसवीर्यमभिवहति । तेनोपस्नेहेनास्याभिबुद्धिर्भवति । असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमानिषे कात् प्रभृति सर्वशरीरावयवानुस्मारिणीना रसवहाना तिर्यग्गताना धमनीनामुपस्नेहो जीवयति ॥२७॥

गर्भस्य हि सम्भवत पूव शिर सम्भवतीत्याह शीनक. शिरो मूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम् । हृदयमिति कृतवीर्यो बुद्धिर्मनसश्च स्थानत्वात् । नाभिरिति पाराशर्यस्ततो हि वर्द्धते देहो देहिन । पाणिपादमिति माकण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सुभूनिर्गोतमस्तन्निवद्धत्वात् सर्वगात्रसम्भवस्य । तत तु न सम्यक् । सर्वाङ्गप्रत्यङ्गानि सम्भवतीत्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वशाङ्कुरवचूतफलवच्च । तद्यथा । चूतफले परिपक्वे केसरमासास्थिमज्जान् पृथग् दृश्यन्ते । कालप्रकर्षात्तान्येव तरुण्ये नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केसरादीनां काल प्रव्यक्तता करोति । एतेतैव वशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः । एव गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि

सौक्ष्मादनुपलब्धि । तान्येव कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति ॥२८॥

तत्र गर्भस्य पितृजमातृजरसजात्मजसत्वजसात्स्यजानि शरीरलक्षणानि व्याख्याम । गर्भस्य केयश्मशुलोमास्थि-
नखदन्ततिरास्त्रायुवमनीरेत प्रसृतीति स्थिराणि पितृ-
जानि । मासशोणितमेनेमज्जहृजाभियज्जतप्तीहान्वगुद-
प्रसृतीनि कृदूनि मातृजानि । शरीरोपचयो बल वर्ण-
स्थितिर्हानिश्च रसजानि । इन्द्रियाणि ज्ञान विज्ञानमायु
सुखदुःखादिकञ्चात्मजानि । सत्वजान्युत्तर पख्याम । वीर्य-
मारोग्य बलवर्णौ मेवा च सात्माजानि ॥२९॥

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदश्च भवति दक्षि-
णाक्षिमहत्त्वञ्च पूर्वञ्च दक्षिण सकथ्यत्कर्षति बाहुभ्याञ्च
पुत्रानवेयेषु द्रव्येषु दीहृदमभिध्यायति स्वप्नेषु चोपलभते
पद्मात्पलङ्गमुदाम्बुतकादीनि पुत्रामान्येव प्रसन्नसुखदणौ
च भवति ता ब्रूयात् पुत्रमिय जनयिष्यतीति तद्विपर्यये
कन्याम् । यस्या पाश्वेद्वयमुन्नत पुरस्तान्निर्गतमुदर प्राग-
भिहितलक्षणं च तस्या नपुंसकमिति विद्यात् । यस्या
मध्ये निम्न द्रोणाप्रभूतमुदर सा युग्म प्रसूयत इति ॥३०॥

भवान्त चात्र ।

देवता ब्राह्मणपरा शौचाचारहिते रता ।

महागुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान् ॥३१॥

अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्ति स्वभावादेव जायते ।

अङ्गप्रत्यङ्ग निर्वृत्तौ ये भवान्त गुणागुणा ।

ते ते गर्भस्य विज्ञेया धर्माधर्मनिमित्तजा ॥३२॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो गर्भव्याकरणं नाम शरीरं व्याख्यास्यामः ।

अग्निं सोमो वायुः सत्व रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि
भूतास्तेति प्राणाः ॥१॥

तस्य खल्वेवम्पृष्टं यः शुक्रगोणितस्याभिपद्यमानस्य
द्यौरस्यैव सन्तानकाः सप्त त्वचो भवन्ति । तासां प्रथमा
ऽवभासिनी नाम या सर्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च
ह्याया प्रकाशयति सा ब्रीहिरष्टादशभागप्रमाणा मिश्रपद्मक-
ण्टकाधिष्ठाना । द्वितीया लालिता नाम षोडशभागप्रमाणा
तिलकालकचक्षुर्व्यापिष्ठाना । तृतीया रीता नाम द्वाद-
शभागप्रमाणा चर्मदलाजालोममकण्डाधिष्ठाना । चतुर्थी तात्रा
नामाष्टभागप्रमाणा विविधनिलासजुष्ठाधिष्ठाना । पञ्चमी
वेदिनी नाम ब्राह्मिप्रश्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्गाधिष्ठाना ।
षष्ठो रोहिणी नाम ब्रीहिप्रमाणा ग्रन्थपच्यबुद्दक्षीपद-
गलगण्डाधिष्ठाना । सप्तमी मासधरा नाम ब्रीहिद्वयप्रमाणा
भगन्दरविद्वर्ध्याधिष्ठाना । यदेतत् प्रमाणं निर्दिष्टं तस्या-
सलेष्ववकाशेषु न ललाटे सूक्ष्माङ्गुल्यादिषु । यतो वक्ष्य-
त्युदरेषु ब्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विद्येदिति ।
कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाश्रयान्तरमर्थ्यादाः ॥२॥

भवतश्चात्र ।

यथा हि सारं काष्ठेषु क्षिद्यमानेषु दृश्यते ।

तथा धातुहिंसाखेषु क्षिद्यमानेषु दृश्यते ॥३॥

स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्तताश्च जरायुणा ।

क्षेमणा नेष्टिताश्चापि कलाभागास्तु तान् विदुः ॥४॥

तासां प्रथमा मासधरा नाम । यस्या मासे सिराक्षा
युधमनीस्रोतसा प्रताना भवन्ति ॥५॥

भवति चात्र ।

यथा विसृष्टालानि विवर्द्धन्ते समन्तत ।

भूमौ पद्मोदकस्थानि तथा मासे सिरादय ॥६॥

द्वितीया रक्तधरा नाम । मासस्याभ्यन्तरतस्तस्या शोणित
विशेषतश्च सिंगसु यक्षत्स्लीक्रीड भवति ७॥

भवति चात्र ।

वृक्षाद्यथा भ्रूहतात् क्षीरिण क्षीरमावहेत् ।

मासादेव क्षतात् क्षिप्र शोणित सम्प्रमिच्यते ॥८॥

तृतीया मेदोधरा नाम । मेदो हि सर्वभूतानामुदरस्थ-
मण्वस्थिषु च भ्रूहत्सु च मज्जा भवति ॥९॥

भवति चात्र ।

स्थूलास्थिषु विधेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रित ।

अधेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते ।

शुद्धमासस्य य स्नेह सा वसा परिकीर्त्तिता ॥१०॥

चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम । सर्वसन्धिषु प्राणभृता भवति
॥११॥

भवति चात्र ।

स्नेहाभ्यक्ते यथा त्वजे चक्र साधु प्रवर्त्तते ।

सन्धयः साधु वर्त्तन्ते सश्लिष्टा श्लेष्मणा तथा ॥१२॥

पञ्चमी पुरोषधरा नाम । यान्त कोष्ठे मलमभिविभ-
जते पक्वाग्नयस्था ॥१३॥

भवति चात्र ।

यक्षत्समन्तात् कोष्ठञ्च तथान्वाणि सगाश्रिता ।

उण्डुकस्थ विभजते मल मलधरा कला ॥१४॥

षष्ठी पित्तधरा नाम । या चतुर्विधमन्नपानमुपयुक्तमा-
माशयात् प्रच्युत पक्वाशयोपस्थित धारयति ॥१५॥

भवति चात्र ।

आश्रित खादित पोत लीढ कोष्ठगतं नृणाम् ।

तज्जीर्यति यथाकाल शोषित पित्ततेजसा ॥१६॥

सप्तमी शुक्रधरा नाम । या सर्वप्राणिना सर्वशरीर-
व्यापिनी ॥१७॥

भवन्ति चात्र ।

यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्वेक्षी रसो यथा ।

शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्विषग्वर ॥१८॥

ह्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वास्तिहारस्य चाप्यध ।

मूलस्त्रोतः पथाच्छुक्रा युक्षस्य प्रवर्तते ॥१९॥

क्षत्क्षदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।

स्त्रोषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात् तत् सम्प्रवर्तते ॥२०॥

गृहीतगर्भाणामार्तववहाना स्त्रोतसा वर्कान्यवकुर्वन्ते
गर्भेण तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्तं न दृश्यते । ततस्तद्व-
प्रतिहतमूर्द्धमागतमपरश्चोप-चीयमानमपरेत्यभिधीयते ।
शेषश्चोर्द्धतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भिण्य-
पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति ॥२१॥

गर्भस्य यत्कृत्स्नीहानौ शोणितजो । शोणितफेनप्रभव,
फुष्कसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः ॥२२॥

असृज श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।

त पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति ॥२३॥

ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुद वस्तिश्च देहिन ।

उदरे पथ्यमानानामाध्मानाद्रुक्सारवत् ॥२४॥

कफशोणितमासाना सारो जिह्वा प्रजायते ।

यथार्थमुष्मणा युक्तो वायु स्त्रीतासि दारयेत् ॥२५॥

अनुप्रविश्य पिशित पेशीर्विभजते तथा ।

मेदस स्नेहमादाय सिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् ॥२६॥

सिराणा च मृदु पाक स्नायूनाञ्च तत खर ।

आशय्याऽभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम् ॥२७॥

रक्तमेद प्रसादाद् वृक्को मांसाद्युक्कफमेद प्रसादाद्
वृषणी शोणितकफप्रसादज हृदय यदाश्रया हि धमन्य
प्राणवहा । तस्याधोवामतः प्लोहा फुष्फुसश्च दक्षिणतो
यक्तत् क्लोम च ॥२८॥

तद्दृश्य विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मि स्तमसावृते
सर्वप्राणिनः स्वपन्ति ॥२९॥

भवति चात्र ।

मुण्डरीकेण सदृश हृदय स्वादधोमुखम् ।

जाग्रतस्तद्विक्रमति स्वपतश्च निमीलति ॥३०॥

निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति । सा स्वभावतः
एव सर्वप्राणिनोऽभिमृशति ॥३१॥

तत्र यदा सज्जावहानि स्त्रीतासि तमोभूयिष्ठ श्लेष्मा
प्रतिपद्यते तदा तामसी नाम निद्रा सम्भवत्यनवबोधिनी
सा प्रलयकाले । तमोभूयिष्ठानामहं सु निशासु च भवति ।
इजोभूयिष्ठानामनिमित्तम् । सत्वभूयिष्ठानामर्द्धरात्रे । क्षीण-

श्लेष्मणामनिलबहुलाना मनःशरीराभितापवताञ्च नैव सा
वैकारिकी भवति ॥३२॥

भवन्ति चात्र ।

हृदयञ्चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत । देहिनाम् ।

तमोऽभिभूते तस्मिन् निद्रा विशति देहिनाम् ॥३३॥

निद्राहेतुस्तमः सत्त्वबोधने हेतुरुच्यते ।

स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्त्यते ॥३४॥

पूर्वदेहानुभूतास्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।

रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥३५॥

करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।

अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥३६॥

सर्वर्तुषु दिवास्वपः प्रतिसिद्धोऽन्यत्र शोषात् । प्रति-
षिद्धेष्वपितु बालहृदस्त्रोकर्षितक्षतक्षीणमद्यनित्ययानवा-
हनाध्वकर्मपरिश्रान्तान्तेभ्यमुक्तवता मेदस्त्रेदकफरसरक्त-
क्षीणानामजीर्णनाञ्च मुहूर्तं दिवास्वपनमप्रतिषिद्धम् ।
रात्रावपि जागरितवता जागरितकालादर्धमिथ्यते दिवा-
स्वप्नः । विवृतिर्हि दिवास्वप्नो नाम । तत्र स्वपतामधर्मः
सर्वदोषप्रकोपश्च । तत्प्रकोपाच्च कासखासप्रतिश्याय-
शिरोमूत्रवाह्ममर्दाऽरौचकज्वराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति ।
रात्रावपि जागरितवता वातपित्तनिमित्तास्त एवोपद्रव-
भवन्ति ॥३७॥

भवन्ति चात्र ।

तस्मान्न जागृत्याद्रात्रौ दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ।

ज्ञात्वा दोषकरावेतौ बुधः स्वप्नं नित्यञ्चरेत् ॥३८॥

अरोग सुमना ह्येव बलवर्णान्वितो वृष ।
 नातिस्थूलकश्च श्रीमान्नरो जीवेत समा शतम् ॥३८॥
 निद्रा सात्मीकृता यैस्तु रात्रौ च यदि वा दिवा ।
 न तेषां स्वपता दोषो जायता वा विधीयते ॥४०॥
 निद्रानाशोऽनिलात्पित्तान्नस्तापात् क्षयादपि ।
 सम्भवत्यभिघाताच्च प्रत्यनीकैः प्रशाम्यति ॥४१॥
 निद्रानाशेऽभ्यङ्गयोगो मृध्नि तैलनिषेवणम् ।
 गात्रस्योद्वर्त्तनञ्चैव हितं संवाहनानि च ॥४२॥
 शालिगाधूमपिष्टान्नमर्च्यैरैक्षवसंस्तुतैः ।
 भोजनं मधुरं स्निग्धं चारमासरसादिभिः ॥४३॥
 रसैर्विलेशयानाञ्च विष्किराणां तथैव च ।
 द्राक्षांसतक्षुद्रव्याणामुपयोगो भवेन्निशि ॥४४॥
 शयनासनयानानि मनोज्ञानि मृदूनि च ।
 निद्रानाशे तु कुर्वीत तथान्यान्यपि बुद्धिमान् ॥४५॥
 वमेन्निद्रातियोगे तु कुर्यात् सशोधनानि च ।
 लङ्घनं रक्तमोक्षञ्च मनोव्याकुलनानि च ॥४६॥
 कफमेदोविषाक्तानां रात्रौ जागरणं हितम् ।
 दिवास्वप्नश्च लट्शूलहृक्काऽजोर्णातिसारिणाम् ॥४७॥
 इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
 निद्रात्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रा विनिर्दिश्यते ॥४८॥
 पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्दृष्टन् विवृताननः ।
 यमुञ्जति सनेत्रास्त्रं स जृम्भ इति सन्नितः ॥४९॥
 योऽनायासं श्मो देहे प्रवृद्धश्चासवजितः ।
 क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥५०॥

सुखस्यप्रसन्नित्वं दुःखद्वेषणलोलता ।

शक्तस्य चाप्यनुत्साहं कर्मखालस्यमुच्यते ॥५१॥

उत्कृष्टिष्यान्न न निर्गच्छेत् प्रसेकणीवनेरितम् ।

हृदयपीडयते चास्य तमुतक्लेषं विनिर्दिशेत् ॥५२॥

वक्त्रे मधुग्ता तन्द्रा हृदयाद्वेष्टनं भ्रमः ।

न चान्नमभिकाङ्क्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥५३॥

आर्द्रचर्मविनद्धं हि दोषं गात्रमभिमन्यते ।

तथा गुरुशिरोऽत्यर्थं गौग्वं तद्विनिर्दिशेत् ॥५४॥

मूर्च्छां पित्ततमं प्राया रजपित्तानिलाद् भ्रमः ।

तमोवातकफात् तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥५५॥

गर्भस्य खलु रसार्नामिक्ता मारुताध्माननिमित्ता च
परिवृद्धिर्भवति ॥५६॥

भवन्ति चात्र ।

तस्यान्तरेण नाभेऽस्य ज्योतिरस्थानं ध्रुवं स्मृतम् ।

तदा धमति वातसु देहस्तीनास्य वर्द्धते ॥५७॥

उष्णं सहितं चापि दारययस्य मारुतः ।

ऊर्ध्वं तिर्यग्धस्ताच्च स्त्रीतास्यपि यथा तथा ॥५८॥

दृष्टिश्च रोमकूपाश्च न वर्द्धन्ते कदाचन ।

ध्रुवाण्येतानि मर्त्यानामिति धन्वन्तरिमेतन् ॥५९॥

शरीरे क्षीयमाणेऽपि वर्द्धते हार्विमौ सदा ।

स्वभावप्रकृतिं कृत्वा मखकेशाविति स्थितिः ॥६०॥

सप्त प्रकृतयो भवन्ति । दोषैः पृथक् द्विष्यः सम-

स्तैश्च ॥६१॥

शुक्रशोणितसयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः ।

प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु ॥६२॥

तत्र जागरूक शीतद्वेषी दुर्भग स्तेनो मत्सर्यनार्यो
गान्धर्वचित्त स्फुटितकरचरणोऽतिरुचश्मश्रुनखकेश. क्रोधी
दन्तनखखादी च भवति ॥६३॥

अष्टतिरदृढसौहृद कतघ्न

कशपरुषो धमनीतत प्रलापी ।

द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा

वियदपि गच्छति सन्ध्रमेण सुप्तः ॥६४॥

अवव्यस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसञ्चयमित्रं ।

किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्ध मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥६५॥

वातिकाश्वाजगोमायुशशाखूष्णान्तथा ।

गृध्रकाकखरादीनामनूकै कीर्तिता नराः ॥६६॥

स्वेदनो दुर्गन्ध पीतशिथिलाङ्गस्ताम्रनखनयनतालु-
जिह्वीष्ठपाणिपादतलो दुर्भगो बलीपलितखालित्य-
लुष्टो बहुभुगुणद्वेषी क्षिप्रकोपप्रसादो मध्यमबलमध्यमा-
युश्च भवति ॥६७॥

मेधावी निपुणमतिर्विगृह्य वक्ता

तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्य्य ।

सुप्त सन् कनकपलाशकर्णिकारान्

सम्पश्येदपि च हुताशविद्युदुल्का. ॥६८॥

न भयात् प्रणमेदनतेष्वमृदु

प्रणतेष्वपि सान्त्वनदानरुचि ।

भवतीह सदा व्याधितास्यगतिः

स भवेदिह पित्तकृतप्रकृति ॥६९॥

भुजङ्गोलूकगन्धर्वयक्षमार्जारवानरै ।

व्याघ्रर्चनकुलानूकै पैत्तिकासु नराः स्मृता ॥७०॥

दूर्वेन्दीवरनिस्त्रि शार्द्रारिष्टशरकाण्डानामन्यतमवर्णः

सुभगः प्रियदर्शनो मधुरप्रियः कृतज्ञो धृतिमान् सहिष्णु-

रसोलुपो बलवाश्चिरग्राही दृढवैरश्च भवति ॥७१॥

शुक्लाक्षः स्थिरकृटिलातिनीलकेशो

लक्ष्मीवान् जलदसृद्गसिंहघोषः ।

सुप्तः सन् सकलहसचक्रवाकान्

सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् ॥७२॥

रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः स्निग्धच्छविः सत्वगुणोपपन्नः ।

क्षेत्रचमो मानयिता गुरुणा ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥७३॥

दृढशस्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः,

परिगण्य चिरात् प्रददाति बहु ।

परिनिश्चितवाक्यपदः सततं

गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा ॥७४॥

ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणे सिंहाश्वगजगोवृषैः ।

तार्क्ष्यैः संसमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः ॥७५॥

हयोर्वा तिसृणा वापि प्रकृतीनान्तु लक्षणैः ।

ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरभिनिर्दिशेत् ॥७६॥

प्रकोपो वाऽन्यथाभावः ज्ञेयो वा नोपजायते ।

प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषः ॥७७॥

विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ।

तद्वत्प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥७८॥

प्रकृतिमिह नराणां भीतिकीं केचिदाहुः

पवनदहनतीये कीर्तितास्तासु तिस्रः ।
 स्थिरविपुलशरीर पार्थिवञ्च क्षमावान्
 शुचिरथ चिरजीवी नाभस खेमहङ्गि ॥७२॥
 शौचमास्तिक्यमभ्यासो वेदेषु गुरुपूजनम् ।
 प्रियातिथित्वमिन्या च ब्रह्मकायस्य लक्षणम् ॥८०॥
 माहात्म्य शौर्यमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता ।
 भृत्याना भरणञ्चापि माहेन्द्र कायलक्षणम् ॥८१॥
 शीतसेवा सहिष्णुत्व पैङ्गव्यं हरिकेशता ।
 प्रियवादित्वमित्येतद्धारुणं कायलक्षणम् ॥८२॥
 मध्यस्थता सहिष्णुत्वमर्थस्यागमसञ्चयौ ।
 महाप्रसवशक्तित्वं कौवेर कायलक्षणम् ॥८३॥
 गन्धमात्यप्रियत्वञ्च नृत्यवादित्वकामिता ।
 विहारशीलता चैव गान्धर्व कायलक्षणम् ॥८४॥
 प्राप्कारी दृढोत्थानो निर्भय स्मृतिमान् शुद्धिः ।
 रागमोहभयद्वेषैर्वर्जितो याम्यसत्त्ववान् ॥८५॥
 जपव्रतब्रह्मचर्यहोमाध्ययनसेविनम् ।
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नमृषिसत्त्व नर विदुः ॥८६॥
 सप्तैते सात्विकाः काया राजसासु निबोध मे ॥८७॥
 ऐश्वर्यवन्तं रौद्रञ्च शूर चण्डमसूयकम् ।
 एकाग्रिन चौदरिकमाशूरं सत्वमीदृशम् ॥८८॥
 तीक्ष्णमायासिन भीरु चण्ड मायान्वितं तथा ।
 विहाराचारचपलं सर्पसत्त्व विदुर्नरम् ॥८९॥
 प्रवृद्धकामसेवी चाप्यजस्त्राहार एव च ।
 अमर्षणोऽनवस्थायी शाकुन कायलक्षणम् ॥९०॥

एकान्तग्राहिता रौद्रमसूया धर्मवाह्यता ।
 भृशमात्र तमश्वापि राक्षस कायलक्षणम् ॥८१॥
 उच्छिष्टाहारता तैक्ष्ण्य साहसप्रियता तथा ।
 स्त्रीलोलुपत्व नैर्लज्ज्य भैशाच कायलक्षणम् ॥८२॥
 असविभागमलस दुःखशीलमसूयकम् ।
 लोलुपश्चाप्यदातार प्रेतसत्त्व विदुर्नरम् ॥८३॥
 षडेते राजसा कायास्तामसास्तु निबोध मे ॥८४॥
 दुर्मेधस्त्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता ।
 निराकरिण्युता चैव विज्ञेया पाशवा गुणा ॥८५॥
 अनवस्थितता मौर्ख्य भीरुत्व सलिलार्थिता ।
 परस्परभिर्मदेष्व मत्स्यसत्त्वस्य लक्षणम् ॥८६॥
 एकस्थानरतिर्नित्यमाहारे केवले रत ।
 धानस्यो नरः सत्त्वधर्मकामार्थवर्जित ॥८७॥
 इत्येते त्रिविधा काया प्रोक्ता वै तामसास्तथा ।
 कायाना प्रकृतीर्ज्ञात्वा त्वनुरूपा क्रिया चरेत् ॥८८॥
 महाप्रकृतयस्त्वेता रज सत्त्वतम कृता ।
 प्रोक्ता लक्षणतः सम्यग्भिषक ताश्च विभावयेत् ॥८९॥

—
 पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः शरीरसंख्याव्याकरणं शरीरं व्याख्यास्यामः ।

शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसमृच्छितं
 गर्भं इत्युच्यते । तच्च चेतनावस्थितं वायुर्विमजति । तज्ज
 एन पचति । आप क्लेदयन्ति । पृथिवी सहस्रान्काशं विव-
 र्द्धयति । एवं विवर्द्धितं स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राण-

कर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति सञ्ज्ञां लभते ।
तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति ॥१॥

अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभि-
ललाटनासाचिवुकवस्तिग्रीवा इत्येता एकैका । कर्णेने-
त्रनासाभ्रूशङ्कासगण्डकचस्तनवृषणपार्श्वस्निग्जानुबाह्व-
रुप्रभृतयो द्वे द्वे । विशतिरङ्गुलयः । स्त्रोतासि च वक्ष्य-
माणानि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥२॥

तस्य पुनः सङ्ख्यानम् । त्वचः कला धातवो मला
दोषा यकृत्प्लीहानौ फुफ्फुस उण्डुको हृदयमाशया
अन्त्राणि वृक्कौ स्त्रोतासि कण्डरा जालानि कूर्चा रज्जवः
सेवन्यः सङ्घाताः सीमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यो
मर्माणि सिरा धमन्यो योगवहानि स्त्रोतासि च ॥३॥

त्वचः सप्त । कलाः सप्त । आशयाः सप्त । धातवः
सप्त । सप्त सिराशतानि । पञ्च पेशीयतानि । नव स्नायु-
शतानि । त्रीण्यस्थिशतानि । द्वे दशोत्तरे सन्धिशतौ ।
सप्तोत्तर मर्मशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । त्रयो दोषा-
स्त्रयो मलाः । नव स्त्रोतासीति समासः ॥४॥

विस्तारोऽत ऊर्ध्वम् । त्वचोऽभिहिता कला धातवो
मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुफ्फुस उण्डुको हृदय वृक्कौ
च ॥५॥

आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशयः
आमाशयः पक्वाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टमः इति
॥६॥

र. त्रिविद्यामान्यन्त्राणि पु सा स्त्रीणामर्धव्यामहीनानि ।

श्रवणनयनवदनव्राणगुदमेढ्रानि नव स्त्रीतासि नराणा
वहिर्मुखान्येतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयो-
रधस्ताद्रक्तवहञ्च ॥ ७ ॥

षोडश कण्डरा । तासाञ्चतस्र पादयोस्तावत्यो हस्त-
ग्रीवापृष्ठेषु । तत्र हस्तपादगताना कण्डराणा नखा
प्ररोहः । ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीनामधोभागगताना मेढ्र
श्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीनामधोभागगताना विम्बः । मूर्ध्निख-
चोऽक्षिपिण्डादीनाञ्च ॥ ८ ॥

माससिरास्त्रयुस्थिजालानि प्रत्येक चत्वारि चत्वारि ।
तानि मणिबन्धगुल्फसञ्चितानि परस्परनिबद्धानि परस्पर-
तस्त्रिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति तैर्गवाक्षितमिदं
शरीरम् ॥ ९ ॥

षट् कूर्चास्ते हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पाद-
योर्द्वौ ग्रीवामेढ्रयोरैकैक ॥ १० ॥

महत्यो मासरज्जवच्चतस्र पृष्ठवशमुभयतः पेशीनिब-
न्धनार्थं द्वे बाह्वो आभ्यन्तरे च द्वे ॥ ११ ॥

सप्त सेवन्यः । सिरसि विभक्ताः पञ्च जिह्वाशेषसोरे-
कैका ताः परिहर्त्तव्या शस्त्रेण ॥ १२ ॥

चतुर्दशास्त्रा सङ्घाताः । तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्ग-
णेषु । एतनेतरसक्त्यि बाह्वौ च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसो-
रैकैक ॥ १३ ॥

चतुर्दशैव सीमन्ताः । ते चास्थिसङ्घातवङ्गणनीया यत-
स्तैर्युक्ता अस्थिसङ्घाताः । ये ह्युक्ताः सङ्घातास्तु खल्वष्टा-
दग्रे ऽपाम् ॥ १४ ॥

त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते ।
 शल्वतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविश्रमस्थिशत
 शाखासु । सप्तदशोत्तर शत श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोर.सु ।
 ग्रीवा प्रत्यूर्ध्वं त्रिषष्टि । एवमस्थ्या त्रीणि शतानि पूर्यन्ते
 ॥१५॥

एकैकम्यान्तु पादाङ्गुल्या त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश ।
 तलकूर्चगुल्फमश्रितानि दश । पाण्यार्धमेकम् । जङ्घाया
 द्वे । जानुन्येकम् । एकमूराविति । त्रिशदेवमेकस्मिन्
 सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाह्वौ च व्याख्यातौ ।
 श्रोण्या पञ्च तेषां गुह्यभग्नितम्बेषु चत्वारि । त्रितसश्रित-
 मेकम् । पार्श्वे षट् त्रिशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवम् ।
 पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे ग्रीवाया नवकम् ।
 कण्ठनाद्या चत्वारि । द्वे हन्वौ । दन्ता द्वात्रिंशत् ।
 नासाया त्रीणि । एक तालुनि । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकम् ।
 षट् शिरसि ॥१६॥

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा । कपालरु-
 चकतरुणबलयनलकसंज्ञानि । तेषां जानुनितम्बासगण्ड-
 तालुशङ्खशिरःसु कपालानि । दशनास्तु रुचकानि घ्राण-
 कर्णग्रीवाक्षिकीषेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरो-
 र.सु बलयानि । शेषाणि नलकसंज्ञानि ॥१७॥

भवन्ति चात्र ।

अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूकृद्वा ।

अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिना ध्रुवम् ॥१८॥

तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मात्रेषु शरीरिणाम् ।

अस्थीनि न विनश्यन्ति साराख्येतानि देहिनाम् ॥१८॥

मासान्यत्र निवद्धानि सिराभि स्नायुभिस्तथा ।

अस्थीन्यालम्बन कृत्वा न शीर्यन्ते पतन्ति वा ॥२०॥

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च ।

शाखास्तु हन्वी कक्ष्याश्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ।

शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः ॥२१॥

सङ्घातस्तु दशोत्तरे हे शते तेषां शाखास्वष्टषष्टिरेकोन-
षष्टिः कोष्ठे ग्रीवा प्रत्यङ्गं त्रयोति । एकैकस्या पादाङ्गुल्या
त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्दश । जानुगुल्फवङ्गुल्येकेकौ ।
एव सप्तदशैकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाह्व-
श्च व्याख्यातौ । त्रयः कटी कपालेषु । चतुर्विंशति पृष्ठ-
वशे । तावन्त एव पार्श्वयोः । चरस्यष्टौ । तावन्त एव ग्रीवा-
याम् । त्रयः कण्ठे । नाड्येषु हृदयक्लोमनिवद्वास्वष्टादश ।
दन्तपरिमाणा दन्तमूलेषु एकः । काकलके नासायाश्च ।
द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयौ । गण्डकर्णशङ्खेष्चैकौ ।
द्वौ हनुसन्धी । द्वावुपरिष्ठाद् भ्रुवोः शङ्खयोश्च । पञ्च
शिरःकपालेषु । एको मूर्ध्नि ॥२२॥

त एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूखलसामुद्रप्रतरतुन्न-
सेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्कावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिवन्ध-
गुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः । कक्षावङ्गुल्यदशनेषू-
दूखलाः । असपोठगुदभगनितम्बेषु सामुद्राः । ग्रीवापृष्ठ-
वशवोः प्रतराः । शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवनी । हन्वीरुभ-
यतस्तु वायसतुण्डाः । कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाड्याश्च मण्डलाः ।

श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ता । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥२३॥

अस्थान्तु सन्धयो ह्येते कवला परिकीर्त्तिता ।

पेशोस्त्रायुसिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते ॥२४॥

नव स्त्रायुशतानि तासां शाखास्तु षट्शतानि । द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवा प्रत्यूङ्क्षु सप्तति । एकैकस्थान्तु पादाङ्गुल्या षट्निचितास्तास्त्रिंशत् । तावत्य एव तल-
कूर्चगुलफेषु । तावत्य एव जङ्घायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंशदूरी । दश वङ्गणे । शतमध्यर्धमेवमेकस्मिन् सकृद्भि भवन्ति । एतेनेतरसकृदि बाह्व च व्याख्यातौ । षष्टि कव्याम् । अशीति पृष्ठे । पार्श्वयो षष्टि । उरसि त्रिंशत् । षट् त्रिंशद् ग्रीवायाम् । मूर्ध्नि चतुस्त्रिंशत् । एकं नव स्त्रायुशतानि व्याख्यातानि ॥२५॥

भवन्ति चात्र ।

स्त्रायुश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ।

प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथुलाश्च शुषिरास्तथा ॥२६॥

प्रतानवत्य शाखास्तु सर्वसन्धिषु चाप्यथ ।

वृत्तास्तु कण्डराः सर्वा विज्ञेया कुशलैरिह ॥२७॥

आमपक्वाशयान्तेषु वस्ती च शुषिरा खलु ।

पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ॥२८॥

नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता ।

भारक्षमा भवेदप्सु न्युक्ता सुसमाहिता ॥२९॥

एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्त सन्धयः स्मृताः ।

स्त्रायुभिर्बहुभिर्बन्धास्तेन भारसङ्घा नराः ॥३०॥

न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न सिरां न च सन्धय ।

व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम् ॥३१॥

य स्नायूः प्रविजानाति वाह्याश्चास्यन्तरास्तथा ।

स गूढ शल्यमाहर्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ॥३२॥

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि
शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः । ग्रीवा प्रत्यूर्ध्वं चतुस्त्रिंशत् ॥३३॥

एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्या तिस्रस्त्रिस्तस्राः । पञ्चदश ।
दश प्रपदे । पादोपरि कूर्चसन्निविष्टास्तावत्य एव । दश
गुलफतलयोः । गुलफजान्वन्तरे विशति । पञ्च जानुनि ।
विंशतिरुरोः । दश वङ्गणे । शतमेवमेकस्मिन् सकृष्टि
भवन्ति । एतेनेतरसकृष्टि बाह्व च व्याख्यातौ । तिस्रः
षायौ । एका मेढ्रे । सेवन्या चापरा । द्वे वृषणयोः ।
स्त्रिचौ पञ्च पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्या-
मैका । पृष्ठोर्ध्वं सन्निविष्टा पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट्
पार्श्वयोः । दश वक्षसि । अक्षकासौ प्रति समन्तात् सप्त ।
द्वे हृदयामाश्रययोः । षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु । ग्रीवा-
याञ्चतस्रः । अष्टौ हन्वो । एकैकाः काकलकगलयोः ।
द्वे तालुनि । एका जिह्वायाम् । ओष्ठयोर्द्वे । घोषायां
द्वे । द्वे नेत्रयोः । गण्डयोश्चतस्रः । कर्णयोर्द्वे । चतस्रो
ललाटे । एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ॥३४॥

सिरास्नायुस्थिपर्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् ।

पेशीभिः सहतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥३५॥

स्त्रीणान्तु विशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरेकै-
कस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः । अपत्यपथे

चतस्रस्तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे सुखाश्रिते वाह्ये च प्रवृत्ते
द्वे । गर्भच्छिद्रसञ्चितास्तिस्त्र । शुक्रार्तवप्रवेशिन्यस्तिस्त्र
एष । पित्तपक्वाग्रयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति ॥३६॥

तासां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तक्रस्वदीर्घस्थिरमृदुक्ल-
ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिसिरास्तायुप्रच्छादका यथादेशं
स्वभावत एव भवन्ति ॥३७॥

भवति चात्र ।

पुसा पेश्य पुरस्ताद्या प्रोक्ता लक्षणमुष्कजा ।

स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥३८॥

गर्भसिराधमनीस्रोतसामन्त्रं प्रविभागः ॥३९॥

शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता ।

तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥४०॥

यथा रोहितमल्यस्य मुखं भवति रूपतः ।

तत्तत् स्थानां तथारूपा गर्भशय्या विदुर्बुधाः ॥४१॥

आभुग्नोऽभिमुखं श्येते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः ।

स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति ॥४२॥

त्वक्प्रथ्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः ।

शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित् ॥४३॥

तस्मान्नि सशयं ज्ञानं हर्ता शल्यस्य वाञ्छता ।

शोधयित्वा मृतं सम्यग् द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः ॥४४॥

प्रत्यक्षतो हि यद् दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद्भवेत् ।

समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ॥४५॥

तस्मात्समस्तगात्रमविघ्नोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमव-
र्षशक्तिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्धं

पञ्जरस्थ मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गम-
प्रकाशि देशे कोथयेत् सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देह सप्त-
रात्रादुशोरबालवेणुवल्कलकूचीनामन्यतमेन शनैः शनैर-
वर्षयस्त्वगादीन् सर्वानिव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान्
यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा ॥४६॥

श्लोकौ चात्र भवतः ।

न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः ।

दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च ॥४७॥

शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थं स्याद्विशारदः ।

दृष्टश्रुताभ्या सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रिया ॥४८॥

— — —

षष्ठीऽध्यायः ।

अथात प्रत्येकमर्मनिर्देशं शरीर व्याख्यास्यामः ।

सप्तोत्तर मर्मशतम् । तानि मर्माणि पञ्चाङ्गकानि ।
तद्यथा । मासमर्माणि । सिरामर्माणि । स्नायुमर्माणि ।
अस्थिमर्माणि । सन्धिमर्माणि चेति ॥१॥

न खलु माससिरास्नायुस्थिसन्धिव्यतिग्रेणान्यानि म-
र्माणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते ॥२॥

तत्रैकादश मासमर्माणि । एकचत्वारिंशत् सिरा-
मर्माणि । सप्तविंशति स्नायुमर्माणि । अष्टावस्थिमर्माणि ।
विंशति सन्धिमर्माणि । तदेतत् सप्तोत्तर मर्मशतम् ॥३॥

तेषामेकादशैकस्मिन् सकृद्य्म भवन्ति । एतेनेतरसकृद्य्म
बाह्व च व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश । चतुर्दश पृष्ठे ।
ग्रीवा प्रत्यूहं सप्तत्रिंशत् ॥४॥

तत्र सकृद्विमर्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फे-
न्द्रवस्तिजान्वाण्युर्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति । एतेने-
तर सकृद्वि व्याख्यातम् ॥५॥

उदरोरसोसु । गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरो-
हितापलापान्यपस्तम्भौ चेति । पृष्ठमर्माणि तु कटीकत-
रुणकुकुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिवृहत्सफलकान्य सौ चेति ।
बाहुमर्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोमणिवन्धेन्द्रव-
स्तिकूर्परण्युर्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरञ्चेति । एतेनेतरो
बाहुर्व्याख्यात ॥६॥

जत्रूङ्घ्रि मर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृका-
टिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ द्वावावर्त्तौ द्वावुत्क्षेपी
द्वौ शङ्खावेका स्थपनी पञ्च सीमन्ताध्वत्वारि शृङ्गाटकान्ये-
कोऽधिपतिरिति ॥७॥

तत्र तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्माणि
॥८॥

नीलधमनीमातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूला-
पलापपस्तम्बहृदय नाभिपार्श्वसन्धि-वृहतीलोहिताक्षोर्यः
सिरामर्माणि ॥९॥

आणिविटपकक्षधरकूर्चकूर्चशिरोवस्तिक्षिप्रांसविधुरोत्-
क्षेपाः स्नायुमर्माणि ॥१०॥

कटीकतरुणनितम्बासफलकशङ्खास्त्वस्थिमर्माणि ॥११॥

जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिवन्धकुकुन्दरावर्त्त-
कृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्माणि ॥१२॥

तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा ।

सद्यःप्राणहराणि कालान्तरप्राणहराणि विशल्यघ्नानि वैक-
ल्यकराणि रुजाकराणीति । तत्र सद्यःप्राणहराण्ये-
कोनविंशतिः । कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् । त्रीणि
विशल्यघ्नानि । चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि । अष्टौ रुजा-
कराणीति ॥१३॥

भवन्ति चात्र ।

शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खो कण्ठशिरोगुदम् ।

हृदयं वस्तिनाभौ च घ्नन्ति सद्यो हतानि तु ॥१४॥

वक्षोमर्माणि सीमन्ततलच्चिप्रेन्द्रवस्तयः ।

क्रटीकतरुणे सन्धौ पार्श्वजौ बृहती च या ॥१५॥

नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ।

उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि त्रिर्दिशेत् ॥१६॥

शोहिताक्षाणि जानूर्वीकूर्चा विटपकूर्पराः ।

कुक्कुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृत्काटिके ॥१७॥

असांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा ।

वैकल्यकरणान्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥१८॥

गुल्फौ द्वौ मणिवन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरांसि च ।

रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ।

क्षिप्राणि विद्धमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च ॥१९॥

मर्माणि नाम माससिरास्त्राद्यास्थसन्धिसन्निपातास्तेषु
स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्त्यजन्ति । तस्मान्मर्मस्वभिह-
तास्तांस्तान् भावानापद्यन्ते ॥२०॥

तत्र सद्यःप्राणहरास्थान्मेयान्यग्निगुणेष्वशु चीबेषु
यज्जयन्ति । कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयान्यग्निगुणे-

ध्वाशु क्षीणेषु क्रमेश च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति ।
 विशल्यप्राणहराणि वायुशानि शल्यमुखनिरुद्धो यावदन्त-
 र्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्मस्थानाश्रितो
 वायुर्निष्क्रामति । तस्मात् सशल्यो जीवत्युद्धृतशल्यो म्रियते ।
 वैकल्यकराणि सौम्यानि सोमो हि स्थिरत्वाच्चेत्याच्च प्रणाव-
 लम्बन करोति । रुजाकराण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठानि वि-
 शेषतश्च तौ रुजाकरो । पाञ्चभौतिकीञ्च रुजामाहुरेके ॥२१॥

केचिदाहुर्मासादीना पञ्चानामपि समस्तानां विवृद्धा-
 माञ्च समवायात् सद्य प्राणहराणि । एकहीनानामल्पानां
 वा कालान्तरप्राणहराणि । द्विहीनाना विशल्यप्राणह-
 राणि । त्रिहीनाना वैकल्यकराणि । एकस्मिन्नेव रुजाक-
 राणीति । यतश्चैवमतोऽस्थिमर्मस्त्रप्यभिहत्येषु शोषिता-
 यमन भवति ॥२२॥

चतुर्विधा यास्तु सिराः शरीरे
 प्रायेण ता मर्मसु सन्निविष्टा ।
 स्नायुस्थिमासानि तथैव सन्धीन्
 सन्तर्प्य देहं प्रतिपालयन्ति ॥२३॥
 तत क्षते मर्मणि ताः प्रवृद्धाः
 समन्ततो वायुरभिस्तृणोति ।
 विवर्द्धमानस्तु स मातरिष्वा
 रुज सुरीत्रा प्रतनोति काये ॥२४॥
 रुजाभिभूतन्तु पुन शरीरं
 प्रलीयते नश्यति चास्य सज्जा ।
 अतो हि शल्यं विनिहर्तुमिच्छन्

मर्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत् ॥२५॥

एतेन श्रेयं व्याख्यातम् ॥२६॥

तत्र सद्य प्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण मारयति ।
कालान्तरप्राणहरमन्ते विद्ध वैकल्यमापादयति । विशल्य-
प्राणहरमन्ते विद्ध कालान्तरेण क्लेशयति रुजाञ्च करोति ।
रुजाकरमतीव्रवेदन भवति ॥२६॥

तत्र सद्य प्राणहराणि सप्तरात्राभ्यन्तरान्मारयन्ति ।
कालान्तरप्राणहराणि पञ्चान्मासाहा । तेष्वपि तु क्षिप्राणि
कदाचिदाशु मारयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वैकल्यक-
राणि च कदाचिदत्यभिहतानि मारयन्ति ॥२७॥

अत जङ्घां प्रत्येकशो मर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्याम ।
तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्र नाम मर्म । तत्र विद्ध-
स्याक्षेपकेण मरणम् । मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्वेण मध्ये पाद-
तलस्य तलहृदय नाम । तत्रापि रुजाभिर्मरणम् । क्षिप्र-
स्योपरिष्ठादुभयत कूर्चो नाम । तत्र पादस्य भ्रमणवेपने
भवत । गुल्फसन्धेरध उभयत कूर्चशिरो नाम । तत्र
रुजाशोफौ । पदजङ्घयो सन्धाने गुल्फो नाम । तत्र रुजः
स्तब्धपादता खञ्जता वा । पाणिंम्यति जङ्घामध्ये इन्द्र-
वस्तिर्नाम । तत्र शोणितक्षये मरणम् । जङ्घीवो सन्धाने
जानु नाम । तत्र खञ्जता । जानुन ऊर्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलमा-
णिर्नाम । तत्र शोफाभिहृदि । स्तब्धसक्थिता च । ऊरुमध्ये
ऊर्वी नाम । तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोष । ऊर्व्या ऊर्ध्व-
मधो वङ्गणसन्धेरुत्तमूले लोहिताक्ष नाम । तत्र लोहित-
क्षयेण पक्षाघातः । वङ्गणवृषणयोस्तरे विटप्र नाम तत्र

षाण्ड्यमल्पशुक्रता वा भवति । एवमेतान्येकादश शक्थि-
मर्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतरसक्थि बाह्व च व्याख्या-
तो ॥२८॥

विशेषतस्तु यानि सक्थि गुलफजानुविटपानि तानि
बाहौ मणिवन्धकूर्परकक्षधराणि । यथा वङ्गणवृषणयोरन्तरे
विटपमेवं वक्ष कक्षयोर्मध्ये कक्षधर तस्मिन् विद्धे त एवो-
पद्रवा । विशेषतस्तु मणिवन्धे कुण्डता । कूर्परास्थौ कुणि ।
कक्षधरे पक्षाघात । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु
मर्माणि व्याख्यातानि ॥२९॥

अत ऊर्ध्वमुदरोरसोर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र
वातवर्चोनिरसन स्थूलान्त्रप्रतिबद्ध गुद नाम मम, तत्र स०
द्योमरणम् । अल्पमासशोणितोऽभ्यन्तरत कव्यां मूत्राशयो
वस्तिर्नाम, तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादने तत्राप्युभयतो
भिन्ने न जीवत्येकतो भिन्ने मूत्रस्रावो व्रणो भवति । स तु
यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वामाशयोर्मध्ये सिराप्रभवा
नाभिर्नाम, तत्रापि सद्य एव मरणम् । स्तनयोर्मध्यमवि-
ष्टायोरस्थामाशयद्वार सत्वरजस्तमसामधिष्ठान हृदय नाम,
तत्र सद्य एव मरणम् । स्तनयोरधस्ताद् द्वाङ्गुलमुभयतः स्तन-
मूले नाम मर्मणी, तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां
स्त्रियते । स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्वाङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ
नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च स्त्रियते ।
अंसकूठयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपक्षापी नाम, तत्र
रक्तेन पूयभावं गतेन मरणम् । उभयतीरसो नाड्यौ वात-
वहे अपस्तम्भौ नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासा-

भ्याञ्च मरणम् । एवमेतान्युदरोरसोर्द्वादश मर्माणि व्याख्या-
तानि ॥३०॥

अत ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवशमुभ-
यतः प्रतियोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्म,
तत्र शोणितचयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते ।
पार्श्वजघनवह्निर्भागे पृष्ठवशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे
नाम मर्मणी, तत्र स्पर्शज्ञानमधः काये चेष्टोपघातश्च ।
ओणीकाण्डयोरुपस्थाशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नि-
तम्बौ नाम, तत्राधः कायशोषो दीर्घव्याञ्च मरणम् । अध-
पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्यग्ऊर्ध्वञ्च जघ-
नात् पार्श्वसन्धी नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते ।
स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवशस्य बृहती नाम, तत्र शोणिता-
तिप्रवृत्तिनिमित्तरूपद्रवैर्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवशमुभय-
तस्त्रिकसम्बद्धे असफलके नाम, तत्र बाह्वोः स्वाप शोषो
वा । बाहुमूर्द्धग्रीवामध्येऽसपीठस्वन्यनिबन्धनावसौ नाम,
तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमर्माणि व्याख्या-
तानि ॥३१॥

अत ऊर्ध्वं जत्रुगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठ-
नाडीमुभयतश्चतस्त्री धमन्यो द्वे नीले द्वे च मन्ये व्यत्या-
सेन, तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च । ग्रीवाया-
मुभयतश्चतस्रः सिरा मातृकास्तत्र सद्योमरणम् । शिरो-
ग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम । तत्र चलमूर्द्धता । कर्ण-
पृष्ठतोऽधः संयिते विधुरे नाम, तत्र वाधिर्यम् । घ्राणमा-
र्गमुभयतः स्त्रोतोमार्गप्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फण्ये नाम, तत्र

गन्धाज्ञानम् । भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्षोर्वाह्यतोऽपाङ्गौ नाम,
 तत्रान्य दृष्ट्युपघातो वा । भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्त्तौ
 नाम, तत्रान्य दृष्ट्युपघातश्च । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि
 कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम, तत्र सद्योमरणम् । शङ्खयो-
 रुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम, तत्र सशल्यो जीवति पाकात्
 पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्य । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम,
 तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धय शिरसि विभक्ता सीमन्ता
 नाम, तत्रोच्चाटभयविनाशैर्मरणम् । घ्राणश्रोणाक्षिजिह्वा-
 सन्तर्पणीना सिराणा मध्ये सिरासन्निपात शृङ्गाट-
 कानि तानि चत्वारि मर्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । म-
 स्तकाभ्यन्तरोपरिष्ठात् सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्तोऽधि-
 पतिस्तत्रापि सद्योमरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशदूर्ध्वजङ्घ-
 गतानि मर्माणि व्याख्यातानि ॥३२॥

भवन्ति चात्र ।

ज्यैष्ठ्यं शिरांसि विटपे च सकच्चपाङ्खे
 एकैकमङ्गुलमिता स्तनपूर्वमूलम् ।
 विद्धाङ्गुलद्वयमित मणिबन्धगुल्फ
 त्रीण्येव जानु सपर सह कूर्पराभ्याम् ॥३३॥
 हृदस्तिकूर्चगुदनाभि वदन्ति सूक्ष्मं
 चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च हे ।
 तानि स्वपाणितलकुञ्चितसमितानि
 शेषाण्येवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम् ॥३४॥
 एतत्प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः
 शस्त्रेण कर्मकरण परिहृत्य मर्म ।

पाश्चाभिघातितमपीह निहन्ति मर्म
 तस्माद्धि मर्मसदन परिवर्जनीयम् ॥३५॥
 छिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणा
 सङ्घोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति ।
 प्राप्यामितव्यसनमुग्रमतो मनुष्या
 सच्छिन्नशाखतरुवन्निधन न यान्ति ॥३६॥
 क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्त
 गच्छत्यतीव पवनश्च रुज करोति ।
 एव विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा
 वृक्षा इवायुर्वविघातनिकृत्तमूला ॥३७॥
 तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपाद
 छेत्तव्यमाशु मणिवन्धनगुल्फदेशे ।
 मर्माणि शल्यविषयाह्निमुदाहरन्ति
 यस्माच्च मर्मसु हता न भवन्ति सद्य ॥३८॥
 जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्
 ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसशय हि
 सन्निवर्जजरितकोष्ठगिर कपाला
 जीवन्ति शस्त्रविहतैश्च शरीरदेशे ।
 छिन्नैश्च सकृन्निभुजपादककैरशेषै
 येषां न मर्मपतिता विविधा प्रहारा ॥३९॥
 सोममारुततेजासि रज सत्वतमासि च ।
 मर्मसु प्रायशः पु सा भूतात्मा चावतिष्ठते ॥४०॥
 मर्मस्त्रभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिण ।
 इन्द्रियार्थेष्वस्य मर्माग्निर्मनोबुद्धिर्विपर्ययः ॥४१॥

रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशु हरं हते ।
 हते कालान्तरघ्ने तु भ्रुवो धातुक्षयो नृणाम् ॥४१॥
 ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति ।
 हते वैकल्यजनने केवल वैद्यनेपुणात् ॥४२॥
 शरीर क्रियया युक्त विकलत्वमवाप्नुयात् ।
 विशल्यघ्नेषु विज्ञेय पूर्वोक्त यच्च कारणम् ॥४३॥
 रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः ।
 कुर्वन्त्यन्ते च वैकल्य कुर्वेद्यवशगो यदि ॥४४॥
 छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्द्वारणादपि ।
 उपघात विजानीयान्मर्मणान्तुल्यलक्षणम् ॥४५॥

मर्माभिघातश्च न कश्चिदस्ति
 योऽल्पात्ययो वापि निरत्ययो वा ॥
 प्रायेण मर्मस्वभित्ताङ्गितास्तु
 वैकल्यमृच्छन्त्यथवा म्रियन्ते ॥४६॥
 मर्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा
 भूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् ॥
 प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति
 नरस्य यत्रैरपि साध्यमानाः ॥४७॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः सिरावर्णनविभक्तिनाम शरीर व्याख्यास्यामः ।

सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम
 इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्रिह्यतेऽनु-
 मृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्बिम्बैः । द्रुमपत्रसेवनो-

नाभिव च तासा प्रतानास्तासा नाभिमूल ततश्च प्रसरन्त्यू-
र्ध्वमधस्तिर्यक् च ॥१॥

भवंतश्चात्र ।

यावन्त्यस्तु सिरा काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् ।

नाभ्या सर्वा निवर्द्धास्ता प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥२॥

नाभिस्था प्राणिना प्राणा प्राणान्नाभिर्युपाश्रिता ।

सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥३॥

तासा मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासा वातवाहिन्यो दश
पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः ।
तासान्तु वातवाहिनीना वातस्थानगर्गतानां पञ्चसप्ततिशतं
भवति तावत्य एव पित्तवाहिन्य पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च
कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यत्तत्प्लीक्रेवमेतानि सप्त सिरा-
शतानि । ४॥

तत्र वातवाहिन्य सिरा एकस्मिन् सर्वाणि पञ्चवि-
ंशति । एतेनेतरसर्वाणि बाह्य च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु
कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासा गुदमेद्राश्रिता. ओष्ठामष्टौ द्वे द्वे
पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत्य एव चोदरे दश वक्षसि । एक-
चत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्ध्वं तासा चतुर्दश योवायाम् । कर्णयोश्च-
तस्त्रः । नव जिह्वायाम् । षट् नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः ।
एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणा व्याख्या-
तम् । एष एव विभाग शेषाणामपि । विशेषतस्तु पित्त-
वाहिन्यो नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे । एव रक्तवहा कफवहाश्च ।
एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्या-
तानि ॥५॥

भवन्ति चात्र ।

क्रियाणामप्रतीघातममोह बुद्धिकर्मणाम् ।

करोत्यन्यान् गुणाश्चापि स्वा सिरा पवनश्चरन् ॥६॥

यदा तु कुपितो वायुः स्वा सिरा प्रतिपद्यते ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥७॥

भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम् ।

ससर्पत् स्वा सिरा पित्तं कुर्याच्चान्यान् गुणानपि ॥८॥

यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्त्रवहा सिरा ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥९॥

स्नेहमङ्गेषु सन्धोना स्थैर्यं बलमुदीर्यताम् ।

करोत्यन्यान् गुणाश्चापि बलासः स्वा सिराश्चरन् ॥१०॥

यदा तु कुपितं श्लेष्मा स्वा सिरा प्रतिपद्यते ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥११॥

धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम् ।

स्वा सिरा सञ्चरद्रक्तं कुर्याच्चान्यान् गुणानपि ॥१२॥

यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्त्रवहा सिरा ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥१३॥

न हि वातः सिरां काश्चिन्नं पित्तं केवलं तथा ।

श्लेष्माणो वा वहन्त्येता अतः सर्ववहा स्मृताः ॥१४॥

प्रदुष्टानां हि दाषाणामुच्छितानां प्रधावताम् ।

ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्ववहा स्मृता ॥१५॥

तत्राह्वानं वातवहा पृथ्यन्ते वायुना सिराः ।

पित्तादुष्णं च नीलाश्च शोता गौर्यं स्थिरा कफात् ।

असृग्दहस्तु राहिण्यः सिरा नान्यः शीतला ॥१६॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विध्येद् यां सिरा भिषक् ।

वैकल्य मरणञ्चापि व्यधात्तासा ध्रुव भवेत् ॥१७॥

सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखासु बुद्धिमान् ।

षट्त्रिंशच्च शतं कोष्ठे चतु षष्टिञ्च मूर्धनि ॥१८॥

शाखासु षोडश सिरा कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु ।

पञ्चाशज्जलुणश्चोर्ध्वमवेध्या परिकीर्त्तिताः ॥१९॥

तत्र सिराशतमेकैकस्मिन् सकथि भवति । तासा जाल-
धरा त्वेका तिस्रश्चाभ्यन्तरास्तत्रोर्वीसञ्चे द्वे लोहिताक्षसंज्ञा
चैकैतास्त्ववेध्या एतन्नेतरसकथि बाह्व च व्याख्यातावेवमश-
स्त्रकृत्या षोडश शाखासु ॥२०॥

द्वात्रिंशत् श्रेण्यां तासामष्टावशस्त्रकृत्या द्वे द्वे विट-
पयो कटीकतरुणयोश्च । अष्टावष्टावेकैकस्मिन् पार्श्वे
तासामेकेकामूर्ध्वगा परिहरेत् पार्श्वसन्धिगते च द्वे ।
चतस्रो विशतिश्च पृष्ठवशमुभयतस्तासामूर्ध्वगामिन्ध्री द्वे द्वे
परिहरेद्दहतीसिरे । तावत्य एवोदरे तासां मेढ्रोपरि रोम-
राजीमुभयतो द्वे द्वे परिहरेत् । चत्वारिंशदक्षि तासा
चतुर्दशाशस्त्रकृत्या हृदये द्वे द्वे द्वे स्तनमूले स्तनरोहिता-
पलापस्तम्बेषूभयतोऽष्टौ । एव द्वात्रिंशदशस्त्रकृत्या, पृष्ठो-
दरोर सु भवन्ति ॥२१॥

चतु षष्टिसिराशत जलुण ऊर्ध्वं भवति । तत्र षट्पञ्चा-
शच्छिरोधराया तासामष्टौ चतस्रश्च मर्मसंज्ञा परिहरेद्
द्वे कृकाटिकयोर्द्वे विधुरयोः । एव ग्रीवायां षोडशा-
व्यध्या । हन्वोर्भयतोऽष्टावष्टौ तासान्तु सन्धिधमन्ध्री
द्वे द्वे परिहरेत् ॥२२॥

षट्त्रिंशज्जिह्वाया तामाम ३ शोडशाशस्त्रकृत्या रसवहे
 द्वे वाग्वहे च द्वे द्विर्द्वादश नासाया तामामौपनासि-
 क्यश्चतस्र परिहरेत् । तामामेव च तालुन्येका सृदावु-
 द्वे शि । अष्टात्रिंशदुभयोर्नेत्रयोस्तासामेकैकामपाङ्गयो परि-
 हरेत् ॥२३॥

कर्णयोर्दश तामा शब्दवाहिनीनामेकैका परिहरेत् ।
 नासानेत्रगतासु ललाटे षष्टिस्तासा केशान्तानुगताश्च-
 तस्र ॥२४॥

आवर्त्तयोर्कैका स्थपन्याञ्चैका परिहर्त्तव्या । शङ्ख-
 योर्दश तासा शङ्खसन्धिगतामेकैका परिहरेत् ॥२५॥

द्वादश मूर्ध्नि तासामुत्क्षेपयोर्द्वे परिहरेत् । सीमन्ते-
 ष्वेकैकामेकामधिपताविति । एवमशस्त्रकृत्या पञ्चाशज्ज-
 त्रुण ऊर्ध्वमिति ॥२६॥

भवति चात्र ।

व्याघ्रुवन्यभितो देह नाभित प्रसृता सिरा ।

प्रताना पद्मिनीकन्दादिसादीना यथा जलम् ॥२७॥

अष्टमोऽध्याय ।

अथात सिराव्यधिविधिशरीर व्याख्यास्याम ।

बालस्थविररुक्षक्षतजीर्णभीरुपरिश्रान्तस्त्रीमद्याध्वक्-
 र्षितमत्तवान्तविरिक्तास्यापितानुवासितजागरितक्लीबक्लश-
 गभिर्णीना कासश्वासशोषप्रवृद्धज्वराक्षेपकपक्षाघातोपवा-
 सपिप्पसामूर्च्छाप्रपीडितानाञ्च सिरा न विध्येद्याध्वव्य-

ध्या व्यध्याद्यादृष्टा दृष्टाद्यायन्त्रिता यन्त्रिताद्यानुत्थिता इति
॥१॥

शोणितावसेकसाध्याश्च विकाराः प्रागभिहितास्तेषु
चापक्वेष्वन्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं यथान्यायञ्च सिरा
विध्येत् ॥२॥

प्रतिषिद्धानामपि च विषोपसर्गं आत्ययिकेषु सिराव्य-
धनमप्रतिषिद्धम् ॥३॥

तत्र स्निग्धस्निग्धमातुरं यथादोषप्रत्यनीकद्रवप्रायमन्न
भुक्तवन्तं यवागू पीतवन्त वा यथाकालमुपस्थाप्यासीन
स्थित वा प्राणानवाधमानो वस्त्रपट्टचर्मन्तर्वल्कललताना-
मन्यतमेन यन्त्रयित्वा नातिगाढ नातिशिथिलं शरीरप्रदेश-
मासाद्य यथोक्तं शस्त्रं गृहीत्वा सिरा विध्येत् ॥४॥

नैवातिशीते नात्युष्णे न प्रवाते न चाभित्रे ।

सिराणा व्यधनं कार्यमरोगे वा कदाचन ॥५॥

तत्र व्यध्निसिरं पुरुषं प्रत्यादित्यमुखमरन्निमात्रोच्छ्रिते
उपवेश्यासने सक्थोराकुञ्चितयोर्निवेश्य कूर्परसन्धिद्वयस्यो-
परि हस्तावन्तगूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टीमन्ययो स्थापयित्वा यन्त्र-
णशाटकं ग्रीवामुष्ट्योरपरि परिचिप्यान्येन पुरुषेण पश्चात्-
स्थितेन वामहस्तेनोत्तानेन शाटकान्तर्द्वयं ग्राहयित्वा ततो
वैद्यो ब्रूयादक्षिणहस्तेन सिरेत्यापनार्थं नात्यायतशिथिल
यन्त्रमावेष्टयेत्सृक्सावणार्थं यन्त्रं पृष्ठमध्ये च पीडयेति
कर्मपुरुषञ्च वायुपूर्णमुखं स्थापयेदेष उत्तमाङ्गुलानामन्त-
र्मुखवर्ज्यानां सिराणा व्यधेन यन्त्रणविधिः ॥६॥

तत्र पादव्यध्निसिरस्य पादं सुप्ते स्थाने सुस्थिरं स्थाप-

यित्वान्य पादमीषस्तद्बुचितमुच्चैः कृत्वा व्यध्यपादं जानुस-
 न्धैरधः शायकेनावेष्ट्य हस्ताभ्यां प्रपीड्य गुल्फं व्यध्यप्रदेशस्थो-
 परि चतुरङ्गुलं श्लोतादीनामन्यतमेन बद्ध्वा पादसिरां
 विध्यैत् । अथोपरिष्ठाद्वस्ती गूढाङ्गुष्ठकतमुष्टी सम्यगासने
 स्थापयित्वा सुखोपविष्टस्य पूर्ववद्वन्त्रं बद्ध्वा हस्तसिरां
 विध्यैत् । गृध्रसीविष्ठाच्योः सङ्बुचितजानुकूर्परः स्यात् ।
 श्रीणीपृष्ठस्तन्धेषून्नामितपृष्ठस्यावाक्शिरस्तस्योपविष्टस्य वि-
 स्फूर्जितपृष्ठस्य विध्यैत् । उदरोरसो प्रसारितोरस्तस्योन्न-
 मितशिरस्तस्य विस्फूर्जितदेहस्य । बाहुभ्यामवलम्ब्य-
 मानदेहस्य पार्श्वयोः । अवनामितमेद्रस्य मेद्रे । उन्ना-
 मितविदष्टजिह्वाग्रस्याधोजिह्वायाम् । अतिव्यात्ताननस्य
 तालुनि दन्तमूलेषु च । एव यन्त्रोपायानन्याश्च स्त्रियोत्था-
 पनहेतून् बुद्ध्यावेष्ट्यं शरीरवर्गेन व्याधिवर्गेन च विदध्यात् ।
 मांसलेष्ववकाशेषु यवमात्रं शस्त्रं निदध्यादतोऽन्येष्वर्ध-
 यवमात्रं ब्रीहिमात्रं वा ब्रीहिमुखेन । अस्यामुपरि कुठा-
 रिकया विध्यैर्द्वयवमात्रम् ॥७॥

भवन्ति चात्र ।

व्यभ्रे वर्षासु विध्यैत ग्रीष्मकाले तु शीतले ।

हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्त्रयः स्मृताः ॥८॥

सम्यक्शस्त्रनिपातेन धारया या स्त्रवेदसृक् ।

मुहूर्तं कृत्वा तिष्ठेच्च सुविद्वान्ता विनिर्दिशेत् ॥९॥

यथा कुसुमपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका ।

तथा सिरासु विद्वासु दुष्टमग्रे प्रवर्तते ॥१०॥

मूर्च्छितस्यातिभीतस्य श्रान्तस्य क्षणितस्य च ।

न वहन्ति सिरा विज्ञास्तथानुत्थितयन्विता ॥११॥

क्षीणस्य बहुदोषस्य मूर्च्छ्याभिद्रुतस्य च ।

भूयोऽपराह्णे विस्त्राव्या सापरेय, स्थ्यहेऽपि वा ॥१२॥

रक्त सशेषदोषन्तु कुर्यादपि विचक्षण ।

न चातिप्रसृत कुर्याच्छेष सशमनैर्जयेत् ॥१३॥

बलिनी बहुदोषस्य वय स्थस्य शरीरिणः ।

पर प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्य शोणितमोक्षणे ॥१४॥

तत्र पाददाहपादहर्षावबाहुकचिप्यविसर्पवातशोणित-
वातकण्टर्कावचर्चिकापाददारीप्रभृतिषु क्षिप्रमर्मण उप-
रिष्ठाद् द्वाङ्गुले ब्रौह्मिमुखेन सिरा विध्येत् । क्षीपदे तच्चि-
क्लित्ति यथा वक्ष्यते । क्रोटुकशिर खञ्जपङ्गुलवातवेदनासु
जङ्घायाङ्गुल्फोपरि चतुरङ्गुले । अपचामिन्द्रवस्त्रेरधस्ताद्
द्वाङ्गुले । जानुसन्धेरुपर्यधो वा चतुरङ्गुले गृध्रस्याम् । ऊरु-
मूलसन्धितायान्तु गलगण्डे । एतेनेतरसङ्क्षि बाह्व च
व्याख्याती ॥१५॥

विशेषतस्तु कामबाहौ कूर्परसन्धेरभ्यन्तरतो बाहुमध्ये
प्लीङ्गि कनिष्ठिकानामिकयोमध्ये वा । एव दक्षिणबाहौ
यकहाल्ये कफोदरे चैतामेव च काशश्वासयोरप्यादिशन्ति ।
गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम् । श्रोणिप्रतिसमन्ताद् द्वाङ्गुले
प्रवाहिकाया शूलिन्याम् । परिकर्त्तिकोपदशशूकदोष-
शुक्रव्यापत्सु मेढ्रमध्ये । वृषणया पाश्वे मूत्रवृद्ध्याम् ।
नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्या वामपाश्वे दक्षोदरे वाम
पाश्वे कक्षास्तनयोरन्तरेऽन्तर्विद्रधौ पाश्वशूले च । बाहुशो-
षावबाहुकयोरप्येके वदन्य सयोरन्तरे । त्रिकसन्धिमध्य-

गता तृतीयके । अधःस्थसन्धिगतामन्यतरपार्श्वसंस्थिताश्चतुर्थके । हनुसन्धिमध्यगतामपस्मारे । शङ्खकेशान्तसन्धिगतामुरोऽपाङ्गललाटेषु चोन्मादेऽपस्मारे च । जिह्वारोगेष्वधोजिह्वाया दन्तव्याधिषु च । तालुनि तालव्येषु । कर्णयोरुपरि समन्तात् कर्णशूले तद्रोगेषु च । गन्धग्रहणे नासारोगेषु च नासाग्रे । तिमिराक्षिपाकप्रभृतिष्वामयेषूपनासिके लालाव्याम पाङ्ग्याश्चैता एव शिरोरोगाधिमन्यप्रभृतिषु रोगेष्विति ॥१६॥

अतः कङ्क दुष्टव्यधनमनुव्याख्यास्याम । तत्र दुर्विद्धा-
बिविद्धा कुञ्चिता पिञ्चिता कुट्टिता प्रसृता अत्युदीर्णा
अन्तेऽभिहता परिशुष्का कूणिता वेपिता अनुत्थितविद्धा
शस्त्रहता तिर्य्यग्विद्धा अविद्धा अव्यध्या विद्धा धेनुका
पुन पुनर्विद्धा शिरास्त्रायुस्थिसन्धिमर्मेसु चेति विंशति-
दुष्टव्यधा ॥१७॥

तत्र या सूक्ष्मशस्त्रविद्धा न व्यक्तमसृक् स्रवति रुजाशो-
फवती च सा दुर्विद्धा । प्रमाणातिरिक्तविद्यायामन्त प्रवि-
शति शोणित शोणितातिप्रवृत्तिर्वा सातिविद्धा । कुञ्चिता-
यामप्येवम् । कुण्ठशस्त्रप्रमथिता पृष्ठलीभावमापन्ना पि-
ञ्चिता । अनासादिता पुन पुनरन्तयोश्च बहुशः शस्त्राभि-
हता कुट्टिता । शीतभयमूर्च्छाभिरप्रवृत्तशोणिता अप्रसृता ।
तीक्ष्णमहामुखशस्त्रविद्धा अत्युदीर्णा । अल्परक्तसाविस्थ-
विद्धा । क्षीणशोणितस्यानिलपूर्णा परिशुष्का । चतुर्भागा-
वसादिता किञ्चित्प्रवृत्तशोणिता कूणिता । दुःस्थानवन्ध-
नाद्दिपमानायाः शोणितसमोहो भवति सा वेपिता । अनु-

त्यितविज्ञायामर्प्येवम् । छिन्नातिप्रवृत्तशोणिता क्रिया-
सङ्गकरी शस्त्रहता । तिर्यक्प्रणिहितशस्त्रा किञ्चिच्छेषा
तिर्यग्विद्धा । बहुशःक्षता हीनशस्त्रप्रणिधानेनापविद्धा ।
अशस्त्रकृत्या अव्यध्या । अनवस्थितविद्धा विद्रुता । प्रटे-
शस्य बहुशोऽवघट्टनादारोहव्यधा मुहुर्मुहुः शोणितस्त्रावा
धेनुका । सूक्ष्मशस्त्रव्यधनाद्बहुशो विच्छिन्ना पुनःपुनर्विद्धा ।
स्नायुस्थिशिरासन्धिममंसु विद्धा वा इजा शोषं वैकल्य
मरणं वापादयति ॥१८॥

भवन्ति चात्र ।

सिरासु शिञ्चितो नास्ति चला ह्येता स्वभावतः ।

मल्यवत् परिवर्तन्ते तस्माद्यत्ने न ताडयेत् ॥१९॥

अजानता गृहीते तु शस्त्रे कायनिपातिते ।

भवन्ति व्यापदश्चेता बहुवश्याप्युपद्रवाः ॥२०॥

स्नेहादिभिः क्रियायोगैर्न तथा क्षेपनैरपि ।

यान्त्यासु व्याधयः शान्ति यथा सम्यक् सिराव्यधात् ॥२१॥

सिराव्यधश्चिकित्सां शल्यतन्त्रे प्रकीर्तितः ।

यथा प्रणिहितः सम्यग्वस्तिः कायचिकित्सिते ॥२२॥

तत्र सिग्धस्निग्धवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितसिरा-
विद्धे परिहर्तव्यानि क्रोधायासमैथुनदिवास्त्रप्रवाग्व्याय-
मयानीत्यानासनचङ्क्रमणशीतवातातपविरुद्धासात्स्याजीर्ण-
न्याबललाभान्नासमेके मन्यन्ते । एतेषा विस्तरमुपरिष्ठाद्
वक्ष्यामः ॥२३॥

भवतश्चात्र ।

सिराविघाततुम्बेसु जलौकाभिः पदैस्तथा ।

अवगाढं यथापूर्वं निर्हरेद् दुष्टशोषितम् ॥२४॥

अवगाढे जलोका स्यात् प्रच्छन्न पिण्डिते हितम् ।

सिराङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गालावू त्वचि स्थिते ॥२५॥

—

नवमोऽध्यायः ।

अथातो धमनीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः । तत्र केचिदाहुः सिराधमनीस्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः कस्माद्व्यञ्जनान्यत्वान्मूल-सन्नियमात् कर्मवैशेष्यादागमाच्च केवलान्तु परस्परसन्नि-कर्षात् सदृशागमकर्मत्वात् सीक्ष्माच्च विभक्तकर्मणामप्यवि-भाग इव कर्मसु भवति ॥१॥

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्धगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तित्येव ॥२॥

ऊर्द्धगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रज्ञासोच्छासजृम्भित-क्षुब्धसितकथितरदितादीन् विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रि-शत् । तासान्तु वातपित्तकफशोषितरसान् द्वे द्वे बहवः स्ता दश शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृहीते । दाभ्यां भाषते च दाभ्या घोष करोति दाभ्या स्वपिति दाभ्या प्रतिबु-ध्यते । द्वे चाशुवाहिन्यो । द्वे स्तन्य स्त्रिया बहवः स्तन-संश्रिते । ते एव शुक्र नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः । ता-स्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्ध नाभेऽ-

दरपार्श्वं पृष्ठोरः स्तम्भग्रीवाबाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥३॥

भवति चात्र ।

ऊर्ध्वं गतास्तु कुर्वन्ति कर्माण्ये तानि सर्वशः ।

अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासा यथायथम् ॥४॥

अधोगतास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्तवादीन्यवो वहन्ति ।

तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरस विपक्व-
मोष्णाद्विवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः । शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति
चोर्द्ध्वं गताना निर्य्यग्गदाना रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्र-
पुरीषस्वेदाश्च विवेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा
जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान्
हे हे वहतस्तादृश हे अन्नवाहिन्यावन्त्वाश्रिते तोयवहे
हे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे हे शुक्रवहे हे शुक्रप्रादु-
र्भावाय हे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त-
वसज्जम् । हे वर्चोनिरसन्त्यौ स्थूलान्प्रतिबद्धे । अष्टावन्या-
स्तित्य्यगाना धमनीना स्वेदमर्पयन्ति । तास्वेतास्त्रिंशत्
सविभागा व्याख्याता एताभिरधोनाभे पक्वाशयकटीमूत्र-
पुरीषगुदवस्तिमेद्रसक्थीनि धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥५॥

भवति चात्र ।

अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्माण्ये तानि सर्वशः ।

तिर्य्यगा सम्प्रवक्ष्यामि कर्म तासा यथायथम् ॥६॥

तिर्य्यगानान्तु चतस्रणा धमनीनामैकैका शतधा
सहस्रधा चोत्तरोत्तर विभज्यन्ते । तास्वसख्यास्ताभिरिदं
शरीरं गवाक्षित विबद्धमातत्तच्च । तासा सुखानि रोम-
कूपप्रतिबद्धानि । यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पय-

न्यन्तर्वेद्यश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिधिकावगाहोलेपनवीर्याख्य-
न्त शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि तैरेव स्पर्शसुख-
मसुख वा गृह्णाति । तास्त्रे । अतस्त्रो धमन्य सर्वाङ्गता
सविभागा व्याख्याता ॥७॥

भवतश्चात्र ।

यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु विषेषु च ।

धमनीनां तथा खानि रमो यैरुपचीयते ॥८॥

पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्व पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति ।

पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले

॥९॥

अत ऊर्ध्वं स्त्रोतसा मूलविद्वलक्षणमुपदेक्ष्याम । तानि
तु प्राणान्नोदकरसरक्तमासमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्तववहानि
येष्वधिकार एकेषा बह्वनि । एतेषा विगेषा बहव । तत्र
प्राणवहे द्वे तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्य । तत्र
विद्वस्य क्रोशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा
भक्तिः । अन्नवहे द्वे तयोर्मूलमाग्नयोऽन्नवाहिन्यश्च धम-
न्यस्तत्र विद्वस्याध्मानशूलान्नद्वेषो हृदिः पिपासान्ध्यं मरणं
वा । उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालुक्लोमश्च ॥१०॥

तत्र विद्वस्य पिपासा सद्योमरणञ्च । रसवहे द्वे तयो-
र्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्वस्य शोषः प्राण-
वहविद्ववच्च मरणं तल्लिङ्गानि च । रक्तवहे द्वे तयोर्मूलं यकृत-
प्लीहानी रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्वस्य श्यावाङ्गता ज्वरो
दाहपाण्डुता शोणितातिगमनरक्तनेत्रता चेति । मास-
वहे द्वे तयोर्मूलं स्नायुत्वचश्च रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्वस्य

श्वयथुर्मासशौष सिराग्रन्थयो मरणम् । मेदोवहे द्वे तयो-
 मूल कटोवृक्को च तत्र विद्वस्य स्निग्धाङ्गता
 तालुशौष स्थूलशोफता पिपासा च । मूत्रवहे द्वे तयोर्मूल
 वस्तिर्मेद्वच्च तत्र विद्वस्यानङ्गवन्तिता मूत्रनिरोधं स्तब्ध-
 मेद्वता च । पुरीषवहे द्वे तयोर्मूल पक्वाशयो गुदश्च तत्र
 विद्वस्यानाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्धता च । शुक्रवहे द्वे तयो-
 मूल स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्वस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको
 रक्तशुक्रता च । आर्तववहे द्वे तयोर्मूल गर्भाशय आर्तव-
 वाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्यायां बन्धात्वं मैथुनासहिष्णुत्व-
 मार्तवनाशश्च । सेवनोच्छेदाद्गुजाप्रादुर्भावः । वस्ति-
 गुदविद्वलक्षण प्रागुक्तमिति । स्त्रोतोविद्वन्तु प्रत्याख्यायो-
 यचरेदुद्धृतश्रव्यन्तु चतविधानेनोपचरेत् ॥११॥

मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत् ।

स्त्रोतस्तदिति विज्ञेय सिराधमनिवर्जितम् ॥१२॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो गर्भिणीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रभृति नित्यं प्रहृष्टा शुच्यल-
 ङ्गताः शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवे-
 न्मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्पृशेद् दुर्गन्धदुर्दृशेनानि
 परिहरेदुद्भेजनीयाश्च कथाः शुष्कं पर्युषितं कुपितं क्लिन्नं
 चान्नं नोपभुञ्जीत वह्निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्मशान-
 ह्वाश्रयान् क्रोधभयसङ्गराश्च भारानुच्चैर्भाषादिकं परि-

हरेत् यानि च गर्भं व्यापादयन्ति न चाभीक्ष्ण तैलाभ्यङ्गीक्षा-
दनादीनि निषेवेत न चायासयेच्छरीरं पूर्वोक्तानि च परि-
हरेत् । शयनासनं सृष्टास्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमस-
म्बाधं विदध्यात् । हृद्यं द्रवमधुरप्रायस्निग्धं दीपनीय-
संस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत् सामान्यमितदाप्रसवात् ॥१॥

विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुर-
शीतद्रवप्रायमाहारमुपसेवेत । विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकी-
दनं पयसा भोजयेच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा
चेत्येके । चतुर्थे पयोनवनीतसंसृष्टमाहारयेज्जाङ्गलमास-
सहितं हृद्यमन्नं भोजयेत् । पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टं षष्ठे
श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषा मात्रा पाययेद्यवागू वा सप्तमे सर्पिः
पृथक्पृथ्वादिंसिद्धमेवमाप्याय्यते गर्भं । अष्टमे वदरोदकेन
बलातिबलशतपुष्पपल्लवपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलम-
धुष्टतमिश्रेणास्थापयेत् पुराणपुरीषशुद्धार्थमनुलोमनार्थञ्च
वायो । ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनु-
लोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति । अत-
स्तद्धं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्रमेदाप्रसवकालादे-
वमुपक्रान्ता स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते । नवमे
मासि सूतिकागारमेना प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तत्वारिष्टं
ब्राह्मणचतयिवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु
वित्स्वन्यग्रोधतिन्दुकभक्ष्णातकनिर्मितं सर्वांगारं यथासङ्गं
तन्मयपर्यङ्गमुपलिसमिति सुविभक्तपरिच्छेदं प्राग्द्वारं
दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतचतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं
विधेयम् ॥२॥

जाति हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने ।

सशूलै जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी ॥३॥

तत्रोपस्थितप्रसवाया कटोपृष्ठं प्रति समन्ताद्देहना
भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिमूर्त्तं प्रसिच्यते द्योनिमुखात्
श्लेष्मा च ॥४॥

प्रजनप्रप्यमाणा कृतमङ्गलस्त्वस्तिवाचना कुमारपरि-
वृता पुत्रारुक्तास्ता स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिषिक्तामथैना
सम्भृता देवानू ॥ कण्ठात् पाययेत् । ततः कृतीपधाने मृदु-
विस्तीर्णे भजने स्थितामनुसक्त्युत्तानामशङ्कनीयाश्च-
तस्तस्त्रियं परिणतवयसं प्रजनकुशलां कर्त्तव्यं नखा
परिचरयुर्वित ॥५॥

अथास्या विप्रिखान्तरमनुलोममनुमुखमभ्यज्याद् ब्रूवा-
च्चैनामैता सुभगे प्रवाह्येता न चाग्रावी प्रवाहस्व । ततो
विमुक्ते गभनाडीप्रबन्धे सशूलेषु श्रोणवङ्गणवस्तिशिरसु
प्रवाहेथा शनैः शनैः । ततो गभनिगमे प्रगाढं ततो गर्भे
द्योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमाविशत्यभावात् ॥६॥

अकालप्रवाहस्याद् बधिरं मृकं व्यस्तहनु मूर्द्धाभिघा-
तिनं कासश्वासशीघ्रोपद्रुतं कुञ्जं विकटं वा जायति ।
तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत् ॥७॥

गर्भसङ्गे तु द्योनिं धूपयेत् दद्यात्सर्पनिर्मोक्षेण पिण्डी-
तकेन वा । वध्नायः शिरस्यपुष्पोमूलं हस्तपादयोर्धारयेत्
सुवर्चला विशल्या वा ॥८॥

अथ जातस्योत्पन्नस्य मुखञ्च सेन्धवसर्पिदा विगोच्य घृताक्त
मूर्द्ध्नि पितुं दद्यात्ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गुलमायस्य सूत्रेण

बद्धा छेदयेत् । तत्सूत्रैकदेशञ्च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग्
बध्नीयात् ॥८॥

अथ कुमार शीताभिरङ्गिराश्वस्य जातकर्मणि कृते
मधु सर्पिरनन्ताब्राह्मीरसेन सुवर्णमङ्गुल्यानामिकया लेह-
येत् । ततो ब्रह्मतैलेनाभ्यज्य चीरवृक्षकषायेण सर्वमन्त्रो-
दकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेन कपित्थ-
पत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादोषं यथाविभ-
वञ्च ॥१०॥

धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम् ।

चतुरात्राक्षिरात्राद्या स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ॥११॥

तस्मात् प्रथमेऽङ्गि मधु सर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्रपूतं
त्रिकालं पाययेद् द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च ।
ततः प्राङ्निहारितं स्तन्यं मधुसर्पिः स्वपाणितलसंक्षिप्तं
द्विकालं पाययेत् ॥१२॥

अथ सूतिका बलातैलाभ्यक्ता वातहरौषधनि क्वाथेनो-
पाचरेत् सशेषदोषान्तु तदहं पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्ति-
पिप्पलीचित्रकमृद्गवेरचूर्णं गुडोदकेनोष्णेन पाययेत् । एवं
द्विरात्र द्विरात्र वा कुर्यादादुष्टयोगितात् । विशुद्धे
ततो विदारिगन्धादिसिद्धां स्नेहयवागू चीरयवागू वा
पातयेत्त्रिरात्रम् । ततो यवकीलकुलथसिद्धेन जाङ्गलरसेन
शाल्योदनं भोजयेद्दलमग्निबलञ्चावेक्ष्य । अनेन विधिना-
ध्यर्जनासमुपसंस्कृता विमुक्ताहाराचारा विगतसूतिकाभि-
धाना स्यात् पुनरार्त्तवर्द्धतादित्येके ॥१३॥

धन्वभूमिजाता सूतिका घृततैलधारण्यतरस्य मात्रा

पाययेत् पिप्पल्यादिकषायानुपान स्नेहनित्वा च स्नात्ति
 रात्र पञ्चरात्र वा बलवतीमबला यवागू पाययेत्त्रिरात्र
 पञ्चरात्र वा । अत ऊर्ध्वं स्निग्धेनान्नससर्गेणोपाचरेत् प्राय-
 शश्चैना प्रभूतेनोष्णोदकेन परिषिञ्चेत् । क्रोधायासमैथुना-
 दीन् परिहरेत् ॥१४॥

भवतश्चात्र ।

मित्याचात् सूतिकाया यो व्याधिरुपजायते ।

स कच्छमाध्योऽसाध्यो वा भवेदत्यपतर्पणात् ॥१५॥

तस्मात्ता देशकालौ च व्याधिसात्मेन कर्मणा ।

परीक्ष्योपचरेदेव नेयमत्ययप्राप्नुयात् ॥१६॥

अथापरापतन्त्यानाहाध्मानी कुरुते । तस्मात्कण्ठमस्या
 केशवेष्टितयाङ्गुल्या प्रसृजेत् । कटुकालावुक्तवधनसर्प-
 सपनिर्मोकैर्वा कटुतैलविमिश्रैर्योनिमुख धूपयेत् । लाङ्ग-
 लीमूलकल्केन वास्या पाणिपादतलमालिम्बेत् । मूर्ध्नि
 दास्या महावृक्षक्षीरमनुसेचयेत् । कुष्ठलाङ्गलीमूलकल्कं
 वा मद्यमूत्रयोरन्यतरेण पाययेत् । शालिमूलकल्क वा
 पिप्पल्यादि वा मद्येन सिद्धाथककुष्ठलाङ्गलीमहावृक्षक्षीर-
 मिश्रेण सुरामण्डेन वास्थापयेत् । एतैरेव सिद्धेन सिद्धार्थ-
 कतैलेनोत्तरवस्ति दद्यात् । स्निग्धेन वा क्लृप्तनखेन हस्तेना-
 पहरेत् ॥१७॥

प्रजातायाश्च नाभ्यां क्लृप्तशरीरायास्तीक्ष्णैरविशोधितं
 रक्तं वायुना तद्देशेनार्तिरुग्धं नाभेरधःपार्श्वयोर्वस्ती
 र्गन्धशिरसि वा ग्रन्थि करोति । ततश्च नाभिमण्डपदर-

शूलानि भवन्ति । सूचीभिरिव निसृज्यते भिद्यते दीर्यत इव
च पक्वाशय । शमन्तादाधानमुदरे मूत्रसङ्गश्च भवतीति
मक्कल्ललक्षणम् । तत्र वीरतर्वादिसिद्ध जलमूषकादिप्रती-
वाप पाशयेत् । यवक्षारचूर्णं वा सर्पिषा सुखोदकेन वा
लवणचूर्णं वा पिप्पल्यादिकाथेन पिप्पल्यादिचूर्णं वा सुरा-
मण्डेन वरुणादिकाथ वा पञ्चकोलेलाप्रतीवाप पृथक्-
पर्ण्यादिकाथं वा भद्रदारुमरिचसमष्ट पुराणगुड वा
त्रिकटुकचतुर्जातककुसुम्बुरुमिश्र खादेदच्छ वा पिबेद-
रिष्टमिति ॥१८॥

अथ बाल क्षौमपरिवृत क्षौमवस्त्रासृताया शय्याया
शययेत् । पीलुवदरीनिम्बपरुषकशाखाभिश्चैन वीजयेत् ।
मूर्ध्नि चास्याहरहस्तैलपित्तुमवचारयेत् धूपयेच्चैन रक्षो-
घ्नैर्धूपै । रक्षोघ्नानि चास्य पाणिपादशिरोग्रीवास्त्रवसृजेत् ।
तिलातसीसर्षपकणाश्चात्र प्रकिरेत् । अधिष्ठाने चाग्निं
प्रज्वालयेत् । त्रणितोपासनीयञ्चावेचेत् ॥१९॥

ततो दशमेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गलकौतुकी
स्वस्तिवाचन कृत्वा नाम कुर्याता यदभिप्रेत नक्षत्रनाम
वा ॥२०॥

ततो यथावर्णं धात्रीमुपेयाञ्चध्यमप्रमाणां मध्यमवय-
समरोगा शीलवतीमचपलामलीलुपामकशामस्थूला प्रसन्न-
क्षीरामलम्बोष्ठीमलम्बोर्द्ध्वस्तनीमव्यङ्गामव्यसनिनी जीवद-
वत्सा दोग्ध्रीं वत्सलामक्षुद्रकर्मिणीं कुले जातामतोभूयिष्ठै-
श्च गुणैरन्विता श्यामामारोग्यबलवृद्धये बालस्य । तत्रोर्द्ध्व-
स्तनी करालं कुर्यात् । लम्बस्तनी नासिकामुखं क्वाद-

यित्वा मरणमापादयेत् । ततः प्रशस्तायां तिथौ शिर-
स्नातामहतवाससमुदङ्मुख शिशुमुपवेश्य धात्री प्राङ्मुखी-
मुपवेश्य दक्षिण स्तन धौतमीषत्परिस्रुतमभिमन्त्र्य मन्त्रे-
णानेन पाययेत् ॥२१॥

चत्वार सागरास्तुभ्यं स्तनयो क्षीरवाहिण ।

भवन्तु सुभगे । नित्यं बालस्य बलवृद्धये ॥२२॥

पयोऽमृततरस पीत्वा कुमारस्ते शुभानने ।।

दीर्घमायुरवाप्नोतु देवा प्राश्यामृतं यथा ॥२३॥

अतो न्यथा नानास्तन्योपयोगस्यासातस्याद्वाधिजन्य-
भवति । अपरिस्रुतेऽप्यतिस्तब्धस्तन्यपूर्णस्तनपानादुत्सृहि-
तस्त्रोतस शिशोः कासश्वासः प्रसीमादुर्भावः । तस्मादेव-
विधानं स्तन्यं न पाययेत् ॥२४॥

क्रोधशोकावात्सल्यादिभिश्च स्त्रिया स्तन्यनाशो भवति ।
अथास्याः क्षीरजननार्थं सौमनस्यमुत्पाद्य यवगोधूमशालि-
षट्ठिकमासरससुरासौवीरकपिण्याकलशुनमद्वयकशेरुकशृङ्गा-
टकविसविदारिकन्दमधुकशतावरीनलिकालावू-कालशाक-
प्रभृतीनि विदध्यात् ॥२५॥

अथास्याः स्तन्यमप्युपरीक्षेत । तच्चेच्छीतलममलं तनु-
शृङ्गावभासमप्युन्मत्स्यमेकीभावगच्छत्यफेनिलमतनुमन्त्रोत्-
प्लवते न सीदति वा तच्छुद्धमिति विद्यात्तेन कुमारस्या-
रोग्यं शरीरोपचयो बलवृद्धिश्च भवति । न च क्षुधित-
शोकात्तन्त्रान्त-प्रदुष्टधातुगर्भिणीज्वरितातिक्षीणातिस्थूलवि-
दग्धभक्ष्यविरुद्धाहारतर्पितायाः स्तन्यं पाययेन्नाजीर्णौषध-
बालदोषौषधमलाबांतीव्रवेगोत्पत्तिभयात् ॥२६॥

भवन्ति चात्र ।

धात्रास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलेस्तथा ।

दोषा देहे प्रकुप्यन्ति तत स्तन्य प्रदुष्यति ॥२७॥

मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादय स्त्रिया ।

दूषयन्ति पयस्तेन शारीरा व्याधय शिशोः ॥२८॥

भवन्ति कुशलस्ताश्च भिषक् सम्यग्विभावयेत् ।

अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते ॥२९॥

मुहुर्मुहुः स्पृशति त स्पृश्यमाने च रोदिति ।

निमीलिताक्षो मूर्धस्थे शिरो रोगे न धारयेत् ॥३०॥

वस्त्रिस्थे मूत्रसङ्घातो रुजा तृण्यति मूर्च्छति ।

विष्मूत्रसङ्घवैवर्ण्यं क्षूर्याभ्यानान्त्वक्जने ॥३१॥

कोष्ठे दोषान् विजानीयात् सर्वत्रस्थाश्च रोदनैः ॥३२॥

तेषु च यथाभिहितं सृष्टच्छेदनीयमौषध मात्रया क्षीर-
पस्य क्षीरसर्पिषा धात्राश्च विदध्यात् क्षीरान्नादस्यात्मनि
धात्राश्चान्नादस्य कषायादीनात्मन्येव न धात्राः । तत्र
मासादूर्ध्वं क्षीरपायाङ्गुलिपर्वद्वयग्रहणसन्नितामौषधमात्रां
विदध्यात् कोलास्थिसन्नितां कल्कमात्रा क्षीरान्नादाय
कीलसन्नितामन्नादायेति ॥३३॥

येषा गदाना ये योगा प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्गरा ।

तेषु तत्कल्कसलिप्तो पाययेत शिशु स्तनौ ॥३४॥

एक द्वे त्रीणि चाह्वानि वातपित्तकफज्वरे ।

स्तन्यपायाहित सर्पिरितराभ्या यथार्थतः ॥३५॥

न च तृणाभयादत्र पाययेत शिशु स्तनौ ।

विरेकवस्तिवमनानृत्ये क्षुर्थाच्च नात्ययात् ॥३६॥

मसुलुङ्गचयाद्यस्य वायुस्तास्वस्थि नामयेत् ।

तस्य लङ्दैत्ययुक्तस्य सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥३७॥

पानाभ्यञ्जनयोर्द्यौन्यं शीताम्बूद्भेजनं तथा ।

वातेनाश्वापिता नाभिः सरुजा तुण्डिसञ्जिताम् ॥३८॥

भारुतघ्नेः प्रशमयेत् स्नेहस्नेदोपनाहने ।

शुद्धपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥३९॥

क्षीराहाराद्यं च पाययेत् । सिद्धार्थकवचामासीपयस्या-
पामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्ध
क्षीरान्नादाय मधुकवचापिप्पलीचित्रकत्रिफलासिद्धमन्ना-
दाय द्विपञ्चमूलीक्षीरतगरभद्रदारुमरिचमधुविडङ्गद्राक्षा-
द्विब्राह्मीसिद्धम् । तेनारोग्यबलमेधायूषि शिशोर्भवन्ति
॥४०॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयान्नं चैनं तर्जयेत् सहसा न
प्रतिबोधयेद्विवासभयात् सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वाता-
दिर्विघातभयान्नोपवेशयेत् कौञ्जप्रभयात् नित्यं चैनमनुव-
र्त्तते प्रियशतैरजिघांसुः । एवमनभिहतमनास्वभिवर्द्धते
नित्यमुदग्रसत्वसम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति ।
वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्नस्थानगृहच्छ-
यादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत् ॥४१॥

नाशुचौ विस्मृजेद् बालं नाकाशे विषमे न च ।

नोष्णमारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥४२॥

क्षीरसात्मप्रतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा ।

दद्यादास्तन्यपर्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥४३॥

षण्णामच्चैनमन्नं प्राशयेत्तु हितञ्च । नित्यमवरोधर-
तञ्च स्यात् कतरञ्च उपसर्गभयात् । प्रयत्नतञ्च ग्रहीपसर्गेभ्यो
रक्ष्या बाक्ता भवन्ति ॥४४॥

अथ कुमार उद्विजते तस्यति रोदिति नष्टसञ्ज्ञो भवति
नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परिणदति दन्तान् खादति
कूजति जृम्भते भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्ध्वं निरीक्षते फेणमुदमति
सन्दष्टौष्ठं क्रूरो भिन्नामवर्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्ति
दुर्बलो ग्लानाङ्गो मल्यच्छुक्नुन्दरिमतकुणगन्धो यथा पुरा
धात्र्या स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन
ग्रहीपसृष्टलक्षणमुक्त विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः ॥४५॥

शक्तिमन्तञ्चैन ज्ञात्वा यथावर्णं विद्या ग्राहयेत् ।
अथास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षं पत्नीमावहेत् पितर-
धर्मार्थकामप्रजा प्राप्स्यतीति ॥४६॥

जनषोडशवर्षायामप्राप्तं पञ्चविंशतिम् ।

यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥४७॥

जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।

तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥४८॥

अतिवृद्धाया दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोप-
सृष्टाया गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरुषस्याप्येवविधस्य त
एव दोषाः सम्भवन्ति ॥४९॥

तत्र पूर्वोक्तैः कारणैः पतिष्वपि गर्भे गर्भाशयकटीवङ्गण
वस्तिशूलानि रक्तदर्शनञ्च तत्र ग्रीतेः परिधेकावगाहप्रटे-
हादिभिरुपचरेज्जीवनीयशृतक्षीरपानैश्च गर्भस्फुरणे सुहु-
मुहुस्तत्तन्सारणार्थं क्षीरमुत्पलादिसिद्धं पाययेत् । प्रसू-

समाने सदाहपाश्वर्यं पृष्ठशूलासृग्दरानाहभूयसङ्गा. स्था-
नात् स्थानक्षोपक्रामति गर्भे कोष्ठे सरम्भस्तत्र स्निग्धशीना.
क्रिया वेदनाया महासहाक्षुद्रसहामधुकश्चदृष्टाकण्टक-
रिकासिद्ध पय शर्कराक्षोद्रमिश्र पाययेत् सूत्रसङ्गे दर्भा-
दिसिद्धम् आनाहे हिङ्गुसौवर्चललशुनवचासिद्धम् अत्यर्थं
स्त्रवति रक्तकोष्ठागारिकागारमृत्पिण्डसमङ्गाधातकीकुसु-
मनवमालिकागैरिकसर्जरसरसाञ्जनचूर्णं मधुनावलिह्या-
व्ययालाभ न्यग्रोधादित्वक्प्रवालकल्क वा पयसा पायये-
दुत्पलादिकल्क वा कशेरुशृङ्गाटकशालूककल्क वा शृतेन
पयसोडुम्बरफलीटककन्दकायेन वा शर्करामधुमधुरेण
शालिपिष्ट न्यग्रोधादिस्त्ररसपरिपीत वा वस्त्रावयव
योन्या धायेत् । अथादृष्टशोषितवेदनाया मधुकदेवदारु-
पयस्यासिद्ध पय पाययेत् तदेवाश्मन्तकशतावरीपयस्या-
सिद्ध विदारिगन्धादिसिद्ध वा बृहतीद्वयोत्पलशतावरी-
सारिवापयस्यामधुकसिद्ध वैव क्षिप्रमुपक्रान्ताया उपाव-
र्त्तन्ते रजो गर्भश्चाप्यायते ॥५०॥

व्यवस्थिते च गर्भे मध्येनोडुम्बरशलाटुसिद्धेन पयसा
भोजयेत् । अतीते लवणस्नेहवज्र्याभिर्यवागूभिरुद्दालका-
दीना पाचनीयोपसंस्कृताभिरुपक्रमेत यावन्तो मासह
गर्भस्य तावन्त्यहानि । वस्त्युदरशूलेषु पुराणगुड दीपनीब-
सयुक्त पाययेदरिष्ट वा । वातोपद्रवमृहीतत्वात् स्त्रीतसा
स्त्रीयते गर्भं सोऽतिकालमवतिष्ठमानो व्यापद्यते ता
मृदुना स्नेहादिक्रमेणोपचरेत् । उत्क्रोशरसससिद्धामन-
त्यस्नेहा यवागू पाययेत् । मासतिलविस्त्रशलाटुसिद्धान्

वा कुल्माषान् भक्षयेन्मधु माध्वीक चानुपिबेत् संसाराव्रम ।
 कालातीतस्थायिनि गर्भे विशेषतः सधान्यमुदूखलं मूषले-
 नाभिहृन्त्यादिषमे वा यानासने सेवेत । वाताभिपन्न एव
 शुष्यति गर्भः । स मातु कुच्छि न पूरयति मन्द सन्दते च
 तं वृहणीये पयोभिर्मासरसैस्त्रोपाचरेत् । शुक्रशोणित वायु-
 नाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाश्नापयत्युदरं तत् कदाचिद्यद-
 च्छयोपमान्तं नैगमेषापहतमिति भाषन्ते । तमेव कदा-
 चित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुस्त्रात्रापि लीनवत् प्रती-
 कार ॥५१॥

अत ऊर्ध्वं मासानुमासिकं वक्ष्यामः ।

मधुकं शाकवीजञ्च पयस्यां सुरदां च ।

अश्मन्तकस्त्रिला कृष्णास्ताम्बवल्ली शतावरी ॥५२॥

वचादनी पयस्यां च लता चोत्पलसारिवा ।

अनन्ता सारिवा शस्त्रा पद्मा मधुकमेव च ॥५३॥

वृहत्थी काश्मरी चापि चीरिगुह्यास्त्वधो घृतम् ।

पृश्निपर्णी बला शिग्रु श्वदट्टा मधुपर्णिका ॥५४॥

शृङ्गाटकं विंसं द्राक्षा कथेरु मधुकं सिता ।

वत्सेते सप्त योगा स्युरर्द्धश्लोकसमापना ॥५५॥

यथासंख्यं प्रयोक्तव्या गर्भस्त्रावे पयोयुताः ।

कपित्थहृतीविल्वपटोलैस्तुनिदिग्धिका ॥५६॥

मूलानि चीरसिद्धानि पापयेद्भिषगष्टमे ।

नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवा पिबेत् ॥५७॥

चीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्वर्गमेहितम् ।

सचीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं सुरदां च ॥५८॥

एवमप्याय्यते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति ॥५८॥

निवृत्तप्रसवायास्तु पुनः षड्भ्यो वर्षेभ्य ऊर्द्धं प्रसवमा-
नाया नार्या कुमारोऽल्पायुर्भवति ॥६०॥

अथ गर्भिणी व्याध्युत्पत्तावत्यये कर्दयेन्मधुरास्त्रे नानो-
पहितेनानुलोमयेच्च संशमनीयश्च मृदु विदध्यादन्नपानयोर-
श्रीयाच्च मृदुवीर्यं मधुरप्राय गर्भाविरुद्धश्च गर्भाविरुद्धाश्च
क्रिया यथायोग विदधीत मृदुप्रायाः ॥६१॥

भवन्ति चात्र ।

सौवर्णं सुजत चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।

मत्स्याक्षक शङ्खपुष्पी मधुसर्पि सकाञ्चनम् ॥६२॥

अर्कपुष्पी मधु घृत चूर्णित कनक वचा ।

हेमचूर्णानि कैटय्यं श्वेता दूर्वा घृत मधु ॥६३॥

चत्वारोऽभिहिता प्राशा श्लोकार्द्धेषु चतुर्ष्वपि ।

कुमाराणां वपुर्मैधावलबुद्धिविवर्द्धना ॥६४॥

इति सुश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे तृतीय शरीरस्थानं

समाप्तम् ।

— — —

अथ चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो द्विव्रणीयचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

द्वौ व्रणौ भवत शरीर आगन्तुकश्चेति । तयो शरीर
पवनपित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्त । आगन्तुरपि पुरु-
षपशुपक्षिव्यालसरीसृपप्रपतनपीडनप्रहाराग्निचारविषती-
क्ष्णीषधशकलकपालशृङ्गचक्रेषुपरशुशक्तिकुन्ताद्यायुधाभिघा-
तनिमित्त । तत्र तुल्ये व्रणसामान्ये द्विकारणोत्थानप्रयो-
जनसामर्थ्याद् द्विव्रणीय इत्युच्यते । सर्वस्मिन्नेवागन्तुव्रणे
तत्कालमेव क्षतोष्णं प्रसृतस्योपशमार्थपित्तवच्छीतक्रिया-
वधारणविधिरविशेषः सन्धानार्थञ्च मधुघृतप्रयोग इत्येतद्
द्विकारणोत्थानप्रयोजनसुत्तरकालन्तु दोषोपप्लवविशेषा-
च्छारीरवत् प्रतीकारः । दोषोपप्लवविशेष पुनः समासत
पञ्चदशप्रकारः प्रसरणसामर्थ्याद् यथोक्तो व्रणप्रश्नाधिकारे
शुद्धत्वात् षोडशप्रकार इत्येके । तस्य लक्षणं द्विविधं
सामान्यं वैशेषिकञ्च । तत्र सामान्यं रुक् व्रणगात्रविचूर्-
णने व्रणतीति व्रणः । विशेषलक्षणं पुनर्वातादिलिङ्ग-
विशेषः ॥१॥

तत्र श्यादारुणाभस्तनु शीतपिच्छिलाल्पस्त्रावी रुक्षश्च-
टत्रटायनशीलं रज्जुरणायामतोद्भेदेवेदनावहुली निर्मास-
श्चेति वातात् ॥ २ ॥

क्षिप्रज पीतनीलाभ किशकोदकाभोष्णस्त्रावी दाह-
माकरागविकारी पीतपिडकाजुष्टश्चेति पित्तात् ॥२॥

प्रततचण्डकण्डूबहुल स्थूलो घन स्तब्धसिरास्त्रायु-
ज्जालावतत. कठिन पाण्डूवभासो मन्दवेदन शुक्लशीतसा-
न्द्रपिच्छिलास्त्रावी गुरुश्चेति कफात् ॥४॥

प्रबालदलनिचयप्रकाश कृष्णस्फोटपिडकाजालोप-
चितसुरङ्गस्थानगन्ध सवेदनो धूमायनशीलो रक्तस्त्रावी
पित्तलिङ्गश्चेति रक्तात् ॥५॥

तोददाहधूमायनप्राय पीतारुणाभास्तद्वर्णस्त्रावी चेति
वातपित्ताभ्याम् ॥६॥

कण्डूयनशील सनिस्तोदो दारुणो मुहुर्मुहु शीतपि-
च्छिलस्त्रावी चेति वातश्लेष्मभ्याम् ॥७॥

गुरु. सदाह उष्ण पीत. पाण्डुस्त्रावी चेति पित्तश्ले-
ष्मभ्याम् ॥८॥

रुक्षस्तनुस्तोदबहुल सुप्त इव च रक्तारुणाभस्तद्वर्ण-
स्त्रावी चेति वातशोणिताभ्याम् ॥९॥

घृतमण्डाभो मीनधावनतोयगन्धिसृग्दुर्विसर्ग्युष्णकृष्ण-
स्त्रावी चेति पित्तशोणिताभ्याम् ॥१०॥

रक्तो गुरु पिच्छिलः कण्डूप्रायः स्थिरः सरक्तपाण्डु-
स्त्रावी चेति श्लेष्मशोणिताभ्याम् ॥११॥

स्फुरणतोददाहधूमायनप्राय पीततनुरक्तस्त्रावी चेति
वातपित्तशोणितेभ्यः ॥१२॥

कण्डूस्फुरणचुम्बुमायनप्राय. पाण्डुघनरक्तस्त्रावी
चेति वातश्लेष्मशोणितेभ्यः ॥१३॥

दाहपाकरागकण्डूपाय पाण्डुघनरक्तास्त्रावी चेति
श्लेष्मपित्तशोणितेभ्यः ॥१४॥

त्रिविधवर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेत पवनपित्तकफेभ्यः ॥१५॥

निर्दहननिर्मथनस्फुरणतोददाहपाकरागकण्डूस्त्राप-
बहुलो नानावर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफ-
शोणितेभ्यः ॥१६॥

जिह्वातलाभो मृदु स्निग्ध श्लक्ष्णो विगतवेदन सुव्य-
वस्थितो निरास्त्रावश्चेति शुद्धो व्रण इति ॥१७॥

तस्य व्रणस्य षष्टिरुपक्रमा भवन्ति (तद्यथा) अपतर्पण-
मालेप परिषेकोऽभ्यङ्ग स्वेदो विस्त्रापनमुपनाह पाचनं
विस्त्रावण स्नेहो वमनं विरेचन भेदन छेदन दारण लेख-
ननेषणमाहरण व्यधन विस्त्रावण सीवन सन्धान पीडनं
शोणितास्थापन निर्वापणमुत्कारिका कषायो वर्त्ति कल्क
सर्पिस्तैल रसक्रियावचूर्णनं व्रणधूपनमुत्सादनमवसादनं
मृदुकर्म दारुणकर्म चारुकर्म अग्निकर्म कृष्णकर्म पाण्डुकर्म
प्रतिसारण रोमसञ्जनन लोमापहरण वस्तिकर्मोत्तरवस्ति-
कर्म बन्ध पत्रदान कृमिघ्न वृहणं विषघ्न शिरोविरेचनं
नस्य कबलधारण धूमो मधुसर्पिर्यन्त्रमाहारो रक्षावि-
धानम् ॥१८॥

तेषु कषायो वर्त्ति कल्क सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्णन-
मिति शोधनरोपणानि । तेष्वष्टौ शस्त्रकृत्या । शोणिता-
स्थापन चारोऽग्निर्यन्त्रमाहारो रक्षाविधानं बन्धविधानं
चोक्तानि । स्नेहस्वेदनवमनविरेचनवस्तुत्तरवस्तिशिरोवि-

रिचननस्यधूमकबलधारणान्यन्यत्र वक्ष्यामः । यदन्यदव-
शिष्टमुपक्रमजातं तदिह वक्ष्यते ॥१८॥

षड्विध प्रागुपदिष्टः शोफस्तस्यैकादशोपक्रमा भवन्त्य-
पतर्पणादयो विरेचनान्तास्ती च विशेषेण शोषप्रतीकारा
वर्तन्ते ब्रणभावमापन्नस्य च न विरुध्यन्ते शेषास्तु प्रायेण
ब्रणप्रतीकारहेतव एव । अपतर्पणत्वाद्य उपक्रम एष सर्व-
शोफाना सामान्य प्रधानतमश्च ॥२०॥

दोषोच्छ्रायोपशान्त्यर्थं दोषान्नस्य देहिन् ।

अवेक्ष्य दोष प्राणञ्च कार्यं स्यादपतर्पणम् ॥२१॥

ऊर्ध्वं मारुततृष्णाक्षुब्धं खशोषश्चमान्वितैः ।

न कार्यं गर्भिणीवृद्धबालदुर्बलभीरुभिः ॥२२॥

शोफेषूत्थितमालेषु ब्रणेषूपरुजेषु च ।

यथास्त्रैरौषधैर्लेप प्रत्येकञ्चैव कारयेत् ॥२३॥

यथा प्रज्वलिते वेश्मन्यभसा परिषेचनम् ।

क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपन रुजः ॥२४॥

प्रक्ष्लादने शोधने च शोफस्य हरणे तथा ।

उत्क्लादने रोपणे च लेप स्यात्तु तदर्थं कृत् ॥२५॥

वातशोफे तु वेदनोपशमार्थं सर्पिंस्तैलधान्यान्तमास-
रसवातहरौषधनि काष्ठैरशीतैः परिषेकान् कुर्वीत ॥२६॥

पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्तेषु क्षीरघृतमधुशर्करो-
टकैश्चरममधुरौषधचोरुक्षनि काष्ठैरमुष्णैः परिषेकान्
कुर्वीत ॥२७॥

क्षेत्रशोफे तु तैलगूढं सुराशक्तकफघ्नौषधनिः-
काष्ठैरशीतैः परिषेकान् -

यथाश्वभिः सिध्यमानः शान्तिमग्निर्नियच्छति ।
 दोषाग्निरेव सहसा परिषेकेण शाम्यति ॥२८॥
 अभ्यङ्गस्तु दोषमालोक्ष्योपयुक्तो दोषोपशमं मृदुताञ्च
 करोति ॥३०॥

स्नेदविस्त्रापनादीनां क्रियाणां प्राक् स उच्यते ।
 पञ्चात्कर्मसु चादिष्टं स च विस्त्रावणादिषु ॥२९॥
 रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
 शोफानां स्नेदनं कार्यं ये चाप्येवविधां व्रणाः ॥३२॥
 स्थिराणां रुजतां मन्दं कार्यं विस्त्रापनं भवेत् ।
 अभ्यङ्ग्य स्नेदयित्वा तु वेद्यना वा शनैः शनैः ॥३३॥
 विमर्दयेद्भिषक् प्राञ्जस्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।
 शोफयोरुपनाहन्तु कुर्यादामविदग्धयोः ॥३४॥
 अविदग्धः शमं याति विदग्धः पाकमेति च ।
 निवर्त्तते न यः शोफो विरेकान्तरूपक्रमैः ।
 तस्य सम्पादनं कुर्यात् समाहृत्यौषधानि तु ॥३५॥
 दधितक्रशुक्तधान्यान्मैर्योजितानि तु ।
 स्निग्धानि लवणीकृत्य पचेदुत्कारिका शुभाम् ॥३६॥
 सैरण्डपत्रया शोफं नाहयेदुष्णया तया ।
 हितं सन्भोजनं चापि पाकायाभिमुखो यदि ॥३७॥
 वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ।
 अचिरोत्पतिते शोफे कुर्याच्छोणितमोक्षणम् ॥३८॥
 सशोफे कठिने श्यामे सरक्ते वेदनावति ।
 संरब्धे विषमे वापि व्रणे विस्त्रावणं हितम् ॥३९॥
 सविषे च विषेण जलीकाभिः पदैस्तथा ।

वेदनाया. प्रशान्त्यर्थं पाकास्याप्राप्तये तथा ॥४०॥
 सोपद्रवाणा रुक्षाणा कृशाना व्रणशोषिणाम् ।
 यथास्वमौषधै सिद्ध स्नेहपान विधीयते ॥४१॥
 उत्सन्नमासशोफे तु कफजुष्टे विशेषतः ।
 सक्लिष्टश्यामरुधिरे व्रणे प्रच्छर्दनं हितम् ॥४२॥
 वातपित्तप्रदुष्टेषु दीर्घकालानुबन्धिषु ।
 विरेचनं प्रशसन्ति व्रणेषु व्रणकोविदाः ॥४३॥
 अपाकेषु तु रोगेषु कठिनेषु स्थिरेषु च ।
 स्नायुकोथादिषु तथाच्छेदनं प्राप्तमुच्यते ॥४४॥
 अन्तः पूयेष्ववक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि ।
 गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं प्राप्तमुच्यते ॥४५॥
 बालवृद्धासहजीर्णभीरूणा योषितामपि ।
 मर्मोपरि च जातेषु रोगेषूक्तञ्च दारणम् ॥४६॥
 सुपक्वे पिण्डिते शोफे पौडनैरवपीडिते ।
 पाकोद्बृहतेषु दोषेषु तत्तु कार्यं विजानताः ॥४७॥
 सुपिष्टैर्दारणद्रव्यैर्युक्तैः क्षारेण वा पुनः ।
 कठिनान् स्थूलवृत्तौष्ठान्दीर्घ्यमाणान् पुनः पुनः ।
 कठिनोत्सन्नमासाश्च लेखनेनाचरेद्विषकः ॥४८॥
 समं लिखेत्सलिखितं लिखेन्निरुत्तरेषु ।
 वर्त्तमानानुप्रमाणेन समं शस्त्रेण लिखेत् ॥४९॥
 क्षौमं श्लोतं पित्तं फेनं यावद्गूकं ससैन्धवम् ।
 कर्कशानि च पत्राणि लेखनार्थं प्रदापयेत् ॥५०॥
 नडीव्रणान् शल्यगर्भानुन्मार्ग्युत्सङ्गिनः शनैः ।
 करीरबालाङ्गुलिभिरपण्या वैषयेद्विषकः ॥५१॥

नेत्रवर्त्मगुदाभ्यासनाद्योऽवक्ता, सशोणिता ।
 चुचूपोदकजै स्नक्ष्यै, करीरैरेषयेत् तु तां ॥५२॥
 सवृतासवृताख्येषु व्रणेषु मतिमान् भिषक् ।
 यथोक्तमाहरेच्छत्य प्राप्तोद्धरणलक्षणम् ॥५३॥
 रोगे व्यधनसाध्ये तु यथोद्देशं प्रमाणतः ।
 शस्त्रं निदध्याद्दोषञ्च स्त्रावयेत् कीर्तितं यथा ॥५४॥
 अपाकोपद्रुता ये च मासस्था विवृताश्च ये ।
 यथोक्तं सीवन तेषु कार्यं सन्धानमेव च ॥५५॥
 पूयगर्भानणुद्वारान् व्रणान्भ्रमगतानपि ।
 यथोक्तैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्परिपीडयेत् ॥५६॥
 शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ।
 न चाभिमुखमालिम्पेत् तथा दोषं प्रसिच्यते ॥५७॥
 तैस्तैर्निमित्तैर्बहुधा शोणिते प्रसृते मृशम् ।
 कार्यं यथोक्तं वैद्येन शोणितास्थापनं भवेत् ॥५८॥
 दाहपाकज्वरवता व्रणानां पित्तकोपतः ।
 रक्तेन चाभिभूतानां कार्यं निर्वापणं भवेत् ॥५९॥
 यथोक्तैः शीतलद्रव्यैः क्षीरपिष्टैश्च तद्भुते ।
 दिह्यादबहलाक्षेपान् सुशीताञ्चावचारयेत् ॥६०॥
 व्रणेषु क्षीणमासेषु तनुस्त्राविष्वपाकिषु ।
 तोदकाठिन्यपाकस्थशूलवैषद्युत्तमत्सु च ।
 वातघ्नवर्गेऽस्त्रगणे काकोल्यादिगणे तथा ॥६१॥
 स्नेहिकेषु च वीजेषु पक्षेदुत्कारिका शुभाम् ।
 तेषाञ्च स्वेदनं कार्यं स्थिराणां वेदनावताम् ॥६२॥
 दुर्गन्धानां क्षेदवतां पिच्छिलानां विशेषतः ।

कषाये शोधनं कार्यं शोधनै प्रागुदीरितैः ॥६३॥
 अन्तःशल्यानण्मुखान् गम्भीरान् माससञ्चितान् ।
 शोधनद्रव्ययुक्ताभिर्वर्त्तिभिस्तान् यथाक्रमम् ॥६४॥
 पूतिमासप्रतिच्छन्नान्सहादोषाश्च शोधयेत् ।
 कल्कीकृतैर्यथा लाभ वर्त्तिद्रव्यै पुरोदितैः ॥६५॥
 पित्तप्रदुष्टान् गम्भीरान् दाहपाकप्रपीडितान् ।
 कार्पासीफलमिश्रेण जयेच्छोधनसर्पिषा ॥६६॥
 उत्सन्नमासानस्त्रिन्धानल्पास्त्रावान् व्रणास्तथा ।
 सर्षपस्त्रिहयुक्तेन धीमास्तैलेन शोधयेत् ॥६७॥
 तैलेनाशुध्यमानानां शोधनीया रसक्रियाम् ।
 व्रणानां स्थिरमासानां कुर्याद् द्रव्यैरुदीरितैः ॥६८॥
 कषाये विधिवत्तेषां कृते व्यामिश्रयेत् पुनः ।
 सुराद्रजा सकासीसा दद्याच्चापि मनःशिलाम् ॥६९॥
 हरितालञ्च मतिमास्ततस्ताम्रवच्चारयेत् ।
 मातुलुङ्गरसोपेता सक्षौद्रामतिमर्दिताम् ॥७०॥
 व्रणेषु दत्त्वा ता तिष्ठेत् त्रींस्त्रींश्च दिवसान् परम् ।
 गम्भीरान् मेदसा लुष्टान्दुर्गन्धाञ्चूर्णशोधनैः ॥७१॥
 उपचरेद्भिषक् प्राञ्जं श्लक्ष्णैः शोधनवर्त्तिजैः ।
 शुद्धलक्षणयुक्तानां कषाय रोपणं हितम् ॥७२॥
 तत्र कार्यं यथोद्दिष्टैर्द्रव्यैर्वैद्येन जानता ।
 अवेदनानां शुद्धानां गम्भीराणां तथैव च ॥७३॥
 हिता रोपणवर्त्यं ज्ञात्वा रोपणवर्त्तयः ।
 अपेतपूतिमासानां मासस्थानामरोहताम् ॥७४॥
 कल्कं सरोहणं कार्यं स्थिलजो मधुसयुतः ।

स माधुर्यात्तथीष्णराच्च स्नेहाच्चानिलनाशनः ॥७५॥

कषायभावान्माधुर्यात्तित्कत्वाच्चापि पित्तहृत् ।

औष्ण्यत्कषायभावाच्च तित्कत्वाच्च कफे हितः ॥७६॥

शोधयेद्रोपयेच्चापि युक्तं शोधनरक्षेपणै ।

निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तं सशोधनः स्मृतः ॥७७॥

पूर्वाभ्या सर्पिषा चापि युक्तं सरोपणो भवेत् ।

तिलवद्यवकल्कन्तु केचिदाहुर्मनीषिणः ॥७८॥

शमयेद्विदग्धञ्च विदग्धमपि पाचयेत् ।

पक्वं भिनत्ति भिन्नञ्च शोधयेद्रोपयेत्तथा ॥७९॥

पित्तरक्तविषागन्तून् गभीरानपि च व्रणान् ।

रोपयेद्रोपणीयेन क्षीरसिद्धेन सर्पिषा ॥८०॥

कफवाताभिभूतानां व्रणानां मतिमान् भिषक् ।

कारयेद्रोपणं तैल भेषजैस्तद्यथोदितैः ॥८१॥

अवन्यानाञ्चलस्थानां शुद्धानाञ्च प्रदुष्यताम् ।

द्विहरिद्रायुतां कुर्याद्रोपणार्थां रसक्रियाम् ॥८२॥

समाना स्थिरमासानां त्वक्स्थानां रोपणं भिषक् ।

चूर्णं विदध्यान्मतिमान् प्राक्स्थानोक्तो विधिर्यथा ॥८३॥

शोधनो रोपणञ्चैव विधिर्योऽयं प्रकीर्तितः ।

सर्वव्रणानां सामान्ये नोक्तोदोषा विशेषतः ॥८४॥

एष आगमसिद्धत्वात्तथैव फलदर्शनात् ।

मन्त्रवत्प्रयोक्तव्यो न मीमांस्य कथञ्चन ॥८५॥

स्वबुद्ध्या चापि विभजे कषायादिषु सततम् ।

भेषजानि यथायोगं द्धान्युक्तानि पुरा मया ॥८६॥

ब्राह्मे द्वे पञ्चमूल्यौ तु गणौ यद्वा निलापहः ।

स वातदुष्टे दातव्य कषायादिषु सप्तसु ॥८७॥
 न्यग्रोधादिर्गणो यस्तु काकोल्यादिष्व य स्मृतः ।
 तौ पित्तदुष्टे दातव्यौ कषायादिषु सप्तसु ॥८८॥
 आरग्वधादिस्तु गणो यश्चोष्ण परिकीर्तितः ।
 तौ देयौ कफदुष्टे तु ससृष्टे सयुता गणा ॥८९॥
 वातात्मकानुग्रजान् सास्त्रावानपि च व्रणान् ।
 सक्षौभयवसर्पिर्भिर्धूपनाङ्गैश्च धूपयेत् ॥९०॥
 परिशुष्काल्पमांसाना गम्भीराणा तथैव च ।
 कुर्यादुक्तादनीयानि सर्पिं प्यालेपनानि च ॥९१॥
 मासाग्निनाञ्च मासानि भक्षयेद्विधिवन्नरः ।
 विशुद्धमनसस्तस्य मासं मासेन वर्द्धते ॥९२॥
 उत्सन्नमृदुमासाना व्रणानामवसादनम् ।
 कुर्याद् द्रव्यैर्यथोद्दिष्टैश्चूर्णितैर्मधुना सह ॥९३॥
 कठिनानाममासाना दुष्टाना मातरिखना ।
 मृद्वो क्रिया विधातव्या शोणितं चापि मोक्षयेत् ॥९४॥
 वातघ्नौषधसयुक्तान् स्नेहान् सेकांश्च कारयेत् ।
 व्रणेषु मृदुमासेषु दारुणीकरण हितम् ॥९५॥
 धवप्रियङ्गुशोकाना रोहिण्याश्च त्वचस्तथा ।
 त्रिफलाधातकीपुष्परोध्रसर्जरसान् समान् ।
 कृत्वा सूक्ष्माणि चूर्णानि व्रण तैरवचूर्णयेत् ॥९६॥
 उत्सन्नमासान् कठिनान् कण्डूयुक्ताश्चिरोत्थितान् ।
 तथैव खलु दुःशोधान् शोधयेत् क्षारकर्मणा ॥९७॥
 स्रवतोऽश्मभवान्मूत्रये चान्ये रक्तवाहिनः ।
 निःशेषच्छिन्नसन्धीश्च साधयेदग्निकर्मणा ॥९८॥

दुरुढत्वात् शुक्लानां कृष्णकर्म हित भवेत् ॥८८॥
 भस्मातकान्वासयेत् क्षीरे प्राङ्मूलभाषितान् ।
 ततो द्विधा छेदयित्वा लोहे कुम्भे निधापयेत् ॥१००॥
 कुम्भेऽन्यस्मिन्निखाते तु तं कुम्भमथ योजयेत् ।
 मुखं मुखेन सम्वाय गोमयैर्दाहयेत्ततः ॥१०१॥
 य स्नेहश्चावते तस्माद् ग्राहयेत् शनैर्भिषक् ।
 ग्राम्यान् शफान्दग्धान् सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥१०२॥
 तैलेनानेन ससृष्टं शुक्लमालेषयेद् व्रणम् ।
 भस्मातकविधानेन सारस्त्रेहास्तु कारयेत् ॥१०३॥
 ये च केचित् फलस्त्रेहा विधानं तेषु कीर्तितम् ।
 दुरुढत्वात् कृष्णानां पाण्डुकर्म हित भवेत् ॥१०४॥
 समरारवं स्थितं क्षीरे छागले रोहिणीफलम् ।
 तेनैव पिष्टं सुस्वच्छं सर्वार्णकरणं हितम् ॥१०५॥
 नव कपालिकाचूर्णं वैदुलं सर्जनाम च ।
 कासीसं मधुकञ्चैव क्षौद्रयुक्तं प्रलेपयेत् ॥१०६॥
 कपित्थमुद्धृते मासे मूत्रेणाजेन पूरयेत् ।
 कासीसं रोचनां तुल्यं हरितालं मनःशिलाम् ॥१०७॥
 वेणुनिर्लेखनं चापि प्रपुष्पाडरसाञ्जनम् ।
 अधस्तादर्जुनस्यैतन्मासं भूमौ निधापयेत् ॥१०८॥
 मासादूर्ध्वं ततस्त्वेन कृष्णमालेषयेद् व्रणम् ।
 कुक्कुटाण्डकपालानि कतकं मधुकं समम् ॥१०९॥
 तथा समुद्रमण्डूकीमणिचूर्णञ्च दापयेत् ।
 गुटिका मूवपिष्टास्ता व्रणानां प्रतिसारणम् ॥११०॥
 हस्तिदन्तमर्सीं कृत्वा मुख्यञ्चैव रसाञ्जनम् ।

रोमाण्येतेन जायन्ते लेपात्पाणितलेष्वपि ॥१११॥

चतुष्पदाना त्वग्रोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना ।

तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेद्रोमवती पुन ॥११२॥

कासीस नक्तमालस्य पल्लवाश्चैव सहरत् ।

कपित्थरसपिष्टानि रोमसञ्जनन परम् ॥११३॥

रोमाकीर्णो व्रणो यस्तु न सम्यगुपरोहति ।

क्षुरकर्तृरिसन्द शैस्तस्य रोमाणि निर्हरेत् ॥११४॥

शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालश्च भागिकम् ।

शक्तेन सह पिष्टानि लोमश्यातनमुत्तमम् ॥११५॥

तैलं भस्मातकत्वाथ स्तु ह्रीचीर तथैव च ।

प्रगृह्यैकत्र मतिमान् रोमश्यातनमुत्तमम् ॥११६॥

कदलीदीर्घवृन्ताभ्या भस्मालं लवणं शमी ।

बीजं शीतोदपिष्टं वा रोमश्यातनमाचरेत् ॥११७॥

आगारगोधिकापुच्छं रश्मालं बीजमैङ्गुलम् ।

दग्ध्वा तद्भस्मतैलाम्बु सूर्य्यपक्वं कचान्तकृत् ॥११८॥

वातदुष्टो व्रणो यस्तु रुचश्चात्यर्थवेदनः ।

अथ काये विशेषेण तत्र वस्तिर्विधीयते ॥११९॥

मूत्राघाते मूत्रदोषे शुक्रदोषेऽश्मरीव्रणे ।

तथैवार्तवदोषे च वस्तिरप्युत्तरो हितः ॥१२०॥

यस्माच्छुध्यति बन्धेन व्रणो याति च मार्दवम् ।

रोहन्त्यपि च नि शङ्खस्तस्माद् बन्धो विधीयते ॥१२१॥

स्थिराणामल्पमासानां रौच्यादनुपरोहताम् ।

पत्रदानं भवेत्कार्यं यथादोषं यथर्तुं च ॥१२२॥

शरङ्गभूर्जपूतीकहरिद्राणान्तु वातजे ।

पत्रमाश्वत्थं यच्च काश्मरीपत्रमेव च ॥१२३॥
 पत्राणि क्षीरहृत्पाणामौदकानि तथैव च ।
 दूषिते रक्तापत्ताभ्यां ब्रूते दद्याद्विचक्षणः ॥१२४॥
 पाठामूर्वागुडूक्षोना काकमाचीहृदिद्रयो ।
 पत्रञ्च शुक्लनागाया योजयेत्कफजे व्रणे ॥१२५॥
 अककंशमवि क्लृप्तमज्राणं सुकुमारकम् ।
 अजन्तुजग्धं सुदु च पत्रं गुणवदुच्यते ॥१२६॥
 स्नेहमौषधसारञ्च पट्टवस्त्रान्तरीकृतम् ।
 न दूषयति यत्पत्रं लेपस्योपरि दापयेत् ॥१२७॥
 शैत्योष्णजननार्थाय स्नेहसंग्रहणाय च ।
 दत्तौषधेषु दातव्यं पत्रं वैद्येन जानता ॥१२८॥
 मक्षिका व्रणजातस्य निक्षिपन्ति यदा कृमीन् ।
 श्वयथुर्भक्षितं तैस्तु जायते भृशदारुणः ॥१२९॥
 तीव्रा रक्तो विचित्राश्च रक्तास्त्रावश्च जायते ।
 सुरसादिर्हितस्तत्र धावने पूरणे तथा ॥१३०॥
 सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ।
 र्हिता गोमूत्रपिष्टाश्च सेकं क्षारोदकेन वा ॥१३१॥
 प्रच्छाद्य मासपेश्या च कृमीनपहरेद् व्रणात् ।
 विशतिं कृमिजातीस्तु वक्ष्याम्युपरिभागम् ॥१३२॥
 दीर्घकालातुराणान्तु कृशानां व्रणशोषिणाम् ।
 बृहणीयो विधिः सर्वं कार्योऽग्निं परिरक्षता ॥१३३॥
 विषजुष्टस्य विज्ञानं विषनिश्चयमेव च ।
 चिकित्सितञ्च वक्ष्यामि कल्पे तु प्रतिभागम् ॥१३४॥
 कण्डूभन्तः सशीफाश्च ये च जलूपरिव्रणाः ।

शिरोविरेचन तेषु विदध्यात् कुशलो भिषक् ॥१३५॥
 रुजावन्तोऽनिलाविष्टा रूक्षा ये चोर्द्ध्वजत्रुजा
 व्रणेषु तेषु कर्त्तव्य तस्य वैद्येन जानता ॥१३६॥
 दोषप्रचयनार्थाय रुजादाहक्षयाय च ।
 जिह्वाटन्तसमुत्थस्य हरणार्थं मलस्य च ॥१३७॥
 शीतानो रोपणश्चैव व्रणस्य मुखजस्य वै ।
 उष्णो वा यदि वा शीत कवलग्रह इष्यते ॥१३८॥
 ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् व्रणाश्च कफवातजान् ।
 शोफस्त्रावरुजायुक्तान् धूमपानैरुपाचरेत् ॥१३९॥
 क्षतोष्णो निग्रहार्थं सन्धानार्थं तथैव च ।
 सद्योव्रणेष्वप्यतेषु चौद्रसर्पिर्विधीयते ॥१४०॥
 अवभाठास्त्वण्मुखा ये व्रणा शल्यपीडिता ।
 निवृत्तहस्तोद्धरणा यन्त्र तेषु विधीयते ॥१४१॥
 लघुमात्रो लघुश्चैव स्निग्ध उष्णोऽग्निदीपन ।
 सर्वव्रणेष्वथो देयस्तु सदाहारो विजानता ॥१४२॥
 निशाचरेभ्यो रक्ष्यस्तु नित्यमेव क्षतातुरः ।
 रक्षाविधानैरुद्दिष्टैर्यमैः सनियमैस्तथा ॥१४३॥
 षण्मूलोऽष्टपरिग्राही पञ्चलक्षलक्षितः ।
 षष्ठ्युपक्रमनिर्दिष्टश्चतुर्भिः साध्यते व्रण ॥१४४॥
 योऽल्योषधक्ततो योगो बहुग्रन्थमयात्मया ।
 द्रव्याणां तत्समानानां तत्रावापो न दुष्यति ॥१४५॥
 प्रसङ्गाभिहितो यो वा बहुदुर्लभभेषजः ।
 यथोपपत्तिं तत्रापि कार्यमेव चिकित्सितम् ॥१४६॥
 गणोक्तमपि यद् द्रव्यं भवेद् व्याधावयौगिकम् ।

तदुष्यद्योगिकन्तु प्रक्षिपेदप्यकीर्तितम् ॥१४०॥
 उपद्रवास्तु विविधा व्रणस्य व्रणितस्य च ।
 तत्र गन्धादयः पञ्च व्रणस्योपद्रवाः स्मृताः ॥१४१॥
 ज्वरातिसारौ मूर्च्छा च हिक्काच्छर्दिरोचकः ।
 खासकासाविपाकाश्च दृष्ट्या च व्रणितस्य च ॥१४२॥
 व्रणक्रियास्त्रैवमाशु व्याचेतोक्तास्तपि क्रियाम् ।
 मूयोऽप्युपरि वक्ष्यामि सद्योव्रणचिकित्सिते ॥१४३॥

—

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथात सद्योव्रणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 धन्वन्तरिर्धर्मभृतां वरिष्ठो वाग्विश्वरदः ।
 विश्वामित्रात्मजसृष्टिं शिष्यं सुश्रुतमन्वशात् ॥१॥
 नानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः ।
 नानारूपा व्रणा ये स्युस्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥२॥
 आयताश्चतुरस्त्राश्च त्र्यस्रा मण्डलिनस्तथा ।
 अर्धचन्द्रप्रतीकाश्च विशालाः कुटिलास्तथा ॥३॥
 शरावनिन्नमध्याश्च यवमध्यास्तथापरैः ।
 एवंप्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः ॥४॥
 दोषजा वा स्वयं भिन्ना न तु वैद्यनिमित्तजाः ।
 भिषग् व्रणकृतिन्नो हि न मोहमधिगच्छति ॥५॥
 सृशन्दुर्दर्शरूपेषु व्रणेषु विकृतेष्वपि ।
 अनेकाकृतिरायन्तु स भिषग्भिः पुरातनैः ।
 समासतो लक्षणत आह्वयेन परिकीर्तितः ॥६॥
 छिन्नं भिन्नं तथा विद्ध चतं प्रिचितमेव च ।

घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥८॥
 तिरश्चीन ऋजुर्वापि यो ब्रणश्चायत्नो भवेत् ।
 मात्रस्य पातन चापि छिन्नमित्युपदिश्यते ॥९॥
 कुन्तशक्त्यष्टिखड्गाग्रविषाणादिभिराशयः ।
 हत किञ्चित् स्तवेत् तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥१०॥
 स्थानान्यामाग्निपक्वाना मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
 हृदुण्डुक फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥१०॥
 तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ॥११॥
 मूत्रमार्गगुदास्थेभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ।
 मूर्च्छाश्वासतृडाश्चानमभक्तच्छन्द एव च ॥१२॥
 विष्णून्मूत्रवातसङ्गश्च खेदास्त्रावोऽक्षिरक्तता ।
 लीहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ।
 हृच्छूल पार्श्वयोश्चापि विशेषञ्चात्र मे शृणु ॥१३॥
 आम्लशयस्थे रुधिरे रुधिर कर्दयेत् पुनः ।
 आश्चानमतिमात्रञ्च शूलञ्च चशदात्पणम् ॥१४॥
 पक्वाशयगते चापि रुजो गौरवमेव च ।
 शीतता चाप्यधोनाभे, खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥१५॥
 अभिन्नेऽप्याशयेऽन्त्राणां खै, सूक्ष्मैरन्त्रपूरणम् ।
 पिहितास्ये घटे यद्वक्तव्यते तस्य गौरवम् ॥१६॥
 सूक्ष्मास्यशल्याभिहित यदङ्ग त्वाशयादिना ।
 उत्तुण्डित निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥१७॥
 नातिच्छिन्न नातिभिन्नसुभयोर्लक्षणम्वितम् ।
 विषम ब्रणमङ्गे यत् तत् क्षतन्त्राभिनिर्दिशेत् ॥१८॥
 ग्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्ग पृथुता मतम् ।

सास्थि तत्पिचित्र विद्यान्मज्जरक्तपरिष्कृतम् ॥१८॥
 विमतत्वम्यदङ्ग हि सङ्घर्षादन्यथापि वा ।
 उषास्त्रावान्वितं तत् तु घृष्टमित्युपदिश्यते ॥२०॥
 छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वासृगतिस्त्रवेत् ।
 रक्तक्षयाद्गुजस्तत्र करोति पवनो भृशम् ॥२१॥
 स्नेहपान हित तत्र तत्सेको विहितस्तथा ।
 वैश्वारैः सङ्घर्षरैः सुस्निग्धैश्चोपनाहनम् ॥२२॥
 धान्यस्त्रेदांश्च कुर्वीत स्निग्धान्यालेपनानि च ।
 वातघ्नौषधसिद्धैश्च स्नेहैर्विधिर्विधीयते ॥२३॥
 पिचित्रे च विघृष्टे च नातिस्त्रवति शोणितम् ।
 आगच्छति भृशं तस्मिन् दाहः पाकश्च जायते ॥२४॥
 तत्रोष्णो निग्रहार्थं तथा दाहप्रपाकये ।
 शीतमालेपनं कार्यं परिषेकश्च शीतलः ॥२५॥
 षट्स्त्रेतेषु यथोक्तेषु छिन्नादिषु समासत ।
 ज्ञेयं समर्पितं सर्वं सद्योव्रणचिकित्सितम् ॥२६॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि छिन्नानान्तु चिकित्सितम् ॥२७॥
 ये व्रणा विहृताः केचिच्छिरःपार्श्ववलम्बिनः ।
 तान् सीव्येद्विधिनोक्तेन बध्नीयाद्वाङ्गमेव च ॥२८॥
 कर्णे स्थानादपहृतं स्थापयित्वा यथास्थितम् ।
 सीव्येद्यथोक्तं तैलेन स्त्रोतश्चाप्यभितर्पयेत् ॥२९॥
 छकाटिकान्ते छिन्ने तु गच्छत्यपि समीरणे ।
 सम्यग्विवेश्य बध्नीयात् सीव्येच्चापि निरन्तरम् ॥३०॥
 भ्राज्जेन सर्पिषा चैव परिषेकन्तु कारयेत् ॥३१॥
 उत्तानोऽन्नं समश्नीयाच्छशीतं च सुयन्त्रित ।

शाखासु पतितास्त्रिर्यक् प्रहारान् विवृतान् षष्ठम् ॥३२॥

सीव्यत् सम्यग्विवेश्याशु सम्यस्थीन्यनुपूर्वशः ।

बद्धा वेक्षितकेनाशु ततस्तैलेन सेचयेत् ।

चर्मणा गोफणाबन्ध. कार्यो यो वा हितो भवेत् ॥३३॥

पृष्ठे व्रणा यस्य भवेदुत्तानं शाययेत्तु तम् ।

अतोऽन्यथा चोरसिजे शाययेत् पुरुष व्रणे ॥३४॥

छिन्ना निःशेषतः शाखा दग्ध्वा तैलेन बुद्धिमान् ।

बन्नीयात् कोशबन्धेन प्राप्तं कार्यञ्च रोपणम् ॥३५॥

चन्दन पद्मक रोध्रमुत्पलानि प्रियङ्गव ।

हरिद्रा मधुकच्चैव पयः स्यादत्र चाष्टमम् ॥३६॥

तैलनेभिर्विपक्वान्तु प्रधानं व्रणरोपणम् ॥३७॥

चन्दनं कर्कटाख्या च सहेमास्याह्वयान्ते ।

हरेण्वो नृणालञ्च त्रिफला पद्मकोत्पलम् ॥३८॥

वयोदृशाङ्गं विवृतमेतदा पयसान्वितम् ।

तैलं विषकं सेकार्थं हितं तु व्रणरोपणे ॥३९॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भिन्नानान्तु चिकित्सितम् ॥४०॥

भिन्नं नेत्रमकर्मण्यमभिन्नं लम्बते तु यत् ।

तन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धसिरं शनैः ॥४१॥

पीडेयेत्पाणिना सम्यक् पद्मपद्मान्तरेण तु ।

ततोऽस्य तर्पणं कार्यं नस्य चानेन सर्पिषा ॥४२॥

आजं घृतं क्षीरपात्रं मधुकं चोत्पलानि च ।

जीवकर्षभकौ चैव पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥४३॥

सर्वनेत्राभिघाते तु सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥४४॥

उदराग्रे दसे वृत्तिर्निर्गता यस्य देहिह. ।

कषायभक्ष्यमृत्कीर्णं बद्धा सूत्रेण सूत्रवित् ।
 अग्नितप्तेन शस्त्रेण छिन्द्यान्मधुसमायुतम् ॥४५॥
 बद्धा व्रण सुजीर्णोऽन्ने सर्पिष पानमिष्यते ।
 स्नेहपानादृते चापि पय पान विधीयते ॥४६॥
 शर्करामधुयष्टिभ्यां लाक्षया वा श्वद्वया ।
 चित्रासमन्वितञ्चैव रुजादाहविनाशनम् ॥४७॥
 आटोपो मरण वा स्याच्छूलो वाऽच्छिद्यमानेया ।
 श्लेदोयथ्यौ च यत्तैल वक्ष्यते तच्च योजयेत् ॥४८॥
 त्वचोऽतीत्य सिरादीनि भिक्षा वा परिहृत्य वा ।
 कोष्ठे प्रतिष्ठित शल्य कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ॥४९॥
 तत्रान्तर्लोहित पाण्डु शीतपङ्ककान्नम् ।
 शीतोच्छ्रासं दत्तनेत्रमानहञ्च विवर्जयेत् ॥५०॥
 आमामशयस्थे रुधिरं वमनं पथ्यमुच्यते ।
 पक्वाशयस्थे देयञ्च विरेचनमसशयम् ॥५१॥
 आस्थापनञ्च निःस्नेह कार्यमूष्णैर्विशोधनैः ।
 यवकीलकुलत्याना निःस्नेहेन रसेन च ॥५२॥
 मुञ्चीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसयुताम् ।
 अतिनिसृतरक्ती वा भिन्नकोष्ठं पिबेदसृक् ॥५३॥
 स्वमार्गप्रतिपन्नासु यस्य विष्वक्त्रमावताः ।
 र्युपद्रवः स भिन्नोऽपि कोष्ठे जीवति मानवः ॥५४॥
 अभिन्नमन्त्र निष्क्रान्तं प्रविश्य नान्यथा भवेत् ।
 पिपीलिकाशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥५५॥
 अन्नास्य पयसा दिग्धं दणशोणितपांशाभैः ।
 प्रवेशयेत् कृत्स्नस्थो हृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥५६॥

प्रवेशयेत् चीरसिक्त शुष्कमन्त्रं घृताप्लुतम् ।
 अङ्गुल्याभिमिश्रित्कण्ठं जलेनोद्देजयेदपि ॥१७॥
 हस्तपादेषु संयुज्य समुत्थाप्य महाबला ।
 भवत्यन्तःप्रवेशस्तु यथा निर्दुर्गुयुस्तथा ।
 तथान्त्राणि विश्न्यन्तः स्वाङ्गला पोडयन्ति च ॥१८॥
 व्रणाल्पत्वाद् बहुत्वाद्वा दुष्प्रवेशश्भवेत्तु यत् ।
 तदापाव्य प्रमाणेन भिषगन्त्रं प्रवेशयेत् ॥१९॥
 यथास्थानं निविष्टे च व्रणं सीव्येदतन्द्रितः ।
 स्थानादपेतमादत्ते प्राणान् शुम्भितमेव वा ॥२०॥
 वेष्टयित्वा तु पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ।
 घृतं पिबेत् सुखोऽप्यञ्च चित्रातैलसमन्वितम् ॥२१॥
 मृदुक्तिर्यार्थं शक्नोती वायोऽन्धः प्रवृत्तये ।
 तत्तत्स्तेलमिदं कुर्याद्रोपणार्थं चिकित्सकः ॥२२॥
 त्वचोऽश्वकर्णध्वजयोर्मौचकीमेषमृङ्गयोः ।
 शल्लक्यर्जुनयोश्चापि विदार्य्य चीरिणां तथा ।
 बलाभूलानि चाहृत्य तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥२३॥
 व्रणं सरोपयेत्तेन वर्षमात्रं यतेत च ॥२४॥
 पादौ निरस्तमुष्कस्य जलेन प्रोक्ष्य चाक्षिणी ।
 प्रवेश्य तुन्नसेवन्या मुष्कौ सीव्येत्तेत परम् ॥२५॥
 कार्थ्यौ गोफणिकाबन्ध कट्यामावेश्य यन्त्रकम् ।
 न कुर्यात् स्निग्धसेकश्च तेन क्लियति हि व्रणः ॥२६॥
 कालानुसार्यागुर्वेलाजातीचन्दनपद्मके ।
 जिह्वाद्यर्थस्य तातुल्यैस्तेन कुर्वीत रोपणम् ॥२७॥
 शिरसोऽप्यहते शुष्ये बालवर्त्ति प्रवेशयेत् ।

बालवर्त्त्यामदत्ताया मंसुलुङ्गं व्रणात् स्रष्टेत् ॥६८॥
 हन्यादेनं ततो वायुस्तस्मादेवमुपाचरेत् ॥६९॥
 व्रणे रोहति चैकैकं शनैर्बालमपक्षिपेत् ।
 मात्राद् व्यपहृतं न्यस्मात् स्नेहवर्त्तं प्रवेशयेत् ।
 कृते निःशोणिते चापि विधिं सद्यः क्षते हित ॥७१॥
 दूराववाढाः सूक्ष्माः स्युर्बे व्रणास्तान् विशोणितान् ।
 क्षत्वा सूक्ष्मेण नेत्रेण चक्रतैलेन तर्पयेत् ॥७२॥
 समङ्गा रजनी पद्मा त्रिवर्गं तुल्यमेव च ।
 विडङ्ग कटुका पथ्या गुडूचीं सकरञ्जिकाम् ।
 सहृत्य विपचेत्काले तैल रोपणमुत्तमम् ॥७३॥
 तालीश पद्मक मासी हरेण्वगुरुचन्दनम् ।
 हरिद्रे पद्मशीजानि सोशीरं मधुकञ्च तैः ।
 पक्वं सद्योव्रणेषूक्त तैल रोपणमुत्तमम् ॥७४॥
 क्षते क्षतविधिः कार्यः पिञ्चिते भग्नवद्विधिः ॥७५॥
 घृष्टे रजो निगृह्याश्च चूर्णैरुपचरेद् व्रणम् ।
 विश्लिष्टदेह पतितं मथितं हतमेव च ॥७६॥
 वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्या मासरसाशनम् ।
 अयमेव विधिः कार्यः क्षीणे मर्महते तथा ॥७७॥
 रोपणे सयरीषेक्षे पाने च व्रणिनां सदा ।
 तैल घृत वा सयोज्यं शरीरर्त्तनवेक्ष्य हि ॥७८॥
 घृतानि यानि वक्ष्यामि यत्नतः पित्तविद्रवौ ।
 सद्योव्रणेषु देयानि तानि पैद्येन जानता ॥७९॥
 सद्यः क्षतव्रणं वैद्यः सञ्चूलं परिपेक्षयेत् ।
 सर्पिषा नातिशीतेन बलातैलेन वा पुनः ॥८०॥

समङ्गां रजनीं पद्मां पथ्यां तुल्यं सुवर्चलाम् ।
 पद्मकं रोध्नमधुकं विडङ्गानि हरेणुकम् ॥८१॥
 शालीशपत्रं बलदं चन्दनं पद्मकेशरम् ।
 नृक्षिष्ठो शीरलाचाश्च चौरिणा चापि पञ्चवान् ॥८२॥
 पिप्पलावीजं तिन्दुव्यास्तरुणाणि फलाणि च ।
 ययालाभं सम्राहृत्य तैलमेभिर्विपाकयेत् ॥८३॥
 सद्योव्रणानां सर्वेषामदुष्टानास्तु रोपणम् ।
 कषायमधुराः शीताः क्रियाः स्निग्धाश्च शोचयेत् ॥८४॥
 सद्योव्रणानां सम्राहं पञ्चान् पूर्वोक्तमाचरेत् ।
 दुष्टव्रणेषु कर्तव्यमूर्ध्नि चाधश्च शोधनम् ॥८५॥
 विशोषणं तथाहारः शोणितस्य च मोक्षणम् ।
 कषायं राजहृच्छादौ सुरसादौ च धावनम् ॥८६॥
 तयोरेव कषायेण तैलं शोधनमिष्यते ।
 चारककलिन वा तैलं चारद्वयेण साधितम् ॥८७॥
 द्रवन्ती चिरविल्वश्च दन्ती चित्रकमेव च ।
 पृथ्वीका निम्बपत्राणि कासीसं तुल्यमेव च ॥८८॥
 हृष्टतेजोवती नीली हरिद्रे सैन्धवं तिलाः ।
 भूमीकदम्बः सुवहा शुकाख्या लाङ्गुलाह्वया ॥८९॥
 नैपाली जालिनी चैव मन्दयन्ती सगादनी ।
 सुषामूर्ध्निर्ककीटारिहरितालकरञ्जिकाः ॥९०॥
 यथोपपत्तिं कर्तव्यं तैलकैस्तु शोधनम् ।
 शृतं वा यदि वा प्राप्तं कल्पाः संशोधनास्तथा ॥९१॥
 सैन्धवं हृष्टदेरणपत्रकल्पास्तु वातिके ।
 सिंहहरिद्रामधुककल्पाः पैत्ते तिलैर्युतः ॥९२॥

कक्षजे तिलतेजाद्वा दन्तीस्त्रिजिह्वकचित्रका ।
 दुष्टव्रणविधिः कार्यो मेहकुष्ठव्रणेष्वपि ॥८१॥
 षड्विधः प्राक् प्रदिष्टो य सद्योव्रणविनिश्चयः ।
 नातः शक्य पर वक्तुमपि निश्चितवादिभिः ॥८४॥
 उपसर्गेर्निपातैश्च तत्तु पण्डितमानिनः ।
 कंचित्संयोज्य भाषन्ते बहुधा मानगर्विताः ॥८५॥
 बहु तद्भाषित तेषां षट्सर्वेष्वेवावतिष्ठते ।
 विशेषा इव सामान्ये षट्त्वन्तु परमं मतम् ॥८६॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो भग्नानां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 अल्पाग्निनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।
 उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्न कृच्छ्रेण सिध्यति ॥१॥
 लवण कटुक चारमस्त्र मैथुनमातपम् ।
 व्यायामश्च न सेवेत भग्नो रुक्षान्नमेव च ॥२॥
 शालिर्मांसरसः क्षीर सर्पिर्यूष सतीनजः ।
 वृहस्प चान्नपानः स्याद्देयं भग्नाय जानता ॥३॥
 मधूकोटुम्बराश्लथपलशककुभत्वचः ।
 वज्रसर्जवटानां वा कुशार्थमुपसहरेत् ॥४॥
 शालेपनार्थं मज्जिष्ठा मधुक्र रक्तचन्दनम् ।
 शतधौतघृतोन्मिश्र शालिपिष्टञ्च सहरेत् ॥५॥
 सप्ताहादथ सप्ताहात्सौम्येष्वृतुषु बन्धनम् ।
 साधारणेषु कर्त्तव्यं पञ्चमे पञ्चमेऽहनि ॥६॥
 अग्नेयेषु त्र्यहात् कुर्याद्भग्नदोषप्रवेशेन वा ।

तत्रातिमिथिल बद्धे सन्निस्थैर्यं न जायते ॥७॥
 माळ नापि त्वयादीना शोफो रुक्पाक् एव च ।
 तस्मान् साधारण बन्ध भग्ने असन्ति तद्विदः ॥८॥
 न्यग्रोधादिकषायन्तु सुशीत परिषेचने ।
 पञ्चमूलीविपक्वान्तु चीर कुर्यात् सवेदने ॥९॥
 सुखोष्णमवचार्यं वा चक्रतैल विजानता ।
 विभज्य काल दोषञ्च दोषघ्नौषधसयुतम् ॥१०॥
 परिषेक प्रटेहञ्च विदध्याच्छीतमेव च ।
 रुष्टिचीर ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ॥११॥
 शीतल लाघवा युक्तं प्रातर्भग्नं पिबेन्नरः ।
 सत्रणस्य तु भग्नस्य व्रण सर्पिर्मधूत्तरैः ॥१२॥
 प्रतिसार्य कषायैस्तु शेष भग्नवदाचरेत् ।
 प्रथमे वयसि त्वेव भग्नं सुकरमादिशेत् ॥१३॥
 अल्पदोषस्य जन्तीस्तु काले च शिशिरात्मके ।
 प्रथमे वयसि त्वेव मासात्सन्धि स्थिरो भवेत् ॥१४॥
 मध्यमे द्विगुणात्कालादुत्तरे त्रिगुणात् स्मृतः ।
 अवनामितमुद्वेगदुन्नतं चावपीडयेत् ॥१५॥
 आच्छेदतिक्षिप्तमधो गतं चोपरि वर्त्तयेत् ।
 आच्छेदनेऽपीडनैश्चैव सङ्घेऽपैर्वन्धनैस्तथा ॥१६॥
 सन्धीन् शरीरे सर्वोस्तु चलानप्यचलानपि ।
 एतैस्तु स्थापनोपायैः स्थापयेन्नतिमान् भिषक् ॥१७॥
 उत्पिष्टमथ विस्त्रिष्ट सन्धि वैद्यो न घटयेत् ।
 तस्य शीतान् परीक्षिकान् प्रटेहाश्चावधारयेत् ॥१८॥
 अभिघाते हृते सन्धि स्था याति प्रकृतिं पुनः ।

घृतदिग्धेन पट्टेन वेष्टयित्वा यथाविधि ॥१८॥ -
 पट्टोपरि क्षुण्णं दत्त्वा यथावद् बन्धमाचरेत् ।
 प्रत्यङ्गबन्धस्य विधिरत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यते ॥२०॥
 बन्धसन्धिं समुत्पिष्टं रक्तानुगतस्मारया ।
 अथमथ्य सुते रक्ते ग्राहिपिष्टेन खेपयेत् ॥२१॥
 भग्ना वा सन्धिमुक्तां वा स्थापयित्वाङ्गुलीं समम् ।
 अणुबावेष्ट्य पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ॥२२॥
 अथ्यज्य सर्पिंषा पादं तलभग्नं कुशोत्तरम् ।
 वस्त्रपट्टेन बध्नीयान्न च व्यायाममाचरेत् ॥२३॥
 अथ्यज्यायामयेज्जङ्गामूकञ्च सुसमाहितम् ।
 दत्त्वा हृत्तत्त्वचः शीता वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥२४॥
 मतिमाश्रजयोगेन आच्छेदूर्वास्थिं निर्गतम् ।
 स्फुटितं पिञ्चितं चापि बध्नीयात् पूर्ववद्विषक् ॥२५॥
 आच्छेदूर्ध्वं मधो वापि कटीभग्नन्तु मानवम् ।
 ततः स्थानस्थिते सन्धौ वस्त्रिभिः समुपाचरेत् ॥२६॥
 यश्च कान्धय भग्नासु घृताभ्यक्तस्य तिष्ठत् ।
 दक्षिणास्त्रथवा वामास्त्रनुसृज्य निबन्धनीः ॥२७॥
 ततः कवलिका दत्त्वा वेष्टयेत् सुसमाहितः ।
 तैलपूर्णं कटाहे वा द्रोण्यां वा शययेन्नरम् ॥२८॥
 सुषलेनोत्क्षिपेत् कक्षामंससन्धौ विसहते ।
 स्थानस्थितञ्च बध्नीत स्त्रस्त्रिकेन विषक्ष्णम् ॥२९॥
 कौर्परन्तु तथा सन्धिं ङ्गुष्ठे बानुमार्जयेत् ।
 अनुसृज्य ततः सन्धिं पीडयेत् कूर्परान्मुक्तम् ॥३०॥
 प्रसार्याकुञ्चयेच्चैनं स्निहयेत्तच्च दापयेत् ।

एव आनुनि गुल्फे च मण्डिवन्धे च कारयेत् ॥११॥

उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः ।

बन्धीयादामतैलेन परिषेकञ्च कारयेत् ॥१२॥

प्राग्गोमयमय पिण्ड धारयेन्मृण्मय ततः ।

हस्ते जातबले चापि कुर्यात्पाषाणधारणम् ॥१३॥

सञ्चसुचमयेत् स्विन्नमक्षक सुषलेन तु ।

तथोन्नत पीडयेच्च बन्धीयाद्वाटमेव च ॥१४॥

ऊरुवद्वापि कर्तव्यं बाहुभग्नचिकित्सितम् ।

धीवाया तु विवृत्तायां प्रविष्टायामधोऽपि च ॥१५॥

अवटावय हन्वोश्च प्रगृह्योन्नमयेन्नरम् ।

तथा कुशान् समं दत्त्वा वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥१६॥

उत्तान शाययेच्चैनं सप्तरात्रमतन्द्रित ।

हन्वस्थिनी समानीय हनुसन्धौ विसहते ॥१७॥

स्वेदयित्वा स्थिते सम्यक् पञ्चाङ्गीं वितरेद्विषक् ।

वातघ्नमधुरैः सर्पिः सिद्ध नस्ये च पूजितम् ॥१८॥

अमग्नांश्चलितान् दन्तान् सरक्तानवपीडयेत् ।

तरुणस्य मनुष्यस्य शीतैरास्त्रेपयेद्दहिः ॥१९॥

सिक्ताम्बुभिस्ततः शीतैः सन्धानीयैरुपाचरेत् ।

उत्पलस्य च नालेन क्षीरपानं विधीयते ॥२०॥

क्षीर्णस्य तु मनुष्यस्य वर्जयेच्चलितान् द्विजान् ।

नासां सर्वां विवृत्ता वा ऋज्वीं कृत्वा शलाकया ॥२१॥

पृथङ्नासिकयोर्नाडौ द्विमुख्यौ सम्यवेष्टयेत् ।

ततः पट्टेन संवेष्ट्य घृतसेकं प्रदापयेत् ॥२२॥

भग्नं कर्णञ्च बन्धीयात् समं कृत्वा घृतप्लुतम् ।

सद्य क्षतविधानञ्च तत पश्चात्समाचरेत् ॥४३॥
 मसुलुङ्गादिना भिन्ने कपाले मधुसर्पिषी ।
 दत्त्वा ततो निबध्नीयात्समाह्वय पिवेद् दृढतम् ॥४४॥
 पतनादभिघाताद्वा शूनमङ्ग यदक्षतम् ।
 शीतान् प्रदेहान् सेकाच्च भिषक् तस्यावधारयेत् ॥४५॥
 अथ जङ्घोरभग्नानां कपाटशयन हितम् ।
 कीलका बन्धनार्थञ्च पञ्च कार्या विजानता ॥४६॥
 यथा न चलन तस्य भग्नस्य क्रियते तथा ।
 सन्धेरुभयतो द्वौ द्वौ तले चैकश्च कीलकः ॥४७॥
 श्रोण्या वा पृष्ठवशे वा वक्षस्य कक्षयोस्तथा ।
 भग्नसन्धिविमोक्षेषु विधिमेनं समाचरेत् ॥४८॥
 सन्धींश्चिरविमुक्तास्तु स्निग्धान् स्निग्धान्मृदूकृतान् ।
 उत्तैर्विधानैर्बुद्ध्या च सम्यक् प्रकृतिमानवेत् ॥४९॥
 काण्डभग्ने प्ररुढे तु विषमोत्प्लवणसहिते ।
 आपोथ्य शमयेद्भग्न ततो भग्नवदाचरेत् ॥५०॥
 कल्पयेन्निर्गत शुष्क व्रणान्तेऽस्थि समाहित ।
 सन्ध्यन्ते वा क्रिया कुर्यात्सत्रणे व्रणभग्नवत् ॥५१॥
 जङ्घ्रिकाये तु भग्नानां मस्तिष्य कर्णपूरणम् ।
 घृतपान हित नस्य प्रशाखास्त्रतुवासनम् ॥५२॥
 अत जङ्घ्रिं प्रवक्ष्यामि तैल भग्नस्य साधकम् ॥५३॥
 रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ।
 दिवा दिवा शोषयित्वा गवा क्षीरेण भावयेत् ॥५४॥
 तृतीय सप्तरात्र वा भावयेन्मधुकांम्बुना ।
 ततः क्षीरे पुन पीतान् सुशुष्काञ्चूर्णयेद्भिषक् ॥५५॥

काकोल्यादि सयध्याह्न मज्जिष्ठा सारिवां तथा ।
 कुष्ठ सर्जरसं मासी सुरदारु सचन्दनम् ॥५६॥
 शतपुष्पाञ्च सञ्चूर्णं तिलचूर्णेन योजयेत् ।
 पीडनार्थञ्च कर्त्तव्यं सर्वगन्धशृत पयः ॥५७॥
 चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेद्भिषक् ।
 एलामशुमती पत्र जीवक तमर तथा ॥५८॥
 रोध्र प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुसारिणम् ।
 सैरेयक क्षीरशुक्लामतन्तां समधूलिकाम् ॥५९॥
 पिष्ट्वा शृङ्गाटकञ्चैव पूर्वोक्तान्यौषधानि च ।
 एभिस्तद्विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥६०॥
 एतत्तैलं सदा पथ्य भग्नानां सर्वकर्मसु ।
 आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषे तथार्दिते ॥६१॥
 मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।
 वाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥६२॥
 पथ्य पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने ।
 ग्रीवास्कन्धोरसा वृद्धिरमुनैवोपजायते ॥६३॥
 सुखञ्च यज्ञप्रतिमं ससुगन्धिसमीरणम् ।
 गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥६४॥
 राजार्द्धमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामिव विचक्षणैः ।
 त्रपुञ्जाक्षप्रियालानां तैलानि मधुरैः सह ॥६५॥
 वसा दत्त्वा यथाशक्तं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
 रूहेहोत्तममिन् वाशु कुर्याद्भग्नप्रसाधनम् ॥६६॥
 पानाभ्यञ्जनस्थेषु रूग्णैर्मणं सेचने ।
 बलभर्त्तनं श्वापाकं र्त्तनं तथा भिषक् ॥६७॥

पक्वमाससिरास्त्रायु तद्धि कृच्छ्रेण सिध्यति ।
 भग्न सन्धिमनाविद्धमहीनाङ्गमनुत्त्वणम् ।
 सुखचेष्टाप्रचारञ्च संहितं संम्यगादिशेत् ॥६८॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।
 आमाशयगते वाते हृदयित्वा यथाक्रमम् ।
 देय षड्धरणो योगः सप्तरात्र सुखाम्बुना ॥१॥
 चित्रकेन्द्रयत्रे पाठा कटुकातिविषाभया ।
 वातव्याधिप्रशमनो योगः षड्धरणः स्मृतः ॥२॥
 पक्वाशयगते चापि देय स्नेहविरचनम् ।
 वस्तय शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥३॥
 कार्थ्यो वस्तिगते चापि विभिर्बन्धविशोधनः ।
 श्रोत्रादिषु प्रकुपिते कार्थ्यश्चानिलहा क्रमः ॥४॥
 स्नेहाभ्यङ्गोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च ।
 त्वङ्मासासृक्सिरा प्राप्ते कुर्याच्चासृग्विमोक्षणम् ॥५॥
 स्नेहोपनाहाग्निकर्मबन्धनोन्मर्दनानि च ।
 स्नायुसन्ध्यस्थिसम्प्राप्ते कुर्याद्वायावतन्द्रितः ॥६॥
 निरुद्धेऽस्थनि वा वायो पाणिमन्येन दारिते ।
 नाडीं दत्त्वास्थनि भिषक् चूषयेत्पवनं बली ॥७॥
 शुक्रप्राप्तेऽनिले कार्थ्यं शुक्रदोषचिकित्सितम् ।
 अवगाहकुटीकर्षुप्रस्तराभ्यङ्गवस्तिभिः ॥८॥
 जयेत्सर्वाङ्गज वात सिरामोचैश्च बुद्धिमान् ।
 एकाङ्गगच्च मतिमान् शृङ्गैश्चावस्थित जयेत् ॥९॥

बलासपित्तरक्तैस्तु ससृष्टमविरोधिभिः ।
 सुप्तिवाते त्वसृष्टोच्च कुर्यात् तु बहुशो भिषक् ॥१०॥
 दिह्याच्च लवणागारधूमैस्तैलसमन्वितैः ।
 पञ्चमूलीशृत क्षीर फलान्क्तो रस एव च ॥११॥
 सुस्निग्धो धान्ययूषो वा हितो वातविकारिणाम् ।
 काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वास्त्रद्रव्यसञ्चुतः ॥१२॥
 सानूपोदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः ।
 सुखोष्ण स्पष्टलवण शाल्वणः परिकीर्तितः ॥१३॥
 तेनोपनाहः कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम् ।
 कुञ्चमान रुजात्तं वा गात्रं स्तब्धमथापि वा ॥१४॥
 गाढं पट्टैर्निबध्नीयात् क्षौमकार्पासकौर्णिकैः ।
 विडालनकुलोद्वाणा चर्मगोण्या मृगस्य वा ॥१५॥
 प्रवेशयेद्वा स्वभ्यक्त शाल्वणेनोपनाहितम् ।
 स्कन्धवक्षस्त्रिकप्राप्तं वायुमन्यागतं तथा ॥१६॥
 वमनं हन्ति नस्यच्च कुशलेन प्रयोजितम् ।
 शिरोगतं शिरोवस्तिर्हन्ति वासृग्विमोक्षणम् ॥१७॥
 स्नेहमात्रासहस्रान्तु धारयेत् तत्र योगतः ।
 सर्वाङ्गगतमेकाङ्गस्थितं वापि समीरणम् ॥१८॥
 रुणहि केवली वस्तिर्वायुवेगमिवाचलः ।
 स्नेहस्नेदस्तथाभ्यङ्गो वस्तिः स्नेहविरेचनम् ॥१९॥
 शिरोवस्तिः शिरस्नेहो धूमः स्त्रैहिक एव च ।
 सुखोष्ण स्नेहगण्डूषो नस्य स्त्रैहिकमेव च ॥२०॥
 रसा क्षीराणि मांसानि स्नेहाः स्नेहान्वितञ्च यत् ।
 भोषणानि फलान्क्तानि क्षिग्धानि लवणानि च ॥२१॥

सुखीणाश्च परीषेकस्तथा सवाहनानि च ।

कुङ्कुमागुरुपत्राणि कुष्ठैलातगराणि च ॥२२॥

कौशेयीर्णिकरोमाणि कार्पासानि गुरुणि च ।

निवातातपयुक्तानि तथा गर्भगृहाणि च ॥२३॥

मृद्वी शय्याग्निसन्तापो ब्रह्मचर्यं तथैव च ।

समासेनैवमादीनि योज्यान्यनिलरोगिषु ॥२४॥

त्रिवृद्दन्तीसुवर्णचूरीसप्तलाशङ्खिनीत्रिफलाविडङ्गाना-
मक्षसमा कल्का विल्वमात्र कल्कास्तिल्वकमूलकम्प्ल-
कयोस्त्रिफलारसदधि पात्रे द्वे द्वे छृतपात्रमेक तदैकध्य
ससृज्य विपचेत्तिल्वकसर्पिरेतत् स्नेहविरेचनमुपदिशन्ति
वातरोगिषु । तिल्वकविधिरेवाशोकरम्यकयोर्द्रष्टव्य ॥२५॥

तिलपरिपीडनोपकरणकाष्ठान्याहृत्यानल्पकालं तैलप-
रिपीतान्यणूनि खण्डशः कल्पयित्वावक्षुद्य महति कटाहे
पानीये आप्लाव्य काथयेत्ततः स्नेहमम्बुपृष्ठाद् यदुदेति तत्
सरकपाण्योरन्यतरेणादाय वातघ्नौषधप्रतीवापञ्च स्नेह-
पाककल्पेन विपचेदेतदणुतैलमुपदिशन्ति वातरोगिषु
अणुभ्यस्तैलद्रव्येभ्यो निष्पाद्यत इत्यणुतैलम् ॥२६॥

अथ महापञ्चमूलकाष्ठैर्बहुभिरवदह्यावनिप्रदेशमसित-
मुषितमेकरात्रमुपशान्तेऽग्नावपोह्य भस्म निवृत्ता भूमि
विदारिगन्धादिसिद्धेन तैलघटशतेन तुल्यपयसाभिषिञ्चैक-
रात्रमवस्थाप्य ततो यावती मृत्तिका स्निग्धा स्यात्तामा-
दायोष्णोदकेन महति कटाहेऽभ्यासिञ्चेत्तत्र यत्तैलमुत्तिष्ठे-
त्तत्पाणिभ्या पथ्यादाय खनुगुप्तं निदध्यात् । ततस्तैल
वातहरीषधकायनासरसक्षीराब्जभागसहजैश्च स्रद्धस्यपात्र

विपचेद्यावता कालेन शक्नोति पक्तुं प्रतिवापश्चात् हैनवता
 टक्षिणापथगाश्च गन्धा वातघ्नानि च तस्मिन् सिध्यति
 शङ्खानाश्चापयेद् दुन्दुभि घातयेच्छत्रं धारयेद् बालव्यजनैश्च
 वीजयेद् ब्राह्मणसहस्रं भोजयेत् तत्साधु सिद्धमवतार्य
 सौवर्णं राजते मृगमये वा पात्रे खनुगुप्तं निदध्याटेतत्
 सहस्रपाकमप्रतिवारवर्यं राजाहं तैलमेव भागमतवि-
 पक्तुं शतपाकम् ॥२७॥

गन्धर्वहस्तककुष्कनक्तमालाटरूपकपूतीकारग्वधचित्त-
 कादीनां पत्राण्यार्द्राणि लवणेन सहोद्बलेऽवक्षुद्य स्नेहघटे
 प्रक्षिप्यावलिप्य गोशक्न-
 दि येदेतत् स्नेहलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु । पत्रलवणम् ॥२८॥

एव स्रुहीकाण्डवार्त्ताकुशियुलवणानि सङ्क्षुद्य घट
 पूरयित्वा सर्पिस्तैलवसामज्जभिः प्रक्षिप्यावलिप्य गोशक्न-
 दि येदेतत् स्नेहलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु । काण्ड-
 लवणम् ॥२९॥

गण्डीरपलाशकुटजविल्वार्कस्रुक्षपामार्गपाटलापारिभद्र-
 कनादेयीक्षणागन्धानीपनिर्देहन्यटरूपकनक्तमालक-पूतिक-
 हहतीकण्टकारिकाभक्तातकेडुटीवैजयन्ती-कदलोवर्षाभूङ्गी-
 वेरक्षुरकेन्द्रवारुणीश्चेतमोक्षकाशोका इत्येव वर्गं समूलपत्र-
 शाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह ससृष्ट पूर्ववद्गन्धा चारक-
 ल्पेन परिस्त्राव्य विपचेदेतत् प्रतिवापश्चात् हिङ्गादिभिः
 पिप्पल्यादिभिर्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं वातरोगेषु गुल्म-
 प्लोहाग्निषङ्गाजोर्णार्शोऽरोचकार्त्तानां कासादिभिरुपद्रु-
 तानां क्षीपदिशन्ति पानभोजनं भवति ॥३०॥

भवति चात्र ।

जिघ्र्क्ष्णानादुष्णभावातोपागाश्च विपाचतात् ।

लक्ष्णारपाचनश्चेद वातरोगेषु शस्यते ॥१॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो महावातव्याविचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

द्विविध वातशोणितमुत्तममदशाद्वेत्येके भावन्ते तत्तु
स सम्यक् । कुष्ठवदुत्तान भूत्वा कालान्तरेण अवगाढीभवन्ति ।
तस्मान्न द्विविधम् ॥१॥

तत्र बलवद्विग्रहादिभिः प्रकुपितस्य वायोर्गुरुणाध्य-
शनशीलस्य प्रदुष्ट शोणित मार्गमावृत्य वातेन सहैकीभूत
युगपद्वातरक्तनिमित्ता वेदना जनयतीति वातरक्तं तत्
तु पूर्वं हस्तपादयोरवस्थानं कृत्वा पश्चाद्देहं व्याप्नोति । तस्य
पूर्वरूपाणि तोदटाहकण्डूशोफस्तम्भत्वक्पाक्यसिरास्त्रायु-
धमनिस्यन्दनसर्पिर्दोर्भक्ष्यानि श्यावरक्तमण्डलोत्पत्तिश्चा-
कस्मात्पाणिपादतलाङ्गुलिगुल्फप्रभृतिषु । तत्राप्रतिका-
रिणोऽपचारिणश्च रोगो व्यक्तस्तस्य लक्षणमुक्तं तत्राप्रति-
कारिणो वैकल्यं भवति ॥२॥

भवति चात्र ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

स्थूलानां सुखिनां चापि वातरक्तं प्रकुप्यति ॥३॥

तत्र प्राणमासन्नयपिपासाज्वरमूर्च्छाश्वासकासस्तम्भा-
रोचकादिपाकविसरणसङ्घेचनैरनुपद्रुतं बलवन्तमात्मबन्त-
मुपकरणवन्तं चोपक्रमेत् ॥४॥

तत्रादावेव बहुवातरुचस्त्वानाङ्गादृते मार्गावरणाद् दुष्ट-
शोणितमसकृदल्पाल्पमवसिञ्चेद्वातकोपमयात्ततो वमना-
दिभिरुपक्रमैरुपपाद्य प्रतिसृष्टभक्त वातप्रबले पुराण-
दृत पाययेद्जाक्षीर चार्द्धतैल मधुकाचयुक्त शृगालविन्ना-
सिद्ध वा शर्करामधुमधुर शुण्ठीशृङ्गाटककशेरुकसिद्ध
वा । श्यामारास्त्रासुषवीशृगालविन्नापीलुशतावरीश्वदद्रा-
दिपञ्चमूलीसिद्ध वा । द्विपञ्चमूलीकाथाष्टगुणसिद्धेन च
पयसा मधुकमेषशृङ्गीश्वदद्रासरलभद्रदारुवचासुरभिकल्क-
प्रतीवाप तैल पाचयित्वा पानादिषूपयुञ्जीत शतावरी-
मयूरकमधुकक्षीरविदारीबलातिबलाढ्यपञ्चमूलीकाथसिद्ध
वा काकोल्यादिप्रतिवाप बलातैल शतपाकश्चेति । वात-
हरमूलसिद्धेन च पयसा परिषेचनमस्त्रेण वा कुर्वीत ।
यवमधुकैरण्डतिलवर्षाभूभिर्वा प्रदेह, कार्य्य ॥५॥

तत्र चूर्णितेषु यवगोधूमतिजमुद्गमाषेषु प्रत्येकश
काकोली-क्षीरकाकोली-जोवकर्षभकबलातिबलाविसृष्टणा-
लशृगालविन्नामेष शृङ्गीपियालशर्कराकशेरुक सुरभिवचाक-
ल्कमिश्रेषूपनाहार्थं सर्पिस्तैलवसामज्जदुग्धसिद्धा, पञ्च
पायसा व्याख्याता, सैहिकफलसारोत्कारिका वा । चूर्णि-
तषु यवगोधूमतिलमुद्गमाषेषु विचित्रमत्स्यपिशितवेशवारी
वा । विल्वपेशिकातगरदेवदारुसरस्त्रारास्त्राहरेणुकुष्ठशत-
पुष्पासुरादधिमसुयुक्त उपनाह । मातुलुङ्गास्त्रसेन्धवदृत-
मिश्रो मधुशिशुमूलमालेपे तिलकल्कश्चेति वातप्रबले ॥६॥

पित्तप्रबले द्राक्षारेवतकट्फलपयस्यामधुकचन्दनकाश्म-
र्यकषाय शर्करामधुमधुर पाययेत् । शतावरीमधुकपटोल-

त्रिफलाकटुरोहिणिकषाय गुडूचोक्षाय वा पित्तज्वरहर-
चन्दनादिकषाय शर्करामधुमधुर तित्तकषायसिद्ध वा
सर्पिः ॥७॥

विसृणालभद्रश्रियपद्मककषायेणार्द्धचीरेण परिषेक' ।
चीरेक्षुरसमधुशर्करातण्डुलोदकैर्वा द्राक्षेलुकषायमिश्रैर्मसु-
मधुधान्याम्नैर्जीवनीयसिद्धेन वा सर्पिषाभ्यङ्ग ॥८॥

शतधीतघृतेन वा काकोल्यादिकल्कविपक्वेन वा
सर्पिषा शालिषष्टिकनलवज्जुलतालीशशृङ्गाटक गलोद्यगौ-
रीगैरिकशैवलपद्मकपद्मपत्रप्रभृतिभिर्धान्याम्नपिष्टैः प्रदेहो
घृतमिश्र' । वातप्रबलेऽप्येष सुखोष्ण प्रदेहः कार्य' । रक्त-
प्रबलेऽप्येव बहुशश्च शोणितमवसेचयेत् शीततमाश्च प्रदेहा
कार्या इति ॥९॥

श्लेष्मप्रबले त्वामलकहरिद्राकषाय मधुमधुर {पाययेत् ।
त्रिफलाकषाय वा मधुकशृङ्गवेरहरीतकीतित्तरोहिणीकल्क
वासचौद्रमूत्र तोयेन गुडहरीतकीं वा भक्षयेत् ॥१०॥

तैलमूत्रचारोदकसुराशुक्तकफघ्नौषधनि काथैः परिषेक ।
आरग्वधादिकषायैर्वोष्णैः । मसुमूत्रसुराशुक्तमधुकसारिवा-
पद्मकसिद्धं वा घृतमभ्यङ्ग' । तिलसर्षपातसीयवचूर्णानि
श्लेष्मातककपित्तमधुशिशुमिश्राणि चारमूत्रपिष्ट. प्रदेह
॥११॥

श्वेतसर्षपकल्क तिलाश्वागन्धाकल्क प्रियालसेलुक-
पित्तत्वक्कल्क. मधुशिशुपुनर्नवाकल्कः व्योषतिक्तापृथक्-
पर्णीवृहतीकल्क इत्येते पञ्च प्रदेहा सुखोष्णाः चारोदक
पिष्टा. ॥१२॥

शालपर्णीं पृश्निपर्णीं बृहत्थी वा क्षीरपिष्टास्तर्पण-
मित्रा । ससर्गे सन्निपाते च क्रियार्पथमुक्तं मित्रं कुर्व्यात्
॥१३॥

सर्वेषु गुडहरीतकीं वा सेवेत पिप्पलीर्वा क्षीरपिष्टा
वारिपिष्टा वा पञ्चाभिहृद्या दम्भाभिहृद्या वा पिबेत् क्षीरै-
दनाहारो दशरात्र भूयश्चापकर्षयेदेव यावत्पञ्चदश चेति
तदेतत्पिप्पलीवर्द्धमानक वातशोणितविषमज्वरारोचक-
पाण्डुरोग प्रीहोदराग्निः-कासश्वासशोफशोषाग्निसादहृद्रो-
गोदराण्युपहन्ति ॥१४॥

जीवनीयप्रतीवाफ सर्पिं पयसा पाचयित्वाऽभ्यञ्जेत्
॥१५॥

सहासहदेवाचन्दनमूर्वांमुस्ताप्रियालशतावरीकशेरुप-
ञ्जकमधुकशतपुष्पाकुष्ठानि क्षीरपिष्टं प्रदेहो घृतमण्डयुक्तः
॥१६॥

सैरेयंकाटरूपकबलातिबलाजीवन्तीसुषवीकल्को वा
हृत्क्षीरपिष्ट ॥१७॥

काश्मर्यमधुकतपणकल्को वा मधूच्छिष्टमक्षिठासर्जर-
ससारिवाक्षीरसिद्धं पिण्डतैलमभ्यङ्ग ॥१८॥

सर्वेषु च पुराणघृतमामलकरसविपक्तं वा पानार्थं ।
जीवनीयसिद्धं परिषेकार्यं काकोल्यादिकाथकल्कसिद्धं
वा सुषवीकाथसिद्धं वा कारवेङ्गककाथमात्रसिद्धं वा ।
बलातैलं वा परिषेकावगाहवस्तिभोजनेषु शालिषष्टिकय-
वगोधूमात्रमनघं भुञ्जीत पयसा जाङ्गलरसेन वा मुह्ययूषेण
वानज्जेन ॥१९॥

शोणितमोक्षञ्चाभीक्ष्ण कुर्वीत । उच्छ्रितदोषे च
अमनविरेचनास्थापनानुवासनकर्म कर्तव्यम् ॥२०॥

भवन्ति चात्र ।

एवमाद्यै क्रियायोगैरचिरोत्पतित सुखम् ।

वातासृक् साध्यते वैद्यै र्थ्याप्यते तु चिरोत्थितम् ॥२१॥

उपनाहपरीषेकप्रदेहाभ्यञ्जनानि च ।

शरणान्यप्रवातानि मनोज्ञानि महान्ति च ॥२२॥

सृद्गुण्ठीपधानानि शयनानि सुखानि च ।

वातरक्ते प्रशस्यन्ते सृदुसवाहनानि च ॥२३॥

व्यायाम मैथुन कोपमुष्णान्मलवणाशनम् ।

दिवास्वप्नभभिष्यन्दि गुरु चात्र विवर्जयेत् ॥२४॥

अपतानकिनमस्रस्ताक्षमवक्रऋवमस्तब्धमेद्रमस्त्रेदन-
मवेपनमप्रलापिनमखट्वापातिनमवहिरायामिनं चोप-
क्रमेत् ॥२५॥

तत्र प्राप्तेव स्नेहाभ्यक्त स्विन्नशरीरमवपीडनेन तीक्ष्ण-
नोपक्रमेत् शिरःशुद्ध्यर्थम् । अनन्तरञ्च विदारिगन्धादि
क्वाथैः स्रस्र क्षीरदधिपक्व सर्पिरच्छ पाययेत् तथा हि
नातिमात्रं वायुः प्रसरति । ततो भद्रद्रावादिवातघ्नगण-
माहृत्य सयवकोलकुलत्थसानूपौदकमासं पञ्चवर्गमेकतः
प्रक्वाथ्य तमादाय कषायमग्नक्षीरै सहोन्मिश्र सर्पिस्त्रैल-
वसामज्जभिः सह विपचेत्सधुरकप्रतीवाप तदेतन्नैवृतमप-
तानकिना परिपेक्षावगाहाभ्यङ्गपानभोजनानुवासननस्त्रेषु
विदध्यात् । यथोक्तैश्च स्वेदविधानैः स्वेदयेत् । बलीयसि
वाते सुखोष्णमुग्रबुराकावर्णं कूपे निदध्यादासुखात् ।

तप्ताया वाङ्गारचुक्ताया तप्ताया वा शिलाया सुरापरिषि-
क्ताया पलाशदलच्छन्दाया शाययेत् । कृमरावेशवारपाय-
सैर्वा स्नेदयेत् ॥२६॥

मूलकीरूवूकस्फूर्जार्जकार्कसप्तलाशद्विनीस्वरससिद्ध-
तैलमपतानकिना परिषेकादिषूपयोज्यम् । अभुक्तवता
पीतमस्त दधिमरिचवचायुक्तमपतानक हन्ति तैलसर्पि-
र्वसाक्षीद्राणि च । एतच्छुद्धवातापतानकविधानमुक्त
समष्टे समष्टे कर्तव्यम् । वेगान्तेषु चावपीड दद्यात् ।
ताम्रचूडकर्कटकृष्णमल्लिशिशुमारवराहवसाद्यासेवेत । क्षी-
राणि वा वातहरसिद्धानि यवकीलकुलत्थमूलकदधि-
घृततैलसिद्धा वा यवागूं स्नेहविरेचनास्थापनानुवासनैश्चैन
दशरात्राहतवेगमुरक्रमेत् । वातव्याधिचिकित्सित चावे-
क्षेत रक्षा कर्म च कुर्यादिति ॥२७॥

पक्षाघातोपद्रुतमस्नानगात्र सरुजमात्मवन्तमुपकरण-
वन्त चोपक्रमेत् । तत्र प्रागेव स्नेहस्नेदोपपन्न सृदुना
शोधनेन सशोभ्यानुवास्यास्याप्य च यथाकालमाक्षेपकवि-
धानेनोपचरेत् । वैशेषिकश्चात्र मस्तिष्कशिरोवस्तिष्ठाण-
तैलमभ्यङ्गार्थं शास्त्रणमुपनाहार्थं बलातैलमनुवासनार्थं ।
एवमतन्द्रितस्त्रीश्चतुरो वा मासान् क्रियापथमुपसेवेत
॥२८॥

मन्यास्तम्भेऽप्येतदेव विधानं विशेषतो वातस्नेहहरैर्न-
स्त्रैरुक्षस्त्रैर्द्वयोपचरेत् ॥२९॥

अपतन्त्रकातुर नापतर्पयेत् । वमनानुवासनास्थाप-
नानि न निषेवेत । वातस्नेहोपद्रुद्धोच्छास तीक्ष्णै ग्रन्था-

धनैर्मौक्तयेत् । तुम्बुरुपुष्कराह्वहिङ्गुस्तवेतसपथ्यालवणत्रय
बवक्काथेन पातु प्रयच्छेत् । पथ्याशतार्धे सौवर्चलद्विषले
चतुर्गुणे वर्यासि सर्पि प्रस्थसिद्ध वातश्चेन्मापनुच्च कर्म
कुर्यात् ॥३०॥

अर्दितातुर बलवन्त्यमुपकरन्वन्तश्च वातव्याधिविधा-
नेनोपचरेद्देशेषिकैश्च मस्तिष्कशिरोवस्तिनस्यधूमोपनाह-
स्नेहनाडीस्त्रिदादिभिः । ततः सटण महापञ्चमूल कालो-
ल्यादि विदारिमन्धादिमौदकानूपमांस तथैवौदककन्दाश्च
सहृत्त्व द्विगुणोदके क्षीरद्रोणे नि काथ्य पादावशिष्टमवतार्य
परिस्राव्य तैलप्रस्थेनोन्मिश्र्य पुनरगनावधिशयेत् । तत-
स्तैल क्षीरानुगतमवतार्य शीतीभूतमभिमथ्नीयात् । तत्र य
स्नेह उत्तिष्ठेत् तमादाय मधुरौषधसहाक्षोरयुक्त विपचेत् ।
तत् क्षीरतैलमर्दितातुराणां पानाभ्यङ्गादिषूपयोज्यम् ।
तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरक्षितर्पणमिति ॥३१॥

गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिर खञ्जपङ्गुलत्रातकण्टकपाद-
दाहपादहर्षावबाहुकवाधिर्यधमनीगतवातरोगेषु यथोक्त
यथोद्देशश्च सिराव्यध कुर्यादन्यत्रावबाहुकादातव्याधि-
चिकित्सितं चावेक्षेत ॥३२॥

कर्णशूले तु शृङ्गवेररस तैलमधुसंस्पृष्ट सैन्धवोपहितं
सुखोष्ण कर्णे दद्यादजामूत्रं मधुतैलानि वा मातुलुङ्ग-
दाडिमतिन्तिडीकस्वरसमूवसिद्धं तैलं शक्तसुरातक्रमूत्र-
लवणसिद्धं वा । नाडीस्त्रिदैश्च स्त्रिदयेत् । वातव्याधिवि-
क्षित्सा चावेक्षेत । भूयश्चोत्तरे वक्ष्याम ॥३३॥

तूष्णीप्रतूष्णी स्नेहलवणमुदकी पाययेत् । पिप्पल्या-

दिचूर्णं वा हिङ्गुयवक्षारप्रगाढ वा सपिर्वस्तिभिश्चैनमुप-
क्रमेत् ॥३४॥

आधाने त्वपतर्पणपाणितापदीपनचूर्णफलवर्तिक्रिया-
पाचनीयवस्तिभिरुपाचरेत् । लङ्घनानन्तरं चान्नकाले
धान्यकजीरकादिदीपनसिद्धान्यन्नानि । प्रत्याधाने छर्दन-
पतर्पणदीपनानि कुर्यात् ॥३५॥

अष्टीलाप्रत्यष्टीलयोगुल्माभ्यन्तरविद्रुधिवत् क्रियाविभाग
इति ॥३६॥

हिङ्गु त्रिकटुवचाजमोदाधन्याजगन्धादाडिमनिन्तिडी-
कपाठाचित्रकयवक्षारसैन्धवविडसीवर्चल-स्वर्जिकापिप्पली-
मूलान्मवेनससठीपुष्करभूलहपुष्पाचव्याजाजीपव्याञ्चूर्णयि च
मातुलुङ्गास्तेन बहुय परिभाव्याक्षमात्रा गुटिका कारयेत् ।
ततः प्रातरकैका वात विकारी भक्षयेत् । अथैष योगः कास-
श्वासगुल्मोदरारोचकहृद्रोगाधानपार्श्वोदरवस्तिशूलानाह-
मूत्रकच्छ्मोहार्गस्तूणीप्रतूणीरपहन्ति ॥३७॥

भवन्ति चात्र ।

कैवल्यो दोषयुक्तो वा धातुभिर्वा वृत्तोऽनिलः ।

विज्ञेयो लक्षणोद्वाभ्या चिकित्सा वाऽविरोधतः ॥३८॥

रुजावन्तं घनं शीतं शोफं मेदोयुतोऽनिलः ।

करोति यस्य तं वैद्यं शोधयत् समुपाचरेत् ॥३९॥

कफमेदोवृत्तो वायुर्यदोरुः प्रतीयद्यते ।

तदाङ्गमर्दशैथिल्यरोमहर्षरुजाज्वरैः ॥४०॥

निद्रया चादिती स्तब्धौ शीतलावप्रचेतनौ ।

गुरुकावस्थिरावरू न स्वाविव च मन्यते ॥४१॥

तमूरुस्तम्भमित्याहुराव्यवातमथापरे ।

स्नेहवर्जं पिबेत्तत्र चूर्णं षड्धरणं नरः ॥४२॥

हितमुष्णाम्बुना तद्वत्पिप्पल्यादिगणैः कृतम् ।

लिह्याद्वा त्रैफलं चूर्णं दौद्रेण कटुकान्वितम् ॥४३॥

मूत्रैर्वा गुग्गुलुं श्रेष्ठं पिबेद्वापि शिलाजतु ।

ततो हन्ति कफाक्रान्तं समेदस्कं प्रमञ्जनम् ॥४४॥

हृद्रोगमरुचिं गुल्मं तथाभ्यन्तरविद्रधिम् ।

सञ्चारमूत्रस्रोताश्च रुचाण्युत्सादनानि च ॥४५॥

कुर्त्याद्दिह्याच्च मृत्राब्जैः करञ्जफलसर्षपैः ।

भोज्या. पुराणश्यामाककीद्रवोद्दालमालय ॥४६॥

शुष्कमूलकयूषेण पटोलस्य रसेन वा ।

जाङ्गलैरष्टतैर्मासैः शाकैश्चालवणैर्हितैः ॥४७॥

यदाऽस्याता परिचीर्य भूयिष्ठे कफमेदसौ ।

तदा स्नेहादिकं कर्म पुनरत्रावचारयेत् ॥४८॥

सुगन्धिं सुलघुं सूक्ष्मस्तीक्ष्णं कटुकोरसं ।

कटुपाकं सरो हृद्यो गुग्गुलुं स्निग्धपिप्पिलं ॥४९॥

स नवो वृंहणो वृथ पुराणस्त्वपकर्षणः ।

तैक्ष्ण्योष्णप्राक्कफवातघ्नः सरत्वात्मलपित्तनुत् ॥५०॥

सौगन्ध्यात् पूतिकोष्ठघ्नः सौक्ष्मप्राञ्चानलदीपनः ।

तस्मात्तस्त्रिफलादार्वापटोलकुशवारिभिः ॥५१॥

पिबेदावाप्य वा मूत्रैः चारैरुष्णोदकेन वा ।

जीर्णे यूषरसक्षीरैर्भुञ्जानो हन्ति मासतः ॥५२॥

शुल्कं मेहमुदावर्त्तमुदरं सभगन्दरम् ।

क्षामिकण्डूद्विचित्रिघ्नाण्यर्बुदग्रन्थिमेव च ॥५३॥

नाद्याव्यावातख्ययुकुडदुष्टव्रणाय स' ।

कोष्ठसन्ध्यस्थिग वायु वृक्षमिद्राशनिर्यथा ॥५४॥

षष्ठोऽध्याय' ।

अथातोऽर्शसा चिकित्सितं व्याख्यास्याम ।

चतुर्विधोऽर्शसा साधनोपाय । तद्यथा । भेषज चारो-
ऽग्नि शस्त्रमिति । तत्राचिरकालजातान्यल्पदोषलिङ्गीप-
द्रवाणि भेषजसाध्यानि सुदुप्रसृतावगाढान्युच्छ्रितानि
चारिण । कर्कशस्थिरपृथुकठिनान्यग्निना । तनुमूलान्यु-
च्छ्रितानि क्लीदवन्ति च शस्त्रेण । तत्र भेषजसाध्यानाम-
र्शसामदृष्ट्यानाञ्च भेषज भवति । चाराग्निशस्त्रसाध्यानान्तु
विधानमुच्यमानमुपधारय ॥१॥

तत्र बलवन्तमातुरमशीभिरुपद्रुतमुपस्निग्ध परिस्विन्न-
मनिलवेदनाभिवृद्धिप्रशमार्थं स्निग्धमुष्णमल्पमन्नं द्रवप्राय
भुक्तवन्तमुपवेश्य समृते शुची देशे साधारणे व्यभे काले
समे फलके शय्याया वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्सङ्गे निषण्-
पूर्वकायमुत्तानं किञ्चिदुन्नतकटिक वस्त्रकम्बलकोपविष्ट
यन्त्रशाटकेन परिक्षिप्तग्रीवासकथ परिकर्मिभि सुपरिमृ-
हीतमस्यन्दनशरीरं कृत्वा ततोऽस्मिन् घृताभ्यक्तं यन्त्रमृज्ज-
णमुख पात्रौ शनै शनै प्रवाहमाणस्य प्रणिधाय प्रविष्टे
चार्षी वीक्ष्य शलाकयोत्पीड्य पित्तुवस्त्रयोरन्यतरेण प्रसृज्य
चार पातयेत् । पातयित्वा च पाणिना यन्त्रद्वार पिधाय
वाक्छतमात्रमुपेक्षेत । तत प्रसृज्य चारबल व्याधिबल-
ज्ञावेक्ष्य पुनरालेपयेत् । अथार्थं पक्वजाम्बवप्रतीकाशमभि-

समीच्यावसन्नमीषन्नतमुपावर्त्तयेत् । चार प्रक्षालयेद्धान्या-
 स्नेन दधिमस्तुशुक्तफलास्त्रैर्वा । ततो यष्टीमधुकमिश्रेण सर्पिषा
 निर्वाप्य यन्त्रमपनीयोत्याप्यातुरमुष्णोदकोपविष्ट शीता-
 भिरङ्गि, परिषिञ्चेद्दशीताभिरित्येके । ततो निर्वातमा-
 गार प्रवेश्याचारिकमादिशेत् सावशेष पुनर्दहेत् । एवं
 सप्तरात्रात् सप्तरात्रादेकैकमुपक्रमेत तत्र बहुषु पूर्वं दक्षिणं
 साधयेद्दक्षिणादामं वामात् पृष्ठज ततोऽग्रजमिति ॥२॥

तत्र वातक्षेमनिमित्तान्यग्निक्षाराभ्या साधयेत् क्षारे-
 णैव लृदुना पित्तरक्तनिमित्तानि । तत्र वातानुलोम्यमन्न-
 कचिरग्निदीप्तिर्लाघव बलवर्णोत्पत्तिर्जनसुष्टिरिति सम्यग्द-
 ग्धलिङ्गानि । अतिदग्धे तु गुदावदरण दाहो भूर्च्छा ज्वरः
 पिपासा शोषितातिप्रवृत्तिस्तन्निमित्ताश्चोपद्रवा भवन्ति ।
 श्लेष्मात्यव्रणता कण्डूरनिलवैगुण्यमिन्द्रियाणामप्रसादो
 विकारस्य चाशान्तिर्हीनदग्धे ॥३॥

महान्ति च प्राणवतश्छित्त्वा दहेत् । निर्गतानि चात्यर्थं
 दोषपूर्णानि यन्त्रादिना स्नेदाभ्यङ्गस्नेहावगाहोपनाहविस्त्रा-
 वणालिपक्षाराग्निशस्त्रैरुपाचरेत् । प्रवृत्तरक्तानि च रक्तपित्त-
 विधानेन भिन्नपुरीषाणि चातीसारपिधानेन बद्धवर्चासि
 स्नेहपानविधानेनोदावर्त्तविधानेन वा एष सर्वस्थानगत-
 नामर्शसां दहनकल्प ॥४॥

आसाद्य च दर्वीकूर्चकशलाकानामन्यतमेन क्षारं पात-
 येत् । अष्टगुदस्य तु विना यन्त्रेण क्षारादिकर्म प्रयुज्जीत
 सर्वेषु च शालिव्रष्टिकवगोधूमान्न सर्पिं त्रिन्धमृदस्त्रैरेव
 ययसा गिलयूषेण पटोलयूषेण वा यथादोषशक्तैर्वास्तु क

तण्डुलीयकजीवन्युपोदिकाश्वबलावलमूलकपालङ्कासनचि-
स्त्रीचुचूकलायवस्त्रीभिरन्यैर्वा । यच्चान्यदपि स्निग्धमग्नि-
दीपनमर्शोघ्न सृष्टनूतपुरीषञ्च तदुपसेवेत् ॥१॥

दग्धेषु चार्श्वं स्वभ्यक्तोऽनलसन्धुक्षणार्थमनिलप्रकोप-
संरक्षणार्थञ्च क्लेहादीना सामान्यतो विशेषतस्तु क्रियापथ-
मुपसेवेत् । सर्पीषि च दीपनीयवातहरसिद्धानि हिङ्ग्रा-
दिभिश्चूर्णैः प्रतिसृज्य पिवेत् । पित्तार्श्वं सु पृथक्पण्या-
दीना कषायेण दीपनीयप्रतीवाप भद्रदार्वादिपिप्पल्यादि-
सर्पिः । शोणितार्श्वं सु मज्जिष्ठामुरुङ्गादीना कषाये श्लेष्मा-
र्श्वं सु सुरसादीना कषाये सर्पिः । उपद्रवाश्च यथास्वमुपा-
चरेत् ॥६॥

परञ्च यत्नमाख्याय गुटे चाराग्निशस्त्राख्यवचारयेत्
तद्विभ्रमादिषाण्ड्यशोफदाहमदमूर्च्छाटोपानाहातीसारप्र-
वाहणानि भवन्ति मरणं वा ॥७॥

अत ऊर्ध्वं यन्त्रप्रमाणमुपदेक्ष्याम ।

तत्र यन्त्रं लौह दान्तं शङ्खं वाचं वा गोस्तनाकार
चतुरङ्गुलायत पञ्चाङ्गुलपरिणाहं पुंसां षडङ्गुलपरिणाहं
नारीणां तलायतं तद् द्विच्छिद्रं दर्शनार्थमेकं छिद्रमेकं
छिद्रन्तु कर्मणि । एकद्वारे हि शस्त्रचाराग्नीनामतिक्रमो
न भवति । छिद्रप्रमाणन्तु त्र्यङ्गुलायतमङ्गुष्ठोदरपरिणाहं
यदङ्गुलमवशिष्टं तस्यार्द्धाङ्गुलमवस्तादूर्द्धाङ्गुलोच्छ्रितोपरि
वृत्तकर्णिकमेष यन्त्राकृतिसमाप्तः ॥८॥

अत ऊर्ध्वं मशसामालेपान् वक्ष्याम । सुहीचीरयुक्तं
हरिद्राचूर्णमालेपः प्रथमः । कुक्कुटपुरीषगुल्माहरिद्राफि-

प्यलीचूर्णमिति गोमूत्रपित्तपिष्टो द्वितीयः । दन्तीचित्रक-
सुवर्चिकालाङ्गलोकल्को वा गोपित्तपिष्टस्तृतीयः । पिप्प-
लीसैन्धवकुष्ठशिरीषफलकल्कः, सुहोक्षीरपिष्टोऽर्कक्षीरपिष्टः
वा चतुर्थः । कासीसहरितालसैन्धवाश्वमारकविडङ्गपूतीक-
कतवेधनजम्बूकीर्तमारणीदन्तीचित्रकालर्कसुहोप्य सु तैश्च
विपक्रमभ्यञ्जनेनार्थं श्रातयति ॥८॥

अत ऊर्ध्वमदृश्येष्वर्थं सु योगान् पातनार्थं वक्ष्यामः ।
प्रातः प्रातर्गुण्डहरीतकीमासेवेत । ब्रह्मवारी गोमूत्रद्रोण-
सिद्ध वा हरीतकीशत प्रातः । प्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत क्षौ-
द्रेण अपामार्गमूल वा तण्डुलोदकेन सक्षौद्रमहरहः
शनावरीमूलकल्क वा क्षीरेण । चित्रकचूर्णयुक्तं वा सीङ्ग-
पराङ्गम् । भस्मातचूर्णयुक्तं वा सक्तुमन्यमलवणं तक्रेण ।
कलशे वान्तश्चित्रकमूलकल्कावलिप्ते निषिक्तं तक्रमस्त्रमनक-
वा पानभोजनेषूपयुञ्जीत । एष एव भाग्यास्फोतायवान्या-
मलकगुडूचीषु तक्रकल्प ॥९॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकविडङ्गशुण्ठीहरीतकीषु
अथ पूर्ववदेव निरन्धो वा तक्रमहरहर्मांसमुपसेवेत । शृङ्ग-
वेरपुनर्नवाचित्रककषायसिद्ध वा पयः । कुटजमूलत्वक्-
फाणित वा पिप्पल्यादिप्रतीवाप क्षौद्रेण । वातव्याध्युक्त-
हिङ्गादिचूर्णमुपसेवेत तक्राहार क्षोराहारी वा । चार-
लवणाश्चित्रकमूलक्षारोदकसिद्धान् वा कुल्माषान् भक्षयेत् ।
चित्रकमूलक्षारोदसिद्धं वा पयः । पलाशतरुक्षारसिद्धान्
वा कुल्माषान् । पाटलापामार्गवृहतीपलाशक्षार वा
परिसृतमहरहर्घृतसंयुतम् । कुटजवन्दाकीमूलकल्कं वा

तन्त्रेण । चित्रकपूतीकनागरकल्कं वा पूतीकचारेण चारो-
दकसिद्धं वा सर्पिः, पिप्पल्यादिप्रतोवापम् । कृष्णतिल-
शुद्धं प्रकुञ्च वा प्रातः प्रातरनुसेवेत शीतोदकानुपानम् ।
शुभिरभिवर्द्धतेऽग्निरग्नांसि चोपशाम्यन्ति ॥११॥

द्विपञ्चमूलीदन्तीचित्रकपथ्यानां तुलामाहृत्य जलचतु-
र्द्वीणे विपाचयेत् । ततः पादावशिष्टं कषायमादाय सुशीतं
गुडतुलया सहोन्मिश्रं घृतभाजने निःक्षिप्य मांसमुपेक्षेत
यवपक्वे ततः प्रातः प्रातर्मात्रां पाययेत् तेनार्शोग्रहणीदोष-
पाण्डुरोगोदावर्त्तारोचका न भवन्ति दीप्तोऽग्निश्च भवति ।
पिप्पलीमरिचविडङ्गैर्लगालुकलोध्राणां द्वे द्वे पले इन्द्र-
वारक्ष्णा पञ्च पलानि कपिल्यमध्यस्थं दश पथ्याफलानामर्द्ध-
प्रस्थं प्रस्थो धात्रीफलानामेतदैकाध्यं जलचतुर्द्वीणे विपाच्य
पादावशेषं परिस्त्राव्य सुशीतं गुडतुलाद्वयेनोन्मिश्रं घृत-
भाजने निःक्षिप्य पञ्चमुपेक्षेत यवपक्वे ततः प्रातः प्रातर्यथा-
बलमुपयुञ्जीत । एष खल्वरिष्टः प्लीहाग्निप्रदार्शोग्रहणी-
हृत्पाण्डुरोगशोफकुष्ठगुल्मोदरकृमिहरो बलवर्णकरश्चेति
॥१२॥

तत्र वातप्रायेषु स्निहस्त्रिदशमनविरेचनास्थापनानुवा-
सनमप्रतिषिद्धम् । पित्तजेषु विरेचनम् । एव रक्तजेषु
सशमनम् । कफजेषु शृङ्गवेरकुलथोपयोगः । सर्वदोषहर-
यथोक्तं सर्वजेषु यथास्त्रीषधसिद्धं वा पयः सर्वेष्विति ॥१३॥

अत ऊर्ध्वं भक्तातकविधानमुपदेक्ष्याम । भक्तातकानि
परिपक्वान्यनुपहतान्याहृत्यैकमादाय द्विधा त्रिधा चतुर्धा
वा कैंदयित्वा कषायकल्पात् न विपाच्य कषायस्य शुक्तिमनुष्ठा-

वृताभ्यक्ततालुज्जिह्वोष्ठ प्रातः प्रातरुपसेवेत । ततोऽपराह्णे
क्षीरं सर्पिरोदन इत्याहार एवमेकैक वर्द्धयेत्तावद्यावत्प-
चेति । तत पञ्च पञ्चाभिवर्द्धयेद्यावत्सतिरिति । प्राप्य च
सप्ततिमपकर्षयेद्भूय पञ्च पञ्च यावत्पचेति पञ्चभ्यश्चैकैकं
यावटेकमिति । एव भक्षातकसहस्रमुपयुज्य सर्वकुष्ठार्शो-
भिर्विमुक्तो बलवानरोग शतायुर्भवति ॥१४॥

द्वित्रयीयोक्तेन विधानेन भक्षातकनिश्चयुतित स्नेहमा-
दाय प्रातः प्रातः शुक्तिमात्रमुपयुञ्जीत जीर्णं पूर्ववदाहार.
फलप्रकर्षंश्च । भक्षातकमज्जभ्यो वा स्नेहमादायापक्तष्ट-
दोष. प्रतिसृष्टभक्तो निवातमागारं प्रविश्य यथाबलं
प्रसृति प्रकुञ्च चोपयुञ्जीत । तस्मिन् जीर्णं क्षीरं सर्पि-
रोदन इत्याहार. । एव मासमुपयुज्य मासत्रयमादिष्टा-
हारो रक्षेदात्मानम् । तत. सर्वोपतापानपहृत्य वर्णवान्
बलवान् श्रवणग्रहणधारणशक्तिसम्पन्नो वर्षशतायुर्भवति ।
मासे मासे च प्रयोगे वर्षशत वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥
एव दशमासानुपयुज्य वर्षसहस्रायुर्भवति ॥१५॥

भवन्ति चात्र ।

यथा सर्वाणि कुष्ठानि हत. खदिरबीजकी ।

तथैवार्शांसि सर्वाणि वृचकारुष्करी हतः ॥१६॥

असाध्या नातिवर्त्तन्ते प्रमेहा रजनीं यथा ।

क्षाराग्निनातिवर्त्तन्ते बथा दृश्या गुदोद्भवा ॥१७॥

वृतानि दीपनीयानि लेहायस्कृतय सुरा ।

आसवाश्च प्रयोक्तव्या वीक्ष्य दोषसमुच्छ्रितम् ॥१८॥

वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानान्युक्कटुकासनम ।

यथान्न दोषल चान्नमर्शं सु परिवर्जयेत् ॥१८॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽश्मरीचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।

औषधैस्तरुण साध्य प्रवृद्धश्छेदमर्हति ॥१॥

तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिकर्म द्रव्यते ।

तेनास्यापचय यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥२॥

पाषाणभेदो वसुको वशिराश्मन्तकौ तथा ।

शतावरी खद्व्रा च वृहती कण्टकारिका ॥३॥

वपोतवङ्गार्त्तगल ककुभोशीरकुञ्जक ।

हृत्पादनी भङ्गुकश्च वरुण शाकजं फलम् ॥४॥

यवा कुलत्था कोलार्त्तान कतकस्य फलानि च ।

जषकादिप्रतीवापमेषा काथैर्घृत कृतम् ॥५॥

भिन्नान्ति वातसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ।

क्षारान् यवागूर्युष्माश्च कषायाणि पयांसि च ॥६॥

भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् वातनाशने ।

कुश काशः सरो गुन्द्रा उल्काटो मोरटोऽश्मभित् ॥७॥

वरी विदारो वाराही शालिमूलत्रिकण्टकम् ।

भङ्गुक पाटला पाठा पत्तूरोऽथ कुरुण्टिका ॥८॥

पुनर्नवा शिरीषश्च कथितास्तेषु साधितम् ।

घृत शिलाजम्बुकवीजैरिन्दीवरस्य च ॥९॥

तपुसैर्वारुकादीनां वीजैश्चावापित शुभम् ।

भिनत्ति पित्तसम्भूतामश्मरी क्षिप्रमेव तु ॥१०॥
 क्षारान् यवागूर्यूषाश्च कषायाणि पयसि च ।
 भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशने ॥११॥
 गण्ठी वरुणकादिस्तु गुग्गुल्वेलाहरेण च ।
 कुष्ठभद्रादिमरिचचित्रकैः ससुराद्वयैः ॥१२॥
 एतैः सिद्धमजासर्पिरूषकादिगण्येन च ।
 भिनत्ति कफसम्भूतामश्मरी क्षिप्रमेव तु ॥१३॥
 क्षारान् यवागूर्यूषाश्च कषायाणि पयसि च ।
 भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् कफनाशने ॥१४॥
 पिचुकाङ्गोलकतकशाकैन्दीवरजैः फलैः ।
 चूर्णितैः सगुड तोय शर्कराशमन पिबेत् ॥१५॥
 क्रौञ्चोद्वरासभास्थीनि श्वदद्यात् तालमूलिका ।
 अजमोदा कदम्बस्य मूलं नागरमेव च ॥१६॥
 पीतानि शर्करा भिन्द्युः सुरद्योष्णोदकेन वा ।
 त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं भाक्षिकरयुतम् ॥१७॥
 अविचीरेण सप्ताहमश्मरीभेदनं पिबेत् ।
 द्रव्याणाम्नुष्टतोक्तानां क्षारोऽविमूत्रमालितः ॥१८॥
 ग्राम्यसत्त्वशक्तक्षारे सयुक्तं साधितं शनैः ।
 तद्दोषकादिरावाप कार्यस्थिकटुकान्वितः ।
 एष क्षारोऽश्मरीं गुल्मं शर्कराञ्च भिनत्यपि ॥१९॥
 तिलापामार्गकदलीपलाशयववल्कजः ।
 क्षारं पेयोऽविमृत्त्रेण शर्करानाशनं परम् ।
 पाटलाकरवीराणां क्षारमेव समाचरेत् ॥२०॥
 श्वदद्याद्यष्टिकात्राङ्गीकल्कं वातमभं पिबेत् ।

सहैडकास्थौ पेयो वा शोभाञ्जनकमार्कवौ ॥२१॥

कपोतवङ्गामूलं वा पिबेदन्तसरादिभिः ।

तत्सिद्धं वा पिबेत् क्षीरं वेदनाभिरुपद्रुतं ॥२२॥

हरोतक्यादिसिद्धं वा वर्षाभूसिद्धमेव वा ।

सर्वथैवोपयोज्यं स्याद्गणो वीरतरादिकं ॥२३॥

पृथै क्षारैः कषायैश्च क्षौरे सोत्तरवास्तिभिः ।

यदि नोपशमं गच्छेच्छेदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥२४॥

कुशलस्यापि वैद्यस्य यत सिद्धिरिहाध्रुवा ।

उपक्रमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥२५॥

अक्रियाया ध्रुवो मृत्यु क्रियाया सशयो भवेत् ।

तस्मादापृच्छ्य कर्त्तव्यमीश्वर साधुकारिणा ॥२६॥

अथ रोगान्वितमुपस्निग्धमपक्वदोषमीषल्लर्षितमभ्यक्त-
स्त्रिन्नशरीरं भुक्तवन्तं कृतवलिमङ्गलस्त्रिवाचनमग्रीपहर-
णीयोक्तेन विधानेनोपकल्पितसम्भारमाश्लास्य ततो बल-
वन्तमविकृतवमाजानु समे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषञ्च तस्यो-
त्सङ्गे निषण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकं वस्त्रधारकोपविष्टं
सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहावबद्धं सूत्रेण शाटकैर्वा ततः
स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वं विमृश्य मुष्टिनावपीड-
येदधोनाभेर्थावदश्लक्ष्यधः प्रपन्नेति । ततः स्नेहाभ्यक्ते
कृतनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायीं प्रणिधायानुसेव-
नीमासाद्य प्रयत्नबलाभ्यां पायुमेद्रान्तरमानीय निर्व्यलीक-
मनायतमविषमञ्चं वस्त्रं सन्निवेश्य भृशमुत्पीडयेदङ्गु-
लिभ्यां यथाग्रन्थिरिवोन्नतं शल्यं भवति ॥२७॥

स चेद् गृहीतशल्ये तु विवृताक्षौ विचेतनः ।

हतवक्त्रस्वशीर्षे निर्विकारो मृतोपम ॥२८॥

न तस्य निर्हरेच्छल्य निर्हरेत्तु म्रियेन स ।

विना त्वेतेषु रूपेषु निर्हरेत्तु समुपाचरेत् ॥२९॥

सथे पार्श्वे सेवनी यवमात्रेण मुक्तावचारयेत् । शस्त्रम-
श्मरीप्रमाण दक्षिणतो वा क्रियासौकर्यहेतोरित्येके । यथा
च न भिद्यते चूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत चूर्णमल्पमप्यवस्थित
हि पुन परिहृद्विमैति । तस्मात् समस्तामग्रवक्त्रेणाददीत ।
स्त्रीणान्तु वस्तिपार्श्वगतो गर्भाशयः सन्निकृष्ट । तस्मान्ना-
सामुत्सङ्गवच्छस्त्र पातयेदतोऽन्यथा खल्वासा मूत्रस्त्रावी
व्रणो भवेत् । पुरुषस्य वा मूत्रप्रसेकक्षयनान्मूत्रक्षरणम् ।
अश्मरीव्रणादृते भिन्नो वस्तिरेकधान न भवति द्विधा भिन्न-
वस्तिराश्मरिको न सिध्यति । अश्मरीव्रणनिमित्तमेकधा-
भिन्नवस्तिर्जीवति क्रियाभ्यासात् शास्त्रविहितच्छेदान्निःस्य-
न्दपरिहृद्वत्वाच्च शल्यस्येति । उद्धृतशल्य तूष्णोदकद्रोणाम-
वतार्य स्वेदयेत् तथा हि वस्तिरसृजा न पूर्यते पूर्णे वा
क्षीरवृक्षकषाय पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ॥३०॥

भवति चात्र ।

क्षीरवृक्षकषायन्तु पुष्पनेत्रेण योजितम् ।

निर्हरेदश्मरी तूष्णं रक्त वस्तिगतञ्च यत् ॥३१॥

मूत्रमार्गविशोधनार्थं चास्त्रैः गुडसौहिल्य वितरेत् ।

उद्धृत्य चैना मधुष्टताभ्यक्तव्रणं मूत्रविशोधनद्रव्यसिद्धामुष्णां
सष्टता यवागू पाययेदुभयकाल त्रिरात्र त्रिरात्रादूर्ध्वं गुड-
प्रगाढेन पयसा मृदोदनमल्प भोजयेद्दशरात्र मूत्रासृग्वि-
शुद्ध्यर्थं व्रणक्षेदनाथञ्च दशरात्रादूर्ध्वं फलास्त्रैर्जाङ्गलरसै-

रूपाचरेत् । ततो दशरात्र चैनमप्रमत्त स्वेदयेत् स्नेहेन
 द्रवणीतेन वा । क्षीरवृक्षकषायेण वास्य व्रणं प्रक्षालयेत् ।
 रोध्नपटुकमस्त्रिष्ठाप्रपौष्करीककल्कैर्ब्रूय प्रतियाहयेत् । ए-
 तेष्वेव हरिद्रायुतेषु तैलं घृतं वा विपक्वं व्रणभ्यञ्जन-
 मिति । स्थानशोणितं चोत्तरवस्तिभिरूपाचरेत् । सप्त-
 रात्राच्च स्वमार्गमप्रतिपद्यमाने मूत्रे व्रणं यथोक्तेन विधिना
 दह्मदग्निना । स्वमार्गप्रतिपन्ने चोत्तरवस्त्यास्थापनानुवासे-
 नैरूपाचरेत्क्षुद्रकषाद्यैरिति । यदृच्छया वा मूत्रमार्ग-
 प्रतिपन्नामन्तरासक्ता शुक्राश्मरी शर्करा वा स्त्रोतसापह-
 रेत् । एव चाशक्ये पिदार्ये वा नाडी शस्त्रेण वडिशेनो-
 दरेत् । रुढव्रणश्चाप्लनाश्चनगनागरधद्रुमान्नारोहेत वस्त्रे
 नाप्सु हवेत भुञ्जीत वा गुह्य ॥२२॥

मूत्रवह-शुक्रवहसुष्कस्त्रोतोमूत्र-प्रसेकसेवनीयोनिगुदव-
 स्तीन् परिहरेत् । तत्र मूत्रवहच्छेदाभरणं मूत्रपूर्णवस्त्रे-
 शुक्रवहच्छेदाभरणं क्लैव्यं वा । सुष्कस्त्रोतउपघातादु-
 धजमद्ग्नं । मूत्रप्रसेकक्षणनान्मूत्रप्रघरणम् । सेवनीयोनि-
 च्छेदाद्रुजं प्रादुर्भाव । वस्तिगुदविद्वलक्षणं प्रागुक्तमिति
 ॥२३॥

भवतश्चाद्य ।

मर्मास्त्रिष्ठावसज्जं ध्वं स्त्रोतोजाणि मरीरिणाम् ।

व्यापाद्वेदं बद्धं नृत्यं शस्त्रकारो दुर्भिषक् ॥२४॥

सेवनीयं पुनरुदरं स्त्रोतसी पयधीर्गुह्यम् ।

मूत्रयोऽनं गुह्यं मूत्रनरिणस्तदाद्यः ॥२५॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो भगन्दराणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

पञ्च भगन्दरा स्थातास्तेष्वत्राप्यंश्वूकादत्ते शल्य-
निमित्तश्चेति शेषा कच्छसाध्या ॥१॥

तत्र भगन्दरपिडकोपद्रुतमातुरमपतयेणादिविवेचना-
न्तेनेकादशविधेनोपक्रमेणोपक्रमेतापक्रमपिडकम् । पक्षेपु-
चोपस्निग्धमवगाहस्त्रिंशद्व्याया सन्निवेश्याशयमिव यन्त्र-
पिवा भगन्दरं समीक्ष्य पराचीनमवाचीनं वा वहिर्मुख-
मन्तर्मुखं वा । ततः प्रणिधायैषणीमुन्नम्य साशयदुदरेच्छस्त्रि-
णम् । अन्तर्मुखे चैव सम्यग्यन्त्रं प्रणिधाय प्रवाहमाणस्य भग-
न्दरमुखमासाद्यैषणीं दत्त्वा शल्यं पातयेत् । आसाद्य
वाग्निक्षारं चेत्येतत्सामान्यं सर्वेषु । विशेषतस्तु ॥२॥

न्यङ्गान्त्रे व्रणान् कुर्याद्भिषक् तु शतपोनके ।

ततस्तेषूपरुद्धेषु शेषा नाडीरुपाचरेत् ॥३॥

गतयोऽन्योऽन्यसम्बद्धा वाह्याच्छेद्यास्त्वनेकधा ।

नाडीरनभिसम्बद्धा यच्छिनत्येकधा भिषक् ॥४॥

स कुर्याद्विद्वतः जन्तोर्गणं गुदविदारणम् ।

तस्य तद्विद्वतः मार्गं विष्णून्मनुगच्छति ॥५॥

आटोपगुदशूलञ्च करोति पवनो भृशम् ।

तत्राधिगततन्त्रोऽपि भिषक्कुक्षेदसशयम् ॥६॥

तस्मान्न विद्वतः कार्यो व्रणस्तु शतपोनके ।

व्याधौ तत्र बहुच्छिद्रे भिषजा वै विजानता ॥७॥

अर्धलाङ्गलकच्छेदः कार्यो लाङ्गलकोऽपि वा ।

सर्वतोभद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि वा ॥८॥

दाभ्या समाभ्या पार्श्वाभ्या छेदो लाङ्गलको मत ।

ऋत्नमेकतर यच्च सोऽर्धलाङ्गलक स्मृत ॥८॥

सेवनी वर्जयित्वा च चतुर्धा दारिते गुदे ।

सर्वतोभद्रक छेदमाहुश्छेदविदो जना ॥९॥

पार्श्वगतं शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको भवेत् ।

सर्वत स्त्रावमार्गास्तु दहेद्द्वैद्यस्तथाग्निना ॥१०॥

सुकुमारस्य भीरोर्हि दुष्कर शतपोनक ।

रुजास्त्रावापह तत्र स्वेदमाशु प्रयोजयेत् ॥११॥

स्वेदद्रव्यैर्यथोद्दिष्टैः कशरापायसादिभिः ।

ग्राम्यान्प्रीदकैर्मसैर्लावाद्यैर्वापि विष्किरे ॥१२॥

हृत्पादनीमथैरण्ड विस्त्वादिञ्च गण तथा ।

कषाय सुकृत कृत्वा स्नेहकुम्भे निषेचयेत् ।

नाडीस्वेदेन तेनास्य त व्रण स्वेदयेद्भिषक् ॥१३॥

तिलैरण्डातसीमाषयवगोधूमसर्षपान् ।

लवणान्यस्त्ववर्गञ्च स्थाल्यामेवोपसाधयेत् ॥१४॥

आतुर स्वेदयेत्तेन तथा सिध्यति कुर्वत ।

स्विन्नञ्च पाययेदेन कुष्ठञ्च लवणानि च ॥१५॥

वचाहिङ्गुजमोदञ्च समभागानि सर्पिषा ।

मार्द्दीकेनाथ वास्त्वेन सुरासौवीरकेण वा ॥१६॥

ततो मधुकतैलेन तस्य सिञ्चेद्भिषग् व्रणम् ।

परिषिञ्चेद् गुदं चास्य तैलैर्वातरुजापहैः ॥१७॥

विधिनानेन विण्मूत्र स्वमार्गमधिगच्छति ।

अन्ये चोपद्रवास्तीव्राः सिध्यन्त्यत्र न शय ॥१८॥

शतपोनक आख्यात उद्ग्रीवे क्रिया शृणु ।

अथोद्ग्रीवमेषित्वा कृत्वा चार निपातयेत् ॥२०॥

पूतिमासत्रयोहार्यमग्निरत्र न पूजित ।

अथैन घृतससृष्टैस्त्रिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥२१॥

बन्ध ततोऽनुकुर्वीत परिषेकन्तु सर्पिषा ।

तृतीये दिवसे मुक्ता वयास्य शोधयेद्भिज्जक् ॥२२॥

तत शुद्ध विदित्वा च रोपयेत् तु यथाक्रमम् ।

उत्कृत्यास्त्रावमार्गन्तु परिस्त्राविणि बुद्धिमान् ॥२३॥

क्षारेण वा स्त्रावगति दहेद्भुतवहेन वा ।

सुखोष्णे नाणुतैलेन सेचयेद् मुदमण्डलम् ॥२४॥

उपनाहा प्रदेहाश्च मूत्रक्षारसमन्विता ।

षामनीयौषधैः कार्थ्याः परिषेकाश्च मात्रया ॥२५॥

मृदुभूत विदित्वैवमल्पस्त्रावगन्वितम् ।

गतिमन्विष्य शस्त्रेण कृत्वात् खर्जूरपत्रकम् ॥२६॥

चन्द्रार्द्धं चन्द्रचक्रञ्च सूचीमुखमवाङ्मुखम् ।

कृत्वाग्निना दहेत् सम्यगीव क्षारेण वा पुन ।

तत सशोधनैरेव मृदुपूर्वैर्विशोधयेत् ॥२७॥

वहिरन्तर्मुखश्चापि मिशोर्यस्य भगन्दर ।

तस्याहित विरेकाग्निशस्त्रक्षारावचारणम् ॥२८॥

यद्यन्मृदु च तीक्ष्णञ्च तत्तत् तस्यावचारयेत् ॥२९॥

आरग्वधनिशाकालाचूर्णं मधुघृतामृतम् ।

अथवर्त्तिप्रणिहितं व्रणरना शोधनं हितम् ॥३०॥

योगोऽयं नाशयत्याशु गतिं मेवमिदानील ।

आगन्तुजे भिषङ्गाडीं शस्त्रेणोत्कृत्य वज्रत ॥३१॥

जाल्मोष्ठेनाग्निपर्णेन तप्तया वा मलाकया ।

दहेत्यथोक्त मतिमास्तु व्रण सुसमाहितः ।
 हृदिपुत्रश्च विधिं कुर्याच्छूल्यानवनमेव च ॥३१॥
 प्रत्याख्यायैव चारेभ्यो वर्ज्यश्चापि त्रिदोषजः ।
 एतत् कर्तुं समाख्यात सर्वेषामनुपूर्वशः ॥३२॥
 एषान्तु शस्त्रपतनादिना यत्र जायते ।
 तत्राणुतेलेनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते ॥३३॥
 वातघ्नोषधसंपूर्णा स्थाली क्षिद्रशराविक्रामः ।
 स्नेहाभ्यक्तगुदस्तप्तमध्यासीत सवास्यकामः ॥३४॥
 नाद्या दास्याहरेत् स्वेदं शयानस्य रुजापहम् ।
 उष्णोदकेऽवगाह्यो वा तथा शाम्यति वेदना ॥३५॥
 कदलीमृगलोपाकप्रियकाजिनसभृतान् ।
 कारयेदुपनाहाश्च शाल्वणादीन् विचक्षणः ॥३६॥
 कटुत्रिक वचाहिङ्गुलवणान्यथ दीप्यकम् ।
 पाययेच्चाक्लकौलत्थसुरासौवीरकादिभिः ॥३७॥
 ज्योतिष्मतीलाङ्गलकीश्यामादन्तीत्रिवृत्तिला ।
 कुष्ठं शताह्वा गाक्षोमी तिल्वको गिरिकर्णिका ।
 कासीसकाञ्चनक्षीर्यो वर्गं शोधनं दृश्यते ॥३८॥
 त्रिवृत्तिलानागदन्तीमञ्जिष्ठा पयसा सह ।
 उत्सादनं भवेदेतत् सैन्धवक्षौद्रसंयुतम् ॥३९॥
 रसाञ्जनं हरिद्रे वं मञ्जिष्ठानिम्बपल्लवाः ।
 त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीकल्को नाडीव्रणापहः ॥४०॥
 कुष्ठं त्रिवृत्तिला दन्ती मागव्यं सैन्धवं मधु ।
 रजनी त्रिफला तुल्यं हितं स्याद् व्रणशोधनम् ॥४१॥
 मागव्यो मधुक रोधः कुष्ठमेलाहरेणवः ।

समझा धातकी चैव सारिवा रजनीद्वयम् ॥४३॥

प्रियङ्गव सजरस पद्मक पद्मकेसरम् ।

सुधा वचा लाङ्गलकी मधूच्छिष्ट ससैन्धवम् ।

एतत् सभृत्य सन्धारान् तैल धीरो विपाचयेत् ॥ ४३६ ॥

एतद्वै गण्डमालासु मण्डलेष्वथ मेहिषु ।

रोपणार्थं हित तैल भगन्दरविनाशनम् ॥४३७॥

ज्यग्रोधादिगणश्चैव हित शोधनरोपणे ।

तैल घृत वा तत्पक्व भगन्दरविनाशनम् । ॥४३८॥

विष्टदन्तीहरिद्राकर्मूल लोहाश्वमारकौ ।

विडङ्गसारं त्रिफला सुहृत्कपयसी मधु ॥४३९॥

मधूच्छिष्टसमायुक्तैस्तैलमेतैर्विपाचयेत् ।

भगन्दरविनाशार्थमेतद् योज्य विगन्धत ॥ ४४० ॥

चित्रकाकीं विष्टत्पाठे मलधूं हयमारकम् ।

सुधा वचा लाङ्गलकी सप्तपर्ण सुवर्चिकाम् ।

ज्योतिष्मतीञ्च सन्धृत्य तैल धीरो विपाचयेत् ॥४४१॥

एतद्वि स्यन्दन तैल भृश दद्याद्भगन्दरे ॥५०॥

शोधन रोपणं चैव सवर्णकरण तथा ।

द्वित्रणीयमवेक्षेत व्रणावस्थासु बुद्धिमान् ॥५१॥

क्षिद्रादूर्ध्वं हरेदोष्ठमर्शोयन्त्रस्य यन्त्रवित् ।

ततो भगन्दरे दद्यादेतदर्धेन्दुसन्निभम् ॥५२॥

व्यायाम मैथुन कोप पृष्ठयान गुरुणि च ।

सवत्सर परिहरेदुपरुद्धव्रणो नरः ॥५३॥

नवमोऽध्याय ।

अथात कुष्ठचिकित्सित व्याख्यास्याम । विरुद्धाध्य-
शनासाक्ष्यप्रेगविधातै स्नेहादीना चायथारम्भै पापक्रि-
यया पुराकृतकर्मयोगाच्च त्वग्दोषो भवति ॥१॥

तत्र त्वग्दोषो मासवसादुग्धदधितैलकुलत्यमाषनिष्पा-
वेक्षुषिकाराम्भविरुद्धाध्यशनाजीर्णविदाह्यभिथन्दीनि दिवा-
स्वप्न व्यवायञ्च परिहरेत् ॥२॥

तत शालिषट्ठिकयवगोधूमकोरदूषश्यामाकाहलका-
दीननवान् भुञ्जीत मुद्गाढक्योरन्यतरस्य यूषेण सूपेन वा
निम्बपत्रारुक्करव्यामिश्रेण मण्डूकपर्ण्यं बलुजाटरूषकरूपि
कापुष्पे सपिंसिद्धै सषपतेलसिद्धैर्वा तित्तवर्गेण वाभि-
हितेन । मासमात्मग्राय वा जाङ्गलमासममेदस्त वितरेत् ।
तैल वज्रकमभ्यङ्गार्थं । आरग्वधादिकषायमुत्सादनार्थं
पानपरिधेकावगाहादिषु च खदिरकषायमित्येष आहा-
राचारविभागः ॥३॥

तत्र पूर्वरूपेषूभयतः सशोधनमासेवेत । तत्र त्वक्-
सम्प्राप्ते शोधनालेपनानि । शोणितप्राप्ते सशोधनालेपन-
कषायपानशोणितावसेचनानि । मासप्राप्ते शोधनालेपन-
कषायपानशोणितावसेचनारिष्टमन्यप्राशाः । चतुर्थं कर्म-
गुणप्राप्तं याप्यमात्मवतः सविधानवतश्च । तत्र सशोधना-
च्छोणितावसेचनाच्चोर्ध्वं भस्मातशिलाजतुगुगुल्वगुरुतुवरक-
खदिरासनायस्कृतिविधानमासेवेत पञ्चमं नैव चोप-
क्रमेत् ॥४॥

तत्र प्रथममेव कुर्वाण स्नेहपानविधानेनोपपादयेत् ।

भेषजृङ्गीश्वदृष्टागार्ङ्गिष्टागुडूचीद्विपञ्चमूलीसिद्धं तैल घृत वा
वातकुष्ठिना पानाभ्यङ्गयोर्विदध्यात् ॥५॥

धवाश्लकर्णककुभपलाशपिचुनर्दपर्पटक-मधुकरोध्रसम-
झासिद्ध सर्पिं पित्तकुष्ठिनाम् ॥६॥

पियालशालारम्बधनिम्बसप्तपर्णचित्रकनरिचवचाकुष्ठ-
सिद्ध श्लेष्मकुष्ठिनाम् ॥७॥

भस्मातकाभयाविडङ्गसिद्ध वा सर्वेषाम् । तुवरकतैल
भस्मातकतैल वेति । सप्तपर्णारम्बधातिविषापाठाकटुरोहि-
ण्यमृतात्रिफलापटोलपिचुमर्दपर्पटकदुरालभात्रायमाणामु-
स्ताचन्दनपद्मकहरिद्रोपकुल्याविशालामूर्वाशतावरीसारिवे-
न्द्र्यवाटरूषकषडग्रन्यामधुकभूनिम्बगृष्टिका इति सम-
भागा कल्क स्यात् । कलकाच्चतुर्गुण सर्पिं प्रक्षिप्य तद-
द्विगुणो धात्रीफलरससुचतुर्गुणा आपस्तदैकध्य समालोढ्य
विपचेदेतन्महातिक्तक नाम सर्पिं कुष्ठविषमज्वररक्तपित्त-
होर्द्रागोन्मादापक्षारगुल्मपिडकासृग्दरगलगण्डगण्डमाला-
श्लीपदपाण्डुरोगविसर्पपाण्ड्यकण्डूपामादीश्च शमयेदिति ।
॥८॥

त्रिफलापटोलपिचुमन्दाटरूषककटुरोहिणीदुरालभा-
त्रायमाणपर्पटकाश्चैतेषा द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे
प्रक्षिप्य पादावशेष कषायमादाय कल्कपेष्टाणीमानि
भेषजान्यर्द्धपलिकानि त्रायमाणामुस्तेन्द्र्यवचन्दनकिरात-
तिक्तानि पिप्पल्यश्चैतानि घृतप्रस्थे समावाप्य विपचेदेत-
त्तिक्तक नाम सर्पिं कुष्ठविषमज्वरगुल्माशीग्रहणीदोष-
शोफपाण्डुरोगविसर्पपाण्ड्यशमन चेति । अतोऽन्यतमेन

सृतेन स्निग्धस्निग्धस्यैका हे तिस्रश्चतस्र पञ्च वा सिरा
 विधेः काष्ठलानि शीसनात्यवलिखेदभीक्ष्णं प्रच्छयेद्वा ।
 समुद्रफेणशकगोजीकाकोडुम्बरिका-पत्रैर्वावष्टष्णालेपयेद्वा-
 चासर्जरस-रसाञ्जनप्रपुन्नाडावल्गुजतेजोवत्यश्वमारकाककुट
 चारेवतमूलकल्कैर्मूवपिष्टैः पित्तपिष्टैर्वा स्वर्जिकातुल्य
 कासोसविडङ्गागारधूमचित्रककटुकसुधाहरिद्रासैन्धवकल्कै-
 र्वा । एतान्येवावाप्य चारकस्येन निम्नुते पालाशे चारे
 ततो विपाच्य प्राणितमिव सञ्जातमवतार्य लेपयेत् ।
 ज्योतिष्कफललाजामरिचपिप्पलीसुमनःपत्रैर्वा हरिताल-
 मनःशिलाकक्षीरतिलशिशुमरिचकवज्रैर्वा स्वर्जिकाकुष्ठतु-
 ल्यकुटजजित्तनविडङ्गमरिचमनःशिलाकल्कैर्वा हरीतकीक-
 रञ्जिकाविडङ्ग-सिद्धार्थक रावणरोचनावल्गुजहरिद्राकल्कै-
 र्वा ॥८॥

मर्दे कुष्ठापहा सिद्धा लेपा सप्त प्रकीर्तिता ।

वैशेषिकानतस्तुह्यं दद्रुशित्वेषु मे शृणु ॥१०॥

लाक्षा कुष्ठे सर्षपा श्योनिक्ते रात्र्यर्धे चक्रमर्दस्य बीजम्
 कृत्वैकस्थं तत्कपिष्टं प्रलेपो दद्रुषूक्तो मूलकाहीजयुक्तः ॥११॥

सिन्धूद्भूतं चक्रमर्दस्य बीजमिच्छूद्भूतं केसर ताक्ष्यं शेलम् ।

पिष्टो लेपोऽयह्मपित्याद्रसेन दद्रुस्तूयं नाशयत्येष योगः ॥१२॥

हंसक्षीरी व्याधिघातः शिरोधो

निम्बः सर्जो वत्सकः साजकणः ।

शीघ्रं तीव्रं नाशयन्तीह दद्रु

स्नानाक्षेपोद्धर्षणेषु प्रयुक्ता ॥१३॥

भद्रासञ्चोडुम्बरीमूलतुल्यं

दत्त्वा मूल क्षौद्रयिवा मखड्डः ।

सिद्धं तोय पीतमुष्णे सुखोष्ण

स्फोटान् श्वित्रे पुण्डरीके च कुर्यात् ॥१७॥

द्वैप दग्ध चर्म सातवज्र वा

भिजे स्फोटे तैलयुक् प्रलेप ।

पूति कीटो रानहक्षोद्वेन

क्षारेण तन्निहन्ति ॥१८॥

द्वारसु सर्पस्य मसो सुदग्धा

वैभोतक तैलमय द्वितीयम् ।

एतत्समस्तं मृदितं प्रलेपात्

श्वित्राणि सर्वाण्यपहन्ति शीघ्रम् ॥१९॥

अव्यर्जितं ये समतिसुतस्य क्षारस्य कल्पेन तु समवत् ।

तैल मृत तेन चतुर्गुणेन श्वित्रापह स्त्रक्षणेतिद्वयम् ॥२०॥

घृतन युक्तं प्रमुनाडवीजं रुच्यं यष्टीमधुकञ्च पिष्ट्वा ।

श्वेताय दद्याद् गृहलुकुटाय चतुर्थभागाय बुभुक्षिताय ॥२१॥

तस्योपसंगृह्य च तत्पुत्रीष-

कुत्पाचितं सर्वत एव लिम्पेत् ।

अभ्यन्तरं नासनिम्नं प्रयोग

प्रयोजयेच्छि तमथो निहन्ति ॥२२॥

क्षारे सुदग्धे गजलेण्डजे तु गजस्य मूत्रेण बहुसुते च ।

द्रोणप्रमाणे दन्तभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्विजतवज्रं नमः ॥२३॥

एतद् यदा चिक्षणनामुपैति

तदा ममस्ता बुटिका विदध्यात् ।

श्वितं पालम्निदं सम्प्रष्टव्यं

तथा व्रजेदाशु सवर्णभावम् ॥२१॥
 कषायकल्मेन सुभावितान्तु
 दलत्वच चूतहरीतकीनाम् ।
 तान्ताम्रदीपे प्रणिधाय धीमान्
 वर्त्ति वटक्षीरसुभावितान्तु ॥२२॥
 आदोप्य तज्जातमसी गृहीत्वा
 ता चापि पथ्याम्भसि भावयित्वा ।
 सम्रक्षित तद् बहुयः किलाग्र
 तैलेन सिक्त कटुना प्रयाति ॥२३॥
 आवलाजबीजमग्रन्नदीज
 काकाह्वानोडुम्बरी या च लाक्षा ।
 लोह चूर्ण मागधीतार्क्षशैल
 तुल्या कार्या कृष्णवर्णास्तिलाश्च ॥२४॥
 वर्त्त कृत्वा ता गवा पित्तपिष्टा
 लेपः कार्यः श्वित्रिणा श्वित्रहारी ।
 लेपात्पित्त शैखिन श्वित्रहारि
 क्षीवेर वा दग्धमेतेन युक्तम् ॥२५॥
 तुल्यालकटुकाव्योषसिहार्कहयमारका ।
 कुष्ठावल्लुजमल्लानक्षीरिणीसर्षपा स्नुही ॥२६॥
 तिल्वकारिष्टपोलूना पत्राख्यारग्ववस्य वा ।
 बीज विडङ्गाश्वहन्त्रोहरिद्रे वृहतीद्वयम् ।
 आभ्या श्वित्राणि योगाभ्या लेपान्नश्यन्त्यशेषतः ॥२७॥
 वायसी फलानुतिक्ताना शत दत्त्वा पृथक् पृथक् ।
 द्वे लोहरजसः प्रस्थे त्रिफला त्र्यादृक् तथा ।

त्रिद्रोणेऽपा पचेद् यावद्भागो हावमनादपि ॥२८॥
 शिष्टञ्च विपचेद्भूय एते श्लक्ष्णप्रपेषितै ।
 कल्करिन्द्रियव्योषत्वग्दासचतुरङ्गुलै ॥२९॥
 पारावतपदीदन्तीवाकुचोकेमराह्वये ।
 कण्टकार्या च तत्पक्व घृत कुष्ठिषु योजयेत् ॥३०॥
 दोषधात्वाश्विन पानादभ्रश्चात्त्वगातं तथा ।
 अप्यसाध्यं नृणां कुष्ठं नास्तीति नियच्छति ॥३१॥
 त्रिफलात्वक् त्रिकटुका सुरसा मद्यन्तिका ।
 वायस्यारग्वधानाञ्च तुला कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥३२॥
 काकमाच्यकवरुणदन्तीकुठजचित्तकान् ।
 दार्वीनिदिग्धिकाभ्यान्तु पृथग्दशपल तथा ॥३३॥
 त्रिद्रोणेऽपा पचेद्यावत् षट्प्रस्थ परिशेषितम् ।
 शकट्रसदधिक्षीरं सूत्राणां पृथगाढकम् ॥३४॥
 तद्वद् घृतस्य तत्साध्यं भूनिम्बव्योषचित्तकै ।
 करञ्जफलनीलिकाश्यामावल्याजपीलुभि ॥३५॥
 नीलिनीनिम्बकुसुमैश्चिञ्च कुष्ठापहं घृतम् ।
 म्रक्षणादङ्गसावर्ण्यं श्वित्रिणा जनयेन्नृणाम् ।
 भगन्दरं क्लमोनर्शं महानीलं नियच्छति ॥३६॥

मूत्रं गव्यं चित्तकव्योषयुक्तं

सर्पिं कुम्भे क्षौद्रयुक्तं स्थितं हि ।

पञ्चादूर्ध्वं श्वित्रिभिः पेयमेतत्

कुर्याच्चाम्बुनि कुष्ठदिष्टं विधानम् ॥३७॥

पूतीकार्कस्रुग्बरेन्द्रुमाणा

मूत्रैः पिष्टा पल्लवा सौमनादः ।

लेपं श्लिखन्ति दद्रुर्वांश्च

दुष्टान्यर्शास्त्रेषु नाडीत्रयाश्च ॥३८॥

अस्माद्रूढं नि स्रुते दुष्टरक्ते जातप्राण सर्पिषा स्नेहयित्वा ।

लीक्ष्यैर्बोगैश्चर्दयित्वा प्रगाढं पश्चाद्दोषं निर्हरेच्चाप्रमत्तः

॥३९॥

दुर्वान्तो वा दुर्विरिक्तोऽथ वा स्यात्

कुष्ठो दोषैरुद्धतैर्व्याप्तदेहः ।

निःसन्दिग्धं यात्यसाध्यत्वमाशु

तस्मात् कृत्स्नान्निर्हरेत्तस्य दोषान् ॥४०॥

पश्चात्पश्चाच्छर्दयित्वा नान्यभ्युपेयात्

मासान्मासात् स्वसनं चापि देयम् ।

स्नाय्य रक्तं वत्सरे हि द्विरब्धं

नस्यं दद्याच्च त्रिरात्रान्निरात्रात् ॥४१॥

पथ्याव्योषं सेच्यजातं सतैल

लीढां शीघ्रं मुच्यते कुष्ठरोगात् ।

धात्रीपथ्याक्षीपकुल्याविडङ्गान्

जौद्रान्याभ्यामेकतो वावलिङ्गात् ॥४२॥

पीत्वा मासं वा पलांशा हरिद्रा

मूत्रेणान्तं पापरोगस्य गच्छेत् ।

एव पेयश्चित्रकः श्लक्ष्णपिष्टः

पिप्पली वा पूर्ववन्मूलयुक्ताः ॥४३॥

तद्वत्ताव्यं मासमात्रञ्च पेयं तेनाजस्रं देहमालेपयेच्च ।

आरिष्टत्वक् साप्तपर्णी च तुल्या लाक्षा मुस्तं पञ्चमूल्यौ

हरिद्रे ॥४४॥

मञ्जिष्ठाक्षौ वासको देवदारु
 पथ्यावल्ली व्योषधात्रीविडङ्गम् ।
 सामान्याग्र योजयित्वा विडङ्गै-
 चूर्णं कृत्वा तत्पलोद्मानमग्नन् ॥४५॥
 कुष्ठार्जन्तुमुच्यते त्रैफलं वा
 सर्पिर्द्रोणं व्योषयुक्तञ्च युञ्जन् ।
 गोमूत्रांश्च द्रोणसिद्धेऽक्षपीडै-
 र्सिद्धं सर्पिर्नाशयेच्चापि कुष्ठम् ॥४६॥
 आरग्वधे सप्तपर्णं पटोले
 सवृक्षके नक्तमाले सनिम्बे ।
 जीर्णं पक्वं तद्वरिद्रादयेन
 हन्यात् कुष्ठं मुष्कं चापि सर्पिः ॥४७॥
 शीघ्रारिष्टं पद्मकं रक्तसारं
 सप्ताक्षाक्षौ वृक्षको बीजकश्च ।
 योज्याः स्नाने दह्यमानस्य जन्तोः
 पेया वा स्यात् क्षौद्रयुक्ता त्रिमण्डी ॥४८॥
 खादेत् कुष्ठं मांसपाते पुराणान्
 मुद्गान् सिद्धान् निम्बतोये सतैलान् ।
 निम्बकाष्ठं जातसत्वः पिबेद्वा
 क्षाथं वार्कालकंसप्तच्छदानाम् ॥४९॥
 जग्धेष्वङ्गेष्वश्वमारस्य मूलं
 लेपी युक्तः स्याद्विडङ्गैः समृत्तैः ।
 मूत्रैश्चैनं सेचयेद्भोजयेच्च
 सर्वाङ्गारान् सप्रयुक्तान् विडङ्गैः ॥५०॥

कारञ्ज वा साषप वा क्षत्रिय
क्षेप्य तैल शिशुकोशाम्नयोर्वा ।
पक्व सर्वैर्वा कटूष्णै सतिक्ते.

शेष च स्याद् दुष्टवत् सविधानम् ॥५१॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजम् ।

स्रुहीशिरीषयोर्मूल चित्रकास्फोटयोरपि ॥५२॥

विषलाङ्गलवज्राख्यकासीसालमन शिला ।

करञ्जबीज त्रिकटु त्रिफला रजनीद्वयम् ॥५३॥

सिद्धार्थकान् विडङ्गानि प्रपुन्नाडञ्च सहरेत् ।

मूत्रपिष्टै पचेदेतैस्तैल कुष्ठविनाशनम् ॥५४॥

एतद्वज्रकमभ्यङ्गनाडीदुष्टव्रणायहम् ।

सिद्धार्थककरञ्जी द्वौ द्वे हरिद्रे रसाञ्जनम् ॥५५॥

कुटजञ्च प्रपुन्नाडसप्तपर्णै सृणादनी ।

लाक्षासर्जरसोऽर्कञ्च सास्फोटारग्वधो स्रुही ॥५६॥

शिरीषस्तुवराख्यस्तु कुटजारुष्करौ वचा ।

कुष्ठ कृमिघ्न मञ्जिष्ठा लाङ्गली चित्रक तथा ॥५७॥

मालती कटुतुष्यी च गन्धाद्वा मूलक तथा ।

सैन्धव करवीरञ्च गृहधूम विष तथा ॥५८॥

कम्प्लवक ससिन्दूर तेजोह्वातुल्यकाह्वये ।

समभागानि सर्वाणि कल्कपेथ्याणि कारयेत् ॥५९॥

गोमूत्र द्विगुण दद्यात् तिलतैलाच्चतुर्गुणम् ।

कारञ्ज वा महावीर्यं सार्पपं वा महागुणम् ॥६०॥

अभ्यङ्गात् सर्वकुष्ठानि गण्डमालाभगन्दरान् ।

नाडीदुष्टव्रणान् घोरान्नाशयेन्नात्र सशयः ॥६१॥

महावज्रकमित्येतन्नाम्ना तैलं महागुणम् ।
 पित्तावापैर्मूत्रपिष्टैस्तैल लाक्षादिकै कृतम् ॥६२॥
 सप्ताह कटुक्वालावा निदधीत चिकित्सकः ।
 पीतवन्त ततो मात्रां तेनाभ्यक्तश्च मानवम् ॥६३॥
 शोषयेदातपे तस्य दोषा गच्छन्ति सर्वशः ।
 स्तुतदोष समुत्थाप्य स्नात खदिरवारिणा ॥६४॥
 यवागू पाययेदेन साधिता खदिराम्बुना ।
 एन सशोधने वर्गे कुष्ठन्नेष्वौषधेषु च ॥६५॥
 कुर्यात् तैलानि सर्पींषि प्रदहोद्वषणानि च ।
 प्रातः प्रातश्च खेवेत योगान् वैरेचनान् शुभान् ॥६६॥
 पञ्च षट् सप्त चाष्टौ वा यैरुत्थानं न गच्छति ।
 कारभ वा पिबेन्मूत्रं जीर्णं तत्क्षीरभोजनम् ॥६७॥
 जातसत्वानि कुष्ठानि मासै षड्भिरपोहति ।
 दिट्ठुरन्त कुष्ठस्य खदिरं कुष्ठपीडित ॥६८॥
 सर्वथैव प्रयुञ्जीत स्नानपानाशनादिषु ।
 यथा हन्ति प्रहृष्टत्वात् कुष्ठमातुरमोजसा ॥६९॥
 तथा हन्त्युपयुक्तस्तु खदिरः कुष्ठमोजसा ।
 नीचरोमनखोऽश्रान्तो हिताश्लौषधतत्परः ।
 योषिन्माससुरावर्जो कुष्ठो कुष्ठमपोहति ॥७०॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महाकुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 कुष्ठेषु मेहेषु कफामयेषु सर्वाङ्गयोगेषु च दारुणेषु ।

कथंत्वमिच्छत्सु च मेदुरेषु योगानिमानग्रामतिर्विदध्यात् ॥१॥

क्षुण्णान् यवान्निपूतान् रात्रौ गोमूत्रपर्युषिताम्बुहति
क्विलिञ्जे शोषयेदेव सप्तरात्र भावयेत् शोषयेच्च । ततस्तान्
कपालभृष्टान् शक्नून् कारयित्वा प्रातः प्रातरेव कुष्ठिन
ग्रमेहिण वा सालसारादिकषायेण कण्टकिवृक्षकषायेण वा
पाययेत् भस्मातकप्रपुन्नाडावल्गुजार्कपित्रकविडङ्गमुस्तचूर्ण-
चतुर्भागयुक्तान् । एवमेव सालसारादिकषायपरिपीताना-
मारग्वधादिकषायपरिपीतानां वा गोशक्नूतानां वा
यवानां शक्नून् कारयित्वा भस्मातकादीनां चूर्णान्यावाप्य
खदिराशमनिम्बराजवृक्षरोहितकगुडूचीनामन्यतमस्य क-
षायेण शर्करामधुमधुरेण द्राक्षायुक्तेन दाडिमवेतसान्नेन
सैन्धवलवणान्वितेन पाययेद्देष्टुं सर्वमन्यकल्प ॥२॥

यावकाश्च भक्ष्यान्धानालुञ्चककुत्साप्रापूपूर्णकोशोत्-
क्करिकाशष्कुलिकाकुणावीकोनालिप्रभृतीन् सेवेत । यव-
विधानेन गोधूमवेणुयवानुपयुञ्जीत ॥३॥

अरिष्टानतो वक्ष्यामः । पूतीकचव्यचित्रकसुरदाह-
सारिवादन्तीत्रिकटुकानां प्रत्येक षट्फलिका भागा वदर-
कुडवस्त्रिफलाकुडव इत्येतेषां चूर्णानि ततः पिप्पलीमधुघृतै-
रन्तः प्रक्षिप्ते घृतभाजने प्राकृतसंस्कारे सप्तोदककुडवा-
नयोरजोऽर्द्धकुडवमर्द्धतुलाच्च गुडस्याभिहितानि चूर्णान्या-
वाप्य खनुगुप्तं कृत्वा यवपेक्षे सप्तरात्र वासयेत्ततो यथा-
बलमुपयुञ्जीतैषोऽरिष्टः कुष्ठमेहमेद पाण्डुरोगश्च यथूनप-
हन्ति । एव सालसारादौ न्यग्रोधादावारग्वधादौ वारि-
ष्टान् कुर्वीत ॥४॥

आसवानतो वक्ष्यामः । पलाशधन्मपरिसृतस्योद-
कस्य शीतीभूतस्य तयो भागा द्वौ पाणितस्यैकध्वमरिष्ट-
कल्पेन विदध्यात् । एव तिलादीनां चारेषु शालसारादौ
न्यग्रोधादावारग्वधादौ मूत्रेषु आसवान् विदध्यात् ॥५॥

अथ सुरा वक्ष्यामः । शिशपाखदिरयो सारमादायोत्-
पाद्य चोत्तमारणीव्राह्मीकोशातकीस्तत्सर्वमेकतः कषाय-
कल्पेन विपाचोदकमाददीत मण्डोदकार्थं किञ्चपिष्टमभि-
पुण्णयाच्च यथोक्तमेवं सुरा । शालसारादौ न्यग्रोधादावार-
ग्वधादौ च विदध्यात् ॥६॥

अतोऽवलेहान् वक्ष्यामः । खदिरासननिम्बराजहृक्षशा-
लसारकाथे तत्सारपिण्डान् सूक्ष्मपिण्डान् प्रक्षिप्य विप-
चेत् । ततो नातिद्रव नातिसान्द्रमवतार्थं तस्य पाणितल-
पूर्णमप्रातराशौ मधुमिश्रं लिङ्गादेव शालसारादौ न्यग्रो-
धादावारग्वधादौ च लेहान् कारयेत् ॥७॥

अतश्चूर्णक्रियां वक्ष्यामः । शालसारादीनां सारचूर्ण-
प्रस्थमाहृत्यारग्वधादिकषायपरिपीतमनेकशः शालसारा-
दिकषायेणैव पाययेत् । एवं न्यग्रोधादीनां फलेषु पुष्पेष्वार-
ग्वधादीनां चूर्णं क्रियां कारयेत् ॥८॥

अत ऊर्ध्वमयस्त्रतीर्वक्ष्यामः । तीक्ष्णलोहपत्राणि तनू-
नि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयान्निप्रतप्तानि त्रिफलाशा-
लसारादिकषायेण निर्वापयेत् षोडशवारांस्ततः खदिरा-
ङ्गारतप्तान्युपशान्ततापानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेद्वाङ्गुलान्त-
वपरिस्रावितानि । ततो यथाबलमात्रां सर्पिर्मधुभ्यां ससृ-
ज्योपयुञ्जीत । जीर्णं यथाव्याध्यनक्तमलवणमाहार कुर्वीत ।

एव तुलासुपयुज्य कुष्ठमेहमेदःश्वयधुपाण्डुरोगोन्मादाप-
स्मारानपहृत्य वर्षंशत जीवति । तुलाया तुलायां वर्षंश-
गुणोत्कर्षः ॥८॥

एतेन सर्वलौहेष्वयस्कृतयो व्याख्याता । त्रिवृच्छ्यामा-
ग्निमन्य-सप्तलाकेवकगङ्गिनीतिल्वक-त्रिफला-पलाश-शिश-
पाना स्वरसमादाय पालाश्यां द्रोण्यामभ्यासिच्य खदिरा-
ङ्गारतप्तमय पिण्डं त्रिःसप्तकत्वो निर्वाप्य तमादाय पुनरा-
सिच्य स्यात्वा गोमयाग्निना विपचेत् सिध्यति चास्मिन्
पिप्पल्यादिचूर्णभागौ द्वौ मधुन स्थावद् दृढस्येति दद्यात् ।
ततश्चतुर्थभागावशिष्टमवतार्य परिस्त्राय भूयोऽग्नितप्तान्य-
य पत्राणि प्रक्षिपेत् । ततः प्रशान्तमायसे पात्रे स्वनुगुप्तं
निदध्यात् । ततो यथायोगं शुक्तिं प्रकुञ्चं चोपयुञ्जीत ।
जीर्णे यथाव्याध्याहारमुपसेवेत् ॥१०॥

एषौषधायस्कृतिरसाध्यः कुष्ठं प्रमेहं वा साधयति
स्थूलमपकर्षति शोफमुपहन्ति सन्नमग्निमुद्धरति विशेषेण
चोपदिश्यते राजयक्ष्मिणा वर्षंशतायुश्चानया पुरुषो भवति ।
शालसारादिकाथमासिच्य पालाश्या द्रोण्यामयोधनं तप्तं
निर्वाप्य कृतसंस्कारे कलशेऽभ्यासिच्य पिप्पल्यादिचूर्णभागं
चौद्रं गुडमिति च दत्त्वा स्वनुगुप्तं निदध्यादेता महौष-
धायस्कृति मासमर्द्धं मासं वा स्थितां यथाबलमुपयुञ्जीत ।
एव न्यग्रोधादावारिवतादिषु च विदध्यात् ॥११॥

अतः खदिरविधानमुपदेक्ष्यामः । प्रशस्तदेयजातमनुप-
हृतमध्यमवयसं खदिरं परितः खानयित्वा मध्यममूलं
क्षित्वायोमयं कुम्भं तस्मिन्नन्तरे निदध्याद्यथा रसग्रहण-

समर्था भवति । ततश्च गोमयसृदावलिमवकीर्येभ्यः-
 गोमयमिश्रैरादीपयेत् । यथास्य दह्यमानस्य रसः स्रवत्य-
 धस्ताद्यदा जानीयात् पूर्णं भाजनमित्यथैवमुद्धृत्य परिस्त्राव्य
 रसमन्यस्मिन् पात्रे निधायानुगुप्तं निदध्यात्ततो यथायोग-
 मात्रामामलकरसमधुसर्पिर्भिः ससृज्योपयुञ्जीत जीर्णं मल्ला-
 तकविधानवदाहारः परिहारश्च प्रस्थे चोपयुक्ते शत वर्षा-
 णामायुषोऽभिद्विर्भवति । खदिरसारतुलामुदकद्रोणे वि-
 पाच्य षोडशांशवशिष्टमवतार्यानुगुप्तं निदध्यात् तमामल-
 करसमधुसर्पिर्भिः ससृज्योपयुञ्जीत । एष एव सर्ववृक्षसा-
 रेषु कल्पः । खदिरसारचूर्णतुला खदिरसारकाथमात्रा वा
 प्रातः प्रातरुपसेवेत खदिरसारकाथसिद्धमाविक वा सर्पिः ।
 अमृतवल्लीस्वरस काथ वा प्रातः प्रातरुपसेवेत तत्सिद्धं
 वा सर्पिः । अपराह्णे ससर्पिष्कमोदनमामलकयूपेषु भुञ्जी-
 तैव मासमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विमुच्यत इति ॥१२॥

क्षणातिलमल्लतकतैलामलकरससर्पिषा द्रोणं शालसा-
 राट्कषायस्य च त्रिफलात्रिकटुकपथूरुषफलमज्जविडङ्गफल-
 सारपित्राकैवल्लुजहिरिद्राहयत्रिवृहन्तीन्द्रयवयष्टीमधुकाति-
 विषारसाञ्जनप्रियङ्गूना पालिकान् भागास्तानैकथ्य स्नेह-
 पाकविधानेन पचेत् तस्माधुसिद्धमवतार्य परिस्त्राव्यानुगुप्तं
 निदध्यात् । तत उपसंस्कृतशरीरं प्रातः प्रातरुत्थाय पाणि-
 शुक्तिमात्रं क्षौद्रेण प्रतिससृज्योपयुञ्जीत जीर्णं मुद्गामलक-
 यूपेषुणालवणेन सर्पिष्कन्तं खदिरोदकसिद्धं सृङ्गोदनमग्नी-
 यात् । खदिरोदकसेवीत्येव द्रोणमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विमुक्तः
 शुद्धतनुः स्मृतिमान् वर्षशतयुररोगो भवति ॥१३॥

भवति चात्र ।

सुरामन्यासवारिष्ठाह्नांखूर्णान्ययस्कृती ।

सहस्रशोऽपि कुर्वीत बीजेनानेन बुद्धिमान् ॥१४॥

— — —

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

हो प्रमेहो सहजोऽपथ्यनिमित्तश्च भवतः । तत्र सहजो मातृपितृबीजदोषकृतः । अहिताहारजोऽपथ्यनिमित्तः । तयो पूर्वेषोपद्रुत कृशो रज्ज्वोऽल्पाग्नी पिपासुर्भृश परिसरणशीलश्च भवति । उत्तरेण स्थूलो बद्धाग्नी स्निग्ध शय्यासनस्वप्नशीलः प्रायेणेति । तत्र कृशमन्नपानप्रतिसंस्कृताभिः क्रियाभिश्चिकित्सेत् । स्थूलमपतर्पणयुक्ताभिः ॥१॥

सर्व एव च परिहरयुः सौवीरकृतुषोदकशुक्तमैरेयसुरासवतोयपयस्तैलघृतेक्षुषिकारदधिपिष्टान्नास्तपानकानि ग्राम्यान्पौदकमासानि चेति ॥२॥

ततः शालिषष्टिकयवगोधूमकौद्रवोद्दालकाननवान् भुञ्जीत । चणकाठकीकुलथमुद्गविकल्पेन तिक्तकषायाभ्यां शाकगणाभ्यां निकुम्भैर्जुदीसर्षपातसीतैलसिद्धाभ्यां बद्धमूत्रैर्वा जाडलैर्मासैरपहतमेदोभिरनस्त्रैरघृतैश्चेति ॥३॥

तत्रादित एव प्रमेहिण स्निग्धमन्यतमेन तैलेन प्रियङ्गुदिसिद्धेन वा घृतेन वामयेत् प्रगाढ विरेचयेच्च । विरेचनादनन्तरं सुरसादिकषायेणास्थापयेत्सहोषधमद्रदारमुस्तावापेन मधुसैन्धवयुक्तेन दह्यमानश्च न्यग्रोधादिकषायेण निःसृजेत् । ततः शुद्धदेहमामलकरसेन हरिद्रां मधुसयुक्तां

पाययेत् त्रिफलाविशालादेवदारुमुस्तकषायं वा शालक-
 म्बिककमुष्कककल्कमक्षमात्रं वा मधुमधुरमामलकरसेन
 हरिद्रायुतम् । कुटजकपित्थरोहितविभीनकसप्तपर्णपुष्प-
 कल्क वा । निम्बारग्वधसप्तपर्णमूर्वाकुटजसोमहृक्षपला-
 शानां वा त्वक्पत्रमूलफलपुष्पकषायाणि । एते पञ्च
 प्रयोगाः सर्वमेहानामपहन्तारो व्याख्याता ॥३॥

विशेषतश्चात ऊर्ध्वम् । तत्रोदकमेहिनं पारिजात-
 कषाय पाययेत् । इक्षुमेहिनं वैजयन्तीकषायम् । सुरा-
 मेहिनं निम्बकषायम् । सिकतामेहिनं चित्रककषायम् ।
 शनैर्मेहिनं खदिरकषायम् । लवणमेहिनं पाठागुरुकषायम् ।
 पिष्टमेहिनं हरिद्रादारुहरिद्राकषायम् । सान्द्रमेहिनं
 सप्तपर्णकषायम् । शुक्रमेहिनं दूर्वाशैवलप्लवहठकरक्षकसेरु-
 ककषाय ककुभचन्दनकषायं वा । फेनमेहिनं त्रिफलार-
 ग्वधसृङ्गीकाकषाय मधुर कफजे तु मधु मधुरमिति ।
 पित्तिकेषु नीलमेहिनं शालसारादिकषायमश्वत्थकषायं वा
 पाययेत् । हरिद्रामेहिनं राजहृक्षकषायम् । अम्लमेहिनं
 न्यग्रोधादिकषाय मधुमिश्रम् । चारमेहिनं त्रिफलाकषा-
 यम् । मञ्जिष्ठामेहिनं मञ्जिष्ठाचन्दनकषायम् । शोणित-
 मेहिनं गुडूचीतिन्दुकास्थिकाश्मर्यखर्जूरकषायं मधुमि-
 श्रम् ॥५॥

अत ऊर्ध्वमसाध्येष्वपि योगान् यापनार्थं वक्ष्यामः ।
 तद्यथा । सर्पिर्मेहिनं कुष्ठकुटजपाठाहिङ्गुकटुरोहिणी-
 कल्क गुडूचीचित्रककषायेण पाययेत् । वसामेहिनमग्नि-
 मन्यकषाय शिंशपाकषायं वा । क्षौद्रमेहिनं खदिरकमुक्

कषाय हस्तिमेहिन तिन्दुककपित्थशिरीषपलाशपाठामूर्वा-
दु स्र्शकषाय मधुमिश्र हस्त्यश्वशूकरखरौष्ट्रास्थिचार
चेति । दृष्टमानमौदककन्दकायसिद्धा यवागू क्षोरेक्षुरसम-
धुरा पाययेत् ॥६॥

तत प्रियङ्गुनन्तायूधिकापद्मात्रायन्तिकालोहितिका-
स्वष्ठादाडिमत्वक्षालपर्णीपद्मतुङ्गकेशरधातकीवकुलशाल्य-
लीश्रीवेष्टकमोचरसेस्वरिष्टानयस्कृतीलैहानासवान् कुर्वीत ।
शृङ्गाटकगिलोह्यवि-मृणास्त्रकसेरुकमधुकास्त्रजम्बूसनतिनि-
शककुम्भकद्वङ्गरोध्रभस्मातकचर्मिहचगिरिकर्णिकाशीतशिव-
निष्ठुलदाडिमाजकण हरिह्वराजादनगोमघोष्ठाविकङ्क-
तेषु वा । यवान्नविकाराश्च सेवेत । यथोक्तकषायसिद्धा
चास्त्रै यवागू प्रयच्छेत् । कषायाणि वा पातु महाधनम-
हिताहारमौल्लध्वेपिणमीश्वर वा पाठाभयाचित्रकप्रगाढ-
मनल्पमाक्षिकमन्यतमसासव पाययेदङ्गारशूल्यावदश वा
मार्ध्व कमभीक्षणम् । मधुकपित्थमरिक्तानुसिद्धानि चास्त्रै
पानान्युपहरेत् । उष्ट्राश्वतरखरपुरीषचूर्णानि चास्त्रै दद्या-
दशनेषु । हिङ्गुसैन्धवयुक्तैर्युषै सर्षपैश्च रागैर्भोजयेत् । अवि-
रुद्धानि चास्त्रै पानभोजनान्युपहरेद्भ्रसवन्ति । प्रवृद्धमेहास्तु
व्यायामनियुङ्गक्रीडागजतुरगरथपदातिचर्यापरिक्रमणान्य-
स्तोपास्त्रे वा सेवेरन् ॥७॥

अधनस्त्वबान्धवो वा पादत्राणातपत्रविरहितो भैक्ष्याशो
ग्रामैकरात्रानुवासी मुनिरिव सयतात्मा योजनशतमधिक
वा गच्छेत् । महाधनो वा श्यामाकनीवारवृत्तिरामलक-
कपित्थतिन्दुकाश्मन्तुकफलाहारो नृगैः सह वसेत् तन्मूत्र-

शकृद्भक्षो सततमनुव्रजेद्वा ब्राह्मणो वा शिलोञ्जवृत्तिर्भूत्वा
ब्रह्मरथसु पधारयेत् । पठेन् सततमितर खनेद्वा कूपम् ।
लभन्तु सतत रवेत् ६८ ।

भवति चात्र ।

अधनो वैद्यसन्देशादेव कृर्वन्नन्दित ।

सवत्सरादन्तराद्वा प्रमेहान् प्रतिसुच्यते ॥९॥

— —

द्वादशोऽध्यायः ।

अथात प्रमेहपिडकाचिकित्सित व्याख्यासाम् ।

सराविकाद्या नव पिडका प्रागुक्तास्ता प्राणवतो-
ऽप्यास्त्वङ्मासप्राप्ता वृद्धोऽल्परुज क्षिप्रपाकमेदिन्यश्च
साध्या ॥१॥

ताभिरुपद्रुन प्रमेहिणमुपनरेत्तत्र पूर्वरूपेष्वपतर्पण
कषाय वस्तमूत्र चोपदिशेत् । एवमकुर्वतस्तस्य मधुराह्वा-
रस्य मूत्र स्वेद क्षेप्त्वा च मधुरी भवति प्रमेहश्चाभिव्यक्तो
भवति । ततोभयत समोधनमासेवेत । एवमकुर्वतस्तस्य
दोषा प्रवृद्धा मासशोणित प्रदूय शोफं जनयन्त्युपद्रुगान्
वा काश्चित्तत्रोक्त प्रतीकार शिरामोक्षश्च । एवमकुर्वतस्तस्य
शोफो वृद्धोऽतिमात्ररुजो विदाहमापद्यते तत्र शस्त्रप्रशि-
धानमुक्त व्रणक्रियोपसेवा च । एवमकुर्वतस्तस्य पूयोऽभ्य-
न्तरमवदार्योत्सङ्ग महान्तमवकाशं कृत्वा प्रवृद्धो भवत्य-
साध्यः । तस्यादादित एव प्रमेहिणमुपजनेत् ॥२॥

भङ्गातक विल्वारुपिप्पली-मूलौदकीर्णवर्षाभूपुनर्नवा-
चित्रकशठीसुहीपवणकपुष्करदन्तीपथ्यादयस्त्वोन्मितान् य-

वकोलकुलत्याश्च प्रास्थिकान् सलिलद्रोणे निष्काप्य चतुर्भा-
गावशिष्टेऽवतार्य वचात्रिवृक्कम्पितकभार्गीनिचुलशृण्णीगज-
पिप्पलीविडङ्गशिरीषाणा भागैरर्द्धपलिकैर्वृतप्रस्थ विपाचये-
न्नेहृश्वयथुकुष्ठगुल्मीदरार्श्वीहविद्रधिपिडकाना नाशन
नाम्नाधान्वन्तरम् ॥३॥

दुर्विरेच्या हि मधुमेहिनो भवन्ति मेदोऽभिव्याप्तशरीर-
त्वात्तस्मात्तीक्ष्णमेतेषा शोधनं कुर्वीत । पिडकापीडिता
सोपद्रवा. सर्वे एव प्रमेहा मूत्रादिमाधुर्यं मधुगन्धसामा-
न्यात्पारिभाषिकी मधुमेहता लभन्ते । न चैतान् कथञ्चि-
दपि स्वेदयेत् मेदोबहुत्वादेतेषा विशीर्यन्ते देह स्वेदेन
रसायनीनाञ्च दीर्घव्याघ्रोद्धुमुत्तिष्ठन्ति प्रमेहिणा दोषा ।
ततो मधुमेहिनामध काये पिडका. प्रादुर्भवन्ति । अप-
क्ताना पिडकाना शोफवत् प्रतीकार. पक्ताना व्रणवदिति ।
तैलन्तु व्रणरोपणादौ कुर्वीत । आरम्बधादिकषायमुक्ता-
दनार्यं शालसारादिकषाय परिषेचने पिप्पल्यादिकषाय
पानभोजनेषु पाठाचित्रकयाङ्गुष्टाक्षुद्रहृतीसारिवासोम-
वल्कसप्तपर्णारम्बधकुटजमूलचूर्णानि मधुमिश्राणि प्राश्नी-
यात् । शालसारादिवर्गकषाय चतुर्भागावशिष्टमवतार्य
परिस्त्राव्य पुनरुपनीय साधयेत् । सिध्यति चामलकरोधप्रि-
यङ्गुदन्तीक्ष्णाऽपस्ताम्बचूर्णान्यावपेदेतदनुपदग्धलेहीभूतम-
वतार्यानुगुप्त निदध्यात्ततो यथायोगमुपयुञ्जीत । एष
लेह रोगनिहाना हन्ते. ॥४॥

त्रिफलाचित्रकत्रिकटुविडङ्गमुस्तानां नव भागास्तावन्त
एव क्षणायशूर्णस्य तत्सर्वमैकध्वं कृत्वा यथायोग मात्रां

सर्पिमधुभ्या ससृज्योपयुञ्जीत । एतन्नशामसमेतेन जाठर्यं
न भवति सन्नोऽग्निराप्यायते दुर्नामशोफपाण्डुकुष्ठरोगा
विपाककासश्वासप्रमेहाश्च न भवन्ति ॥५॥

शालसारादिनिर्यूहे चतुर्थांशवशेषिते ।

परिसृते ततः शीते मधु माक्षिकमावपेत् ॥६॥

फाण्णित्तीभावमापन्न गुड शोधितमेव च ।

श्लक्ष्णपिष्टानि चूर्णानि पिप्पल्यादिगणस्य च ॥७॥

ऐकध्यमावपेत् कुम्भे सस्लते घृतभाविते ।

पिप्पलीचूर्णमधुभिः प्रलिप्तेऽन्त शुची दृढे ॥८॥

श्लक्ष्णानि तीक्ष्णलोहस्य तत्र पत्राणि बुद्धिमान् ।

खदिराङ्गारतप्तानि बहुश सन्निपातयेत् ॥९॥

सुपिधानन्तु तं कृत्वा यवपक्वे निधापयेत् ।

मासास्त्रीश्चतुरो वापि यावदालोहसङ्ख्यात् ॥१०॥

ततो जातरसं तन्तु प्रातः प्रातर्यथावलम् ।

निषेवेत यथायोगमाहार चास्य कल्पयेत् ॥११॥

कार्श्यं कटु बलिनामेष सन्नस्याग्नेः प्रसाधकः ।

शोफनुद् गुल्महृत् कुष्ठमेहपाण्ड्वामयापहः ॥१२॥

प्लीहोदरहर शीघ्र विषमज्वरनाशनः ।

अभिष्यन्दापहरणी लोहारिष्टो महागुणः ॥१३॥

प्रमेहिणो यदा मूत्रमपिच्छिलमनाविलम् ।

विग्रहं तित्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्ष्यते ॥१४॥

तृयोदशोऽध्यायः ।

अथातो मधुमेहचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।
 मधुमेहत्वमापन्न भिषग्भिः परिवर्जितम् ।
 योगिनानेन मतिमान् प्रमेहिणमुपाचरेत् ॥१॥
 मासे शुक्ले शुचौ चैव शैला सूर्याशुतापिता ।
 जतुप्रकाश स्वरस शिखाभ्यः प्रस्रवन्ति हि ॥२॥
 शिलाजल्विति विख्यात सर्वव्याधिविनाशनम् ।
 तप्पादीनान्तु लोहानां पश्चामन्यतमान्वयम् ॥३॥
 ज्ञेयं स्वगन्धतद्यापि षड्योनिप्रथितं क्षितौ ।
 लोहाद्भवति तस्य स्नाच्छिखान्तु जतुप्रभम् ॥४॥
 तस्य लोहस्य तदीर्यं रसश्चापि विभर्ति तत् ।
 तपुसीसायसादीनि प्रधानान्तुत्तरोत्तरम् ॥५॥
 यथा तथा प्रयोगेऽपि श्रेष्ठे श्रेष्ठगुणा स्मृता ।
 यत्सर्वं तिक्तकटुक कषायानुरस सरम् ॥६॥
 कटुपाक्युष्णवीर्यञ्च शोषणं छेदनं तथा ।
 तेषु यत् कृष्णमलघु स्निग्धं निःशर्करञ्च यत् ॥७॥
 गोमूत्रगन्धि यच्चापि तत् प्रधानं प्रचक्षते ।
 तद्भाविता सारगणैर्हृतदोषो दिनोदये ॥८॥
 पिबेत् सारोटकेनैव श्लक्ष्णपिष्टं यथाबलम् ।
 जाड्वलेन रसेनान्नं तस्मिन् जीर्णं तु भोजयेत् ॥९॥
 उपयुज्य तुलामिव गिरिजादमृतोपमात् ।
 वपुर्वर्णवलोपेतो मधुमेहविवर्जितः ॥१०॥
 जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽमरसन्निभः ।
 शतं शतं तुलायान्तु सहस्रं दश तौलिके ॥११॥

भस्मातकविधानेन परिहारविधि स्मृत ।
 मेह कुष्ठमपस्मारमुन्माद स्त्रीपद गरम् ॥१२॥
 शोष शोफार्शसी गुल्म पाण्डुता विषमज्वरम् ।
 अपोहत्यचिरात्कालाच्छिञ्चाजतु निषेवितम् ॥१३॥
 न सोऽस्ति रोगो यच्चापि निहन्त्यान्न शिलाजतु ।
 शर्करा चिरसम्भूता भिनत्ति च तथाश्मरीम् ॥१४॥
 भावनालोडने चास्य कर्तव्ये भेषजैर्हितै ।
 एवञ्च माक्षिक धातु तापीजमसृतीपमम् ॥१५॥
 मधुर काञ्चनाभासमम्ब वा रजतप्रभम् ।
 पिबन् हन्ति जराकुष्ठमेहपाण्ड्वामयक्षयान् ॥१६॥
 तद्भावित कपोताश्च कुलत्याश्च विवर्जयेत् ।
 पञ्चकर्मगुणातीत श्रद्धावन्त जिजीविषुम् ॥१७॥
 योगीनानेन मतिमान् साधयेत् कुष्ठिन नरम् ।
 वृक्षानुवरका ये स्युः पश्चिमार्णवभूमिषु ॥१८॥
 वीचीतरङ्गविक्षेपमारुतोद्धूतपल्लवा ।
 तेषां फलानि गृह्णीयात् सुपक्वान्यम्बुदागमे ॥१९॥
 मज्जस्तेभ्योऽपि सहृदय शोषयित्वा विचूर्ण्य च ।
 तिलवत् पीडयेद् द्रोण्या स्नावयेद्वा कुसुम्भवत् ॥२०॥
 तत्तैल सहित भूयः पचेदातीयसक्षयात् ।
 अवतार्य करीषे च पचमात्र निधाययेत् ॥२१॥
 क्षिग्ध स्विन्नो हृतमल पचादूर्ध्वं प्रयत्नवान् ।
 चतुर्थमक्षान्तरितः शुक्लादौ दिवसे शुभे ॥२२॥
 मन्त्रपूतस्य तैलस्य पिठेन्मात्रा यथाञ्जम् ।
 तत्र मन्त्रं प्रवक्ष्यामि येनेदमभिमन्त्रयते ॥२३॥

मज्जसार । महावीर्य्य । सर्वान् वतून् विशोधय ।
 शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामाघ्रापयतेऽच्युत ॥२४॥
 तेनास्योद्धमधश्चापि दोषा यान्त्यरुहस्तत ।
 अस्नेहलवणा साय यवागूं शीतला पिबेत् ॥२५॥
 पञ्चाहं प्रपिबेत् तैलमनेन विधिना नर ।
 पक्ष परिहरेच्चापि मुद्गयूषौदनाशन ॥२६॥
 पञ्चभिर्दिवसैरेव सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ।
 तदेव खदिरकाद्ये त्रिगुणे साधु साधितम् ॥२७॥
 निहन्ति पूर्ववत्पक्व पिबेन्नासमतन्द्रित ।
 तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वीताहारसीरितम् ॥२८॥
 भिन्नस्वर रक्तनेत्र विभीषण क्षामिभक्षितम् ।
 अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत् कुठिल नरम् ॥२९॥
 सर्पिर्मधुयुत पीत तदेव खदिराम्बुना ।
 पक्षिमासरसाहार करोति द्विशतायुषम् ॥३०॥
 तदेव नस्ये पञ्चाशद्विवसानुपयोजितम् ।
 वपुष्मन्त श्रुतिधर करोति त्रिशतायुषम् ॥३१॥
 शोधयन्ति नर पीता मज्जानस्तस्य मातृया ।
 महावीर्य्यसुवरक्त कुड्भमेहापह पर ॥३२॥

सान्तर्धूमस्तस्य मज्जा तु दग्ध

क्षिप्तस्तैले सैन्यव चाक्ष्मनञ्च ।

येभ्य हन्यादर्मनत्ताभ्यकाचान्

नीलीरोग त्रैनिर चाक्ष्मनेन ॥३३॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथान उदराणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अष्टावुदराणि पूर्वकुट्टिष्ठानि । तेष्वनाथ्यं दद्वगुदं परि-
स्त्रावि चापगिष्ठानि कृच्छ्रसाध्यानि सर्वाण्येव प्रत्याख्या-
योपक्रमेत । तेष्वनाथ्यद्वगुर्वर्गं भेषजसाध्यं । कालप्रकर्षात्
सर्वाण्येव शल्यसाध्यानि वर्जयितव्यानि वा ॥१॥

उदरो तु तुर्वेभेषजविरुद्धविद्राहिल्लिग्वपि शतपरि-
पेकावगाहान् परिहरेत् । शालिषट्ठिकयवमोधूमनीवारा-
न्नित्यमश्नीयात् ॥२॥

तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा स्नेह-
यित्वा तिल्वकविपक्वेनानुलोम्य चित्राफलतैलप्रगाढेन
विदारिगन्धाकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च शाख्येन चोप-
नाहयेदुदरम् । भोजयेच्चैनं विदारिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण
जाङ्गलरसेन चाभीक्ष्ण्यं स्नेदयेत् ॥३॥

पित्तोदरिणन्तु मधुरगणविपक्वेन सर्पिषा स्नेहयित्वा
श्यामात्रिफलात्रिवृद्धिपक्वेनानुलोम्य शर्करामधुघृतप्रगाढेन
न्यग्रोधादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च पायसेनोपनाह-
येदुदरं भोजयेच्चैनं विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा ॥४॥

श्लेष्मोदरिणं पिप्पल्यादिकषायसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह-
स्त्रुहीक्षीरविपक्वेनानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रचारतैलप्रगाढेन
मुष्ककादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च शृणातसीधातकी-
किण्वसर्पपमूलकबीजकल्कैश्चोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं
त्रिकटुकप्रगाढेन कुनल्ययूषेण पायसेन वा स्नेदयेच्चाभी-
क्ष्यम् ॥५॥

दूष्योदरिणन्तु प्रत्याख्याय सप्तलाशङ्किनीस्वरससिद्धेन सर्पिषा विरेचयेन्नासमर्द्ध मासं वा महाहृत्क्षीरसुरागो-
मूत्रसिद्धेन वा शुद्धकोष्ठन्तु मये नाश्वमारकयुक्ताकाकाद-
नोमूलकल्कं पायेत् । दन्तुकाण्डानि वा कृष्णसर्पेण दश-
यित्वा भक्षयेत् । वल्लीफलानि वा मूलज कण्डजं वा विषमा-
सेवेयेत् । तेनागदी भवत्यन्य वा भावमापद्यते ॥६॥

भवति चात्र ।

क्षुपिनानिलमूलत्वात् सञ्चयित्वाभ्रलस्य च ।

सर्वोदरेषु शसन्ति बहुशस्त्रबुलोजनम् ॥७॥

अत ऊर्ध्वं सामान्ययोगान् वक्ष्याम । तद्यथा । ए-
ण्डतैलमहरर्द्धमास द्वौ वा फेडलमूत्रयुक्त क्षीरयुक्त वा
सेवेतोदकवर्जं माहिष वा मूत्र क्षीरेण निराहार सप्त-
रात्रम् । उष्ट्रोक्षीराहारो वान्रवारिवर्जं पिप्पली वा
मास पूर्वोक्तेन विधानेनासेवेत । सैन्धवाजमोदायुक्त
वा निकुम्भतैलम् ॥८॥

आर्द्रं कृशशृङ्गवेररसपात्रशतसिद्धं वा वातशूलेऽवचार्यम् ।
शृङ्गवेररसविषक क्षीरमासेवेत । चव्यशृङ्गवेरकल्क वा
पयसा सरलदेवदारुचित्त्रकमेव वा । मुरङ्गीशालपर्णीश्या-
मापुनर्नवाकल्क वा । ज्योतिष्फलतैल वा क्षीरेण खर्जि-
काहिङ्गुमिश्रं पिबेत् । गुडद्वितीया वा हरीतकी भक्षयेत् ।
स्रुहीक्षीरभावितानां वा पिप्पलीनां सहस्र कालेन पथ्याक-
ष्णाचूर्णं वा स्रुहीभावितामुक्तारिकं पक्वा दापयेत् । हरी-
तकीचूर्णं प्रस्थमाढके घृतस्याङ्गारेष्वभिविलाप्य सृजेनाभि-
मथ्यानुगुप्तं कृत्वा र्द्धमासं यवपक्वं वासयेत् । ततश्चोद्धृत्य परि-

स्नाय्य हरीतकीकायास्तदधोऽन्यावाय्य विपचेत् तद्यथायोगं
मासमर्द्धमास वा पाययेत् ॥८॥

गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरनावाप्य विपचेद्विपक्वं चाव-
तार्य्य शीतीभूतं मन्यानेनाभिवध्य नवनीतनादाय भूमी
महावृक्षक्षीरेणैव विपचेत् । तद्यथायोगं मास मासार्द्धं वा
पाययेत् । चव्यचित्रकदन्त्यतिविषाकुण्डसारिवात्रिफलाज-
मोदहरिद्राशङ्खिनीत्रिवृत्तिकटुकानामर्द्धकार्षिका भागा
राजवृक्षफलमज्जनामष्टौ कर्षा महावृक्षक्षीरपले द्वे गवा
क्षीरमूत्रयोरष्टावष्टौ पलानि एतत् सर्वं घृतप्रस्थे समावाप्य
विपचेत् । तद्यथायोगं मासमर्द्धं मास वा पाययेत् । एतानि
तित्त्वकघृतचतुर्थानि सर्पिष्युदरगुल्मविद्रध्यङ्गीलानाहकु-
ष्ठोन्मादापस्मारिषूपयोज्यानि विरेचनार्थम् । मूत्रासवारि-
ष्टसुरादाभीक्ष्ण्य महावृक्षक्षीरसमृता सेवेत । विरेचन-
द्रव्यक्षय वा शृङ्गवेरदेवदारुप्रगाढन ॥९॥

वमनविरेचनद्रव्याणां पालिका भागा पिप्पल्यादिव-
चाटिहरिद्रादिपरिपठितानाञ्च द्रव्याणां श्लक्ष्णपिष्टानां
यथोक्तानाञ्च लवणानां तत्सर्वं मूत्रमणे प्रक्षिप्य महावृक्ष-
क्षीरप्रस्थञ्च सृष्टमग्निना घटयन् विपचेदप्रदग्धकल्कं तत्सा-
धुसिद्धमवतार्य्य शीतीभूतमक्षमात्रा गुटिका वर्त्तयेत् तासा-
मेका द्वे तिस्रो वा गुटिका बलापेक्षया मासास्त्रींश्चतुरो
वा सेवेत । एषानाहवर्त्तिक्रिया विशेषेण महाव्याधिषूप-
युज्यते कोष्ठजाश्च कृमिनपहन्ति कासश्वासकृन्तिकुष्ठप्रति-
श्यायारोचकाविपाकोदावर्त्ताश्च नाशयति । मदनफलम-
ज्जकुटजजीमूतकेक्ष्माकुधामार्गवत्रिवृत्तिकटु सर्षप लवणानि

महावृक्षक्षीरमूत्रयोरन्यतरेण पिष्ट्वाङ्गुष्ठमात्रा वर्त्ति कृत्वो-
दरिण आनाहे तैललवणाभ्यक्तगुदस्यैका द्वे वा पायौ निद-
ध्याटेषानाहवर्त्तिक्रिया वानमूत्रपुरीषोदावर्त्ताभ्यानानाहेषु
विधेया ॥११॥

प्लीहोदरिण स्निग्धस्त्रिन्नस्य दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ
कुपैराभ्यन्तरत सिरा विध्येद् विमर्दयेत्पाणिना प्लीहान
रुधिरस्यन्दनार्थं ततः सशुद्धेदहः समुद्रशक्तिकाचारः पयसा
पादयेत् हिङ्गुसौवर्चिकाक्षारेण सुतेन पलाशक्षारेण वा
यवक्षारम् । पारिजातकेतुरकापामार्गक्षारं वा तैलस-
सृष्टम् । शोभाञ्जनकषायं वा पिप्पलीसैन्धवचित्रकयुक्तम् ।
पूतिकरञ्जक्षारं वास्तसुतं विडलवणपिप्पलीप्रगाढम् ॥१२॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकशृङ्गवेर-यवक्षारसैन्धवानां
पालिका भागाष्टतमस्य तत्तुल्यं क्षीरं तदैकं विपाचये-
द्वेतत् षट्पलकं नाम सर्पिं प्लीहाग्निषट्गुल्मोदरोदावर्त्त-
श्चयथुपाण्डुरोगकासश्वासप्रतिश्यायोर्द्विवातविषमज्वरानप-
हन्ति । मन्दाग्निर्वा हिङ्गादिकं चूर्णमुपयुञ्जीत । यक्ष्मा-
ल्येऽप्येष एव क्रियाविभागः । विशेषतस्तु दक्षिणबाहौ
सिराव्यधः ॥१३॥

मणिवन्धः सकृन्नाम्यं वामाङ्गुष्ठसमीरिताम् ।

दहेत्सिरां शरेणाशु प्लीहो वैद्यः प्रशान्तये ॥१४॥

बद्धगुदे परिस्त्राविणि च स्निग्धस्त्रिन्नस्याभ्यक्तस्याधो-
नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपचाय रोमराज्या उदरं पाटयित्वा
चतुरङ्गुलप्रमाणान्यन्त्राणि निष्कृष्य निरीक्ष्य बद्धगुदस्या-
न्त्रप्रतिरोधकरमश्मानं बालं वापोह्यं मलघातं वा ततो

मधुसर्पिर्भ्यामभ्यज्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा वाह्यं
 व्रणमुदरस्य सीध्येत् । परिस्त्राविष्यप्येवमेव शल्यमुद्धृत्यान्त्र-
 स्त्रावान् सशोध्य तच्छिद्रमन्त्र समाधाय कालपिपीलिका-
 भिर्दशयेत् । दष्टे च तासां कायानपहरेन्न शिरासि तत्
 पूर्ववत् सीध्येत् सन्धानञ्च यथोक्तं कारयेत् यष्टीमधुक-
 मिश्रया च कृष्णमृदावलिप्य बन्धेनोपचरेत् । ततो निवात-
 मागारं प्रवेश्याचारिकमुपदिशेद्वासयेच्चैनं तैलद्रोण्या सर्पि-
 र्द्रोण्या वा पयोवृत्तिमिति ॥१५॥

उदकोदरिणस्तु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्निग्धस्य
 स्थितस्याप्तैः सुपरिगृहीतस्याकक्षात्परिवेष्टितस्याधोनाभे-
 र्वाभ्यन्तश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या ब्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदर-
 प्रमाणमवगाढं विध्येत् । तत्र तृपादीनामन्यतमस्य नाडी
 द्विद्वारा पक्षनाडी वा संयोज्या दोषोदकमवसिञ्चेत्ततो
 नाडीमपहृत्य तैललवणेनाभ्यज्य व्रणबन्धेनोपचरेन्नचैकस्मि-
 न्नेव दिवसे सर्वं दोषोदकमपहरेत् सहसा ह्यपहृते तृणा-
 ज्वराङ्गमर्दातीसारश्वासपाददाहा उत्पथेरन्नापूर्यते वा
 नृशतरमुदरमसञ्जातप्राणस्य तस्मात् तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठा-
 ष्मदशमद्वादशषोडशरात्राणामन्यतममन्तरीकृत्य दोषोद-
 कमभ्यात्पमवसिञ्चेत् । नि सुते नि सुते च दोषे गाढतर-
 माविककौशेयचर्मणामन्यतमेन परिवेष्टयेद्दुदरं तथा नास्मा-
 यति वायुं घण्टासाञ्च पयसा भोजयेज्जाङ्गलरसेन वा तत्र
 त्रीन्मासानर्द्धीदकेन पयसा फलान्धेन जाङ्गलरसेन वाव-
 शिष्टं मासत्रयमन्नं लघु हितं वा सेवेतैव रुक्मरिणामदो
 भवति ॥१६॥

भवति पात्र ।

आस्थापने चैव विरेचने च पाने तथाहागविधिक्रियासु ।

तवाद्दरिभ्य कुश्लै प्रयोज्य क्षीर शृत जाडलजो रसो वा

॥१७॥

पञ्चदशोऽध्याय ।

अथातो मूढगर्भचिकित्सित व्याख्यास्याम ।

जातः कष्टतमसति यथा मूढगर्भशब्दोद्वरणमत्र हि
योनियुक्ततृणीहात्स्वविवरगर्भाशयाना मध्ये कर्म कर्तव्य
स्यर्शेन । उत्कर्षेणापकर्षणस्यापवर्तनीयत्तननेदनच्छे-
दनपीडनजूर्णकरणदारणानि चैकहस्तेन गभ गर्भिणी वा
हिरता तस्याद्विग्नतिसापृच्छ परञ्च यद्वमात्त्रायोपक-
रोत । १॥

इत्थं गताग्निनाष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा स्वभावगता
अपि त्वं सङ्गा भवन्ति शिरसो वैगुण्याद् मयोजघनस्य वा ।
जीवति तु गर्भे सुतिकागर्भनिर्हरणे प्रयतेत । निर्हर्तुमशक्ये
व्यवनाम्बन्धानुपशृणुयात् तान् वक्ष्याम ॥२॥

इहामृतञ्च सोमञ्च चित्रभानुञ्च भामिनि । ।

उच्चैः श्वाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥३॥

इदममृतमपा ससुवृत्त वै

तव लघु गर्भमिम प्रमुञ्चतु स्त्री ।

तदनलपवनार्कवासवास्ते

सह लवणाम्बु धरेर्दिशन्तु शान्तिम ॥४॥

मुक्ता, पशोर्विपाशाश्च मुक्ता सूर्येण रश्मयः ।

मुक्त सर्वभयाद् गर्भं एह्येहि विरमावित ॥५॥

औषधानि च विदध्याद्यथोक्तानि । सृते चोत्तानाया
आभुग्नसक्थ्या वस्त्राधारकोन्नमितकल्या धन्वननगवृत्तिका-
शात्मलीसृतस्रष्टताभ्या म्रक्षयिचा हस्त योनीं प्रवेश्य गर्भ-
मुपहरेत् । तत्र सकथिभ्यामागतमनुलोममेवाच्छेत् । एक-
सक्थिप्रपन्नस्येतिरसक्थि प्रसार्यापहरेत् । स्फिग्देशेनाग-
तस्य स्फिग्देश प्रपोडोर्द्धुमुत्क्षिप्य सकथिनी प्रसार्यापह-
रेत् । तिर्यगागतस्य परिधस्येव तिरश्चीनस्य पश्चादर्द्धमूर्द्ध-
मुत्क्षिप्य पूर्वार्द्धमपत्यपथ प्रत्यार्जवमानीयापहरेत् । पार्श्वा-
पवृत्तशिरसमंसम्प्रपीड्यार्द्धमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीया-
पहरेत् । बाहुद्वयप्रतिपन्नस्योर्द्धमुत्पीड्यासौ शिरोऽनुलोम-
मानीयापहरेत् । हावन्त्यावसाध्यौ मूढगर्भौ । एवमशक्ये
शस्त्रमवचारयेत् ॥६॥

सचेतनञ्च शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् ।

दार्थ्यमाणो हि जननीमात्मान चैव घातयेत् ॥७॥

तत्र स्त्रियमाश्वस्य मण्डलाग्रेणाङ्गुलीशस्त्रेण वा शिरो
विदार्य शिरः कपालान्याहृत्य शङ्कुना गृहीत्वोरसि कक्षायां
वापहरेदभिन्ने शिरसि चाक्षिकूटे गण्डे वा अससक्तस्या-
सदेशे बाहुं छित्त्वा दृतिमिवातत वातपूर्णोदरं वा विदार्य
निरस्यान्वाणि शिथिलीभूतमाहरेज्जघनसक्तस्य वा जघन-
कपालानीति ॥८॥

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तस्य स्वजति तद्भिद्वद

सम्याग्वांनिर्हरेच्छित्त्वा रक्षेत्रारीञ्च यत्नत

गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकाः ।

तत्रानल्पमतिवैद्यो वर्त्तेत विधिपूर्वकम् ॥१०॥
 नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्त्तमपि पण्डितः ।
 स ह्याशु जननीं हन्ति निरुच्छासं पशुं यथा ॥११॥
 मण्डलाग्रेण कर्त्तव्यं ह्येदमन्तर्विजानता ।
 वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाय नारीं हि स्यात् कदाचन ॥१२॥
 अथापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्भिषक् ।
 हस्तीनापहरेद्वापि पार्श्वीभ्यां परिपीड्य वा ॥१३॥
 धनुयाच्च मुहुर्नारीं पीडयेद्वासपिण्डिकाम् ।
 तैलाक्तयोनेरेव तां पातयेन्मतिमान् भिषक् ॥१४॥
 एव निहृतशल्यान्तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ।
 ततोऽभ्यक्तशरीरायां योनौ स्नेहं निधापयेत् ।
 एव मृद्वोभवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ॥१५॥
 कृष्णातन्मूलशुण्ठीलाहङ्गुभार्गीसदीप्यकाः ।
 वचामर्तिविषां रास्नां च व्यसञ्चूर्णं पाययेत् ॥१६॥
 स्नेहेन दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ।
 क्वाथं चैषां तथा कल्कं चूर्णं वा स्नेहवर्जितम् ॥१७॥
 शाकत्वग्विड्भृतिविषापाठाकटुकरोहिणी ।
 तथा तैजोवती चापि पाययेत्पूर्ववद्भिषक् ॥१८॥
 त्रिरात्रं पञ्चसप्ताहं ततः स्नेहं पुनः पिबेत् ।
 पाययेद्वासव नक्तमरिष्टं वा सुसंस्कृतम् ॥१९॥
 शिषज्जुभाभ्याञ्च त्रायमाचमने हितम् ।
 यद्रोमाश्च येन्ये रूस्तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥२०॥
 सततं च स्निग्धपथ्याल्पभोजना ।
 स्नेहाश्चैव ॥ १ ॥ भवेत् स्नीधायिवर्जिता ॥२१॥

पथो वातहरै सिद्धं दशाह भोजने हितम् ।
 रस दशाह शेषे तु यथायोगमुपाचरेत् ॥२२॥
 व्युपद्रवा विशुद्धाश्च ज्ञात्वा च बलवर्णिनीम् ।
 जङ्घं चतुर्भ्यो मासेभ्यो विसृजेत् परिहारत ॥२३॥
 योनिसन्तर्पणेऽभ्यङ्गे पाने वस्त्रिषु भोजने ।
 बलातैलमिदं वास्यै दद्यादनिलवारणम् ॥२४॥
 बलामूलकषाखस्य दग्धमूलोक्तस्य च ।
 यत्रकोलकुलत्याना काथस्य पयसस्तथा ॥२५॥
 अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकत ।
 पचेदावाप्य मधुरं गणं सेन्धवसंयुतम् ॥२६॥
 तथागुरुं सर्जरसं सरलं देवदारुं च ।
 मञ्जिष्ठा चन्दनं कुष्ठमेला कालानुसारिवाम् ॥२७॥
 मासी शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवा वचाम् ।
 शतावरीमश्वगन्ध्वा शतपुष्पा पुनर्नवाम् ॥२८॥
 तत्साधु सिद्धं सौवर्ण्यं राजते मृगमयेऽपि वा ।
 प्रक्षिप्य कलशे सम्यक् स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥२९॥
 बलातैलमिदं ख्यातं सर्वव्रतविकारनुत् ॥३०॥
 यथाबलमतो मात्रा सूतिकायै प्रदापयेत् ।
 या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ॥३१॥
 वातक्षीणे मर्महते मथितेऽभिहते तथा ।
 भग्ने अमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयुज्यते ॥३२॥
 एतदाक्षेपकादीन् वै वातव्याधीनपोहति ।
 हिक्का कासमधीमन्त्रं गुल्मं श्वासञ्च दुस्तरम् ॥३३॥
 वृश्मासानुपयुज्यैतदन्तर्हृदिमपोहति ।

प्रत्यग्रधातु पुरुषो भवेच्च स्थिरयोवन ॥३४॥
 राज्ञानेतद्धि कर्त्तव्य राजमात्राश्च ये नरा ।
 सुखिन सुकुमाराश्च धनिनश्चापि ये नरा ॥३५॥
 बलाकषायपीतो यस्तिलेभ्यो वाप्यनेकश ।
 तैलमुत्पाद्य तत्काथ्यशतपाककृतं शुभम् ॥३६॥
 निवाते निभृतामारे प्रयुञ्जीत यथाबलम् ।
 जोर्णेऽस्मिन् पयसा स्निग्धमश्रीयात् षष्टिकौदनम् ॥३७॥
 अनेन विधिना द्रोणमुपयुज्यान्मरीरितम् ।
 भुञ्जीत द्विगुण काल बलव ॥न्वितस्तत ॥३८॥
 सर्वपापैर्विनिर्मुक्त शतायु पुरुषो भवेत् ।
 शत शत तथोत्कर्षा द्रोणे द्रोणे प्रकीर्त्तित ॥३९॥
 बलाकल्पेनातिबलागुडूच्यादित्यपर्णिषु ।
 सेरेयके वीरतरौ शतावर्या त्रिकण्टके ॥४०॥
 तैलानि मधुके कुर्यात् प्रसारण्याच्च बुद्धिमान् ।
 नीलोत्पल वरीमूल गव्ये चोरे विपाचयेत् ॥४१॥
 शतपाकं ततस्तेन तिलतैल पचेद्भिषक् ।
 बलातैलस्य कल्कास्तु सुपिष्टास्तत्र दापयेत् ॥४२॥
 सर्वेषामिव जानीयादुपयोग चिकित्सकः ।
 बलातैलवदेतेषा गुणाश्चैव विशेषत ॥४३॥

—
षोडशोऽध्याय ।

अथातो विद्रधीना चिकित्सित व्याख्यास्याम ।

उक्ता विद्रधय षड्ये तष्वसाध्यस्तु सर्वज ।

श्लेष्वाभिषु कर्त्तव्या त्वरित शोफवत् क्रिया ॥१॥

सुरङ्गीमूलकल्कैस्तु घृततैलवमायुतै ।
 सुखोष्णो बहलो लेप प्रयोज्यो वातविद्रवौ ॥२॥
 सानूपौदकमासस्तु काकोल्यादि सतर्पण ।
 स्नेहाब्जसिद्धौ लवण प्रयाज्यश्चोपनाहने ॥३॥
 वेश्वारै सक्तशरै पयोभि पायसैस्तथा ।
 स्नेदयेत् सतत चापि निर्हरेच्चापि शोणितम् ॥४॥
 स चेदेव उपक्रान्त पाकायाभिमुखो यदि ।
 त पाचयित्वा शस्त्रेण भिन्द्याद्भिन्नञ्च शोधयेत् ॥५॥
 पञ्चमूलकषायेण प्रक्षाल्य लवणोत्तरै ।
 तैलैर्भद्रादिमधुकसयुक्तै प्रतिपूरयेत् ॥६॥
 वैरेचनिकयुक्तेन तैवृतेन विशोध्य च ।
 पृथक्पर्ण्यदिसिद्धेन तैवृतेन च रोपयेत् ॥७॥
 पैत्तिक शर्करालाजामधुकै सारिवायुतै ।
 प्रदिह्यात् क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनै ॥८॥
 पाक्यै शीतकषायैर्वा क्षीरैरिक्षुरसैस्तथा ।
 जीवनीयघृतैर्वापि सेचयेच्छर्करायुतै ॥९॥
 त्रिवृद्धरीतकीनाञ्च चूर्ण लिह्यान्मधुद्रवम् ।
 जलौकोभिर्हरेच्चासृक् पक्व चापाय्य बुद्धिमान् ॥१०॥
 क्षीरवृक्षकषायेण प्रक्षाल्यौदकजेन वा ।
 तिलै सयष्टिमधुकै सक्षौद्रै सर्पिषा युतै ।
 उपदिह्य प्रतनुना वासमा वेष्टयेद् व्रणम् ॥११॥
 प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठामधुकौशीरयज्ञकै ।
 सह्रिद्रै कृतं सर्पि सक्षीर व्रणरापणम् ॥१२॥
 क्षीरशक्तापृथक्पर्णीसमङ्गारोघ्नचन्दनै

न्यग्रोधादिप्रवालेषु तटेतेष्वयवा कृतन ॥१३॥
 नक्तमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च ।
 सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥१४॥
 द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्ट मधुक तिलकरोहिणी ।
 प्रियङ्गु कुशमूलञ्च निचुलस्य त्वगेव च ॥१५॥
 मञ्जिष्ठाचन्दनोशीरमुत्पल सारिवा त्रिवृत् ।
 एतेषा कार्षिकैर्भागेष्टं तप्रस्थ विपाचयेत् ॥१६॥
 दुष्टव्रणप्रशमनं नाडीव्रणविशोधनम् ।
 सद्यश्छिन्नव्रणानाञ्च करञ्जायमिदं शुभम् ॥१७॥
 दुष्टव्रणाश्च ये केचिद् ये चात्सृष्टक्रिया व्रणा ।
 नाड्यो गम्भीरिका याश्च सद्यश्छिन्नास्तथैव च ॥१८॥
 अग्निदारुताश्चैव ये व्रणा दारुणा अपि ।
 करञ्जाद्येन हविषा प्रशाम्यन्ति न संशयः ॥१९॥
 इष्टकासिकतालोहगोशक्ततुषपाशुभिः ।
 मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्निदयेत् श्लेष्मविद्रधिम् ॥२०॥
 कषायपानैर्वर्मनैरालेपैरुपनाहनैः ।
 हरेद् दोषानभीक्ष्णं चाप्यलाव्वासृक्तथैव च ॥२१॥
 आरग्वधकषायेण पक्वं चापाद्य धावयेत् ॥२२॥
 हरिद्रात्रिवृताशक्तुतिलैर्मधुसमायुते ।
 पूरयन्ना व्रणं सम्यग् बध्नीयात् कीर्तितं तथा ॥२३॥
 ततः कुलत्थिकादन्तीत्रिवृच्छ्यामार्कतिल्वकैः ।
 कुर्यान्न तैलं सगोमूत्रं हितं तत्र ससैन्यवम् ॥२४॥
 पित्तं च धिक्त्वर्वा क्रिया निरवशेषतः ।
 विद्रुः कुण्डलं कुर्याद्रक्तागन्तुनिमित्तयोः ॥२५॥

वरुणादिगणकाथमपक्वेऽभ्यन्तरस्थितौ ।
 ऊषकादिप्रतीवाप पिबेद्विद्रधि शान्तये ॥२६॥
 अनयोर्वर्गयो सिद्ध सर्पिर्वैरेचनेन च ।
 अचिराद्विद्रधि हन्ति प्रातः प्रातनिषेवितम् ॥२७॥
 एभिरेव गणैश्चापि ससिद्ध स्नेहसयुतम् ।
 कार्यमास्थापनं क्षिपं तथैवाप्यनुवासनम् ॥२८॥
 पानालेपनभोज्येषु मधुशिशुद्रुमोऽपि वा ।
 दत्तावापो यथादोषमपक्व हन्ति विद्रधिम् ॥२९॥
 तायधान्यास्त्रमूत्रैस्तु पेयो वापि सुरादिभिः ।
 यथादोषगणकाथैः पिबेद्वापि शिलाजतु ॥३०॥
 प्रधानं गुग्गुलुञ्चापि शुण्ठीञ्च सुरदारु च ।
 स्नेहोपनाहौ कुर्याच्च सदा चाप्यनुलोमनम् ॥३१॥
 यथोद्दिष्टा सिरा विध्येत् कफजे विद्रधौ भिषक् ।
 रक्तपित्तानिलोत्थेषु केचिदाहौ वदन्ति तु ॥३२॥
 पक्व वा वहिरुन्नद्धं भित्त्वा व्रणवन्नावरेत् ।
 सुतेषूङ्गं मधो वापि मैत्रेयास्त्रसुगायने ॥३३॥
 पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिशुद्रुमोऽपि वा ।
 शिशुमूलजले सिद्ध ससिद्धाथकं तम् ॥३४॥
 यवकोलकुलत्याना यूषैर्भुञ्जीत सः ।
 प्रातः प्रातश्च सेवेत मात्रया तत्त्वम् ॥३५॥
 त्रिवृतादिगणकाथसिद्धं वाप्युपशान्तये ।
 नोपगच्छेद्यथापाकं प्रयतेत तथैव ॥३६॥
 पर्यागते विद्रधौ तु सिद्धिर्नैका ।
 प्रत्याख्याय तु कुर्वीत मज्जजातं तु त्रिभुजम् ॥३७॥

स्नेहस्नेदीपपन्नानां कुर्याद्रक्तावसेचनम् ।
 विद्रध्युक्ता क्रिया कुर्यात् पक्वे वास्थि तु भेदयेत् ॥३८॥
 निःशल्यमथ विज्ञाय कर्तव्यं व्रणशोधनम् ।
 धावेत्तित्तकषायेण तित्तं सर्पिस्तथा हितम् ॥३९॥
 यदि मज्जपरिस्त्रावो न निवर्त्तेत देहिनः ।
 कुर्यात् सशोधनीयानि कषायादोनि बुद्धिमान् ॥४०॥
 प्रियङ्गु, वातकोरोव्रकट्फलं तिनिःसैन्धवम् ।
 एतेः स्त्रैः विपक्तव्यं विद्रधिन्नणरोपणम् ॥४१॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अघातो विसर्पेनाडीस्तनरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

साध्या विसर्पास्तय आदितोये
 न सन्निपातक्षतजो हि साध्वी ।
 साध्येषु तत्पथ्यगणेर्विदध्याद्
 घृतानि सेकाच्च तथोपदेहान् ॥१॥

सुस्ताशताह्वासुरदारुकुष्ठं वाराहिकुस्तुम्बु रक्तशङ्खगन्धाः ।
 वातात्मके चोष्णगणाः प्रयाज्याः सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु ॥२॥
 यत् पञ्चमूलं खलु कण्टकाख्यमथ महच्चाप्यथ वल्लिजञ्च ।
 तच्चोपयोज्यं भिषजाः प्रदेहे सेके घृते चापि तथैव तैले ॥३॥

कसेरुशृङ्गाटकपद्म गुन्द्रा
 सशैबला, सोत्पलः ॥४॥
 वस्त्रान्तराः पित्तघाते विसर्पे
 लेपा विधेयाः सघृता सुशोताः ॥४॥

क्रीवेरलामज्जकचन्दनानि
 श्रोतोऽजमुक्तामणिगैरिकाञ्च ।
 क्षीरेण पिष्टा सष्टता सुशोता
 लेपा प्रयोज्यास्तनव सुखाय ॥५॥
 मधुपौण्डरीक मधुक पयस्या
 मञ्जिष्ठिका पञ्चकचन्दने च ।
 सुगन्धिका चाति सुखाय लेपा,
 पैत्ते विसर्पे भिषजा प्रयोज्याः ॥६॥

न्यग्रोधवर्गैः परिषेचनञ्च घृतञ्च कुर्यात् स्वरसेन तस्य ।
 शीतैः पयोभिश्च मधूदकैश्च समर्करैरिच्छुरसैश्च सेकान् ॥७॥
 घृतस्य गौरीमधुकारविन्दरोध्राम्बु, राजादनगैरिकेषु ।
 तथाषभे पञ्चकसारिवासु काकोलिमेदाकुमुदोत्पलेषु ॥८॥
 सचन्दनाया मधुमर्कराया द्राक्षास्थिराष्टाश्रयताह्वयासु ।
 कल्कीकृतासूदकमत्र दत्त्वा न्यग्रोधवर्गस्य तथा स्थिरादेः ॥९॥
 गणस्य विल्व्यादिकपञ्चमूल्याश्चतुर्गुण क्षीरमथापि तद्वत् ।
 ग्रस्य विपक्व परिषेचनेन पैत्तीर्निहन्यात् तु विसर्पनाडी ॥१०॥

विस्फोटदुष्टव्रणशीर्षरोगान्
 पाक तथास्यस्य निहन्ति पानात् ।
 ग्रहार्दिते शोषिणि चापि बाले
 घृतं हि गौर्यादिकमेतदिष्टम् ॥११॥
 अजाश्वगन्धा सरला सकाला
 सैकेषिका चाप्यथवाजशृङ्गी ।
 गोमूत्रपिष्टो विहितः प्रटेहो
 हन्याद्विसर्पं कफजं स शीघ्रम् ॥१२॥

कालानुसार्यागुरुचोचगुञ्जा-

रास्त्रावचाशीतशिवेन्द्रपण्यं ।

पालिन्दिमुञ्जातमहीकदम्बा

हिता विसर्पेषु कफात्मकेषु ॥१३॥

गणस्तु योज्यो वरुणप्रवृत्त क्रियासु सर्वासु विचक्षणेन ।

सशोधन शोणितमोक्षणञ्च श्रेष्ठं विसर्पेषु चिकित्सितं हि ॥१४॥

सर्वाश्च पक्वान् परिशोध्य धीमान्

व्रणक्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ।

नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्ये-

च्छेषाश्चतस्र प्रतिघ्नमाध्या ॥१५॥

तत्रानिलोत्थामुपनाह्य पूर्वमशेषत पूयगति विदार्य ।

तिलैरपामार्गफलैश्च पिष्ट्वा ससैन्धवैर्बन्धनमत्र कुर्यात् ॥१६॥

प्रक्षालने चापि सदा व्रणस्य

योज्य महद्यत् खलु पञ्चमूलम् ।

हिस्त्रा हरिद्रा कटुका बलाञ्च

गोजिह्विकाञ्चापि सविल्वमूलाम् ॥१७॥

सहृत् तैलं विपचेद् व्रणस्य

सशोधन पूरणरोपणञ्च ।

पित्तात्मिकां प्रागुपनाह्य धीमा-

नुत्कारिकाभि सपयोष्टताभि ॥१८॥

निपात्य शस्त्र तिलनागदन्ती-

यष्ट्याह्वकल्कै परिपूरयेत्ताम् ।

प्रक्षालने चापि ससोमनिम्बा

निशा प्रयोज्या कुशलेन नित्यम् ॥१९॥

श्यामात्रिभण्डीत्रिफलासु सिद्ध
 हरिद्रयोरोध्नकवृक्षयोश्च ।
 घृत सदुग्ध व्रणतर्पणेन
 हन्याद्गति कोष्ठगतापि या स्यात् ॥२०॥
 नाडीं कफोत्थामुपनाह्य सम्यक्-
 कुलत्यसिद्धार्थकशक्तुकिण्वै ।
 मृदूकृतामेष्य गति विदित्वा
 निपातयेच्छस्त्रमशेषकारी ॥२१॥
 दद्याद् व्रणे निम्बतिलान् सुपिष्टान्
 सुराद्रजासैन्धवसम्प्रयुक्तान् ।
 प्रक्षालने चापि करञ्जनिम्ब-
 जात्यक्षपीलुखरसा प्रयोज्या ॥२२॥
 सुवर्चिकासैन्धवाचक्रकेषु निकुम्भतालीनलरूपिकासु ।
 फलेष्वपामार्गभवेषु चैव कुर्यात् समूत्रेषु हिताय तैलम् ॥२३॥
 नाडीन्तु शल्यप्रभवा विदार्थ्य
 निहृत्य शल्य प्रविशेध्य मार्गम् ।
 रुशोधयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढे-
 स्तिलस्ततो रोपणमस्य कुर्यात् ॥२४॥
 कुम्भीकखर्जूरकपित्थविल्व-
 वनस्पतानाञ्च शलाटुवर्गे ।
 कृत्वा पषाय विपचेत्तु तैल-
 मावाप्य मुस्तासरलाप्रियङ्गू ॥२५॥
 सुगन्धिकामोचरसाहिपुष्प
 रेध्नं विदध्यादपि धातकीञ्च ।

एतेन शल्यप्रभवा च नाडी

रोहेद् व्रणो वा सुखमाशु चैव ॥२६॥

कृशदुर्बलभीरूणा नाडी मर्माश्रिता च या ।

क्षारसूत्रेण ता छिन्यान्नु तु शस्त्रेण बुद्धिमान् ॥२७॥

एषस्या गतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणीम् ।

सूची निद्व्याद्वत्यन्ते तथोन्नम्याशु निर्हरेत् ॥२८॥

सूत्रस्यान्त समानीय गाढ बन्ध समाचरेत् ।

तत क्षारबल वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥२९॥

क्षाराक्त मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गति ।

भगन्दरेऽप्येष विधि कार्यो वैद्येन जानता ॥३०॥

अर्बुदादिषु चोताक्षय मूले सूत्र निधापयेत् ।

सूचीभिर्यववद्वाभिर्गचित वा समन्तत ।

मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद् व्रणम् ॥३१॥

या द्विवर्णायैर्भिहितास्तु वर्त्य-

स्ता सर्वनाडीषु भिषग्विदध्यात् ।

घोण्टाफलत्वग्लवणानि लाक्षा

पूगोफल वा लवणञ्च पत्रम् ॥३२॥

सुहृदुदुग्धेन तु कल्क एष

वर्त्तिकृतो हन्याचरेण नाटी ।

विभीतकाम्नास्थिवट्प्रबाला

हरेणुकाशाह्निनिवीजमन्य ॥३३॥

वाराहकन्दश्च तथा प्रदेयो

नाडीषु तैलेन च मिश्रयित्वा ॥३४॥

शुत्तूरज मदनकोद्रवजश्च बाल

कोशातकी शुकनसा मृगभोजनी च ।
 अङ्गोठवोजकुसुम गतिषु प्रयोज्यं
 लाक्षोदकाहृतमलासु विक्तव्य चूर्णम् ॥२५॥
 चूर्णीकृतैरथ विमिश्रितमैभिरेव
 तैलप्रयुक्तमचिरेण गति निहन्ति ।
 एष्वेव सूत्रसहितेषु विधाय तैल
 तत्साधित गतिमपोहति सप्तरात्रात् ॥२६॥
 पिण्डीनकस्य तु वराहविभावितस्य
 मूलेषु कन्दशकलेषु च सौवहेषु ।
 तैल कृत गतिमपोहति शीघ्रमेतत्
 कन्देषु चामरवरायुधसाहच्येषु ॥२७॥
 भस्मातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
 सिद्ध विडङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च ।
 स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैल
 नाडी कफानिलकृतामपची व्रणाश्च ॥२८॥
 स्तन्ये गते विक्कतिमाशु भिषक्तु धात्री
 पीता घृत परिणतेऽह्नि वामयेत्तु ।
 निम्बोदकेन मधुमागधिकायुतेन
 वान्तागतेऽह्नि च मुद्गरसाशना स्यात् ॥२९॥
 एवं त्र्यह चतुरह षडह वमेदा
 सर्पिं पिबेत् त्रिफलया सह सयुतं वा ।
 भार्गी वचामतिविषां सुरदारु पाठा
 सुस्तादिक मधुरसां कटुरोहिणीञ्च ॥३०॥
 धात्री पिबेत् तु पयसः परिशोधनार्थ-

मारुग्वधादिषु वर मधुना कषायम् ।
 सामान्यमेतदुपदिष्टमतो विशेषाद्
 दोषान् पयोनिपतितान् शमयेद्यथास्वम् ॥४१॥
 रोगं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्
 वह्निद्रवावभिहित बहुशो विधानम् ।
 सम्पच्यमानमपि तन्तु विनोपनाहैः
 सम्भोजनेन खलु पाचयितुं यतेत ॥४२॥
 शीघ्रं स्तनो हि मृदुमासतयोपनद्ध
 सर्वं प्रकोथमुपयात्यवदीर्यते च ।
 पक्वे च दुग्धहरिणी परिहृत्य नाडीः
 कृष्णञ्च चूचुकयुगं विदधीत शस्त्रम् ॥४३॥
 आमे विदाहिनि तथैव गते च पाक
 धात्र्या स्तनौ सततमेव च निर्देहीत ॥४४॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थपच्यर्बुदगलगण्डचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्या-
 च्छोफक्रियाया विहित विधिम् ।
 रक्षेद्बलं चापि नरस्य नित्यं
 तद्रक्षितं व्याधिवलं निहन्ति ॥१॥
 तैलं पिबेत् सर्पिरथो द्वयं वा
 दत्त्वा वसां वा त्रिवृतं विदध्यात् ।
 अपेहिवातादशमूलसिद्धं
 वेदयत्तु स्नेहमथो द्वयं वा ॥२॥

हिस्त्राय रोहिण्यसृताय भार्गी
 श्योनाकविल्वागुरुकृष्णगन्धा ।
 गोजी च पिष्टा सह तालपत्रा
 ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेप ॥३॥
 स्वेदोपनाहान् विविधाश्च कुर्यात्
 तथा प्रसिद्धानपराश्च लेपान् ।
 विदार्थ्य वा पक्कमपोह्य पूय
 प्रक्षाल्य विल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ॥४॥

तिलैः सपञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः सशोधयेत् सैन्धवसम्ययुक्तैः ।
 शुद्धं त्रयं वाष्प्युपरोपयुस्तैलेन रास्त्रासरत्नान्वितेन ॥५॥

विडङ्गयष्टीमधुकान्मृताभिः
 सिद्धेन वा क्षीरसमन्वितेन ।
 जलौकसः पित्तकृते हितास्तु
 क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनं च ॥६॥
 काकोलिवर्गस्य च शीतलानि
 पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि ।
 द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि
 चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥७॥
 मधूकजम्बूजुनवेतसानां
 त्वग्निं प्रदेहानवचारयेत् ।
 सशर्करैर्वा तृणशून्यकन्दै-
 र्दिह्यादभीक्ष्णं मुचुकुन्दजैर्वा ॥८॥
 विदार्थ्य वा पक्कमपोह्य पूय
 धावेत् कषायेण वनस्पतीनाम् ।

तिलै सयष्टीमधुकैर्विशोध्

सपि प्रयोज्य मधुरैर्विपक्वम् ॥८॥

हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ।

स्त्रिन्नस्य विस्त्रापनमेव कुर्यादङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डे ॥१०॥

विकङ्कतारग्वधकाकनन्तीकाकादनीतापसवृक्षमूलैः ।

आलेपयेत्पिण्डफलाकर्मभार्गीकरञ्चकालामदनैश्च विद्वान् ॥११॥

अमर्मजात शममप्रयात-

मपक्वमेवापहरेद् विदार्थ्य ।

दहेत् स्थिते वासृजि सिद्धकर्मा

सद्य चर्ताक्तञ्च विधि विदध्यात् ॥१२॥

या मासकन्द्य कठिना बृहत्प-

स्ताब्धेष योज्यश्च विधिर्विधिज्ञैः ।

शस्त्रेण वापाद्य सुपक्वमाशु

प्रक्षालयेत् पथ्यतमैः कषायैः ॥१३॥

सशोधनैस्तच्च विशोधयेयुः क्षारोत्तरैः क्षौद्रदृष्टतप्रगाढैः ।

शुद्धे च तैल त्ववचारणीय विडङ्गपाठारजनीविपक्वम् ॥१४॥

मेदः समुत्थे तिलकल्कदिग्ध

दक्षोपरिष्ठाद् द्विगुणं पटान्तम् ।

हुताशतमेन मुहुः प्रमृज्या-

क्लोहेन धीमान् दहनं हिताय ॥१५॥

प्रलिप्य दार्वीमथ लाक्षया वा

प्रतप्तया स्वेदनमस्य कार्यम् ।

निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो

दहेत् सुपक्वत्वथ वा विदार्थ्यम् ॥१६॥

प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः

सुवर्चिकाद्यैर्हरितालमिश्रैः ।

ससैन्धवैश्चौद्रघृतप्रगाढै

क्षारोत्तरैरेनमभिप्रशोध्य ॥१७॥

तैल विदध्याद् द्विकारञ्जगुञ्जावशावलेखेद्भुदमूत्रसिद्धम् ।

जीमूतकैः कोशवतीफलैश्च दन्तोद्भवन्तीतिष्ठतासु चैव ॥१८॥

सर्पिः कृतं हन्त्यपची प्रवृद्धा

द्विवाप्रवृत्तं तदुदारवीर्यम् ।

निर्गुण्डिजातीवरिहिष्ठयुक्तं

जीमूतकमाक्षिकसैन्धवाढ्यम् ॥१९॥

अभिप्रतप्तं वमनं प्रगाढं दुष्टापचीषूतममादिशन्ति ।

कैटय्यविम्बीकरवीरसिद्धं तैलं हितं मूर्धविरेचनञ्च ॥२०॥

शाखोटकस्य स्वरसेनसिद्धं तैलं हितं नस्यविरेचनेषु ।

मधूकसारश्च हितोऽवपीडे फलानि शिथौ स्वरमञ्जरैर्वा ॥२१॥

ग्रन्थीनमर्मप्रभवानपक्वा-

नुद्धृत्य चार्ग्विं विदधीत पञ्चात् ।

क्षारिणं वापि प्रतिसारयेत्तु

सलिलस्थं शस्त्रेण यथोपदेशम् ॥२२॥

पाणिं प्रति द्वादश चाङ्गुलानि

भित्तेन्द्रवास्तु परिवर्ज्य धीमान् ।

विदार्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो

नि कृत्वा जालान्यनलं विदध्यात् ॥२३॥

आगुल्फकर्णात् सुमितस्य जन्तो-

स्तस्याष्टभागं खलकादिभज्य ।

घोणर्जुवेध सुरराजवस्ते-

हिंत्वाक्षिमात्र त्वपरै वदन्ति ॥२४॥

मण्डिवन्धोपरिष्ठादा कुर्याद्रेखात्रय भिषक् ।

अङ्गुल्यन्तरित सम्यगपचीना निवृत्तये ॥२५॥

चूर्णस्य काले प्रचलाककाक-

गोधाहिकूर्मप्रभवा मसीन्तु ।

दद्याच्च तैलेन सहैडुदीना

यद्वध्यते स्त्रीपदिनाच्च तैलम् ॥२६॥

विरेचन धूममुपाददीत भवेच्च नित्य यवमुन्नभोजी ।

कर्कारुकैर्वारुकनारिकेरपियालपञ्चाङ्गुलबीजचूर्णैः ॥२७॥

वातावुद चीरघृताज्यसिद्धै-

रुणा सतैलेरुपनाहयेत्तु ।

कुर्याच्च मुख्यान्युपनाहनानि

सिद्धैश्च मासैरथ वेसवारैः ॥२८॥

स्वेद विदध्यात् कुशलसु नाद्या

शृङ्गेन रक्तं बहुशो हरेच्च ।

वातघ्ननिर्यूहपयोऽम्बुभागै

सिद्ध शताख्यं त्रिवृत पिवेद्वा ॥२९॥

स्वेदोपनाहा मृदवसु पथ्या.

पित्तावुदे कायविरेचनञ्च ।

विघृथ्य चोडुम्बरशाकगोजी-

पत्रैर्भृशं चौद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ॥३०॥

श्लक्ष्णीकृतैः सर्जरसप्रियङ्गु-

पत्तङ्गरोध्राञ्जनयष्टिकाह्वैः ।

विस्राव्य चारम्बगोजिसोमा
 श्यामा च योज्या कुमलेन लेपे ॥३१॥
 श्यामागिगिह्वाञ्जनकीरसेषु
 द्राक्षारसे सप्तलिकारसे च ।
 घृत पिबेत् क्लोतकसप्रसिद्ध
 पित्तार्बुदो तज्जठरी च जन्तु ॥३२॥
 शुद्धस्य जन्तो, कफजेऽर्बुदे तु
 रक्तेऽवसिक्ते तु ततोऽर्बुदे तत् ।
 द्रव्याणि यान्यूर्ध्वमधश्च दोषान्
 हरन्ति ते कल्ककृतैः प्रदिह्यात् ॥३३॥
 कपोतपारावतविड्ढिमिश्रै
 सकास्यनीलैः शुकलाङ्गलाख्यैः ।
 मूत्रैस्तु काकादनिमूलमिश्रै
 चारप्रदिग्धैरथवा प्रदिह्यात् ॥३४॥
 निष्पावपिण्याककुलत्यकल्कै-
 र्मांसप्रगाढैर्दधिमस्तुयुक्तैः ।
 लेप विदध्यात् क्रमयो यथात्र
 मूर्च्छन्ति मृच्छन्त्यथ मन्त्रिमाश्च ॥३५॥
 अल्पावशिष्टे कृमिभिः कृते च
 लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात् ।
 बद्धमूलं त्रपुताम्बुसीस-
 पट्टैः समावेष्ट्य तदायसैर्वा ॥३६॥
 चाराग्निशस्त्राख्यसक्तविदध्यात्
 प्राणानहिंसन् भिषगप्रमत्तः ।

आस्फोटजातीकरवीरपत्रै

कषायमिष्ट व्रणशोधनार्थम् ॥३७॥

शुद्धे च तैल विदधीत भार्गीविडङ्गपाठात्रिफलाविपक्वम् ।

यद्वृक्ष्या चीपगतानि पाक पाकक्रमेणोपचरेद्विधिज्ञ ॥३८॥

मेदोर्वुद स्निग्धमथो विदार्य विशोध्य सीव्येद्वतरक्तमाशु ।

ततो हरिद्रागृह्वमूरोध्रपत्तङ्गचूर्णै समन,शिलालै ॥३९॥

व्रण प्रतिग्राह्य मधुप्रगाढै

करञ्जतैल विदधीत शुद्धे ।

सशेषदोषाणि हि योर्वुदानि

करोति तान्याशु पुनर्भवन्ति ॥४०॥

तस्मादशेषाणि समुद्धरेत् तु

हृन्त्यु सशेषाणि यथाहि वङ्गि ।

सस्त्रेद्य गण्ड पवनोत्थमादौ

नाड्यानि लघ्नीषधपत्रभङ्गैः ॥४१॥

अस्त्रै समूत्रैर्विविधै पयोभि

रुण्यै सतैलै पिशितैश्च विद्वान् ।

विस्त्रावयेत् स्निग्धमतन्द्रितश्च

शुद्ध व्रण चाप्युपनाहयेत् तु ॥४२॥

शण्डातसीमूलकशिशुकिण्वप्रियालमज्जानुयुतैस्त्रिलैस्तु ।

कालामृताशिशुपुनर्नवार्कगजादिनामाकरहाटकुष्ठैः ॥४३॥

एकैषिकावृक्षकतिल्वकैश्च सुरान्नपिष्टैरसक्तद्विदिह्यात् ॥४४॥

तैल पिबेच्चासृतवस्त्रिनिम्ब-

हसाक्षयावृक्षकपिप्पलीभिः ।

सिद्ध बलाभ्याश्च सदेवदाध

हिताय नित्यं गलगण्डरोगे ॥४५॥
 स्वेदोपनाहै कफसम्भवन्तु
 सन्वेद्य विस्त्रावणमेव कुर्यात् ।
 ततोऽजगन्धातिविषाविशल्या-
 विषाणिकाकुष्ठशुकाद्वयाभि ॥४६॥
 पलाशभस्मोदकपेषिताभि-
 दिह्यात् सगुञ्जाभिरशीतलाभि ।
 दशार्धसङ्घर्षैर्लवणैश्च युक्तं
 तैल पिबेन्मागधिकादिसिद्धम् ॥४७॥
 प्रच्छर्दनं मूर्ध्वविरेचनञ्च
 धूमश्च वैरेचनिको हितस्तु ।
 पाकक्रमो वापि सटा विधेयो
 वैद्येन पाक गतयो. कथञ्चित् ॥४८॥
 कटुत्रिकटौद्रयुता समूत्रा
 भक्ष्या यवान्नानि रसाश्च मौद्गा ।
 समृद्धवेरा सपटोलनिम्बा
 हिताय देया गलगण्डरोगे ॥४९॥
 मेद समुत्थे तु यथोपदिष्टा
 विध्ये त्विरा स्निग्धतनोर्नरस्य ।
 श्यामासुधालोहपुरीषदन्ती-
 रसाञ्जनैश्चापि हितं प्रदेह ॥५०॥
 मूत्रेण वालोद्य हिताय सार
 प्रातः पिबेच्चालमहीरहाणाम् ।
 शस्त्रेण वापाद्य विदार्य चैन

मेदं समुद्धृत्य हिताय सीञ्चेत् ॥५१॥
 मज्जाज्यमेदोमधुभिर्दहेद्वा
 दग्धे च सर्पिमधु चावचार्य्यम् ।
 कासीसतुल्ये च ततोऽत्र देये
 चूर्णीकृते रोचनया समेते ॥५२॥
 तैलेन चाभ्यन्य हिताय दद्यात्
 सारोद्भवं गोमयजञ्च भस्म ।
 हितञ्च नित्यं त्रिफलाकषायो
 गाढंश्च बन्धो यवभोजनञ्च ॥५३॥

— — —
 एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो वृद्धपदशस्त्रीपदानां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 अन्तर्वृद्ध्या विना षड्धा वृद्धयस्तासु वर्जयेत् ।
 अश्वादिद्यान व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहम् ॥१॥
 अत्यासनं चङ्क्रमणमुपवासं गुरुणि च ।
 तत्रादितो वातवृद्धौ त्रैवृत्तस्निग्धमातुरम् ॥२॥
 स्निग्धं चैनं यथान्यायं पाययेत् विरेचनम् ।
 कोशाम्बुतिल्वकैरण्डफलतैरानि वा नरम् ॥३॥
 सञ्जीव वा पिबेन्मांसं तैलमेरण्डसम्भवम् ।
 ततः कालेऽनिलघ्नानां काथैः कल्कैश्च बुद्धिमान् ॥४॥
 निरुहयेन्निरुद्धञ्च भुक्तवन्तः रसौदनम् ।
 यष्टीमधुकसिद्धेन ततस्तैलेन योजयेत् ॥५॥
 स्नेहोपनाहौ कुर्याच्च प्रदेहाद्यानिलापहान् ।
 विदग्धा पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्जयेत् ॥६॥

मित्यात्तत प्रभिन्नाया यथोक्त क्रममाचरेत् ।
 पित्तजायामपक्वाया पित्तग्रन्थिक्रमो हित ॥७॥
 पक्वा वा भेद्येद्भिन्ना शोधयेत् चौद्रसर्पिषा ।
 शुद्धायाञ्च भिषग्दद्यात् तैल कल्कञ्च रोपणम् ॥८॥
 रक्तजाया जलौकाभि शोणितं निर्हरेद्भिषक् ।
 पिबेद्विरेचन वापि शकराच्चोद्रसयुतम् ॥९॥
 पित्तग्रन्थिक्रम कुर्यादामे पक्वे च सवदा ।
 वृद्धि कफात्मिकामुष्णैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥१०॥
 पातदारुकषायञ्च पिबेन्मूत्रेण सयुतम् ।
 विस्त्रापनादृते वापि श्लेष्मग्रान्थिक्रमो हित ॥११॥
 पक्वायाञ्च विभिन्नाया तैल शोधनमथतः ।
 सुमनारुष्कराद्धोठसप्तपर्णेषु साधितम् ॥१२॥
 मेद समुत्था सस्त्रेद्य लेपयेत् सुरसादिना ।
 शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसयुतैः ।
 स्विन्ना चावेध्य पट्टेन समाश्वास्य तु मानवम् ॥१३॥
 रचेत् फले सेवनीञ्च वृद्धिपत्रेण दारयेत् ।
 मेदस्ततः समुद्धृत्य दद्यात् कासीससैन्धवे ॥१४॥
 बध्नीयाञ्च यथोद्दिष्ट शुद्धे तैलञ्च दापयेत् ।
 मनःशिलालवणैः सिद्धमारुष्करेषु च ॥१५॥
 मूत्रजा स्त्रेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्यद् ब्रीहिमुखेन तु ॥१६॥
 अथात्र द्विमुखा नाडी दत्त्वा विस्त्रावयेद्भिषक् ।
 मूत्रं नाडीमथोद्धृत्य स्थगिकाबन्धमाचरेत् ॥१७॥
 शुद्धाया रोपणं दद्याद्वजयेदन्वहेतुकीम् ।

अप्राप्तफलकोशया वातवृद्धिक्रमो हितः ॥१८॥
 तत्र या वङ्गणस्था ता दहेदर्धेन्दुवक्तया ।
 सम्यग्मार्गावरोधार्थं कोशप्राप्ता तु वर्जयेत् ॥१९॥
 त्वच भित्त्वाङ्गुष्ठमध्ये दहेच्चाङ्गविपर्ययात् ।
 अनेनैव विधानेन वृद्धी वातकफात्मिके ॥२०॥
 प्रदहेत् प्रयतः किन्तु स्नायुच्छेदोऽधिकस्तथो ।
 शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीम् ॥२१॥
 व्यत्यासाद्वा सिरा विध्येदन्तवृद्धिनिवृत्तये ।
 उपदेशेषु साध्येषु स्निग्धस्निन्नस्य देहिन ॥२२॥
 सिरा विध्येन्मिद्रेमध्ये पातयेद्वा जलौकस ।
 हरेदुभयतश्चापि दोषानत्यर्थमुच्छितान् ॥२३॥
 सद्योऽपहृतदोषस्य रुक्शोष्णोपशाम्यतः ।
 यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न वा प्राप्त विरेचनम् ।
 निरुहेण हरेत्तस्य दोषानत्यर्थमुच्छितान् ॥२४॥
 प्रपौण्डरीकयथ्याह्ववर्षाभूकुष्ठदारुभिः ।
 सरलागुरुस्राग्भिर्वातर्जं संप्रलेपयेत् ॥२५॥
 निचुलैरण्डबीजानि यवगोधूमसक्तव ।
 एतैश्च वातज स्निग्धैः सुखोष्णैः सम्प्रलेपयेत् ॥२६॥
 प्रपौण्डरीकपूर्वैश्च द्रव्यैः सेकः प्रशस्यते ॥२७॥
 गैरिकाञ्जनयथ्याह्वसारिवोसीरपद्मकैः ।
 सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥२८॥
 यद्वात्यलमृणालैश्च ससर्जार्जुनवेतसैः ।
 सर्पिःस्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥२९॥
 सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करैश्च समधूदकैः ।

अथ वापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥३०॥
 शालाश्वकर्णजिकर्णधवत्वग्भि कपोल्यितम् ।
 सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतलाभिः प्रलेपयेत् ॥३१॥
 रजन्यतिविषामुस्तासरलासुरदारुभिः ।
 सपत्रपाठापत्तूरैरथवा सप्रलेपयेत् ॥३२॥
 सुरसारग्वधाद्याश्च क्वाद्याभ्या परिषेचयेत् ।
 एव समोधनानेपिकशाणितमौक्ष्यै ॥३३॥
 प्रतिकुर्त्यात् क्रियायोगैः प्राकस्थानोक्तैर्हितैरपि ।
 नायाति च यथा पाकं प्रययेत तथा भिषक् ॥३४॥
 विदग्धैस्तु सिरास्त्रायुत्वङ्मासैः क्षीयते ध्वजः ।
 शस्त्रेणोपचरेच्चापि पाकमागतमाशु वै ॥३५॥
 तदापोद्भूतिलैः सर्पिः, क्षौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ।
 करवीरस्य पत्राणि जाल्यारम्बधयोस्तथा ।
 प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्त्यकयोरपि ॥३६॥
 सौराष्ट्रीङ्गेरिकं तुल्यं पुष्पकासोससैन्धवम् ।
 रोध्रं रसाञ्जनं दार्वीं हरितालं मनश्शिलाम् ॥३७॥
 हरिणुकैले च तथा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥३८॥
 तच्चूर्णं क्षौद्रसयुक्तमुपदेशेषु पूजितम् ।
 जम्बूास्त्रसुमनानिम्बश्चेताकाश्वोजिपल्लवा ॥३९॥
 शल्लकीवदरीविल्वपलाशतिनिशत्वचः ।
 क्षीरिणाञ्च त्वचो योज्याः काथं विफलया सह ॥४०॥
 तेन क्वाथेन नियतं व्रणं प्रक्षालयेद्भिषक् ।
 अस्मिन्नेव कषाये तु तैलं प्रपाचयेत् ॥४१॥
 गोजीविडङ्गयष्टीभिः + युतम् ।

एतत् सर्वोपदेशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥४२॥
 सर्जिकातुल्यकासीसं शैलेयञ्च रसाञ्जनम् ।
 मन शिलासमैश्वर्यं क्रणवीसर्पनाशनम् ॥४३॥
 गुन्द्रान् दग्धा कृतं भस्म हरितालं मन शिला ।
 उपदशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥४४॥
 मार्कवस्त्रिफलादन्ती ताम्रचूर्णमयोरजः ।
 उपदश निहत्येष द्वचमिन्द्राशनिर्यथा ॥४५॥
 उपदशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।
 तयोरेव च या योस्या वीक्ष्य दोषबलावलम् ॥४६॥
 उपदशे विशेषेण शृणु भूयस्त्रिदोषजे ।
 दुष्टव्रणविधिं कुर्यात् कुथितं मेहनं त्यजेत् ॥४७॥
 जाम्बीष्ठेनाग्निवर्णेन पञ्चाच्छेषं दहेद्भिषक् ।
 सम्यग्दग्धञ्च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥४८॥
 शङ्खे च रोपणं दद्यात् कल्कं तैलं हितञ्च यत् ।
 स्नेहस्त्रिदोषपक्वे तु स्त्रीपदेऽनिलजे भिषक् ॥४९॥
 कल्पा गुल्फोपरि सिरा विध्येत्तु चतुरङ्गुले ।
 समाप्यायितदेहञ्च वस्त्रिभिः समुपाचरेत् ॥५०॥
 मासमेरण्मज्ज तैलं पिबेन्मूत्रेण सयुतम् ।
 प्रयसौदनमश्रीयान्नागरकथितेन च ॥५१॥
 ब्रैहतं चोपयुञ्जीत शस्तो दाहस्तथाग्निना ।
 गुल्फस्याधः सिरा विध्येच्छ्रीपदेऽपि तत्सम्भवे ॥५२॥
 पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्यात् पित्तार्बुदविसर्पवत् ।
 सिरा सुविदिता विध्येदङ्गुष्ठे श्लैष्मिके भिषक् ॥५३॥
 मधुयुक्तानि वाभीक्ष्णं कषायाणि पिबेन्नरः ।

पिबेद्वाप्यभयाकल्क मूत्रेणान्यतमेन च ॥५३॥
 कटुकामसृता शुण्ठीं विडङ्गं दारु चित्रकम् ।
 हित वा लेपने नित्यं भद्रदारु सचित्रकम् ॥५४॥
 विडङ्गश्चरिचार्कैश्च नागरे चित्रकेऽथवा ।
 भद्रदार्वेलुकास्थे च सर्वेषु लवणेषु च ॥५५॥
 तैल पक्व पिबेद्वापि यवान्नञ्च हितं सदा ।
 पिबेत् सर्षपतैल वा श्लोपदानां निवृत्तये ॥५६॥
 पूतीकरञ्जपत्राणां रस चापि यथावलम् ।
 अनेनैव विधानेन पुत्रश्चीवकज रसम् ॥५७॥
 प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसाब्जैर्विभागवित् ।
 केतुकाकन्दनिर्यासं लवण त्वथ पाकिमम् ॥५८॥
 रस दत्त्वाथ पूर्वोक्तं पेयमेतद्विषग् जतम् ।
 काकादनी काकजङ्घां वृहतीं कण्टकारिकाम् ॥५९॥
 कदम्बयुष्मीं मन्दारीं लम्बां शुक्लनशा तथा ।
 दग्धा मूत्रेण तद्वस्त्रं स्त्रावयेत् चारकल्पवित् ॥६०॥
 तत्र दद्यात् प्रतीवाप काकोडुम्बरिकारसम् ।
 भदनाच्च फलात् कायं शुकाख्यास्वरसं तथा ॥६१॥
 एष चारसु पानोय. श्लोपदं हन्ति सेवितम् ।
 अपर्चीं मलमण्डञ्च ग्रहणोदोषमेव च ॥६२॥
 भक्तस्यइनशनं चैव हन्यात्सर्वविषाणि च ।
 एष्वेव तैलं ससिद्धं नस्याभ्यङ्गेषु पूजितम् ॥६३॥
 एतानि वामस्यान् हन्ति ये च दुष्टव्रणा नृणाम् ।
 दूवन्तीं त्रिहतां दन्तीं नीलीं श्यामा तथैव च ॥६४॥
 खड्गबां शङ्खिनीं चैव दग्धा मूत्रेण गात्रयेत् ।

दद्याच्च त्रिफलाकाथमेष चारसु साधितः ।

अधो गच्छति पीतसु पूर्वैश्चाप्याश्लिष समा. ॥६५॥

— — —

विशतितमोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगचिकित्सित व्याख्यास्याम ।

अत्राजगल्लिकामामा जलौकोभिरुपाचरेत् ।

शुक्तिशुघ्रीयवचारकलकैश्चालेपयेद्भिषक् ॥१॥

श्यामालाङ्गलकीपाठाकल्कैर्वापि विचक्षणः ।

पक्वा व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥२॥

अन्धालजी यवप्रख्या पनसी कच्छपी तथा ।

षाषाणगर्दभ चैव पूर्व स्वेदेन योजयेत् ॥३॥

मन शिलातालकुष्ठदारुकल्कैः प्रलेपयेत् ।

परिपाकगतान् भित्त्वा व्रणवत्समुपाचरेत् ॥४॥

विहृतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्दभी जालगर्दभम् ।

इरिविक्ला गन्धनास्त्रीं कक्षा विस्फोटकास्तथा ॥५॥

पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।

रोपयेत् सर्पिषा पक्वान् सिद्धेन मधुरौषधैः ॥६॥

चिप्यमुष्णाम्बुना सिक्तमुतकृत्य स्त्रावयेद्भिषक् ।

चक्रतैलेन चाभ्यज्य सर्जचूर्णेन चूणयेत् ॥७॥

बपेनोपचरेच्चैनमशक्य चाग्निना दहेत् ।

मधुरौषधमिद्धेन ततस्तैलेन रोपयेत् ॥८॥

कुनखे विधिरप्येष कार्यो हि भिषजा भवेत् ।

विदारिका समभ्यज्य स्निग्धा विस्त्राप्य लेपयेत् ॥९॥

नमस्तत्तकवर्षाभूविल्वमूलैः सुपेषितैः ।

व्रणभावगताया वा कृत्वा सशोधनक्रियाम् ॥१०॥
 रोपणार्थं हित तैल कषायमधुरे शृतम् ।
 प्रच्छानैर्वा जलीकोभि स्नाय्याऽपक्वा विदारिका ॥११॥
 अजकर्णै सपालाशैर्मूलकल्कै प्रलेपयेत् ।
 पक्वा विदार्य शस्त्रेण पटोलपिचुमन्दयो. ॥१२॥
 कल्केन तिलयुक्तेन सर्पिर्मिश्रेण लेपयेत् ।
 बद्धा च क्षीरवृक्षस्य कषायै. खदिरस्य च ॥१३॥
 व्रण प्रक्षालयेच्छुद्धास्ततस्ता रोपयेत् पुन ।
 मेदोऽर्बुदविधानेन साधयेच्छर्करावृदम् ॥१४॥
 कच्छु विचर्चिकां पामा कुष्ठवत् समुपाचरेत् ।
 लेपश्च शस्यते सिक्थशताह्वगौरसर्षपै ॥१५॥
 वचादार्वीसर्षपैर्वा तैल वा नक्तमालजम् ।
 सारतैलमथाभ्यङ्गे कुर्वीत कटुकैः शृतम् ॥१६॥
 पाददार्या सिरा विद्धा स्नेदाभ्यङ्गौ प्रयोजयेत् ।
 मधूच्छिष्टवसामञ्जसर्जचूर्णशृते कृत ॥१७॥
 यवाह्वगौरिकोन्मिश्रे पादलेप प्रशस्यते ।
 पादौ सिक्त्वा रनालेन लेपन ह्यलसे हितम् ॥१८॥
 कल्कीकृतैर्निम्बतिलकासीसालै ससैन्धवैः ।
 लाक्षारसोऽभया वापि कार्यं स्याद्रक्तमोक्षणम् ॥१९॥
 सिद्ध रसे कण्टकार्यास्तैल वा सर्षपं हितम् ।
 कासीसरोचणशिलाचूर्णैर्वा प्रतिसारणम् ॥२०॥
 उद्धृत्य दग्ध्वा स्नेहेन जयेत्कदरसत्रकम् ।
 इन्द्रजित्ते सिरा मूर्द्ध्नि स्निग्धस्निग्धस्य मोचयेत् ॥२१॥
 कल्कै. समरिचैदिह्याच्छिलाकासीसतुल्यकै. ।

कुटन्नटादारकल्कैर्लेपन वा प्रशस्यते ॥२२॥
 प्रच्छयित्वावगाढं वा गुञ्जाकल्कैर्मुहुर्मुहुः ।
 लेपयेदुपशान्त्यर्थं कुर्याद्वापि रसायनम् ॥२३॥
 मालतीकरवीराग्निनक्तमालविपाचितम् ।
 तैलमभ्यञ्जने शस्तमिन्द्रलुप्तापह परम् ॥२४॥
 अरु षिका हृते रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा ।
 दिह्यात् सैन्धवयुक्तेन वाजिविठारसेन तु ॥२५॥
 हरितालनिशानिम्बकल्कैर्वा सपटोलजैः ।
 यष्टीनीलोत्पलैरण्डमाकवैर्वा प्रलेपयेत् ॥२६॥
 सिरा दारुणके विद्धा स्निग्धस्निन्नस्य मूर्धनि ।
 अवपीड शिरोवस्तिमभ्यङ्गञ्च प्रयोजयेत् ॥२७॥
 क्षालने कोद्रववृणक्षारतोय प्रशस्यते ॥२८॥
 उपरिष्ठात् प्रवक्ष्यामि विधिं पलितनाशनम् ।
 मसूरिकायां कुष्ठप्लेपनादिक्रिया हिता ॥२९॥
 पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया वा सप्रशस्यते ।
 जतूमणि समुत्कृत्य मशक तिलकालकम् ॥३०॥
 क्षारेण प्रदहेद् युक्त्या वक्त्रिणा वा शनैः शनैः ।
 न्यच्छे व्यङ्गे सिरामोक्षो नीलिकायाञ्च शस्यते ॥३१॥
 यथान्यायं यथाभ्यासं लालव्यादिसिराव्यधः ।
 घृष्टा दिह्यात्त्वचं पिष्टा क्षीणिणा क्षीरसयुताम् ॥३२॥
 बलातिबल्यध्याह्नरजनीर्वा प्रलेपनम् ।
 पयस्यागुरुकालीयलेपनं वा सगैरिकम् ॥३३॥
 क्षौद्राज्ययुक्त्या लिम्पेद्वृथा शूकरस्य च ।
 कपित्थराजादनयो कल्कं वा हितमुच्यते ॥३४॥

यौवने पिडकास्त्रेष विशेषाच्छर्दनं हितम् ।
 लेपनञ्च वचारोघ्नसैन्धवे सर्षपान्वितैः ॥३५॥
 कुसुम्बुरुवचालोघ्नकुष्ठैर्वा लेपनं हितम् ।
 पद्मिनीकण्टके रोगे हृदयेन्निम्बवारिणा ॥३६॥
 तेनैव सिद्धं सक्षौद्रं सर्पिःपानं प्रदापयेत् ।
 निम्बारग्वधयो काथो हित उल्सादने भवेत् ॥३७॥
 परिहृत्तिं घृताभ्यक्ता सुखिन्नामुपनाहयेत् ।
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः शाल्वणादिभिः ॥३८॥
 ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्मं चानयेत् पीडयेन्मणिम् ।
 प्रविष्टे च मणौ चर्मं स्वेदयेदुपनाहने ॥३९॥
 दद्याद्वातहरान् वस्तीन् स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ।
 वपाटिका जयेदेवं यथादोषं चिकित्सकः ॥४०॥
 निरुद्धप्रक्रमे नाडी लौहीमुभयतोमुखीम् ।
 दारवी वा जतुज्जता घृताभ्यक्ता प्रवेशयेत् ॥४१॥
 परिषेके वसामज्जं शिशुमारवराहयो ।
 चक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसयुतम् ॥४२॥
 ब्रह्मात् ब्रह्मात् स्थूलतरां सम्यग् नाडीं प्रवेशयेत् ।
 स्रोतो विवर्द्धयेदेवं स्निग्धमन्नञ्च भोजयेत् ॥४३॥
 भित्त्वा वा सेवनीं मुक्तां सद्यः क्षतवदाचरेत् ।
 सन्निरुद्धगुदं रोगं वल्मीकं वङ्गिरोहिणीम् ॥४४॥
 प्रत्याख्याय यथायोगं चिकित्सितमथाचरेत् ।
 विसर्पोक्तेन वध्निना साधयेद्ग्निरुहिणीम् ॥४५॥
 सन्निरुद्धगुटे योज्या निरुद्धप्रक्रमशक्त्या ।
 शस्त्रेणैतत्पत्यं वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ।

विधानेनार्बुदोक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ॥४६॥
 वल्मीकन्तु भवेद्यस्य नातिवृद्धममर्मजम् ।
 तत्र सशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥४७॥
 कुलत्थिकाया मूलैश्च गुडूच्या लवणेन च ।
 आरेवतस्य मूत्रैश्च दन्तीमूलैस्तथैव च ॥४८॥
 श्यामामूलैः सपल्लैः शक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
 सुस्निग्धैश्च सुखोष्णैश्च भिषक्तमुपनाहयेत् ४९॥
 पक्वं वा तद्विजानीयाद्गती सर्वा यथाक्रमम् ।
 अभिज्ञाय ततश्छित्त्वा प्रदहेन्मतिमान् भिषक् ॥५०॥
 सशोध्य दुष्टमासानि क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
 व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्नतिमान् भिषक् ॥५१॥
 सुमना ग्रन्थयच्चैव भक्तातकमनं गिले ।
 कालानुसारी सूक्ष्मैला चन्दनागुरुणी तथा ॥५२॥
 एतैः सिद्धं निम्बतैलं वल्मीकं रोपणं हितम् ॥५३॥
 पाणिपादोपरिष्ठात्तु छिद्रैर्बहुभिरावृतम् ।
 वल्मीकं यत् सशोफं स्याद्वर्ज्यं तत्तु विजानता ॥५४॥
 धात्र्या स्तन्यं शोधयित्वा बाले साध्याहिपूतना ।
 पटोलपत्रत्रिफलारसाञ्जनविपाचितम् ॥५५॥
 पीतं घृतं माशयति कच्छामप्यहिपूतनाम् ।
 त्रिफलाकोलखदिरकषायं व्रणरोपणम् ॥५६॥
 कासीसरोचनातुल्यहरितालरसाञ्जनैः ।
 लेपोऽन्धपिष्टो वदरीत्वग्वा शैश्वसयुता ॥५७॥
 कपालतुल्यजं चूर्णं चूर्णकाले प्रयोजयेत् ।
 चिकित्सन्मुष्ककच्छूप्याहिपूतनपानवत् ॥५८॥

गुदभ्रं शे गुदं स्निग्धं स्नेहाभ्यक्तं प्रवेशयेत् ।
 कारयेन्नोफणावन्धं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥५८॥
 विनिर्गमार्थं वायोश्च स्नेदयेच्च मुहुर्मुहुः ।
 क्षीरं महापञ्चमूलं मृषिका चान्ववर्जिताम् ॥५९॥
 ततस्तस्मिन् पचेत्तैलं वातघ्नौषधसंयुतम् ।
 गुदभ्रं शमिदं कृच्छ्रं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत् ॥६०॥

— — —
 एकविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शूकरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 सलिख्यं सर्पिणीं सम्यक् कषायैरवचूर्णयेत् ।
 कषायैश्चैव तैलञ्च कुर्वीत व्रणरोपणम् ॥१॥
 अष्टीलिकाञ्जलीकोभिर्ग्राहयेत् कुशलो भिषक् ।
 तथाचानुपशाम्यन्तीं कफग्रन्थिवदुद्धरेत् ॥२॥
 स्नेदयेद् यथितं शस्त्रनाडोस्नेदेन बुद्धिमान् ।
 सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥३॥
 कुम्भीकां पाकमापन्नां भिन्वाच्छुद्धां तु रोपयेत् ।
 तैलेन त्रिफलालोभ्रतिन्दुकाम्नातकीनां तु ॥४॥
 ग्राहयित्वा जलीकोभिरलजीं सेचयेत्ततः ।
 कषायैस्तेषु सिद्धञ्च तैलं रोपणमिष्यते ॥५॥
 बलातैलेन कोष्णेन रुदितं परिषेचयेत् ।
 मधुरैः सर्पिषा स्निग्धैः सुखोष्णैरुपनाहयेत् ॥६॥
 समूढपिडकां क्षिप्रं जलीकोभिरुपाचरेत् ।
 भित्त्वा पर्यागता चापि लेपयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥७॥
 अवमन्यं गतं पाकं भिन्ने तैले विधीयते ।

धवाश्वकर्णपत्तङ्गसप्तकीतिन्दुकीकृतम् ॥८॥
 क्रियां पुष्करिकायान्तु शीता सर्वा प्रयोजयेत् ।
 जलीकोभिर्हरेच्चासृक् सर्पिषा चावसेचयेत् ॥९॥
 स्पर्शहान्यां हरेद्रक्तं प्रदिह्यान्मधुरैरपि ।
 क्षीरेक्षुरससर्पिभिः सेचयेच्च सुशीतलैः ॥१०॥
 पिडकामुत्तमाख्याञ्च वडिग्नेनोद्धरेद्भिषक् ।
 पिडकामुत्तमाख्याञ्च वडिग्नेनोद्धरेद्भिषक् ।
 उद्धृत्य मधुसयुक्तैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥११॥
 रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपोनर्के ।
 पृथक्पर्ण्यादिसिद्धञ्च देयं तैलमनन्तरम् ॥१२॥
 क्रियां कुर्याद्भिषक् प्राज्ञस्त्वक्पाकस्य विसर्पवत् ।
 रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजैर्बुदे ॥१३॥
 कषायकल्कसर्पिणि तैल चूर्णं रसक्रिया ।
 शोधनं रौपणञ्चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥१४॥
 यथास्वं सर्पिषः पानं पथ्यच्चापि विरेचनम् ।
 हितं शोणितमोक्षञ्च यच्चापि लघु भोजनम् ॥१५॥
 अर्बुदं मासपाकञ्च विद्रधि तिलकालकम् ।
 प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् सम्यक् प्रतिक्रियाम् ॥१६॥

हाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगाणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिद्यतेन च ।

वातजोऽभ्यञ्जनं कुर्यान्नाडीस्तेदञ्च बुद्धिमान् ॥१॥

मतिमानोष्ठकोपे तु शास्त्रेण चोपनाहने ।

मस्तिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरं हितम् ॥२॥
 श्वीवेष्टकं सर्जरसं सुरदारं सगुग्गुलु ।
 यष्टीमधुकर्णन्तु विदध्यात् प्रतिसारणम् ॥३॥
 पित्तरक्ताभिघातोऽथ जलौकोभिरुपाचरेत् ।
 पित्तविद्रधिबच्चार्प क्रिया कुर्यादशेषतः ॥४॥
 शिरोविरेचनं धूमं स्वेदं कवलं एव च ।
 हृते रक्ते प्रयाक्तव्यमोष्ठकोपे कफाक्षके ॥५॥
 व्रूषणं खर्जिकाचारो यवचारो विडं तथा ।
 शौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥६॥
 मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः ।
 प्रियङ्गुत्रिफलालोघं सचौद्रं प्रतिसारणम् ॥७॥
 एतदोष्ठप्रकोपानां साध्यानां कर्म कीर्तितम् ।
 दन्तमूलगतानान्तु रोगाणां कर्म वक्ष्यते ॥८॥
 शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ।
 निक्वाथं त्रिफलामुस्तं गण्डूषं सरसाञ्जनः ॥९॥
 प्रियङ्गुवश्च मुस्तश्च त्रिफला च प्रलेपनम् ।
 नस्यश्च त्रिफलासिद्धं मधुकोत्पलपद्मकैः ॥१०॥
 दन्तपुष्पुटके कार्यं तद्वर्णे रक्तमोक्षणम् ।
 सप्तचलवणः चारं सचौद्रं प्रतिसारणम् ॥११॥
 हितः शिरोविरेकश्च नस्यं क्षिग्धश्च भोजनम् ।
 विस्त्राविते दन्तवेष्टे व्रणास्तु प्रतिसारयेत् ॥१२॥
 रोध्रपत्तद्वयव्याह्वलाक्षाचूर्णैर्मधूत्तरैः ।
 गण्डूषे क्षीरिण्यो योज्या सचौद्रघृतशर्करा ॥१३॥
 काकोल्यादौ दशक्षीरसिद्धं सपिचं नस्यतः ।

शोषिरे हृतरक्ते तु रोध्रमुस्तरसाञ्जनै ॥१४॥
 सक्षौद्रै शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणी हिता ।
 सारिवोत्पलयध्वाह्रसावरागुरुचन्दनै ॥१५॥
 क्षीरे दशगुणे सिद्धं सर्पिनस्ये च पूजितम् ।
 क्रिया परिदरे कुर्याच्छीतादोक्ता विचक्षणः ॥१६॥
 संशोध्योभयतः कार्यं शिरश्चोपकुशे तथा ।
 काकोडुम्बरिकागोजीपत्रैर्विस्त्रावयेदसृक् ॥१७॥
 क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिसारयेत् ।
 पिप्पलीसर्षपाश्चैव नागरं नैचुलं फलम् ॥१८॥
 सुखोदकेन ससृष्टं कवलं चापि धारयेत् ।
 घृतं मधुरकैः सिद्धं हिनः कवलनस्ययो ॥१९॥
 शस्त्रेण दन्तवैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत् ।
 ततः चारं प्रयुञ्जीताक्रया सर्वंश्च शीतला ॥२०॥
 उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवधारयेत् ।
 क्लमिदन्तकवचापि विधिः कार्यो विज्ञानता ॥२१॥
 छित्त्वाधिमासं सक्षौद्रैर्गन्धैश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
 वचातेजोवतीपाठासर्जिकायावशूकजैः ॥२२॥
 क्षौद्रद्वितीया पिप्पल्यः कवलश्चात्र कीर्तितः ।
 पटोलत्रिफलानिस्त्रकषायश्चात्र धावने ॥२३॥
 हितं शिरोविरेक्तं च धूमो वैरेचनश्च यः ।
 सामान्यं कर्णनाडीनां विशेषं चात्र मे शृणु ॥२४॥
 यन्दन्तमधिकजालेनाडी तदन्तमुद्धरेत् ।
 छित्त्वा मासानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ॥२५॥
 शोधयित्वा दहेद्वापि चारिणं ज्वलनेन वा ।

भिनत्युपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतिर्भुवम् ॥२६॥

समूल दशन तस्मादुद्धरेद्गन्धमस्थि च ।

उद्धृते तूत्तरे दन्ते सशूले स्थिरबन्धने ।

रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता रोगा घोरा भवन्ति हि ॥२७॥

काण सञ्जायते जन्तुरर्दित चास्य जायते ।

चलमप्युत्तर दन्तमती नापह्नेद् भिषक् ॥२८॥

धावने जातिमदनस्वादुकण्टकखादिरम् ।

कषाय जातिमदनकटुकस्वादुकण्टकौ ॥२९॥

यथाह्वरोधमञ्जिष्ठाखदिरैश्चापि यत् कृतम् ।

तैलं सशोधन तद्धि हन्यादन्तगता गतिम् ॥३०॥

कोर्त्तिता दन्तमूले तु क्रिया दन्तेषु वक्ष्यते ॥३१॥

स्नेहाना कवला कोष्ठा सर्पिषस्त्रैवतस्य वा ।

निर्यूहाश्चानिलघ्नाना दन्तहर्षप्रमर्दना ॥३२॥

स्त्रैहिकश्च हि तो धूमो नस्य स्निग्धश्च भोजनम् ।

रसो रसयवाग्व्यश्च क्षीर सन्तानिका घृणम् ।

शिरोवस्तिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ॥३३॥

अहिसन् दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् ।

लाक्षाचूर्णेर्मधुयुतैस्ततस्ताः प्रतिसारयेत् ॥३४॥

दन्तहर्षक्रिया वापि कुर्यान्निरवशेषतः ।

कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥३५॥

जयेद्विस्त्रावणैः स्निग्धमचलं क्षमिदन्तकम् ।

तथावपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूपधारणैः ॥३६॥

भद्रदार्वादिवर्षादूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।

चलमुद्धृत्य च स्थानं विदहेच्छुषिरस्य च ॥३७॥

ततो विदारीयध्याह्नशृङ्गाटककसेरुकैः ।
 तैल दशगुणे क्षीरे सिद्धं नस्ये हितं भवेत् ॥३८॥
 हनुमोक्षे समुद्दिष्टा कुर्याच्चादितवत् क्रियाम् ।
 फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान् दन्तधावनम् ॥३९॥
 तथातिकृठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत् ।
 साध्याना दन्तरोगाणा चिकित्सितमुदीरितम् ॥४०॥
 जिह्वागताना साध्याना कर्म वक्ष्यामि सिद्धये ॥४१॥
 ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
 कण्टकेष्वनिलोत्पेषु तत् कार्यं भिषजा भवेत् ॥४२॥
 पित्तजेषु विष्टेष्टेषु नि स्मृते दुष्टशोणिते ।
 प्रतिसारणगण्डूषनस्य च मधुरं हितम् ॥४३॥
 कण्टकेषु कफोत्पेषु लिखितेष्वसृज. चये ।
 पिप्पल्यादिर्मधुयुतं कार्यंस्तु प्रतिसारणे ॥४४॥
 गृह्णीयात् कवलाश्चापि गौरसर्पपसैन्धवैः ।
 पटोलनिम्बवार्त्ताकुक्षारयूषैश्च भोजयेत् ॥४५॥
 उपजिह्वान्तु सलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
 शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनमुपाचरेत् ॥४६॥
 जिह्वागताना कर्मीन् तालव्यानां प्रवक्ष्यते ॥४७॥
 अङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्द शेनाकथ्य गलशुण्डिकाम् ।
 छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु सस्थिताम् ॥४८॥
 जातकण्टश्चैव हीनश्च त्रिभागं छेदयेद्विषक् ।
 अत्र दानात् स्रवेद्रक्तं तन्निमित्तं म्रियेत च ॥४९॥
 ही. छेदाद्गन्धोक्षो लालानिद्रा भ्रमस्तमः ।
 तस्माद्द्वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ॥५०॥

गलशुण्डीन्तु सच्छिद्य कुर्यात् प्राप्तमिम क्रमम् ।
 मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटन्नटे ।
 क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्ततस्ता प्रतिसारयेत् ॥५१॥
 वचामतिविषा पाठा रास्त्रां कटुकरोहिणीम् ।
 नि काथ्य पिचुमन्दञ्च कवल तत्र योजयेत् ॥५२॥
 इङ्गुदीकिणिहीदन्तीसरलासुरदारुभिः ।
 पञ्चाङ्गीङ्गारयेत् पिष्टैर्वर्त्ति गन्धोत्तरां शुभाम् ॥५३॥
 ततो धूम पिवेज्जन्तुर्द्विरङ्ग कफनाशनम् ॥५४॥
 क्षारसिद्धेषु मुत्रेषु यूषश्चाप्यशने हितम् ।
 तुण्डिकैर्यधुषे कूर्मे सङ्घाते तालुपुण्ड्रे ।
 एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥५५॥
 तालुपाके तु कर्त्तव्य विधान पित्तनाशनम् ।
 स्नेहस्त्रेढौ तालुशोफे विधिश्चानिलनाशनम् ॥५६॥
 कीर्तित तालुजानान्तु कण्डूगानां कर्म वक्ष्यते ॥५७॥
 साध्यानां रोहिणीनान्तु हित शोणितमोज्ज्वलम् ।
 हृदयेन धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥५८॥
 वातिकीन्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
 सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णम् ॥५९॥
 पित्तद्वशर्कराक्षौद्रैः पित्तिकीं प्रतिसारयेत् ।
 द्राक्षापरूषककाथौ हितौ च कवलग्रहे ॥६०॥
 आगारधूमकटुकैः श्लैष्मिकीं प्रतिसारयेत् ॥६१॥
 श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
 नस्यकर्मणि योक्तव्यं तथा कवलधारणे ॥६२॥
 पित्तवत्साधयेद्द्वयो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।

विस्त्राव्य कण्ठशालूक माधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥६३॥
 एककाल यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पश ।
 उपजिह्विकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ॥६४॥
 एकवृन्दन्तु विस्त्राव्य विधि शोधनमाचरेत् ।
 शिलायुश्चापि यो व्याधिस्तच्च शस्त्रेण साधयेत् ।
 अमर्मस्थ सुपक्वञ्च भेदयेद्बलविद्रुधिम् ॥६५॥
 वातात् सर्वसरे चूर्णैर्लवणै प्रतिसारयेत् ।
 तैल वातहरै सिद्ध हित कवलनस्ययो. ।
 ततोऽन्मै स्नैहिक धूममिम दद्याद्विचक्षणः ॥६६॥
 शालराजादनैरण्डसारेडुदिमधूकजा ।
 मज्जानो गुग्गुत्तुध्याममासीकालानुसारिवा ।
 श्रीसर्जरसश्लेयमधूर्च्छटानि वाहरेत् ॥६७॥
 तत्सर्वं सुकृतं चूर्णं स्नेहेनालोढ्य युक्तितः ।
 टुण्डूकवृन्तं सक्षौद्र मतिमास्तेन लेपयेत् ॥६८॥
 एष सर्वसरे धूम प्रशस्त स्नैहिको मत ।
 कफघ्नो मारुतघ्नश्च मुखरोगविनाशन ॥६९॥
 चित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
 सर्वः पित्तहर काय्यो विधिर्मधुरशीतल ॥७०॥
 प्रतिसारणगण्डूषधूमसशोधनानि च ।
 कफात्मके सर्वसरे विधि कुर्यात् कफापहम् ॥७१॥
 पिबेदतिविषा पाठा मुस्तञ्च सुरदार च ।
 रोहिणीं कटुकाख्याञ्च कुटजस्य फलानि च ॥७२॥
 गवा मूत्रेण मनुजो भागैर्धरणसन्मितैः ।
 एष सर्वान् कफकृतान् रोगान् योगोऽपकर्षति ॥७३॥

चीरेक्षुरसगोमूत्रदधिमस्त्वन्तकाञ्चिकैः ।
 विदध्यात् कवलान् वीक्ष्य दोष तैलष्टुतैरपि ॥७४॥
 खेगाणां मुखजातानां साध्यानां कर्म कीर्तितम् ।
 असध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्र कीर्तिताः ॥७५॥
 ओष्ठप्रकोपा वज्यां स्युर्मासरक्तत्रिदोषजाः ।
 दन्तमूलेषु वज्यो तु त्रिलिङ्गगतिशोषिरी ॥७६॥
 दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जना ।
 जिह्वागतेष्वलसक्तु तालव्येष्वर्बुद तथा ॥७७॥
 खरन्धो बलयो वृन्दो बलासश्च विदारिका ।
 गलौघो नासतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥७८॥
 असाध्या कीर्तिता ह्येते रोगा नव दशैव च ।
 तेषां चापि क्रिया वैद्य प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥७९॥

तयो तंशतितनोऽध्याय ।

अथात' शोफानां चिकित्सित व्याख्यास्थानः ।

षड्विधोऽवयवसमुत्पन्नः शोफोऽभिहितो लक्षणतः प्रती-
 कारतश्च । सर्वसरसु पञ्चविधः । तद्यथा । वात-
 पिन्नश्लेष्मसन्निपातविषनिमित्तः । तत्रापि तर्पितस्याध्व-
 गमनादतिमात्रमभ्यवहरतो वा । पिष्टान्नहरितकशाक-
 लवणानि क्षीणस्य वातिमात्रमन्तमुपसेवमानस्य मृत्पक्व-
 लोष्टकटशर्करानूपौदकमाससेवनादजीर्णिनो वा ग्राम्यधर्म-
 सेवनादिरुद्धाहारसेवनादस्य श्वोद्धरथपदातिसङ्क्षोभणादोषा-
 धातून् प्रदूष्य श्वयथुमापादयन्त्यखिले शरीरे ॥१॥

तत्र वातश्चयथुरक्षणे कृष्णो वा मृदुरनवस्थितस्तोद-
यश्चात्र वेदनाविशेषा ॥२॥

पित्तश्चयथु पीतो रक्तो वा शीघ्रानुसार्योषचोषादय-
श्चात्र वेदनाविशेषा ॥३॥

श्लेष्मश्चयथु पाण्डु शुक्लो वा स्निग्ध कठिन. शीतो
मन्दानुसारी कण्ठादयश्चात्र वेदनाविशेषा ॥४॥

सन्निपातश्चयथु सर्ववर्णवेदन ॥५॥

विषनिमित्ततु गरोपयोगाद्दृष्टोयसेवनात् प्रकोथो-
दकावगाहनात् सविप्रमत्वदिग्दर्शनेनावचूर्णनाद्वा सविष-
मूत्रपुरीषशुक्लस्थण्डाना हृत्काण्डादीना सस्पर्शनात् स तु मृदु
विप्रोत्थानोऽवलम्बो चरतो वा टाटपाकप्रायश्च भवति ॥६॥

भवन्ति चात ।

दोषाश्चयथुसूक्ष्मं हि कुर्वन्त्यामायस्थिता ।

पक्षाग्रयस्या मध्ये च पक्षं स्थानगतास्त्वध ॥७॥

कृत्स्नं देहमनुप्राप्ता कुर्युः सर्वसर तथा ।

स्वययुर्मव्यदेशे य स कष्टं सर्वगश्च य ॥८॥

अर्द्धादेऽरिष्टभूतश्च यश्चोद्धुं परिसर्पति ।

श्वासं पिपासा दीर्घन्य ज्वरश्छर्दिरोचक ॥९॥

हिक्रातीसारकासश्च शूनं सङ्क्षययन्ति हि ।

सामान्यतो विशेषाश्च तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥१०॥

शोफिनं सर्वं एव परिहरियुरक्तलवणदधिगुडवसापय-
स्तैलघृतपिष्टमयगुरुणि ॥११॥

तत्र वातश्चयथौ त्रैवृतमैरण्डतैलं वा मासमर्द्धं मास
वा पाययेत् । न्यग्रोधादिककषायसिद्ध सर्पिः, पित्तश्चयथौ ।

आरग्वधादिसिद्धं श्लेष्मश्वयथौ । सन्निपातश्वयथौ सुञ्जी
क्षीरपात्र द्वादशानिरस्त्रपात्र प्र तत्तद्वष्ट दन्ताप्रतिपात्र
सर्पि पाचयित्वा पाययेत् । विषनिमित्ते कल्पेषु प्रती-
कार ॥१२॥

अथात नानान्यदिनिश्चित व्याख्यास्याम ।

तिल्वकटुतचतुर्धा नि वायु ज्ञान्युद्गेषु तु ततोऽन्यत-
ममुपपुज्यमान श्वयथुमपहन्ति । मूत्रवर्त्तिक्रिया वा सेव-
येत् । नवायस वाहरहर्मधुना । विडङ्गातिविषाकुटज-
फलभद्रदारुनागरमरिचचूर्णं वा धरणमुष्णाम्बुना । त्रिक-
टुक्षारायश्चूर्णानि वा त्रिफलाकषायेण मूत्र वा तुल्यक्षीरं
हरीतकीं वा तुल्यगुडामुपयुञ्जीत । देवदारुशुण्ठी वा
गुग्गुलु वा मूत्रेण वर्षाभूकषायानुपान वा तुल्यगुड शृङ्ग-
वेर वा वषाभूतप्राय मूलकल्कं वा सशृङ्गवेर पयोऽनुपान-
महनहर्मांसम । व्योमवर्षाभूकषायसिद्धेन वा सपिषा
मुज्जोलुब्धान् भक्षयेत् । पिप्पलीपिप्पलीमूल चव्यचित्रकमयू-
रवर्षाभूसिद्ध वा क्षीर पिबेत् । महौषधसुरङ्गोमूलसिद्ध
वा । त्रिकटुकैरण्डमूलश्यामामूलसिद्ध वा । वर्षाभूशृङ्ग-
वेरसहादेवदारुसिद्धं वा । तथालावूविभीतकफलकल्क
वा तरुणलाम्बुना ॥१३॥

क्षारपिप्पलीमरिचशृङ्गवेरानुसिद्धेन च मुञ्जवृक्षेणाल-
वणेनात्यन्नेहेन भोजयेद् यवान्न गोधूमान्न वा वृक्षकार्क-
नक्तमालनिम्बवर्षाभूकाद्यैश्च परिषेक सर्षपसीवचलसैन्धव-
शार्ङ्गंष्टाभिश्च प्रदेह कार्यम् । यथादोषश्च विरेचनास्थाप-
नानि तीक्ष्णान्यज्जसुपसेवेत स्नेहस्त्रेदोपनाहाश्च सिराभि-

भीक्ष्णं शोणितमवसेचयेदन्यत्रोपद्रवशीफादिति ॥१४॥

भवति चात्र ।

पिष्टान्नमसूतं लवणानि मद्य

मृदं दिवास्वप्नमजाङ्गलञ्च ।

स्त्रियो घृत तैलपयोगुरूणि

शोफ जिघासु परिवर्जयेत् तु ॥१५॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातोऽनागताबाधप्रतिषेधनीय चिकित्सित व्याख्या-
स्याम ।

उत्थायोत्थाय सततं स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।

धीमता यदनुष्ठेयं तत्सर्वं संप्रवक्ष्यते ॥१॥

तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।

कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रन्यतमव्रणम् ॥२॥

अयुग्मग्रन्यं यच्चापि प्रत्यग्रं ग्रस्तभूमिजम् ।

अवेक्ष्यर्तुञ्च दीपञ्च रसं वीर्यञ्च योजयेत् ॥३॥

कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितम् ।

निम्बञ्च तिक्तके अष्टः कषाये खदिरस्तथा ॥४॥

मधूको मधुरे अष्टः करञ्जः कटुके तथा ।

क्षौद्रव्योषत्रिवर्गाक्तं सतैलं सैन्धवेन च ॥५॥

चूर्णेन तेजोवत्याञ्च दन्ताब्जित्यं विशोधयेत् ।

एकैवं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन च ॥६॥

दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमासान्यबाधयन् ।

तद्दीर्गम्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापकर्षति ॥७॥

वैशद्यमन्नाभिरुचि भीमनस्य करोति च ॥८॥
 न खाटेद्वलताल्मीठजिह्वारोगसमुद्भवे ।
 अथास्यपाके श्वासे च कामहिक्कावमीषु च ॥९॥
 दुर्बलो जीर्णभक्तश्च मुच्छर्त्तौ मदर्पाडित ।
 शिरोरुगात्तस्तृषित आन्त पाककृत्मान्वित ॥१०॥
 अर्दितो कर्णशूलो च दन्तरोगी च मानव ।
 जिह्वानिलेखन रौप्य सौवर्ण वार्द्धमेव च ॥११॥
 तन्मलापहर यस्तु सृष्टुं श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ।
 मुखवेरस्यदौगन्ध्यशोफजाग्रहं सुखम् ॥१२॥
 दन्तकर दाढ्यरुच्य स्नेहगण्डूषप्रारणम् ।
 क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरेण च विनिश्चितै ॥१३॥
 तिलोदककषायेण तथैवामलकम्य वा ।
 प्रक्षालयेन्मुख नेत्रे स्नस्य शोतोदकीर वा ॥१४॥
 नीलिका सुखशोषञ्च पिडका व्यङ्गमेव च ।
 रक्तपित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयेत् ॥१५॥
 सुखं लघु निरीक्षितं दृढं पश्यति चक्षुषा ।
 मत श्रोतोऽञ्जन श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुनम्रवम् ॥१६॥
 दाहकण्डूमलघ्नञ्च दृष्टिक्षेदरुजापहम् ।
 अक्षणीरुपावहञ्चैव सहते सारुतातपी ।
 न नेत्ररोगा जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् ॥१७॥
 भुक्तवान् शिरसा स्नात आन्तश्छर्दनवाहनैः ।
 रात्रौ जागरितश्चापि नाञ्ज्याज्जरित एव च ॥१८॥
 कर्पूरजातिकक्कोललवङ्कटुकाह्वयै ।
 सचूर्णपूगै सहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम् ॥१९॥

मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् ।
 हनुदन्तस्वरमलजिह्वेन्द्रियविशोधनम् ॥२०॥
 प्रसेकश्मन हृद्य गलामयविनाशनम् ।
 पथ्य सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे ॥२१॥
 रक्तपित्तक्षतक्षीणदृष्णामूर्च्छापरीतिनाम् ।
 रुक्षदुर्बलमर्त्यानां न हित चास्य शोषिणाम् ॥२२॥
 शिरोगतास्तथा रोगान् शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ।
 केशानां मार्दवं दैर्घ्यं बहुत्व स्निग्धकृष्णताम् ॥२३॥
 करोति शिरसस्तृप्तिं सुत्वक्कमपि चाननम् ।
 सन्तर्पणं चेन्द्रियाणां शिरसि प्रतिप्रणमम् ॥२४॥
 मधुकं क्षीरशुक्ला च सरल देवदारु च ।
 जुट्टकं पञ्चनामानं समभागानि सहरेत ॥२५॥
 तेषां कल्ककषायाभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ।
 सदैव शीतलं जन्तोर्मृद्भिर् तैलं प्रदापयेत् ॥२६॥
 केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा ।
 हनुमन्वाशिर'कर्णशूलघ्न कर्णपूरणम् ॥२७॥
 अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफवातनिरोधनः ।
 धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः ॥२८॥
 सेकः श्वेतोऽनिलहृद्भग्नसन्धिप्रसाधकः ।
 क्षताग्निदग्धाभिहतविष्टृष्टानां रुजापहः ॥२९॥
 जलसिक्तस्य वर्धन्ते यथा मूलेऽङ्गुरास्तरोः ।
 तथा धातुविष्वङ्निर्हि स्रजसिक्तस्य जायते ॥३०॥
 सिरामुखैरोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयन् ।
 शरीरबलमाधत्ते युक्तस्नेहोऽवगाहने ॥३१॥

तत्र प्रकृतिसात्म्यमुद्देशदोषविकारवित् ।
 तैल घृत वा मतिमान् युञ्ज्यादभ्यङ्गसेकयो ॥३२॥
 केवल सामदोषेषु न कथञ्चन योजयेत् ॥३३॥
 तरुणज्वर्यजीर्णी च नाभ्यक्तव्यौ कथञ्चन ।
 तथा विरिक्तौ वान्तश्च निरुद्धो यश्च मानव ३४
 पूर्वयो कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा ।
 शेषाणां तदहं प्रोक्ता अग्निमान्द्यादयो गदा ॥३५॥
 सन्तपणसमुत्थाना रोगाणां नैव कारयेत् ।
 शरीरायासजननं कर्म व्यायामसञ्चितम् ॥३६॥
 तत् कृत्वा तु सुखं देहं विमृश्यात् समन्ततः ।
 शरीरोपचयं कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता ॥३७॥
 दीप्ताग्नित्वमनालस्य स्थिरत्वलाघवमृजा ।
 अमलमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता ॥३८॥
 आरोग्यं चापि परमं व्यायामादुपजायते ।
 न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित् स्थील्यापकषेणम् ॥३९॥
 न च व्यायामिनं मर्त्यमदवन्त्यरया भयात् ।
 न चैनं सहस्राक्रम्य जरा समधिरोहति ॥४०॥
 स्थिरीभवति मांसञ्च व्यायामाभिरतस्य च ।
 व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्धर्तितस्य च ॥४१॥
 व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ।
 वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्यात् सुदर्शनम् ॥४२॥
 व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ।
 विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥४३॥
 व्यायामो हि सदा पथो बलिना स्निग्धभोजनम् ।

स च शीते वसन्ते च तेषा पथ्यतम स्मृतः ॥४४॥
 सर्वेष्वतुष्वहरहः पुम्भिरात्महितैषिभिः ।
 बलस्यार्धेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्यतोऽन्यथा ॥४५॥
 हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त प्रपद्यते ।
 व्यायाम कुर्वतो जन्तोस्तद् बलार्धस्य लक्षणम् ॥४६॥
 वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च ।
 समोच्य कुर्याद् व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥४७॥
 क्षयदृष्ट्या रुचिच्छर्दि रक्तपित्तभ्रमकृमाः ।
 कासशोषज्वरश्वासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥४८॥
 रक्तपित्ती कृश शोषी श्वासकासक्षयातुर ।
 भुक्तवान् स्त्रीषु च क्षीणो भ्रमात्तं च विवर्जयेत् ॥४९॥
 उदत्तं न वातहर कफमेदोविलापनम् ।
 स्थिरीकरणमङ्गाना त्वक्प्रसादकर परम् ॥५०॥
 सिरामुखविविक्तत्व त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम् ।
 उद्वर्षणोत्सादनाभ्या जायेयातामसंशयम् ॥५१॥
 उत्सादनाद्भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमद्वयम् ।
 प्रहर्षसौभाग्यसृजालाघवादिगुणान्वितम् ॥५२॥
 उद्वर्षणन्तु विज्ञेय कण्डूकोठानिलापहम् ।
 ऊर्वी, सञ्जनयत्याशु फेनक स्थैर्यलाघवे ॥५३॥
 कण्डूकोठानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः ।
 तेजन त्वगतस्याग्ने सिरामुखविरचनम् ॥५४॥
 उद्वर्षणत्विष्टिकया कण्डूकोठविनाशनम् ।
 निद्रादाहश्चमहर खेदकण्डूदृषापहम् ॥ ५५॥
 हृद्यं मलहर श्रेष्ठ सर्वेन्द्रियविशोधनम् ।

तन्द्रापापोपशमनं तुष्टिदं पुंस्त्ववर्द्धनम् ॥ ५६ ॥
 रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् ।
 उष्णेन शिरसः स्नानमहितञ्चक्षुषः सदा ॥ ५७ ॥
 शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत् ।
 श्लेष्ममारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिवलावलम् ॥ ५८ ॥
 काममुष्णं शिरः स्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् ।
 अतिशीताम्बुशीते च श्लेष्ममारुतकोपनम् ॥ ५९ ॥
 अत्युष्णमुष्णकाले च पित्तशोणितवर्द्धनम् ।
 तच्चातिसारज्वरितकर्णशूलानिलार्तिषु ॥ ६० ॥
 आधानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।
 सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोबलवर्द्धनम् ॥ ६१ ॥
 स्वेददौर्गन्ध्यवैवर्ण्यश्मघ्नमनुलेपनम् ।
 स्नानं येषां निषिद्धन्तु तेषामप्यनुलेपनम् ॥ ६२ ॥
 रक्षोघ्नमथ चीजस्वं सौभाग्यकरमुत्तमम् ।
 सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ६३ ॥
 सुखालेपाद् दृढं चक्षुःपीनगण्डं तथाननम् ।
 अव्यङ्गपिण्डक कान्तं भवत्यम्बुजसन्निभम् ॥ ६४ ॥
 यक्ष्मलं विशदं कान्तममलोज्ज्वलमण्डलम् ।
 नेत्रमञ्जनसंयोगाद् भवेच्चांमलतारकम् ॥ ६५ ॥
 यशस्य स्वर्ग्यमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनम् ।
 देवतातिथिविप्राणां पूजनं गोत्रवर्द्धनम् ॥ ६६ ॥
 आहारः प्रीणनं सद्यो बलकृद् देहधारकः ।
 आयुस्तेजःसमुत्साहस्मृत्योजोऽग्निविवर्द्धनः ॥ ६७ ॥
 पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् ।

चक्षुःप्रसादनं वृथ रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ६८ ॥
 निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यश्च मसृष्टिनुत् ।
 पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गं सदा हितः ॥ ६९ ॥
 पादरोगहरं वृथ रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ।
 सुखप्रचारमौजस्य सदा पादत्रधारणम् ॥ ७० ॥
 अनारोग्यमनायुष्यश्चक्षुषोरुपधातकत् ।
 पादाभ्यामनुपानदभ्या सदा चङ्क्रमणं नृणाम् ॥ ७१ ॥
 पापोपशमनं केशनखरोमापमार्जनम् ।
 हर्षलाघवसौभाग्यकरमुत्साहवर्द्धनम् ॥ ७२ ॥
 बाणवारं मृजावर्णतेजोबलविवर्द्धनम् ।
 पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम् ॥ ७३ ॥
 वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम् ।
 वर्ण्यं चक्षुष्यमौजस्यं शङ्करं कृत्रधारणम् ॥ ७४ ॥
 शुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् ।
 अमस्त्रलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते ॥ ७५ ॥
 सत्वोत्साहबलस्थैर्यधैर्यवीर्यविवर्द्धनम्
 अवष्टम्भकरश्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ ७६ ॥
 आस्रावणं कफस्थूलसौकुमार्यकारी सुखा ।
 अध्वा वर्णकफस्थूलसौकुमार्यविनाशनम् ।
 अत्यध्वा विपरीतोऽस्माज्जरादौर्बल्यकृच्च सः ॥ ७७ ॥
 यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् ।
 तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ ७८ ॥
 अमानिलहरं वृथ पुष्टिनिद्राष्टतिप्रदम् ।
 सुखं शय्यासनं दुःखं विपरीतगुणमतम् ॥ ७९ ॥

बालव्यजनमौजस्य मक्षिकादीनपोहति ।

शोषदाहश्चमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिलः ॥ ८० ॥

ग्रीतिनिद्राकरं हृथ कफवातश्चमापहम् ।

सवाहनं मासरक्तत्वक्प्रसादकरं सुखम् ॥ ८१ ॥

प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकदाहपक्तिनुत् ।

स्वेदमूर्च्छापिपासान्नमप्रवातमतोऽन्यथा ॥ ८२ ॥

सुखं वातं प्रसेवेत ग्रीष्मे शरदि मानव ।

निवातं ह्यायुषे सेव्यमारोग्याय च सर्वदा ॥ ८३ ॥

आतपं पित्तदृष्ट्याग्निस्वेदमूर्च्छाभ्रमास्रकृत् ।

दाहवैवर्ण्यं कारी च क्वाया चैतानपोहति ॥ ८४ ॥

अग्निर्वातकफस्त्वभ्रशीतवेषथुनाशनः ।

आमाभिष्यन्दजरणो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥ ८५ ॥

पुष्टिवर्णबलोत्साहमग्निदीप्तिमतन्विताम् ।

करोति धातुसाम्यञ्च निद्राकाले निषेविता ॥ ८६ ॥

तत्रादित एव नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा

लघूष्णीषच्छत्रोपानत्केन दण्डपाणिना काले हितमित-

मधुरपूर्वाभिभाषिणा बन्धुभूतेन भूतानान्तु गुरुवृजानुमतेन

सुसहासेनानन्यमनसा खलूपचरितव्यं तदपि न रात्रौ न

केशास्थिकण्टकाश्मत्पुष्पभस्मोत्कटकपालाङ्गारामेध्यस्थानबलि-

भूमिषु न विषमेन्द्रकोलचतुष्पथश्चन्नाणामुपरिष्ठात् ॥ ८७ ॥

न राजहिष्टपरुषपैश्चन्यान्तानि वेदत् । न देवब्राह्म-

णपितृपरिवादाश्च न नरेन्द्रहिष्टोन्मत्तपतितक्षुद्रनीचाचारा-

नुपासीत ॥ ८८ ॥

वृक्षपर्वतप्रपातविषमवल्मीकदुष्टवाजिकुञ्जराद्यधिरोह-

स्थानि परिहरेत् पूर्णनदीसमुद्राविदितपल्लवश्वभ्रूपावतर-
स्थानि । भिन्नशून्यागारश्मशानविजनारख्यवासाग्निसम्भ्रम-
व्यालभुजङ्गकीटसेवाग्रामाघातकलहशस्त्रसन्निपाताग्निसम्भ्र-
मव्यालसरीसृपशृङ्गिसन्निकर्षाश्च ॥८९॥

नाग्निगोगुरुब्राह्मणप्रेङ्खादम्पत्यन्तरेणाभियायात् । न
शवमनुयायात् । देवगोब्राह्मणचैत्यध्वजरोगिपतितपापका-
रिणाञ्च छाया नाक्रमेत । नास्त गच्छन्तमुद्यन्तं वादित्यं
वीक्षेत । गान्धयन्तीं परशस्य वा चरन्तीं परस्मै न कस्मै-
चिदाचक्षीत न चोल्कापातेन्द्रधनूषि । नाग्नि मुखेनोप-
धमेत् । नापो भूमि वा पाणिपाटेनाभिहन्यात् ॥९०॥

न वेगान् धारयेत् । न वह्निर्वेगान् ग्रामनगरदे-
वतायतनश्मशानचतुष्पथसलिलाशयपथिसन्निकृष्टानुत्सृजेत्
प्रकाश न वायुग्निसलिलसोमार्कगोगुरुप्रतिमुखम् ॥९१॥

न भूमिं विलिखेत् । नासवृतमुख. सदसि जृम्भोद्गार-
श्वासक्षवधूनुत्सृजेत् । न पर्यस्तिक्वावष्टम्भादप्रसारणानि
गुरुसन्निधौ कुर्यात् ॥९२॥

न बालकर्णनासाश्रोतोदशनविवराण्यभिकुण्णीयात् ।
न वीजयेत् केशमुखनखवस्त्रगात्राणि । न गात्रनखवक्त्र-
वादित्वं कुर्यात् । न काष्ठलोष्टदणादीनभिहन्याद् भिन्याद्
वा ॥९३॥

न प्रतिवातातप सेवेत । न भुक्तमात्रोऽग्निमुपासीत ।
नीत्कटुकस्तिष्ठेत् । नात्यकाशासनमध्यासीत । न ग्रीवा
विषम धारयेत् । न विषमकाय क्रियां भजेद् भुञ्जीत
वा । न प्रतप्तसीवेत विशेष्प्राज्जग्रीतिर्भास्करसूक्ष्मचलभ्वा-

न्तानि । न भार शिरसा बहेत् । न स्वप्नजागरणशयनासन-
स्थानचङ्क्रमणयानवाहनप्रधावनलङ्घनप्लवनप्रतरण-हास्यभा-
ष्यथवायव्यायामादीनुचितानप्यतिसेवेत ॥८४॥

उचितादप्यहितात् क्रमशो विरमेत् हितमनुचितम-
प्यसेवेत क्रमशो न चैकान्तत पादहीनात् ॥८५॥

नावाक्शिराः शयीत । न मिन्नपात्रे नाञ्चलिपुटे नापः
पिबेत् । काले हितमितस्त्रिग्वधुरप्रायमाहार वैद्यप्रत्य-
वेक्षितमश्रीयत् । ग्रामगणगणिकापणिकयत्रुशठपतित-
भोजनानि परिहरेत् । शेषाण्यपि चानिष्टरूपरसगन्ध-
स्पर्शशब्दमानसान्यन्यान्येवङ्गुणान्यपि वा सम्भूय दत्तानि
तान्यपि मच्चिकाबालोपहतानि । नाप्रक्षालितपाणिपादो
भुञ्जीत । मूत्रोच्चारपीडितो न सभ्ययोर्नापाश्रितो नातीत-
काल हीनमतिमात्रञ्चेति न भुञ्जीतोद्भृतस्त्रेहम ॥८६॥

नोदके पश्येदात्मानं न नग्नं प्रविशेज्जलम् ।

न नक्तं दधिं भुञ्जीत न वाप्यष्टतशर्करम् ।

नामुद्गयूषं नाक्षौद्रं नोणैर्नामलकैर्विना ॥८७॥

अन्यथा कुष्ठवीसर्पादि जनयेत् । द्यूतमद्यातिसेवा-
प्रतिभूसाक्षित्वसमाह्वानगोष्ठीवादित्वाणि न सेवेत । स्त्रज-
च्छत्रोपानहौ कनकमतीतवासांसि न चान्यैर्धृतानि
धारयेत् । ब्राह्मणमग्निं माञ्च नोच्छिष्टः सृशेत् ॥८८॥

भवन्ति चात्र ।

मुखमात्रं समासेन सद्वृत्तस्यैतदीरितम् ।

आरोग्यमायुरर्थी वा नासङ्गिः प्राप्यते वृद्धिः ॥८९॥

यस्मिन् यस्मिन्नृते यो यो दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् ।

तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते विजानता ॥१००॥
 वर्षासु न पिबेत्तोयं पिबेच्छरदि मात्रया ।
 वर्षासु चतुरो मासान् मात्रावदुदकं पिबेत् ॥१०१॥
 उष्णं हिमे वसन्ते च कामं ग्रीष्मे तु शीतलम् ।
 हिमन्ते च वसन्ते च सीध्वरिष्टौ पिबेन्नर ॥१०२॥
 शृतशीतं पिबेद् ग्रीष्मे प्रावृट्काले रसं पिबेत् ।
 यूपं वर्षति तस्यान्ते प्रपिबेच्छीतलं जलम् ॥१०३॥
 स्वस्थ एवमतोऽन्यस्तु दोषाहारमतानुगम् ।
 स्नेहं सैन्धवचूर्णेन पिप्पलीभिश्च संयुतम् ॥१०४॥
 पिबेदग्निविबुधार्थं न च वेगान् विधारयेत् ।
 अग्निदीप्तिकरं नृणां रोगाणां शमनं प्रति ॥१०५॥
 प्रावृट्शरद्वसन्तेषु सम्यक् स्नेहादिमाचरेत् ।
 कफे प्रच्छेदनं पित्ते विरेको वस्तिरोरणे ॥१०६॥
 शस्यते त्रिष्वपि सदा व्यायामो दोषनाशनः ।
 भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्यायामान्नं प्रकुप्यति ॥१०७॥
 उत्तर्गमैथुनाहारशोधने स्यात् तु तन्मनाः ।
 नेच्छेद्भोगभयात् प्राज्ञः पीडा वा कायमानसीम् ॥१०८॥
 अतिस्त्रीसंप्रयोगाच्च रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
 शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्यामयचया ॥१०९॥
 अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ।
 आयुषस्यो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विता ॥११०॥
 स्थिरोऽपि मासाश्च भवन्ति स्त्रीषु सयताः ।
 त्रिभिर्भिर्भरहोभिर्हि समीयात् प्रमदा नरः ॥१११॥
 सर्वेष्वृत्तं पु पक्षात् पक्षाद् ब्रजेद् बुधः ।

रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रिया तथा ॥११२॥
 वर्णवृद्धा वयोवृद्धा तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।
 हीनाङ्गी गर्भिणीं द्वेष्टा योनिदोषसमन्विताम् ॥११३॥
 सगोत्रा गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि ।
 सन्ध्यापर्वस्वगम्याञ्च नोपेयत् प्रमदा नर ॥११४॥
 गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च ।
 लज्जासमावहे देशे विवृतेऽशुद्ध एव च ॥११५॥
 क्षुधितो व्याधितश्चैव क्षुब्धचित्तश्च मानवः ।
 वातविष्णूत्रवेगी च पिपासुरतिदुर्बल ॥११६॥
 तिर्यग्योनावयोनी च प्राप्तशुक्रविधारणम् ।
 दुष्टयोनी विसर्गन्तु बलवानपि वर्जयेत् ॥११७॥
 रेतसश्चातिमात्रन्तु मूर्ध्नावरणमेव च ।
 स्थितावुत्तानशयने विशेषेणैव गर्हितम् ।
 क्रीडायामपि मेधावी हितार्थी परिवर्जयेत् ॥११८॥
 रजस्वला प्राप्तवतो नरस्यानियतात्मनः ।
 दृष्ट्यायुस्तेजसा हानिरधर्मश्च ततो भवेत् ॥११९॥
 लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्वसु ।
 वृद्धाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवितक्षयः ॥१२०॥
 गर्भिण्या गर्भपीडा स्याद् व्याधिताया बलक्षयः ॥१२१॥
 हीनाङ्गी मलिना द्वेष्टा काम बन्ध्यामसहते ।
 देशेऽशुद्धे च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥१२२॥
 क्षुधित क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने दूषितोऽबलः ।
 स्थितस्य हानिः शुक्रस्य वायो कोरश्च विन्दति ॥१२३॥
 अतिप्रसङ्गाद्भवति शोषः, शुक्रक्षयावहः ।

व्याधितस्य रुजा ग्रीवा मृत्यमूर्च्छा च जायते ॥१२४॥
 प्रत्यूषस्यर्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः ।
 तिर्यग्योनावयोनी च दुष्टयोनी तथैव च ॥१२५॥
 उपदशस्तथा वायो कोप शुक्रस्य च क्षयः ।
 उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे ॥१२६॥
 उत्ताने च भवेच्छीघ्र शुक्राश्मर्यास्तु सम्भवः ।
 सर्वं परिहरेत्तस्मादेतल्लोकद्वये हितम् ॥१२७॥
 शुक्रं चोपस्थित मोहान्न सन्धार्य कथञ्चन ।
 वयोरूपगुणोपेत तुल्यशीला गुणान्विताम् ॥१२८॥
 अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टाभलङ्घ्यताम् ।
 सेवेत प्रमदा युक्त्या वाजीकरणं हितम् ॥१२९॥
 भक्ष्या सशर्करा क्षीरं ससितं रस एव च ।
 स्नानं सव्यजनं स्वप्नो व्यवायान्ते हितानि तु ॥१३०॥

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो मिश्रकचिकिक्षित व्याख्यास्यामः ।
 पात्यामयास्तु विस्त्राव्या इत्युक्तं प्राग् निबोध तान् ॥१॥
 परिपोटस्तथोत्पात उन्नयो दुःखवर्द्धनः ।
 पञ्चमं परिलेही च कर्णपात्या गदा, स्मृताः ॥ २ ॥
 सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टं सहसाभिप्रवर्द्धितम् ।
 कर्णशीफो भवेत् पात्या सरुजं परिपोटवान् ॥ ३ ॥
 कृष्णारुणानिभं स्तब्धं स वातात् परिपोटकम् ।
 शुर्वाभरणसयोगात्ताडनाद् घर्षणादपि ॥ ४ ॥

शोफः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुगन्वितः ।
 रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पात सगदो मतः ॥ ५ ॥
 बलाहर्षयतः कर्णं पाल्या वायु प्रकुप्यति ।
 गृहीत्वा सकफं कुर्याच्छ्रोणं तद्वर्णवेदनम् ॥ ६ ॥
 उन्नत्यक् सकण्डूको विकारः कफवातज ॥ ७ ॥
 वर्द्धमाने यदा कर्णे कण्डूदाहरुगन्वितः ।
 शोफो भवति पाकश्च त्वक्स्थोऽसौ दुःखवर्द्धनः ॥ ८ ॥
 कफासृक्कमय कुर्युः सर्षपाभा विकारिणी ।
 स्राविणी, पिडका, पाल्या कण्डूदाहरुगन्विता ॥ ९ ॥
 कफासृक्कमिसम्भूत स विसर्पान्वितस्ततः ।
 लिङ्गात् सशङ्कुलीं पालीं परिलेहीति स स्मृतः ।
 पाल्यामया ह्यमी घोरा नरस्याप्रतिकारिणः ॥ १० ॥
 मिथ्याहारविहारस्य पालि हिंस्यरुपेक्षिता ।
 तस्मादाशु भिषक् तेषु स्नेहादिकममाचरेत् ॥ ११ ॥
 तथाभ्यङ्गपरीषेकप्रदेहासृग्विमोक्षणम् ।
 सामान्यतो विशेषाच्च वक्ष्याम्यभ्यञ्जन प्रति ॥ १२ ॥
 खरमञ्जरियद्याहसैन्धवामरदारुभिः ।
 सुपिष्टैः साश्वगन्धैश्च मूलकावलुजैः फलैः ॥ १३ ॥
 सर्पिस्तैलवसामज्जमधूच्छिष्टानि पाचयेत् ।
 सचीराण्यथ तैः पालि प्रदिङ्गात् परिपोटके ॥ १४ ॥
 मञ्जिष्ठातिलयद्याहसारिवोत्पलपद्मकैः ।
 सरोध्रैः सकदम्बैश्च बलाजम्बाम्बपल्लवैः ॥ १५ ॥
 सिद्धं धान्यान्तसंयुक्तं तैलमुत्पातनाशनम् ॥ १६ ॥
 तालपत्रश्वगन्धार्कवाकूचीफलसैन्धवे ।

तैलं कुलीरगोधाभ्या वसया सह पाचितम् ॥ १७ ॥

सरलालाङ्गलीभ्याञ्च हितमुन्मथनाशनम् ।

तथाश्मन्तकजम्बुमन्त्रपत्रक्वाथेन सेचनम् ॥ १८ ॥

प्रपौण्डरीकमधुकमस्त्रिष्ठारजनीद्वयै ।

चूर्णैरुदत्तनै पालीं तैलाक्तामवचूर्णयेत् ॥ १९ ॥

लालाविडङ्गकल्केन तैल पक्त्वावचारयेत् ।

स्त्रिन्ना गोमयपिण्डेन प्रदिह्यात् परिलेहिके ॥ २० ॥

पिष्टैर्विडङ्गैरथवा त्रिवृच्छ्यामार्कसयुतैः ।

करञ्जेद्भुदिवीजैर्वा कुटजारग्वधायुतै ॥ २१ ॥

सर्वैर्वा सार्धप तैलं सिद्धं मरिचसयुतम् ।

सनिम्बपत्रैरभ्यङ्गे मधूच्छिष्टान्वितं हितम् ॥ २२ ॥

पालीषु व्याधियुक्तासु तन्वीषु कठिनासु च ।

पुष्ट्यर्थं मार्दवार्थञ्च कुर्यादभ्यञ्जनं हितम् ॥ २३ ॥

लोपाक्कानूपमज्जान वसा तैल नवं घृतम् ।

पचेद्दशगुणं क्षीरमावाप्य मधुरं गणम् ॥ २४ ॥

अपामार्गाश्चगन्धे च तथा लाक्षारस शुभम् ।

तत्सिद्धं परिपूतञ्च स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥ २५ ॥

तेनाभ्यञ्ज्यात् सदा पालीं सुस्त्रिन्नामतिमर्दिताम् ।

एतेन पाल्यो वर्धन्ते निरुजो निरुपद्रवाः ।

सृङ्गा पुष्टाः समा स्निग्धा जायन्ते भूषणक्षमाः ॥ २६ ॥

नीलीदलं भृङ्गरजोऽर्जुनत्वक्पिण्डीतकं कृष्णमयोरजश्च ।

वीजोद्भव साहचरञ्च पुष्ट्य पथ्याक्षधात्रीसहितं विचूर्ण्य ॥ २७ ॥

एकीकृतं सर्वमिदं प्रमाद

पङ्केन तुल्यं नलिनीभवेन ।

सयोज्य पक्ष कलशे निधाय

लोहे षटे सङ्गनि सापिधाने ॥२८॥

अनेन तैलं विपचेद् विमिश्र रसेन भृङ्गत्रिफलाभवेन ।

आसन्नपार्कं च परीक्षणार्थं पत्र बलाकाभवमाक्षिपेच्च ॥२९॥

भवेद् यदा तद् भ्रमराङ्गनील

तदा विपक्व विनिधाय पात्रम् ।

कृष्णायसे मासमवस्थित तद्

अभ्यङ्गयोगात् पलितानि हन्यात् ॥३०॥

सैरीयजम्बुर्जुनकाश्मरीजं पुष्पं तिलान्मार्कवचूतबीजं ।

पुनर्नवाकदम्बकण्टकायूँ कासीसपिण्डीतकबीजसारम् ॥३१॥

फलत्रय लोहरजोऽञ्जनञ्च

यद्वाह्वय नीरजसारिवे च ।

पिष्टाय सर्वं सह मोदयन्त्या

साराम्भसा बीजकसम्भवेन ॥३२॥

साराम्भस. सप्तभिरेव पञ्चात्

प्रस्थे समालोड्य दशाहगुप्तम् ।

लोहे सुपात्रे विनिधाय तैल-

भक्षीद्भव तच्च पचेत् प्रयत्नात् ॥३३॥

पक्वञ्च लोहेऽभिनवे निधाय

नस्य विदध्यात् परिशुद्धकाय ।

अभ्यङ्गयोगैश्च नियुज्यमानं

भुञ्जीत माषान् कृमिरामथो वा ॥३४॥

मासोपरिष्ठाह्नकुञ्चितायां केशा भवन्ति भ्रमराञ्जनाभाः ।

केशास्तथान्ये खलतौ भवेयुर्जरा न चैन सहसाभ्युपैति ॥३५॥

बल पर सम्भवतीन्द्रियाणां
 भवेच्च वक्त्र बलिभिर्विमुक्तम् ।
 नाकामिनेऽनधिनि नाकताय
 नैवारये तैलमिदं प्रदेयम् ॥३६॥
 लाक्षारोध्र द्वे हरिद्रे शिलाले
 कुष्ठं नागं गैरिकावर्णकाश्च ।
 मञ्जिष्ठोग्रा स्यात् सुराष्ट्रोद्भवा च
 पत्तङ्गो वै रोचना चाञ्जनञ्च ॥३७॥
 हेमाङ्गुलञ्च पाण्डुपत्रं वटस्य
 कालीय स्यात् पद्मक पद्ममध्यम् ।
 रक्तं श्वेत चन्दन पारदञ्च
 काकोल्यादि क्षीरपिष्टश्च वर्गः ॥३८॥
 मेदो मज्जा सिक्थकङ्गोष्ठतञ्च
 दुग्ध काथ क्षीरिणाञ्च द्रुमाणाम् ।
 एतत् सर्वं पक्वमैकध्यतस्तु
 वक्त्राभ्यङ्गे सर्पिरुक्त प्रधानम् ॥३९॥
 हन्याद् व्यङ्गं नीलिकाञ्चातिवृद्धा
 वक्त्रे जाताः स्फोटिकाश्चापि काञ्चित् ।
 पद्माकार निर्व्यूलीकञ्च वक्त्रं
 कुर्यादेतत् पीनगण्ड मनोज्ञम् ॥४०॥
 राज्ञामेतद् योषिता चापि नित्यं
 कुर्याद् वैद्यस्तत्समाना नृणाञ्च ।
 कुष्ठञ्च वै सर्पिरेतत् प्रधानं
 येषां पादे सन्ति वैपादिकाश्च ॥४१॥

हरीतकीचूणमरिष्टपत्र चूतत्वच दाडिमपुष्पवृन्तम् ।

पत्रञ्च दद्यान्मदयन्तिकाया लेपाङ्गरागो नरदेवयोग्यः ॥४२॥

षडविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः क्षीणबलीय वाजीकरणचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

कल्यस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।

सर्वेष्वतुष्वहरहर्व्यं वायो न निवारितः ॥१॥

स्थविराणा रिरसूना स्त्रीणां वाक्त्रभ्यमिच्छताम् ।

योषित्प्रसङ्गात् क्षोणानां क्लीवानामल्परेतसाम् ॥२॥

विलासिनामर्थवता रूपयौवनशालिनाम् ।

नृणाञ्च बहुभाष्याणां योगा वाजीकरा हिताः ॥३॥

सेवमानो यदौचित्याद्वाजीवात्यर्थवेगवान् ।

नारीस्तर्पयते तेन वाजीकरणमुच्यते ॥४॥

भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च ।

वाच श्रोत्रानुगामिन्धस्त्वचः स्पर्शसुखास्तथा ॥५॥

यामिनी सेन्दुतिलका कामिनी नवयौवना ।

गीत श्रोत्रमनोहारि ताम्बूल मदिराः स्त्रजः ।

मनसश्चाप्रतिघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥६॥

तैस्तैर्भावैरङ्ग्यैस्तु रिरसोर्मनसि क्षते ।

द्वेष्टस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैब्यं तस्मान्नस स्मृतम् ॥७॥

कटुकान्त्रोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।

सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तदपर स्मृतम् ॥८॥

अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।

ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥९॥

महता मेढ्ररोगेण मर्मच्छेदेन वा पुनः ।

क्लैव्यमेतच्चतुर्थं स्यान्नृणां पुस्त्वोपघातजम् ॥१०॥

जम्बप्रभृति य क्लीव क्लैव्यं तत् सहज स्मृतम् ॥११॥

बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः ।

षष्ठं क्लैव्यं मतं तत्तु स्थिरशुक्रनिमित्तजम् ॥१२॥

असाध्यं सहजं क्लैव्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ।

साध्यानामितरेषांस्तु कार्यो हेतुविपर्ययः ॥१३॥

विधिर्वाजीकरो यस्तु तं प्रवक्ष्याम्यतः परम् ।

तिलमाषविदारीणां शालीनां चूर्णमेव वा ।

पौण्ड्रकेक्षुरसेनाद् मर्दितं सैन्धवान्वितम् ॥१४॥

वराहमेदसा युक्तां घृतेनोत्कारिकां पिबेत् ।

तां भक्षयित्वा पुरुषो गच्छेत्तु प्रमदाशतम् ॥१५॥

वस्त्राण्डसिद्धे पयसि भावितानशक्तिलान् ।

शिशुमारवसायकाः शष्कुल्यस्तैस्तिलैः कृताः ।

यः खादेत् स पुमान् गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥१६॥

पिप्पलीलवणोपेतं वस्त्राण्डं क्षीरसर्पिषा ।

साधितं भक्षयेद् यस्तु स गच्छेत् प्रमदाशतम् ॥१७॥

पिप्पलीमाषशालीनां यवगोधूमयोस्तथा ।

चूर्णभागैः समैस्तैस्तु घृते पूषाज्जिका पचेत् ॥१८॥

तां भक्षयित्वा पीत्वा तु शर्करामधुरं पयः ।

नरस्रटकवद्गच्छेद्दश वारान्निरन्तरम् ॥१९॥

चूर्णं विदार्थाः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ।

सर्पिर्मधुयुतं लो० दश स्त्रीरधिगच्छति ॥२०॥

सुवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ।

शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं लोढा पयः पिबेत् ॥२१॥
 एतेनाग्नीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृत्यति ।
 पिप्पलीलवणोपेतं वस्ताण्डे घृतसंघर्षितं ॥२२॥
 शिशुमारस्य वा खादेत्ते तु वाजीकरे भृशम् ।
 कुलीरकूर्ममक्राणामण्डान्येव तु भक्षयेत् ॥२३॥
 महिषर्षभवस्तानां पिबेच्छुक्राणि वा नरः ।
 अश्वत्थफलमूलत्वक्च्छुक्रांसिद्धं पयो नरः ।
 पीत्वा सशर्कराचौद्रं कुलिङ्ग इव हृत्यति ॥२४॥
 विदारिमूलकत्सु घृतेन पयसा नरः ।
 उडुम्बरसमं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥२५॥
 माषाणां पलमेकान्तु सयुक्तं चौद्रसर्पिषा ।
 अर्बलिह्य पयः पीत्वा तेन वाजीभवेन्नरः ॥२६॥
 क्षीरपक्वास्तु गोधूमानाकगुप्ताफलैः सह ।
 शीतान् घृतयुतान् खादेत्ततः पश्चात्पयः पिबेत् ॥२७॥
 नक्रमूषिकमण्डूकपटकाण्डकृतं घृतम् ।
 पशुदाभ्यङ्गेन कुरुते बलं भूमिन्तु न स्मृशेत् ॥२८॥
 शोवत् स्मृशति नो भूमिं तावद्वच्छेदिरन्तरम् ॥२९॥
 स्वयंगुप्तेक्षुरकयोः फलचूर्णं सशर्करम् ।
 धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥३०॥
 उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते ।
 शतावयुश्चटामूलं पेयमेव बलार्थिना ॥३१॥
 स्वयंगुप्ताफलैर्युक्तं माषसूपं पिबेन्नरः ॥३२॥

गुप्ताफलं गोक्षुरकाच्च बीजं

तथोच्चटा गोपयसा विपाच्य ।

खजाहृत शर्करया च युक्त
पीत्वा नरो हृष्यति सर्वरात्रम् ॥३३॥
माषान् विदारीमपि सोऽष्टाञ्च
क्षीरे गवा क्षौद्रवृत्तोपपन्नाम् ।
पीत्वा नर शर्करया सुयुक्ता
कुलिङ्गवद्भृष्यति सर्वरात्रम् ॥३४॥

गृष्टीना वृद्धवत्साना माषपर्णभृता गवाम् ।
यत् क्षीरं तत् प्रशसन्ति बलकामेषु जन्तुषु ॥३५॥
क्षीरमासगणः सर्वः काकोल्यादिश्च पूजितः ।
वाजीकरणहेतोर्हि तस्मात्तत्तु प्रयोजयेत् ॥३६॥
एतं वाजीकरा योगा प्रीत्यपत्यबलप्रदा ।
सेव्या विशुद्धोपचितदेहै कालाद्यपेक्षया ॥३७॥

सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः सर्वोपघातशमनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वं वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ।
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ॥१॥
नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः ।
न भाति वासंसि क्लिष्टे रङ्गयोग ईवाहितः ॥२॥
शरीरस्योपघाता ये दोषजा मानसास्तथा ।
उपदिष्टाः प्रदेशेषु तेषां वक्ष्यामि वारणम् ॥३॥
शीतोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकयो द्विषः ।
त्रिषः समस्तमथवा प्राक्प्रीतं स्थापयेद्द्वयः ॥४॥
तत्र विडङ्गतण्डुलचूर्णमाहृत्य यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं

शीततोयेनोपयुञ्जीत शीततोयं चानुपिमेदेवमहरहमांसं
तदेव मधुयुक्तं भस्मातककाथेन वा मधुद्राक्षाकाथयुक्तं वा
मध्वामलकरसाभ्यां वा गुडूचीकाथेन वा । एवमेते पञ्च
प्रयोगा भवन्ति । जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन
घृतवन्तमोदनमश्नीयात् । एते खल्वर्शासि क्षपयन्ति
कृमीनुपघ्नन्ति ग्रहणधारणशक्तिं जनयन्ति । मासे मासे
प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥५॥

विडङ्गतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुत्सेद्य
विगतकषायं स्विन्नमवनार्यं दृषदि पिष्टमायसे दृढे कुम्भे
मधूदकोत्तरं प्राहृषि भस्मराशावस्तम्यं हे चतुरो मासान्नि-
दध्यात् । वर्षाभिगमे चोद्धृत्योपसंस्कृतशरीरं सहस्रसम्पा-
ताभिद्धृतं कृत्वा प्रातः प्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत । जीर्णे
मुद्गामलकयूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात् ।
पाशुशय्यायां शयीत । तस्य मासादूर्ध्वं सर्वाङ्गेभ्यः कृमयो
निष्क्रामन्ति तान्णुतैलेनाभ्यक्तस्य वशविदलेनापहरेत् ।
द्वितीये पिपीलिकास्तृतीये यूकास्तथैवापहरेत् चतुर्थे दन्त-
नखरोमाण्यवशीर्यन्ते पञ्चमे प्रशस्तगुणलक्षणानि जायन्ते ।
अमानुषं चादित्यप्रकाशं वपुरधिगच्छति । दूराच्छ्रवणानि
दर्शनानि चास्य भवन्ति । रजस्तमसी चापोह्य सत्वमधि-
तिष्ठति । श्रुतिनिगाद्यपूर्वीत्यादी गजबलोऽश्वयव पुन-
र्युवाष्टौ वर्षशतान्यायुरवाप्नोति । तस्याणुतैलमभ्यङ्गार्थं
अजकर्णकषायमुखादनार्थं सोशोर कूपोदक स्नानार्थं चन्द-
नमुपलेपनार्थं भस्मातकविधानवदाहारः परिहारश्च ।
क्षाम्यथाणा निष्कुलीकृतानामेष एव कल्पः, पाशु शय्या-

भोजनवर्जम् । अत्र हि पयसा श्रुतेन भोक्तव्यम् । आशिषश्च पूर्वैण समाना शोणितपित्तनिमित्तेषु विकारेष्वेतेषामुपयोगः ॥६॥

यथोक्तमागारं प्रविश्य बलामूलार्द्धपलं पल वा पयसालोढ्य पिबेत् । जीर्णे पय सर्पिरोदन इत्याहारः । एव द्वादशरात्रमुपयुज्य द्वादश वर्षाणि वयस्तिष्ठति । एव द्विसप्तशतमुपयुज्य वर्षशत वयस्तिष्ठति । एवमेवातिबलानागबलाविदारीशतावरीणामुपयोगः । विशेषतस्त्वतिबलामुदकेन नागबलाचूर्णं मधुना विदारीचूर्णं वा क्षीरेण शतावरीमप्येव पूर्वैणान्यत्नमानमाशिषश्च समा । एतास्त्वौषधयो बलकामाना शोणितं कृद्ध्यता विरिच्यमानानां चोपदिश्यन्ते ॥७॥

वाराहीमूलतुलाचूर्णं कृत्वा ततो मात्रा मधुयुक्ता पयसालोढ्य पिबेत् । जीर्णे पय सर्पिरोदन इत्याहारः । अतिषेधोऽत्र पूर्ववत् क्रियाप्रयोगमुपसेवमानो वर्षशतमाशुरवाप्नोति स्त्रीषु चाक्षयताम् । एतेनैव चूर्णेन पयोऽवचूर्ण्य शृतशीतमभिमथ्याज्यमुत्पाद्य मधुयुतमुपयुञ्जीत सायम्प्रातरैककालं वा । जीर्णे पय सर्पिरोदन इत्याहारः । एवं मासमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति । जीर्णे पय सर्पिरोदन इत्याहारः ॥८॥

चक्षुःकाम प्राणकामो वा वीजकसारान्निमन्यमूलनिष्काथ्य माषप्रस्थं साधयेत् । तस्मिन् सिध्यति चित्रकमूलानामक्षमात्रं कल्कं दद्यादामलकरसचतुर्थभागं ततः स्निग्धमवतार्य सङ्घ्नसम्प्राप्ताभिहुतं कृत्वा शीतीभूतं मधु-

सर्पिर्भ्यां ससृज्योपयुञ्जीत यथाबलं लवणं परिहरन् भक्ष-
येत् । जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन घृतवन्तमोदनमश्री-
यात् पयसा वा मासत्रयमेवमाभ्या प्रयोगाभ्या चक्षुः सौप-
ण्यं वद्ववत्यनल्पबलो बलवास्त्रोषु चाक्षयो वर्षशतायुर्भव-
तीति ॥८॥

भवति चात्र ।

पयसा सह सिद्धानि नर सनफलानि य' ।

भक्षयेत् पयसा सार्द्धं वयस्तस्य न शीर्यते ॥ १० ॥

अष्टाविंशतितमोऽध्याय ।

अथातो मेधायुष्कामीय रसायन चिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

मेधायुःकाम श्वेतावलुजफलान्यातपपरिशुष्काण्यादाय
सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा गुडेन सह समालोढ्य ह्नेहकुम्भे सप्त-
रात्रं धान्यराशौ निदध्यात् । सप्तरात्रादुद्धृत्य हृतदोषस्य
यथाबलं पिण्डं प्रयच्छेदनुदिते सूर्ये उष्णोदके चानु-
पिबेत् । भङ्गातकविधानवच्चागारप्रवेशो जीर्णौषधश्चाप-
राह्णे हिमाभिरङ्गि परिषिक्तगात्र शालोना षष्टिकाना
च पयसा शर्करामधुरेणोदनमश्रीयादेव षण्मासानुपयुज्य
विगतपाप्मा बलवर्णोपेत, श्रुतिनिगादी स्मृतिमानरोगो
वर्षशतायुर्भवति । कुष्ठिनं पाण्डुरोगिणमुदरिणं वा
क्षणाया गोर्मूत्रेणालोड्यार्द्धपलिकं पिण्डं विगतलौहित्ये
सवितरि पाययेत् । पराह्णे चालवणेनामलकयूषेण सर्पि-
रन्तमोदनमश्रीयात् । एव मासमुपयुज्य स्मृतिमानरोगो
वर्षशतायुर्भवति । एष एवोपयोगश्चित्तमूलानां रजन्या-

क्षितकमूले विशेषो द्विपलिक पिण्ड पर प्रमाण शेष
पूर्ववत् ॥ १ ॥

हृतदोष एव प्रतिसृष्टभक्तो यथाक्रममागार प्रविश्य
मण्डूकपर्णीस्वरसमादाय सहस्रसम्पाताभिहुत कृत्वा यथा-
बल पयसालोद्य पिबेत् पयोऽनुपान वा । तस्या जीर्णांशं
यवान्न पयसोपयुञ्जीत तिलैर्वा सह भक्षित्वा त्रीन्
मासान् पयोऽनुपान जीर्णे पय सर्पिरोदन इत्याहारः ।
एवमुपयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी श्रुतनिगादी भवति वर्षशत-
मायुरवाप्नोति । त्रिरात्रोपोषितश्च त्रिरात्रमेनां भक्षयेत् ।
त्रिरात्रादूर्ध्वं पयःसर्पिरिति चोपयुञ्जीत । विष्वमात्र
पिण्ड वा पयसालोद्य पिबेदेव दशरात्रमुपयुज्य मेधावी
वर्षशतायुर्भवति ॥ २ ॥

हृतदोष एवागार प्रविश्य प्रतिसृष्टभक्तो ब्राह्मी-
स्वरसमादाय सहस्रसम्पाताभिहुत कृत्वा यथाबलमुप-
युञ्जीत । जीर्णैषधश्चापराह्णे यवागूमलवणा पिबेत् क्षीर-
साक्ष्यो वा पयसा भुञ्जीत । एव सप्तरात्रमुपयुज्य ब्रह्म-
वर्चसी मेधावी भवति । द्वितीय सप्तरात्रमुपयुज्य ग्रन्थ-
मीक्षितमुत्पादयति । नष्टञ्चास्य प्रादुर्भवति । तृतीय
सप्तरात्रमुपयुज्य द्विश्चारितं शतमप्यवधारयति । एव-
मेकविंशतिरात्रमुपयुज्यालक्ष्मीरपक्रामति । मूर्त्तिमती चैन
वाग्देव्यनुप्रविशति । सर्वान्धैर्न श्रुतय उपतिष्ठन्ति । श्रुत-
धरः पञ्चवर्षशतायुर्भवति ॥ ३ ॥

ब्राह्मीस्वरसप्रस्थद्वये घृतप्रस्थ विडङ्गतण्डुलाना कुहव
हे हे पले वचात्रिवृतयोर्द्वादशहरीतक्यामलकविभीतकानि

श्लक्ष्णपिष्टान्यावाप्यैकध्व साधयिवा खनुगुप्त निदध्यात् ।
तत पूर्वविधानेन मात्रां यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णे पयः-
सर्पिरोदन इत्याहारः । एतेनोर्ध्वमधस्तिर्यक् क्रमयो निः-
क्रामन्ति । अलक्ष्मीरपक्रामति । पुष्करकर्ण स्थिरवया-
श्रुतनिगादी त्रिवर्षशतायुर्भवत्येतदेव कुष्ठविषमज्वराप-
स्मारोन्मादविषभूतग्रहेष्वन्येषु च महाव्याधिषु च संशो-
धनमादिशन्ति ॥ ४ ॥

हृतदोष एवागार प्रविश्य हैमवत्या वचाया पिण्ड-
मामलकमात्रमभिहुत पयसालोष्य पिबेत् जीर्णे पयःसर्पि-
रोदन इत्याहारः । एवं द्वादशरात्रमुपयुञ्जीत ततोऽस्य श्रोत्रं
वित्रियते हिरभ्यासात् स्मृतिमान् भवति त्रिरभ्यासाच्छत-
मादत्ते चतुर्द्वादशरात्रमुपयुज्य सर्वं तरति किल्बिषं तार्क्ष्य-
दर्शनमुत्पद्यते शतायुश्च भवति । हे हे पले इतरस्या
वचाया नि काथ्य पिबेत् पयसा समान भोजन समाः
पूर्वेणाशिशश्च ॥ ५ ॥

वचाशतपाकं वा सर्पिर्द्रीणमुपयुज्य पञ्चवर्षशतायुर्भवति
गलगण्डापचीक्षीपदस्वरभेदाश्चापहन्तीति ॥ ६ ॥

अथायुःकामीय वक्ष्यामः ।

मन्त्रौषधसमायुक्तं सवत्सरफलप्रदम् ।

विल्वस्य चूर्णं पुण्ये तु हुतं वारान् सहस्रशः ॥ ७ ॥

श्रीसूक्तेन नरः काथ्ये ससुवर्णं दिने दिने ।

सर्पिर्मधुयुतं लिङ्गादलक्ष्मीनाशनं परम् ॥ ८ ॥

त्वचं विल्वस्य मूलस्य मूलकाथं दिने दिने ।

प्राश्नीयात् पयसा सार्द्धं स्नात्वा हुत्वा समाहितः

दशसाहस्रमायुष्यं स्मृतं युक्तरथं भवेत् ॥८॥
 हुत्वा विसानां कायन्तु मधुलाजैश्च संयुतम् ।
 धर्मोघं शतसाहस्र युक्तां युक्तरथं स्मृतम् ॥१०॥
 सुवर्णपद्मवीजानि मधुलाजाः प्रियङ्गवः ।
 गन्धैः पयसा पीतमर्लक्ष्मीं प्रतिषेधयेत् ॥११॥
 नीलोत्पलदलकाथो गन्धेन पयसा मृतः ।
 समुर्वणतिलैः सार्द्धमलक्ष्मीनाशनः स्मृतः ॥१२॥
 गन्धं पयः सुवर्णञ्च मधूच्छिष्टञ्च माक्षिकम् ।
 पीतं शतसहस्राभिहुतं युक्तरथं स्मृतम् ॥१३॥
 वचाघृतसुवर्णञ्च विष्वक्चूर्णमिति त्रयम् ।
 मेध्यमायुष्यमारोग्यपुष्टिसौभाग्यवर्द्धनम् ॥१४॥
 वासामूलतुलाकाथे तैलमावाप्य साधितम् ।
 हुत्वा सहस्रमश्रीयाश्मेध्यमायुष्यमुच्यते ॥१५॥
 यावकांस्तावकान् भवेदभिभूय यवांस्तथा ।
 पिप्पलीमधुसयुक्तान् शिचाचरणवद्भवेत् ॥१६॥
 मध्वामलकचूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयम् ।
 प्राश्नारिष्टगृहीतोऽपि मुच्यते प्राणसंशयात् ॥१७॥
 शतावरीघृतं सम्यगुपयुक्तं दिने दिने ।
 सक्षीद्रं समुवर्णञ्च नरेन्द्रं व्यापयेदग्रे ॥१८॥
 मोचन्दनामोहनिकामधुकं माक्षिकं मधु ।
 सुवर्णमिति संयोगः पेयः सौभाग्यमिच्छता ॥१९॥
 पद्मनीलोत्पलकाथे यष्टीमधुकसंयुते ।
 सर्पिरासादितं गन्धं समुवर्णं सदा पिबेत् ॥२०॥
 वयसानुपिबेत् सिद्धं तेषामेव समुद्भवे ।

अलङ्घनीघ्नं सदायुष्यं राज्याय सुभगाय च ॥२१॥
 अत्र नोदीरितो मन्त्रो योगेष्वेतेषु साधने
 शब्दिता तत्र सर्वत्र गायत्री त्रिपदी भवेत् ॥२२॥
 पाप्मानं नाशयन्त्येता दद्युःशौषधयः श्रियम् ।
 कुर्युर्नागबलं चापि मनुष्यममरोपमम् ॥२३॥
 सतताध्ययनं वादः प्ररतन्त्रावलोकनम् ।
 तद्विद्याचार्यसेवा च बुद्धिमैधाकरो गणः ॥२४॥
 आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानाञ्चाविधारणम् ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसान्नाञ्च वर्जनम् ॥२५॥

प्रकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

कृथातः स्वभावव्याधिप्रतिषेधनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ।
 ब्रह्मादयोऽसृजन् पूर्वमसृजत सीमसन्नितम् ।
 जरासृज्युर्विनाशाय विधानं तस्य वक्ष्यते ॥१॥
 एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृतिविर्य-
 विशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ॥२॥

तद्यथा—

अशुमान्मुञ्जवांसैव चन्द्रमा रजतप्रभः ।
 दूर्वांसोमः क्लीयाञ्च श्वेताञ्च कनकप्रभः ॥३॥
 प्रतानवास्तालहन्तः करवीरोऽश्वानपि ।
 स्वयन्ममो महासोमो यस्यापि गरुडाहृतः ॥४॥
 मायत्रयस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा ।
 अग्निष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति सन्नित ॥५॥
 गायत्र्या त्रिपदा युक्तो यश्चोडुपतिरुच्यते

एते सोमा समाख्याता वेदोक्तेर्नामभिः शुभैः ॥६॥

सर्वेषामिव चेतेषामेको विधिरूपासने ।

सर्वे तुल्यगुणाश्चैव विधान तेषु वक्ष्यते ॥७॥

अतोऽन्यतम सोममुपयुञ्जु सर्वोपकरणपरिचारको-
पेतः प्रशस्तदेशे त्रिहृतमामारं कारयित्वा हृतदोषं प्रति-
संस्पृष्टमक्तः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुद्घर्त्तनक्षत्रेषु अशुमन्तमा-
दायाध्वरकल्पेनाहृतमभिषुतमभिहुत चान्तरागारे कृतम-
ङ्गलः सोमकन्दं सुवर्णसूच्या विदार्य पयो गृह्णीयात्, सौवर्णे
प्रात्रेऽञ्जलिमात्रं ततः सकृदेवोपयुञ्जीत नास्वादयस्तत
उपस्पृश्य शेषमपस्त्रवसाद्य यमनियमाभ्यामात्मानं सयोज्य
वाग्यतोऽभ्यन्तरतः सुहृद्भिरूपास्यमानो विहरेत् ॥८॥

रसायनं पीतवास्तु निवाते तन्मना शुचिः ।

आसीत् तिष्ठेत् क्रामेच्च न कथञ्चन सविशेत् ॥९॥

सायं वा भुक्तवान् श्रुतश्चान्तिः कुशशय्याया कृष्णाजि-
नोत्तराया सुहृद्भिरूपास्यमानः शयीत तृषितो वा शीतोद-
कमात्रा पिबेत् । ततः प्रातरुत्थायोपश्रुतवान्तिः कृतमङ्गलो
गां स्पृष्ट्वा तत्रैवासीत् । तस्य जीर्णे सोमे हृदि रूपपद्यते ।
ततः शोणिताक्तं कृमिव्यामिश्रं हृदि तवतः सायं श्रुतशीतं
क्षीरं वितरेत् । तत्तत्स्मृतीयेऽहनि कृमिव्यामिश्रमति सार्थ्यते
स तेनानिष्टप्रतिग्रहभुक्तप्रभृतिभिर्विशेषैर्मुक्तः शुद्धतनुर्भवति,
ततः सायं स्नातस्त्र पूर्ववदेव क्षीरं वितरेत् । क्षौमवस्त्रास्तु-
तायां चेन शय्याया शाययेत् । ततश्चतुर्थेऽहनि तस्य श्वयथु-
रुक्ष्यद्यते । ततः सर्वाङ्गेभ्यः कृमयो निष्क्रामन्ति । तद-
हश्च शय्याया पाशुभिरवकीर्ष्यमाणः शयीत ॥१०॥

ततः सायं पूर्ववदेव क्षीर वितरेत् । एवं पञ्चमषष्ठयो-
 दिवसयोर्वर्त्तेत । केवलमुभयकालमस्मै क्षीर वितरेत् । ततः
 सप्तमेऽहनि विमोसस्त्वगस्थिभूतं केवलं सोमपरिग्रहादे-
 वोच्छसिति । तदहश्च क्षीरेण सुखोष्णेन परिषिच्य तिल-
 मधुकचन्दनानुलिप्तदेहं पथं पाययेत् । ततोऽष्टमेऽहनि
 प्रातरेव क्षीरपरिषिक्तं चन्दनप्रदिग्धगात्रं पथं पायित्वा
 पाशुशय्या समुत्सृज्य क्षौमास्तृतायां शाययेत् ततो मासमा-
 श्राय्यते तक् चान्वदलति । दन्तनखरोमाणि चास्य पतन्ति-
 तस्य नवमदिवसात् प्रभृत्यणुतैलाभ्यङ्गं, सोमवल्ककषायप-
 रिषेकः । ततो दशमेऽहन्येतदेव वितरेत् । ततोऽस्य त्वक्-
 स्थिरतामुपैति । एवमेकादशद्वादशयोर्वर्त्तेत । तत्र त्रयो-
 दशात् प्रभृति सोमवल्ककषायपरिषेकः । एवमाषोडशाद्
 वर्त्तेत । ततः सप्तदशाष्टादशयोर्दिवसयोर्दशना जायन्ते ।
 शिखरिणं स्निग्धवज्रवैदूर्यस्फटिकनिकाशाः समाः स्थिराः
 सहिष्णवः । तदा प्रभृति चानवै शालितण्डुलैः क्षीर-
 यवागूमुपसेवेत यावत् पञ्चविंशतिरिति । ततोऽस्मै दद्या-
 त्छाल्योदनं मृदूभयकालं पयसा । ततोऽस्य नखा जायन्ते
 विद्रुमेन्द्रगोपकतद्वशादित्यप्रकाशाः स्थिराः स्निग्धा लक्षण-
 सम्पन्ना केशाश्च जायन्ते त्वक् च नीलोत्पलातसीपुष्प-
 वैदूर्यप्रकाशाः । ऊर्ध्वं च मासात् केशान् वापयेद् वापयित्वा
 चोशीरचन्दनकण्ठतिलकल्कैः शिरः प्रदिह्यात् पयसा वा
 स्नापयेत् ॥ ११ ॥

ततोऽस्यानन्तरं सप्तरात्रात् केशा जायन्ते भ्रमराञ्जन-
 निभा, कुञ्चिता, स्निग्धास्ततस्त्रिरात्रात् प्रथमपरिसरा-

निष्क्रम्य मुहूर्तं स्थित्वा पुनरेवान्तं प्रविशेत् । ततोऽस्य
 बलातैलमभ्यङ्गार्थेऽवचार्यम् । यवपिष्टमुदत्तनार्थं । सुखो-
 णञ्च पयः परिषेकार्थं । अजकर्णकषायमुत्सादनार्थं ।
 सोशीरकूपोदकस्नानार्थं । चन्दनमनुलेपार्थं । आमलक-
 रसविमिश्राद्यास्य यूपसूपविकल्पा । क्षीरमधुकसिद्धञ्च
 कृष्णतिलमवचारणार्थं । एव दशरात्र ततोऽन्यद् दशरात्र
 द्वितीये परिसरे वर्त्तेत । ततस्तृतीये परिसरे स्थिरीकुर्व-
 न्नात्मानमन्यद्दशरात्रमासीत् । किञ्चिदातपपवनान् वा
 सेवेत पुनश्चान्तं प्रविशेत् । न चात्मानमादर्शेषु वा निरी-
 क्षेत रूपशालित्वात् । ततोऽन्यद्दशरात्र क्रोधादीन् परिहरे-
 देव सर्वेषामुपयोगः । विशेषतस्तु वस्त्रप्रतानक्षुपादयः
 सोमा भक्षयितव्याः । तेषान्तु प्रमाणमर्द्धचतुर्थमुच्यते ॥ १२ ॥

अश्वन्तः सौवर्णे पात्रेऽभिषुण्ण्यात् चन्द्रमसः राजते
 चोपयुज्याष्टगुणमैश्वर्यमवाप्येशान् देवमनुप्रविशति । शेषास्तु
 ताम्रमये सृग्मये वा रोहिते वा चर्मणि वितते शूद्रवर्ज-
 त्रिभिर्वर्णैः सोमा उपयोक्तव्याः । ततश्चतुर्थे मासे पौर्ण-
 मास्या शुद्धौ देशे ब्राह्मणानर्चयित्वा कृतमङ्गलो निष्क्रम्य
 यथोक्तं व्रजेदिति ॥ १३ ॥

ओषधीना पति सोममुपयुज्य विचक्षणः ।

दशवर्षसहस्राणि नवा धारयते तनुम् ॥ १४ ॥

नाग्निर्न तोयं न विषं न शस्त्रं नास्त्रमेव च ।

तस्यालमायुः क्षपणे समर्थाश्च भवन्ति हि ॥ १५ ॥

भद्राणां षष्टिवर्षाणां प्रसूतानामनेकधा ।

कुञ्जराणां सहस्रस्य बलं समधिगच्छति ॥ १६ ॥

क्षीराद् शक्रसदनमुत्तरांश्च कुरुनपि ।

यत्रेच्छति स गन्तुं वा तत्राप्रतिहता गतिः ॥ १७ ॥

कन्दपे इव रूपेण कान्त्या चन्द्र इवापरः ।

प्रह्लादयति भूताना मनासि स महाद्युति ॥ १८ ॥

साङ्गोपाङ्गाश्च निखिलान् वेदान् विन्दति तत्त्वतः ।

चरत्यमीवसङ्कल्पो देववच्चाखिल जगत् ॥ १९ ॥

सर्वेषामेव सोमाना पत्राणि दशपञ्च च ।

तानि शुक्ले च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च ॥ २० ॥

एकैक जायते पत्र सोमस्याहरहस्तदा ।

शुक्लस्य पौर्णमास्यान्तु भवेत् पञ्चदशच्छदे ॥ २१ ॥

श्रीर्यते पत्रमेकैक दिवसे दिवसे पुन ।

कृष्णपक्षक्षये चापि लता भवति केवला ॥ २२ ॥

अंशुमानाज्यगन्धसु कन्दवान् रजतप्रभ ।

कदल्याकारकन्दसु मुञ्जवाक्षेणुनच्छदे ।

चन्द्रमा. कनकाभासौ जले चरति सर्वदा ॥ २३ ॥

गन्तुं ह्यतनामा च श्वेताक्षश्चापि पाण्डुरौ ।

सर्पनिर्मोकसदृशी तौ वृक्षग्रावलम्बिनी ॥ २४ ॥

तथान्यैर्मण्डलैश्चित्तैश्चित्रिता इव भान्ति ते ॥ २५ ॥

सर्व एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्चदशच्छदाः ।

क्षीरकन्दलतावन्त पत्नैर्नानाविधैः स्मृताः ॥ २६ ॥

हिमवत्यवुदे सङ्घे महेन्द्रमलये तथा ।

श्रीपर्वते देवगिरी गिरी देवसङ्घे तथा ॥ २७ ॥

पारिपात्रे च विन्ध्ये च देवसुन्दे ऋदे तथा ।

उत्तरेण धितस्ताया. प्रवृद्धा ये महीधराः ।

पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः ॥ २८ ॥

हठवत् प्लवते तत्र चन्द्रमा सोमसत्तमः ।

तस्योद्देशेषु बाप्यस्ति सुञ्जवानशुमानपि ॥ २९ ॥

काश्मीरेषु सरो दिव्य नाम्ना क्षुद्रकमानसम् ॥ ३० ॥

गायत्रस्तैष्टुभ षाड्ज्ञो जागत शाङ्करस्तथा ।

अत्र सन्त्यपरे चापि सोमाः सोमसमप्रभाः ॥ ३१ ॥

न तान् पश्यन्त्यधर्मिष्ठाः कृतघ्नाश्चापि मानवाः ।

भेषजद्वेषणश्चापि ब्राह्मणद्वेषिणस्तथा ॥ ३२ ॥

— — —

त्रिशोत्तमऽध्यायः ।

अथातो निवृत्तसन्तापीय रसायन व्याख्यास्यामः ।

यथा निवृत्तसन्तापा मोदन्ते दिवि देवताः ।

तथौषधीरिमाः प्राप्य मोदन्ते भुवि मानवाः ॥ १ ॥

अथ सप्त पुरुषा रसायन नोपयुञ्जीरन् । तद् यथा ।

अनात्मवानलसो दरिद्रः प्रमादी व्यसनी पापकृद् भेषजाप-
मानी चेति । सप्तभिरेव कारणैर्न सम्पद्यते अज्ञाना-
दनारम्भादस्थिरचित्तत्वाद्दरिद्र्यादनायत्तत्वादधर्मादौषधा-
लाभाच्चेति ॥ २ ॥

अथौषधीर्व्याख्यास्यामः । खेतकापोती कृष्णकापोती
गोनसी वाराही कन्या कृत्रातिच्छत्रा करेणुरजा चक्रका
आदित्यपर्णिनी ब्रह्मसुवर्चला आवणी महाआवणी गोलो-
मी चाजलोमी महावेगवती चेत्यष्टादश सोमसमवीर्या
महौषधयो व्याख्याताः । तासां सोमवत्क्रियाशीः सुतयः

शास्त्रेऽभिहितास्तासामागारेऽभिहुतानां याः क्षीरवत्य-
स्तासा क्षीरकुडव सक्तदेवोपयुञ्जीत ॥३॥

यास्वक्षीरा मूलवत्यस्तासा प्रदेशिनीप्रमाणानि त्रीणि
काण्डानि प्रमाणमुपयोगे । श्वेतकापोती समूलपत्रा भक्ष-
यितव्या गोमयजगरीकृष्णकापोतीना सनखसुष्टि खण्डशः
कल्पयित्वा क्षीरेण विपाच्य परिस्त्रावितमभिहुतञ्च सक्त-
देवोपयुञ्जीत चक्रकाया पथ सक्तदेव । ब्रह्मसुवर्चला
सप्तरात्रमुपयोक्तव्या ॥४॥

भक्ष्यकल्पेन शेषाणा पञ्च पलानि क्षीराढ रक्तधितानि
प्रस्थेऽवशिष्टेऽवतार्य परिस्त्राव्य सक्तदेवोपयुञ्जीत । स्तोत्र
वदाहारविहारौ व्याख्यातौ केवलन्तु नवनीतमव्यङ्ग्यं
शेष सोमवदानिर्गमादिति ॥५॥

भवन्ति चात्र ।

युवानं सिंहविक्रान्त कान्त श्रुतनिगादिनम् ।

कुर्युरेता क्रमेणैव दिसाहस्रायुष नरम् ॥६॥

अङ्गदी कुण्डली मौली दिव्यस्रक्चन्दनाम्बर ।

चरत्यमोघसङ्कल्पो नभस्यम्बुदुर्गमे ॥७॥

व्रजन्ति पक्षिणो येन जललम्बाश्च तोयदा ।

गतिः सौषधिसिद्धस्य सोमसिद्धगतिः परा ॥८॥

अथ वक्ष्यामि विज्ञानमौषधीनां पृथक् पृथक् ।

मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिना ।

पञ्चारत्निप्रमाणा वा विज्ञेयाजगरी बुधैः ॥९॥

निश्चया कनकाभासा मूले ह्यङ्गुलसम्भिता ।

सर्पाकारा लोहितास्ता श्वेतकापोतिरुच्यते ॥१०॥

द्विपर्णिनीं मूलभवामरुणा कृष्णमण्डलाम् ।
 वररत्निमात्रां जानीयाद्गोनसीं गोनसाकृतिम् ॥११॥
 सचीरा रोमशा सृष्टीं रसेनेक्षुरक्षोपमाम् ।
 एवरूपरसाच्चापि कृष्णकापोतिमादिशेत् ॥१२॥
 कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही कन्दसम्भवा ।
 एकपत्रा महावीर्या मित्राञ्जनसमप्रभा ॥१३॥
 कृत्वातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे ।
 जरामृत्युनिवारिण्यौ श्वेतकापोतिसंस्थिते ॥१४॥
 कान्तैर्वाद्दशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः ।
 कन्दजा काञ्चनचीरी कन्या नाम महौषधी ॥१५॥
 करेणु सुवहुचीरा कन्देन गजरूपिणी ।
 हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी ॥१६॥
 अजास्तनाभकन्दा तु सचीरा क्षुपेरूपिणी ।
 अजा महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा ॥१७॥
 श्वेता विचित्रकुसुमा काकादन्या समा क्षुपाम् ।
 चक्रकामोषधीं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम् ॥१८॥
 मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्ताशुककोमलैः ।
 आदित्यपर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्तिनी ॥१९॥
 कनकाभा जलान्तेषु सर्वतः परिसर्पति ।
 सचीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला ॥२०॥
 अरत्निमात्रक्षुपका पत्रैर्द्व्यङ्गुलसन्धितैः ।
 पुष्पैर्नीलोत्पलाकारैः फलैश्चाञ्जनसन्निभैः ॥२१॥
 आवणी महती ज्ञेया कनकाभा पयस्विनी ।
 आवणी पाण्डुराभासा महाआवणिलक्षणा ॥२२॥

गोलोमी चाजलोमी च रोमशे कन्दमन्धवे ।
 हसपादीव विच्छिन्नैः पत्रैर्मूलसङ्गवै ।
 अथवा शङ्खपुष्पी च समाना सर्वरूपत ॥२३॥
 वेगेन महताविष्टा सर्पनिर्मोकसन्निभा ।
 एषा वेगवती नाम जायते ह्यम्बुदक्षये ॥२४॥
 सप्तादौ सर्वरूपिण्यो या ह्यौषध प्रकीर्तिता ।
 तासामुद्धरण कार्यं मन्त्रेणानेन सर्वदा ॥२५॥
 महेन्द्रवामकृष्णाना ब्राह्मणाना गवामपि ।
 तपसा तेजसा वापि प्रशाम्यध्वं शिवाय वै ॥२६॥
 मन्त्रेणानेन मतिमान् सर्वानप्यभिमन्त्रयेत् ॥२७॥
 अश्वद्धानैरक्षसैः कृतघ्नैः पापकर्मभिः ।
 नैवासादयितुं शक्याः सोमा सोमसमास्तथा ॥२८॥
 पीतावशेषममृतं देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः ।
 निहितं सोमवीर्यासु सोमे चाप्यौषधीपतौ ॥२९॥
 देवसुन्दे ऋदवरे तथा सिन्धौ महानदे ।
 दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये ब्रह्मसुवर्चला ॥३०॥
 आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये ।
 दृश्यतेऽजगरी नित्यं गोनसी चाम्बुदागमे ॥३१॥
 काश्मीरेषु सरो दिव्यं नान्ना क्षुद्रकमानसम् ।
 करेणुस्तत्र कन्या च कृत्रातिच्छत्रके तथा ॥३२॥
 गोलोमी चाजलोमी च महती आवणी तथा ।
 वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी च प्रदृश्यते ॥३३॥
 कौशिकीं सरित् तीर्त्वा सञ्जयन्त्यासु पूर्वत ।
 चिनिप्रदेशो बल्मीकैराचितो योजनत्रयम् ॥३४॥

विज्ञेया तत कापोती खेता वल्लीकमृडसु ।
 मलये नलसेती च वेगवत्यौषधी भ्रुवा ॥३५॥
 कार्त्तिक्या पौर्णमास्याश्च भक्षयेत्तामुपोषित ।
 सोमवच्चात्र वर्त्तत फल तावच्च कीर्त्तितम् ॥३६॥
 सर्वा विज्ञेयास्त्वौषध्य सोमे चाप्यर्बुदे गिरौ ।
 समृद्धैर्देवचरितैरम्ब दानीकभेदिभि ॥३७॥
 व्याप्त तीर्थैश्च विख्यातै सिद्धर्षिसुरसेवितै ।
 गुहाभिर्भीजरूपाभिः सिंहोन्नादितकुक्षिभिः ॥३८॥
 गजालोडिततोयाभिरापगाभिः समन्तत ।
 विविधैर्धातुभिश्चितैः सर्वत्रैवोपशोभितः ॥३९॥

नदीषु शैलेषु सर इ चापि
 पुण्येष्वरण्येषु तथाश्वमेषु ।
 सर्वत्र सर्वा परिभार्गितव्या
 सर्वत्र भूमिर्हि वसूनि धत्ते ॥४०॥

एकत्रिंशत्तमोऽध्याय ।

अथातः स्नेहोपयोगिक चिकित्सित व्याख्यास्याम ।

स्नेहसारोऽयं पुरुषं प्राणाश्च स्नेहभूयिष्ठा स्नेहसाध्याश्च
 भवन्ति । स्नेहो हि पानानुवासनमस्तिष्कशिरोवस्थुत्तर-
 वस्तिनस्यकर्णपूरणगात्राभ्यङ्गभोजनेषूपयोज्य ॥१॥

तत्र द्वियोनिश्चतुर्विकल्पोऽभिहितः स्नेहः स्नेहगुणाश्च ।
 तत्र जङ्गमेभ्यो मव्य घृत प्रधानम् । स्थावरेभ्यस्त्रिलतैल
 प्रधानमिति ॥२॥

अत ऊर्ध्वं यथाप्रयोजनं यथाविधानं च स्थावरस्नेहा-
 नुपदेस्यामः ॥३॥

तत्र तिल्वकैरण्डकोशाम्रदन्तीद्रवन्तीसप्तलाशङ्खिनी-
पलाश-विषाणिकागवाक्षी-कम्पिल्लकशम्पाकनीलिनी-स्नेहा
विरचयन्ति । जीमूतककुटजकृतवेधनेच्छाकुधामार्गवम-
दनस्नेहा वामयन्ति । विडङ्गखरमञ्जरीमधुशियुसूर्य-
वल्लीपीलुसिद्धार्थकज्योतिष्मतीस्नेहा शिरो विरचयन्ति
॥४॥

करञ्जपूतिककृतमालमातुलुङ्गेद्गुदीकिराततिल्लकस्नेहा
दुष्टव्रणेषूपयुज्यन्ते । तुवरककपित्थकम्पिल्लकभस्मातकपटोल-
स्नेहा महाव्याधिषु । त्रपुसैर्वाक्ककार्ककतुम्बोकुष्माण्ड-
स्नेहा मूत्रसङ्गेषु । कपोतवङ्गावलाजहरोतकीस्नेहाः
शर्कराशमरीषु । कुसुम्भसर्षपातसीपितुमर्दातिसुक्तकभाण्डी-
कटुतुम्बोकटभीस्नेहा प्रमेहेषु । तालनालिकेरपनसमोच-
पियालविल्वमध्क्क्षेष्मातकाम्नातकफलस्नेहा पित्तसंश्ले-
षायौ । विभीतकभस्मातकपिण्डीतकस्नेहाः कृष्णीकरणे ।
श्वणकङ्गुकटुण्डुकस्नेहाः पाण्डूकरणे । शिशपागुरुसार-
स्नेहा दद्रुकुष्ठकिटिमेषु । ५ ।

सर्व एव स्नेहा वातमुपघ्नन्ति । तैलगुणाश्च समासेन
व्याख्याता ॥६॥

अत ऊर्ध्वं कषायस्नेहपाकक्रममुपदेक्ष्यामः ।

तत्र केचिदाहुस्त्वक्पत्रमूलादीना भागस्तच्चतुर्गुणजल-
मावाप्य चतुर्भागावशेष निःकात्थापहरेदित्येष कषायपाक-
कल्पः । स्नेहप्रसृतेषु षट्सु चतुर्गुण द्रवमावाप्य चतुरष्टा-
क्षसमान् भेषजपिण्डानित्येष स्नेहपाककल्पः । एतत्तु
न सम्यक्कस्मादागमासिद्धत्वात् । ७ ।

पलकुडवाटीनामतो मानन्तु व्याख्यास्याम' ।

तत्र द्वादश ध्यान्यमाषा मध्यमा सुवर्णमाषका । ते षोडश सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशति-
र्द्वरणम् । तान्यर्द्धद्वितीयानि कर्ष. । ततश्चोर्द्धं चतुर्गुण-
मभिवर्द्धयन्त पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनिष्पद्यन्ते ।
तुला पलशत तानि विंशतिभारैः । शुष्काणामिदं मानमा-
र्द्रद्रवाणाञ्च द्विगुणमिति ॥८॥

तत्रान्यतमपरिमाणसंश्लिष्टानां यथायोगं त्वक्पत्र-
मूलादीनामातपपरिशोषितानां क्षेद्यानि खण्डशस्त्री-
र्दायित्वा भेद्यान्यणुगो भेदयित्वावकुट्याष्टगुणेन षोडशगुणेन
वाभ्रसाभिषिच्य स्थाव्या चतुर्भागावशिष्टं काथयित्वा-
पहरेदित्येष कषायपाककल्पः । स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रव
स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कस्तदैकध्यः ससृज्य विपचेदित्येष
स्नेहपाककल्पः ॥९॥

अथवा तत्रोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामावाप्य
चतुर्भागावशिष्टं नि काथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः ।
स्नेहकुडवे भेषजपलं पिष्टं कल्कं चतुर्गुणं द्रवमावाप्य
विपचेदित्येष स्नेहपाककल्पः ॥१०॥

भवतश्चात्र ।

स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं यत्र नेरितम् ।

तत्रायं विधिराख्यो निर्दिष्टे तत्तदेव तु ॥११॥

अनुक्तद्रवकार्यं तु सर्वत्र सलिलं मतम् ।

कल्ककाथावनिर्देशे गणात्तस्मात् प्रयोजयेत् ॥१२॥

अत ऊर्ध्वं स्नेहपाकक्रममुपदेक्ष्यामः ।

स तु त्रिविधस्तथैव सृदुर्मध्यम खर इति । तत्र स्नेहौषधिविवेकमात्रं यत्र भेषजं स सृदुरिति । मधूच्छिष्टमिव विषदमविलेपि भेषजं यत्र स मध्यमः । कृष्णमवसन्नमीषद्विशदं चिकणं च यत्र भेषजं स खर इति । अत ऊर्ध्वं दग्धस्नेहो भवति । तं पुनः साधु साधयेत् । तत्र पानाभ्यवहारयोर्मृदुः । नस्याभ्यङ्गयोर्मध्यमः । वस्तिकर्णपूरणयोस्तु खर इति ॥१३॥

भवतश्चात्र ।

शब्दस्योपशमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा ।

गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥१४॥

घृतस्यैव विषकस्य जानीयात् कुशलो भिषक् ।

फेणोऽतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥१५॥

अत ऊर्ध्वं स्नेहपाकक्रममुपदेक्ष्यामः । अथ लघुकोष्ठायानुरागं कृतमङ्गलस्त्रिस्तवाचनायां द्यगिरिशिखरसंस्थिते प्रतप्तकनकनिकरपीतलोहिते सवितरि यथाबलं तैलस्य घृतस्य वा मात्रां पातुं प्रयच्छेत् । पीतमात्रे चोष्णोदकेनोपसृष्ट्य सोपानात्को यथासुखं विहरेत् ॥१६॥

रुचक्षतविषार्त्तानां वातपित्तविकारिणाम् ।

हीनमेधास्मृतीनाञ्च सर्पिं पानं प्रशस्यते ॥१७॥

कृमिकोष्ठानिलाविष्टा प्रवृद्धकफमेदसः ।

पिबेयुस्तैलसात्वप्राञ्च तैलं दाढ्यार्थिनश्चये ॥१८॥

व्यायामकर्मिताः शुष्करेतोरक्ता महारुजः ।

ऋणानिमासुतप्राणा वसायोग्या नराः स्मृताः ॥१९॥

क्रूराशया. क्लेशसहा वातात्ता दीप्तवङ्गयः ।
 मज्जानमाप्नुयु सर्वे सर्पिर्वा स्त्रीषधान्वितम् ॥२०॥
 केवल पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ।
 देय बहुकफे चापि व्योषचारसमायुतम् ॥२१॥
 दोषाणामल्पभूयस्त्व ससर्ग समवेक्ष्य च ।
 युञ्ज्यान्निषष्टिधा भिन्नैः समासव्यासतो रसैः ॥२२॥
 स्नेहसात्व. क्लेशसह. काले नात्युष्णशीतले ।
 अच्छमेव पिबेत् स्नेहमच्छपान हि पूजितम् ॥२३॥
 शीतकाले दिवास्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ।
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ॥२४॥
 वातपित्ताधिकस्योष्णे तृणमूर्च्छामादकारकः ।
 शीते वातकफार्तस्य गौरवारुचिशूलकृत् ॥२५॥
 स्नेहपीतस्य चेत् तृणा पिबेदुष्णोदकं नरः ।
 एव चानुपशाम्यन्त्या स्नेहमुष्णाम्बुना वमेत् ॥२६॥
 दिङ्माच्छीतैः शिर शीत तोय चाप्यवगाहयेत् ॥२७॥
 या मात्रा परिजीर्येत चतुर्भागमतेऽहनि ।
 सा मात्रा दीपयत्यग्निमल्पदोषे च पूजिता ॥२८॥
 या मात्रा परिजीर्येत तथार्द्धदिवसे गते ।
 सा तृष्णा वृहणी चैव मध्यदोषे च पूजिता ॥२९॥
 या मात्रा परिजीर्येत चतुर्भागावशेषिते ।
 स्नेहनीया च सा मात्रा बहुदोषे च पूजिता ॥३०॥
 या मात्रा परिजीर्येतु तथा परिणतेऽहनि ।
 ग्लानिमूर्च्छामदान् हित्वा सा मात्रा पूजिता भवेत् ॥३१॥
 अहीरात्रादसन्दुष्टा या मात्रा परिजीर्यति ।

सा तु कुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशिनी ॥ ३२ ॥
 यथाग्निं प्रथमा मात्रा पाययेत् विचक्षणः ।
 पीतो ह्यतिबहुस्नेहो जनयेत् प्राणसंशयम् ॥ ३३ ॥
 मिथ्यं नागाद् बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति ।
 विष्टब्धं चापि जीर्येत्त वारिणीशेन वाजयेत् ॥ ३४ ॥
 जीगाजार्णविमृदाया स्नेहस्योऽप्येकं पिबेत् ।
 तेनोदातो भवेच्छुद्धो भक्तः प्रति रुचिस्तथा ।
 स्युः पश्यमाने तृड्दाहभ्रमसादारतिक्लमा ॥ ३५ ॥
 परिषिञ्चाद्भिरुष्णानिजीर्णस्नेहं ततो नरम् ।
 यवागू पाययेद्दोषां कामं क्लिन्नाल्पतण्डुलाम् ॥ ३६ ॥
 देवो यूपरमो वापि सुगन्धी स्नेहवर्जितौ ।
 कृतौ वात्यल्पसर्पिंश्चौ यवागूर्वा विधीयते ॥ ३७ ॥
 पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ।
 सप्तरात्रात् परं स्नेहं स्वास्मीभवति सेवितः ॥ ३८ ॥
 सुकुमारं कश्चिद् वृद्धं शिशुं स्नेहद्विषं तथा ।
 तृष्णार्तमुष्णकाले च सह भक्तेन पाययेत् ॥ ३९ ॥
 पिप्पल्यो लवणं स्नेहाश्चत्वारो दधिमस्तृकः ।
 पीतमैकध्वमेतच्चि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ४० ॥
 भृष्टमास्ररसे स्निग्धा यवागू सूपकल्पिता ।
 सक्षुद्रा पीयमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ४१ ॥
 सर्पिंश्चती पयःसिद्धा यवागूः स्वल्पतण्डुला ।
 सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ४२ ॥
 शर्कराचूर्णसंस्कृष्टे दोहनस्थे घृतं तु गाम् ।
 दुग्धं क्षीरं पिबेद्वृक्षं सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ४३ ॥

यवकोलकलत्याना काथो भागत्रयान्वित ।
 पयोदधिसुराक्षीरघृतभागै समन्वित ॥ ४४ ॥
 सिद्धमेतैर्घृतं पीत सद्यः स्नेहनमुत्तमम् ॥ ४५ ॥
 राज्ञे राजसमेभ्यो वा देयमेतद् घृतोत्तमम् ।
 बलहीनेषु वृद्धेषु सृद्धग्निस्लीमहात्मसु ॥ ४६ ॥
 अल्पदोषेषु योज्या स्युर्ये योगा सम्यगीरिता ।
 विवर्जयेत् स्नेहपानमजीर्णो चोदरी ज्वरी ॥ ४७ ॥
 दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मृच्छार्तो मदपीडित ।
 हृद्यर्दितः पिपासार्त आन्त पानकुरान्वित ॥ ४८ ॥
 दत्तवस्तिर्विरिक्तश्च वान्तो यथापि मानव ।
 अकाले दुर्दिने चैव न च स्नेहे पिबेन्नर ॥ ४९ ॥
 अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपान विवर्जयेत् ।
 स्नेहपानाद्भवन्त्येषा नृणा नानाविधा गदा ॥ ५० ॥
 गदा वा कृच्छता यान्ति न सिध्यन्त्यथवा पुन ।
 गर्भाशये सशेषा स्त्र्यूरक्तक्लेटमलास्तत ॥ ५१ ॥
 स्नेह जह्यान्निषेवेत पाचन रूक्षमेव च ।
 दशरात्रात् तत स्नेह यथावदवचारयेत् ॥ ५२ ॥
 पुरीष यथितं रूक्ष कृच्छादन्न विपच्यते ।
 उरो विदहते वायु कोष्ठादुपरि धावति ॥ ५३ ॥
 दुर्वर्णो दुर्बलश्चैव रूक्षो भवति मानव ।
 ग्लानि सदनमज्ञानामवस्तात् स्नेहदर्शनम् ॥ ५४ ॥
 सम्यक् स्निग्धस्य लिङ्गानि स्नेहद्वेषस्तथैव च ।
 भक्तद्वेषो मुखस्त्रावो गुददाहः प्रवाहिका ॥ ५५ ॥
 पुरीषातिप्रवृत्तिश्च भृशस्निग्धस्य लक्षणम् ।

रुजस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुजणम् ।

श्यामाककोरदूषान्नतन्नापिण्याकशक्तुभि ॥ ५६ ॥

दीप्तान्तरग्निं परिशुद्धकोष्ठं प्रत्यग्रधातुर्जलवर्णयुक्तं ।

दृढेन्द्रियो मन्दजरं यतायुः स्नेहोपयोगी पुरुषो भवेत् ॥ ५७ ॥

स्नेहो हितो दुर्बलवृद्धिदेहमभ्युत्तरे व्याधिनिपीडितस्य ।

बलान्वितो भोजनदोषजातौ प्रमदितुलौ सहसा न साध्यौ

॥ ५८ ॥

हात्रियत्ततोऽध्यायः ।

अथात स्नेदावचारणीयं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

चतुर्विधं स्नेदस्तद्यथा । तापस्नेद उष्णस्नेद उपनाह-
स्नेदो द्रवस्नेद इति । अत्र सर्वस्नेदविकल्पावरोधः ॥ १ ॥

तत्र तापस्नेदं पाणिकास्यकन्दुकपालवालुकावस्त्रै
प्रगुज्यते पयान्नस्य चाङ्गतापो बहुशः खादिराङ्गारैरिति ।

उष्णस्नेदस्तु कपालपापाण्येष्टकालोहपिण्डानग्निवर्णान-
द्भिरासिद्धेदश्चद्रव्यैर्वातैराद्रालक्तकपरिवेष्टितमङ्गप्रदेशं स्नेद-
येत् । मांसरसपयोदधिधान्यास्त्ववातहरपत्रभङ्गकायपूर्णा
वा कुम्भीमनुतप्तां प्रावृत्योष्माणं गृह्णीयात् । पार्श्वच्छिद्रेण
वा कुम्भेनाधोमुखेन तस्य सुखमभिधाय तस्मिन् छिद्रे
हस्तिशुण्डाकारा नाडीं पणिधाय तं स्नेदयेत् ॥ २ ॥

सुखोपविष्टः स्वभ्यक्तः गुरुप्रावरणावृतम् ।

हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्नेदयेद्वातरोगिणम् ।

सुखा सर्वाङ्गगच्छिषा न च क्लिश्नाति मानवम् ॥ ३ ॥

व्यामर्द्धमात्रां त्रिवर्कां हस्तिहस्तसमाकृतिः ।

स्वेदनार्थं हिता नाडी कैलिञ्जी हस्तिशुखिका ॥ ४ ॥

पुरुषायामनावाञ्च भूमिमुत्कीर्य खादिरै ।

काष्ठैर्दग्ध्वा तथाभ्युक्ष्य चीरधान्यान्त्ववारिभि ॥ ५ ॥

पत्रभङ्गैरवच्छाद्य शयानं स्वेदयेत्तत ।

पूर्ववत् स्वेदयेद्दग्ध्वा भस्मापोह्यापि वा शिलाम ॥ ६ ॥

पूर्ववत् कुटी वा चतुर्द्वारां कृत्वा तस्यामुपविष्टस्यान्त-
श्चतुर्द्वारेऽङ्गारानुपसन्धाय त स्वेदयेत् । धान्यानि वा सम्य-
गुपस्वेद्यास्तीर्य किलिञ्जेऽन्यस्मिन् वा तद्वतिरूपके शयानं
प्रावृत्य स्वेदयेदेव पाशुगोशकृत्तुषबुसपलालीषभि स्वेद-
येत् ॥ ७ ॥

उपनाहस्वेदसु वातहरमूलकल्कैरस्त्रपिष्टैर्लवणप्रगाढै
सुस्निग्धै सुखोष्णै प्रदिह्य स्वेदयेत् । एव काकोल्यादिभि
सुरसादिभिस्त्रिलातसीसर्षपकल्कै कृशरापायसोत्कारि-
काभिर्वैश्वारै शाल्वणैर्वा तनुवस्त्रावनद्धै स्वेदयेत् ॥ ८ ॥

द्रवस्वेदसु वातहरद्रव्यक्वाथपूर्णै कोणकटाहै द्रीण्या
वा विगाह्य स्वेदयेत् । एव पयोमासरसयूषतैलधान्यान्त्व-
ष्टतवसामूत्रेष्ववगाहेत । सुखोष्णै, कषाये, परिषिञ्चेदिति
॥ ९ ॥

तत्र तापोष्णस्वेदौ विशेषत स्निग्धौ । उपनाहस्वेदो
वातघ्न । अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेद इति कफ-
मेदोऽन्विते वायौ निवातातपगुरुप्रावरणनियुद्धाध्वव्याया-
मभारहरणामर्षै स्वेदमुत्पादयेदिति ॥ १० ॥

भवन्ति चात्र ।

चतुर्विधो योऽभिहितो द्विधा स्वेद प्रयुज्यते ।

सर्वस्मिन्नेव देहे तु देहस्यावयवे तथा ॥ ११ ॥

येषा नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चैव हि देहिनाम् ।

शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः ॥ १२ ॥

पश्चात् स्वेद्या हते श्लेष्मे मूढगर्भानुपद्रवा ।

सम्यक् प्रजाता काले या पश्चात् स्वेद्या विजानता ॥ १३ ॥

स्वेद्य पूर्वञ्च पश्चाच्च भगन्दर्यर्गसस्तथा ।

अश्मर्या चातुरो जन्तु णिगान् शाले प्रचक्ष्महे ॥ १४ ॥

नाभ्यक्ते नापि चास्त्रिग्वदेहे

स्वेदो योच्य स्वेदविद्धि कथञ्चित् ।

दृष्ट लोके काष्ठमस्त्रिग्वनाश

गच्छेद् भङ्ग स्वेदयोगैर्गृहीतम् ॥ १५ ॥

अग्नेर्दीप्ति मार्दवं त्वक्प्रसाद

भक्तश्च द्वा श्रोतसा निर्मलत्वम् ।

कुर्व्यात् स्वेदो हन्ति निद्रा सतन्द्रां

सन्धीन् स्तम्भाश्चेष्टयेदाशु युक्त ॥ १६ ॥

स्नेहक्लिन्ना धातुसस्याश्च दोषाः

स्वस्थानस्था ये च मार्गेषु लीना ।

सम्यक्स्वेदैर्योजितैस्ते द्रवत्व

प्राप्ता कोष्ठ यान्ति देहादशेषात् ॥ १७ ॥

स्वेदास्त्रावो व्याधिहानिर्लघुत्व

शीतार्थित्व मार्दवं चातुरस्य ।

सम्यक् स्विन्ने लक्षणं प्रादुरेतत्

मिथ्या स्विन्ने व्यत्ययेनैतदेव ॥ १८ ॥

स्विन्नेऽत्यर्थं सन्धिपीडा विदाहः

स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपः ।

मूर्च्छाभ्रान्तिर्दाहदृष्णो क्लमश्च

कुर्यात्तूष्णं तत्र शीत विधानम् ॥ १८ ॥

पाण्डुर्मेही पित्तरक्ती क्षयात्

क्षामोऽजीर्णी चोदरात्ती विषात् ।

दृष्ट्वात्ती गर्भिणी पीतमद्यो

नैते स्वेद्या यश्च मर्त्योऽतिसारी ॥ १९ ॥

स्वेदादेवा यान्ति देहा विनाश-

क्षासाध्यत्व यान्ति चैषा विकाराः ॥ २० ॥

एतेषा स्वेदसाध्या ये व्याधयस्तेषु बुद्धिमान् ।

सूदून् स्वेदान् प्रयुञ्जीत तथा हृन्मुष्कदृष्टिषु ॥ २१ ॥

सर्वान् स्वेदान्निवाते च जीर्णान्नस्यावचारयेत् ।

स्वेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ॥ २२ ॥

स्विद्यमानस्य च सुहृद्द्वय शीतलैः स्पृशेत् ।

सस्यक् स्विन्नं विसृदित स्नानमुष्णाम्बुभिः शनैः ॥ २३ ॥

स्वभ्यक्त प्रावृताङ्गश्च निवातशरणस्थितम् ।

भोजयेदनभिष्यन्दि सर्वं वाचारमादिशेत् ॥ २४ ॥

तत्रस्त्रिशक्तमोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरचनसाधोपद्रवचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

दोषाः क्षीणा ह हयितव्याः कुपिताः प्रशमयितव्याः

वृद्धा निर्हर्तव्याः समा परिपाल्या इति सिद्धान्तः । प्राधा-

न्येन वमनविरचने पक्षेति निर्हरणे दोषाणाम् । तस्मात्

तयोर्विधानमुच्यमानमुपधारय ॥ १ ॥

तथातुर स्निग्ध त्विन्नमभिव्यन्दिभिराहारैरनवबद्धदोष-
मवलोक्य श्रोत्रेण पाययितास्मीति सम्भोजयेत् तीक्ष्णाग्नि
बलवन्तं बहुदोष महाव्याधिपरीत वमनसात्म्यञ्च ॥२॥

भवति त्रात्र ।

पेशलैर्विविधैरन्नैर्दोषानुक्लेश्य देहिन ।

स्निग्धस्निग्धान्नं वमन दत्तं सम्यक् प्रवर्त्तते ॥३॥

अथापेरद्युः पूर्वाह्ने साधारणे काले वमनद्वयकपाय-
कल्कचूर्णस्नेहानामन्यतमस्य मात्रा पाययित्वा वामयेत् ।
यथायोगं कोष्ठदिशेषमवेक्ष्यासाक्ष्यवीभक्तदुर्गन्धदुर्दर्शनानि
च वमनानि विदध्यात् । अतो विपरीतानि विचिन्तानि
॥४॥

तत्र सुकुमारं कथं बालं वृद्धं भीरुं वा वमनसाध्येषु
विकारेषु क्षीरदधितक्रयवागूनामन्यतममाकण्ठं पाययेत् ।
पीतीषधञ्च पाणिभिरग्नितामैः प्रताप्यमानं मुहूर्त्तमुपेक्षेत ॥५॥

तस्य च स्नेहप्रादुर्भावेण शिथिलतामापन्न स्नेह्य-
स्थानेभ्यः प्रचलितं कुक्षिमनुसृतं जानीयात्ततः प्रवृत्तहृत्तासं
ज्वात्वा जालुमात्रासनीपविष्टमासैर्ललाटे पृष्ठे पार्श्वयोः
कण्ठे च पाणिभिः सुपरिगृहीतमङ्गुलीगन्धर्वहस्तोत्पल-
नालानामन्यतमेन कण्ठमभिसृशन्तं वामयेत्तावद्यावत्सम्य-
ग्वान्तलिङ्गानोति ॥६॥

भावतश्चात्र ।

कफप्रसेधं हृदयाविशुद्धिं कण्ठञ्च दुष्कृद्दितलिङ्गमाहुः ।

पित्तातियोगञ्च विसंज्ञताञ्च हृत्कण्ठपीडामपि चातिवान्ते

पित्ते कफस्यानु सुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरसु चापि ।
लघौ च देहे कफसस्त्रवे च स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवस्येत् ॥८॥

सम्यग्वान्तं चैनमभिसमीक्ष्य स्नेहनविरेचनशमनाना
धूमानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा चारिकमादिशेत् ॥९॥

भवन्ति चात्र ।

ततोऽपराद्धे शुचिशुद्धदेहमुष्णामिरङ्गि परिषिक्तमात्रम ।
कुलत्थमुद्गाढकिजाङ्गलानां यूपैरसैर्वाप्युपभोजयेत् तु ॥१०॥
कासोपलेपस्त्रभेदनिद्रानन्दाद्यदौर्गन्ध्यविषीपसर्गा ।
कफप्रसेफग्रहणीप्रदोषा न सन्ति जत्तोर्जमतः कदाचित् ॥११॥
छिन्ने तरो पुष्पफलपरोहा यथा विनाशसहस्रा व्रजन्ति ।
तथाहते श्लेष्मणि णोवनेन तज्जः प्रिकारा प्रथमं प्रयान्ति
॥१२॥

न वापयेत् तैमिरिकोर्ध्ववातगुल्मीदरश्लीहक्षामिश्रमात्तान् ।
स्थूलक्षतक्षीणक्षयातिष्ठद्व्यूतातुरान् केवलवातरोगान् ॥१३॥
स्वरोषघाताध्ययनप्रसक्तदुश्छर्दिदुःकोष्ठवृडार्तकालान् ।
जर्द्धास्त्रपित्तिक्षुधितातिरूक्षगर्भिण्युदावर्तिनिरूहिताश्च
॥१४॥

अवम्यवमनाद्रीणां कृच्छ्रता यान्ति देहिनाम् ।

असाध्यता वा गच्छन्ति नैते वाम्यास्ततः स्मृताः ॥१५॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुरा ।

अतीव चोत्प्लवकफास्ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥१६॥

वाम्यास्तु विषशोषस्तन्यदोषविषममन्दाग्न्युन्मादा-
पस्मारश्लीपदार्बुदविदारिकामेदोमेह-गरत्पराकृचपचामा-
तीसारहृद्गणितविभ्रमविसर्पविद्रध्यजीर्णमुखप्रसेक-हृत्ता-

सश्वासकासपीनस-पूतीनासकण्ठौष्ठवक्त्रपाक-कर्णश्रावाधि-
जिह्वोपजिह्विकागलगुण्डिकाध शोणितपित्तिन कफस्था-
नजेषु विकारिष्वन्येषु कफव्याधिपरीतेष्विति ॥१७॥

विरेचनमपि स्निग्धस्त्रिदाय वान्ताय च देयम् । अथा-
तुर श्वोविरेचन पाययितास्मीति लघु भोजयेत् फलान्त-
मुष्णोदक चैनमनुपायेत् । अथापरेऽहनि विगतश्लेष्माण-
मातुरोपक्रमणीयादवेक्ष्यातुरमथास्मै औषधमात्रा पातु प्रय-
च्छेत् ॥१८॥

तत्र मृदु क्रूरो मध्य इति त्रिविध कोष्ठो भवति ।
तत्र बहुपित्तो मृदु स दुग्धेनापि विरिच्यते । बहुपातश्लेष्मा
क्रूर स दुर्विरेच्य । समदोषो मध्यम स साधारण इति ।
तत्र मृदौ मात्रा मृद्वी तीक्ष्णा क्रूरे मध्ये मध्या कर्तव्येति ।
पीतीषधश्च तन्मना शय्याभ्यासे विरिच्यते ॥१९॥

विरेचन पीतवास्तु न वेगान् धारयेद् बुध ।

निवातशायी शीताम्बु न स्पृशेन्न प्रवाहयेत् ॥२०॥

यथा च वमने प्रसेकौषधकफपित्तानिला क्रमेण
यच्छन्ति । एव विरेचने मूत्रपुरीषपित्तीषधकफा इति ॥२१॥

भवन्ति चात्र ।

स्याद् दुर्विरिक्ते कफपित्तकोपो

दाहोऽरुचिर्गौरवमग्निसादः ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धि परिदाहकण्डू-

विण्मूत्रसङ्गाश्च न सर्द्विरिक्ते ॥२२॥

मृच्छागुदम्र शकफातियोगा

शूलोद्गमश्चातिविरिक्तलिङ्गम् ।

गतेषु दोषेषु कफान्वितेषु
 नाभ्या लघुत्वे मनसश्च तुष्टौ ॥२३॥
 गतेऽनिले चाप्यनुलोमभाव
 सस्यग्विरिक्त मनुज व्यवस्थेत् ॥२४॥
 मन्दाग्निमक्षीणमसद्विरिक्त
 न पाययेताहनि तत्र पेयाम् ।
 क्षीणं तृडार्त्तं सुविरिञ्चितञ्च
 तन्वीमयीता लघु पाययेत् ॥२५॥
 बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां
 धातुस्थिरत्वं बलमग्निदीप्तिम् ।
 चिराच्च पाकं वयसः कथेति
 विरेचनं सस्यगुपास्यमानम् ॥२६॥
 यथौदकानामुदकेऽपनीते
 चरुस्थिराणां भवति प्रणाशः ।
 पित्ते हृते त्वेवमुपद्रवाणां
 पित्तात्मकानां भवति प्रणाशः ॥२७॥
 मन्दाभ्यतिस्त्रे हितबालवृद्ध-
 स्थूला क्षतक्षीणभयोपवृत्ताः ।
 श्रान्तस्तृडार्त्तौऽपरिजीर्णभक्षी
 गर्भिण्यधोगच्छति यस्य चासृक् ॥२८॥

नवप्रतिश्यायमदात्ययी च नवज्वरी या च नवप्रसूता ।
 शल्यादिताश्चाप्यविरेचनीयाः स्नेहादिभिर्घैः त्वनुपस्कृताश्च ॥२९॥
 अत्यर्थपित्ताभिपरीतदेहान् विरेचयेत्तानपि मन्दवीर्यैः ।
 विरेचनैर्यान्ति नरा विनाशमज्ञप्रयुक्तैरविरेचनीयाः ॥३०॥

विरेच्यासु ज्वरगराक्ष्यर्षोर्वुदोदरग्रन्थि-विद्रधि-पाण्डु-
 रोगापस्मारहृद्भोगवातरक्तभगन्दरच्छर्दियो निरोगविसर्पगु-
 ल्मपक्वाशग्रन्थिवन्धविसूचिकालसकमृताघातकुष्ठ-विस्फोट-
 क-प्रमेहानाहप्लीहशोफवृद्धिशस्त्रक्षतक्षाराग्निदग्धदुष्टव्रणा-
 क्षिपाककाचितिमिराभिष्यन्दशिरःकर्णाक्षिनासास्यगुद-मेढ्र-
 दाहोर्ध्वरक्तपित्तक्षमिकोष्ठिन पित्तस्थानजेषु विकारेष्वन्येषु
 च पैत्तिकव्याधिपरीता इति ॥ ३६ ॥

सरत्वसौक्ष्मातैक्ष्ण्यौष्ण्यविकाशित्वैर्विरेचनम् ।

वमनन्तु हरेद्दोष प्रकृत्यागतमन्यथा ॥ ३२ ॥

यात्यधो दोषमादाय पच्यमान विरेचनम् ।

गुणोत्कर्षाद् व्रजत्युर्ध्वमपक्व वमन पुन ॥ ३३ ॥

सृदुकोष्ठस्य दीप्ताग्नेरतितीक्ष्ण विरेचनम् ।

न सम्यग्निर्हरेद्दोषानतिवेगप्रधावितान् ॥ ३४ ॥

पीत यद्दोषध प्रातर्भुक्तपाकसमे क्षणे ।

पक्त्तिं गच्छति दोषाश्च निर्हरेत् तत् प्रशस्यते ॥ ३५ ॥

दुर्बलस्य चलान् दोषानल्पानल्पान् पुन पुनः ।

हरेत् प्रभूतानल्पासु शमयेत् प्रच्युतानपि ॥ ३६ ॥

हरेद्दोषाश्चलान् पक्वान् बलिनो दुर्बलस्य च ।

चला ह्युपेक्षिता दोषा क्लेशयेयुश्चिरं नरम् ॥ ३७ ॥

मृन्दाग्नि क्रूरकोष्ठञ्च सक्षारलवणैर्वृतैः ।

सन्धुक्षिताग्नि स्निग्धञ्च स्निन्नञ्चैव विरेचयेत् ॥ ३८ ॥

स्निग्धस्निन्नस्य भैषज्यैर्दोषस्तूत्क्लेशितो बलात् ।

विलीयते न मार्गेषु स्निग्धे भाण्ड इवोदकम् ॥ ३९ ॥

न चातिस्रोहपीतसु पिबेत् स्नेहविरेचनम् ।

दोषाः प्रचलिताः स्थानाद् भूयः स्निष्यन्ति वर्त्मसु ॥ ४० ॥

विषाभिघातपिडकाशोफपाण्डुविसर्पिणः ।

नातिस्निग्धा विशोद्धाः स्युस्तथा कुष्ठप्रमेहिणः ॥ ४१ ॥

विरूक्ष्य स्नेहसात्मन्तु भूय सस्नेह्य शोधयेत् ।

तेन दोषा हृतास्तस्य भवन्ति बलवर्द्धनाः ॥ ४२ ॥

प्रागपीत नर शोध्य पाययेत्तीषध मृदु ।

ततो विज्ञातकोष्ठस्य कार्यं सशोधन पुनः ॥ ४३ ॥

सुखं दृष्टफल हृद्यमल्पमात्र महागुणम् ।

व्यापत्स्वल्पात्यय चापि पिबेन्नृपतिरौषधम् ॥ ४४ ॥

स्नेहस्नेहावनभ्यस्य तस्तु संशोधन पिबेत् ।

दारुशुष्कमिषानामि देहस्तस्य विशीर्यते ॥ ४५ ॥

स्नेहस्येदप्रचलिता रसैः स्निग्धैरुदीरिताः ।

दोषाः कोष्ठगता जन्तोः सुखा हर्तुं विशोधनैः ॥ ४६ ॥

चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरचनव्यापच्चिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

वैद्यातुरनिमित्तं वमन विरचनं च पञ्चदशधा व्याप-
यते । तत्र वमनस्याधो गतिरुद्धं विरचनस्येति पृथक् ।
सामान्यसुभयोः सावशेषौषधत्वं जीर्णौषधत्वं हीनाधिक-
दोषापहृतत्वं वातशूलमयोगोऽतियोगो जीवादानमाक्षानं
परिकर्त्तिका परिश्रावः प्रवाहिका हृद्योऽसरण विबन्ध
र्वात ॥ १ ॥

तत्र बुभुक्षापीडितस्यातितीक्ष्णाग्नेर्दुकोष्ठस्य चाव-
तिष्ठमानं दुर्बलस्य वा गुणसामान्यभावाद् वमनमधो-
च्छ गतिः । तत्रेष्टितानवासिर्दोषोत्कर्षश्च । तमाशु स्नेहयित्वा

भूयस्तीक्ष्णतरैर्वामयेत् । अपरिशुद्धामाशयस्योत्कृष्टश्लेष्मण
सशेषान्नस्य वाऽहृद्यमतिप्रभूतविरेचन पीतमूर्द्धं गच्छति ।
तत्राशुद्धामाशयमुख्यश्लेष्माणमाशु वामयित्वा भूयस्तीक्ष्णत-
रैर्विरेचयेत् । आमाशये त्वामवत् सविधानम् । अहृद्येऽति-
प्रभूतं च हृद्यं प्रमाणं युक्तञ्च । अत ऊर्ध्वमुत्तिष्ठत्यौषधेन
तृतीयं पाययेत् । ततस्त्वन मधुवृतफाणितयुक्तैर्लेहैर्विरे-
चयेत् ॥ २ ॥

दोष-विग्रथितमल्पमौषधमवस्थितमूर्द्धं भागिकमधोभा-
गिकं वा न स्रसयति दोषान् । तत्र तृष्णा पार्श्वशूलं
छर्दिर्मूर्च्छा पर्वभेदो हृत्तासारत्युद्धाराविशुद्धिश्च भवति ।
तमुष्णाभिरङ्गिराशु वामयेत् । सावशेषौषधमतिप्रधावित-
दोषमतिबलमसम्यग्विरिक्तमध्येवं वामयेत् । क्रूरकोष्ठस्या-
तितीक्ष्णान्नेरल्पमौषधमल्पगुणं वा भक्तवत् पाकमुपैति ।
तत्र समुदीर्णां दोषा यथाकालमनिर्झियमाणा व्याधि-
बलविभ्रमञ्चापादयन्ति । तमनल्पममन्दमौषधञ्च पाय-
येत् । अस्तिग्धस्त्रिन्नेनाल्पगुणं वा भेषजमुपयुक्तमल्पान्
दोषान् हन्ति ॥ ३ ॥

तत्र वमने दोषशेषं गौरवमुत्क्लेशं हृदयाविशुद्धिं
व्याधिहृद्भिः करोति । तत्र यथायोगं पाययित्वा वामयेद्
दृढतरम् । विरेचने गुदपरिकर्त्तनमाधानं शिरोगौरव-
मनि सरणं वा वायोर्ध्याधिहृद्भिः करोति । तमुपपाद्य
भूयः स्निग्धस्त्रिदाभ्यां विरेचयेद् दृढतरम् । दृढं बहु-
प्रचलितदोषं वा तृतीये दिवसेऽल्पगुणं चेति ॥ ४ ॥

अस्तिग्धस्त्रिन्नेन रुचमौषधमुपयुक्तमब्रह्मचारिणा वा

वायुं कोपयति । तत्र वायु प्रकुपितः पार्श्वं पृष्ठञ्चोत्ति-
मन्यामर्मशूल मूर्च्छा भ्रम सञ्ज्ञानाशञ्च करोति । तमभ्यज्य
धान्यस्त्रेदेन स्त्रेदयित्वा यष्टीमधुकविपक्वेन तैलेनानुवास-
येत् ॥ ५ ॥

स्नेहस्वेदाभ्यामविभावितशरीरेणाल्पमौषधमल्पगुण वा
पीतमूर्ध्वमधो वा नाभ्येति दोषाश्चोत्क्षिप्य ते सह
बलक्षयमापादयति । तत्राभ्यान हृदयग्रहस्तृष्णा मूर्च्छा
दाहश्च भवति । तमयोगमित्याचक्षते । तमाशु वामयेन्मदन-
फललवणासुभिर्विरेचयेत्तीक्ष्णतरै कषायैश्च । दुर्बान्तस्य तु
समुत्क्षिष्टा दोषा व्याप्य शरीर कण्डूखयथुकुष्ठपिडका-
ज्वराङ्गमर्दनस्त्रोदनानि कुर्वन्ति । ततस्तानवशेषान्मही-
षधेनापहरेत् ॥ ६ ॥

अस्तिग्धस्त्रिन्नस्य सृदुविरिक्तस्याधोनाभे. स्तब्धपूर्णो-
दरता शूल वातपुरीषसङ्ग कण्डूमण्डलप्रादुर्भावो भवति ।
तमास्थाप्य पुन संस्नेह्य विरेचयेत्तीक्ष्णेन । नातिप्रव-
र्त्तमाने तिष्ठति वा दुष्टसमीधने तत्सन्तेजनार्थमुष्णो-
दक पाययेत् । पाणितापैश्च पार्श्वोदरमुपस्त्रेदयेत् । ततः
प्रवर्त्तन्ते दोषाः । अनुप्रवृत्ते चाल्पदोषे जीर्णौषध बहु-
दोषमहं शेष बलञ्चावेक्ष्य भूयो मात्रा विदध्यात् । अप-
हृतदोष दशरात्रादूर्ध्वमुपसंस्कृतदेह स्नेहस्वेदाभ्या भूय
शोधयेत् । दुर्विरेचमास्थाप्य पुन संस्नेह्य विरेचयेत् ॥ ७ ॥

ह्रीभयलोभैर्वेगाघातशीला प्रायश स्त्रियो राजसमी-
पस्था वणिज श्रोत्रियाश्च भवन्ति । तस्मादेते दुविरिच्या
बहुधातत्वादेतएव तानतिस्निग्धान् स्त्रेदोपपन्नान् शोध-

येत् । स्निग्धस्निग्धस्यातिमात्रमतिमृदुकोष्ठस्य वा तीक्ष्णा-
धिकदत्तमौषधमतिबोगं कुर्यात् ॥ ८ ॥

तत्र वमनातियोगे पित्तातिप्रवृत्तिर्बलविस्त्र सो वात-
कोपश्च बलवान् भवति । तं घृतेनाभ्यव्यावगाह्य शीतास्त्रपू-
शर्करामधुभिश्चैर्लेहैरुपचरेद् यथास्वम् । विरेचनातियोगे
कफस्यातिप्रवृत्तिरुत्तरकालञ्च सरक्तस्य तत्रापि बलविस्त्र सो
वातकोपश्च बलवान् भवति । तमतिशीताम्बुभिः परिषि-
न्ध्यावगाह्य वा शीतैस्तण्डुलाम्बुभिर्मधुभिश्चैश्छर्दयेत् ।
पिच्छावस्ति चास्मै दद्यात् । क्षीरसर्पिषा चैनमनुवासयेत् ।
प्रियङ्गादि चास्मै तण्डुलाम्बुना पातु प्रयच्छेत् । क्षीररस-
योश्चान्यतरेण भोजयेत् ॥ ९ ॥

तस्मिन्नेव वमनातियोगे प्रवृद्धे शोणितं ङीवति छर्द-
यति वा । तत्र जिह्वानि सरणमक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्हनुसहनन
लक्षणा हिक्का ज्वरो वैसंज्ञगमित्युवद्रवा भवन्ति । तमजासृक्-
चन्दनोशीराञ्चनलाजचूर्णैः सशर्करोदकेर्मथ्यं पाययेत् ।
फलरसैर्वा सघृतक्षौद्रशर्करैः शुङ्गाभिर्वा वटादीनां पेया
सिद्धा सक्षौद्रा बर्चीशाहिभिर्वा पयसा जाङ्गलरसेन वा
भोजयेत् । अतिसुतशोणितविज्ञानेनोपचरेत् ॥ १० ॥

जिह्वामतिसर्पितान्त्रिकटुकलवणचूर्णं प्रघृष्टा तिलद्राक्षा-
प्रलिप्ता वा पीडयेत् । प्रविष्टायामश्लमन्ये तस्य पुरस्तात्
स्नादयेयुः । व्यञ्ज्यते चाक्षिणी घृताभ्यक्ते पीडयेत् । हनु-
सहनने वातश्लेष्महर नस्य स्वेदाश्च विदध्यात् । लक्षणादिषु
च यथास्वं प्रतिकुर्वीत । विसर्ज्य वेणुवीणागीतस्ननं
श्रावयेत् ॥ ११ ॥

विरचनातियोगे च सचन्द्रक सलिलमधं स्रवति । ततो
मासधावनप्रकाशमुत्तरकाल जीवशोणितञ्च ततो गुदनि-
सरणं वेपथुर्वमनातियोगोपद्रवाश्चास्य भवन्ति । तमपि
नि सुतशोणितविधानेनोपचरेत् । नि सर्पितगुदस्य गुदम-
भ्यक्ष्य पारस्वेद्यान्त पीडयेत् तुद्ररोगचिकित्सित वा
वीक्षेत । वेपथौ वातव्याधिविधानं कुर्वीत । जिह्वानि-
सरणादिषूक्तं प्रतीकारः । अतिप्रवृत्ते वा जीवशोणिते
काश्मरीफलवदरीदूर्वाशीरैः शृतेन पयसा घृतमण्डाञ्जन-
युक्तेन सुशीतिनास्थापयेत् । व्यग्रोधादिकषायक्षीरेक्षुरस-
घृतशोणितससृष्टैश्चैनं वस्तिभिरुपाचरेत् । शोणितष्ठीवने
रक्तपित्तरक्तातासारक्रियाश्चास्य विदध्यात् । व्यग्रोधादि-
क्षास्य विदध्यात् पानभोजनेषु ॥ १२ ॥

जीवशोणितरक्तपित्तयोश्च जिज्ञासार्थं तस्मिन् पित्तु-
प्लोतं वाक्षिपेत् । यद्युष्णोदकप्रक्षालितमपि वस्त्रं रञ्जयति
तज्जीवशोणितमवगन्तव्यं समक्तं च शुने दद्यात् शक्तुसमिश्रं
वा स यद्युपभुञ्जीत तज्जीवशोणितमवगन्तव्यम् ॥ १३ ॥

सशेषान्नेन बहुदोषेण रूक्षेणानिलप्रायकोष्ठेनानुष्णम-
स्निग्धं वा पीतमौषधमाध्यापयति । तत्रानिलमृदुपुरीषसङ्ग-
समुन्नद्धोदरतापार्श्वभङ्गो गुदवस्तिनिस्तोदनं भक्ता रुचिश्च
भवति । तच्चाध्यानमित्याचक्षते । तमुपस्वेद्यानाहवर्त्तिदी-
पनवस्तिक्रियाभिरुपचरेत् ॥ १४ ॥

क्षामेणातिसृदुकोष्ठेन मन्दाग्निना रूक्षेण वातितीक्ष्णो-
ष्णातिलवणमतिरूक्षं वा पीतमौषधं पित्तानिलौ प्रदूष्य
परिकर्त्तिकामापादयति । तत्र गुदनाभिमेद्वस्तिशिरस्तु

परिकर्तनमनिलसङ्गो वायुविष्टम्भो भक्तारुचिश्च भवति ।
तत्र पिच्छावस्तिर्यष्टीमधुकक्षणातिलकल्कमधुष्टतयुक्तः ।
शीताम्बुपरिषिक्तञ्चैन पयसा भुक्तवन्त घृतमण्डनेन यष्टी-
मधुकसिद्धेन तैलेन वानुवासयेत् ॥१५॥

क्रूरकोष्ठस्यातिप्रभूतदोषस्य मृद्वौषधमवचारित समुत्-
क्षिश्य दोषान्न नि श्लेषानपहरति । ततस्ते दोषा परिस्त्राव-
मापादयन्ति । तत्र दौर्बल्योदरविष्टम्भारुचिगात्रसदनानि
भवन्ति । सवेदनौ चास्य पित्तश्लेष्माणौ परिस्त्रवतस्त परि-
स्त्रावमित्याचक्षते तमजकर्णधर्वातिनिशपलाशकषायैर्मधुर-
सयुक्तैरास्थापयेत् । उपशान्तदोष स्निग्धञ्च भूयः सशोध-
येत् । अतिरूक्षेऽतिस्निग्धे वा भेषजमवचारितमप्राप्त वा
वातवर्च उदीरयेत् । वेगाघातेन वा प्रवाहिका भवति ।
तत्र सवात सदाह सशूल सखेत सपिच्छिल कृष्ण रक्त वा
भृश प्रवाहमाण कफमुपविशति । त परिस्त्रावविधानेनो-
पाचरेत् ॥१६॥

यस्तूष्णमधो वा भेषजवेग प्रवृत्तमज्ञत्वाहिनिहन्ति
तस्योपसरणं हृदि कुर्वन्ति दोषाः । तत्र प्रधानमर्मसन्ता-
पाद्देनाभिरत्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् किटकिटायते उद्ग-
ताक्षो जिह्वा खादति प्रताम्यत्यचेताश्च भवति । त परि-
वर्जयन्ति मूर्खाः । तमभ्यज्य धान्यस्त्रेदेन स्त्रेदयेद्यष्टिमधु-
कसिद्धेन च तैलेनानुवासयेत् । शिरोविरेचन चास्मै तीक्ष्ण
विदध्यात् । ततो यष्टिमधुकमिश्रेण बण्डुलाम्बुना कृदयेद्
यथादोषोच्छ्रयेण चैन वस्तिभिरुपाचरेत् ॥१७॥

यस्तूष्णमधो वा प्रवृत्तदोषः शीतागारमुदकमनिलः

मन्यदा सेवेत तस्य दोषाः शीतस्त्वलीयमाना घनी-
भावमापन्ना वातमूत्रशकृदगृहमापाद्य विबध्यन्ते । तस्या-
टोयो दाहो ज्वरो वेदनाश्च तीव्रा भवन्ति । तमाशु वाम-
यित्वा प्राप्तकाला क्रिया कुर्वीत । अधोभागे त्वधोभागहर-
द्रव्यसम्भवास्तमूत्रससृष्ट विरेचन पाययेत् । आस्थापनमनु-
वासनञ्च यथादोष विदध्यात् । यथादोषमाहारक्रमञ्चो-
भयतोभागे तूपद्रवजिघेषान् यथास्व प्रतिकुर्वीत ॥ १८ ॥

या तु विरेचने गुदपरिकर्त्तिका तद्वमने कण्ठक्षयन
यदध परिस्त्रवण स जङ्घाभागे श्लेष्मप्रसेको यात्वध प्रवा-
हिका सा तूङ्घ्रिशुष्कोद्गारा इति ॥ १९ ॥

भवति चात्र ।

यास्वेता व्यापद प्रोक्ता दश पञ्च च तत्त्वतः ।

एता विरेकातियोगदुर्योगायोगजा स्मृताः ॥ २० ॥

पञ्चद्विंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो नेत्रवस्तिप्रमाणप्रविभागचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

तत्र स्नेहादीनां कर्मणा वस्तिकर्म प्रधानतममाहुरा-
चार्याः । कक्षादनेककर्मकगत्वाहस्तेरिह वस्तिर्नानाविध-
द्रव्यसंयोगाद् दोषाणां संगोधनसंशमनसंशरणानि करो-
ति । जीणशुक्रं वाजीकरोति कृशं हृहयति स्थूलं कर्ष-
यति चक्षुः प्रीणयति बलीपलितमुपहन्ति वयं स्थापयति ।
शरीरोपचयं वर्णबलमारोग्यमायुषं परिद्विज्जिह्वं करोति
वस्तिः सम्यगुपासितः । तथा ज्वरातीसारतिमिरप्रतिश्याय-
श्च रोगाधिमान् यदादितावेकपक्षघातैकाङ्गसर्वाङ्गरोगाश्च ॥

नोदरशर्कराशूलवृद्धापदंशानाहमूत्रकृच्छगुल्म वातशोणित-
वातमूत्रपुरीषोदावर्त्तशुक्रार्त्तवस्तन्यनागहृदनुमन्याग्रहार्गो-
ऽश्मरीमूढगर्भप्रभृतिषु चाल्प्यमुपयुज्यते ॥१॥

भवति चात्र ।

वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते ।

ससर्गे सन्निपाते च वस्तिरेव हितं सदा ॥२॥

तत्र सावत्सरिकाष्टद्विरष्टवर्षाणां षडष्टदशाङ्गुलप्रमा-
णानि कनिष्ठिकानामिकामध्यमाङ्गुलिपरिणाहान्यग्रेऽध्य-
र्द्धाङ्गुलद्वयङ्गुलार्द्धतृतीयाङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकानि कङ्कश्येन
वर्हिपत्रनाडीतुल्यप्रवेशानि मुद्रमाषकलायमात्रस्रोतासि
विदध्यान्नेत्राणि तेषु त्वास्थापनद्रव्यप्रमाणमातुरहस्तसन्नि-
तेन प्रसृतेन सन्नितौ प्रसृतौ द्वौ चत्वारोऽष्टौ विधेया ॥३॥

भवति चात्र ।

वर्षोत्तरेषु नेत्राणां वस्तिमानस्य चैव हि ।

वयोबलशरीराणि समीक्ष्य वर्द्धयेद्विधिम् ॥४॥

पञ्चविंशतेरूर्द्ध्वं द्वादशाङ्गुलं मूलेऽङ्गुलौदरपरीणाह-
मये कनिष्ठिकोदरपरीणाहमये त्रयाङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकं
गृध्रपत्रनाडीतुल्यप्रवेशं कोलास्थिमात्रं छिद्रं क्षिन्नकलाय-
मात्रं छिद्रमित्येके । सर्वाणि मूले वस्तिनिबन्धनार्थं
द्विकर्णिकानि । आस्थापनद्रव्यप्रमाणं तु विहिता द्वादश-
प्रसृता । सप्ततेस्तूर्द्ध्वं नेत्रप्रमाणमेतदेव द्रव्यप्रमाणन्तु द्विर-
ष्टवर्षवत् ॥५॥

तत्र नेत्राणि सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितक्ष-
सारमयानि श्लक्ष्णानि दृढानि गोपुच्छाकृतीन्यूजूनं शुद्धि-

कामुखानि । वस्त्यश्चावृद्धाना मृद्वो नातिबहला दृढा
प्रमाणवन्तो गोमहिषवराहाजोरभ्राणाम् ॥६॥

नेत्रालाभे हिता नाडो नलवशास्थिसम्भवा ।

वस्त्यलाभे हित चर्म सूक्ष्म वा तान्तव घनम् ॥७॥

वस्ति निरुपदिग्धन्तु शुद्ध सुपरिमार्जितम् ।

मृद्वनुद्धतहीनञ्च मुहु स्नेहविमर्दतम् ॥८॥

नेत्रमूले प्रतिष्ठाप्य न्युज्जन्तु विवृताननम् ।

बद्धा लोहेन तप्तेन चर्मस्त्रोतसि निदहेत् ॥९॥

परिवर्त्य ततो वस्तिं बद्धा गुप्त निधापयेत् ।

आस्थापनञ्च तैलञ्च यथावत्तेन दापयेत् ॥१०॥

मृदुर्वस्ति प्रयोक्तव्यो विशेषाद् बालवृद्धयो ।

तयोस्तीक्ष्ण प्रयुक्तम् वस्तिर्हिंस्याद् बलायुषो ॥११॥

तत्र द्विविधो वस्ति नैरूहिक स्नेहिकश्च । आस्थापन
निरूह इत्यर्थान्तरम् । तस्य विकल्पो माधुतैलिक । तस्य
पर्यायशब्दो यापनो युक्तरथः सिद्धवस्तिरिति । स दोष-
निर्हरणाच्छरीररोगहरणाद्वा निरूहः । वयःस्थापनादायु-
स्थापनाद्वास्थापनम् । माधुतैलिकविधानञ्च निरूहक्रम-
चिकित्सिते वक्ष्याम ॥१२॥

तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवा-
सनः पादावकृष्टः । अनुवसनपि न दुष्यत्यनुदिवसः वा
दीयत इत्यनुवासनः । तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्रावक-
ष्टोऽपरिहार्यो मात्रावस्तिरिति ॥१३॥

निरूहः शोधनो लेखी स्नेहनो वृंहणो मतः ।

निरूहशोधितान्मार्गान् सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति ॥१४॥

अपेतसर्वदोषासु नाडीष्विव वहज्जलम् ।

सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जोवन ॥१५॥

तस्माद्विशुद्धदेहस्य स्नेहवस्तिर्विधीयते ॥१६॥

तत्रोन्मादभयशोकपिपासारोचकाजीर्णार्शपाण्डुरो-
गभ्रममदमूर्च्छाच्छदिकुष्ठमेहोदरस्थूलश्वसासकण्डशो-
षक्षीफोपसृष्टक्षतक्षीण-चतुस्त्रिमासगर्भिणी दुर्बलाग्न्यसहा
बालवृद्धौ च वातरोगादृते क्षीणा नानुवास्या नास्थापयि-
तव्या ॥१७॥

उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानव ।

अवश्य स्थापनीयाश्च नानुवास्या कथञ्चन ॥१८॥

असाध्यता विकाराणां स्यादेषामनुवासनात् ।

असाध्यत्वेऽपि भूयिष्ठ मात्राणां सदन भवेत् ॥१९॥

पक्वाशये तथा शोण्या नाभ्यधस्ताच्च सर्वत ।

सम्यक्प्रणिहितो वस्ति स्थानेष्वेतेषु तिष्ठति ॥२०॥

पक्वाशयाद्वस्तिवीर्यं स्वदेहमुपसर्पति ।

वृचमूले निषिक्तानामपा वीर्यमिव द्रुमम् ॥२१॥

स चापि सहसा वस्ति केवल समलोऽपि वा ।

प्रत्येति त्वनिलैर्वीर्यमपानाद्यैर्विनीयते ॥२२॥

वीर्येण वस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात् ।

पक्वाशयस्थोऽस्वरगो भूमेरको रसानिव ॥२३॥

सकटीपृष्ठकोष्ठस्थान् वीर्येणालोढ्य सञ्चयान् ।

उत्खातमूलान् हरति दोषाणां साधुयोजित ॥२४॥

दोषत्रयस्य यस्माच्च प्रकीपे वायुरीश्वर ।

तस्मात् तस्यातिवृद्धस्य शरीरमभिनिघ्नत ॥२५॥

वायोर्विषहते वेगं नान्धा वस्ति ऋते क्रिया ।

पवनाविद्धतोयस्य वेलावेगमिवोदधे ॥२६॥

शरीरोपचय वर्षे बलमारोग्यमायुष ।

कुरुते परिवृद्धिञ्च वस्ति सम्यगुपासित ॥२७॥

अत ऊर्ध्वं व्यापदो वक्ष्याम ।

तत्र नेत्रं चलितं विवर्तितं पार्श्वीवर्गीडितमत्युत्क्षिप्त-
मवसन्नं तिर्यक्क्षिप्तमिति षट् प्रणिधानदोषाः । अतिस्थूल-
कर्कशमवनतमणु भिन्नं सन्निकृष्टविप्रकृष्टकर्णिकं सूक्ष्माति-
च्छिद्रमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्येकादश नेत्रदोषाः । बहल-
ताल्पता सच्छिद्रता प्रस्तीर्णता दुर्बलतेति पञ्च वस्तिदोषाः ।
अतिपीडितता शिथिलपीडितता भ्रूयोभ्रूयोऽवपीडनं
कालातिक्रम इति चत्वारः पीडनदोषाः । आमता हीन-
तातिमात्रताऽति शीतता लुण्ठतातितीक्ष्णतातिमृदुताति-
स्निग्धतातिरूक्षतातिसान्द्रतातिद्रवतेत्येकादश द्रव्यदोषाः ।
अवाकशीर्षोऽक्षीर्षन्धुञ्जोत्तानसङ्कुचितदेहस्थिरता दक्षि-
णपार्श्वशायिन प्रदानमिति सप्त शय्यादोषाः । एवमेता-
श्चतुश्चत्वारिंशद् व्यापदो वैद्यनिमित्ताः । आतुरनिमित्ताः
पञ्चदश आतुरोपद्रवचिकित्सिते वक्ष्यन्ते ॥२८॥

ह्रस्ववृद्धाभि कारणे प्रतिहतो न प्रत्यागच्छति
त्रिभिर्दोषैरशनाभिभूतो मलव्यामिश्रो दूरानुप्रविष्टोऽस्त्रि-
स्यानुष्णोऽल्पोऽभुक्तवतोऽव्याशनस्य चेति वैद्यातुरनिमित्ता
भवन्ति । अयोगस्तूभयोराश्यान परिकर्त्तिका परिस्त्राव-
प्रवाहिका हृदयोपसरणमङ्गप्रग्रहोऽतियोगो जीवादान-
मिति नव व्यापदो वैद्यनिमित्ता भवन्ति ॥२९॥

भवति चात्र ।

षट्सप्तति समासेन व्यापद परिकीर्त्तिता ।

तासा वक्ष्यामि विज्ञान सिद्धिञ्च तदनन्तरम् ॥३०॥

षट्त्रिंशत्तमोऽध्याय ।

तथाती नेत्रवस्तिव्यापच्चिकित्सित व्याख्यास्याम ।

अथ नेत्रे विचलिते तथा चैव विवर्त्तिते ।

गुदे च । रुजा वा स्यात् तत्र सद्य चतक्रिया ॥१॥

अत्युत्क्षिप्तेऽवसन्ने च नेत्रे पायी भवेद्रुजा ।

विधिरत्रापि पित्तघ्न कार्यं स्नेहैश्च सेवनम् ॥२॥

तिथ्येकप्रणिहिते नेत्रे तथा पार्श्ववपीडिते ।

मुखस्यावरणाद्वस्तिर्न सम्यक् प्रतिपद्यते ॥३॥

ऋजु नेत्र विधेय स्यात् तत्र सम्यग्विज्ञानता ॥४॥

अतिक्षूले कर्कशे च नेत्रे चावनते तथा ।

गुदे भवेत् चत रुक् च साधन पूर्ववत् स्मृतम् ॥५॥

आसन्नकर्णिके नेत्रे भिन्नेऽणौ वाप्यपार्थक्य ।

अवसेका भयेद्वस्तिस्त्रिदोषान् विवर्जयेत् ॥६॥

प्रकृष्टकर्णिके रक्त गुदमर्मप्रपीडनात् ।

क्षरत्यत्रापि पित्तघ्ना विधिर्वस्तिश्च पिच्छिलः ॥७॥

ऋखे त्वणुस्त्रोतसि च क्लेशो वस्तिश्च पूर्ववत् ।

प्रत्यागच्छस्तत कुर्याद्रागान् वस्तिविघातजान् ॥८॥

दीर्घे महास्त्रोतसि च ज्ञेयमत्यवपीडवत् ।

प्रस्तीर्णे बहले चापि वस्तौ दुर्बलदोषवत् ॥९॥

वस्तावत्येऽल्पता वापि द्रव्यस्यात्मगुणा मताः ।

दुर्बले चाणुभिन्ने च विज्ञेय भिन्ननेत्रदत् ॥१०॥
 अतिप्रपीडितो वस्ति प्रयात्यामाशय ततः ।
 वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ॥११॥
 तत्र तूर्णं गलापीड कुर्याच्चाप्यवधूननम् ।
 शिर कायविरेकौ च तोक्ष्णो सेकाश्च शीतलान् ॥१२॥
 शनैः प्रपीडितो वस्ति पक्वाधान न गच्छति ।
 न च सम्पादयत्यर्थास्तस्माद्युक्त प्रपीडयेत् ॥१३॥
 भूयोभूयोऽवपीडेन वायुरन्तः प्रपीड्यते ।
 तेनाध्मान रुजश्चोग्रा यथास्व तत्र वस्तय ॥१४॥
 कालातिक्रमणात् क्लेशो व्याधिश्चाभिप्रवर्द्धते ।
 तत्र व्याधिवलघ्नन्तु भूयो वस्ति निधापयेत् ॥१५॥
 गुदोपदेहशोफौ तु स्नेहोऽपक्व करोति हि ।
 तत्र सशोधनो वस्तिर्हित चापि विरेचनम् ॥१६॥
 हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्यकरौ मतौ ।
 अतिमात्रौ तथानाहृक्तमातीसारकारकौ ॥१७॥
 मूर्च्छादाहमतीसार पित्त चाल्युष्णतोक्ष्णकौ ।
 मृदुशीतावुभौ वातविबन्धाध्मानकारकौ ॥१८॥
 तत्र हीनादिषु हित प्रत्यनीक क्रियाविधिः ।
 तत्र सान्द्रे तनु वस्ति तनौ सान्द्रश्च दापयेत् ॥१९॥
 स्निग्धोऽतिजाड्यकटूक्षः स्तम्भाध्मानकदुच्यते ।
 वस्तिं रूक्षमतिस्निग्धे स्निग्ध रूक्षे च दापयेत् ॥२०॥
 अतिपीडितवद्दोषान् विधि चाप्यवशीर्षके ।
 उच्छीर्षके समुन्नाहं वस्ति कुर्याच्च मेहनम् ॥२१॥
 तद्वोत्तरो हितो वस्ति सुस्विन्नस्य सुखावहः ।

न्युजस्य वस्तिर्नाप्नोति पक्वाधान विमार्गग. ॥ २२ ॥
 हृद्गद बाधते चात्र वायु. कोष्ठमथापि च ।
 उत्तानस्यावृत मार्गे वस्तिर्नान्त प्रपद्यते ॥ २३ ॥
 नेत्रसवेजनभ्रान्तो वायुश्चान्त. प्रकुप्यति ।
 देहे सङ्कुचिते दत्तः सक्थ्योरप्युभयोस्तथा ॥ २४ ॥
 न सम्यगनिलाविष्टो वस्ति. प्रत्येति देहिन. ।
 स्थितस्य वस्तिर्दन्तसु क्षिप्रमायात्यवाप्नुवः ॥ २५ ॥
 न चाशय तर्पयति तस्मान्नार्थकरो हि सः ।
 नाप्नोति वस्तिर्दन्तसु कृत्स्नं पक्वाशय पुनः ॥ २६ ॥
 दक्षिणाश्वितपार्श्वस्य वामपार्श्वानुगो हित. ।
 न्युज्वादीनां प्रदानञ्च वस्तिर्नैव प्रशस्यते ॥ २७ ॥
 यथादनिलकोपोऽत्र यथास्य तत्र कारयेत् ।
 व्यापद स्नेहवस्तेषु वक्ष्यन्तेऽत्र चिकित्सिते ॥ २८ ॥
 अयोगाद्यासु वक्ष्यामि व्यापद सचिकित्सिताः ।
 अनुष्णोऽल्यौषधो हीनो वस्तिर्नैति प्रयोजितः ॥ २९ ॥
 विष्टभाधानशूलैश्च तमयोग प्रचक्षते ।
 तत्र तीक्ष्णो हितो वस्तिस्तीक्ष्णं चापि विरेचनम् ॥ ३० ॥
 सशेषाच्चै तथामुक्ते बहुदोषे च योजितः ।
 अत्याश्रितस्यातिबहुर्वस्तिर्मन्दोष्ण एव च ॥ ३१ ॥
 अनुष्णलवणस्निग्धो ह्यतिमात्रोऽथवा युनः ।
 तथा बहुपुरीषञ्च क्षिप्रमाध्यापयेन्नरम् ॥ ३२ ॥
 हृत्कटीपार्श्वं पृष्ठेषु शूलं तत्रातिदारुणम् ।
 तत्र तीक्ष्णतरो वस्तिर्हितं चाप्यनुवासनम् ॥ ३३ ॥
 अतितीक्ष्णालवणो रुक्षो वस्ति. प्रयोजित. ।

सपित्तं कोपयेद् वायुं कुर्याच्च परिकर्त्तिकाम् ॥ ३४ ॥

नाभिवस्तिगुं द तत्र क्षिन्तीवाति देहिबः ।

पिच्छावस्तिर्हितस्तस्य स्नेहश्च मधुरैः शृतः ॥ ३५ ॥

अत्यम्ललवणस्तीक्ष्णः परिस्त्रावाय कल्पते ।

दौर्बल्यमङ्गसादश्च जायते तत्र देहिनः ॥ ३६ ॥

परिस्त्रवेत् ततः पित्तं दाहं सञ्चनयेद् गुदे ।

पिच्छावस्तिर्हितस्तत्र वस्तिः क्षीरघृतस्य च ॥ ३७ ॥

प्रवाहिका भवेत् तीक्ष्णान्निरुहात् सानुवासनात् ।

सदाहशूष्णं कच्छेण वासक् तत्रोपवेश्यते ॥ ३८ ॥

पिच्छावस्तिर्हितस्तत्र पयसा चैव भोजनम् ।

सर्पिर्मधुरकैः सिद्धं तैलं चाप्यनुवासनम् ॥ ३९ ॥

अतितीक्ष्णो निरुहो वा सवाते चानुवासनः ।

हृदयस्योपसरणं कुरुते चाङ्गपीडनम् ॥ ४० ॥

दोषैस्तत्र रुजस्तास्ता मदो मूर्च्छाङ्गगौरवम् ।

सर्वदोषहर वस्तिं शोधनं तत्र दापयेत् ॥ ४१ ॥

रूक्षस्य बहुवातस्य तथा दुःशयितस्य च ।

वस्तिरङ्गग्रहं कुर्याद्रूक्षो मृदल्पभेषजः ॥ ४२ ॥

तत्राङ्गसादः प्रस्तम्भो जृम्भोऽष्टनवेपकाः ।

पर्वभेदश्च तत्रेष्टाः स्वे दोऽभ्यञ्जनवस्तयः ॥ ४३ ॥

अत्युष्णतीक्ष्णोऽतिबहुर्दृढोऽतिस्वेदितस्य च ।

अल्पदोषस्य वा वस्तिरतियोगाय कल्पते ॥ ४४ ॥

विरचनातियोगीन समानं तच्चिकित्सितम् ।

पिच्छावस्तिप्रयोगश्च तत्र शीतः सुखावहः ॥ ४५ ॥

अतियोगात्परं यत्र जीवादान विरिक्तवत् ।

देयस्तत्र हितश्चापि पिच्छावस्तिः समोणितः ॥४६॥
 नवेता व्यापदो यास्तु निरुहं प्रत्युदाहृताः ।
 स्नेहवस्तिष्वपि हिता विज्ञेया कुशलेरिह ॥४७॥
 इत्युक्त्वा व्यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्सिताः ।
 भिषजा च तथा कार्यं यथेता न भवन्ति हि ॥४८॥
 पक्षाद्विरेको वान्तस्य ततश्चापि निरुहणम् ।
 सद्योनिरुद्धोऽनुवाखः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥४९॥

— — —
 सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽनुवासनीत्तरवस्तिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

विरेचनात् सप्तरात्रे गतौ जातबलाय च ।
 कृताब्जायानुवासाय सम्यग्देयोऽनुवासनः ॥१॥
 यथावयोनिरुहार्णां या मीत्राः परिकीर्त्तिताः ।
 पादावकृष्टास्ताः कार्य्याः स्नेहवस्तिषु देहिनाम् ॥२॥
 उत्सृष्टानिलविष्मूत्रे नरे वस्तिं विधापयेत् ।
 एतैर्हि विहतः स्नेहो नैवान्तः प्रतिपद्यते ॥३॥
 स्नेहवस्तिर्विधियस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ।
 स्नेहवीर्यं तथा दत्ते देहं चानुविसर्पति ॥४॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तैलानीह यथाक्रमम् ।
 पानान् वासननस्येषु यानि हन्युर्गुदान् बह्वन् ॥५॥
 शठीपुष्करकणाह्वामदनामरदारुभिः ।
 शताह्वाकुष्ठयष्ट्याह्ववचाविल्वहुताशनैः ॥६॥
 मुपिष्टैर्द्विगुणं क्षीरं तैलं तोयचतुर्गुणम् ।
 पक्त्वा वस्तौ विधातव्यं मृदुवातानुलोमनम् ॥७॥

अर्शसि ग्रहणीदोषमानाहं विषमज्वरम् ।
 कक्षूरुपृष्ठकोष्ठस्थान् वातरोगांश्च नाशयेत् ॥८॥
 वचापुष्करकुष्ठै लामदनामरसिन्धुजैः ।
 काकोलीद्वयध्याह्वमेदायुग्मनराधिपैः ॥९॥
 पाठाजीवकजीवन्तीभार्गीचन्दनकट्फलैः ।
 सरलागुरुविल्वाम्बुवाजिगन्धान्निवृद्धिभिः ॥१०॥
 विडङ्गारग्वधश्यामात्रिवृन्नागधिकर्द्धिभिः ।
 पिष्टैस्तैल पचेत् क्षीर पञ्चमूलरसान्वितम् ॥११॥
 गुल्मानाहाग्निसङ्घार्षीग्रहणीमूत्रसङ्किना ।
 अन्वासनविधौ युक्तं शस्यतेऽनिलरोगिणाम् ॥१२॥
 चित्रकातिविषापाठादन्तीविल्ववचामिषैः ।
 सरलाशुमतीरास्त्रानीलिनीचतुरङ्गुलैः ॥१३॥
 चव्याजमोदकाकोलीमेदायुग्मसुरद्रुमैः ।
 जीवकर्षभवर्षाभूवस्तगन्धशताह्वयैः ॥१४॥
 रेणुखगन्धामञ्जिष्ठाशटीपुष्करतस्करैः ।
 सक्षोर विपचेत् तैल मारुतामयनाशनम् ॥१५॥
 गृध्रसीखञ्जकुब्जाढ्यमूत्रोदावर्त्तरोगिणाम् ।
 शस्यतेऽल्पबलाग्नीनां वस्त्रावाशु नियोजितम् ॥१६॥
 भूतिकैरण्डवर्षाभूरास्त्राहृषकरोहिषैः ।
 दशमूलसहाभार्गीषङ्गन्यामरदाहभिः ॥१७॥
 बलानागबलामूर्वावाजिगन्धामृताह्वयैः ।
 सहाचरवरीविश्वाकाकनासाविदारिभिः ॥१८॥
 यवमाषातसीकोलकुलथैः कषितैः शृतम् ।
 जीवनोयप्रतीवापं तैल क्षीरचतुर्मुणम् ॥१९॥

जङ्घोरत्रिकपाश्वींसबाहुमन्याशिरस्थितान् ।
 हन्याद्वातविकारांस्तु वस्त्रियोगैर्निषेवितम् ॥२०॥
 जीवन्त्यतिबलामेदाकाकोलीद्वयजीवकैः ।
 ऋषभातिविषाकृष्णाकाकनासावचामरैः ॥२१॥
 रास्त्रामदनयध्याह्नसरलाभीरुचन्दनैः ।
 स्वयगुप्ताशटीशृङ्गीकलसीसारिवाह्वयैः ॥२२॥
 पिष्टैस्तैलघृतं पक्कं क्षीरेणाष्टगुणेन तु ।
 तच्चानुवासने देयं शुक्राग्निबलवर्द्धनम् ॥२३॥
 हृंहृणं वातपित्तघ्नं गुल्मानाहहरं परम् ।
 नस्ये पाने च संयुक्तमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम् ॥२४॥
 मधुकोशीरकाश्मर्यकटुकोत्पलचन्दनैः ।
 श्यामापद्मकजीमूतशक्राह्वातिविषाम्बुभिः ॥२५॥
 तैलपादं पचेत् सर्पिः पयसाष्टगुणेन च ।
 न्यग्रोधादिगणकाथयुक्त वस्त्रिषु योजितम् ॥२६॥
 दाहासृग्दरवीसर्पवातशोणितविद्रधीन् ।
 पित्तरक्तज्वराद्यांश्च हन्यात् पित्तकृतान् गदान् ॥२७॥
 सृणालोत्पलगालूकसारिवाह्वयकेशरैः ।
 चन्दनद्वयभूनिम्बपद्मबीजकसेरुकैः ॥२८॥
 घटोलकटुकारक्तागुन्द्रापर्पटवासकैः ।
 पिष्टैस्तैलमिदं पक्कं तृणमूलरचेन च ॥२९॥
 क्षीरद्विगुणसंयुक्तं वस्त्रिकर्मणि योजितम् ।
 नस्येऽभ्यञ्जनपाने वा हन्यात् पित्तगदान् बह्वन् ॥३०॥
 त्रिफलातिविषामूर्वात्रिहृच्चित्तकवासकैः ।
 निम्बारग्वधषड्यन्यासप्तपर्णनिशाद्वयैः ॥३१॥

गुडूचीन्द्रसुराक्कणाकुष्ठसर्पपनागरैः ।

तैलमेभिः समैः पक्व सुरसादिरसाप्लुतम् ॥३२॥

पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्यवस्तिषु योजितम् ।

स्थूलतालस्यकण्ठादीन् जयेत्कफकृतान् गदान् ॥३३॥

पाठाजमोदाशार्ङ्गष्टापिप्पलीद्वयनागरैः ।

सरलागुरुकालीयभार्गीचव्यामरद्रुमैः ॥३४॥

मरिचैलाभयाकट्नीशटीग्रन्थिककट्फलैः ।

तैलमेरण्डतैल वा पक्वमैभिः समायुतम् ॥३५॥

वल्लीकण्टकमृलाभ्यां काथेन द्विगुणेन च ।

हन्यादन्वासनैर्दत्त सर्वान् कफकृतान् गदान् ॥३६॥

विडङ्गोदीच्यसिन्धूत्यशटीपुष्कराचित्रके ।

कट्फलातिविषाभार्गीवचाकुष्ठसुराद्वयैः ॥३७॥

मेदामदनयध्याह्नश्यामानिचुलनागरैः ।

शताह्वानीलिनीरास्नाकदलीवृषरेणुभिः ॥३८॥

विल्वाजमोदक्कणाद्वादन्तीचयनराधिपैः ।

तलमेरण्डतैलं वा मुष्ककादिरसाप्लुतम् ॥३९॥

प्लीहोदावर्त्तवातासृग्गुल्मानाहकफामयान् ।

प्रमेहशर्कराशंसि हन्यादाश्वनुवासनात् ॥४०॥

अशुद्धमपि वा तेन केवलेनातिपीडितम् ।

अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत् ॥४१॥

रूक्षस्य बहुवातस्य द्वौ त्रीनप्यनुवासनम् ।

दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पञ्चान्निरुहयेत् ॥४२॥

अस्निग्धमपि वा तेन केवलेनातिपीडितम् ।

क्लेहप्रगाढैर्मतिमान्निरुहैः समुपाचरेत् ॥४३॥

अथ सम्यग्निरूढं तु वातादिष्वनुवासयेत् ।
 वित्त्वयश्चाह्नमदनफलतैलैर्यथाक्रमम् ॥ ४४ ॥
 रात्रौ वस्तिं न दद्यात्तु दोषोत्कृष्टो हि रात्रिजः ।
 स्नेहो वीर्ययुतः कुर्यादाधानं गौरवज्वरम् ॥ ४५ ॥
 अङ्गि स्थानस्थिते दोषे वङ्गौ वान्नरसान्विते ।
 स्फुरस्रोतोमुखे देहे स्नेहौजः परिसर्पति ॥ ४६ ॥
 पित्तेऽधिके कफे क्षीणे रुचे वातरुग्दर्दिते ।
 नरे रात्रौ च दातव्यं काले चोष्णेऽनुवासनम् ॥ ४७ ॥
 उष्णे पित्ताधिके वापि दिवा दाहादयो गदाः ।
 सम्भवन्ति यतस्तस्मात्प्रदोषे योजयेद्भिषक् ॥ ४८ ॥
 शीते वसन्ते च दिवा शीघ्रे प्राविड्वनात्यग्रे ।
 स्नेहो द्विनान्ते पयोक्तान् दोषान् परिजिहीर्षिता ॥ ४९ ॥
 अहोरात्रेषु कालेषु सर्वेष्वेवानिलाधिकम् ।
 तीव्राया रुजि जीर्णान्नं भोजयित्वानुवासयेत् ॥ ५० ॥
 नवाभुक्तवतः स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।
 शुद्धत्वाच्छून्यकोष्ठस्य स्नेहः जङ्घमथोत्पतेत् ॥ ५१ ॥
 सदानुवासयेच्चापि भोजयित्वाद्र्पाणिनम् ।
 ज्वरविदग्धभुक्तस्य कुर्यात् स्नेहः प्रयोजितः ॥ ५२ ॥
 न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत् ।
 मदं मूर्च्छां च जनयेद् द्विधा स्नेहः प्रयोजितः ॥ ५३ ॥
 रुज्ज्भुक्तवतो ह्यन्नं बलं वर्णं च हापयेत् ।
 शुक्तस्नेहमतो जन्तुः भोजयित्वानुवासयेत् ॥ ५४ ॥
 यूषक्षीररसैस्तस्माद् यथाव्याधिमवेक्ष्य वा ।
 यथोचितात् पादहीनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥ ५५ ॥

अथानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः ।
 भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचन्द्रमणं ततः ॥५६॥
 विसर्ज्यं च शक्नून् योजयेत् स्नेहवस्तिना ।
 प्रणिधानविधानन्तु निरुद्धे च प्रवक्ष्यते ॥५७॥
 ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्छतं भवेत् ।
 प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्यं विसर्पति ॥५८॥
 ताडयेत् तलयोरेन त्रींस्त्रीन् वारान् शनैः शनैः ।
 स्फिचोश्चैनं ततः शय्या त्रीन् वारानुत्क्षिपेत् ततः ॥५९॥
 एव प्रणिहिते वस्ती मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ।
 स्वास्तीर्णे शयने काममासीताचारिके रतः ॥६०॥
 स तु सैन्धवचूर्णेन शताह्वेन च योजितः ।
 देयं सुखोष्णञ्च तथा निरेति सहसा सुखम् ॥६१॥
 यस्यानुवासनो दत्तः सकृदन्वक्ष्यमाव्रजेत् ।
 अत्यौष्ण्यमदितैश्चण्डाद्वा वायुना वा प्रपीडितः ॥६२॥
 सवातोऽधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्वा सभेषजः ।
 तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्निह्यत्यतिष्ठति ॥६३॥
 विष्टब्धानिलविण्मूय स्नेहहीनोऽनुवासनः ।
 दाहकमप्रवाहार्त्तिकरसात्युनुवासनः ॥६४॥
 सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ।
 ओषधौषी विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥६५॥
 जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
 लघून् भोजयेत् कामदीप्ताग्निस्तु नरो यदि ॥६६॥
 प्रातरुष्णोदकं देयं धान्यनागरसाधितम् ।
 तेनैव दीप्यते वह्निर्भक्ताकाङ्क्षा च जायते ॥६७॥

स्नेहवस्त्रिक्रमेणैव विधिमाहुर्मनीषिणः ।
 अनेन विधिना षड् वा सप्त वाष्टौ नवैव वा ।
 विधेया वस्तयस्तेषामन्तरा तु निरुहणम् ॥६८॥
 दत्तसु प्रथमो वस्ति स्नेहयेद्वस्त्रिवङ्गणौ
 सम्यग्दत्तो द्वितीयसु मूर्धस्थमनिल जयेत् ॥६९॥
 जनयेद् बलवर्णौ च तृतीयसु प्रयोजित ॥७०॥
 रसं चतुर्थो रक्तसु पञ्चमः स्नेहयेत् तथा ।
 षष्ठसु स्नेहयेन्मास मेद सप्तम एव च ॥७१॥
 अष्टमो नवमश्चास्थि मज्जान च यथाक्रमम् ।
 एव शुक्रगतान् दोषान् द्विगुण साधु साधयेत् ॥७२॥
 अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीना यो निसैवते ।
 यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण तु ॥७३॥
 स कृष्णरबलोऽश्वस्य ज्वैस्तुल्योऽमरप्रभ ।
 वीतपाप्मा श्रुतिधर सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥७४॥
 स्नेहवस्त्रिं निरुह वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
 स्नेहादग्निवधोत्क्षेपी निरुहात् पवनाद्भयम् ॥७५॥
 तस्माद्विरुढोऽनुवासी निरुह्यश्चानुवासितः ।।
 नैव पित्तकफोत्क्षेपी स्याता न पवनाद्भयम् ॥७६॥
 रुक्षाय बहुवाताय स्नेहवस्त्रि दिने दिने ।
 दद्याद्द्वैत्यस्ततोऽन्येषामग्न्याबाधभयात् व्रहात् ॥७७॥
 स्नेहोऽल्पमात्रो रुक्षाणा सर्वकालमनल्यथ ।
 तथा निरुहः स्निग्धाना स्तल्पमात्र प्रशस्यते ॥७८॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि व्यापद स्नेहवस्त्रिजा ।
 बलवन्तो यदा दोषा कोष्ठे स्युरनिलादयः ॥७९॥

अल्पवीर्यं तदा स्नेहमभिभूय पृथग्विधान् ।
 कुर्वन्त्युपद्रवान् स्नेहः स चापि न निवर्त्तते ॥८०॥
 तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे मुखकषायता ।
 कृन्ना वातरजस्तास्ता वेपथुर्विषमज्वर ॥८१॥
 पित्ताभिभूते स्नेहे तु मुखस्य कटुता भवेत् ।
 दाहस्तृष्णा ज्वरः स्नेहो नेत्रमूत्राङ्गपीतता ॥८२॥
 श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसेका मधुरास्यता ।
 गौरवं हृदि रक्तासः कृच्छ्र शीतज्वरोऽरुचिः ॥८३॥
 तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे वस्तिं निधापयेत् ।
 यथास्व दोषशमनान्युपर्योज्यानि यानि च ॥८४॥
 अत्याशितेऽन्नाभिभावात् स्नेहो नैति यदा तदा ।
 गुरुरामाशय शूल वायोद्याप्रतिसञ्चर ॥८५॥
 हृत्पीडा मुखवैरस्य श्वासो मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ।
 तत्रापतर्पणस्यान्ते दीपनो विधिरिष्यते ॥८६॥
 अशुद्धस्य मलोन्मिश्र स्नेहो नैति यदा पुनः ।
 तदाङ्गसदनाधानौ श्वास शूलञ्च जायते ॥८७॥
 पक्वाशयगुरुत्वं च तत्र दद्यान्निरुहणम् ।
 अतितीक्ष्णौषधैरेवं सिद्ध चाप्यनुवासनम् ॥८८॥
 शुद्धस्य दूरानुसृते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
 गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनम् ॥८९॥
 स्नेहगन्धि मुखे तत्र कासश्वासावरोचकः ।
 अतिपीडितवत् तत्र विधिरास्थापनं तथा ॥९०॥
 अस्त्रिन्नस्याविशुद्धस्य स्नेहोऽल्पः सम्ययोजितः ।
 शीतोऽदुश्च नाभ्येति ततो मन्दः प्रवाहयेत् ॥९१॥

विबन्धगौरवाधानशूला पक्वाशय प्रति ।
 तत्रास्थापनमैवाशु प्रयोज्य सानुवासनम् ॥८२॥
 अल्प भुक्तवतीऽल्पो हि स्नेहो मन्दगुणस्तथा ।
 दत्तो नैति क्लमोत्क्लेशो भृश वा रतिमावहेत् ॥८३॥
 तत्रैवास्थापन कार्यं शोधनीयेन वस्तिना ।
 अन्वासनञ्च स्नेहेन शोधनीयेन शस्यते ॥८४॥
 अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन्न दूष्यति ।
 कुर्याद्वस्तिगुणाश्चापि जीर्णस्वल्पगुणो भवेत् ॥८५॥
 यस्य नोपद्रव कुर्यात् स्नेहवस्तिरनि सृत ।
 सर्वोऽल्पो वा वृत्तो रौच्यादुपेक्ष्य स विजानता ।
 अनायान्त त्वहोरात्रात् स्नेहः सशोधनैर्जयेत् ॥८६॥
 स्नेहवस्तावनायाते नान्य स्नेहो विधीयते ।
 इत्युक्ता व्यापद् सर्वा सलक्षणचिकित्सिताः ॥८७॥
 वस्त्रोत्तरसत्रस्य विधिं वक्ष्याम्यत परम् ।
 चतुर्दशाङ्गुल नेत्रमातुराङ्गुलसम्मितम् ॥८८॥
 मालतीपुष्पवन्ताग्र छिद्रं सर्षपनिर्गमम् ।
 मेढ्रायामसम केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥८९॥
 स्नेहप्रमाणं परमं कुचश्चात्र प्रकीर्तितम् ।
 पञ्चविंशदधोमात्रा विदध्याद् बुद्धिकल्पिताम् ॥९०॥
 निविष्टकर्णिकं मध्ये नारीणां चतुरङ्गुले ।
 मूत्रस्रोत परीणाह मुह्रवाहि दशाङ्गुलम् ।
 तासामपत्यमार्गे तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम् ॥९०॥
 द्व्यङ्गुल मूत्रमार्गे तु कन्यानाम्त्विकमङ्गुलम् ।
 विधेयं चाङ्गुलं तासां विधिवद्वक्ष्यते यथा ॥९०॥

स्नेहस्य प्रसृतञ्चात्र स्वाङ्गुलीमूलसन्मितम् ।
 देय प्रमाण परममर्वाग्बुद्धिविकल्पितम् ॥१०३॥
 औरभ्र, शौकरो वापि वस्तिराजश्च पूजित ।
 तदलाभे प्रयुज्जीत गलचर्म तु पक्षिणाम् ॥१०४॥
 अस्यालाभे दृते, पादो मृदुवर्क्षं ततोऽपि वा ।
 अथातुरमुपस्निग्ध सुस्निग्ध प्रथिताशयम् ॥१०५॥
 यवाङ्गू सट्टतच्चीरा पीतवन्त यथाबलम् ।
 निषण्णमाजानुसमे पीठे स्थानाश्रये समे ॥१०६॥
 स्वभ्यक्तवस्तिमूर्ध्नि तैलेनोष्णेन मानवम् ।
 ततः समं स्थापयित्वा नालमस्य प्रहर्षितम् ॥१०७॥
 पूर्वं शलाकयान्विथ्य ततो नेत्रमनन्तरम् ।
 शनैः शनैर्घृताभ्यक्त विदध्यादङ्गुलानि षट् ॥१०८॥
 ततोऽवपीडयेद्वस्ति शनैर्नेत्रं च निर्हरेत् ।
 ततः प्रत्यागतस्नेहमपराह्णे विचक्षणः ॥१०९॥
 भोजयेत् पयसा मात्रा शूषेणाथ रसेन वा ।
 अनेन विधिना दद्याद्वस्तीस्त्रींश्चतुरोऽपि वा ॥११०॥
 ऊर्ध्वं जान् वै स्त्रियै दद्यादुत्तानायै विचक्षणः ।
 कल्पेतरस्यै कन्यायै दद्यात् सुमृदु षोडितः ॥१११॥
 त्रिकर्णिकेन नेत्रेण दद्याद् योनिमुख प्रति ।
 गर्भाशयविशुद्धयर्थं स्नेहेन द्विगुणेन तु ।
 अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसन्निते ॥११२॥
 भूयो वस्ति निदध्यात्तु सयुक्तं शोधनैर्गणैः ।
 गुदे वर्त्ति निदध्याद्वा शोधनद्रव्यसम्भृताम् ॥११३॥
 भवेद्येदा मतिमान् वस्तिद्वारमथैषणीम् ।

पीडयेद्वाप्य वीनाभेर्बलेनोत्तरमुष्टिना ॥११४॥
 आरग्वधस्य पत्रेषु निर्गुण्ड्या, स्वरसेषु च ।
 कुर्याद्गोमूत्रपिष्टेषु वर्त्तीर्वापि ससैन्धवा ॥११५॥
 सुहृत्लासर्षपसमा प्रविभज्य वयासि तु ।
 वस्तीरागमनार्थाय ता निदध्याच्छलाकया ॥११६॥
 आगारधूमवृहतीपिप्पलीफलसैन्धवै ।
 कृता वा शुक्तगोमूत्रसुरापिष्टैः सनागरैः ॥११७॥
 अनुवासनसिद्धिञ्च वीज्य कर्म प्रयोजयेत् ।
 शर्करामधुमिश्रेण शीतेन मधुकाखुना ॥११८॥
 दह्यमाने तदा वस्तौ दद्याद्दस्ति विचक्षण ।
 क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन च ॥११९॥

शुक्र दुष्टं शोणितं चाङ्गनाना
 पुष्पोद्रेकं तस्य नाशञ्च कष्टम् ।
 मृत्राघातान्मूत्रदोषान् प्रवृद्धान्
 योनिव्याधिं सखितिं चापरायाः ॥१२०॥
 शुक्रोत्थिकं शर्करामशमरीञ्च
 शूलं वस्तौ वङ्गणे मेहने च ।
 घोरानन्यान् वस्तिजाञ्चापि रोगान्
 हित्वा मेहानुत्तरो हन्ति वस्ति ॥१२१॥
 सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदं क्रम एव च ।
 वस्ते हृत्तगसत्रस्य समानं स्त्रीहवस्तिना ॥१२२॥

अष्टात्रिंशत्तमोऽध्याय ।

अथातो निरुद्धोपक्रमचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

अथानुवासितमास्थापयेत् स्वभ्यक्तस्त्रिंशरीरमुत्सृष्टवह्नि-
वैगमप्रवाते शुचौ वैष्मनि मध्याह्ने प्रततायां शय्यायाम-
ध.सुपरिश्रयायां शोणिप्रदेशव्यूढायामनुपधानाया वाम-
पार्श्वं शायिनमाकुञ्चितदक्षिणसक्थिमितर-प्रसारितसक्थिं
सुममस जीर्णान्न वाग्यत मुनिषस्यदेह विदित्वा ततो वाम-
पादस्योपरि नेत्र कृत्वेतरपादाङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्या कर्णिकामुपरि
निष्पीड्य सव्यपार्श्वकनिष्ठिकानामिकाभ्या वस्त्रेर्मुखाङ्गं
सङ्कोच्य मध्यमप्रदेशिन्यङ्गुष्ठैरङ्गन्तु विवृतास्य कृत्वा वस्ता-
वीषधं प्रक्षिप्य दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्या चानुसिक्त-
मनायतमबुद्बुदमसङ्कुचितमवातमौषधासन्नमुपसगृह्य पुन-
रितरेण गृहीत्वा दक्षिणेनावसिञ्चेत् तत सूत्रणवीष-
धान्ते द्विस्त्रिर्वावेष्ट्य बध्नीयात् ॥१॥

अथ दक्षिणेनोत्तानेन पाणिना वस्त्रि गृहीत्वा
वामहस्तमध्यमाङ्गुलिप्रदेशिनीभ्या नेत्रमुपसगृह्याङ्गुष्ठेन
नेत्रद्वारं विधाय घृताभ्यक्तायनेत्र घृताक्तगुदाय प्रयच्छेदनु-
पृष्टवंशं सममुन्मुखमाकर्णिकं नेत्रं प्रणिभत्स्वेति ब्रूयात् ॥२॥

वस्त्रिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ।

एकेनैवावपीडेन न द्रुतं न विलम्बितम् ॥३॥

ततो नेत्रमपनीय त्रिशङ्काया पीडनकालादुपेक्ष्योत्ति-
ष्ठत्यातुरं ब्रूयात् । आतुरमुपवेशयेदुक्कटुकं वस्त्यागमना-
र्थम् । निरुद्धप्रत्यागमनकालसु मुहूर्तो भवति ॥४॥

अनेन विधिना वस्त्रि दद्याद्वस्त्रिविशारदः ।

द्वितीय वा तृतीय वा चतुर्थं वा यथार्थं ॥५॥
 सम्यग्निरूढलिङ्गे तु प्राप्ते वस्ति निवारयेत् ।
 अपि हीनक्रमं कुर्यान्न तु कुर्यादतिक्रमम् ।
 विशेषात् सुकुमाराणां हीन एव क्रमो हितः ॥६॥
 यस्य स्याद्वस्तिरत्यल्पवेगो होनमलानिलः ।
 दुर्निरूढः स विज्ञेयः मूत्रार्थं रुचिजाड्यवान् ॥७॥
 यान्येव प्राक्प्रायुक्तानि लिङ्गान्यतिविरेचिते ।
 तान्येवातिनिरूढेऽपि विज्ञेयानि विपश्चिता ॥८॥
 यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः ।
 लाघवचोपजायेत सुनिरूढः तमादिशेत् ८॥
 सुनिरूढः ततो जन्तुं स्नानवन्तः तु भोजयेत् ॥१०॥
 पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं क्षीरयूषरसैः क्रमात् ।
 सर्वं वा जाङ्गलरसैर्भोजयेदविकारिभिः ॥११॥
 त्रिभागहीनमर्द्धं वा होनमात्रमथापि वा ।
 यथाग्निदोषमात्रेण भोजनस्य विधीयते ॥१२॥
 अनन्तरं ततो युञ्ज्याद् यथास्वः स्नेहवस्तिना ।
 विविक्ततामनसुष्टिं स्निग्धतां व्याधिनिग्रहः ॥१३॥
 आस्थापनस्नेहवस्त्यो सम्यग्दाने तु लक्षणम् ।
 तदहस्तस्य पवनोद्गमं बलवदिष्यते ॥१४॥
 रसोदनस्तेन शस्तस्तदहश्चानुवासनम् ।
 पश्चादग्निबलं मत्वा पवनस्य च चेष्टितम् ॥१५॥
 अन्नोपस्तम्भिते कोष्ठे स्नेहवस्तिर्विधीयते ।
 अनायान्तं मुहूर्तात् तु निरूहशोधनैर्हरेत् ॥१६॥
 तीक्ष्णैर्निरूहैर्नृदिमान् चारमूत्रान्नसयुतैः ।

विगुणानिलविष्टम् चिर तिष्ठेन्निरूहणम् ॥१७॥
 शूलारतिज्वरानाह मरणं वा प्रवर्त्तयेत् ।
 न तु भुक्तवते देयमस्थापनमिति स्थिति ॥१८॥
 विसृचिका वा जनयेच्छर्दिं वापि सुदारुणम् ।
 कोपयेत् सर्वदोषान् वा तस्माद् दद्याद्भोजिने ॥१९॥
 जीर्णान्नस्याशये दोषा पुनः प्रव्यक्तिमागताः ।
 निशेषा सुखमायान्ति भोजनेनाप्रपीडिता ॥२०॥
 न वास्थापनविच्छिन्नमन्नमग्निं प्रधावति ।
 तस्मादास्थापनं देयं निराहाराय जानता ॥२१॥
 आवस्थिकं क्रमञ्चापि मत्वा कार्यं निरूहणम् ।
 मलेऽपकृष्टे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥२२॥
 क्षीराण्यस्नानि मूत्राणि स्नेहाः काथा रसास्तथा ।
 लवणानि फलक्षौद्रं शताह्वा सर्षप वचा ॥२३॥
 एला त्रिकटुकं रास्ना सरलं देवदारु च ।
 रजनी मधुकं हिङ्गुं कुष्ठं सशोधनानि च ॥२४॥
 कटुका शर्करा मुस्तमुशीरं चन्दनं शठी ।
 मञ्जिष्ठा मदनं चण्डा त्रायमाणा रसाञ्जनम् ॥२५॥
 विव्स्वमध्यं यमानी च फलिनी शक्रजा यवाः ।
 काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ ॥२६॥
 तथा मेदा महामेदा ऋद्धिर्द्धिर्मधूलिका ।
 निरूहेषु यथालाभमेषवर्गो विधीयते ॥२७॥
 स्वस्थे काथस्य चत्वारो भागाः स्नेहस्य पञ्चमः ।
 क्रुद्धेऽनिले चतुर्थसु षष्ठं पित्ते कफेऽष्टमः ।
 सर्वेषु चाष्टमो भागः कल्कानां लवणं पुनः ॥२८॥

क्षौद्र मूत्र फल क्षीरमन्त्रं मासरसं तथा ।

युक्त्या प्रकल्पयेद्दीमान् निरुहे कल्पना त्रियम् ॥२९॥

कल्कस्त्रेहकषायाणामविवेकाङ्घ्रिष्वरेः ।

वस्तिस्तु कल्पित. सम्यक् ब्रूयादानं यथार्थकृत् ॥३०॥

दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुन प्रसृतद्वयम् ।

पात्रे तलेन मथ्नीयादनुस्त्रेहं शनै शनै ॥३१॥

सम्यक् सुमथिते दद्यात् फलकल्कमत परम् ॥३२॥

ततो यथोचितान् कल्कान् भागे स्त्रै. श्लक्ष्णपेषितान् ।

गन्धीरे भाजनेऽन्यस्त्रिन्मथ्नीयात्त खलेन च ॥३३॥

यथा च साधु मन्येत न सान्द्रो न तनु सम ।

कषायप्रसृतान् पञ्च सुपूतास्तत्र दापयेत् ।

रसक्षीरान्नमूत्राणा दोषावस्थामवेक्ष्य तु ॥३४॥

अत ऊर्ध्वं द्वादशप्रसृतान् वक्ष्याम ।

दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुन. प्रसृतिद्वयम् ।

विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्त्रेहस्य प्रसृतित्रयम् ॥३५॥

एकीभूते तत. स्त्रेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् ।

समूर्च्छिते कषययन्तु चतु प्रसृतिसम्भितम् ॥३६॥

वितरेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ।

एव प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥३७॥

ज्येष्ठाया खलु मात्राया प्रमाणमिदमीरितम् ।

अपक्वासे भिषक्कुर्यात् तद्वत् प्रसृतिहापनम् ॥३८॥

यथावयो निरुहाणा कल्पनेयमुदाहृता ।

सैन्धवादिद्रवान्नाना सिद्धिकामैर्भिषग्वरै ॥३९॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते वस्तयोऽत्र विभागश्च ।

यथादोष प्रयुक्ता ये हन्युर्नानाविधान् गदान् ॥४०॥

शम्पाकोरुवुवर्षाभूवाजिगन्धानिशाच्छदैः ।

पञ्चमूलीबलारास्तागुडूचीसुरदारुभिः ॥४१॥

कथितैः पालिकैरेभिर्मदनाष्टकसयुतैः ।

कल्कैर्मागधिकाभोदहवुषामिसिसैन्धवैः ॥४२॥

वत्साह्वयप्रियङ्गुयायध्याह्वयरसाञ्जनैः ।

दद्यादास्थापन कोण चौद्राद्यैरभिसंस्त्रुतम् ॥४३॥

पृष्ठोक्तिकशूलाशमविष्मूत्रानिलसङ्गिनाम् ।

ग्रहणीमारुतार्शोघ्न रक्तमासबलप्रदम् ॥४४॥

गुडूचीत्रिफलारास्तादशमूलबलापलैः ।

कथितैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तु प्रियङ्गुञ्जनसैन्धवैः ॥४५॥

शतपुष्पावचाकृष्णायवानीकुष्ठविष्वजैः ।

सगुडैरक्षमात्रैस्तु मदनार्द्धपलान्वितैः ॥४६॥

चौद्रतैलघृतक्षीरशुक्लकाञ्जिकमस्तुभिः ।

समालोद्य च मूत्रैस्तु दद्यादास्थापन परम् ॥४७॥

तेजोवर्णबलोत्साहवीर्याग्निप्राणवर्द्धनम् ।

सर्वमारुतरोगघ्न वयःस्थापनमुत्तमम् ॥४८॥

कुशादिपञ्चमूलान्दत्रिफलोत्पलवासकैः ।

शारिवीर्यैरमञ्जिठारास्तारैरुपरूषकैः ॥४९॥

पालिकैः कथितैः सम्यग् द्रव्यैरेभिश्च पेक्षितैः ।

शृङ्गादृष्टास्तुभिः केशरागुरुचन्दनैः ॥५०॥

विदारोहितमञ्जिठाश्यामेन्द्रयवसिन्धुजैः ।

फलपञ्चमस्यायैः चौद्रक्षीरघृताप्लुतैः ॥५१॥

दत्तमास्थापन शीतमन्त्रहीनैस्तथा द्रवैः ।

दाहसृग्दरपित्तासृक्पित्तगुल्मज्वराक्षयेत् ॥५२॥

रोधचन्दनमञ्जिठारास्त्रानन्ताबलार्द्धभिः ।

सारिवाहृषकाश्मर्यमेदामधुकपझकैः ॥५३॥

स्थिरादिष्टणमूलैश्च काथैः कर्षत्रयोन्मितैः ।

पिष्टैर्जीवककाकोलीयुगर्द्धिमधुकोत्पलैः ॥५४॥

प्रपौण्डरीकजीवन्तीमेदारेणुपरूषकैः ।

अभीरूमिसिसिन्धूत्यवत्सकोशीरपझकैः ॥५५॥

कसेरुशर्करायुक्तैः सर्पिर्मधुपयःप्लुतैः ।

द्रवैस्तीक्ष्णान्त्वज्यैश्च दत्तो वस्ति सुशीतलः ॥५६॥

गुल्मासृग्दरहृत्पाण्डुरोगान् सविषमज्वरान् ।

असृक्पित्तातिसारौ च हन्यात् पित्तकृतान् गदान् ॥५७॥

भद्रानिम्बकुलत्पार्ककोशातक्यमृतामरैः ।

सारिवाहृहृतीपाठामूर्वारग्वधवत्सकैः ॥५८॥

काथ कल्कस्तु कर्तव्यो बलामदनसर्षपैः ।

सैन्धवामरकुष्ठैः लापिष्यलोपित्वनागरैः ॥५९॥

कटुतैलमधुक्षारमृत्रतैलान्बुसयुतैः ।

कार्यमास्थापनं तूर्णं कामलापाण्डुमेहिनाम् ॥६०॥

मेदस्तिनामनग्नीनां कफरोगायनद्विषाम् ।

गलगण्डगरग्लानिक्षीपदोदररोगिणाम् ॥६१॥

दशमूलीनिशाबिल्वपटोलत्रिफलामरैः ।

काथितैः कल्कपिष्टैस्तु मुस्तसैन्धवदारुभिः ॥६२॥

पाठाभार्गाधकेन्द्राह्नैस्तैलक्षारमधुप्लुतैः ।

कुथ्यादास्थापनं सम्यग्मूत्रान्नफलयोजितम् ॥६३॥

कफपाण्डुमदालस्यमृत्रमारुतसंघ्निनाम् ।

आमाटोपापचीक्षे भगुल्मक्रिमिविकारिणाम् ॥६४॥

हृषाश्मभेदवर्षाभूधान्यगन्धर्वहस्तकै ।

दशभूलबलामूर्वायवकोलनिशाच्छदैः ॥६५॥

कुलत्याविल्वमूनिम्बैः कथितैः पलसम्भितैः ।

कल्कैर्मदनयष्ट्याह्वषड्यन्यामरसर्षपैः ॥६६॥

पिप्पलीमूलसिन्धूत्यथमानीमिसिवत्सकैः ।

क्षौद्रेक्षुक्षीरगोमूतसर्पिंस्तैलरसप्लुतैः ॥६७॥

तूर्णमास्थापनं कार्यं ससृष्टबहुरोगिणाम् ।

गृध्रसीशर्कराश्रीलातूणीगुल्मगदापहम् ॥६८॥

रास्त्रारग्वधवर्षाभूकटुक्षीरवारिदैः ।

त्रायमाषान्मतारक्तापञ्चमूलविभीतकैः ॥६९॥

सबलैः पालिकैः काथ कल्कस्तु मदनान्वितैः ।

यष्ट्याह्वमिसिसिन्धूत्यफलनीन्द्रयवाह्वयैः ॥७०॥

रसाञ्जनरसक्षौद्रद्राक्षासौवीरसयुतैः ।

युक्तो वस्तिः सुखोष्णोऽय मासशुक्रबलीजसाम् ॥७१॥

आयुषोऽग्नेश्च सस्वर्त्ता हन्ति चाशु गदानिमान् ।

गुल्मासृग्दरवीसर्पमूलकृच्छ्रक्षतक्षयान् ॥७२॥

विषमज्वरमर्शासि ग्रहणीं वातकुण्डलीम् ।

जानुजङ्घाशिरोवस्तिग्रहोदावर्त्तमारुतान् ॥७३॥

वातासृक्शर्कराश्रीलाकुक्षिशूलोदरारुची ।

रक्तपित्तकफोन्मादप्रमेहाधानहृदग्रहान् ॥७४॥

वातघ्नीषधनि काथा सैन्धवत्रिवृतायुताः ।

साम्ना सुखोष्णा योज्या स्युर्वन्तयः कुपितेऽनिले ॥७५॥

न्यग्रोधादिगणकाथाः काकोल्यादिसमायुताः ।

विधेया वस्तय पित्ते समर्पिष्का सशर्करा' ॥७६॥
 आरग्वधादिनि काथा पिप्पल्यादिसमायुता ।
 सक्षौद्रमूत्रा देया स्युर्वस्तय कुंपिते कफे ॥७७॥
 शर्करेक्षुरसक्षीरघृतयुक्ता सुशीतला ।
 क्षीरवृक्षकषायाख्या वस्तय शोणिते हिता ॥७८॥
 शोधनद्रव्यनि काथास्तत्कल्कस्नेहसैन्धवै ।
 युक्ता खजेन मथिता वस्तय शोधना स्मृता ॥७९॥
 त्रिफलाकाथगोनूत्रक्षौद्रचारसमायुता' ।
 जषकादिप्रतिवापा वस्तयो लेखना स्मृता ॥८०॥
 वृहणद्रव्यनि काथा कल्कैर्मधुरवेर्युता ।
 सर्पिमासरसोपेता वस्तयो वृहणा स्मृता ॥८१॥
 चटकाण्डोच्चटाकाथा सक्षीरघृतशर्करा' ।
 आत्मगुप्ताफलावापा स्मृता वाजीकरा नृणाम् ॥८२॥
 विटार्यैरावतीशेलुशात्मलीधन्वनाङ्गुरा ।
 क्षीरसिद्धा क्षौद्रयुता सास्त्रा पिच्छिलसञ्ज्ञिता ८३॥
 वाराहमाहिषीरभ्रवैडालैण्यकीकुटम ।
 सद्यस्कमसृगण्ड वा देय पिच्छिलवस्तिषु ॥८४॥
 प्रियङ्गादिगणकाथा अम्बुषाद्येन संयुता ।
 सक्षौद्रा, सघृताश्चैव ग्राहिणी वस्तय स्मृता' ॥८५॥
 एतेष्वेव च योगेषु स्नेहा सिद्धाः पृथक् पृथक् ।
 समस्तेष्वथवा सम्यग्विधेया स्नेहवस्तयः ॥८६॥
 बभ्याना शतपाकेन शोधिताना यथाक्रमम् ।
 बलातैलेन देया स्युर्वस्तयस्नेहतेन च ॥८७॥
 जरस्योत्तमसत्त्वस्य तीक्ष्ण वस्ति निधापयेत् ।

मध्यमं मध्यसत्त्वस्य विपरीतस्य वै मृदुम् ॥८८॥
 एव कालं बलं दोषं विकारश्च विकारवित् ।
 वस्तिद्रव्यबलं चैव वीक्ष्य वस्तीन् प्रयोजयेत् ॥८९॥
 दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं पुनः ।
 पश्चात् संशमनीयेच्च दद्याद्वस्तिं विचक्षणः ॥९०॥
 एरण्डबीजं मधुकं पिप्पलीसैन्धवं वचा ।
 ह्रुषाफलकल्कश्च वस्तिदुत्क्लेशनं स्मृतः ॥९१॥
 शताह्वा मधुकं बीजं कौटजं फलमेव च ।
 सकाञ्चित्कं सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥९२॥
 प्रियङ्गुमधुकं सुस्तां तथैव च रसाञ्जनम् ।
 सञ्चोरं शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनं परः ॥९३॥
 नृपाणां तत्समानानां तथा सुमहतामपि ।
 नारीणां सुकुमारानां शिशुस्थविरथोरपि ॥९४॥
 दोषनिर्हरणार्थाय बलवर्णोदयाय च ।
 समासेनोपदेक्ष्यामि विधानं माधुतैलिकम् ॥९५॥
 यानस्त्रीभोज्यपानेषु नियमश्चात्र नीच्यते ।
 फलञ्च विपुलं दृष्टं व्यापेदाच्चाप्यसम्भवं ॥९६॥
 योज्यस्त्वत सुखेनैव निरुहक्रममिच्छता ।
 यदेच्छति तदेवैष प्रयोज्यो विपश्चिता ॥९७॥
 मधुतैले समे स्यातां काथश्चैरण्डमूलजः ।
 पलाहं शतपुष्पायास्ततोऽर्द्धं सैन्धवस्य च ॥९८॥
 फलेनैकेन सयुक्तं खजेन च विलोडितः ।
 देयः सुखोष्णो भिषजा माधुतैलिकसञ्चितः ॥९९॥
 वचामधुकतैलञ्च काथं सरससैन्धवः ।

पिप्पलीफलसयुक्तो वस्तिर्युक्तरथ स्मृतः ॥१००॥
 सुरदारु वरा रास्ना शतपुष्पा वचा मधु ।
 हिङ्गुसैन्धवसयुक्तो वस्तिर्दीपहर स्मृतः ॥१०१॥
 पञ्चमूलीकषायश्च तैल मागधिका मधु ।
 वस्तिष्वेव विधातव्यं सशताङ्गं ससैन्धवः ॥१०२॥
 यवकोलकुलत्थानां काथो मागधिका मधु ।
 ससैन्धवः समधुकं सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥१०३॥
 मुस्तापाठामृतातिक्तावलारास्नापुनर्नवा ।
 मञ्जिष्ठारग्वधोशीरत्रायमाणाल्यमोक्षुरान् ॥१०४॥
 पालिकान् पञ्चमूलाण्यसहितान्मदनाष्टकम् ।
 जलाढके पचेत् काथ पादशेषं पुनः पचेत् ॥१०५॥
 क्षीरप्रस्थेन सयुक्तं क्षीरशेषं परिसृतम् ।
 पादेन जाङ्गलरसस्तथा मधुघृतं समम् ॥१०६॥
 शताङ्गाफलनीयष्टीवल्कलैः सरसाञ्जनैः ।
 कार्ष्णिकैः सैन्धवयुतैः कल्कैर्वस्तिः प्रयोजितः ॥१०७॥
 वातासृग्मोहशोफार्शोगुल्ममूत्रविवन्धनुत् ।
 विसर्पज्वरविड्भङ्गरक्तपित्तविनाशनः ॥१०८॥
 बल्यं सञ्जीवनो हृथश्चक्षुथ शूलनाशनः ।
 स्थापनानामयं राजा वस्तिर्मुस्तादिको मतः ॥१०९॥
 अवेक्ष्य भेषजं बुद्ध्या विकारश्च विकारवित् ।
 वीजेनानेन मतिमान् कुर्याद्वस्तिशतान्यपि ॥११०॥
 अजीर्णं न प्रयुञ्जीत दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ।
 आहाराचारिकं शेषमन्यद् युक्तं समाचरेत् ॥१११॥
 यस्मान्मधु च तैलश्च प्राधान्येन प्रदीयते ।

माधुतैलिक इत्येवं भिषग्भिर्वस्तिरुच्यते ॥११२॥
 रथेष्वपि च युक्तेषु हस्त्यश्वे चापि कल्पिते ।
 यस्मान्न प्रतिसिद्धोऽयमनो युक्तरथः स्मृत ॥११३॥
 बलोपचयवर्णानां यस्माद् व्याधिशतस्य च ।
 भवत्येतेन सिद्धिस्तु सिद्धवस्तिरतो मत ॥११४॥
 सुखिनामल्पदोषाणां नित्यं स्निग्धाश्च ये नरा ।
 मृदुकोष्ठाश्च ये तेषां विधेया माधुतैलिका ॥११५॥
 मृदुत्वात् पादहीनत्वादक्षत्स्नविधिसेवनात् ।
 एकवस्तिप्रदानाच्च सिद्धवस्तिष्वयन्त्रणा ॥११६॥

एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथात आतुरोपद्रवचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य सुतासृजः ।
 निरुद्धस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥१॥
 सोऽन्नेरत्यर्थगुरुभिरुपयुक्तैः प्रशाम्यति ॥२॥
 अल्पो महद्भिर्वहुभिश्चादितोऽग्निरिवेव्यनैः ।
 स चाल्पैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते ॥३॥
 काष्ठैरणुभिरल्पैश्च सन्मुक्षित इवानलः ।
 हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः स्मृतः ॥४॥
 त्रीणि चात्र प्रमाणानि प्रस्थोऽर्द्धाढकमाढकम् ।
 तत्रावरं प्रस्थमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे ॥५॥
 प्रस्थे परिसृते देया यवागू स्वल्पतण्डुलाः ।
 द्वे चैवार्द्धाढके देये तिस्रश्चाप्याढके गते ॥६॥
 विस्लेपीमुचिताज्ञताच्चतुर्थीशकता ततः ।

दद्याद् युक्तेन विविना क्षिन्नसिकथामपिच्छिलाम् ।
 अस्निग्धलवणा स्वच्छमुद्गयूषयुता तत ॥७॥
 अयद्वयप्रमाणेन दद्यात् सुस्निग्धमोदनम् ।
 तत सष्टतमण्डेन हृद्येनेन्द्रियबोधिना ॥८॥
 लीनशान् वितरेद्भोक्तुमातुरायीदन मृदुम् ।
 ततो यद्योचित भक्तभोक्तुमस्मै विचक्षण ॥९॥
 लावणैर्हरिणादीना रसैर्दद्यात् सुसंस्कृतैः ।
 हीनमध्योत्तमेष्वेव विरेकेषु विधि स्मृत ॥१०॥
 एकद्वित्रिगुण सम्यगाहारस्य क्रमो हित ।
 कफपित्ताधिकान्मद्यनित्यान् हीनविशोधितान् ॥११॥
 पेयाभयन्दयेत्तेषा तर्पणादिक्रमो हित ।
 वेदनालाभनियमशोक्वैचित्यहेतुभिः ॥१२॥
 जगलुपोषिताश्चापि विरिक्तवदुपाचरेत् ।
 आठकाट्टाठकप्रस्थसख्या ह्येषा विरेचने ॥१३॥
 एको विरेक श्लेष्मान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन ।
 नल यत् त्रिविध प्रोक्तमतस्तत्र क्रमस्त्रिधा ॥१४॥
 तत्रानुक्रममेकन्तु बलस्थ सकृदाचरेत् ।
 द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन् वारान् दुर्बलस्तथा ॥१५॥
 केचिदेव क्रम प्राहुर्मन्दमध्योत्तमाग्निषु ।
 समर्गेण विवृद्धेऽग्नौ दोषकोपभयाद्भजेत् ॥१६॥
 प्राक् स्वादुतिक्तौ स्निग्धाश्चलवणान् कटुक तत ।
 स्वाद्वश्चलवणान् भूय स्वादुतिक्तावत परम् ।
 रूग्णरूक्षान् रसाश्चैव व्यत्यासात् स्वस्थवत् ततः ॥१७॥
 केवल रुद्धपीतो वा वान्तो दद्यात् केवलम् ।

स सप्तरात्र मनुजो भुञ्जीत लघु भोजनम् ॥१८॥
 कृत सिराव्यधो यस्य कृत यस्य च शोधनम् ।
 स ना परिहरिन्नास यावद्वा बलवान् भवेत् ॥१९॥
 एकैकस्मिन् परिहरेद् वस्ती वस्ती त्रग्रह त्रग्रहम् ।
 तृतीये तु परीहारे यथायोग समाचरेत् ॥२०॥
 तैलपूर्णमृद्गाण्डसधर्माणो व्रणातुरा ।
 स्निग्धशुद्धाक्षरोगार्त्ता ज्वरातीसारिणश्च ये ॥२१॥
 क्रुध्यत कुपित पित्त क्षुब्धात् तास्तानुपद्रवान् ।
 आयास्यतः शोचतो वा चित्त विभ्रममृच्छति ॥२२॥
 मैथुनोपगमाद् घोरान् व्याधीनाप्नोति दुर्मति ॥२३॥
 आक्षेपक पक्षघातमङ्गप्रग्रहमेव च ।
 गुह्यप्रदेशे श्वयथु कासश्वासौ च दारुणौ ॥२४॥
 शुक्रवच्चापि रुधिर सरजस्क प्रवर्त्तते ।
 लभते च विदास्रप्रात्तास्तान् व्याधीन् कफात्मकान् ॥२५॥
 ग्रीहोदर प्रतिश्याय पाण्डुता श्वयथु ज्वरम् ।
 मोह सदनमङ्गानामविपाक तथा रुचिम् ॥२६॥
 तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नमेवाभिनन्दति ।
 उच्चैः सन्भाषणाद्वायुः शिरस्यापादयेद्गुजम् ॥२७॥
 आन्ध्य जाड्यमजिघ्रस्व वाधिर्य मूकता तथा ।
 हनुमोक्षमधीमन्यमर्दितञ्च सुदारुणम् ।
 नेत्रस्तम्भ निमेष वा दृष्ट्या कास प्रजागरम् ॥२८॥
 लभते दन्तचाल च तास्ताश्चान्यानुपद्रवान् ।
 यानयानात्तु लभते हृदिमूर्च्छाभ्रमक्लमान् ॥२९॥
 तथैवाङ्गग्रह घोरमिन्द्रियाणाञ्च विभ्रमम् ।

चिरासनात्तथा स्नानाच्छोषा भवति वेदना ॥३०॥

अतिचङ्क्रमणादायुर्जङ्घयो कुरुते रुज ।

सक्थिः शोषं शोफं वा पाटहर्षमथापि वा ॥३१॥

शीतसम्भोगतीराना सेवा मारुतवृद्धये ।

ततोऽङ्गमर्दविष्टम्भशूलाभानप्रवेपका ॥३२॥

वातानपाभ्या वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाप्नयात् ।

विरुद्धाध्यशनान्मृत्युं व्याधिं वा घोरमृच्छति ॥३३॥

असात्माभोजनं हन्याद् बलवर्णमसशयम् ॥३४॥

अनात्मवन्तः पशुवद् भुञ्जते ये प्रमाणतः ।

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥३५॥

व्यापदा कारणं वीक्ष्य व्याप्तस्ते तासु बद्धिमान् ।

प्रथ्यते तातुरारोग्ये प्रत्यनोक्तेन हेतुना ॥३६॥

विरिक्तिवान्तैर्हरिणैर्णलावका

शशश्च सेव्यं समयूरतित्तिरि ।

सर्षपिकाश्चैव पुराणशालय-

स्तथैव मुक्ता लघु यच्च कीर्तितम् ॥३७॥

चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो धूमनस्यकवलग्रहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

धूमः पञ्चविधो भवति । तद्यथा । प्रायोगिकः स्नेहनी-
वैरेचनः कासघ्नो वामनीयश्चेति ॥१॥

तत्रैलादिना कुष्ठतगरवर्ज्येण श्लक्ष्णपिष्टेन द्वादशा-
ङ्गुलं शरकाण्डं क्षौमेणाष्टाङ्गुलं वेष्टयित्वा लेपयेदेषा
वर्त्तिः प्रायोगिके । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्जरसगुग्गुलु-

प्रभृतिभि स्नेहमिश्रै स्नेहने । शिशोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने ।
 वृहतीकण्टकारिका-त्रिकटुककासमर्द-हिङ्गिङ्गुदीत्वङ्गान शि-
 नाच्छिन्नरुहाककटशृङ्गीप्रभृतिभि कासहरैश्च कासघ्ने ।
 रायुचर्मैश्वर-शृङ्गककटकास्थिशुष्कमत्स्यवल्गूरक्तमिप्रभृतिभि-
 वामनीयैश्च वामनीये ॥२॥

तत्र वस्तिनेत्रद्रव्यैर्धूमनेत्रद्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति ।
 धूमनेत्रन्तु कनिष्ठिकापरिणाहमग्रे कलायमात्र स्त्रोतो-
 मलेऽनुष्ठपरिणाह धूमवर्त्तिप्रवेशस्त्रोतोऽङ्गुलान्यष्टचत्वारि-
 ण्यत् प्रायोगिके । वात्रिण्यत् स्नेहने । चतुर्विंशतिवैरे-
 चने । षोडशाङ्गुल कासघ्ने वामनीये च । एतेऽपि कोला-
 स्थिरा वच्छिदे भवत । व्रणनेत्रमष्टाङ्गुलं व्रणधूपनार्थं
 वर यन्त्रिण्डल जुलत्यवाहिस्त्रोत इति ॥३॥

अथ मुखोपविष्ट सुमना ऋज्वधोदृष्टिरतन्द्रित
 स्नेहाक्ता प्रदीप्ताया वर्त्ति नेत्रस्त्रोतसि प्रणिधाय धूम
 पिबेत् ॥४॥

मुखेन त पिबेत् पूर्णं नासिकाभ्या तत पिबेत् ।

मुखपीत मुखेनैव वसेत् पीतञ्च नासया ॥५॥

मुखेन धूममादाय नासिकाभ्या न निर्हरेत् ।

तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विहन्यते ॥६॥

विशेषतस्तु प्रायोगिक भ्राणेनाददीत स्नेहन मुख-
 नासाभ्या नासिकया वैरेचन मुखेनैवेतरो । तत्र प्रायोगिके
 वर्त्ति व्यपगतशरकाण्डा निवातातपशुष्कामङ्गारेष्वदीप्य
 नेत्रमूलस्त्रोतसि प्रयुज्य धूममाहरेति ब्रूयात् । एव स्नेहन
 वैरेचनिकञ्च कुर्यादिति । इतरयोर्व्यपेतधूमाङ्गारे स्थिरे

समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्त्तिं मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण
प्रिधाय तस्मिन् छिद्रे नेत्रमूलं सयोज्य धूममासेवेत ।
प्रशान्ते धूमे वर्त्तिमवशिष्टा प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पायये-
दादोषविशुद्धेरैष धूमपानोपायविधिः ॥७॥

तत्र शोकश्चमभयामर्षौष्ण्यविषरक्तपित्तमदमूर्च्छादा-
हपिपासा-पाण्डुरोग-वालुशोषच्छर्दिशिरोऽभिघातोद्गाराप-
तर्पिततिमिरप्रमेहोदराभ्रानोद्ध्ववातात्ता बालवृद्धदुर्बल-
विरिक्तास्थापित-जागरितगर्भिणीरुक्षक्षीणक्षतोरस्कमधुष्टत-
दधिदुग्धमद्यमद्ययवागूपीताल्पकफाश्च न धूममासेवेरन् ॥८॥

अकालपीतं कुरुते भ्रममूर्च्छाशिरोरुजः ।

घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वानामुपघातश्च दारुणम् ॥९॥

आद्यास्तु त्रयो धूमा द्वादशसु कालेषूपदेयाः । यद्यथा ।
क्षुतदन्तप्रचालनस्यस्नानभोजनदिवास्वप्नमैथुनच्छर्दिमूत्रो-
च्चाररुधितशस्त्रकर्मान्तिस्थितिः । तत्र मूत्रोच्चारक्षवथुरुधित-
मैथुनान्तेषु स्नेहिकः स्नानच्छर्दनदिवास्वप्नान्तेषु वैरे-
चनः ॥१०॥

दन्तप्रचालनस्यस्नानभोजनशस्त्रकर्मान्तेषु प्रायो-
गिक इति । तत्र स्नेहनो वातं शमयति स्नेहादुपलेपाच्च
वैरेचनं श्लेष्माणमुत्क्षेप्यकषति रौक्ष्यान्नेक्षणदौर्गन्धौ-
शयाच्च । प्रायोगिकं श्लेष्माणमुत्क्षेपयत्युत्क्षिष्टं चाफ-
कषति साधारणत्वात् पूर्वाभ्यामिति ॥११॥

भवति चात्र ।

नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।

दृढकेशद्विजश्मश्रुसुगन्धिविशदाननः ॥१२॥

कासश्वासारोचकास्योपलेपस्वरभेदमुखास्त्राववमथुत-
न्द्रानिद्राहनुमन्यास्तम्भपीनसशिरोरोगकर्णाक्षिशूलवातकफ-
निमित्ताश्वास्य मुखरोगा न भवन्ति ॥१३॥

तस्य योगातियोगौ विज्ञातव्यौ । तत्र योगो रोगप्रश-
मनोऽतियोगो रोगाप्रशमनस्तालुगलशोषपरिदाहपिपासा-
भूर्च्छाभ्रममदकर्णाक्षिदृष्टिनासारोगदीर्घत्यान्यतियोगो ज-
नयति ॥१४॥

प्रायोगिक त्रींस्त्रीनुच्छासानाददीत । मुखनासिका-
भ्याञ्च पर्यायास्त्रींश्चतुरो वेति । स्नेहिक यावदशुप्रवृत्ति ।
वैरेचनिकमादोषदर्शनात् । तिलतण्डुलयवागूपीतेन पा-
तव्यो वामनीय । आसान्तरेषु कासघ्न इति । व्रणधूम
शरावसम्पुटोपनीतेन नेत्रेण व्रणमानयेत् । धूमनाद्देदनोप-
शमो व्रणवैशद्यमास्त्रावोपशमश्च भवति ॥१५॥

विधिरेष समासेन धूमस्याभिहितो मया ।

नस्यस्यात प्रवक्ष्यामि विधिं निरवशेषत ॥१६॥

श्रीषधमौषधसिद्धो वा स्नेहो वा नासिकाभ्या दीयत इति
नस्यम् । तद् द्विविध शिरोविरेचन स्नेहनञ्च । तद् द्विधमपि
पञ्चधा । तद्यथा । नस्य शिरोविरेचन प्रतिमर्शोऽवपीड प्रध-
मनञ्च । तेषु नस्यं प्रधान शिरोविरेचनञ्च नस्यविकल्प
प्रतिमर्श, शिरोविरेचनविकल्पोऽवपीड प्रधमनञ्च । ततो
नस्यशब्द पञ्चधा निपातित । तत्र य. स्नेहनार्थं शून्य-
शिरसा ग्रीवास्तन्धोरसा बलजननार्थं दृष्टिप्रसादजननार्थ
वा स्नेहो विधीयते तस्मिन् वैशेषिको नस्यशब्द । तत् तु
नस्यं देय वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुण-

कर्णशूलकर्णक्षेडतिमिरस्वरोपघातनासारोगास्यशोषापवा-
हकाकालजबलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबोधेषु वातपैत्ति-
केषु मुखरोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति
॥१७॥

शिरोविरेचनं श्लेष्मणाभिव्याप्ततालुकण्ठशिरसामरोचक-
शिरोगौरवशूल-पीनसार्द्धावभेदक-क्षमिप्रतिश्यायापस्मारग-
न्धाज्ञानेष्वन्येषु चोद्धर्जतृगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरो-
विरेचनद्रव्यैस्तत्सिद्धेन वा स्नेहेनेति ॥१८॥

तत्रैतद् द्विविधमभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्वाह्ने श्लेष्मरो-
गिणा मध्याह्ने पित्तरोगिणामपराह्ने वातरोगिणाम् ॥१९॥

अथ पुरुषाय शिरोविरेचनीयाय दन्तकाष्ठधूमपानाभ्या
विशुद्धवक्त्रस्रोतसे पाणितापपरिस्विन्नमृदितगलकपोललला-
टप्रदेशाय वातातपरजोहोनवेश्मन्युत्तानशायिने प्रसारित-
करचरणाय किञ्चित् प्रविलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितने-
त्राय वानहस्तप्रदेशिन्यग्रोन्नामितनासाग्राय विशुद्धस्रोतसि
दक्षिणहस्तेन स्नेहनुष्णानुत्तमं रजतसुवर्णतान्त्रमृत्यात्र-
शुक्तीनामन्यतमस्य शुक्त्या पित्तुना वा सुखोष्ण स्नेहमद्रुत-
मासिञ्चेदवच्छिन्नधार यथा नेत्रे न प्राप्नोति ॥२०॥

स्नेहोऽवसिच्यमाने तु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ।

न कुप्यन्न प्रभाषेच्च न क्षूयान्न हसेत्तथा ॥२१॥

एतैर्हि विहित स्नेहो न सम्यक् प्रतिपद्यते ।

ततः कामप्रतिश्यायशिरोऽक्षिगदसम्भव ॥२२॥

तस्य प्रमाणमष्टौ विन्दवः प्रदेशिनीपर्वद्वयनि स्मृताः
प्रथममात्रा द्वितीया शुक्तिस्तृतीया पाणिशुक्तिरित्येता-

स्तिस्त्री माता यथाबल प्रयोज्या । स्नेहनस्य न चोपगि-
लेत् कथञ्चिदपि ॥२३॥

शृङ्गाटकमभिप्लाव्य निगति वदनाद्यथा ।

कफोत्क्लेशभयाच्चैव निष्ठीवेदविधारयन् ॥२४॥

दत्ते च पुनरपि सखेद्य गलकपोलादीन् धूममासेवेत
भोजयेच्चैनमभिष्यन्दि ततोऽस्याचारिकमादिशेत् । रजो-
धूमस्नेहातपमद्यद्रवपानशिर स्नानातियानक्रोधादीनि च
परिहरेत् ॥२५॥

तस्य योगातियोगाना विज्ञान भवति ॥२६॥

लाघव शिरसो योगे सुखस्वप्नप्रबोधनम् ।

विकारोपशम शुद्धिरिन्द्रियाणा मन सुखम् ॥२७॥

कफरसेक शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रम ।

लक्षण मूर्ध्नातिस्निग्धे रूक्ष तत्रावचारयेत् ॥२८॥

अयोगे चैव वैगुण्यमिन्द्रियाणाञ्च रुक्षता ।

रोगाशान्तिश्च तत्रेष्ट भूयो नस्य प्रयोजयेत् ॥२९॥

चत्वारो विन्द्व षड् वा तथाष्टौ वा यथाबलम् ।

शिरोविरिक्कस्नेहस्य प्रमाणमभिनिर्दिशेत् ॥३०॥

नस्ये त्रीण्युपदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः ।

शुद्धहीनातिसन्नानि विशेषाच्छास्त्रचिन्तकै ॥३१॥

लाघव शिरस शुद्धि स्त्रोतसा व्याधिनिर्जय ।

चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरस शुद्धिलक्षणम् ॥३२॥

कण्डूपटेही गुरुता स्त्रोतसा कफसस्त्रव ।

मृद्धि हीनजिशुद्धे तु लक्षण परिकीर्त्तितम् ॥३३॥

मस्रुलुङ्गागमो वातहृद्भिरिन्द्रियविभ्रमः ।

शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढविरेचिते ॥३४॥

हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ।

सम्यग्विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्य निषेचयेत् ॥३५॥

एकान्तर इत्यन्तर वा सप्ताह वा पुन पुन ।

एकविंशतिरात्र वा यावद् वा साधु मन्यते । ३६॥

मारुतेनाभिभूतस्य बाल्यन्त यस्य देहिन ।

द्विकालश्चापि दातव्य नस्य तस्य विज्ञानता ॥३७॥

अवपेडस्य शिरोविरेचनवदभिष्यन्दमर्पदष्टविसङ्गेभ्यो
दद्याच्छिरोविरेचनद्रव्याणामन्यतममवपीड्यावपिथ चेतो-
विकारजमिविपाभिपन्नाना चूर्णे प्रधमेत् । शर्करेक्षुरस-
क्षीरवृतमासरसानामन्यतम क्षीणाना शोणितपित्ते च
विदध्यात् ॥३८॥

कृशदुर्बलभोरुणा सुकुमारस्य योषिताम् ।

मृता स्नेहा शिर शुद्धरै कल्कस्तेभ्यो यथा हित ॥३९॥

नस्येन परिहर्त्तव्यो भुक्तवानपतपितोऽत्यर्थतरुणप्रति-
श्यावी गर्भिणी पीतस्नेहोऽकमद्यद्रोऽजीर्णो दत्तवस्ति
क्रद्धो गरार्त्तस्तृषित शोकाभिभूत श्रान्तो बालो वृद्धो
वेगावरोधित शिरस्त्रातुकामश्चेति । अनार्त्तवे चाश्वी
नस्यधूमौ परिहरेत् । तत्र हीनातिमावातिशीतोष्णसह-
साप्रदानातिप्रविलम्बितशिरस उच्छिद्धतो विचलतोऽभ्य-
वहरतो वा प्रतिषिद्धप्रदानाच्च व्यापदा भवन्ति तृणोद्गा-
रादयो दोषनिमित्ता क्षयजाश्च ॥४०॥

भवतश्चात्र ।

नस्ये शिरोविरेके च व्यापदो द्विविधा स्मृता ।

दोषोत्क्लेशात् क्षयाच्चैव विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ॥४१॥

दोषोत्क्लेशनिमित्तास्तु जयेच्छमनशोधनैः ।

अथ क्षयनिमित्तास्तु यथास्व वृहणं हितम् ॥४२॥

प्रतिमर्शश्चतुर्दशसु कालेषूपपादेयः । तद्यथा । तत्प्री-
त्यितेन प्रक्षालितदन्तेन गृहान्निर्गच्छता व्यायामव्यवाया-
ध्वपरिश्रान्तेन मूत्रोच्चारकवलाञ्छनान्ते भुक्तवता हृदि-
तवता दिवास्वप्नोत्थितेन सायञ्चेति ॥४३॥

तत्र तत्प्रीत्यितेनासेवितः प्रतिमर्शो रात्रावुपचितनासा-
स्त्रोतोगतः मलमुपहन्ति मनः प्रसादञ्च करोति । प्रक्षालित-
तदन्तेनासेवितो दन्तानां दृढता वदनसौगन्ध्यं चापाद-
यति । गृहान्निर्गच्छतासेवितो नासास्त्रोतसः क्लिन्नतया
रजोधूमो वा नाबाधते । व्यायाममैथुनाञ्च परिश्रान्तेनासे-
वितः श्मश्रुमुपहन्ति । मूत्रोच्चारान्ते वा सेवितो दृष्टेर्गु-
त्वमपनयति । कवलाञ्छनान्ते सेवितो दृष्टिं प्रसादयति ।
अभुक्तवतासेवितः स्त्रोतसा विशुद्धिं लघुतां चापादयति ।
वान्तेनासेवितः स्त्रोतोविलम्बं श्लेष्माणमपोह्य भक्तकाङ्क्षा-
मापादयति । दिवास्वप्नोत्थितेनासेवितो निद्राशेषं गुरुत्वं
मलं चापोह्य चित्तैकाग्रं जनयति । सायं चासेवितः
सुखनिद्राप्रबोधं चेति ॥४४॥

ईषदुच्छिद्धतः स्नेहो यावद्वक्तुं प्रपद्यते ।

नस्ये निषिक्तं तं विद्यात् प्रतिमर्शं प्रमाणतः ॥४५॥

नस्येन रोगाः शम्यन्ति नराणामूर्ध्वजत्रुजाः ।

इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्यादास्य सुगन्धिश्च ॥४६॥

हृत्पदन्तश्चिरोग्रीवात्रिकबाह्वरसा बलम् ।

बलीपलितखालित्यव्यङ्गाना चाप्यसम्भव ॥४७॥

तैल कफे सवाते स्यात् केवल पवने वसाम ।

दयात्सर्पि सदा पित्ते मज्जान च समारुते ॥४८॥

चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेव प्रकीर्तित ।

श्लेष्मस्थानाविरोधित्वात् तेषु तैल विधीयते ॥४९॥

अत पर प्रवक्ष्यामि क्वलग्रहणे विधिम ।

चतुर्धा क्वल स्नेहो प्रसादी शोधिरोपणौ ॥५०॥

स्निग्धोष्णै स्नेहिको वाते स्वादुशोतै प्रसादन ।

पित्ते कटुश्ललवणैरूक्षोष्णै शोधन कफे ॥५१॥

कषायतिक्तमधुरै कटूष्णैरोपणौ त्रये ।

चतुर्विधस्य चैवास्य विशेषोऽय प्रकीर्तित ॥५२॥

तत्र त्रिकटुकवचासर्षपहरीतकीकल्कमालोद्य तैल-

शुक्तसुरामूत्रचारमधूनामन्यतमेन सलवणमभिप्रतप्तमुप-

स्विन्नमृदितगलकपोलललाटप्रदेशो धारयेत् ॥५३॥

सुख सञ्चार्यते या तु मात्रा सा क्वले स्मृता ।

असञ्चार्या तु या मात्रा गण्डूष स प्रकीर्तित ॥५४॥

तावच्च धारयितव्याऽनन्यमनसोन्नतदेहेन यावद्दोषपरि-

पूर्वकपोलत्व नासास्त्रोतो नयनपरिप्लावश्च भवति तदा

विमोक्तव्य पुनश्चान्यो गृहीतव्य इति ॥५५॥

एव स्नेहपय चौद्रग्ममूत्रान्मसभृता ।

कषायोऽक्षोदकाभ्याञ्च क्वला दोषतो हिता ॥५६॥

त्वग्धेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च क्वले शुद्धिलक्षणम् ॥५७॥

हीने जाड्यकफोत्क्लेशावरसञ्ज्ञानमेव च ।

अतियोगान्मुखे पाक शीघ्रदृष्ट्यास्चिह्नमा ॥५८॥
 शोधनीयविशेषेण भवन्त्येव न संशय ।
 तिला नीलोत्पल सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ॥५९॥
 सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशन ।
 कवलस्य विधिर्ह्येष समासेन प्रकीर्तितः ॥६०॥
 विभज्य भेषज बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणम् ।
 कल्को रसक्रिया क्षौद्र चूर्णे चेति चतुर्विधम् ॥६१॥
 अङ्गुल्यग्रप्रणीतन्तु यथास्व सुखरोगिणाम् ।
 तस्मिन् योगमयोगञ्च कवलोक्त विभावयेत् ॥६२॥
 तानेव शमयेद् व्यधीन् कवलो यानप्रोहति ।
 दोषघ्नमनभियन्दि भोजयेच्च तथा जरम् ॥६३॥

इति सौश्रुत आयुर्वेदशास्त्रे चतुर्थ
 चिकित्सितस्थान समाप्तम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानरक्षाकल्प व्याख्यास्याम ।
धन्वन्तरि काश्रिपतिस्तपोधर्मभृता वरः ।
सुश्रुतप्रभृतीन् शिष्यान् शशासाहतशासनः ॥१॥
रिपवी विक्रमाक्रान्ता ये च स्त्रे कृत्यता गताः ।
सिंसुचवः क्रोधविष विवर प्राप्य तादृशम् ॥२॥
विषैर्निहन्त्यनिपुण नृपतिं दुष्टचेतसः ।
स्त्रियो वा विविधान् योगान् कदाचित् सुभगेच्छया ॥३॥
विषकन्योपयोगाद्वा क्षणाज्जह्यादसूत्रः ।
तस्माद्दैव्येन सतत विषाद्रह्यो नराधिप ॥४॥
यस्माच्च चेतोऽनित्यत्वमश्ववत् प्रथितं नृणाम् ।
न विश्वस्यात् ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित् ॥५॥
कुलीन धार्मिकं स्निग्धं सुभृत सततोत्थितम् ।
अलुब्धमशठ भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् ॥६॥
क्रोधपारुष्यमात्सर्यमदालस्यविवर्जितम् ।
जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम् ॥७॥
मेधाविनमसश्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम् ।
पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं मायाविवर्जितम् ॥८॥
पूर्वाक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम् ।
महानसे प्रयुज्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥९॥

प्रशस्तदिग्देशकत शुचिभाण्ड महच्छुचि ।
 सजालक गवाक्षाव्यमात्मवर्गनिषेवितम् ॥१०॥
 विकचसृष्टसृष्ट सवितान कृतार्चनम् ।
 परीक्षितस्त्रीपुरुष भवेच्चापि महानसम् ।
 तत्राध्यक्ष नियुज्जीत प्रायोवैद्यगुणान्वितम् ॥११॥
 शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः ।
 सविभक्ता सुमनसो नीचकेशनखा स्थिराः ॥१२॥
 स्नाता दृढ सयमिनः कृतोष्णीषा. सुसंयता' ।
 तस्य चान्नाविधेया स्युर्विविधाः परिकर्मिणः ॥१३॥
 आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः ।
 तस्मान्महानसे वैद्य प्रमादरहितो भवेत् ॥१४॥
 माहानसिकवोढार' सौपीदनिकपौपिका' ।
 भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन ॥१५॥
 द्रङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतै. ।
 विद्यादिषस्य दातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥१६॥
 न ददात्युत्तर पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च ।
 अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥१७॥
 स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्माद्विलिखेद्वसेत् ।
 वेपथुर्जायते तस्य त्रस्तश्चान्योऽन्यमीक्षते ॥१८॥
 क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखै. किञ्चिच्छिनत्यपि ।
 आलभेतासकृद्हीन करेण च शिरोरुहान् ॥१९॥
 निर्यियासुरपहारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ।
 वर्तते विपरीतसु विषदाता विचेतनः ॥२०॥
 केचिद्भयात् पार्थिवस्य त्वरिता वा तदान्नया ।

असतामपि सन्तोऽपि चेष्टा कुर्वन्ति मानवाः ॥२१॥
 तस्मात् परीक्षणं कार्यं मृत्यानामादितो नृपैः ॥२२॥
 अन्ने पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने ।
 उल्काटने कषाये च परिषेकेऽनुलेपने ॥२३॥
 स्त्रक्षु वस्त्रेषु शय्यासु कवचाभरणेषु च ।
 पादुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम् ॥२४॥
 विषजुष्टेषु चान्धेषु नस्यधूमाञ्जनादिषु ।
 लक्षणानि प्रवक्ष्यामि चिकित्सामप्यनन्तरम् ॥२५॥
 नृपभक्ताहलि न्यस्त सविष भक्षयन्ति ये ।
 तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकावायसादयः ॥२६॥
 हुतभुक्तेन चान्नेन भृशं चटचटायते ।
 मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः ॥२७॥
 भिन्नार्चिस्तीक्ष्णधूमश्च न चिराच्चोपशाम्यति ।
 चकोरस्याक्षिवैराग्यं जायते क्षिप्रमेव तु ॥२८॥
 दुष्टान्नं विषसमृष्टं म्रियन्ते जीवजीवकाः ।
 कोकिलः स्वरवैकल्यं क्रौञ्चस्तु मदमृच्छति ॥२९॥
 हृथेन्मयूर उद्दिग्धः क्रोशतः शुकसारिके ।
 हंसः क्षेडति चाल्प्यं भृङ्गराजस्तु कूजति ।
 पृषतो विमृजत्यशु विष्टां मुञ्चति मर्कटः ॥३०॥
 सन्निकृष्टास्ततः कुर्याद्रात्रस्तान् मृगपक्षिणः ।
 वैश्वनोऽथ विभूषार्थं रक्षार्थञ्चात्मनः सदा ॥३१॥
 उपक्षिप्तस्य चान्नस्य वाष्पेणोर्द्धं प्रसर्पता ।
 हृत्पीडा भ्रान्तनेत्रत्वं शिरोदुःखञ्च जायते ॥३२॥
 तत्र नस्याञ्जने कुष्ठं रामठं नलदं मधु ।

कुर्याच्छिरीषरजनीचन्दनैश्च प्रलेपनम् ॥३३॥
 हृदि चन्दनलेपस्तु तथासुखमवाप्नुयात् ।
 पाणिप्राप्तं पाण्डिदाहं नखशातं करोति च ॥३४॥
 अत्र प्रलेपः श्यामेन्द्रगोपासोमोत्पलानि च ॥३५॥
 स चेत् प्रमादानीहादा तदन्नमुपसेवते ।
 अशोलावततो जिह्वा भवत्यरसवेदनी ॥३६॥
 तुद्यते दह्यते चापि श्लेष्मा चास्यात् प्रसिच्यते ।
 तत्र वाष्पेरितं कर्म यच्च स्यादान्तकाष्टिकम् ॥३७॥
 मूर्च्छा हृदिमतीमारमाधान दाहवेपथू ।
 इन्द्रियाणाञ्च वैकृत्य कुर्यादामाशय गतम् ॥३८॥
 तवाशु मदनालावुविम्बीकोशातकीफलैः ।
 कूर्दनं दध्युदखिङ्गामथवा तण्डुलाम्बुना ॥३९॥
 दाहं मूर्च्छामतीसारं नृणामिन्द्रियवैकृतम् ।
 आटोपपाण्डुता कार्श्यं कुर्यात् पक्वाशय गतम् ॥४०॥
 विरेचनं ससर्पिष्कं तलोक्तं नीलिनीफलम् ।
 दध्ना दूषीविषारिश्च पेयो वा मधुसयुतः ॥४१॥
 द्रवद्रव्येषु सर्वेषु क्षीरमद्योदकादिषु ।
 भवन्ति विविधा राज्यं फेनबहुदजम्ब च ॥४२॥
 छायाश्चात्र न दृश्यन्ते दृश्यन्ते यदिवा पुनः ।
 भवन्ति यमलाश्छद्रास्तन्वयो वा विकृतास्तथा ॥४३॥
 शाकसूपान्नमासानि क्लिबानि विरसानि च ।
 सद्यः पर्युषितानीव विगन्धानि भवन्ति च ॥४४॥
 गन्धवर्णरसैर्हीनाः सर्वे भक्ष्याः फलानि च ।
 पक्वान्याश्च विशीर्यन्ते पाकमामानि यान्ति च ॥४५॥

विशीर्यते कूर्चकस्तु दन्तकाष्ठगते विषे ।
 जिह्वादन्तौष्ठमासानां श्वयथुश्चोपजायते ॥४६॥
 अथास्य धातकीपुष्पपथ्याजम्बूफलास्थिभिः ।
 सचौद्रैः प्रच्छिते शोफे कर्त्तव्यं प्रतिसारणम् ॥४७॥
 अथवाङ्घ्रौठमूलानि त्वचः सप्तच्छदस्य वा ।
 शिरीषमाषका वापि रुक्षौद्रा प्रतिसारणम् ॥४८॥
 जिह्वानिलैःखकवली दन्तकाष्ठवदादिश्वेत ।
 पिच्छिलो बहुलोऽभ्यङ्गो विवर्णो वा विषान्वितः ॥४९॥
 स्फोटजन्मरुजास्त्रावत्वक्पाकः स्वेदनज्वरः ।
 दरणं चापि मासानामभ्यङ्गे विषसंयुते ॥५०॥
 तत्र शीताम्बुसिक्तस्य कर्त्तव्यमनुलेपनम् ।
 चन्दनं तगरं कुष्ठमुश्णोर वेणुपत्रिका ॥५१॥
 सोमवल्लभाश्वता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचम् ।
 कपित्थरसमृदाभ्यां पानमेतच्च युज्यते ॥५२॥
 उत्सादने परीपेके कषाये चानुलेपने ।
 शय्यावस्त्रतनुत्रेषु ज्ञेयमभ्यङ्गलक्षणैः ॥५३॥
 केशशतं शिरोदुःखं खेभ्यश्च रुधिरागमः ।
 ग्रन्थिजन्मात्तमाङ्गेषु विषजुष्टे तु लेपने ॥५४॥
 प्रलेपो बहुशस्तत्र भाविता कृष्णमृत्तिका ।
 ऋथपित्तघृतश्यामापालिन्दोतण्डुलीयके ॥५५॥
 गोमयचरसो वापि हितो वा मालतीरसः ।
 रसो मूषिकपर्ण्या वा धूमो वागारसश्च ॥५६॥
 शिरोऽभ्यङ्गं शिरस्त्राणं स्नानमुष्णीषमेव च ।
 स्वजम्बु विषसंघृष्टा साधयेदनुलेपवत् ॥५७॥

मुखलेपे मुख श्याव युक्तमभ्यङ्गलक्षणै ।
 पद्मिनीकण्टकप्रस्थैः कण्टकैश्चोपचीयते ॥५८॥
 तत्र क्षौद्रघृत पान प्रलेपश्चन्दन घृतम् ।
 पयस्या मधुक फल्ली बन्धुजीवपुनर्नवा ॥५९॥
 अस्वास्थ्यं कुञ्जरादीना लालास्रावोऽक्षिरक्तता ।
 स्फिक्पायुमेद्रमुष्केषु युक्तेषु स्फोटसम्भवः ॥६०॥
 तत्राभ्यङ्गवदेवेष्टा यावत्वाहनयो क्रिया ।
 शोणितागमन खेभ्यः शिरोरुक्कफसस्त्रवः ॥६१॥
 नस्यधूमगते लिङ्गमिन्द्रियाणान्तु वैकृतम् ।
 तत्र दुग्धैर्गवादीना सर्पिं सातिविषै शृतम् ॥६२॥
 पाने नस्ये च सखेतं हितं समदयन्तिकम् ।
 गन्धहानिर्विवर्णत्व पुष्पाणा स्नानता भवेत् ॥६३॥
 जिघ्रतश्च शिरोदुःख वारिपूर्णं च लोचने ।
 तत्र वाष्पेरित कर्म मुखालेपे च यत् स्मृतम् ॥६४॥
 कर्णतैलगते श्रोत्रवैगुण्यं शोफवेदने ।
 कर्णस्रावश्च तत्राशु कर्तव्यं प्रतिपूरणम् ॥६५॥
 स्वरसो बहुपुत्राया सघृत क्षौद्रसयुतः ।
 सोमवल्करसश्चापि सुशीतो हित इष्यते ॥६६॥
 अश्रूपट्टेहो दाहश्च वेदना दृष्टिविभ्रमः ।
 अञ्जने विषसंघटे भवेदान्ध्यमथापि वा ॥६७॥
 तत्र सद्योघृत पेय तर्पणञ्च समागधम् ।
 अञ्जन मेघशृङ्गस्य निर्यासो वरुणस्य च ॥६८॥
 मुष्ककस्याऽऽकणस्य फेणो गो पक्षसयुतः ।
 कपित्थमेघशृङ्गोश्च पुष्प भस्मातकस्य वा ॥६९॥

एकैक कारयेत् पुष्प बन्धूकाङ्घ्रिठयोरपि ।
 शीफं स्वावस्तथास्त्रापः पादयो स्फोटजन्म च ॥७०॥
 भवन्ति विषजुष्टाभ्या पादुकाभ्यामसशयम् ।
 उपानत्पादपीठानि पादुकावत् प्रसाधयेत् ॥७१॥
 भूषणानि हतार्चींषि न विभान्ति यथा पुरा ।
 स्वानि स्थानानि हन्युश्च दाहपाकावदारणै ॥७२॥
 पादुकाभूषणे युक्तमभ्यङ्गविधिमाचरेत् ।
 विषोपसर्गो वाष्पादिभूषणान्तो य ईरितः ॥७३॥
 समीक्ष्योपद्रवास्तस्य विदधीत चिकित्सितम् ।
 महासुगन्धिमगद य प्रवक्ष्यामि त भिषक् ॥७४॥
 पानालेपननस्येषु विदधीताञ्जनेषु च ।
 विरेचनानि तीक्ष्णानि कुर्यात् प्रच्छर्दनानि च ॥७५॥
 सिराश्च व्यधयेत् क्षिप्रं प्राप्तं विस्त्रावणं यदि ।
 मूषिकाजरुहा वापि हस्ते बद्धा तु भूपते ॥७६॥
 करोति निर्विष सर्वमन्नं विषसमायुतम् ।
 हृदयावरणं नित्यं कुर्याच्च मित्रमध्यगं ॥७७॥
 पिबेद् दृढतमजेयाख्यममृताख्यञ्च बुद्धिमान् ।
 सर्पिर्दधि पयः क्षौद्रं पिबेद्वा शीतलं जलम् ॥७८॥
 मयूरान्नकुलान् गोधां पृषतान् हरिणानपि ।
 सततं भक्षयेच्चापि रसास्तेषां पिबेदपि ॥७९॥
 गोधानकुलमासेषु हरिणस्य च बुद्धिमान् ।
 दद्यात् सुपिष्टा पालिन्दी मधुकं शर्करान्तथा ॥८०॥
 शर्करातिविषे देये मायूरे समहीषधे ।
 पार्षते चापि देया स्युः पिप्पल्यः समहीषधाः ॥८१॥

सक्षौद्रं सष्टतश्चैव शिम्बीयूषो हित सदा ।
 विषघ्नानि च सेवेत भक्ष्यभोज्यानि बुद्धिमान् ॥८२॥
 पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करेक्षुरसाम्बुभिः ।
 कर्दयेद् गुप्तहृदयो भक्षित यदिवा विषम् ॥८३॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः स्थावरविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 स्थावरञ्जङ्गमश्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।
 दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥१॥
 मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारं एव च ।
 निर्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ॥२॥
 तत्र क्लीतकाश्वमारमुञ्जामुगन्धगर्गरककरघाटविद्यु-
 च्छिखाविजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि ॥३॥
 विषपत्रिकालम्बावरदारुककरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च
 पत्रविषाणि ॥४॥
 कुमुदतीवरेणुकाकरम्भमहाकरम्भकर्कोटकरेणुकाखद्योतक-
 चर्मरीभगन्धासर्पघातिनन्दनसारपाकानीति द्वादश फल-
 विषाणि ॥५॥
 वेतकादम्बवज्जिजकरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पुष्पवि-
 षाणि ॥६॥
 अन्तपाचककर्त्तरीयसौरीयककघाटकरम्भनन्दनवराट-
 कानि सप्त त्वक्सारनिर्यासविषाणि ॥७॥
 कुमुदघ्नीक्षुहीजालक्षीर्याणि त्रीणि क्षीरविषाणि ॥८॥
 फेणुश्लेष्मभस्म हरितालञ्च द्वे धातुविषे ॥९॥

कालकूटवत्सनाभसर्षपपालककर्दमकवैराटकमुस्तकशृ-
ङ्गीविषप्रपुण्डरीकमूलकहाल। हलमहाविषकर्कटकानीति त्र-
योदश कन्दविषाणि । इत्येव पञ्चपञ्चाशत् स्थावरविषाणि
भवन्ति ॥१०॥

चत्वारि वत्सनाभानि मुस्तके द्वे प्रकीर्तिते ।

षट् चैव सर्षपाण्याहुः शेषाण्येकैकमेव तु ॥११॥

उद्देष्टन मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।

जृम्भाङ्गोद्देष्टनश्चासा ज्ञेया पत्रविषेण तु ॥१२॥

मुष्कशोफ फलविषैर्दाहोऽग्निदेष एव च ।

भवेत् पुष्पविषैश्छर्दिराश्वान मोह एव च ॥१३॥

त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।

आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसस्त्रवा ॥१४॥

फेणागम चीरविषे विड्भेदो जिह्वाजिह्वता ।

हृत्पीडन धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि ॥१५॥

प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ।

कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥१६॥

स्यर्षाज्ञान कालकूटे वपेथु स्तम्भ एव च ।

ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविण्मूत्रनेत्रता ॥१७॥

सर्षपे वातवैगुण्यमानाहो ग्रन्थिजन्म च ।

ग्रीवादीर्बल्यवाक्सङ्गी पालकेऽनुमताविह ॥१८॥

प्रसेक कर्दमाख्ये तु विड्भेदो नेत्रपीतता ।

वैराटके नाड्यदुःखं शिरोरोगश्च जायते ॥१९॥

गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते मुस्तकेन तु ।

शृङ्गीविषेणाङ्गसाददाहोदरविवृद्धय ॥२०॥

पुण्डरीकेण रक्तत्वमक्षोर्ध्वं द्विस्तथोदरे ।

वैवर्ण्यं मूलकैश्छर्दिर्हिकाशोऽप्रमूढता ॥२१॥

चिरेणोच्छसिति श्यावो नरो हालाहलेन वै ।

महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमौ भृशम् ॥२२॥

कर्कटेनोत्पतत्यूर्ध्वं हसन्दन्तान्दशत्यपि ।

कन्दजान्यग्रवीर्याणि प्रयुक्तानि त्रयोदश ॥२३॥

सर्वाणि कुशलैर्ज्ञेयान्येतानि दशभिर्गुणैः ।

रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशुव्यवायि च ॥२४॥

विकाशि विशदञ्चैव लघुपाकि च तत् स्मृतम् ।

तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमीषणात् पित्तं सशोणितम् ॥२५॥

मानसं मोहयेत् तैक्ष्ण्यं प्रादङ्मन्यन् क्लिनत्यपि ।

शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च ॥२६॥

आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवायात् प्रकृतिं भजेत् ।

क्षपयेच्च विकाशित्वाद्दोषान्धातून्मलानपि ॥२७॥

वैशद्यादतिरिच्येत दुश्चिकित्स्यञ्च लाघवात् ।

दुर्जरञ्चाविपाकित्वात् तस्मात् क्लेशयते विरम् ॥२८॥

स्यावरजङ्गमं यच्च कृत्रिमं चार्पयद्दिषम ।

सद्यो व्यापादयेत् तत् तु ज्ञेयं दशगुणान्वितम् ॥२९॥

यत् स्यावरजङ्गमकर्तृम वा देहादशेष यदनिर्गतं तत् ।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हृतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा

॥३०॥

स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ।

वीर्याल्पभावाच्च निपातयेत् तत् कफाहतं वर्षगणानुबन्धि

॥३१॥

तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरस्यमुख पिपासी ।

मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाग्विषण्णो भवेच्च दूथोदरलिङ्गजुष्टः ॥३२॥

आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ।

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्ग ॥३३॥

स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान्

करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।

कोपञ्च शीतानिलदुर्दिनेषु

यात्याशु पूर्वं शृणु तत्र रूपम् ॥३४॥

निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दम् ।

ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचक मण्डलकोठमोहान् ॥३५॥

धातुक्षय पादकरास्यशोफ दकोदर कृदिमथातिसारम् ।

वैवर्ण्यं मूर्च्छां विषमज्वरान् वा कुर्यात् प्रवृद्धा प्रबला तृष्णा वा

॥३६॥

उन्मादमन्यज्जनयेत् तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् ।

गाह्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तास्तान् विकाराश्च बहुप्रकारान्

॥३७॥

दूषितं देशकालान्नदिवास्त्रपैरभीक्ष्ण्य ।

यस्माद् दूषयते धातून् तस्माद् दूषीविष स्मृतम् ॥३८॥

स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे तु प्रथमे नृणाम् ।

श्यावा जिह्वा भवेत् स्तब्धा मूर्च्छा श्वासश्च जायते ॥३९॥

द्वितीये वेपथु स्वेदो दाह कण्ठरुजस्तथा ।

विषमामाशयप्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥४०॥

तालुशोषं तृतीये तु शूल चामाशये भृशम् ।

दुर्वर्णं हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥४१॥

पक्काशयगते तोदो ह्रिका कासोऽन्त्रकूजनम् ।
 चतुर्थे जायते वेगः शिरसश्चातिगौरवम् ॥४२॥
 कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे ।
 सर्वदोषप्रकोपश्च पक्काधाने च वेदना ॥४३॥
 षष्ठे प्रज्ञाप्रणाशश्च भृश वाप्यतिसार्यते ।
 स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सन्निरोधश्च सप्तमे ॥४४॥
 प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेवितम् ।
 अगदं मधुसर्पिर्भ्यां प्राययंत समायुतम् ॥४५॥
 द्वितीये पूर्ववद्धान्तं प्राययेत् तु विरेचनम् ।
 तृतीयेऽगदपानन्तु हितं नृस्यं तथाञ्जनम् ॥४६॥
 चतुर्थे स्नेहसमिश्रं प्राययेत्तागदं भिषक् ।
 पञ्चमे चौद्रमधुकक्काथं युक्तं प्रदापयेत् ॥४७॥
 षष्ठेऽतीसारवत् सिद्धिरवपीड्य सप्तमे ।
 मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥४८॥
 वेगान्तरे त्वन्यतमे कृते कर्मणि शीतलाम् ।
 यवागू सष्टतचौद्रामिमा दद्याद्विचक्षणः ॥४९॥
 कोषाताक्योऽग्निकं पाठासूर्यवक्त्रासृताभयाः ।
 शिरीषं किण्विहो शैलुर्गिर्याह्वा रजनीद्वयम् ॥५०॥
 पुनर्नवे हरेणुश्च त्रिकटु सारिवे बला ।
 एषा यवागूर्नि काथे कृता हन्ति विषद्वयम् ॥५१॥
 मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारु हरेणवः ।
 मुन्नागैलैलवालूनि नागपुष्पोत्पलं सिता ॥५२॥
 विडङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गुर्ध्यामकं तथा ।
 हरिद्रे द्वे वृहत्थ्यौ च सारिवे च स्थिरा सहा ॥५३॥

कल्मषैरेषा घृतं सिद्धमजेयमिति विश्रुतम् ।
 विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥५४॥
 दूषीविषात्तं सुखिन्नमूर्ध्वश्चाधश्च शोधितम् ।
 पाययेतागदं नित्यमिमं दूषीविषापहम् ॥५५॥
 पिप्पल्यो ध्यामक मासी सावर परिपेलवम् ।
 सुवर्चिका ससूक्ष्मैला तोय कनकगैरिकम् ॥५६॥
 क्षौद्रयुक्तोऽगदो ह्येष दूषीविषमपोहति ।
 एष नान्ना विषारिस्तु न चान्यत्रापि वार्यते ॥५७॥
 ज्वरे दाहे च हिक्कायामानाहे शुक्रसंचयै ।
 शोफेऽतिसारे मूर्च्छाया हृद्रोगे जठरेऽपि वा ॥५८॥
 उन्मादे वेपथौ चैव ये चान्ये स्युर्यद्रवाः ।
 यथास्वं तेषु कुर्वीत विषघ्नैरौषधैः क्रियाम् ॥५९॥
 साध्यमात्मवत सद्यो याप्य संवत्सरोत्थितम् ।
 दूषीविषमसाध्यन्तु क्षीणस्याहितसेविनः ॥६०॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो जङ्गमविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधिष्ठानानि षोडश ।
 अमासेन मया यानि विस्तरस्तेषु वक्ष्यते ॥१॥
 तत्र दृष्टिनि श्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालात्तात्तं व-
 मुखसन्दर्शविशर्द्धितगुदास्थिपित्तशूकश्वानीति ॥२॥
 तत्र दृष्टिनि श्वासविषासु दिव्या सर्पा । भीमास्तु
 दंष्ट्राविषाः । मार्जारश्चवानरमकरमण्डकपाकमत्स्यमोघा

शम्बूकप्रचलाकण्टहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दष्टा-
नखविषा. ॥३॥

चिपिटपिच्चटककषायवासिकसर्पपवासिकतोटकवर्च -
कीटकौण्डिल्यका शक्रनूत्रविषा ॥४॥

मूषिका. शक्रविषा. । लूताश्च लालामूत्रपुरीषमुखस-
न्दग्धनखशुक्रार्तवविषा. ॥५॥

वृश्चिकविश्वभरराजीवमत्स्योच्चिटिङ्गा. समुद्रवृश्चि-
काश्चालविषाः ॥६॥

चित्रशिर सरावकुर्दितशतदारुकारिमेदकशारिकासु-
खा मुखसन्दग्धविशर्दितमूत्रपुरीषविषाः । मक्षिकाकणभज-
लायुका मुखसन्दग्धविषा. ॥७॥

विषहृतास्थि सर्पकण्टकवरटीमत्स्यास्थि चेत्यस्थिविषाणि ।
शकुली मत्स्यरत्नराजीवरकीमत्स्याश्च पित्तविषा. ॥८॥

सूक्ष्मतुण्डोच्चिटिङ्गवरटीशतपदीशूकवलभिकाशृङ्गीभ्र-
मरा. शूकतुण्डविषा. ॥९॥

कीटसर्पदेहा गतासव शवविषा । शेषास्त्वनुक्ता मुख-
सन्दग्धविषेष्वेव गणयितव्या ॥१०॥

भवन्ति चात्र ।

रात्रोऽरिदेशे रिपवस्तृणाम्बुमार्गान्निधूमश्चसनान् विषेण ।
सद्रूषयन्त्येभिरतिप्रदुष्टान् विन्नाय लिङ्गैरभिषोधयेच्च ॥११॥

दुष्ट जलं पिच्छिलमुग्रगन्धि

फेनान्वित राजिभिरावृतञ्च ।

मण्डूकमत्स्य म्रियते विहङ्गा

मत्ताश्च सानूपचरा भ्रमन्ति ॥१२॥

मज्जन्ति ये चात्र नराश्वनागा-
स्ते छर्दिमोहज्वरदाहशोफान् ।
गच्छन्ति तेषामपहृत्य दोषान्
दुष्टं जलं शोधयितुं यतैत ॥१३॥

धवाश्वकर्णासनपारिभद्रा, सपाटला सिद्धकमलकौ च ।
दग्धा सराजद्रुमसोमवल्कास्तद्भस्मा शीतं वितरेत् सरसु ॥१४॥
भस्माञ्जलिञ्चापि घटे निधाय विशोधयेद्दीप्तिमिवमभ्यः ।
क्षितिप्रदेशं विषदूषितन्तु शिलास्थलीं तीर्थमथेरिणं वा ॥१५॥

सृशन्ति गात्रेण तु येन येन
गोवाजिनागोष्ट्रखरा नरा वा ।
तच्छूनता यान्त्वथ दह्यते च
विशीर्यते रोमनखास्तथैव ॥१६॥
तत्राप्यनन्ता सह सर्वगन्धैः,
पिष्टा सुराभिर्विनियोज्य मार्गम् ।
सिञ्चेत् पयोभिस्तु सृदन्वितैस्तं
विडङ्गपाठाकटभीजलैर्वा ॥१७॥
दृणेषु भक्षेषु च दूषितेषु
सीदन्ति मूर्च्छन्ति वमन्ति चान्ये ।
विड्भेदसृच्छन्त्यथवा स्त्रियन्ते
तेषां चिकित्सा प्रणयेद् यथोक्ताम् ॥१८॥
विषापहैर्वाप्यगदैर्विलिप्य
वाद्यानि चित्राण्यपि वादयेत् ।
तारं सुतारं ससुरेन्द्रगोपं,
सर्वैश्च तुल्यं, कुरुविन्दभागः ॥१९॥

पित्तेन युक्तै कपिलान्वयेन
 वायुप्रलेपो विहित प्रशस्तः ।
 वायुस्य शब्देन हि यान्ति नाश
 विषाणि घोराण्यपि यानि सन्ति ॥२०॥
 धूमेऽनिले वा विषसम्प्रयुक्ते
 खगा शमात्ताः प्रपतन्ति भूमौ ।
 कासप्रतिश्यायः शरीरजैश्च
 भवन्ति तीव्रा नयनामयाश्च ॥२१॥
 लाक्षाहरिद्रातिविषाभयाब्द-
 हरेणुकैलादलवल्ककुष्ठम् ।
 प्रियङ्गुकाञ्चाप्यनले निधाय
 धूमानिलौ चापि विशोधयेत् ॥२२॥

प्रजामिमामात्मयोनेर्ब्रह्मण सृजतः किल ।
 अकरोदसुरो विघ्न कैटभो नाम दर्पितः ॥२३॥
 ततः क्रुद्धस्य वै वक्त्राद् ब्रह्मणस्तेजसो निधे ।
 क्रोधो विश्रहवान् भूत्वा निपपानाय दारुणः ॥२४॥
 स त ददाह गजन्तमन्तकाभं महाबलम् ।
 ततोऽसुरं घातयित्वा तत्तेजोऽवर्द्धताङ्गुतम् ॥२५॥
 ततो विषादो देवानामभवत्त निरीक्ष्य वै ।
 विषादजननत्वाच्च विषमित्यभधीयते ॥२६॥
 तत सृष्ट्वा प्रजा शेष तदा त क्रोधमीश्वरः ।
 विन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥२७॥
 यथा व्यक्तरस तोयमन्तरोक्षः स होगतम् ।
 तेषु तेषु प्रदेशेषु रस त त नियच्छति ॥२८॥

एवमेव विषं यद्यद् द्रव्यं व्याप्यावतिष्ठते ।
 स्वभावादेव त तस्य रस समनुवर्त्तते ॥ २८ ॥
 विषे यस्माद् गुणा सर्वे तीक्ष्णा प्रायेण सन्ति हि ।
 विष सर्वमतो ज्ञेय सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ २९ ॥
 ते तु वृत्ति प्रकुपिता जह्नि स्वा विषादिता ।
 नोपयाति विष पाकमत प्राणान् रुणद्धि च ॥ ३० ॥
 श्लेष्मणावृतमार्गत्वादुच्छ्वासोऽस्य निकृध्यते ।
 विसन्न सति जीवेऽपि तस्मात् तिष्ठति मानवः ॥ ३१ ॥
 शुक्रवत् सर्वसर्पाणा विषं सर्वशरीरगम ।
 क्रुद्धानामेति चाङ्गेभ्यः शुक्रं निर्मन्यनादिव ॥ ३२ ॥
 तेषा वडिशवद् दष्टास्तासु सज्जति चागतम् ।
 अनुदुवृत्ता विष तस्मान्न मुञ्चन्ति च भोगिनः ॥ ३३ ॥
 यस्मादत्यर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च पठित विषम् ।
 अतः सर्वविषेषूक्त परिषेकस्तु शीतल ॥ ३४ ॥
 मन्द कीटेषु नाल्युक्त बहुवातकफ विषम् ।
 अत कीटविषे चापि स्वेदो न प्रतिषिध्यते ॥ ३५ ॥
 कीटैर्दष्टानुग्रविषै सर्षवत् समुपाचरेत् ।
 स्वभावादेव तिष्ठेत् तु प्रहारादंसर्गविषम् ॥ ३६ ॥
 व्याप्य सायव टेह दिग्धविद्धाहिदृष्टो ।
 लौल्यादिषान्वित मासं य खाटेन् मृतमात्रयो ॥ ३७ ॥
 यथाविष स रोगेण क्लिश्यते म्रियतेऽपि वा ।
 अतश्चाप्यनयोर्मासमभक्ष्य मृतमात्रयो ॥ ३८ ॥
 मुहूर्त्तान्तदुपादेयं प्रहारादसवर्जितम् ।
 सवात गृहधूमाभ पुरोष योऽति नाशित ॥ ३९ ॥

आध्मातोऽत्यर्थमुष्णास्त्रो विवर्णं सादपीडितः ।

उद्वमत्यथ फेनञ्च विषपीत तमादिशेत् ॥४१॥

न चास्य हृदय वङ्गिर्विषदुष्ट दहत्यपि ।

तद्वि स्थान चेतनाया स्वभावाद्वाप्य तिष्ठति ॥४२॥

अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।

वास्ये सपित्रे परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टा

॥४३॥

दर्वीकराणां विषमाशुवाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ।

अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालप्रमेहेष्वथ गर्भिणीषु ॥४४॥

वृद्धातुरक्षीणबुभुक्षितेषु रूक्षेषु भीरुष्वथ दुर्दिनेषु ।

शस्त्रचते यस्य न रक्तमस्ति राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति

॥४५॥

शीताभिरङ्गिश्च न गोमहर्षौ विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ।

जिह्वा सिता यस्य च केशशातो नासावभङ्गश्च सकण्ठभङ्गः

॥४६॥

क्षणा सरक्तः श्वयथुश्च दशे हन्वो स्थिरत्वञ्च स वर्जनीय ।

वर्त्तिर्धना. यस्य निरेति वक्त्राद्रक्त स्रवेदूर्द्ध्वमधश्च यस्य ॥४७॥

दष्टानिपाता सकलाश्च यस्य तच्चापि वैद्यः परिवर्जयेत् तु

॥४८॥

उन्मत्तमत्यथमुपद्रुत वा हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम् ।

सारिष्टमत्यथमेदिनिञ्च जह्याच्च त कर्म न तत्र कुर्यात् ॥४९॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथात सर्पदष्टविषविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्याम ।

धन्वन्तरि महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारदम् ।

पादयोरुपसंगृह्य सुश्रुतः परिपृच्छति ॥१॥

सर्पसंख्या विभागश्च दष्टलक्षणमेव च ।

ज्ञानञ्च विषवेगानां भगवन् । वक्तुमर्हसि ॥२॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्राब्रवीद्विषजा वर ।

असंख्या वासुकिमुखा विख्यातास्तत्त्वकादयः ॥३॥

महीधराश्च नागेन्द्रा हुताग्निसमतेजसः ।

ये चाप्यजस्र गर्जन्ति वर्षन्ति च तपन्ति च ॥४॥

ससागरा गिरिद्वीपा यैरिय धार्यते मही ।

कुडा निःश्वासदृष्टिभ्यां ये हन्युरखिल जगत् ॥५॥

नमस्तेभ्योऽस्ति नो तेषां कार्यं किञ्चिच्चिकित्स्या ।

ये तु दंष्ट्राविषा भौमा ये दशन्ति च मानुषान् ॥६॥

तेषां सङ्ख्यां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

अशीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा ॥७॥

दूर्वाकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च ।

निर्विषा वैकरञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः ॥८॥

दूर्वाकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः ।

तेषु दूर्वाकरा विंशतिः षट् च पन्नगाः ॥९॥

द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश ।

निर्विषा द्वादश च वैकरञ्जास्तथैव ॥१०॥

वैकरञ्जोद्भवाः सप्तचक्रा मण्डलिराजिला ।

पदाभिर्मृष्टा दुष्टा वा क्रुद्धा यासार्थिनोऽपि वा ॥११॥

ते दशन्ति महाक्रोधास्तद्वि त्रिषिधमुच्यते ।
 सर्पित रदित वापि तृतीयमथ निर्विषम् ॥१२॥
 सर्पाङ्गाभिहत केचिद्विच्छन्ति खलु तद्विद ॥१३॥
 पदानि यत्र दन्तानामेक द्वे वा बद्धानि च ।
 निमग्नान्यत्परक्तानि यान्युद्धृत्य करोति हि ॥१४॥
 चक्षुमालकयुक्तानि वैकल्यकरणानि च ।
 सङ्घिप्तानि सशोफानि विद्यात्तत् सर्पित भिषक् ॥१५॥
 राज्य सलोहिता यत्र नीला पीता सितास्तथा ।
 विज्ञेय रदित त्वक्षु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत् ॥१६॥
 अशोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिन ।
 पद पदानि वा विद्यादविष तस्मिन्कलक ॥१७॥
 सर्पस्युष्टर २, गोर्ह भयेन कुपितोऽनिल ।
 कस्याचित् व कर्त्तुं शोफ सर्पाङ्गाभिहतन्तु तत् ॥१८॥
 व्याधिता इत्युष्टानि ज्ञेयान्यल्पविषाणि तु ।
 तथार्तिवृद्धानामभिदष्टमल्पविष स्मृतम् ॥१९॥
 सुपर्णदेववर्द्धा यन्मिद्धनिषेविते ।
 विषघ्नौषधियुक्ते च दृशे न क्रमते विषम् ॥२०॥
 रथाङ्गलाङ्गलान्स्वस्तिकाङ्कुशधारिण ।
 ज्ञेया दर्वीकरा मर्मा फणिन शीघ्रगामिन ॥२१॥
 मण्डलैर्विविधाश्च वा दृष्यवो मन्दगामिन ।
 ज्ञेया मण्डलेन चर्मा ज्वलनार्कसमप्रभा ॥२२॥
 क्षिप्त्वा विविधदन्तान्स्तिर्यगूङ्घन्तु राजिभिः ।
 चित्रिता इव ये भ्रान्त राजिमन्तस्तु ते स्मृता ॥२३॥
 मुक्तारूपप्रभा ये च कपिला ये च पद्मगा ।

सुगन्धिनः सुवर्णाभास्ते जात्या ब्राह्मणाः स्मृताः ॥२४॥
 क्षत्रिया स्निग्धवर्णास्तु पद्मगा भृशकोपना ।
 सूर्यचन्द्राकृतिच्छत्रलक्ष्म तेषां तथाम्बुजम् ॥२५॥
 कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता वर्णतस्तथा ।
 धूम्राः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पद्मगाः स्मृताः ॥२६॥
 महिषह्रीपिवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः ।
 भिन्नवर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिता ॥२७॥
 कोपयन्त्यनिलं जन्तोः फणिनः सर्व एव तु ।
 पित्तं मण्डलिनश्चापि कफश्चानेकराजय ॥२८॥
 अपत्यमसवर्णाभ्या द्विदोषकरलक्षणम् ।
 ज्ञेयौ दोषैश्च दम्पत्योर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥२९॥
 रजन्या पश्चिमे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि ।
 शिषेषूक्ता मण्डलिनी दिवा दर्वीकरा स्मृताः ॥३०॥
 दर्वीकरास्तु तरुणा वृद्धा मण्डलिनस्तथा ।
 राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते मृत्युहेतवः ॥३१॥
 नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहता कृशाः ।
 वृद्धा मुक्तत्वक्षो भीताः सर्पास्त्वल्पविषा स्मृताः ॥३२॥
 तत्र दर्वीकरा । कृष्णसर्पो महाकृष्ण कृष्णोदर
 श्वेतकपोतो महाकपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो
 लोहिताक्षो गवेधुक परिसर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो
 महापद्मो दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भुक्कुटीमुखो
 विष्किर पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्पः ऋजुसर्पः श्वेतोदरो
 महाशिरा अलगर्दी आशीविष इति ॥३३॥

मण्डलिनस्तु आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डल-

स्त्रिवमण्डलं पृषतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसो वृद्ध-
गोनसं पनसो महापनसो वेणुपत्रक शिशुको मदन
पालिहिरः पिङ्गलस्तन्तुक. पुष्पपाण्डु षड्गोऽग्निको
वभ्रुः कषाय कलुष. पारावतो हस्ताभरणस्त्रिवक एणीपद
इति ॥२४॥

राजिमन्तसु । पुण्डरीको राजिचित्तोऽङ्गलराजिविन्दु-
राजि कर्दमकस्तृणशोषक. सर्षपकं श्वेतहनुर्दर्मपुष्प-
श्चक्रको गोधूमक किक्सिद इति ॥२५॥

निर्विषासु । गलगोली शूकपत्रोऽजगरो दिव्यको
वर्षाहिक पुष्पशकली ज्योतीरथ क्षीरिका पुष्पकोऽहिप-
ताकोऽन्याहिको गौराहिको वृक्षेश्वर इति ॥२६॥

वैकरञ्जासु त्रयाणा दर्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाता ।
तद्यथा । माकुलि पोटगल स्निग्धराजिरिति । तत्र कृष्ण-
सर्पेण गोनस्या वैपरीत्येन वा जातये माकुलि । राजिलेन
गोनस्या वैपरीत्येन वा जात. पोटगल । कृष्णसर्पेण
राजिमत्या वैपरीत्येन वा जात स्निग्धराजिरिति । तेषा-
माद्यस्य पितृवद्विषोत्कर्षो हयोर्मातृवदित्येके ॥२७॥

त्रयाणा वैकरञ्जाना पुनर्दिव्येलकरोध्रपुष्पकराजिचि-
त्रका. पोटगल पुष्पाभिकीर्णो दर्भपुष्पो वेक्षितक. सप्त
तेषामाद्यास्त्रयो राजिलवत् शेषा मण्डलिवत् । एवमेतेषां
सर्पाणामशीतिरिति ॥२८॥

तत्र महानेत्रजिह्वास्थशिरस पुमास सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्थ-
शिरसः स्त्रिय । उभयलक्षणमन्दविषा अक्रोधा नपुंसका
इति ॥२९॥

तत्र सर्वेषा सर्पाणा सामान्यत एव दष्टलक्षणं वक्ष्यामः ।

किं कारणं विषं हि निश्चितनिस्त्रिशाशनिहुतवहदे-
श्यमाशुकारि मुहूर्त्तमप्युपेक्षितमातुरमतिपातयति । न
चावकाशोऽस्ति वाक्समूहमनुसर्तुम् ॥४०॥

प्रत्येकमपि दष्टलक्षणेऽभिहितं सर्वत्र त्रैविध्यं भवति ।
तस्मात् त्रैविध्यमेव वक्ष्याम । एतद्व्यातुरहितमसम्बोह-
करञ्च । अपि चात्रैव सर्वसर्पव्यञ्जनावरोधः ॥४१॥

तत्र दर्वीकरविषेण त्वङ्मयननखदशनमूत्रपुरीषदश-
क्षणत्व रौक्ष्य शिरसो गौरव सन्निवेदनाकटीपृष्ठग्रीवादी-
र्बल्य जृम्भश्च वेपथुः खरावसादो बुध्वुरको जडता शुष्कोद्गार-
कासश्वासी हिका वायोरुद्ध्वगमन शूलोद्वेष्टन दृष्ट्या लाला-
स्राव फेयागमन स्त्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति
॥४२॥

मण्डलिविषेण त्वगादीना पीतत्वं शीताभिलाषः
परिधूपन दाहस्तृष्णा मदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमन-
मूर्द्धंमधश्च मासानामवशातन श्वयथुर्दशकोथ पीतरूपदर्श-
नमाशुकोपस्तास्ताश्च पित्तवेदना भवन्ति ॥४३॥

राजिमदविषेण शुक्लत्व त्वगादीना शीतज्वरो रोमहर्षः
स्तब्धत्वं गात्राणामादशयोफ सान्द्रकफप्रसेकम्फुर्दिरभीक्ष्ण
मक्ष्णोः कण्डू कण्ठे श्वयथुर्बुध्वुरको उच्छ्वासनिरोधस्तम-
प्रवेशस्तास्ताश्च कफवेदना भवन्ति ॥४४॥

पुरुषाभिदष्ट ऊर्ध्वं प्रेक्षतेऽधस्तात् स्त्रिया सिरासोत्ति-
ष्ठन्ति ललाटे । नपुंसकाभिदष्टस्तिर्यक्प्रेक्षी भवति ।
गर्भिण्या पाण्डुमुखोद्भातश्च । स्रुतिकया शूलार्त्तो रुधिरं

मेहल्युपजिह्विका चास्य भवति । आसार्थिनान्न काङ्क्षति ।
 वृद्धेन मन्दावेगाश्च । बालेनाशु मृदवश्च निर्विषेणाविष-
 लिङ्गम् । अन्वाहिकेनाम्बुत्वमित्येके । असनादजगरः शरी-
 रप्राणहरो न विषात् । तत्र सद्यः प्राणहराहिदष्टः पतति
 अस्त्राशनिहत इव भूमौ स्त्रस्ताङ्गः स्वपिति ॥४५॥

तत्र सर्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेद्या भवन्ति ।

तत्र दूर्वाकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति ।
 तत् प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति । तेन कार्ण्यं पिपोलिकापरिसर्प-
 णमिव चाङ्गे भवति । द्वितीये मासं दूषयति । तेनात्यर्थं
 कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति । तृतीये मेदो दूषयति
 तेन दशक्लेदः शिरोगौरव स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणश्च । चतुर्थे
 क्रीष्टमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति । तेन तन्द्रा-
 प्रसेकसन्धिविक्षेपा भवन्ति । पञ्चमेऽस्थीन्यनुप्रविशति
 प्राणमग्निश्च दूषयति । तेन पर्वभेदो हिक्का दाहश्च भवति ।
 षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति ग्रहणीञ्चात्यर्थं दूषयति । तेन
 गात्राणां गौरवसतीसारो हृत्पाडा मूर्च्छा च भवति ।
 सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानञ्चात्यर्थं कोपयति कफश्च
 सुक्ष्मस्त्रोतोभ्यः प्रच्यावयति । तेन श्लेष्मवर्त्तिः प्रादुर्भावः कटो-
 पृष्ठभङ्गश्च सर्वचेष्टाविघातो लालास्त्रेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छा-
 सनिरोधश्च भवति ॥४६॥

तत्र मण्डलिना प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति । तत्
 तत्र प्रदुष्टं शीततामुपैति । तत्र परिदाहः पीतावभाषता
 चाङ्गानां भवति । द्वितीये मासं दूषयति । तेनात्यर्थं पीत-
 तापरिदाहौ दग्ने श्वयथुश्च भवति । तृतीये मेदो दूषयति ।

तेन पूर्ववच्चक्षुर्ग्रहणं दृष्ट्वा दशे क्लेदं स्वेदश्च । चतुर्थे
कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वरमापादयति । पञ्चमे परिदाहं सर्व-
गात्रेषु करोति । षष्ठसप्तमयो पूर्ववत् ॥४७॥

राजिमता प्रथमे वेगे विष शोणितं दूषयति । तत्
प्रदुष्टं पाण्डुतामुपैति । तेन रोमहर्षं शुक्लावभासश्च पुरुषो
भवति । द्वितीये मासं दूषयति । तेन पाण्डुतात्यर्थं जाड्यं
शिरः शोफश्च भवति । तृतीये मेदो दूषयति । तेन चक्षुर्ग्र-
हणं दन्तक्लेदं, स्वेदो घ्राणाक्षिस्त्रावश्च भवति । चतुर्थे
कोष्ठमनुप्रविश्य मन्यास्तम्भं शिरोगौरवं चापादयति ।
पञ्चमे वाक्स्फुटं शीतज्वरञ्च करोति । षष्ठसप्तमयो पूर्व-
वदिति ॥४८॥

भवन्ति चात्र ।

धात्वन्तरेषु यः सप्त कला सम्परिकीर्त्तिताः ।

तास्त्रिंशेककामतिशयस्य वेगः प्रकुर्वते विषम् ॥४९॥

येनान्तरेण हि कला कालकल्पं भिनन्ति हि ।

समीरणेनोद्धमानं तत्तु वेगान्तरं स्मृतम् ॥५०॥

शूनाङ्गं प्रथमे वेगे पशुर्धायति दुःखितम् ।

लालास्रावो द्वितीये तु कृष्णाङ्गः पोष्यते हृदि ॥५१॥

तृतीये च शिरोदुःखं कण्ठश्रोत्रञ्च भव्यते ।

चतुर्थे वेपते मूढः खादन् दन्तान् जङ्घात्यसून् ॥५२॥

केचिद्देहत्रयं प्राहुरन्तश्चैतेषु तद्विद ॥५३॥

ध्यायति प्रथमे वेगे पक्षी मुह्यत्यतः परमम् ।

द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये मृत्युमुच्छति ॥५४॥

केचिदेक विहङ्गेषु विषवेगमुशन्ति हि ।
मार्जारनकुलादीना विष नातिप्रवर्तते ॥५५॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः सर्पदृष्टचिकित्सितकल्पं व्याख्यास्यामः ।
सर्वैरेवादित सर्पे. शाखादृष्टस्य देहिनः ।
दशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले ॥१॥
श्लोतचर्मन्तवल्काना मृदुनान्यतमेन च ।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥२॥
दहेद् दशमथोतकृत्य यत्र बन्धो न जायते ।
आचूषणच्छेददाहा सर्वत्रैव तु पूजिता ॥३॥
प्रतिपूर्य मुखं वस्त्रैर्हितमाचूषण भवेत् ।
स दृष्टव्योऽथवा सर्पो लोष्टो वापि हि तत्क्षणम् ॥४॥
अथ मण्डलिना दष्टं न कथञ्चन दाहयेत् ।
स पित्तविषबाहुल्याद् दशो दाह्यदिसर्पति ॥५॥
अरिष्टामपि मन्त्रैश्च बध्नीयान्त्रकोविद् ।
सा तु रज्ज्वादिभिर्वद्धा विषप्रतिकरी मता ॥६॥
देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्रा सत्यतपोमया ।
भवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरम् ॥७॥
विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः ।
यथा निवार्यते क्षिप्रं प्रयुक्तैर्न तथोषधैः ॥८॥
मन्त्राणां ग्रहणं कार्यं स्त्रीमासमधुवर्जिना ।
जिताहारेण शुचिना कुशास्तरणशायिना ॥९॥
गन्धमाख्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवताः ।

पूजयेन्मन्त्रसिद्धयर्थं जपहोमैश्च यत्नत ॥१०॥
 मन्त्रास्तु विधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णतः ।
 यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद्योज्योऽगदक्रम ॥११॥
 समन्ततः सिरादशादिध्येत्तु कुशलो भिषक् ।
 शाखाग्रे वा ललाटे वा वेध्यास्ता विसृते विषे ॥१२॥
 रक्ते निःक्रियमाणे तु कृत्स्नं निःक्रियते विषम् ।
 तस्माद्विस्त्रावयेद्रक्तं सा ह्यस्य परमा क्रिया ॥१३॥
 समन्तादगदैर्दशं प्रच्छयित्वा प्रलेपयेत् ।
 चन्दनोशीरयुक्तेन वारिणा परिषेचयेत् ॥१४॥
 पाययेतागदास्तास्तान् क्षीरक्षौद्रघृतादिभिः ।
 तदलाभे हिता वा स्यात् कृष्णा वल्मीकमृत्तिका ॥१५॥
 कोरेविदारशिरीषार्ककटभीर्वापि भक्षयेत् ।
 न पिबेत् तैलकौलत्यमद्यसौवीरकाणि च ॥१६॥
 द्रवमन्यत् तु यत्किञ्चित् पीत्वा पीत्वा तदुदमेत् ।
 प्रायो हि वमनेनैव सुखं निःक्रियते विषम् ॥१७॥
 ऋणिना विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत् ।
 द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पाययेतागदं भिषक् ॥१८॥
 नस्य कर्माञ्जने युज्ज्यात् तृतीये विषनाशने ।
 वान्तं चतुर्थे पूर्वोक्ता यवागूमथ दापयेत् ॥१९॥
 शीतोपचारं कृत्वादौ भिषक् पञ्चमषष्ठयोः ।
 दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागूञ्चापि कीर्त्तिताम् ॥२०॥
 सप्तमे त्वक्पीडेन सिरास्तोक्षेण शोधयेत् ।
 तीक्ष्णमेवाञ्जनं दद्यात् तीक्ष्णशस्त्रेण मूर्ध्नि च ॥२१॥
 कुर्यात् काकपदं चर्मं साष्टग्वा पिशितं क्षपेत् ।

पूर्वे मण्डलिनीविगे दर्वीकरवदाचरेत् ॥२२॥
 अगद मधुसर्पिभ्यां द्वितीये पाययेत च ।
 वामयित्वा यवागूञ्च पूर्वोक्तामथ दापयेत् ॥२३॥
 तृतीये शोधित तीक्ष्णैर्यवागू पाययेद्विताम ।
 चतुर्थे पञ्चमे वापि दर्वीकरवदाचरेत् ॥२४॥
 काकोल्यादिर्हित षष्ठे पयश्च मधुरो गण ।
 हितोऽवपीडे त्वगदः सप्तमे विषनाशनम् ॥२५॥
 अथ राजिमता वेगे प्रथमे शोणित हरेत् ।
 अगदं मधुसर्पिभ्यां सयुक्तं पाययेत च ॥२६॥
 वान्त द्वितीये त्वगद पाययेद्विषनाशनम् ।
 तृतीयादिषु त्रिष्वेव विधिर्दर्वीकरो हित ॥२७॥
 षष्ठेऽञ्जन तीक्ष्णतममवपीडश्च सप्तमे ।
 गर्भिणीबालवृद्धानां सिराव्यधविवर्जितम् ॥२८॥
 विषार्त्तानां यथोद्दिष्ट विधानं शस्यते मृदु ।
 रक्तावसेकाञ्जनानि नरतुल्यान्यजाविके ॥२९॥
 गवश्चयोश्च द्विगुण त्रिगुण महिषोद्भयोः ।
 चतुर्गुणन्तु नागानां केवल सर्वघक्षिणाम् ॥३०॥
 परिषेकान् प्रदेहाश्च सुशीतानवचारयेत् ।
 माषक त्वञ्जनस्येष्टं द्विगुण नस्यतो हितम् ।
 पाने चतुर्गुणं पथ्यं वमनेऽष्टगुणं पुनः ॥३१॥
 देशप्रकृतिसाक्षप्रर्तुविषवेगबलाबलम् ।
 प्रधान्यं निपुणो बुद्ध्या ततः कर्म समाचरेत् ॥३२॥
 वेमानुपूर्वमित्येतत् कर्मोक्तं विषनाशनम् ।
 कर्मावस्थाविशेषेण विषयोरुभयो मृच्छ ॥३३॥

विवर्ये कठिने शूने सरुजेऽङ्गे विषादिर्दिते ।
 तुण्यं विस्त्रावणं कार्यमुक्तेन विधिना तत ॥३४॥
 क्षुधात्तमनिलप्रायं तद्विषात्तं समाहितं ।
 पाययेद्दधि तक्रं वा सर्पिं क्षौद्रं तथा रसम् ॥३५॥
 ढङ्दाहधर्मसमोहे पैत्तं पैत्ते विषातुरम् ।
 शीते सवाहनस्नानप्रदेहे समुपाचरेत् ॥३६॥
 शीते शीतप्रसेकात्तं श्लैषिकं कफकृद्विषम् ।
 वामयेदमनैस्तीक्ष्णैस्तथा मूर्च्छामदान्वितम् ॥३७॥
 कोष्ठदाहरुजाभानमूत्रसङ्गरुगन्वितम् ।
 विरेचयेच्छकृद्वायुसङ्गपित्तातुरं नरम् ॥३८॥
 शूनाक्षिकूटं निद्रात्तं विवर्याविललोचनम् ।
 विवर्यञ्चापि पश्यन्तमञ्जनैः समुपाचरेत् ॥३९॥
 शिरोरुग्गीरवालस्य हनुस्तम्भगलग्रहे ।
 शिरो विरेचयेत् क्षिप्रं मन्यास्तम्भे च दारुणे ॥४०॥
 नष्टसञ्चं विहृत्ताक्षं भग्नग्रीवं विरेचनैः ।
 चूर्णैः प्रधमनेस्तक्ष्णं विषात्तं समुपाचरेत् ॥४१॥
 ताडयेच्च सिरा क्षिप्रं तस्य शाखाललाटजा ॥४२॥
 तास्रप्रसिच्यमानासु मूर्ध्नि शस्त्रेण शस्त्रवित् ।
 कुर्यात् काकपटा ॥४३॥ त्रयमेव स्रवन्ति ता ॥४३॥
 सरक्तं चर्म मांसं वा निक्षिप्य चास्य मूर्ध्नि च ।
 चर्महृत्तकषायं वा चूर्णं वा दृश्यतो भिषक् ॥४४॥
 वादयेच्चागदैर्लिप्तं दुग्धं तस्य पाश्वयोः ।
 लब्धसञ्चं पुनश्चैवमृदुं च तस्य शोधयेत् ॥४५॥
 निःशेषं निःशेषं च तस्य शोधयेत् ॥

अल्पमप्यवशिष्टं हि भूया वेगाय कल्पते ॥४३॥
 कुट्याद् वा साद्वैवर्ण्यं ज्वरकासशिरोरुज ।
 शोफशोत्रप्रतिश्यायनिमिरारुविपोनसान् ॥४७॥
 तेषु चापि यथादोष प्रतिकर्म प्रयोजयेत् ।
 विषाक्तोपद्रवाद्यापि यथाश्वं समुपाचरेत् ॥४८॥
 अथारिष्टा विमुच्याशु प्रच्छयित्वाद्धित तथा ।
 दिद्यात् तत्र विष स्कन्नं भूयो वेगाय कल्पते ।
 एव क्रियाक्रमैर्मन्त्रै रौषधीभिश्च यत्नतः ॥४९॥
 विषे हृतगुणे देहाद् यदा दोष प्रकुप्यति ।
 तदा पवनमुद्वृत्त स्नेहाद्यै समुपाचरेत् ॥५०॥
 तैलमल्पकुलत्यास्त्वजैर्मार्कतनाशनै ।
 पित्तज्वरहरै पित्तं कषायै स्नेहवस्तिभि ॥५१॥
 कफमारग्वधायै न सक्षौद्रेण गणेन तु ।
 श्लेष्मणैरगदैश्चापि तिक्तै रुक्षैश्च भोजनै ॥५२॥
 वृक्षप्रपातविषमपतित मृतमश्वसि ।
 उद्वृत्तञ्च मृत सद्यश्चिकित्सेन्नष्टसञ्जवत् ॥५३॥

गाढ बद्धेऽरिष्टया प्रच्छितेऽपि
 तीक्ष्णैर्लेपैस्तद्विधैर्वा विशेषैः ।
 शूने गात्रे क्लिन्नमत्यर्थपूर्ति
 ज्ञेय मास तद्विषात् पूतिकष्टम् ॥५४॥
 सद्योविद्ध निस्त्रवेत् कृष्णरक्त
 पाक यायाद् दह्यते चाप्यभीक्ष्णम् ।
 कृष्णीभूत क्लिन्नमत्यर्थपूर्ति
 शोणं मास यात्यजस्रं क्षताञ्च ॥५५॥

तस्या मूर्च्छा भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च
 यस्य स्युस्त दिग्धविद्ध व्यवस्येत् ।
 पूर्वोद्दिष्ट लक्षण सर्वमेत-
 जुष्ट यस्याल विशेषेण व्रणा स्युः ॥५६॥
 लतादृष्टा दिग्धविद्धा विषैर्वा
 जुष्टा ये स्युर्व्यै व्रणा पूतिमासा ।
 तेषा युक्त्या पूतिमासान्यपोह्य
 वार्थोक्तोभि शोणित चापहृत्य ॥५७॥
 हृत्वा दोषान् क्षिप्रमूर्द्धन्त्वधश्च
 सम्यक् सिञ्चेत् क्षीरिणा त्वक्प्रसाधै ।
 अन्तर्वस्त्र दापयेच्च प्रदेहान्
 शीतेद्रव्यै राज्ययुक्तै विषघ्नैः ॥५८॥
 भिन्नेऽस्या वै दुष्टजातन कार्यम् ।
 पूर्वोऽर्ग पैत्तिके यो विषे च ।
 त्रिहृदिगल्ये मधुक हरिद्रे
 रक्ता नरेन्द्री लवणश्च वर्गः ॥५९॥
 कटुत्रिक चैव विचूर्णितानि
 शृङ्गे निदध्यान्मधुसयुतानि ।
 एषोऽगदो हन्ति विष प्रयुक्तः
 पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ॥६०॥
 अवार्थवीर्यो विषवेगहन्ता
 महागदो नाम महाप्रभावः ।
 विडङ्गपाठातिफलाजमीदा-
 दिङ्गूनि वक्र त्रिकटनि चैव ॥६१॥

सर्वश्च वर्गो लवणश्च सूक्ष्मः
 सचित्रक क्षौद्रयुतो निधेयः ।
 शृङ्गे गवा शृङ्गमयेन चैव
 प्रच्छादितः पक्षमुपेक्षितश्च ॥६२॥
 एषोऽगद स्थावरजङ्गमाना
 जेता विषाणामजितो हि नास्मा ।
 प्रपौण्डरीकं सुरदारमुस्ता
 कालानुसार्या कटुरोहिणी च ॥६३॥

स्थौणेयक ध्यामकपद्मकानि पुन्नागतालीशसुवर्चिका च ।
 कुटन्नटैलासितसिन्धुवारा, शैलेयकुष्ठे तगर प्रियङ्गु ॥६४॥
 रोध्र जल काञ्चनगरिकञ्च समागधञ्चन्दनसैन्धवञ्च ।
 सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा शृङ्गे निदध्यान्मधुसमु-
 तानि ॥६५॥

एषोऽगदस्तार्क्ष्य इति प्रदिष्टो विष निहन्यादपि तत्तकस्य ।
 मासीहरेणुत्रिफलामुग्ङ्गीरक्तालतायष्टिकपद्मकानि ॥६६॥
 विडङ्गतालीशसुगन्धिकैलात्वक्कुष्ठपत्राणि सचन्दनानि ।
 भार्गी पटोल किण्विहो सपाठा नृगादनो कर्कटिका पुरश्च
 ॥६७॥

पालिन्द्यशोको क्रमुक सुरस्या प्रसूनमारुक्करजञ्च पुष्पम् ।
 चूर्णान्यथैषा निहितानि शृङ्गे न्यसेच्च पित्तानि समाक्षि-
 कानि ॥६८॥

वराहशोधाशिखिशङ्खकीनां मार्जारज पार्षतनाकुले च ।
 यस्यागदोऽयं सुकृतो गृहे स्यान्नाम्नर्षभो नाम नरर्षभस्य
 ॥६९॥

न तत्र सर्पा कुत एव कीटा-
 त्यजन्ति वीर्याणि विषाणि चैव ।
 एतेन भैर्यं पटहाश्च दिग्धा
 नानद्यमाना विषमाशु हन्यु ॥७०॥
 दिग्धा पताकाश्च निरीक्ष्य सद्यो
 विषाभिभूता ह्यविषा भवन्ति ।
 लाक्षाहरणैर्नलद प्रियङ्गु
 शिग्रुहय यष्टिकपृथ्विकाश्च ॥७१॥
 चूर्णीकृतोऽयं रजनीविमिश्रो
 वर्गो निधेयो मधुसर्पिषाक्त ।
 शृङ्गे गवा पूर्ववटापिधान-
 स्ततः प्रयोज्योऽञ्जननस्यपानै ॥७२॥
 मञ्जीवनो नाम गतासुकल्प-
 मेघोऽगदो जीवयतीह मर्त्यम् ।
 श्लेष्मातकी कट्फलमातुलुङ्ग-
 श्वेता गिरिह्वा किण्विही सिता च ॥७३॥
 सतण्डुलीयोऽगद एष मुख्यो
 विषेषु दर्वाकरराजिलानाम् ।
 द्राक्षासुमन्वानगवृत्तिका च
 पिष्टा समङ्गा समभागयुक्ता ॥७४॥
 देयो द्विभाग सुरसाच्छदस्य
 कपित्थवित्वादपि दाडिमाच्च ।
 तथार्द्धभागोऽसितसिन्धुवारा-
 दङ्गीठमूलादपि गैरिकाच्च ॥७५॥

एषोऽगद चौद्रयुतो निहन्ति
 विशेषतो मण्डलिना विषाणि ॥७६॥
 वंशत्वगार्द्रामलक कपित्थं
 कटुत्रिक हैमवती सकुष्ठा ।
 करञ्जबीज तगर शिरीष-
 पुष्पञ्च गोपित्तयुत निहन्ति ॥७७॥
 विषाणि लूतोन्दुरूपन्नगाना
 कैटञ्च लेपाञ्जननस्ययोगै ।
 पुरीषमूत्रानिलगर्भसङ्गान्
 निहन्ति वत्थ्यञ्जननाभिलेपै ॥७८॥
 काचार्मकीयान् पटलाञ्च घोरान्
 पुष्पञ्च हन्त्यञ्जननस्ययोगै ॥७९॥
 समूलपुष्पाङ्गुरवल्कवोजान्
 काथ शिरीषात् त्रिकटुप्रगाढ ।
 सलावण चौद्रयुतोऽथ पीतो
 विशेषत कीटविष निहन्ति ॥८०॥

कुष्ठ त्रिकटुक दार्वीमधूकलवणद्वयम् ।
 मालतीनागपुष्पञ्च सर्वाणि मधुराणि च ॥८१॥
 कपित्थरसपिष्टोऽय शकराचौद्रसयुतः ।
 विषं हन्त्यगदः सर्वं मूषिकाणा विशेषतः ॥८२॥
 सोमराजीफल पुष्प कटभी सिन्धुवारकः ।
 चोरको वरुण कुष्ठ सर्पगन्धा ससप्तला ॥८३॥
 पुनर्नवा शिरीषस्य पुष्पमारग्वधार्कजम् ।
 श्यामास्वष्ठा विडङ्गानि तथाम्नाश्मन्तकानि च ॥८४॥

भृमो कुरवकश्चैव गण एकसर' स्मृत' ।

एकशो द्विस्त्रिंशो वापि प्रयोक्तव्यो विषापह ॥८५॥

षष्ठोऽध्याय ।

अथातो मूषिककल्प व्याख्यास्याम ।

पूर्वमुक्ता शुक्रविषा मूषिका ये समासत ।

नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान् ॥१॥

लालन पुत्रक कृष्णो हसिरश्चिकिरस्तथा ।

कुक्षून्दरोऽलसश्चैव कषायदशनोऽपि च ॥२॥

कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपल कपिलस्तथा ।

कोकिलोऽरुणसङ्गश्च महाकृष्णस्तथोन्दुर' ॥३॥

श्वेतेन महता सार्धं कपिलेनाखुना तथा ।

मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृता ॥४॥

शुक्र पतति यत्रैषा शुक्रवृष्टै स्पृशन्ति वा ।

नखदन्तादिभिस्तस्मिन् गात्रे रक्त प्रदुष्यति ॥५॥

जायन्ते ग्रन्थय शोफा' कर्णिका मण्डलानि च ।

पीडकोपचयश्चोग्रा विसर्पा किटिभानि च ॥६॥

पर्वभेदो रुजस्तीव्रा ज्वरो मूर्च्छा च दारुणा ।

दौर्बल्यमरुचि श्वासो वमयुर्लोमहर्षणम् ॥७॥

दष्टरूप समासोक्तमेतच्च व्यासत शृणु ।

लालास्रावो लालनेन हिक्का क्वादिश्च जायते ॥८॥

तण्डुलीयककल्कन्तु लिह्यात्तत्र समाचिकम् ।

पुत्रकेणाङ्गसादश्च पाण्डु वर्णश्च जायते ॥९॥

चीयते ग्रन्थिभिश्चाङ्गमाखुशावकसन्निभः ।

शिरिषेद्बुदकल्लन्तु लिङ्घात् तत्र समाचिकम् ॥१०॥

कण्ठेनासृक् छर्दयति दुर्दिनेषु विशेषत ।

शिरिषफलकुष्ठन्तु पिबेत् किशुकभक्षणा ॥११॥

हसिरेणानविद्वेषो जृम्भा लोमाच्चहर्षणम् ।

पिबेदारग्वधादिन्तु सुवान्तस्तत्र मानव ॥१२॥

चिकिरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्का वमी तथा ।

जालिनीमदनाद्धोठकषायैर्वामयेत् तु तम् ॥१३॥

छच्छुन्द्वेन तट् छर्दिर्ज्वरो दौर्बल्यमेव च ।

ग्रीवास्तम्भः पृष्ठशोफो गन्धाज्ञानं विसृचिका ॥१४॥

चक्षुः हरीतको शुण्ठी विडङ्गः पिप्पली मधु ।

श्वेतकवीजं चारुञ्च वृहत्याश्वात् दापयेत् ॥१५॥

ग्रीवास्तम्भोऽलसेनोर्ध्वं वायुर्दंशे रुजा ज्वरः ।

महागदः ससर्पिष्कः लिङ्घात् तत्र समाचिकम् ॥१६॥

निद्रा कषायदन्तेन हृच्छोषः काश्यमेव च ।

क्षौद्रोपेता शिरिषस्य लिङ्घात् सारफलत्वचः ॥१७॥

कुलिङ्गेन रुजः शोफो राज्यश्च दशमण्डले ।

सखे ससिन्धुवारे च लिङ्घात् तत्र समाचिकम् ॥१८॥

अजितेन वमी मूर्च्छा हृदग्रहः कण्ठनेत्रता ।

तत्र स्रुहीक्षोरपिष्टा पालिन्दी मधुना लिहेत् ॥१९॥

चपलेन भवेच्छर्दिर्मूर्च्छा च सह तृणया ।

समद्रकाष्ठा सजटा क्षौद्रेण त्रिफला लिहेत् ॥२०॥

कपिलेन व्रणे कोथो ज्वरो ग्रन्थ्याङ्गमस्तथा ।

लिङ्घान्मधुयुताश्चेता श्वेता चापि पुनर्नवाम् ॥२१॥

ग्रन्थयः कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दाहणः ।

वर्षाभूनीलिनीकाथसिद्धं तत्र घृतं पिबेत् ॥२२॥
 अरुणेनानिल. क्रुद्धो वातजान् कुरुते गदान् ।
 महाकृष्णेन पित्तञ्च श्वेतेन कफ एव च ॥२३॥
 महता कपिलेनासृक् कपोतेन चतुष्टयम् ।
 भवन्ति चैषा दशेषु ग्रन्थिमण्डलकर्षिका. ॥२४॥
 पिडकोपचयासोग्रा शोफश्च भृशदारुणः ।
 दधिक्षीरघृतप्रस्थास्त्रय प्रत्येकशो मता ॥२५॥
 करञ्जारग्वधव्योषवृहत्यश्रुमतीस्थिरा ।
 नि काथ्य चैषा काथस्य चतुर्थांश पुनर्भवेत् ॥२६॥
 त्रिवृत्तिलासृतावक्रसर्वगन्धा समृत्तिका ।
 कपित्थदाडिमत्वक् च सुपिष्टानि तु दापयेत् ॥२७॥
 तत् सवमेकत कृत्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 यच्चानामरुणादीना विषमेतद् व्यपोहति ॥२८॥
 काकादनीकाकमाचीस्वरसेष्वथवा कृतम् ।
 सिराश्च स्नावयेत् प्राज्ञ कुर्यात् सग्रोधनानि च ॥२९॥
 सर्वेषाञ्च विधि कार्थी मूषिकाणा विषेष्वयम् ।
 दग्धा विस्त्रावयेद् दश प्रच्छित्तञ्च प्रलेपयेत् ॥३०॥
 शिरीषरजनीकुष्ठकुङ्कुमैरमृतायुतैः ।
 कूर्दन जालिनीकाथैः शुकाख्याङ्गोठयोरपि ॥३१॥
 शुकाख्याकोषवत्योश्च मूल मदन एव च ।
 देवदालीफलञ्चैव दध्ना पीत्वा विष वमेत् ॥३२॥
 फलं वचा देवदाली कुष्ठं गोमूत्रपेषितम् ।
 पूर्वकल्पेन योज्या स्युः सर्वोन्दुरविषच्छिदि ॥३३॥
 विरेचने त्रिवृहन्ती त्रिफला वल्क इष्यते ।

शिरोविरेचने सार शिरीषफलमेव च ॥३४॥
 कटुत्रिकाद्यश्च हितो गोमूयस्वरसोऽञ्जने ।
 कपित्थगोमयरसः सञ्चौद्रो लेह इष्यते ॥३५॥
 रसाञ्जनहरिद्रेन्द्रियवकटीषु वा कृतम् ।
 कल्कं सातिविष प्रातर्लिङ्ग्याच्च क्षौद्रसयुतम् ॥३६॥
 तण्डुलीयकमूलेषु सर्पिः सिद्धं पिवेन्नरः ।
 आस्फोटमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्थमेव वा ॥३७॥
 मूषिकाणां विषं प्रायः कुप्यत्यन्त्रेषु निहृतम् ।
 तत्राप्येषु विविधं कार्यं यच्च दूषोविषापह ॥३८॥
 स्थिराणां रुजता वापि व्रणानां कर्णिका भिषक् ।
 पाटयित्वा यथादोषं व्रणवच्चापि शोधयेत् ॥३९॥
 शृगालश्चतरक्ष्णश्च व्याघ्रादीनां यदानिलः ।
 श्लेष्मप्रदुष्टो मुष्णाति सञ्ज्ञा सञ्ज्ञावह्नाश्रितः ॥४०॥
 तदा प्रस्रस्तलाङ्गूलहनुस्त्रन्धोऽतिलालवान् ।
 अत्यर्थवर्धितोऽन्धश्च सोऽन्यान्यमभिधावति ॥४१॥
 तेनोन्मत्तेन दष्टस्य दद्विणा सविषेयः तु ।
 सुप्तता जायते दशे कृष्णश्चातिस्त्रवत्यसृक् ॥४२॥
 दिग्धविहस्य लिङ्गेन प्रायशश्चोपलक्षितः ।
 येन चापि भवेद्दष्टस्तस्य चेष्टा रुतं नरः ॥४३॥
 बहुशः प्रतिकुर्वाणः क्रियाहीनो विनश्यति ॥४४॥
 दद्विणा येन दष्टश्च तद्रूपं यदि पश्यति ।
 अप्सु वा यदि वादर्शे रिष्टं तस्य विनिर्दिशेत् ॥४५॥
 तस्यत्यकस्माद् योऽभोक्ष्यं तुल्यं दृष्ट्वापि वा जलम् ।
 जलत्रासन्तु विद्यात्तं रिष्टं तमपि कीर्तितम् ॥४६॥

अदृष्टो वा जलवासी न कश्चन सिध्यति ।
 प्रसृतोऽथोत्थितो वापि स्वस्थस्वस्तो न सिध्यति ॥४७॥
 विस्त्राव्य दंशं तैर्दंष्ट्रे सर्पिषा परिदाहितम्
 प्रदिद्याद्गदै सर्पिः पुराणं वापि पाययेत् ॥४८॥
 अर्के वीरयुतञ्चास्य दद्याच्छीर्षविरेचनम् ।
 श्वेता पुनर्नवाञ्चास्य दद्याद्भुत्तूरकायुताम् ॥४९॥
 बलल तिलतैलञ्च रूपिकाया पयो गुडः ।
 निहन्ति विषमालर्कं मेघवृन्दमिवानिल ॥५०॥
 मूलस्य शरपुङ्खायाः कर्षं भुत्तूरकार्षिकम् ।
 तण्डुलोदकमादाय पेययेत्तण्डुलैः सह ॥५१॥
 उन्मत्तकस्य पत्रैस्तु सवेष्ट्यापूपकं पचेत् ।
 खाटेदौषधकाले तदलर्कविषदूषितम् ॥५२॥
 करोत्यन्यान् विकारांस्तु तस्मिन् जीर्यति चोषधे ।
 विकाराः शिशिरे याप्या गृहे वारिविवर्जिते ॥५३॥
 ततः शान्तविकारस्तु स्नात्वा चैवापरेऽहनि ।
 शालिषष्टिकयोर्भक्ष्यं क्षीरेणोष्णेन भोजयेत् ॥५४॥
 दिनत्रये पञ्चमे वा विधिरेषोऽर्हमात्रया ।
 कर्त्तव्यो भिषजावश्यमलर्कविषनाशनः ॥५५॥
 कुप्येत् स्वयं विषं यस्य न स जीवति मानवः ।
 तस्मात् प्रकोपयेदाशु स्वयं यावन्न कुप्यति ॥५६॥
 बीजरद्वौषधीगर्भैः कुम्भैः शीताम्बुपुरितैः ।
 स्नापयेत्तं नदीतीरे समन्त्रैर्वा चतुष्पथे ॥५७॥
 बलिं निवेद्य तत्रापि पिष्ट्वाकपललं दधि ।
 माल्यानि च विचित्राणि मांसं पक्वमकं तथा ॥५८॥

अलकाधिपते यच्च सारमेयगणाधिप । ।

अलर्कजुष्टमेतन्मे निर्विष कुरु माचिरात् ॥५८॥

दद्यात् सशोधन तीक्ष्णमेव स्नातस्य देहिनः ।

अशुद्धस्य सुरुद्धेऽपि ब्रणे कुप्यति तद्विषम् ॥६०॥

श्वादयोऽभिहिता व्याला वातपित्तप्रकोपणाः ।

अतः करोति दष्टसु तेषां चेष्टा रतः नरः ॥६१॥

बहुशः प्रतिकुर्वाणो न चिरान्म्रियते च सः ॥६२॥

नखदन्तक्षतं व्यालेर्यत् कृतं तद्विमर्दयेत् ।

सिञ्चेत्तैलेन कोष्णेन ते हि वातप्रकोपजाः ॥६३॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो दुन्तुभिस्त्वनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

धवाश्चकण्ठतिनिशपलाशपिचुमर्दपाटलि-पारिभद्रका-
स्त्रोडुम्बर-करहाटकार्जुनककुभसर्जकपीतनश्लेष्मातकाहोठा-
मलकप्रयहकुटजशमीकपित्थाश्मन्तकार्कचिरविल्वमहावृक्षा-
रुष्करारलुमधुकमधुशिशु-शाकगोजीमूर्वातिल्वकेक्षुरकगोप-
धण्डारिभेदानां भस्मान्याहृत्य गवां मूत्रेण चारकलेन
परिस्त्राव्य विपचेद्दद्याच्चात्र पिप्पलीमूलतण्डुलीयकवराङ्ग-
चोचकमञ्जिष्ठाकराञ्जिका-हस्तिपिप्पलीमरिचोत्पलसारिवा-
विडङ्ग-गृहधूमानन्तासोम सरलावाह्लीक-गुहाकोशाम्रश्वे-
तसर्पप-वरुण लवणप्लक्षानिचुलक-वर्द्धमानवज्जुल-पुत्तश्रेणी-
सप्तपर्णदण्डकैलवालुकनागदन्त्यतिविषाभया भद्रदारुकुष्ठह-
रिद्रावचाचूर्णानि लोहानाञ्च समभागानि ततः चारवदा-
गतपाकमवतार्य क्षौद्रकुम्भे निदध्यात् ॥१॥

अनेन दुन्दुभि लिम्पेत् पताकातोरणानि च ।
 श्रवणाद्दर्शनात् स्पर्शात् विषात् सम्प्रतिमुच्यते ॥२॥
 एष क्षारागदो नाम शर्करास्त्वश्मरीषु च ।
 अर्शं सुवातगुल्मेषु कासशूलोदरेषु च ॥३॥
 अजोर्णं ग्रहणीदोषे भक्तद्वये च दारुणे ।
 शोफे सर्वसरे चापि देयं श्वासे च दारुणे ॥४॥
 एष सर्वविषात्तानां सर्वथैवोपयुज्यते ।
 तथा तक्षकमुख्यानामयं दर्पाङ्गशोऽमदं ॥५॥
 विडङ्गत्रिफलादन्तीभद्रदारुहरेणव ।
 तालोद्यपत्रमञ्जिष्ठा केशरोत्पलपद्मकम् ॥६॥
 दाडिमं मालतीपुष्पं रजन्यौ सारिवे स्थिरे ।
 प्रियङ्गुस्तगरं कुष्ठं बृहत्पौ चैलतालुकम् ॥७॥
 सचन्दनगवाक्षीभिरितैः सिद्धं विषापहम् ।
 सर्पिं कल्याणकं ह्येतद् ग्रहापस्मारनाशनम् ॥८॥
 पाण्ड्यामयगरश्वासमन्दाग्निज्वरकासनुत् ।
 शोषिणा स्वल्पशुक्राणां बन्ध्यानाञ्च प्रशस्यते ॥९॥
 अपामार्गस्य बीजानि शिरीषस्य तथैव च ।
 श्वेतं द्वे काकमाचीञ्च गवा मूत्रेण पेषयेत् ॥१०॥
 सर्पिरितैस्तु ससिद्धं विषसंशमनं परम् ।
 अमृतं नाम विख्यातमपि सञ्जीवयेन्नतम् ॥११॥
 चन्दनागुरुणी कुष्ठं तगरं तिलपर्णिकम् ।
 प्रपीण्डरीकं नलदं सरलं देवदारु च ॥१२॥
 भद्रश्रियं यवफला भार्गीं नीलीं सुगन्धिकाम् ।
 कालेयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जटाम् ॥१३॥

पुन्नागैलैलवालूनि गैरिक ध्यामक बलाम् ।
 तोय सर्जरस मासीं सितपुष्पा हरेणुकाम ॥१४॥
 तालीशपत्र क्षुद्रैला प्रियङ्गु सकुटन्नटम् ।
 शैलपुष्पं सशैलेय पत्र कालागुसारिवाम् ॥१५॥
 कटुत्रिक शीतशिव काश्मर्य कटुरोहिणीम् ।
 सोमराजीमतिविषा पृथ्विकामिन्द्रवारुणीम् ॥१६॥
 उशीर वरुण मुस्त नख कुस्तुम्बुकं तथा ।
 श्वेते हरिद्रे स्थीण्येय लाक्षाञ्च लवणानि च ॥१७॥
 कुमुदोत्पलपद्मानि पुष्पञ्चापि तथार्कजम् ।
 चम्पकाशोकसुमनस्तिलकप्रसवानि च ॥१८॥
 पाटलोश्लक्ष्मीशेलुशिरीषाणां तथैव च ।
 सुरस्यास्तृणशूल्याश्च सिन्धुवारस्य यानि च ॥१९॥
 धवाश्लक्ष्णयोश्चापि पुष्पाणि तिनिशस्य च ।
 गुग्गुलु कुङ्कुम विख्वी सर्पाक्षी गन्धनाकुलीम् ॥२०॥
 एतत् सन्धृत्य सन्धार सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 गोपित्तमधुसर्पिर्भिर्युक्तं शृङ्गे निधापयेत् ॥२१॥
 भग्नस्कन्ध विवृत्ताक्ष मृत्योर्दृष्टान्तर गतम् ।
 अनेनागदमुख्येन मनुष्य पुनराहरेत् ॥२२॥
 एषोऽग्निकल्प दुर्वार क्रुद्धस्यामिततेजस ।
 विष नागपतेर्हन्त्यात् प्रसभ वासुकीरपि ॥२३॥
 महासुगन्धिनामाय पञ्चाशीत्यङ्गयोजित ।
 राजा मदाना सर्वेषां राज्ञो हस्ते भवेत् सदा ॥२४॥
 तेनानुलिप्तस्तु नृपो भवेत् सर्वजनप्रिय ।
 भ्राजिष्णुताञ्च लभते शक्रमध्यगतोऽपि सन् ॥२५॥

उष्णवर्ज्यो विधि. कार्यो विषाक्तानां विजानता ।

मुक्ता कीटविष तद्धि शीतेनाभिप्रवर्द्धते ॥२६॥

अन्नपानविधावुत्तमुपधार्य शुभाशुभम् ।

शुभं देयं विषार्त्तैर्भ्यो विरुद्धेभ्यश्च वारयेत् ॥२७॥

फाणितं शिशुसौवीरमजीर्णाध्ययनं तथा ।

वर्जयेच्च समासेन नवधान्यादिकं गणम् ॥२८॥

टिवास्त्रं व्यवायश्च व्यायामं श्लोवमातपम् ।

सुरातिलकुलत्याश्च वर्जयेच्च विषातुरः ॥२९॥

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्वधातु

मन्नाभिकाङ्क्षं सममूत्रजिह्वम् ।

प्रसन्नवर्णैर्द्रियचित्तचेष्ट

वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥३०॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः कीटकल्यं व्याख्यास्यामः ।

सर्पाणां शुकविण्मूत्रश्वपूत्यण्डसन्धवा ।

वायुगन्धस्त्वुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ॥१॥

सर्वदोषप्रकृतिभिर्युक्तास्ते परिणामतः ।

कीटत्वेऽपि सुघोराः स्युः सर्वे एव चतुर्विधाः ॥२॥

कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः ।

चच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका ॥३॥

आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिकामुखवैदली ।

शरावकुर्दोऽभीराजी पृष्ठाश्चित्रशीर्षकः ॥४॥

शतबाहुश्च यस्यापि रक्तराजिः प्रकीर्तितः

अष्टादशैति वायव्या' कीटा पवनकोपना ॥५॥
 तैर्भवन्तीह दृष्टाना रोगा वातनिमित्तजाः ।
 कौण्डिल्यक. कणभको वरटी पत्रवृश्चिक ॥६॥
 विनासिका ब्रह्मणिका विन्दलो भ्रमरस्तथा ।
 बाह्यको पिच्छिट कुम्भी वर्च कीटोऽरिमेदक ॥७॥
 पद्मकीटो दुन्दुभिको मकर शतपादक ।
 पञ्चालक पाकमत्स्य. कृष्णतुण्डोऽथ गर्दभी ॥८॥
 क्लीत कमिसरारो च यश्चाप्युत्क्लेशक स्मृत ।
 एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव च ॥९॥
 तैर्भवन्तीह दृष्टाना रोगा पित्तनिमित्तजा ।
 विश्वम्भर पञ्चशुक्ल पञ्चकण्ठोऽथ कौकिल ॥१०॥
 सैरेयक प्रचलको बलभ किटिमस्तथा ।
 सूचीमुख कृष्णगोधा यश्च काषायवासिक. ॥११॥
 कीटगर्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव च ।
 दयोदशैते सौम्या स्युः कीटा. श्लेष्मप्रकोपणा ॥१२॥
 तैर्भवन्तीह दृष्टाना रोगा कफनिमित्तजा ।
 तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा ॥१३॥
 कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छक ।
 तुङ्गनाभ सर्षपिकोऽवल्लुलो शम्बुकस्तथा ॥१४॥
 अग्निकीटश्च घोरा स्युर्द्वादश प्राणनाशना ।
 तैर्भवन्तीह दृष्टाना वेगज्ञानानि सर्पवत् ॥१५॥
 तास्ताश्च वेदनास्तोत्रा रोगा वै सात्रिपातिका ।
 क्षाराग्निदग्धवद् दशो रक्तपीतसिताक्ष्ण. ॥१६॥
 ज्वराद्गमर्दरोमाश्चवेदनाभि. समन्वित. ।

कुर्यतीसारवृणा च दाहो मोहविजृम्भिका ॥१७॥

वेपथुश्चासहिकाश्च दाह शीतश्च दारुणम् ।

पिडकोपचय शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च ॥१८॥

दद्रव कर्णिकाश्चैव विसर्पा किटिभानि च ।

तैर्भवन्तीह दष्टाना यथास्वच्चाप्युपद्रवाः ॥१९॥

येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूर्णं तेषां समादिशेत् ।

दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विषलेपनात् ॥२०॥

लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः ।

प्रसेकोऽरोचकच्छर्दि शिरोगौरवशीतता ॥२१॥

पिडकाकोठकण्डूनां जन्म दोषविभागतः ।

योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत् ॥२२॥

दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात् ।

एकजातीनतस्तूर्णं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः ॥२३॥

सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ।

त्रिकण्ठक कुण्ठी चापि हस्तिकचोऽपराजितः ।

चत्वार एत कण्मा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥२४॥

तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो गुरुता गात्राणां दश कणश्च

भवति ॥२५॥

प्रतिसूर्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः ।

तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः ॥२६॥

तैर्भवन्तीह दष्टाना वेगज्ञानानि सर्पवत् ।

रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः ॥२७॥

गलगोली श्वेतकण्मा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्वश्वेता
सर्पपिकेत्येवं षट् । ताभिर्दष्टे सर्पपिकावर्जं दाहशोफ-

क्लेदा भवन्ति । सर्षपिकया हृदयपीडातिसारश्च ॥२८॥

अतपद्यसु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका
रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ । ताभिर्दृष्टे शोफो वेदना
दाहश्च हृदये । श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा
चातिमात्रं श्वेतपिण्डकोत्पत्तिश्च ॥२९॥

मण्डूका. कृष्ण सार कुहको हरितो रक्तो यवव-
र्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ । तैर्दृष्टस्य दशकण्डू भवति ।
पीतफेनागमश्च वक्त्रात् । भृकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव
दाहश्चर्दिर्मूर्च्छा चातिमात्रम् ॥३०॥

विश्वम्भराभिर्दृष्टे दश सर्षपाकाराभि. पिण्डकाभिश्ची-
यते शीतज्वरात्तश्च पुरुषो भवति ॥३१॥

अहिण्डुकाभिर्दृष्टे तोददाहकण्डुश्चयथो मोहश्च ।
कण्डूमकाभिर्दृष्टे पीताङ्गमूर्च्छतीसारज्वरादिभिरभिह-
न्यते । शूकवृन्तादिभिर्दृष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्धन्ते शूक-
श्चात्र लक्ष्यते ॥३२॥

पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा सम्बाहिका ब्राह्मणिकाङ्ग-
लिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् । ताभिर्दृष्टे दशे श्वय-
थुरग्निस्पर्शवहाहशोफो भवत ॥३३॥

मच्चिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका
काषायी स्थालिकेच्येव षट् । ताभिर्दृष्टस्य दाहशोफो
भवत । स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव पिण्डकाश्च सोपद्रवा
भवन्ति ॥३४॥

मशका. सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्व-
तीय इति पञ्च । तैर्दृष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च । पार्वती-

यम् कीटैः प्राहणरैस्तुल्यलक्षण । नखावकृष्टेऽत्यर्थे पिडका.
सदाहपाका भवन्ति । जलीकसा दष्टलक्षणमुक्तं चिकि-
त्सितञ्च ॥३५॥

भवन्ति चात्र ।

गोधेरक स्यालिका च ये च श्वेताग्निसप्रभे ।

भृङ्गुटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु ॥३६॥

श्वसूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात् ।

स्यु कण्डूदाहकोठारूपिडकातोदवेदनाः ॥३७॥

प्रक्ते देवास्तथास्त्रावो भृगु सम्पाचयेत् त्वचम् ।

दिग्भविद्वक्रियास्तत्र यथावदवचारयेत् ॥३८॥

नावसन्नं न चोत्सन्नमतिसरम्भवेदनम् ।

दशादौ विपरीतार्त्तिं कीटदष्टं सुबाधकम् ॥३९॥

कीटैर्दृष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत् ।

त्रिविधानान्तु सर्पाणां त्रिविध्येन क्रिया हिता ॥४०॥

स्वेदमालेपनं सेक चोष्णमत्रावचारयेत् ।

अन्यत्र मूर्च्छिताहंशात् पाककोथप्रपीडितात् ॥४१॥

विषघ्नञ्च विधिं सर्वं कुर्यात्सशोधनानि च ।

शिरीषकटुकं कुष्ठं वचा रजनिःसैन्धवैः ॥४२॥

चीरमज्ज्वसासर्पिं शुण्ठीपिप्पलिदारुषु ।

उत्कारिका स्थिरादौ वा सुकृता स्वेदने हिता ॥४३॥

न स्वेदयेत् तथा दशधूमं वक्ष्यामि वृश्चिके ।

अगदानेकजातीषु प्रवक्ष्यामि पृथक् पृथक् ॥४४॥

कुष्ठं वक्रं वचां विस्त्रमूलं पाठां सुवर्चिका ।

गृहधूमं हरिद्रे द्वे त्रिकण्डूनिषि हिता ॥४५॥

अगारधूमरजनीवक्र कुष्ठं पलाशजम् ।
 गलगोलिकदष्टानामगदो विषनाशन ॥४६॥
 कुङ्कुम तगर शिग्रु पञ्चक रजनीद्वयम् ।
 अगदो जलपिष्टोऽयं शतपद्विषनाशनः ॥४७॥
 मेघशृङ्गी वचा पाठा निचुलो रोहिणी जलम् ।
 सर्वमण्डूकदष्टानामगदो विषनाशनः ॥४८॥
 वचाश्वगन्धातिबलाबलासातिगुहागुहा ।
 विश्वम्भराभिर्दष्टानामगदो विषनाशनः ॥४९॥
 शिरीष तगरं कुष्ठं हरिद्रेऽश्मती सह ।
 अहिण्डुकाभिर्दष्टानामगदो विषनाशनः ॥५०॥
 कण्डूमाभिर्दष्टाना रात्रौ शीता क्रिया हिता ।
 दिवा ते नैव सिध्यन्ति सूर्यरश्मिबलार्दता ॥५१॥
 बक्र कुष्ठमपामार्गं शूकवृन्तविषेऽगदः ।
 मृङ्गस्त्ररसपिष्टा वा कृष्णवल्मीकमृत्तिका ॥५२॥
 पिपीलिकाभिर्दष्टाना मक्षिकामशकैस्तथा ।
 गोमूत्रेण युतो लेपः कृष्णवल्मीकमृत्तिका ॥५३॥
 प्रतिसूर्यकदष्टानां सर्पदष्टवदाचरेत् ।
 त्रिविधा वृश्चिकाः प्रोक्ता मन्दमध्यमहाविषाः ॥५४॥
 गोशकलोथजा मन्दा मध्या काष्ठेष्टिकोद्भवा ।
 सर्पकोथोद्भवास्तीक्ष्णा ये चान्ये विषसम्भवाः ॥५५॥
 मन्दा द्वादश मध्यास्तु त्रयः पञ्चदशोत्तमा ।
 दशविंशतिरित्येते सख्यया परिकीर्तिताः ॥५६॥
 कृष्णः श्यावः कर्पूरः पाण्डुवर्णः
 गोमूत्राभः कर्कशो मेचकश्च ।

श्वेतो रक्तो रोमशः शाहलाभो
 रक्तश्चैते मन्दवीर्या मतास्तु ॥५७॥
 एभिर्दृष्टे वेदना वेपथुश्च
 गात्रस्तम्भ कृष्णरक्तागमश्च ।
 शाखादृष्टे वेदना चोद्धमेति
 दाहस्वेदौ दशशोफो ज्वरश्च ॥५८॥
 रक्तः पीतः कापिलेनीदरेण
 सर्वे धूम्रा पर्वभिश्च त्रिभिः स्युः ।
 एते मूत्रोच्चारपूत्यण्डजाता
 मध्या ज्ञेयास्त्रिप्रकारोरगाणाम् ॥५९॥
 यस्यैतेषामन्वयाद्यः प्रसृतो
 दोषोत्पत्तिः तत्स्वरूपाञ्च कुर्यात् ।
 जिह्वाशोफो भोजनस्यावरोधो
 मूर्च्छा चोग्रा मध्यवीर्याभिर्दृष्टे ॥६०॥
 श्वेतश्चित्रः श्यामलो लोहिताभो
 रक्तः श्वेतो रक्तनीलोदरी च ।
 पीतो रक्तो नीलपीतोऽपरस्तु
 रक्तो नीलो नीलशुक्रस्तथा च ॥६१॥
 रक्तो वभ्रुः पूर्ववच्चैकपर्वी
 यश्चापर्वी पर्वणी द्वे च यस्य ।
 नानारूपा वर्णतश्चापि घोरा
 ज्ञेयाश्चैते हृषिकः प्राणचौराः ॥६२॥
 जन्मैतषां कर्माणां प्रदिष्टं
 देहेभ्यो वा जायतानां विप्रैः ।

एभिर्दृष्टे सर्पवेगप्रवृत्ति
 स्तोतोत्पत्तिभ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च ॥६३॥
 स्वेभ्य कृष्ण शोणितश्चापि तीव्र
 तस्मात् प्राणैस्त्वज्यते शीघ्रमेव ॥६४॥
 उग्रमध्यविषैर्दृष्टं बिबिक्षेत् सर्पदष्टवत् ।
 दश मन्दविषाणान्तु चक्रतैलेन सैचयेत् ॥६५॥
 विदार्यादिसुसिद्धेन सुखीष्णेनाथवा पुनः ।
 कुर्याच्चोतकात्किात्वेद विषघ्नैरुपनाहने ॥६६॥
 आदश स्नेदित दूर्णे प्रच्छित प्रतिसारयेत् ।
 रजनीसैन्धवव्योषशिरीषफलपुष्पजे ॥६७॥
 मातुलुङ्गाश्लगोक्षृतपिष्टञ्च सुरसाग्रजम् ।
 लेपे स्नेदे सुखीष्णाञ्च गोमय हितमिष्यते ॥६८॥
 पाने क्षौद्रयुत सर्पि क्षीर वा बहुशर्करम् ।
 गुडोदक वा सुहिम चातुर्जातकवासितम् ॥६९॥
 पानमम्भै प्रदातव्य क्षीर वा सगुड हिमम् ।
 शिखिकुक्कुटवर्हाणि सैन्धव तैलसर्पिषी ॥७०॥
 धूपो हन्ति प्रयुक्तोऽय शीघ्रं वृश्चिकद विषम् ।
 कुसुम्भपुष्प रजनो निशा वा कोद्रव तृणम् ॥७१॥
 एभिर्धृताक्तेर्धूपस्तु पायुर्द्विषे प्रयोजित ।
 नाशयेद्वाशु काटोत्थ वृश्चिकस्य च यद्विषम् ॥७२॥
 लूताविष घोरतम दुर्विज्ञेयतमन्तु तत् ।
 दुश्चिकित्स्यतम वापि भिषग्भिर्मन्दबुद्धिभि ॥७३॥
 सविषं निर्विषञ्चेतदित्येव परिशङ्किते ।
 विषघ्नमेव कर्त्तव्यमविरोधि यदौषधम् ॥७४॥

अगदाना हि सयोगो विषजुष्टस्य युज्यते ।
 निर्विषे मानवे युक्तोऽगदः सम्प्रद्यतेऽसुखम् ॥७५॥
 तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन ज्ञातव्यो विषनिश्चयः ।
 अज्ञात्वा विषसङ्गाव निषग् व्यापादयेन्नरम् ॥७६॥

प्रोद्भिद्यमानस्तु यथाङ्गुरेण
 न व्यक्तजातिं प्रविभाति वृक्षः ।
 तद्वद्दुःखं दुरालम्ब्यतमं हि तासां
 विषं शरीरे प्रविकीर्णमात्रम् ॥७७॥
 ईषच्च कण्डूप्रचलसकोठ-
 मव्यक्तवर्णं प्रथमेऽहनि स्यात् ।
 अन्तेषु शून्यं परिनिम्नमध्यं
 प्रव्यक्तरूपञ्च दिने द्वितीये ॥७८॥
 त्रयहेण तद्दर्शयतीह दश
 विषचतुर्थेऽहनि कोपमेति ।
 अतोऽधिकेऽङ्गि प्रकरोति जन्तो-
 र्विषप्रकोपप्रभवान् विकारान् ॥७९॥
 षष्ठे दिने विप्रसृतञ्च सर्वान्
 मर्मप्रदेशान् भृशमावृणोति ।
 तत् सप्तमेऽत्यर्थं परीतगात्रं
 व्यापादयेन्मर्त्यमतिप्रवृद्धम् ॥८०॥
 यास्तीक्ष्णचण्डोग्रविषा हि लूता-
 स्ता सप्तरात्रेण विनाशयन्ति ।
 अतोऽधिकेनापि निहन्युरन्या
 यासां विषमध्यमवीर्यमुक्तम् ॥८१॥

यासां कनीयो विषवीर्यमुक्त
 ता पक्षमात्रेण विनाशयन्ति ।
 तस्मात् प्रयत्नं भिषगवः कुर्या-
 दादशपाताद्विषघातियोगै ॥८२॥
 विषन्तु लालानखमूत्रदद्या-
 रज पुरीषैरथ चेन्द्रियेण ।
 सप्तप्रकारं विस्मजन्ति लूता-
 स्तदुग्रमध्यावरवीर्ययुक्तम् ॥८३॥
 सकण्डुकोठ स्थिरमल्पमूलं
 लालाकृत मन्दरुज वटन्ति ।
 शोफश्च कण्डूश्च पुलानिका च
 धूमायन चैव नखाग्रदशे ॥८४॥
 दशन्तु मूत्रेण सकृण्णमध्य
 सरक्तपर्यन्तमवेहि दीर्घम् ।
 देद्राभिरुग्र कठिन विवर्णं
 जानीहि दृश्यं स्थिरमण्डलञ्च ॥८५॥
 रज पुरीषेन्द्रियजं हि विद्धि
 स्फोट विपक्वामलपीलुपाण्डुम् ।
 एतावदेतत् समुदाहृतन्तु
 वक्ष्यामि लूताप्रभव पुराणम् ॥८६॥
 सामान्यतो दष्टमसाध्यसाध्य
 चिकित्सितश्चापि यथाविशेषम् ॥८७॥
 विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिद्विषसत्तमम् ।
 वशिष्ठ कीपयामास गत्वाश्वमपदं किल ॥८८॥

कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् खेदविन्दवः ।
 अपतन् दर्शनादेवमधस्तात्तीक्ष्णवर्चस ॥८८॥
 लूने दृष्टे महर्षीणा धेनुर्थं सम्भृतेऽपि च ।
 ततो जातास्त्रिमा घोरा नानारूपा महाविषा ।
 अपकाराय वर्तन्ते नृपसाधनवाहने ॥८९॥
 यस्मान्नून दृष्ट्वा प्राप्ता मुने प्रखेदविन्दव ।
 तस्मान्नूतति भाथन्ते सङ्ख्याया ताश्च षोडश ॥९०॥
 कृच्छ्रसाध्यास्तथाऽसाध्या लूतास्तु द्विविधाः स्मृताः ।
 तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव तु ॥९१॥
 त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा ।
 आलमूत्रविषा रक्ता कसना चाष्टमी स्मृता ॥९२॥
 ताभिर्दृष्टे शिरोदुःख कण्डूर्दंशे च वेदना ।
 भवन्ति च विशेषेण गदा श्लक्ष्णिकवातिका ॥९३॥
 सौवर्णिका लाजवर्णा जालिन्येणीपदी तथा ।
 कृष्णाग्निवर्णा काकाण्डा मालागुणाष्टमी स्मृता ॥९४॥
 ताभिर्दृष्टे दशकोथं प्रवृत्तिं क्षतजस्य च ।
 ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदा स्युश्च त्रिदोषजा ॥९५॥
 पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।
 शोफा महान्तो मृदवो रक्ता श्यावाश्वलास्तथा ॥९६॥
 सामान्य सर्वलूतानामेतदादंशलक्षणम् ।
 विशेषलक्षणं तासां वक्ष्यामि सचिज्ज्ञाञ्जितम् ॥९७॥
 त्रिमण्डलाया दंशेऽसृक् कृष्ण स्त्रवति दीर्यते ।
 बाधि कलुषा दृष्टिरुत्था दाहश्च नेत्रौ ॥९८॥
 ललाटे य एजनी नासुला र्तिशयार्थिका ।

नस्यकर्मणि शस्यन्ते पानाभ्यङ्गाञ्जनेषु च ॥१००॥

श्वेताया पिडका दशे श्वेता कण्डुमती भवेत् ।

दाहमूर्च्छाज्वरवती विसर्पक्लेदरुक्करी ॥१०१॥

तत्र चन्दनरास्त्रैलाहरेणुनलवञ्जुला ।

कुष्ठ लामज्जक वक्र नलदञ्चागदो हितः ॥१०२॥

अदशे पिडका ताम्रा कपिलाया स्थिरा भवेत् ।

शिरसो गौरव दाहस्तिमिर भ्रम एव च ॥१०३॥

तत्र पद्मककुष्ठैलाकरञ्जककुभवचः ।

स्थिरार्कपर्य्यापामार्गदूर्वा ब्राह्मी विषापहा ॥१०४॥

आदशे पीतिकायास्तु पिडका जायते स्थिरा ।

तथा हृदिर्ज्वर शूल रक्ते स्याताञ्च लोचने ॥१०५॥

तत्रेष्टा कुटजोशीरतुङ्गपद्मकवञ्जुलाः ।

शिरीषकिणिहीशेलुकदम्बककुभवचः ॥१०६॥

रक्तमण्डनिभेदशे पिडका सर्पपा इव ।

जायन्ते तालुशोषश्च दाहश्चालविषान्विते ॥१०७॥

तत्र प्रियङ्गुङ्गीवेर कुष्ठं लामज्जवञ्जुला ।

अगद शतपुष्पा च सपिप्पलवटाङ्गुरा ॥१०८॥

पूतिमूत्रविषा दशो विसर्पी कृष्णशोणितः ।

कासश्वासचामीमूर्च्छाज्वरदाहसमन्वितः ॥१०९॥

मन शिल मधुककुष्ठचन्दनपद्मकै ।

मधुमिश्रे लामज्जरगदस्तत्र कीर्तितः ॥११०॥

दशश्च पङ्क्तिः इको दाहक्लेदसमन्वितः ।

रक्ताया रक्तो विज्ञेयो रक्तसयुतः ॥१११॥

कार्यस्तद्विषा यच्चन्दनोशीरपद्मकै ।

तथैवार्जुनशेलुभ्या त्वम्भिराम्नातकस्य च ॥११२॥
 पिच्छिल कसनादशाद्गुधिर शीतल स्रवेत् ।
 कासश्वासौ च तत्रोक्त रक्तलूताचिकित्सितम् ॥११३॥
 प्ररीषगन्धिरल्पासृक् कृष्णाया दश एव तु ।
 ज्वरमूर्च्छावमीदाहकासश्वाससमन्वित ॥११४॥
 तत्रैलावक्रसर्पाक्षीगन्धनाकुलिचन्दनै ।
 महासुगन्धिसहितै प्रत्याख्यायागद स्मृतं ॥११५॥
 दशे दाहोऽग्निवर्णाया स्त्रावोऽत्यर्थं ज्वरस्तथा ।
 चोषकण्डूरोमहर्षो दाहश्च स्फोटजन्य च ॥११६॥
 कृष्णाप्रशमन चात्र प्रत्याख्याय प्रयोजयेत् ।
 सारिवीरीरयध्याह्वचन्दनोत्पलपद्मकम् ॥११७॥
 सर्वांसामेव युञ्जीत विषे श्लेष्मातकत्वचम् ।
 भिषक् सर्वप्रकारेषु तथा च चीरपिप्पलम् ॥११८॥
 कच्छसाध्यविषा ह्यष्टौ प्रोक्ता द्वे च यदृच्छया ।
 अवार्यविषवीर्याणा लवणानि निबोध मे ॥११९॥
 ध्यात सौवर्णिकादश. सफेनो मत्स्यगन्धकः ।
 श्वासकासौ ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छा चात्र सुदारुणा ॥१२०॥
 आदशे लाजवर्णाया ध्याम पूति स्रवेदसृक् ।
 दाहो मूर्च्छातिसारश्च शिरोदु खञ्च जायते ॥१२१॥
 घोरदशसु जालित्या राजिमानवदीर्यते ।
 स्तम्भं श्वासस्तमोवृद्धिस्तालुशोषश्च जायते ॥१२२॥
 एणीपद्यास्तथा दशो भवेत् कृष्णतिलाकृतिः ।
 तृष्णामूर्च्छाज्वरच्छर्दिंकासश्वाससमन्वित ॥१२३॥
 दशं काकण्डकादष्टे पाण्डुरक्तोऽतिवेदनः ।

रक्तो मालागुणादशो धूमगन्धोऽतिवेदनः ॥१२४॥
 विदोष्यते च बहुवा दाहमूर्च्छाज्वरान्वित ।
 असाध्याना भिषक्प्राज्ञ प्रयुञ्जीत चिकित्सितम् ॥१२५॥
 दोषोच्छ्रायविशेषेण क्तेदकर्मविवर्जितम् ।
 साध्याभिराभिर्लूताभिर्दष्टमात्रस्य देहिनः ॥१२६॥
 वृद्धिपत्रेण मतिमान् सम्यगादशमुद्धरेत् ।
 जम्बूष्ठे नाग्नितप्तेन दहेदाकरवारणात् ॥१२७॥
 अमर्मेणि विधानज्ञो वर्जितस्य ज्वरादिभिः ।
 दंशस्योक्तर्त्तनं कुर्यादल्पश्वयथुकस्य च ॥१२८॥
 मधुसैन्धवसयुक्तैरगर्दलेपयेत् ततः ।
 प्रियङ्गुरजनीकुष्ठसमङ्गा मधुकैः तथा ॥१२९॥
 सारिवा मधुक द्राक्षा पयस्या क्षीरमोरटम ।
 विटारीगोक्षुरक्षीद्रमधुक पाययेत् वा ॥१३०॥
 क्षीरिणा त्वक्कषायेण सुशीतिन च सेवयेत् ।
 उपद्रवान् यथादोष विषघ्नेष प्रसाधयेत् ॥१३१॥
 नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूम तथावपीड कवल्यहञ्च ।
 सशोधनञ्चाभयतः प्रयुञ्ज्याद्रक्त हरेच्चापि जलायुकाभिः

॥१३२॥

कीटदुष्टव्रणान् सर्वानहिदष्टव्रणानि च ।
 आदशपाक यत्नेन चिकित्सेत् सर्पदष्टवत् ॥१३३॥
 विनिवृत्ते ततः शोफे कर्णिकापातनं हितम् ।
 निम्बपत्रं त्रिवृदन्ती कुसुम्भं रजनी मधु ॥१३४॥
 शुगगुलु सैन्धवः क्षिण्वं वचः पारावतस्य च ।
 विषवृद्धिकरञ्चान् हित्वा सम्भोजनं हितम् ॥१३५॥

विषेभ्य खलु सर्वेभ्य कर्णिकामरुजा स्थिराम् ।
 प्रच्छयित्वा मधुयुते शोधनीयरूपाचरेत् ॥१३६॥
 सप्तषष्ठस्य कीटानां शतस्यैतद्विभागशः ।
 दृष्टलक्षणमाख्यात चिकित्सा चाप्यनन्तरम् ॥१३७॥
 सविंशमध्यायशतमेतदुक्तं विभागशः ।
 ब्रह्मोद्दिष्टाननिर्दिष्टान् सर्वान् वक्ष्याम्यथोत्तरे ॥१३८॥
 सनातनत्वाद्देदानामक्षरत्वात् तथैव च ।
 तथा दृष्टफलत्वाच्च हितत्वादपि देहिनाम् ॥१३९॥
 वाक्समूहार्थविस्तारात् पूजितत्वाच्च देहिभिः ।
 चिकित्सितात् पुण्यतमं न किञ्चिदपि सुश्रुतम् ॥१४०॥
 ऋषेरिन्द्रप्रभावस्यामृतयोनेर्भिषग्गुरोः ।
 धारयित्वा तु विमलं मतं परमसम्मतम् ।
 उक्ताहारसमाचार इह प्रेत्य च मोदते ॥१४१॥

इति सौश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे पञ्चम
 कल्पस्थान समाप्तम् ।

उत्तरतन्त्रम् ।

प्रथमोऽध्याय ।

अथात औपद्रविकमध्यायं व्याख्यास्याम ।
अध्यायानां शते विशे यदुक्तमसक्तन्याया ।
वक्ष्यामि बहुधा सम्यगुत्तरेऽर्थानिमानिति ॥ १॥
इदानीं तत् प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम् ।
निखिलेनोपदिश्यन्ते यत्र रोगाः वृथग्विधा ॥ २॥
शालाक्यशास्त्राभिहिता विदेहाधिपकीर्तिता ।
ये च विस्तरतो दृष्टा कुमारा बाधहेतवः ॥ ३॥
षट्सु कायचिकित्सासु ये चोक्ता परमर्षिभिः ।
उपसर्गादयो रोगा ये चाप्यागन्तवः स्मृता ॥ ४॥
त्रिषष्टीरससर्गा सुस्थवृत्तन्त्रथैव च ।
युक्तार्था युक्तयश्चैव दोषभेदास्तथैव च ॥ ५॥
यत्रोक्ता विविधा अर्था रोगसाधनहेतवः ।
महत्तस्तस्य तन्त्रस्य दुर्गाधस्याम्बुधेरिव ॥ ६॥
आदावेवोत्तमाङ्गस्थान् रोगानभिदधाम्यहम् ।
सङ्ख्याया लक्षणैश्चापि साध्यासाध्यक्रमेण च ॥ ७॥
विद्याद् दृग्जुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम् ।
दृग्जुलं सर्वतः सार्धं भिषग्नयनबुद्धिदम् ॥ ८॥
सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोज्ज्वलम् ।
यत्नं भुवोऽग्नितो रक्तं वातात् क्षणं सितजलात् ॥ ९॥

आकाशादशुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्धे ।
 दृष्टिञ्चात्र तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद्विशारद ॥१०॥
 नेत्रायामत्रिगागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते ।
 कृष्णात् सप्तमभिच्छन्ति दृष्टि दृष्टिविशारदा. ॥११॥
 मण्डलानि च सन्धीश्च पटलानि च लोचने ।
 यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥१२॥
 पद्मवर्त्मश्चेतकृष्णदृष्टीना मण्डलानि तु ।
 अनुपूर्वन्तु ते मध्याश्चत्वारोऽन्या सथोत्तरम् ॥१३॥
 पद्मवर्त्मगत सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपर ।
 शुक्लकृष्णगतस्त्वन्य. कृष्णदृष्टिगतोऽपरः ॥१४॥
 ततः कनीनकगत षष्ठ्यापाङ्गग. स्मृतः ।
 द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्यन्यानि चाक्षिणि ॥१५॥
 जायन्ते तिमिरं येषु व्याधि. परमदारुणः ।
 तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेऽन्यत् पिशिताश्रितम् ॥१६॥
 भेदस्तृतीय पटलमाश्रितन्वस्ति चापरम् ।
 पञ्चमाश्रयसम दृष्टेस्तेषा बाहुल्यमिष्यते ॥१७॥
 शिराणा कण्डराणाञ्च भेदस कालकस्य च ।
 गुणा कालात्पर श्लेष्मा बन्धनेऽक्ष्णा. शिरायुतः ॥१८॥
 शिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरुद्धुर्मागतै ।
 जायन्ते नेत्रभागेषु रोगा परमदारुणा. ॥१९॥
 तत्राविल ससरन्ध्रमशुपूर्णोपदेहवत् ।
 गुरुषाचोषरागाद्यैर्जुष्टञ्चाव्यक्तनक्षणै ॥२०॥
 सशूल वर्त्मकोषेषु शूकपूर्णभिमेव च ।
 विहन्यमान रूपे वा क्रियास्त्रि यथा पुरा ॥२१॥

दृष्ट्वैव धीमान् बुध्येत दोषेणाधिष्ठितञ्च तत् ।

तत्र सश्ववमासाद्य यथादोषं भिषग्जितम् ।

विदध्यान्नेत्रजा रोगा बलवन्तः स्युरन्यथा ॥२२॥

सङ्क्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम् ।

वातादीनां प्रतीघातः प्रोक्तो विस्तरतः पुनः ॥२३॥

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद् दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।

प्रसक्तसरोदनशोककोपक्लेशभिघातादतिमैथुनाच्च ॥२४॥

शुक्लारनालास्त्रकुलत्यमाष-

निषेवणाद्देगविनिग्रहाच्च ।

स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च

हृर्देर्विघातादमनातियोगात् ॥२५॥

वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च

नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषा ॥२६॥

वातादृशं तथा पित्तात् कफाच्चैव त्रयोदश ।

रक्तात् षोडशं विज्ञेया सर्वजा पञ्चविंशतिः ॥२७॥

तथा वाह्नौ पुनर्द्वौ च रोगा षट्सप्ततिः स्मृताः ।

हृताधिमन्यो निमिषो दृष्टिर्गन्धरीरिका च या ॥२८॥

यच्च वातहतं वर्त्म न ते सिध्यन्ति वातजा ।

याप्योऽथ तन्मयः काचः साध्याः स्युः सान्यमारुताः ॥२९॥

शुष्काक्षिपाकाधीमन्यस्यन्दमारुतपर्ययाः ।

असाध्यो ऋक्षजात्या यो जलस्रावश्च पैत्तिकः ॥३०॥

परिस्त्रायी च नीलश्च याप्यः काचोऽथ तन्मयः ।

अभिष्यन्दोऽविमन्योऽस्त्राध्युषितः शुक्तिकाह्वया ॥३१॥

दृष्टिः पित्तविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः ।

असाध्य कफजस्त्रावो याप्य. काचोऽथ तन्मय. ॥३२॥
 अभ्यन्दोऽधिमन्यश्च बलासग्रथितश्च यत् ।
 दृष्टि श्लेष्मविदग्धा च पोथक्यौ लगणश्च य ॥३३॥
 क्रिमिश्रित्यपरिक्षिन्नवर्त्मं शुक्लार्मपिष्टकाः ।
 श्लेष्मोपनाहः साध्यस्तु कथिताः श्लेष्मजेषु तु ॥३४॥
 रक्तस्त्रावोऽजकाजात शोणितार्शोऽवलम्बितम् ।
 शुक्रं न साध्य काचश्च याप्यस्तज्ज प्रकीर्तितः ॥३५॥
 मन्यस्यन्दौ क्षिष्टवर्त्महर्षोत्पातौ तथैव च ।
 सिराजावज्जनाख्या च सिराजालश्च यत् स्मृतम् ॥३६॥
 पर्वण्यथाव्रणं शुक्र शोणितार्मार्जुनश्च य. ।
 एते साध्या विकारेषु रक्तजेषु भवन्ति हि ॥३७॥
 पूयस्त्रावो नाकुलान्ध्यमक्षिपाकात्ययोऽलजी ।
 असाध्याः सर्वजा याप्या काच. कोपश्च पक्ष्मण. ॥३८॥
 वर्त्मवबन्धो यो व्याधि सिरासु पिडका च या ।
 प्रस्तार्थ्यर्माधिमासार्मस्त्रायूर्मोत्सङ्गिनी च या ॥३९॥
 पूयालसश्चार्बुदश्च श्यावकर्दमवर्त्मनी ।
 तथार्शो वर्त्मशुक्रार्शं शर्करावर्त्मं यच्च वै ॥४०॥
 सशोफश्चाप्यशोफश्च पाको बहलवर्त्मं च ।
 अक्षिन्नवर्त्मं कुम्भीका विसवर्त्मं च मिध्यति ॥४१॥
 सनिमित्तोऽनिमित्तश्च द्वावसाध्यौ तु दाहजौ ।
 षट्सप्ततिविकाराणामेषा संग्रहकीर्तना ॥४२॥
 नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजार्बुदार्मिभिरिति ।
 शुक्रभागे दशैकश्च चत्वार. क्लृप्तकायाः ॥४३॥
 सर्वाश्रया. सप्तदश दृष्टिजा दाहश्च

वाह्यजो द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ ॥४४॥

भूय एतान् प्रवक्ष्यामि सङ्ग्रारूपचिकित्सितैः ॥४५॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्यामः ।

पूयालस सोपनाह स्त्रावाः पर्वणिकालजी ।

क्लमिग्रन्यश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव ॥१॥

पक्व शोफ सन्धिज सस्त्रवेदु य

सान्द्र पूय पूतपूयालस सः ।

ग्रन्थिर्नाल्यो दृष्टसन्धावपाक

कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाह ॥२॥

गत्वा सन्धीनशुमार्गेण दोषाः

कुर्युः स्त्रावान् रुग्निहीनान् खलिङ्गान् ।

तान् वै स्त्रावान् नेत्रनाडीमथैके

तस्या लिङ्ग कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा ॥३॥

पाक सन्धौ सस्त्रावेदु यश्च पूय

पूयास्त्रावो नैकरूपः प्रदिष्टः ।

खेत सान्द्र पिच्छिलं यः स्त्रवेच्च

श्लेष्मास्त्रावो नीरुज स प्रदिष्टः ॥४॥

रक्तास्त्राव शोणितोत्थ सरक्तं

कोष्णं नाल्प सस्त्रवेद्नातिसान्द्रम् ।

पीताभास नीलमुष्ण जलाभ

पित्तस्त्राव सस्त्रवेत् सन्धिमध्यात् ॥५॥

ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना

रक्ताज्ज्ञेया पर्वणी वृत्तशोफा ।
 जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्यात्
 तस्मिन्नेवाख्यापिता पूर्वलिङ्गै ॥६॥
 क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मन पक्ष्मणश्च
 कण्डूं कुर्युः क्षमय सन्धिजाताः ।
 नानारूपा वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ
 चरन्तोऽन्तर्नयनं दूषयन्ति ॥७॥

— — —
 तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्मगतरोगविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्याम' ।

पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः ।
 सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमृच्छिंताः ॥१॥
 विवर्द्धय मास रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् ।
 विकाराञ्जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत ॥२॥
 उत्सङ्घिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा !
 तथाशीवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका ॥३॥
 बहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्मावबन्धकः ।
 क्लिष्टकर्दमवर्मास्थौ श्याववर्त्म तथैव च ॥४॥
 प्रक्लिन्नमपरिक्लिन्न वर्त्म वातहतन्तु यत् ।
 अर्बुदं निमिषश्चापि शोणितार्शश्च यत् स्मृतम् ॥५॥
 लगणो विषनामा च पक्ष्मकोपस्तथैव च ।
 एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसश्रया ॥६॥
 नामभिस्ते समुद्दिष्टा लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे ।
 पिडकाभ्यन्तरमुखा वाह्याधोवर्त्मसश्रया ।

विज्ञेयोऽङ्गिनी नाम तद्रूपपिडकान्विता ॥७॥
 कुम्भीकवोजप्रतिमा पिडका पञ्चवर्त्मनोः ।
 आधायन्ते तु भिन्ना या कुम्भीकपिडकास्तु ता ॥८॥
 कण्डूस्त्रावान्विता गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः ।
 पिडकाश्च रुजावत्य पोथक्य इति सञ्ज्ञिताः ॥९॥
 पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंवृता ।
 पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ॥१०॥
 सूक्ष्मा खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते ॥११॥
 दीर्घोऽङ्गुर खर स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भव ।
 व्याधिरपि समाख्यात शुष्कार्श इति सञ्ज्ञित ॥१२॥
 दाहतोऽवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा ।
 मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका ॥१३॥
 वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः ।
 सवर्णाभिः समाभिश्च विद्याद् बहलवर्त्म तत् ॥१४॥
 कण्डूमताल्यतोऽनेन वर्त्मशोफेन यो नरः ।
 न सम ह्यादयेदङ्गि भवेद् बन्धः स वर्त्मनः ॥१५॥
 मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्मं सममेव च ।
 अकस्माच्च भवेद्रक्त क्लिष्टवर्त्मं तदादिशेत् ॥१६॥
 क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा ।
 तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्ममम् ॥१७॥
 यद्वर्त्मं बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् ।
 दाहकण्डूपरिक्षेदि श्याववर्त्मंति तन्मतम् ॥१८॥
 अरुज बाह्यतः शूनमन्तः क्लिन्नं स्रवत्यपि ।
 कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्मं तदुच्यते ॥१९॥

यस्य धीतानि धीतानि सम्बन्ध्यन्ते पुनः पुनः ।
 वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्मं तत् ॥२०॥
 विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यन्न निमील्यते ।
 एतद्वातहतं विद्यात् सरुज यदि वारुजम् ॥२१॥
 वर्त्मान्तरस्थं विषम ग्रन्थिभूतमवेदनम् ।
 विज्ञेयमर्बुद पुसा सरक्तमवलम्बितम् ॥२२॥
 निमेषणी. सिरा वायु प्रविष्टो वर्त्मसञ्चयाः ।
 चालयेदतिवर्त्मानि निमेषः स गदो मतः ॥२३॥
 छिन्नाश्छिन्ना विवर्द्धन्ते वर्त्मस्था मृदवोऽङ्गुराः ।
 दाहकण्डू रूजोपेतास्ते ऽग्निं शोणितसम्भवाः ॥२४॥
 अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः ।
 सकण्डूः पिच्छिल. कोलप्रमाणो लगणस्तु सः ॥२५॥
 शूनं यद्वर्त्म बहुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितम् ।
 विसमन्तर्जल इव विसवर्त्मेति तन्मतम् ॥२६॥
 पक्षाशयगता दोषास्त्रीक्ष्णाग्राणि खराणि च ।
 निर्वर्त्तयन्ति पक्षाणि तैर्जुष्टञ्चाक्षि द्रूयते ॥२७॥
 उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्षभिश्चोपजायते ।
 वातातपानलद्वेषी पक्षकोपः स उच्यते ॥२८॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः शुक्लगतरोगविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्यामः ।

प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमास-

स्नायुर्मसंज्ञा. खलु पञ्च रोगाः ।

स्युः शुक्तिकाचार्जुनपिष्टकौ च
 जाल सिराणा पिडकाश्रयाः स्युः ॥१॥
 रोगा बलासग्रथितैर्न सार्द्ध-
 मेकादशाक्ष्णो खलु शुक्लभागे ॥२॥
 प्रस्तारि ग्रथितमिहार्मशुक्लभागे
 विस्तीर्णं तनु रुधिरप्रभं सनीलम् ।
 शुक्लाख्यं सृष्टुं कथयन्ति शुक्लभागे
 सञ्ज्ञेत सममिह वर्द्धते चिरेण ॥३॥
 यन्मासं प्रचयमुपैति शुक्लभागे
 पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्म ॥४॥
 विस्तीर्णं सृष्टुं बहलं यत्कृत्प्रकाशं
 श्याव वा तदधिकमासार्जाम् विद्यात् ।
 शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेतत्
 स्नायुर्मैत्र्यभिपठितं खरं प्रपाण्डु ॥५॥
 श्यावाः स्युः पिशितनिभाम्बु विन्दवो ये
 शुक्तिर्वा श्रितनयने स शुक्तिसंज्ञः ।
 एको यः शशरुधिरोपमः सुविन्दुः
 शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥६॥
 उत्सन्नः सलिलनिभोऽथ पिष्टशुक्लो
 विन्दुर्यः सम्भवति पिष्टकः सुवृत्तः ।
 जालाभः कठिनसिरो मृद्वानः स रक्तः
 सन्तानः स्मृत इह जालरुञ्जितस्तु ॥७॥
 शुक्लस्थाः सितपिडकाः सिरावृता या-
 स्ता विद्यादसितसमीपजाः सिराजाः ।

कांस्याभो भवति सिरावृतः सिते यो
विन्दुर्वा स तु निरुजो बलासकाख्य ॥८॥

पञ्चमोऽध्याय ।

अथातः कृष्णगतरोगविघ्नानीयमध्याय व्याख्यास्यमः

यत्सत्रण शुक्रमथात्रण वा
पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव ।
चत्वार एतेऽभिहिता. विकाराः
कृष्णाश्रया संग्रहत. पुरस्तात् ॥१॥
निमग्नरूप हि भवेत् तु कृष्णे
सूच्येव विज्ञं प्रतिभाति यद् वै ।
स्त्राव स्त्रवेदुष्णमतीव रुक् च
तत् सत्रण शुक्रमुदाहरन्ति ॥२॥
दृष्टे समीपे न भवेत् तु यच्च
न चावगाढं न च सस्त्रवेद्धि ।
अवेदनावन्न च युग्मशुक्र
तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव ॥३॥
सितं यदा भात्यसितप्रदेशे
स्यन्दात्मक नातिरुगशुयुक्तम् ।
विहायसीवाभ्रदलानुकारि
तदत्रण साध्यतम वदन्ति ॥४॥
गम्भीरजात बहलञ्च शुक्रं
क्षिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कच्छम् ॥५॥
विच्छिन्नमध्य पिशितावृत वा

चक्षुं सिरासक्तमदृष्टिक्वच ।
 द्वित्वगतं लोहितमन्ततश्च
 चिरोत्थितञ्चापि विवर्जनीयम् ॥६॥
 उष्णाशुपातः पिडका च कृष्णे
 यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभश्च शुक्रम् ।
 तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचि-
 दन्यच्च यत्तित्तिरिपचतुर्थम् ॥७॥
 सच्छाद्यते श्वेतनिभेन सर्व-
 दोषेण यस्यासितमण्डलन्तु ।
 तमक्षिपाकात्ययमक्षिकोप-
 समुत्थित तीव्ररुजं वदन्ति ॥८॥
 अजापुरीषप्रतिमो रुजावान्
 स लोहितो लोहितपिच्छिलास्त्रः ।
 विदार्थं कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति
 तञ्चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥९॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः सर्वगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्थन्दास्तु चत्वार इहोपदिष्टा-
 स्तावन्त एवेह तथाधिमन्याः ।
 शोफान्वितोऽशोफयुतश्च पाका-
 वित्थिवमेते दश सम्प्रदिष्टाः ॥१॥
 हृताधिमन्योऽनिलपर्ययश्च
 शुष्काक्षिपाकोऽन्यत एव वातः ।

दृष्टिस्तथास्नाध्युषिता सिराणा
 मुत्पातहर्षावपि सर्वभागा ॥२॥
 प्रायेण सर्वे नयनामयास्ते
 भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः ।
 तस्मादभिष्यन्दमुदीर्यमाण-
 मुपाचरेदाशु हिताय धीमान् ॥३॥
 निस्तोदन स्तम्भनरोमहर्ष-
 सङ्घर्षपारुथ्यशिरोऽभितापाः ।
 विशुष्कभावा शिशिराश्रुता च
 वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥४॥
 दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
 धूमायन वाससमुन्नयश्च ।
 उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
 पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥५॥
 उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोफ-
 कण्डूपदेहौ सिततातिशैत्यम् ।
 स्त्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि
 कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥६॥
 ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च
 राज्य समन्तादतिलोहिताश्च ।
 पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
 रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥७॥

वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् ।

तावन्तस्त्वधिमन्याः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥८॥

उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।
 शिरसोऽर्द्धन्तु त विद्यादधिमन्य स्वलक्षणैः ॥८॥
 नेत्रमुत्पाद्यत इव मथ्यतेऽरिषिवच्च यत् ।
 सङ्घर्षतोदनिर्भेदमाससरब्धमाविलम् ॥१०॥
 कुञ्चनास्फोटनाभानवेपथुव्यथनैर्युतम् ।
 शिरसोऽर्द्धञ्च येन स्यादधिमन्य, स मारुतात् ॥११॥
 रक्तराजिचित स्त्रावि वक्त्रिनेवावदह्यते ।
 यकृतपिण्डोपम दाहि चारेणाक्तमिव क्षतम् ॥१२॥
 प्रपक्वोच्छूनवर्णान्तं सस्वेदं प्रीतदग्नेन म ।
 मूर्च्छाशिरोदाहयुतं पित्तेनाह्वयधिमन्यितम् ॥१३॥
 शोणवन्नातिसरब्धं स्त्रावकण्डूसमन्वितम् ।
 शैत्यगौरवपैच्छिल्यदूषिकाहर्षणान्वितम् ॥१४॥
 रूपं पश्यति दुःखेन पाशपूर्णमिवाविलम् ।
 नासाभानशिरोदुःखयुतं श्लेष्माधिमन्यितम् ॥१५॥
 बन्धुजीवप्रतीकाशं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ।
 रक्तास्त्राव सनिस्तोदं पश्यत्यग्निनिभां दिश ॥१६॥
 रक्तमग्नारिष्टवच्च कृष्णभागश्च लक्ष्यते ।
 बहीस रक्तपर्यन्तं तद्रक्तेनाधिमन्यितम् ॥१७॥
 हन्याद् दृष्टिं सप्तरात्रात् कफोत्थो-
 ऽधीमन्योऽसृक्सम्भव पञ्चरात्रात् ।
 षड्रात्राद्वा मारुतोत्थो निहन्या-
 न्निथ्याचारात् पैत्तिकं सद्य एव ॥१८॥
 कण्डूपदेहाश्रुयुतं पक्वोदुस्वरसन्निभं ।
 दाहसहर्षताम्रत्वशोफनिस्तोदगौरवैः ॥१९॥

जुष्टो मुहुः स्रवेद्वास्त्रमुष्णशीताम्बु पिच्छिलम् ।
 सरन्भी पच्यते यच्च नेत्रपाक स शोफज ॥२०॥
 शोफहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोफजे ।
 अन्त सिराणां श्वसन स्थितो दृष्टि प्रतिक्षिपन् ।
 हताधिमन्य जनयेत् तमसाध्य विदुर्बुधा ॥२१॥

पक्ष्मद्वयाच्चिभ्रुवमाश्रितस्तु
 यत्रानिलः सञ्चरति प्रदुष्टः ।
 पर्यायशश्चापि रुज करोति
 तं वातपर्यायमुदाहरन्ति ॥२२॥
 यत् कूष्मितं दारुणरुचवत्^१
 विलोकने वाविलदर्शनं यत् ।
 सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च
 शुष्काच्चिपाकोपहतं तदक्षि ॥२३॥
 यस्यावटूकर्णशिरोहनुस्थो
 मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा ।
 कुर्याद्रुजोऽतिभ्रुवि लोचने वा
 तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥२४॥
 अम्लेन भुक्तेन विदाहिना वा
 सञ्छाद्यते सर्वत एव नेत्रम् ।
 शोफान्वित लोहितक सनीलै-
 रेतादृगम्लाध्युषित वदन्ति ॥२५॥
 अवेदना वापि सवेदना वा
 यस्याच्चिराज्यो हि भवन्ति ताम्बा ।
 मुहुर्विरज्यन्ति च ता. समस्तादृ

व्याधि सिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥२६॥
 महान् सिरोत्पात उपेक्षितसु
 जायेत रोगसु सिराप्रहर्षः ।
 ताम्नाच्छस्रं स्रवति प्रगाढं
 तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुश्च ॥२७॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो दृष्टिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मसूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम् ।
 खद्योतविष्कुलिङ्गाभा सिद्धा तजोभिरव्ययै ॥१॥
 आहतता पटलेनाक्ष्णोर्वाक्ष्येन विवराकृतिम् ।
 शीतसालया नृणा दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः ॥२॥
 रोगास्तदाश्रयान् घोरांश्च षट् च षट् च प्रचक्ष्महे ।
 पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥३॥
 सिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम् ।
 प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥४॥
 अव्यक्तानि च रूपाणि सर्वाण्येव प्रपश्यति ।
 दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ॥५॥
 मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ।
 मण्डलानि पताकाश्च मरीची कुण्डलानि च ॥६॥
 परिप्लवाश्च विविधान् वर्षमभ्रं तमासि वा ।
 दूरस्थान्यपि रूपाणि मन्यते च समीपतः ॥७॥
 समीपस्थान्नि दूरे च दृष्टेर्गोचरावभ्रमात् ।
 यन्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति ॥८॥

ऊर्ध्वं पश्यति नाघस्तात् तृतीयं पटल गते ।
 महान्त्यपि च रूपाणि छादितानीव वाससा ॥८॥
 कर्णनासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते ।
 यथादोषश्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥९॥
 अधःस्थिते समीपस्थ दूरस्थञ्चोपरिस्थिते ।
 पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति ॥१०॥
 समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति ।
 दृष्टिमध्यगते दोषे स एक मन्यते द्विधा ॥११॥
 द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद् बहुधा चानवस्थिते ।
 तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलङ्गतः ॥१२॥
 कथञ्चि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशः स उच्यते ।
 तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥१३॥
 चन्द्रादित्यौ सनच्चत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः ।
 निर्मलानि च तेजासि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥१४॥
 स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ।
 तत्र वातेन चारूणि भ्रमन्तीव स पश्यति ॥१५॥
 आविलान्यरूपाभानि व्याविष्टानि च मानवः ।
 पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिङ्गणान् ॥१६॥
 शिखिवर्हविचित्राणि नीलकृष्णानि पश्यति ।
 गौरचामरगौराणि श्वेताभ्रप्रतिमानि च ॥१७॥
 पश्येदसूक्ष्माण्यर्थं व्यभ्रे चैवाभ्रसंग्रहम् ।
 सलिलप्लावितानीव परिजाद्यानि मानवः ॥१८॥
 तथा रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
 कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ॥१९॥

हरितश्यावक्त्राणि धूमधूस्त्राणि चेक्षते ।
 सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति ॥२१॥
 बहुधा वा द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्ततः ।
 हीनाधिकाद्वा न्यथवा ज्योतींश्चपि च पश्यति ॥२२॥
 पित्तं कुर्यात्परिक्लायि मूर्च्छितं रक्ततेजसा ।
 पीता दिशस्तथोद्यन्तमार्दित्यमिव पश्यति ॥२३॥
 विकीर्यमाणान् खयोतैर्हं चास्तेजोभिरेव च ।
 वक्ष्यामि षड्विधैरागैर्लिङ्गनाशमत परम् ॥२४॥

रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्ट
 पित्तात् पक्षिक्लाय्यथवापि नील ।
 कफात् सित शोणितजस्तु रक्त
 समस्तदोषोऽथ विचित्ररूपः ॥२५॥

रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ।
 परिक्लायिनि रोगे स्यात् क्लायानीलञ्च मण्डलम् ।
 दोषत्रयात् कदाचित् स्यात् स्वयं तत्र च दर्शनम् ॥२६॥
 अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषन्तथा ।
 पित्तान्मण्डलमानीलं कास्याभं पीतमेव वा ॥२७॥
 श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्कुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
 चलत्पद्मपलाशस्य शुक्लविन्दुरिवाश्रयः ॥२८॥
 मृद्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति ।
 प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥२९॥
 दृष्टिरागो भवेच्चित्तो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।
 यथास्त्रदोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥३०॥

षड् लिङ्गनाशाः षडिमे च रागा

दृष्ट्याशया षड् च षडेव च स्युः ।
 तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः
 कफेन चान्यस्त्वथ धूमदर्शी ॥३१॥
 यो क्लृप्तजात्यो नकुलान्वता च
 गम्भीरसन्ना च तथैव दृष्टिः ॥३२॥
 पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं
 पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
 पीतानि रूपाणि च मन्यते यः
 स मानवः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥३३॥
 प्राप्ते तृतीय पटलन्तु दोषे
 दिवा न पश्ये त्रिंशि वीक्षते च ।
 तथा नरः क्लृप्तविदग्धदृष्टि-
 स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ॥३४॥

त्रिषु स्थितोऽस्य पटलेषु दोषा नक्ताभ्यमापादयति प्रसह्य ।
 दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिर्वीक्षेत रूपाणि कफाल्पभावात्
 ॥३५॥

शोकज्वरायासशिरोभितापै-
 रभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
 सधूमकान् पश्यति सर्वभावां-
 स्त धूमदर्शीति वदन्ति रोगम् ॥३६॥
 स क्लृप्तजात्यो दिवसेषु क्लृप्तात्
 क्लृप्तानि रूपाणि च यो न पश्येत् ।
 रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः
 पित्ताल्यभावादपि तानि पश्येत् ॥३७॥

विद्योतते येन नरस्य दृष्टि-
 र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
 चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
 स वै विकारो नकुलान्धसञ्ज ॥१८॥
 दृष्टिर्विरूपा रजसोपसृष्टा
 सङ्कुच्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति ।
 रज्जावगाढा च तमश्चिरोग
 मम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञा. ॥१९॥
 बाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ
 निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
 निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापाज्-
 ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैश्च ॥२०॥
 सुरभिर्गन्धर्वमहोरगाणां
 सन्दर्शनेनापि च भासुराणाम् ।
 हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य
 स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञ. ॥२१॥

तत्राक्षि विस्मष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
 विदीर्यते सीदति ह्रीयते वा नृणामभीघातहता तु दृष्टिः

॥२२॥

इत्येते नयनागता महाविकारा.
 संख्याता पृथगिह षट् च सप्ततिश्च ।
 एतेषां पृथगिह विस्तरेण सर्वं
 वक्ष्येऽहं तदनुचिकित्सितञ्च तावत् ॥२३॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्सितप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ।

षट्सप्ततिर्येऽभिहिता व्याधयो नामलक्षणैः ।

चिकित्सितमिदं तेषां समासाद् व्यासत शृणु ॥१॥

क्षेद्यास्तेषु दशैकञ्च नव लेख्या प्रकीर्तिता ।

भेद्याः पञ्च विकाराः स्युर्यध्या पञ्चदशैव तु ॥२॥

द्वादशाः शस्त्रकृत्याश्च याप्याः सप्त भवन्ति हि ।

रोगा वर्जयितव्याश्च दश पञ्च च जानता ।

असाध्यौ वा भवेतान्तु याप्यौ वागन्तुसञ्चितौ ॥३॥

अर्शोऽन्वितं भवति वर्त्म तु यत् तथार्शः

शुष्कं तथार्वुदमथो पिडका सिराजाः ।

जाल सिराजमपि पञ्चाविधं तथार्मं

क्षेद्या भवन्ति सह पर्वणिकामयेन ॥४॥

उत्सङ्गिनी बहलकर्दमवर्त्मनी च

श्यावञ्च यच्च पठितन्त्रिह बद्धवर्त्म ।

क्लिष्टञ्च पोथकियुतं खलु यच्च वर्त्म

कुम्भीकिनी च सह शर्करया च लेख्याः ॥५॥

क्षेप्तोपनाहगणौ च विसञ्च भेद्या

अन्यश्च यः क्षमिकतोऽञ्जननामिका च ॥६॥

आदौ सिरा निगदिताश्च ययोः प्रयोगे

पाकौ च यौ नयनयोः पवनोऽन्यतश्च ।

पूयालसानिलपर्ययमन्यसन्नाः

स्यन्दास्तु यान्त्युपशमं हि सिराव्यधेन ॥७॥

शुष्काक्षिपाककफपित्तविदग्धदृष्टि-
 ष्वस्त्रास्थशुक्रसहितार्जुनपिष्टकेषु ।
 अक्लिन्नवर्त्म हुतभुग्ध्वजदर्शशुक्ति-
 प्रक्लिन्नवर्त्मसु तथैव बलाससन्ने ॥८॥
 आगन्तुनामययुगेन च दूषिताया
 दृष्टौ न शस्त्रपतनं प्रवदन्ति तज्ज्ञा ।
 सम्पश्यत षडपि येऽभिहितास्तु काचा-
 स्ते पक्ष्मकोपसहितास्तु भवन्ति याम्या ॥९॥
 चत्वार एव पवनप्रभवास्त्वसाध्या
 द्वौ पित्तजौ कफनिमित्तज एक एव ।
 अष्टार्द्धका रुधिरजाश्च गदास्त्रिदोषा-
 स्तावन्त एव गदितावपि वाह्यजौ द्वौ ॥१०॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो वाताभिषण्डप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 पुराणसर्पिषा स्निग्धौ स्यन्दाधीमन्यपीडितौ ।
 स्वेदयित्वा यथान्याय सिरामोक्षेण योजयेत् ॥१॥
 सम्पादयेद्वस्तिभिश्च सम्यक् स्नेहविरेचितौ ।
 तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराश्रयोतनैस्तथा ॥२॥
 नस्यस्नेहपरीषेकैः शिरोवस्तिभिरेव च ।
 वातघ्नानूपजलजमासास्त्रकायसेचनैः ॥३॥
 स्नेहैश्चतुर्भिः स्युषैश्च तत्प्रीताम्बरधारणैः ।
 पयोभक्ष्यैश्च सत्त्वणैः पायसैस्तथा ॥४॥
 भिषग्नाम्पादयेद्वेतानुपनाहैश्च पूजितैः ॥

तथा चोपरिभुक्तस्य सर्पिं पानं प्रशस्यते ॥५॥
 त्रिफलाक्वाथससिद्धं केवलं जीर्णमेव वा ।
 सिद्धं वातहरं क्षीरं प्रथमेन गणेन वा ।
 स्नेहास्तैलादिना सिद्धा वातघ्नैस्तुर्पणे हिताः ॥६॥
 स्नेहिकं पुटपाकश्च धूमो नस्यञ्च तद्विधम् ।
 नस्यादिषु स्थिराक्षीरमधुरैस्तैलमिष्यते ॥७॥
 एरण्डपंक्तये मूले त्वचि वाजं पयः शृतम् ।
 कण्टकाद्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितम् ॥८॥
 सैन्धवोदीच्यध्याह्नपिप्पलीभिः शृतं पयः ।
 हितमर्द्धोदकं सेके तथाश्वातोतनमेव च ॥९॥
 क्रीवरचक्रमच्छिष्ठोडुम्बरत्वक्षुः साधितम् ।
 साम्भ्रश्लागं पयो वापि शूलाश्वातोतनमुत्तमम् ॥१०॥
 मधुकं रजनीं पथ्या देवदारुं च पेययेत् ।
 आजैर्न पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥११॥
 गैरिकं सैन्धवं कृष्णं नागरञ्च यथोत्तरम् ।
 द्विगुणं पिष्टमङ्गिस्तु गुटिकाञ्जनमिष्यते ॥१२॥
 स्नेहाञ्जनं हितं चात्र वक्ष्यते तद्यथाविधि ॥१३॥
 रोगो यश्चान्यतो वातो यश्च मारुतपर्य्ययः ।
 अनेनैव विधानेन भिषक्तावपि साधयेत् ॥१४॥
 पूर्वभक्तं हितं सर्पिं क्षीरं वाप्यथ भोजने ।
 हृत्वादन्या कपिल्ये च पञ्चमूले महत्यपि ॥१५॥
 सक्षीरं ककटरसे सिद्धं चात्र घृतं पिबेत् ।
 सिद्धं वा हितमत्राहुः पत्तूरार्तगन्ताग्निकः ॥१६॥
 सक्षीरं नेषशृङ्गा वा सर्पिर्वीरतरेण वा ।

सैन्धव दारु शुण्ठी च मातुलुङ्गरसे वृतम् ॥१७॥
 स्तन्योदकाभ्या कर्त्तव्य शुष्कपाके तदञ्जनम् ।
 पूजित सर्पिषश्चात्र पानमक्षौष्य तर्पणम् ॥१८॥
 घृतेन जीवनीयेन नस्य तैलेन चाणुना ।
 परिषेके हितश्चात्र पय शीतं ससैन्धवम् ॥१९॥
 रजनीदारुसिद्ध वा सैन्धवेन समायुतम् ।
 सर्पिर्युतं स्तन्यघृष्टमञ्जनञ्च महीषधम् ॥२०॥
 वसा वानूपजलजा सैन्धवेन समायुता ।
 नागरोन्मिश्रिता किञ्चिच्छुष्कपाके तदञ्जनम् ॥२१॥
 पवनप्रभवा रोगा ये केचिद् दृष्टिनाशनाः ।
 बीजेनानेन मेधावी तेषु कर्म प्रयोजयेत् ॥२२॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

पित्तस्यन्दे पैत्तिके चाधिमन्ये

रक्तास्त्रावः स्र सनश्चापि कार्यम् ।

अक्षौ, सेकालेपनस्याञ्जनानि

पैत्ते च स्याद्वहिसर्पे विधानम् ॥१॥

गुन्दां शालि शैवल शैलभेद दार्वीमिलामुत्पल रोध्रमभ्रम् ।

पद्मात्पत्रं शर्करादर्भमिक्षु ताल रोध्र वेतस पद्मकञ्च ॥२॥

द्रक्षां क्षौद्र चन्दनं यष्टिकाह्वं

योषित्क्षीरं रात्रयनन्ते च पिष्ट्वा ।

सर्पिःसिद्धं तर्पये सेकनस्ये

शस्ते क्षीरं सिद्धमेतेषु वाजस ॥३॥

योज्यो वर्गो व्यस्त एषोऽन्यथा वा
 सम्यङ्नस्येऽष्टार्धसख्यापि नित्यम् ।
 क्रिया. सर्वाः पितृहृत्य प्रशस्ता-
 स्यहाच्चोद्धृत् क्षीरसर्पिश्च नस्यम् ॥४॥
 पालाशं स्याच्छोणित चाक्ष्णार्थं
 शलक्या वा शर्कराक्षौद्रयुक्तम् ।
 रसक्रिया शर्कराक्षौद्रयुक्ता
 पालिन्द्यां वा मधुके वापि कुर्यात् ॥५॥

मुस्ता फेन. सागरस्योत्पलञ्च कृमिघ्नैलाघातिवीजाद्रसश्च ।
 तालीशैलागैरिकोक्षीरशङ्खैरेव युष्मगादक्ष्णन स्तन्यपिष्टैः ॥६॥

चूर्णं कुर्यादक्ष्णनार्थं रसो वा
 स्तन्योपेतो धातकीस्यन्दनाभ्याम् ।
 योषित्स्तन्यं ग्रातकुम्भ विष्टुष्टं
 क्षौद्रोपेत कैशुकञ्चापि पुष्पम् ॥७॥
 रोध्र द्राक्षा शर्करामुत्पलञ्च
 नार्याः क्षीरे यष्टिकाह्न वचाश्च ।
 पिष्ट्वा क्षीरे वर्णकस्य त्वचं वा
 तोयोन्मिश्रे चन्दनोडुस्वरे च ॥८॥
 कार्यं. फेन. सागरस्याक्ष्णनार्थं
 नारीस्तन्ये माक्षिके चापि दृष्टः ।
 योषित्स्तन्ये स्थापित यष्टिकाह्नं
 रोध्र द्राक्षा शर्करामुत्पलञ्च ॥९॥
 क्षौमावहं पथ्यमाद्यरोतने वा
 सर्पिष्टुष्ट यष्टिकाह्नं सरोध्रम् ।

तोयोन्मिश्राः काश्मरीधात्रिपथ्या-
 स्तद्वच्चाहु कट्फलच्चाम्बुनैव ॥१०॥
 एषोऽन्ताख्येऽनुक्रमश्चापि शुक्तौ
 कार्यं सर्वं स्यात्तिरामोक्षवर्ज्यं ॥११॥
 सर्पिं. पेयं त्रैफलं तैल्यकं वा
 पेयं वा स्यात् केवलं यत् पुराणम् ।
 दोषेऽधस्ताच्छुक्तिकायामपास्ते
 शीतेर्द्रव्यैरञ्जनं कार्यमाशु ॥१२॥
 वैदूर्यं यत् स्फाटिकं वैद्रुमञ्च
 मौक्तं शाङ्खं राजतं शातकुम्भम् ।
 चूर्णं सूक्ष्मं शर्कराक्षौभ्रयुक्तं
 शुक्तिं हन्यादञ्जनं चैतदाशु ॥१३॥
 युञ्ज्यात्सर्पिर्धूमदर्शीं नरस्तु
 शेषं कुर्याद्रक्तपित्ते विधानम् ।
 यच्चैवान्यत् पित्तहृत्त्रापि सर्वं
 यद्दीसर्पे पित्तिके वै विधानम् ॥१४॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

स्यन्दाधिमन्यौ कफजौ प्रवृद्धौ जयेत्तिराणामथ मोक्षणेन ।
 स्वेदावपीडाञ्जनधूमसेकप्रलेपयोगैः कवडग्रहैश्च ॥१॥
 रुचैस्तथाश्वातोतनसविधानैस्तथैव रुचैः पुटपाकयोगैः ।
 त्रहाक्षत्रहाचाप्यपतर्पणान्ते प्रातस्तयोस्तिक्तघृतं प्रशस्तम्

तद्वपानञ्च समाचरेद्दि यच्छुष्यो नैव करोति वृषिम् ।
 कुटन्नटास्कोतफणिष्मविल्वपत्तूरपित्तकैकपित्तभङ्गैः ॥३॥
 स्वेदं विदध्यादथवानुलेपं वह्निष्ठशुण्ठीसुरकाष्ठकुष्ठैः ।
 सिन्धूत्यहिष्ठुत्रिफलामधूकप्रपीण्डरीकाञ्जनतुल्यताम्रैः ॥४॥
 पिष्टैर्जलेनाञ्जनवर्त्तय स्युः पथ्याहरिद्रामधुकाञ्जनैर्वा ।
 त्रीसूषणानि त्रिफला हरिद्रा विडङ्गसारश्च समानि च स्युः
 ॥५॥

वह्निष्ठकुष्ठामरकाष्ठशङ्खपाठानलथोषमन शिलाश्च ।
 पिष्ट्वाम्बुना वा कुसुमानि जातीकरञ्जशोभाञ्जनजानि
 युञ्ज्यात् ॥६॥

फलम्प्रकीर्यादथवापि शिग्रोः
 पुष्पञ्च तुल्यं बृहतीदयस्य ।
 रसाञ्जनं चन्दनसैन्धवञ्च
 मन शिलाले लशुनञ्च तुल्यम् ॥७॥

पिष्ट्वाञ्जनार्थं कफजेषु धीमान्वर्त्तौर्विदध्यान्नयनामयेषु ।
 रोगे बलाशययितऽञ्जनञ्चैः कर्त्तव्यमेतत्सुविशुद्धकाये ॥८॥

नीलान् यवान् गव्यपथ्याऽनुपीतान्
 शलाकिनः शूष्कतनूनं विदध्या ।
 तथाजकास्फातकपित्त्यावल्ब-
 निर्गुण्डिजातीकुसुमानि चैव ॥९॥
 तत्क्षारवत्सैन्धवतुल्यराचनं
 पक्कं विदध्यादथ लोहनाद्या ।
 एतद् बलाशययितऽञ्जनं स्या-
 देषोऽनुकल्पसु फणिष्मकादौ ॥१०॥

महौषध मागधिकाञ्च सुस्ता ससैन्धवं यन्मरिचञ्च शुक्लम् ।
 तन्मातुलुङ्गस्वरसेन पिष्ट नेत्राञ्जन पिष्टकमाशु हन्यात् ॥११॥
 फलं वृहत्या मगधीह्वानामादाय कल्कं फलपाककाले ।
 स्त्रोतोजयुक्तं खलु समराद्रात्तदुद्धृतं स्यात्तु तथैव पथ्यम् ॥ १२ ॥

वार्ताकुशिविन्दुरापटोलकिराततिक्तामलकीफलेषु ।
 कासीससामुद्ररसाञ्जनानि जात्यास्तथा कोरकमेव चापि ॥१३॥

प्रक्लिन्नवर्त्मन्युपदिश्यते तु योगाञ्जनं तन्मधुनावष्टम् ।
 नादेयमग्रा मरिचञ्च शुक्लं नेपालजाता च समप्रमाणा ॥ १४ ॥

समातुलुङ्गद्रव एष योगः कण्ठं निहन्त्यात्सकदञ्जनेन ।
 समृद्धवेरं सुरदारं सुसुखं सिन्धुप्रसृतं सुकुलानि जात्याः ॥१५॥

सुरासुपिष्टन्त्रिदमञ्जनं हि कद्राञ्जशोफे च हितं षडन्ति ।
 स्यन्दाधिमन्यक्रममाचरेच्च सर्वेषु चैतेषु सदाऽप्रमत्तः ॥१६॥

— — —

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो रक्ताभिथन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

मन्यं स्यन्दं सिरोत्पातं सिराहर्षञ्च रक्तजम् ।

एकैकेन विधानेन चिकित्सेच्चतुरो गदान् ॥ १ ॥

व्याधार्त्ताञ्चतुरोऽप्येतान् स्निग्धान् कौश्लेन सर्पिषा ।

रसैरुदारैरथवा सिरामोक्षेण योजयेत् ॥ २ ॥

विरिक्तानां प्रकामञ्च शिरास्पर्शेण विशोधयेत् ।

वैरेचनिकसिद्धेन सितायुक्तेन सर्पिषा ॥३॥

क्षतं प्रटेह्य परिषेचनानि नस्यानि धूमाश्च यथास्वमेव ।

आद्यगोतनाभ्यञ्जनतर्पणानि स्निग्धाश्च कार्याः पुटपाक-

योगः ॥४॥

नीलोत्पलोशीरकटङ्घटेरीकालीययष्टीमधुमुखरोध्रैः ।

सपञ्चकैर्धौतघृतप्रदिग्धैरक्षौ, प्रलेप परितः प्रकुर्व्यात् ॥५॥

रुजाया चाप्यतिशयं स्वेदाच्च सद्वी हिता ।

अक्षौ समन्ततः कार्यं पातनञ्च जलौकसाम् ॥६॥

घृतस्य महती मात्रा पीता चार्तिं नियच्छति ।

पिताभिस्यन्दयमनो विधिश्चाप्युपपादितः ॥७॥

कसेतमधुकाभ्यां वा चूर्णमम्बरसहस्रम् ।

न्यस्तमप्लवान्तरिक्षासु हितमाद्यगोतनम्भवेत् ॥८॥

पाटल्यर्जुनश्रीपर्णीधातकीधात्रिविधतः ।

पुष्पाण्यथ वृहत्पुष्पं विम्बा लोटाञ्च तुल्यम् ॥९॥

समञ्चिष्ठानि मधुना पिष्टानीक्षुरसेन वा ।

रक्ताभिस्यन्दयान्वयमेतदञ्जनमिष्यते ॥१०॥

चन्दनं कुमुदं पत्रं शिलाजतुं सकुङ्कुमम् ।

अथस्ताम्बरजस्तुल्यं निम्बनिर्यासमञ्जनम् ॥११॥

द्रुपुं कांस्यमलं चापि पिष्ट्वा पुष्परसेन तु ।

विपुला याः कृता वर्त्तयन्, पूजिताश्चाञ्जने सदा ॥१२॥

स्यादञ्जनं घृतं चोद्गृह्य सिरोत्पातस्य भेषजम् ।

तद्वत्सैन्धवकासीसस्तन्यघृष्टञ्च पूजितम् ॥१३॥

मधुना शङ्खनैपालीतुल्यदार्ढ्यं ससैन्धवाः ।

रसः शिरीषपुष्पाञ्च सुरामर्दिचमादिकैः ।

युक्तान् मधुना वापि गैरिकं हितमञ्जनम् ॥१४॥
 सिराहर्षेऽञ्जनं कुर्यात् फाणित मधुकंयुतम् ।
 मधुना तार्क्षज वापि कासीसं वा ससैन्धवम् ॥१५॥
 वेत्तान्मस्तन्यसयुक्त फाणितन्तु ससैन्धवम् ।
 पैत्त विधिमशेषेण कुर्यादर्जुनशान्तये ॥१६॥
 इक्षुक्षौद्रसितास्तन्यदार्वीमधुकसैन्धवैः ।
 सेकाञ्जनं चात्र हितमन्त्रैराश्वगोतन तथा ॥१७॥
 सितामधुकटुङ्गमसुक्षौद्रान्मसैन्धवैः ।
 वीजपूरककोलाश्लदाडिमान्मैश्च युक्तितः ॥१८॥
 एकशो वा द्विशो वापि योजितं वा त्रिभिस्त्रिभिः ।
 स्फटिक विद्रुमं शङ्खो मधुक मध्व चैव हि ॥१९॥
 शङ्खक्षौद्रसितायुक्त सामुद्र फेन एव च ।
 हाविमौ विहितौ शोभावञ्जनेऽर्जुननाशनौ ॥२०॥
 सैन्धवक्षौद्रकतका सक्षौद्र वा रसाञ्जनम् ।
 कासीस मधुना वापि योज्यमञ्जने सदा ॥२१॥
 लोहचूर्णानि सर्वाणि धातवो लक्षणानि च ।
 रत्नानि दन्ता शृङ्गाणि गणद्याप्यवसादनः ॥२२॥
 कुक्कुटाण्डकपालानि लशुन कटुकत्रयम् ।
 करञ्जवीजमेलाश्च लेख्याञ्जनमिदं स्मृतम् ॥२३॥
 पुटपाकावसानेन रक्तविस्त्रावणादिना ।
 सम्प्रादितस्य विधिना कृत्स्नेन स्यन्दघातिना ॥२४॥
 अनेनापहरेच्छुक्रमव्रणं कुशलो भिषक् ।
 उत्तानमवगाढ वा कर्कश वापि सत्रणम् ॥२५॥
 शिरीषवीजसरिचपिप्पलीसैन्धवैरपि ।

शुक्रस्य घर्षेण कार्यमथवा सैन्धवेन तु ॥२६॥
 कुर्यात्तान्मरजं शङ्खशिलामरिचसैन्धवै ।
 अन्याद् द्विगुणितैरेभिरप्यन शुक्रनाशनम् ॥२७॥
 कुर्यादञ्जनयोगौ वा सम्यक्क्षौकार्षिकाविमौ ॥२८॥
 शङ्खकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाचिकौ ।
 क्षौद्रदन्तार्णवमलशिरीषकुसुमैरपि ।
 चाराञ्जनं वा वितरेद्वलाशयथितापहम् ॥२९॥
 मुद्गान् वा निसुषान् भृष्टान् शङ्खक्षौद्रसिताशुतान् ।
 मधूकसारं मधुना योजयेच्चाञ्जने सदा ॥३०॥
 विभीतकास्थिमज्जा वा सक्षौद्रं शुक्रनाशनम् ॥३१॥
 शङ्खशक्तिमधुद्राक्षामधूककतकानि च ।
 हित्वग्ने सशूले वा वातघ्नं तर्पणं हितम् ॥३२॥
 वज्रजारुष्करौ तालं नारिकेलञ्च दाहयेत् ।
 विस्त्राव्य चारवच्चूर्णं भावयेत्करभास्थिजम् ।
 बहुशोऽञ्जनमेतस्याच्छुक्रवैवर्ण्यनाशनम् ॥३३॥
 अजका पार्श्वतो विद्धा सूच्या विस्त्राव्य चोदकम् ।
 व्रणं गोमासचूर्णेन पूरयेत् सर्पिषा सह ॥३४॥
 बहुशोऽवलिखेच्चापि वर्त्मास्योपगतं यदि ॥३५॥
 सशोफश्चाप्यशोफश्च द्वौ पाकौ यौ प्रकीर्तितौ ।
 स्नेहस्नेदोपपन्नस्य तत्र विद्धा सिरां भिषक् ।
 सेकाद्यरोतननस्यानि पुटपाकाश्च कारयेत् ॥३६॥
 सर्वतश्चापि शुद्धस्य कर्त्तव्यमिदमञ्जनम् ॥३७॥
 तान्मपात्रस्थितं मासं सर्पिः सैन्धवसयुतम् ।
 मैरेयं वापि दध्यैव दध्युत्तरकमेव च ॥३८॥

घृतं कास्यमलीपेतं स्तन्य वापि ससैन्धवम् ।

मधुकसार मधुना तुल्याशं गैरिकेण वा ॥३८॥

सर्पि सैन्धवताम्राणि योषित्स्तन्ययुतानि च ।

दाडिमारेवताश्मन्तकोलाश्चैव ससैन्धवम् ।

रसक्रिया वा वितरेत्सम्यक्पाकजिघासया ॥४०॥

मासं सैन्धवसयुक्तं स्थितं सर्पिषि नागरम् ।

आश्वीतनाञ्जनं योज्यमञ्जलाक्षीरसयुतम् ॥४१॥

जात्यां पुष्प सैन्धवं शृङ्गवेर

कृष्णाबीज कीटशत्रोश्च सारम् ।

एतत्पिष्टं नेत्रपाकेऽञ्जनार्थं

क्षौद्रोपेतं निर्विशङ्कं प्रयोज्यम् ॥४२॥

पूयालसे शोणितमोक्षणञ्च

हितं तथैवाभ्युपनाहनञ्च ।

कृत्स्नो विधिश्चेक्षणपाकघातो

यथाविधानं भिषजा प्रयोज्य ॥४३॥

कासीससिन्धुप्रमवाद्द्रुक्कैस्तु हितं भवेदञ्जनमेव चात्र ।

क्षौद्रान्वितैरेभिरथोपयुञ्ज्यादन्यत्तु ताम्रायसचूर्णयुक्तैः ॥४४॥

स्नेहादिना सम्यगपास्यदोषास्तृप्तं विधायाथ यथास्त्रमेव ।

प्रक्लिन्नवर्कानमुपक्रमेत सेकाञ्जनाश्वीतननस्यधूमैः ॥४५॥

मुस्ताहरिद्रामधुकं प्रियङ्गुसिद्धार्थरोध्रोत्पलसारिवाभि ।

क्षुणाभिराश्वीतनमेव कार्यमत्राञ्जनं चाञ्जनमाक्षिकं

स्यात् ॥४६॥

पत्रं फलञ्चामलकस्य पक्ता क्रियां विदध्यादियवाञ्जनार्थं ।

वंशस्य मूलेन रसक्रियां वा वर्त्तीकृतां ताम्रकपालपक्ताम् ॥४७॥

रसक्रियां वा त्रिफलाविपक्वा

पलाशपुष्पै खरमञ्जरेर्वा ।

पिष्टा कृगल्या पयसा मल वा

कासस्य दग्ध्वा सह तान्त्रवेन ॥४८॥

प्रत्यञ्जने तन्मरिचैरुपेत चूर्णेन तान्त्रस्य सङ्घोषयोज्यम् ।

समुद्रफेन खवणोत्तमञ्च शङ्खोऽथ मुक्तो मरिचञ्च शुक्लम् ॥४९॥

चूर्णाञ्जनं योज्यमथापि कण्डू-

मल्लिन्नवर्त्मन्युपहन्ति शीघ्रम् ।

प्रल्लिन्नवर्त्मन्यपि चैव एव

योगा. प्रयोज्याश्च समीक्ष्य दोषान् ॥५०॥

सकञ्जल तान्त्रघटे च घृष्ट सर्पिर्युत तुल्यकमञ्जनं च ॥५१॥

तृयोदशोऽध्यायः ।

अथातो लेख्यरोगप्रतिषेध व्याख्यास्याम ।

नव येऽभिहिता लेख्याः सामान्यस्तेष्वयं विधिः ।

स्निग्धवान्तविद्विक्तस्य निवातातपस्तपानि ॥१॥

सुखोदकप्रतप्तेन वाससा सुसमाहित ।

खेदयेद्वर्त्मं निर्भुज्य वामाङ्गुष्ठाङ्गुलिस्थितम् ॥२॥

अङ्गुल्यङ्गुष्ठकाभ्यान्तु निर्भुङ्ग्न वर्त्मं यत्नतः ।

क्षीतान्तरीकृतं नैव चलति स्र सतेऽपि वा ॥३॥

ततः प्रसृज्य धोतेन वर्त्मं शस्त्रपट्टाङ्कितम् ।

लिखेच्छस्त्रेण पत्रैर्वा ततो रक्ते स्थिते पुनः ॥४॥

स्निग्धं मनोज्ञाकासीसव्योषाञ्जनकसेन्यवै ।

श्लक्ष्णपिष्टैः समाक्षीकैः प्रतिसार्थ्योष्णवारिणा ॥५॥
 प्रक्षाल्य हविषा सिक्तं व्रणवत् समुपाचरेत् ।
 स्नेहावपीडप्रभृतींस्त्यक्त्वा दूढं प्रयोजयेत् ।
 व्यासतस्ते समुद्दिष्ट विधानं लेख्यकर्मणि ॥६॥
 अष्टगास्त्रावरहितं कण्डूशोफविवर्जितम् ।
 समं नखनिभं वर्त्म लिखितं सम्यगिष्यते ॥७॥
 रक्तमक्षि स्रवेत् स्क्वन्नं क्षताच्छस्त्रकतपद् ध्रुवम् ॥८॥
 रागशोफपरिस्त्रावास्तिमिरं व्याध्यनिर्जय ।
 वर्त्म श्यावं गुरुं स्तब्धं कण्डूहर्षोपदेहवत् ॥९॥
 नेत्रपाकमुदीर्य वा कुर्वीताप्रतिकारिण ।
 एतद् दुर्लिखितं ज्ञेयं स्नेहयित्वा पुनर्लिखेत् ॥१०॥
 व्यावर्त्तते या वर्त्म पक्ष्मं चापि विमुञ्चति ।
 स्यात् सखक् स्त्रावभूयिष्ठं तदतिस्त्रावितं विदुः ॥११॥
 स्नेहस्नेहादिरिष्टं स्यात् क्रमस्तत्रानिलापहः ।
 वर्त्मावबन्धं क्लिष्टञ्च बहलं यच्च कीर्त्तितम् ॥१२॥
 पोथकीं चाप्यवलिखेत् प्रच्छयित्वाग्रतः शनैः ।
 समं लिखेत् तु मेधावी श्यावं कर्दमवर्त्मनी ॥१३॥
 कुम्भीकिनीं शर्कराञ्च तथैवोष्णं द्विनीमपि ।
 कर्त्तयित्वा तु शस्त्रेण लिखेत् पश्चादतन्द्रितः ॥१४॥
 भवेयुर्वर्त्मसु च या पिडका कठिना मृगम् ।
 ऋक्षास्ताम्राश्च ताः पक्वा भिन्द्याद्भिन्ना लिखेदपि ॥१५॥
 तरुणीश्चाल्पसरम्भा पिडका वाह्यवर्त्मजाः ।
 विदित्वेताः प्रशमयेत् स्नेहालेपनशोधनैः ॥१६॥

चतुर्दशोऽध्याय ।

अथातो भेद्यरोगप्रतिषेध व्याख्यास्याम ।

स्नेदयित्वा विसृज्यन्ति' छिद्राण्यस्य निराश्रयम् ।
 पक्कं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥१॥
 कासीसमागधीपुष्पनैपात्थिलायुतेन तु ।
 ततः क्षौद्रघृतं दत्त्वा सम्यग्बन्धमुपाचरेत् ॥२॥
 रोचनाचारतुल्यानि पिप्पल्य. क्षौद्रमेव च ।
 प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगणं दृश्यते ॥३॥
 महत्यपि च युञ्जीत क्षाराग्निविधिकोविदः ।
 स्त्रिन्ना भिन्ना विनिष्पीड्य भिषगञ्जननामिकाम् ॥४॥
 शिलैलानतसिन्धूत्यै. सक्षौद्रैः. प्रतिसारयेत् ।
 रसाञ्जनमधुभ्या वा भिन्ना वा शस्त्रकर्मवित् ॥५॥
 प्रतिसार्थ्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखैर्ज्वरैः ।
 सम्यक्स्त्रिन्ने कृमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम् ॥६॥
 त्रिफलातुल्यकासीससैन्धवैस्तु रसक्रियाम् ।
 भित्तोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः ॥७॥
 लेखयेन्मण्डलाद्येण समन्तात् प्रच्छयेदपि ।
 सस्त्रेण पत्रभङ्गैश्च स्नेदयित्वा यथासुखम् ॥८॥
 आपाकाहिधिनोक्तेन पञ्चभेद्यानुपाचरेत् ।
 सर्वेष्वेतेषु विहितं विधानं स्नेहपूर्वकम् ।
 सम्पक्के प्रयतो भूत्वा कुर्वीत व्रणरोपणम् ॥९॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातश्चेद्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

स्निग्धं भुक्तवती ह्यन्नमुपविष्टस्य यत्नतः ।
 सरोषयेत् नयनं भिषक् चूर्णेन लावणैः ॥१॥
 ततः सरोषितं तूर्णं सुस्निग्धं परिघट्टितम् ।
 अर्मं यत्र वलीजातं तत्रैतद्वगयेद्भिषक् ॥२॥
 अपाङ्गं प्रेक्षमाणस्य वडिशेन समाहितः ।
 मुचुण्डग्रागृह्य मेधावी सूचीसूत्रेण वा पुनः ॥३॥
 न चोत्थापयता क्षिप्रं कार्यमभ्युन्नतं तु तत् ।
 शस्त्रपातभयाच्चास्य वल्मं नी ग्राहयेद् दृढम् ॥४॥
 ततः प्रशिशिलीभूतं त्रिभिरेव विलम्बितम् ।
 उल्लिख्य चण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन परिशोधयेत् ॥५॥
 विमुक्तं सर्वतश्चापि कृष्णाच्छुक्लाच्च मण्डलात् ।
 नीत्वा कनीनकोपान्तं छिन्द्यान्नातिकनीनकम् ॥६॥
 चतुर्भागस्थिते मांसे नाक्षिभ्यापत्तिमर्हति ।
 कनीनकवधादस्त्रं नाडी चाप्युपजायते ॥७॥
 हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धिः शीघ्रमेवाधिगच्छति ।
 अर्मं यज्जालवद्वापि तदप्युन्मार्ज्यं लम्बितम् ॥८॥
 छिन्द्याद्वक्त्रेण शस्त्रेण वल्मं शुक्लान्तमाश्रितम् ।
 प्रतिसारणमक्षीसु ततः कार्यमनन्तरम् ॥९॥
 यवनप्लवस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ।
 स्नेदयित्वा ततः पश्चाद् बध्नीयात् कुशलो भिषक् ॥१०॥
 देशर्तुबलकालज्ञः स्नेहं दत्त्वा यथाहितम् ।
 ब्रणवत् संविधानन्तु तस्य कुर्यादतः परम् ॥

त्रहान्मुक्ता करस्त्रेद दत्त्वा शोधनमाचरेत् ॥११॥
 करञ्जवीजामलकमधूकै साधितं पयः ।
 हितमाद्यगोतनं शूले द्विरङ्गं चोद्वसयुतम् ॥१२॥
 मधुकोत्पलकिञ्चल्कदूर्वाकल्कैश्च मूर्धनि ।
 प्रलेपः सघृतं शीतं क्षीरपिष्टं प्रशस्यते ॥१३॥
 लेख्याञ्जनैरपहरेदर्मशेषं भवेद्यदि ॥१४॥
 अर्मं चाल्य दधिनिभं नीलं रक्तमथापि वा ।
 धूसरं तनुं यच्चापि शुक्रवत् तदुपाचरेत् ॥१५॥
 चर्मभस्महलं ग्रन्थुं स्नायुमासघनाहतम् ।
 केशमेव तदर्मं स्यात् कृष्णमण्डलगच्च यत् ॥१६॥
 विशुद्धवर्णमक्लिष्टं क्रियाश्रद्धिगतकृतम् ।
 छिन्नेऽर्मणि भवेत् सम्यग्यथास्वमनुपद्रवम् ॥१७॥
 सिराजाले सिरायास्तु कठिनास्ताश्च बुद्धिमान् ।
 उल्लिखेन्मण्डलाग्रेण वह्निशेनावलम्बिता ॥१८॥
 सिरास्तु पिडुका जाता या न सिध्यन्ति भेषजैः ।
 अर्मवन्मण्डलाग्रेण तासां कृदनमिष्यते ॥१९॥
 रोगयोश्चैतयोः कार्यमर्मोक्तं प्रतिसारणम् ।
 विधिश्चापि यथादोषं लेखनद्रव्यसम्भृतः ॥२०॥
 सन्धौ सस्त्रेद्यं शस्त्रेण पर्वणीका विचक्षणः ।
 उत्तरे च त्रिभागे च वह्निशेनावलम्बिताम् ॥२१॥
 छिन्द्यात् ततोऽर्धमग्रे स्यादशुनाडी ह्यतोऽन्यथा ।
 प्रतिसारणमत्रापि सैन्धवचोद्वमिष्यते ॥२२॥
 लेखनीयानि चूर्णानि व्याधिशेषस्य भेषजम् ।
 शङ्खं समुद्रफेनञ्च मण्डूकीञ्च समुद्रजाम् ॥२३॥

स्फटिक कुसुविन्दश्च प्रबालाश्मकस्तथा ।
 वैदूर्योपलक मुक्तामयस्ताम्ररजासि च ॥२४॥
 समभागानि सम्मिथ सार्धं श्रोतोऽज्ञनेन तु ।
 चूर्णाञ्जन कारयित्वा भाजने मेषशृङ्गजे ॥२५॥
 सस्याप्योभयतः कालमञ्जयेत् सततं बुधः ।
 शर्माणि पिडका हन्यात् सिराजालानि तेन वै ॥२६॥
 अशस्तथा यच्च नाम्ना शुष्कार्शोऽर्बुदमेव च ।
 अभ्यन्तरं वर्त्मगया विधानं तेषु वक्ष्यते ॥२७॥
 वर्त्मोपस्थेऽथ निभुञ्ज्य सूचोत्क्षिप्य प्रयत्नतः ।
 मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले हिन्याद्भिषग्वर. ॥२८॥
 ततः सैन्धवकासीसङ्गणाभिः प्रतिसारयेत् ।
 स्थिते च रुधिरं वर्त्म^१ दहेत् सम्यक् शलाकया ॥२९॥
 क्षारेणावलिखेच्चापि व्याधिशेषो भवेद्यदि ।
 तीक्ष्णैरुभयतो भागैस्ततो दोषमधिचिपेत् ॥३०॥
 वितरेच्च यथादोषमभिष्यन्दक्रियाविधिम् ।
 शस्त्रकर्मण्युपरते मासश्च स्यात् सुयन्त्रित. ॥३१॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः पक्ष्मकोपप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

याप्यस्तु यो वर्त्मभवो विकारः ।
 पक्ष्मप्रकोपोऽभिहितः पुरस्तात् ।
 तत्रोपविष्टस्य नरस्य चर्मं
 वर्त्मोपरिष्ठादनुतिर्यगेव ॥ १ ॥
 भ्रुवोरधस्तात् परिसुच्य भागौ

पक्ष्माश्रित चैकमतोऽवकन्तीत् ।

कनीनकापाङ्गसम समन्ताद्

यवाकृति स्निग्धतनोर्नरस्य ॥२॥

उत्कृत्य शस्त्रेण यवप्रमाण बालेन सीव्येद्भिषगप्रमत्तः ।

दत्त्वा च सर्पिर्मधुनावशेष कुर्याद्विधानं विदित व्रणे यत्

॥३॥

ललाटदृशे च निवद्धपट्ट प्राक्स्यूतमत्राप्यपरञ्च बद्धा ।

स्थैर्यं गते चाप्यथ शस्त्रमार्गे बालान् विमुञ्चेत् कुशलोऽभि-

वीक्ष्य ॥४॥

एव न चेच्छास्यति तस्य बलं

निर्भुज्य दोषोपहतां बलिञ्च ।

ततोऽग्निना वा प्रतिसारयेत् तां

क्षारेण वा सम्यगवेक्ष्य धीरः ॥५॥

क्वित्वा सम वाप्युपपक्ष्ममालां

सम्यग् गृहीत्वा वडिशैस्त्रिभिश्च ।

पथ्याफलेन प्रतिसारयेत् तु

पिष्टेन वा तीवरकेण सम्यक् ॥६॥

चत्वार एते विधयो विहन्तु पक्ष्मोपरोध पृथगैव शस्ताः ।

विरेचनाश्चोतनस्यधूमलेपाञ्जनस्त्रिहरसक्रियाश्च ॥७॥

। ———

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातो दृष्टिगतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्याम ।

त्रय साध्यास्त्रयोऽसाध्या याप्या षट् च भवन्ति हि ।

तत्रैकस्य प्रतीकारः कीर्त्तितो धूमदर्शिनः ॥१॥

दृष्टौ पित्तविदग्धाया विदग्धायां कफेन च ।
 पित्तश्लेष्महर कुर्याद् विधिं शस्त्रचतादृते ॥२॥
 नस्यसेकाञ्जनालेपपुटपाकैः सतर्पणैः ।
 आद्ये तु तैफल पेय सर्पिस्त्रैह्वनमुत्तरे ॥३॥
 तैल्वक् चोभयो पथ्य केवल जीर्णमेव वा ।
 गैरिक सैन्धव कृष्णा गोदन्तस्य मसीन्तथा ॥४॥
 गोमास मरिच बीज शिरीषस्य मनश्शिला ।
 वृत्तं कपित्थान्धुना स्वयङ्मुक्ताफलानि च ।
 चत्वार एते योगाः स्युः स्युः स्युः स्युः हिता ॥५॥
 कुलकाशोकशालास्त्रप्रियङ्गुनलिनोत्पलैः ।
 पुष्यैर्हरेणुकृष्णाद्वापथ्यामलकसंयुतैः ॥६॥
 सर्पिर्मधुयुतैश्चूर्णैर्वैष्णवाद्यामवस्थितैः ।
 अञ्जयेद् द्वावपि भिषक् पित्तश्लेष्मविभावितौ ॥७॥
 आम्बजस्वङ्गव पुष्य तद्रसेन हरेणुकाम् ।
 पिष्ट्वा क्षौद्राज्यसयुक्तां प्रयोज्यमथवाञ्जनम् ॥८॥
 नलिनोत्पलकिञ्चल्कगैरिकैर्गोशक्लद्रसैः ।
 गुडिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्रान्वयोर्हितम् ॥९॥
 रसाञ्जनरसक्षौद्रतालीशस्वर्णगैरिकम् ।
 गोशक्लद्रससयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥१०॥
 शीत सौवीरक वापि पिष्ट्वाथ रसभावितम् ।
 कूर्मपित्तेन मतिमान् भावयेद्रौ हतेन वा ॥११॥
 चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥१२॥
 काश्मरीपुष्पमधुकदार्वीरोध्ररसाञ्जनैः ।
 सक्षौद्रमञ्जनस्तद्वर्जितं नेत्रामये सदा ॥१३॥

स्त्रीतीजं सैन्धव कण्डूरे शुकाश्चापि पेयेत् ।
 अजमूत्रेण ता वक्ष्ये क्षणदान्याञ्जने हिता ॥१४॥
 कालानुसारिवा कृष्णा नागर मधुक तथा ।
 तालीशपत्र क्षणदे गाङ्गेयश्च शकद्रसे ॥१५॥
 कृतास्ता वर्त्तय पिष्टाश्छायाशुष्का सुखावहा ।
 मन शिलाभयाव्योषवलाकालानुसारिवाः ॥१६॥
 सफेना वर्त्तय पिष्टाश्छागघीरसमन्विताः ।
 गोमूत्रपित्तमदिराशकषात्रीरसे पचेत् ॥१७॥
 क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यद्यक्तस्त्रैफलेऽपि वा ।
 गोमूत्राण्यार्णवमलपिप्पलीक्षौद्रकटफलम् ॥१८॥
 सैन्धवोपहित शुक्लान्निहित वेणुगङ्गरे ।
 मेदोयकदृष्टतञ्चाज पिप्पल्य सैन्धव मधु ॥१९॥
 रसमामलकश्चापि पक्व सम्यङ्निधापयेत् ।
 कोशे खदिरनिर्माणे तद्वत् क्षुद्राञ्जन हितम् ॥२०॥
 हरेणुमगधाजास्थिमज्जैलायकदन्वितम् ।
 शकद्रसेनाञ्जनं वा श्लेष्मोपहतदृष्टये ॥२१॥
 विपाच्य गोधायकदर्धपाटित
 सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना ।
 निषेवित तत् सकृदञ्जनेन
 निहन्ति नक्ताभ्यमसशयं खलु ॥२२॥
 तथा यकृच्छागभव हुताशमे
 विपाच्य सन्ध्यामगधासमन्वितम् ।
 ग्रयोजित पूर्ववदाश्वसशय
 लयेत् क्षपान्ध सकृदञ्जनामृणाम् ॥२३॥

प्लीहा यक्तचाप्युपभक्षिते उभे प्रकच्य शूचे घृततैलसयुनम ।
ते सार्धपक्षेहसमायुतेऽञ्जन नक्तान्यमाश्वेव हत, प्रयोजिते

॥२४॥

नटीक्षशिखीकटुकान्यथाञ्जन
मनःशिला द्वे च निधे यक्तद्वये ।
सचन्दनेय गुटिकाथवाञ्जन
प्रशस्यते वै दिवसेष्वपश्यताम् ॥२३॥
भवन्ति याप्या खलु ये षडामरा
हरेदसृक्तेषु सिराविमोक्षणे ।
विरेचयेच्चापि पुराणसर्पिषा
विरेचनाङ्गोपहितेन सर्वदा ॥२४॥
पयोविमिश्र पयनोज्ज्वे हित
वदन्ति पञ्चाङ्गुलतैलनेव तु ।
भवेद् घृत त्रैफलमेव शोधन
विशेषतः शोणितपित्तरोगयो ॥२५॥
त्रिवृद्धिरेक कफजे प्रशस्यते
त्रिदोषजे तैलमुशन्ति ततःकृतम् ।
पुराणसर्पिस्तिमिरेषु चर्वतो
हितं भवेदायसभाजनस्थितम् ॥२६॥
हितं च विद्यात् त्रिफलाघृत सदा
कृतञ्च यन्मेषविषाणनामभिः ।
सदावलिह्यात् त्रिफला सुचूर्षितां
घृतप्रगाढा तिमिरेऽथ पित्तजे ॥२७॥

सर्भोरजे तैलयुताङ्गफाल्मते मधुप्रगाढा विदधीत युक्तिः

गवा शक्तक।थविपक्वमुत्तम हितन्तु तैल तिमिरेषु लावणम्

॥ ३१ ॥

हितं घृत केवलमेव पैत्तिके
 ह्यजाविक यन्मधुरैर्विपाचितम् ।
 तैल स्थिरादौ मधुरे च यद्गणे
 तथाणुतैल पवनान्मृगुत्ययो ॥ ३१ ॥
 सहाश्वगन्धातिबलावरीशृतं
 हितञ्च नस्ये त्रिहृत यदीरितम् ।
 जलोद्भवानूपजमाससंस्कृताद्
 घृत विधेय पयसो यदुत्थितम् ॥ ३२ ॥
 ससैन्धव, क्रव्यभुगीणमासयो-
 र्हितं ससर्पिं समधु पुटाह्वय ।
 वसाथ गृध्रोरगताम्रचूडजा
 सदा प्रशस्ता मधुकान्विताक्षने ॥ ३३ ॥
 प्रत्यक्ष्णन स्रोतसि यत्समुत्थित
 क्रमाद्रसचीरघृतेषु भावितम् ।
 स्थित दशाह्वयमेतदक्ष्णन
 कृष्णोरगास्ये कुशसम्प्रवेष्टिते ॥ ३४ ॥
 तन्मालनीक्षारकसैन्धवायुत
 सदाक्ष्णन स्यात्तिमिरेऽथ रागिणि ।
 सुभावितं वा पयसा दिनत्रयं
 काचापहं शास्त्रविदः प्रचक्षते ॥ ३५ ॥
 हविर्हितं क्षीरभवन्तु पैत्तिके
 वदन्ति नस्ये मधुरौषधैः कृतम् ।

तत्तर्पणे चैव हित प्रयोजित
 सजाङ्गलस्तेषु च य पुटाङ्गय ॥१६॥
 रसाञ्जनक्षौद्रसितामन शिला-
 क्षुद्राञ्जन तन्मधुकेन सयुतम् ।
 समाञ्जन वा कनकाकरोद्भवं
 सुचूर्णित श्रेष्ठमुशन्ति तद्दिद. ॥१७॥
 भिक्षोऽगन्धोदकसेकसेवित
 प्रत्यञ्जनञ्चात्र हित तु तुल्यकम् ।
 समेषमृङ्गाञ्जनभागसन्धित
 जलोद्भव काचमल व्यपोहति ॥१८॥
 पलाशरोहीतमधूकजा रसा
 क्षौद्रेण युक्ता मदिराग्रमिश्रिताः ।
 उशीरलोध्रत्रिफलाप्रियङ्गुभिः
 पचेत् तु नस्यङ्गफरोगशान्तये ॥१९॥
 विडङ्गपाठाकिण्णीहीङ्गुदीत्वच
 प्रयोजयेद् धूममुशीरसयुतम् ।
 वनस्पतिक्राथविपाचित घृतं
 हित हरिद्रानलटोऽवतर्पणे ॥२०॥
 समागन्धा माक्षिकसैन्धवाढ्य
 सजाङ्गल. स्यात् पुटपाक एव च ।
 मन शिलातूषणशङ्खमाक्षिकै
 ससिन्धुकासीसरसाञ्जनै क्रिया ॥२१॥
 हिते च कासीसरसाञ्जने तथा
 ब्रून्ति पथ्ये गुडनागरैर्युते ।

यदञ्जन वा बहुशो निषेवितं
 समूत्रवर्गे त्रिफलोदके शृते ॥४२॥
 निशाचरास्थिस्थितमेतदञ्जन
 क्षिपेच्च मास सलिले स्थिरे पुनः ।
 मेषस्य पुष्पैर्मधुकेन संयुत
 तदञ्जनं सर्वकृते प्रयोजयेत् ॥४३॥
 क्रियाश्च सर्वा चतजोद्भवे हित
 क्रम परिक्लायिनि चापि पित्तहृत् ।
 क्रमो हित स्यन्दहरः प्रयोजितः
 समीक्ष्य दोषेषु यथास्वमेव च ॥४४॥
 दोषोदयेनैव च विभ्रुतिङ्गते
 द्रव्याणि नस्यादिषु योजयेद् बुधः ।
 पुनश्च कण्ठोऽञ्जनविस्तरः शुभ
 प्रवक्ष्यतेऽन्यस्तमर्षो ह योजयेत् ॥४५॥
 घृत पुराण त्रिफला शतावरी
 पटोलमुद्गामलक यवानपि ।
 निषेवमाणस्य नरस्य यत्नतो
 भय सुषीरात्तिमिरान्न विद्यते ॥४६॥

शतावरीपायस एव केवलस्तथाकृतो वामलकेषु पायसः ।
 प्रभूतसर्पिस्त्रिफलोदकोत्तरो यवीदनो वा तिमिर व्यपो-

हति ॥४७॥

जीवन्तिश्चाकं सुनिषण्णकञ्च सतण्डुलीय वरवास्तुकञ्च ।
 चिक्ली तथा मूलकपोतिका च दृष्टे हितं शाकुनजाङ्गलञ्च

पटोलकर्कोटककारवेक्षवात्ताकुतर्कारिकरीरजानि ।

श्राकानि शिम्पार्त्तगलानि चैव हितानि दृष्टे घृतसाधितानि

॥ ४८ ॥

द्विवर्जयेत्किरामोक्षं तिमिरे रागमागते ।

यन्त्रेणोत्प्रीडितो दोषो निहन्त्यादाश दर्शनम् ॥ ५० ॥

अरागि तिमिर साध्यमाद्य पटलमाश्रितम् ।

कच्छं द्वितीये रागि स्यात् तृतीये याप्यमुच्यते ॥ ५१ ॥

रागप्राप्तेष्वपि हितास्त्रिमिरेषु तथा क्रियाः ।

यापनार्थं यथोद्दिष्टा सेव्याश्चापि जलौकसः ॥ ५२ ॥

श्लैष्मिके लिङ्गनाशे तु कर्मं वक्ष्यामि सिद्धये ।

न चेद्वर्द्धेन्दुघर्मास्त्रुविन्दुमुक्ताकृति स्थिर ॥ ५३ ॥

विषमो वा तनुर्मध्ये राजिमान् वा बहुप्रभ ।

दृष्टिस्थौ लक्ष्यते दोषः सखजो वा सुलोहितः ॥ ५४ ॥

स्निग्धस्त्रिभुजस्य तस्याथ कालेनात्युष्णशीतले ।

यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्वा नासाम्पश्यत सममः ॥ ५५ ॥

मतिमान् शुक्लभागौ द्वौ कृष्णान्मुक्ता ह्यपाङ्गतः ।

सम्मील्य नयने सम्यक् सिराजालविवर्जिते ॥ ५६ ॥

नाधो नोर्ध्वं च पार्श्वोभ्यां छिद्रे दैवकृते ततः ।

शलाकया प्रयत्नेन विश्वस्तं यववक्त्रया ॥ ५७ ॥

मध्यप्रदेशिन्यङ्गुष्ठस्थिरहस्तगृहीतया ।

दक्षिणेन भिषक् सव्यं विध्येत् सव्येन चेतरेत् ॥ ५८ ॥

वारिविन्दागमः सम्यग् भवेच्छब्दस्तथा व्यधे ।

ससिच विद्धमात्रन्तु योषितस्तन्येन कोविदः ॥ ५९ ॥

स्थिरे दोत्रे चले वापि स्वेदयेदक्षि बाह्यतः ।

सम्यक् शलाका सस्थाप्य भङ्गैरनिलनाशनैः ॥६०॥
 शलाकाग्रेण तु ततो निर्लिखेद् दृष्टिमण्डलम् ।
 विध्यतो योऽन्यपार्श्वेऽक्षस्त रुद्धा नासिकापुटम् ॥६१॥
 उच्छिद्वा नेन हर्तव्यो दृष्टिमण्डलज कफ ।
 निरञ्च इव घर्माश्रयदा दृष्टि प्रकाशते ॥६२॥
 तदासौ लिखिता सम्यग् ज्ञेया या चापि निव्यथा ।
 ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥६३॥
 घृतेनाभ्यज्य नयन वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 ततो गृहे निराबाधे शयीतोत्तान एव च ॥६४॥
 उद्गारकासच्चवद्युष्ठीवनोज्जृम्भणानि च ।
 तत्काल नाचरेदूर्ध्वं विधिश स्नेहपीतवत् ॥६५॥
 त्र्यहात् त्र्यहाच्च धावेत कषायैरनिलापहैः ।
 वायोर्भयात् त्र्यहादूर्ध्वं स्नेदयेदक्षि पूर्ववत् ॥६६॥
 दशाहमेव सयस्य हित दृष्टिप्रसादनम् ।
 पश्चात् कर्म च सेवेत लघुनञ्चापि मात्रया ॥६७॥
 सिराव्यर्धावधौ पूर्वं नरा ये च विवर्जिताः ।
 न तेषा नीलिका विध्येदन्यत्राभिहिताङ्गिषक् ॥६८॥
 पूर्यते शोणितनाक्षि सिरावेधादिसर्पता ।
 तत्र स्त्रीस्तन्ययध्याह्नपक्व सेके हित घृतम् ॥६९॥
 अपाङ्गासन्नविद्धे तु शोफशूलाश्चुरक्तताः ।
 तत्रोपनाह-भ्रूमध्ये कुर्याच्चोष्णाज्यसेचनम् ॥७०॥
 व्यधेनासन्नक्षणेन भाग क्षणश्च पीडते ।
 तत्राध. शोधन सेक. सर्पिषा रक्तमोक्षणम् ॥७१॥
 अथाप्युपरि विद्धे तु कट्टा कक् सप्रवर्तते ।

तत्र कोष्णेन हविषा परिषेक प्रशस्यते ॥७२॥
 शूलाशुरागास्त्वत्यर्थमधो विद्धे भवन्ति हि ।
 विदधीत भिषग्धीमान् तत्र पूर्वचिकित्सितम् ॥७३॥
 रागाश्रुवेदनास्तन्महर्षांश्चातिविघट्टिते ।
 स्नेहस्नेदी हितौ तत्र हित वाप्यनुवासनम् ॥७४॥
 दोषस्त्वथोपकृष्टोऽपि तरुण पुनरुद्धर्ग ।
 कुर्याच्छक्रारुणं तत्तु तीव्ररुग्नेष्टदर्शनम् ॥७५॥
 मधुरैस्तत्र सिद्धेन घृतेनाक्ष्य प्रसेचनम् ।
 शिरोवस्तिञ्च तेनैव दद्याद्भासैश्च भोजनम् ॥७६॥
 दांषस्तु सञ्ज्ञातबलो घन सम्पूर्णमण्डलः ।
 प्राप्य नश्येच्छलात्ताग्र तन्मन्त्रमिव कारुतम् ॥७७॥
 मूर्द्धाभिघातव्यायामव्यवायवजिमूर्च्छनैः ।
 दांषः प्रत्येति कोपाच्च विद्धोऽतितरुणश्च यः ॥७८॥
 शलाका कर्कशा शूल खरा दोषपरिप्लुतिम् ।
 व्रण विशालं स्थूलाग्रा तीक्ष्णा हिंस्यादनेकधा ॥७९॥
 जलास्त्रावन्तु विषमा क्रियासङ्गमथास्थिरा ।
 करोति वर्जिता दांषैस्तस्मादेभिर्हिता भवेत् ॥८०॥
 अष्टाङ्गुलायता मध्ये सूत्रेण परिवेष्टिता ।
 अङ्गुष्ठपर्वसमिता वक्त्रयोर्मुकुलाकृति ॥८१॥
 ताम्रायमी शातकौम्भी शलाका स्यादनिन्दिता ।
 राग शोफोऽर्बुदक्षोषो बुद्बुद शूकराक्षिता ॥८२॥
 अधिमन्यादयश्चान्ये रोगाः स्युर्व्यधदोषजा ।
 अहिताचारतो वार्षप यथास्व तानुपाचरेत् ।
 रुजायामाक्षराणि वा योगान् भूयो निबोध मे ॥८३॥

गैरिक सारिवा दूर्वा यवपिष्ट घृत पय ।
 सुखालेपः प्रयोज्योऽय वेदनारागशान्तये ॥८४॥
 मृदुभ्रष्टैस्त्रिलैर्वापि सिद्धार्थकसमायुतै ।
 मातुलुङ्गरसोपेतैः सुखालेपस्तदर्थकत् ॥८५॥
 पयस्यासारिवापत्रमञ्जिष्ठामधुकैरपि ।
 अजाक्षीरान्वितैर्लेप सुखोष्ण पथ्य उच्यते ॥८६॥
 दारुपद्मकण्ठगुण्ठीभिरेवमेव कृतोऽपि वा ॥८७॥
 द्राक्षाभधुककुष्ठैर्वा तद्वत् सैन्धवसयुतै ।
 ससैन्धवै शृत क्षीर रुजारागनिवर्हणम् ॥८८॥
 शतावरीपृथक्पर्णीमुस्तामलकपद्मकै ।
 साजक्षीरै शृत सर्पिर्दाहशूलनिवर्हणम् ॥८९॥
 वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्ध सर्पिश्चतुर्गुणे ।
 काकोल्यादिप्रतीवाप तद् युञ्ज्यात् सर्वकर्मसु ॥९०॥
 शाम्यत्येव न चेच्छूल स्निग्धस्निग्धस्य मोक्षयेत् ।
 ततः सिरा दहेद्वापि मतिमान् कीर्तित तथा ॥९१॥
 दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जने शृणु मे शुभे ।
 मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ॥९२॥
 सुमनायाश्च पुष्पाणि मुक्ता वैदूर्यमेव च ।
 अजाक्षीरेण सम्पिथ्य तान्ने सप्ताहमावपेत् ॥९३॥
 प्रविधाय च तद्वर्तीर्योजयेच्चाञ्जने भिषक् ।
 स्रोतोऽज विद्रुम फेनं सागरस्य मन शिलाम् ॥९४॥
 मरिचानि च तद्वर्ती कारयेच्चापि पूर्ववत् ।
 दृष्टिस्थैर्यार्थमेतत्तु विदध्यादञ्जने हितम् ॥९५॥
 भूयो वक्ष्यामि मुख्यानि विस्तरेणाञ्जनानि च ।

कल्पे नानाप्रकाराणि तान्यपीह प्रयोजयेत् ॥६६॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथात त्रिविकल्प व्याख्यास्यामः ।

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञस्तपोदृष्टिरुदारधी ।
 वैश्वामित्र शशासाथ शिष्यं कासिपतिर्मुनिः ॥१॥
 तर्पणं पुटपाकश्च सेक आश्वीतनाम्नने ।
 तत्र तत्रोपदिष्टानि तेषां व्यास निबोध मे ॥२॥
 सशुद्धदेहशिरसो जीर्णान्नस्य शुभे दिने ।
 पूर्वाह्णे चापराह्णे वा कार्यमक्षणीश्च तर्पणम् ॥३॥
 वातातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिनः ।
 आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डली ॥४॥
 समौ दृढावसम्बाधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयोः ।
 पूरयेद् दृढतमण्डल्य विलीनस्य सुखोदके ॥५॥
 आपच्छ्माग्रात्ततः स्थाप्य पञ्च तद्वाक्शतानि च ।
 स्वस्थे कफे षट् पित्तेऽष्टौ दश वाते तदुत्तमम् ॥६॥
 रोगस्थानविशेषेण केचित्कालं प्रपच्यते ।
 यथाक्रमोपदिष्टेषु त्रीण्येकं पञ्च सप्त च ॥७॥
 दश दृष्ट्यामथाष्टौ च वाक्शतानि विभावयेत् ।
 ततश्चापाङ्गतः स्नेहः स्नावयित्वाक्षि शोधयेत् ॥८॥
 स्निग्धेन यवपिष्टेन स्नेहवीर्यैरितन्ततः ।
 यथास्व धूमपानेन कफमस्य विशोधयेत् ॥९॥
 एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहश्चेत्यतः परम् ।
 तपणे तृप्तिर्लिङ्गानि नेत्रस्येभानि लक्षयेत् ॥१०॥

सुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवम् ।
 निर्द्वन्द्वित्व्याधिबन्धसं क्रियालाघवमेव च ॥११॥
 गुर्वाविलमतिस्निग्धमश्लुकण्डूपदेहवत् ।
 ज्ञेयदोषसमुत्क्षिप्तं नेत्रमत्यर्थतर्पितम् ॥१२॥
 रूक्षमाविलमस्त्राव्यमसह रूपदर्शने ।
 व्याधिद्वन्द्विश्च तज्ज्ञेयं हीनतर्पितमजि च ॥१३॥
 अनयोर्दोषबाहुल्यात् प्रयत्नेन चिकित्सिते ।
 धूमनस्याक्ष्णैः सेकैः रूक्षैः स्निग्धैश्च योगवित् ॥१४॥
 ताम्यत्यतिविशुष्कश्च यद्रूक्षं चातिदारुणम् ।
 शीर्णपद्माविलं जिह्मं रोगक्षिप्तं यद्भृशम् ॥१५॥
 तदक्षि तर्पणादेव लभेतोर्जामसशयम् ।
 दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिन्तायां सम्भ्रमेषु च ॥१६॥
 अशान्तोपद्रवे चाक्षिणं तर्पणं न प्रशस्यते ।
 पुटपाकस्थैतेषु नश्येयं च गर्हितम् ॥१७॥
 तर्पणार्हं न ये प्रोक्ता स्नेहपानाक्षमाश्च ये ।
 ततः प्रशान्तदोषेषु पुटपाकक्षमेषु च ॥१८॥
 पुटपाकं प्रयोक्तव्यं नेत्रेषु भिषजा भवेत् ।
 स्नेहनं लेखनीयं रोपणीयं स त्रिधा ॥१९॥
 हितं स्निग्धोऽतिरूक्षस्य स्निग्धस्यापि च लेखनं ।
 दृष्टेर्बलार्थमितरं पित्तासृग्त्रणवातनुत् ॥२०॥
 स्नेहमासवसामज्जमेद् व्यादौषधैः कृतं ।
 स्नेहनं पुटपाकमुधार्थं द्वे वाक्ष्यते तु स ॥२१॥
 जाङ्गलानां यक्ष्णसैर्लेखनद्रव्यसम्भृतैः ।
 कृष्णलोहरजस्ताम्रशङ्खधिट्टमसिन्धुजैः ॥२२॥

समुद्रफेनकासीसस्त्रोतोजदधिमस्तुभिः ।
 लेखनो वाक्शत तस्य पर धारणमुच्यते ॥२३॥
 स्तन्यजाङ्गलमध्वाज्यतिक्तद्रव्यविपाचित ।
 लेखनात्त्रिगुणो धार्य पुटपाकस्तु रोपणम् ॥२४॥
 वितरेत्तर्पणोक्तान्तु धूमं हित्वा तु रोपणम् ।
 स्नेहस्नेदी द्वयोः कार्यौ कार्यौ नैव च रोपणे ॥२५॥
 एकाह वा द्वाह वापि त्रह वाप्यवधारणम् ।
 यन्त्रणा तु क्रियाकालाद् द्विगुण कालमिष्यते ॥२६॥
 तेजास्वनिलमाकाशमादर्शभास्वराणि च ।
 नेक्षेत तर्पिते नेत्रे पुटपाककृते तथा ॥२७॥
 मिथोपचारादनयोर्यो व्याधिरुपजायते ।
 अञ्जनाश्चोतनस्त्रैर्देयंथास्त्रन्तमुपाचरेत् ॥२८॥
 प्रसन्नवर्णं विशद् वातातपसह लघु ।
 सुखस्वप्नावबोध्द्यधि पुटपाकगुणान्वितम् ॥२९॥
 अतियोगाद्भुजः शोफं पिङ्गकास्तिमिरोद्गमः ।
 पाकोऽप्युहर्षणञ्चापि हीने दोषोद्गमस्तथा ॥३०॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनम् ॥३१॥
 द्वौ वित्त्वमात्रौ श्लक्ष्णस्य पिण्डौ मांसस्य पेक्षितौ ।
 द्रव्याणां वित्त्वमात्रान्तु द्रवाणां कुडवो मतः ॥३२॥
 तदैकत्र समालोढ्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ।
 काश्मरीकुमुदैरण्डपद्मिनीकदलीभवै ।
 सदावलितमङ्गारैः खादिरैरवकूलयेत् ॥३३॥
 कृतकाश्मन्तकैरण्डपाटञ्चावषवादर्दैः ।
 सखीरद्रुमकाष्ठैश्च गोमयैर्वापि युक्तितः ॥३४॥

खिन्नमुदृत्य निष्पीड्य रसमादाय तं नृणाम् ।
 तर्पणोक्तेन विधिना यथावदवचारयेत् ॥३५॥
 कनीनके निषेच्य स्यान्नित्यमुत्तानशायिन ।
 रक्ते पित्ते च तौ शीतौ कोष्णौ वातकफापहौ ॥३६॥
 अत्युष्णतीक्ष्णौ सतत दाहपाककरौ स्मृतौ ।
 आप्लुतौ शीतलौ चाशुस्तम्भरग्वर्षकारकौ ॥३७॥
 अतिमात्रौ कषायत्वसङ्कोचस्फुरणावहौ ।
 हीनप्रमाणौ दोषाणामुत्क्षेपजननौ भृगम् ॥३८॥
 युक्तौ क्षतौ दाहशोफरग्वर्षस्त्रावनाशनौ ।
 कण्डूपटेहदूषीकारक्तराजिविनाशनौ ॥३९॥
 तस्मात् परिहरन् दोषान् विदध्यात्तौ सुखावहौ ।
 व्यापदश्च यथादोष नस्यधूमाच्चनैर्जयेत् ॥४०॥
 आद्यन्तयोश्चाप्यनयो स्नेदमुष्णास्सुतैलिक ।
 तथाहितोऽवसाने च घूम स्नेपसमुच्छ्रितौ ॥४१॥
 यथादोषोपयुक्तन्तु नातिप्रबलमोजसा ।
 रागमाश्रितन हन्ति सेकस्तु बलवत्तरम् ॥४२॥
 तौ त्रिधैवोपयुज्येते रोगेषु पुटपाकवत् ।
 लेखने सप्त चाष्टौ वा विन्द्व स्त्रैहिके दश ॥४३॥
 आश्रितने प्रयोक्तव्या द्वादशैव तु रोपणे ।
 सेकस्य द्विगुण काल पुटपाकात् परो मत ॥४४॥
 अथवा कार्यनिर्वृत्तेरुपयोगो यथाक्रमम् ।
 पूर्वापराल्ले मध्याह्ने रुजाकालेषु भीमयो ॥४५॥
 योगायोगान् स्त्रैहिके तर्पणोक्तान् प्रचक्षते ।
 रोगान् सिरसि सम्भूतान् हत्वातिप्रबलान् गुणान् ॥४६॥

करोति गिरसो वस्त्रिरुक्ता ये मूर्ध्वतैलिका ।
 शुद्धदेहस्य सायाङ्गे यथाव्याध्यशितस्य तु ॥४७॥
 ऋज्वासीनस्य बध्नीयादस्तिकोशं ततो दृढम् ।
 यथाव्याधिशृतस्नेहपूर्णं सयम्य धारयेत् ॥४८॥
 तर्पणोक्त दग्गुण यथादोष विधानवित् ।
 व्यक्तरूपेषु दोषेषु शुद्धकायस्य केवले ॥४९॥
 नेत्र एव स्थिते दोषे प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ।
 लेखन रोपणञ्चापि प्रसादनमथापि वा ॥५०॥
 तत्र पञ्च रसान् व्यस्तानाद्यैकरसवर्जितान् ।
 पञ्चधा लेखन युक्तप्राद्यथादोषमतन्द्रित ॥५१॥
 नेत्रवर्त्मशिराकोशस्त्रोत शृङ्गाटकाश्रितम् ।
 मुखनासाक्षिभिर्दोषमोजसा स्त्रावयेत्तु तत् ॥५२॥
 कषायतिक्तकञ्चापि सस्नेह रोपण मतम् ।
 तद् स्नेहशैत्यादर्थं स्याद् दृष्टे च बलवर्द्धनम् ॥५३॥
 मधुर स्नेहसम्पन्नमञ्जनन्तु प्रसादनम् ।
 दृष्टिदोषप्रसादार्थं स्नेहनार्थञ्च तद्वितम् ॥५४॥
 यथादोष प्रयोज्यानि तानि दोषविशारदैः ।
 अञ्जनानि यथोक्तानि प्राङ्गसायाङ्गरात्रिषु ॥५५॥
 गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि तु ।
 यथापूर्वं बल तेषां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥५६॥
 हरेणुमात्रा वर्त्ति स्याल्लेखनस्य प्रमाणतः ।
 प्रसादनस्य चाध्यङ्गी द्विगुणा रोपणस्य च ॥५७॥
 रसाञ्जनस्य मात्रा तु पिष्टवर्त्तिमिता मता ।
 द्वित्रिचतुःशलाकाश्च चूर्णस्याप्यनुपूर्वशः ॥५८॥

तेषां तुल्यगुणान्येव विदध्याद्वाजनान्यपि ।
 सौवर्ण्यं राजतं शार्ङ्गन्ताम्रं वैदूर्यकास्यजम् ॥५८॥
 आयसानि च योज्यानि शलाकाश्च यथाक्रमम् ।
 वक्त्रयोर्मुकुलाकारा कलायपरिमण्डला ॥६०॥
 अष्टाङ्गुला तनुर्मध्ये सुकृता साधुनिग्रहा ।
 ओडुम्बर्यश्मजातापि शारीरी वा हिता भवेत् ॥६१॥
 वामेनाक्षि विनिर्भुज्य हस्तेन सुसमाहित ।
 शलाकया दक्षिणेन क्षिपेत् क्षानीमञ्जनम् ॥६२॥
 आपाङ्गं वा यथायोग्यं कुर्याच्चापि गतागतम् ।
 चक्षोर्पलेऽपि वा यत्तदङ्गुल्येव प्रयोजयेत् ॥६३॥
 अक्षि नात्यन्तयोरञ्जराद् बाधमानोऽपि वा भिषक् ।
 न वा निर्वान्तदोषेऽक्षि धावनं सम्प्रयोजयेत् ॥६४॥
 दोषं प्रतिनिवृत्तः सन् हन्याद् दृष्टेर्बलं तथा ।
 गतदोषमपेताशु पश्येद्यत् सम्यगभ्यसा ॥६५॥
 प्रक्षाल्याक्षि यथादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनं ततः ।
 श्रमोदावर्त्तं रुदितमद्यक्रोधभयज्वरे ॥६६॥
 वेगाघातशिरोदोषैश्चात्तानां नेष्यतेऽञ्जनम् ।
 रागरुक्तिमिरास्त्रावशूलसरभसम्भ्रमान् ॥६७॥
 निद्राक्षये क्रियाशक्तिं प्रवाते दृग्बलक्षयम् ।
 रजोधूमहते रागस्त्रावाधीमन्यसम्भवम् ॥६८॥
 सरभशूलौ न स्यान्ते शिरोरुजि शिरोरुजम् ।
 शिरःस्त्रातेऽतिशीते च रवावनुदितेऽपि च ॥६९॥
 दोषस्थैर्यादपार्थं स्याद्दोषोत्क्षेपं करोति च ।
 अजीर्णैऽप्येवमेव स्यात् स्तोतोमार्गावरोधनात् ॥७०॥

दोषवेगोदये दत्तं क्षुर्यात्तास्तानुपद्रवान् ।
 तस्मात् परिहरन् दोषानञ्जनं साधु योजयेत् ॥७१॥
 लेखनस्य विशेषेण काल एष प्रकीर्तितः ।
 व्यापदश्च जयेदेता सेकाद्यगोतनलेपनैः ॥७२॥
 यथास्त्र धूमकवलैर्नस्यैश्चापि समुत्थिता ।
 विशदं लघु नास्त्रावि क्रियापटुः सुनिर्मलम् ॥७३॥
 सशान्तोपद्रवः नेत्रविरिक्तसम्यगादिशेत् ।
 जिह्वादारुणदुर्वणस्त्रस्तं रूक्षमतीव च ॥७४॥
 नेत्रविरेकातियोगे स्यन्दते चातिमात्रशः ।
 तत्र सन्तर्पणकार्यं विधानं चान्द्विपहम् ॥७५॥
 अक्षिमन्दविरिक्तं स्यादुदग्रतरदोषवत् ।
 धूमनस्याञ्जनैस्तत्र हितं दोषावसेचनम् ॥७६॥
 स्नेहवर्णबलोपेतप्रसन्नदोषवर्जितम् ।
 ज्ञेयं प्रसादने सम्यगुपयुक्तेऽक्षिनिर्वृतम् ॥७७॥
 किञ्चिद्भीनविकारस्यात्तर्पणाद्विहतादति ।
 तत्र दोषहररूक्षभेषजं शस्यते मृदु ॥७८॥
 साधारणमपि ज्ञेयमेवं रोपणलक्षणम् ।
 प्रसादनवदाचष्टे तस्मिन् युक्तेऽतिभेषजम् ॥७९॥
 स्नेहनरोपणवापि हीनयुक्तमपार्थक्यम् ।
 कर्तव्यमात्रया तस्मादञ्जनसिद्धिमिच्छता ॥८०॥
 पुटपाकक्रियाद्यासु क्रियासु कैवकल्पना ।
 सहस्रशस्त्राञ्जनेषु बीजनीक्तेन पूजिता ॥८१॥
 दृष्टेर्बलविह्वलार्थं याप्यरोगक्षयाय च ।
 राजार्हान्यञ्जनाग्राणि निबोधेतान्त्यः परम् ॥८२॥

अष्टौ भागानञ्जनस्य नीलोत्पलसमन्विषः ।
 श्रीडुम्बर शतकुम्भ राजतञ्च समासतः ॥८३॥
 एकादशैतान् भागास्तु योजयेत् कुशलो भिषक् ।
 मूषाक्षितं तदाश्नातमावृतं जातवेदसि ॥८४॥
 खदिराश्मन्तकाङ्गारैर्गोशक्कङ्गिरथापि वा ।
 गवा शक्कद्रसे मूत्रे दध्नि सर्पिषि मार्चिके ॥८५॥
 तैलमद्यवसामज्जसर्वगन्धोदकेषु च ।
 द्राक्षारसेक्षुद्रिफलारसेषु सुहिमेषु च ॥८६॥
 सारिवादिकषाये च कषाये चोत्पलादिके ।
 निषेचयेत् पृथक् चैनं धातु धातु पुन पुनः ॥८७॥
 ततोऽन्तरीक्षे समाहं प्लोतबद्धं स्थितं जले ।
 विशोष्य चूर्णयेन्मुक्ता स्फटिक विद्रुम तथा ॥८८॥
 कालानुसारिवां चैव शुचिरावाप्य योगतः ।
 एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं निहितं भाजने शुभे ॥८९॥
 दन्तस्फटिकवैदूर्यशङ्खशैलासनोद्भवे ।
 शतकुम्भेऽथ शार्ङ्गे वा राजते वा सुसंस्कृते ।
 सहस्रपाकवत् पूजां कृत्वा राज्ञं प्रयोजयेत् ॥९०॥
 तेनाञ्जितोऽन्ना नृपतिर्भवेत् सर्वजनप्रियः ।
 अष्टम्यः सर्वभूतानां दृष्टिर्गविवर्जितः ॥९१॥
 कुष्ठञ्चन्दनमैलाश्च पत्रं मधुकमञ्जनम् ।
 मेघशृङ्गस्य पुष्पाणि चक्रं रत्नानि सप्त च ॥९२॥
 उत्पलस्य वृहत्पत्रं पद्मस्यापि च केशरम् ।
 नागपुष्पशुशीराणि पिप्पलीतुल्यमुत्तमम् ॥९३॥
 कुक्कुटाण्डकपालानि दार्वी पथ्या सरोचनाम् ।

मरिचान्यक्षमज्ज्ञान तुल्याञ्च गृहगोधिकाम् ॥८४॥
 कृत्वा सूक्ष्मं शुचिश्चूर्णं न्यसेदभ्यर्च्यं पूर्ववत् ।
 एतद्बद्धोदय नाम सदैवाहंति भूमिपः ॥८५॥
 चक्रं समरिचञ्चैव मांसी शैलेयमेव च ।
 तुल्याशानि समानैस्तैः समग्रैश्च मन शिला ॥८६॥
 पत्रस्य भागाश्चत्वारो द्विगुणं सर्वतोऽञ्जनम् ।
 तावच्च यष्टीमधुक पूर्ववच्चैत्तदञ्जनम् ॥८७॥
 मनःशिला देवकाष्ठं स्वन्यौ त्रिफलोषणम् ।
 लाचालसुनमज्जिष्ठासैन्धवैला. समाक्षिका. ॥८८॥
 रोध्रं सावरकं चूर्णमायस ताम्रमेव च ।
 कालानुसारिवाञ्चैव कुक्कुटाण्डदलानि च ॥८९॥
 तुल्यानि पयसा पिष्ट्वा गुटिकां कारयेद् बुध. ।
 कण्डूतिमिरशुक्लार्मरक्तराज्युपशान्तये ॥९०॥
 कास्यापमार्जनमसीमधुक सैन्धव नतम् ।
 एरण्डमूलञ्च समं बृहत्पत्रद्वयान्वितम् ॥९१॥
 आजिनेन पयसा पिष्ट्वा ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् ।
 सप्तकत्वस्तु ता वर्त्यंश्छायाशुष्का रुजापहा. ॥९२॥
 पथ्यातुल्यकयश्चाह्वै सुल्यैर्मरिचषोडश ।
 पथ्या सर्वविकारैषु वर्त्ती श्रीताम्बुपेक्षिता ॥९३॥
 रसत्रिया विधानेन यथोक्तविधिकोविद् ।
 पिण्डाञ्जनानि कुर्वीत यथायोगमतन्द्रितः ॥९४॥

एकोनविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो नयनाभिघातप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

अभ्याहते तु नयने बहुधा नराणा
 सरन्धरागतमुलासु रुजासु धीमान् ।
 नस्यप्रलेपपरिषेचनतर्पणाद्य-
 मुक्त पुन क्षतजपित्तजशूलपथ्यम् ॥१॥
 दृष्टिप्रसादजनन विधिमाशु कुर्यात्
 स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।
 स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजाभिघातै-
 रभ्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥२॥
 सद्योहते नयन एष विधिस्तदूर्ध्वं
 सन्देरितो भवति दोषमवेक्ष्य कार्यः ।
 अभ्याहत नयनमीषदथास्य वाक्-
 सस्त्रेदित भवति तन्निरुज क्षणे ॥३॥
 साध्यं क्षतं पटलमेकमुभे तु कृच्छ्रे
 त्रीणि क्षतानि पटलानि विवर्जयेत्तु ।
 स्यात् पिच्छितञ्च नयन ह्यति चावसन्न
 स्रस्तं च्युतञ्च हतदृक् च भवेत्तु याप्यम् ॥४॥
 विस्तीर्णदृष्टितनुरागमसत्प्रदर्शि
 साध्यं यथास्थितमनाविलदर्शनञ्च ।
 प्राणोपरोधवमनक्षवकण्ठरोधै-
 रक्षम्यमाशु नयन यदतिप्रविष्टम् ॥५॥
 नेत्रे विलम्बिनि विधिर्विहित पुरस्ता-
 दुच्छिद्भन शिरसि वार्यवसेचनञ्च ।

षट्सप्ततिर्नयनजा य इमे प्रदिष्टा
 रोगा भवन्त्यमहतां महताञ्च तेभ्यः ॥६॥
 स्तन्यप्रकोपकफमारुतपित्तरक्तै-
 र्वालाक्षिवर्त्मभव एव कुकूणकोऽन्यः ।
 मृद्नाति नेत्रमतिकण्डुमथाक्षिकूट
 नाञ्चाललाटमपि तेन शिशुः स नित्यम् ॥७॥
 सूर्यप्रभा न सहते स्रवति प्रवृद्ध
 तस्याहरेद्रुधिरमाशु विनिर्लिखेच्च ।
 क्षौद्रायुतैश्च कटुभिः प्रतिसारयेत् तु
 मातुः शिशोरभिहितञ्च विधिः विदध्यात् ॥८॥
 त वामयेत् तु मधुसैन्धवसम्प्रयुक्तै
 पीत पयः खलु फलैः खरमञ्जरीणाम् ॥९॥
 स्यात्पिप्पलीलवणमाक्षिकसयुतैर्वा
 नैन वमन्तमपि वामयितुं यतेत ।
 दत्त्वा वचामशनदुग्धभुजे प्रयोज्य-
 मूर्द्ध्ना ततः फलयुत वमन विधिज्ञैः ॥१०॥
 जम्बूाम्रधातृगण्डलैः परिधावनाथै
 कार्यं कषायमवसेचनमेव चापि ।
 आश्वपोतने च हितमत्र घृतं गुडूची
 सिद्धं तथाहुरपिच त्रिफलाविपक्वम् ॥११॥
 नेपालजामरिचशङ्खरसाञ्जनानि
 सिन्धुप्रसूतगुडमाक्षिकसयुतानि ।
 स्यादक्षनं मधुरसामधुताम्रकैर्वा-
 क्कणायस घृतपयोमधु वापि दग्धम् ॥१२॥

व्योष पलाण्डु मधुक लवणोत्तमञ्च
 लाक्षाञ्च गैरिकयुता गुटिकाञ्चन वा ।
 निम्बच्छद मधुकदाविंसताम्बलोध्र-
 मिच्छन्ति चात्र भिषजोऽञ्जनमर्थतुल्यम् ॥१३॥
 स्रोतोऽजशङ्खदविसैन्धवमर्द्धपञ्च
 शुक्तं शिशोर्नुदति भावितनञ्जनेन ।
 स्यन्दे कफादभिहित क्रममाचरेच्च
 बालस्य रोगकुशलोऽक्षिगद जिघासु ॥१४॥
 समुद्र इव गम्भीर नैव शक्य चिकित्सितम् ।
 वक्तु निरवशेषेण स्त्रीकानामयुतैरपि ॥१५॥
 सहस्रैरपि च प्रोक्तमर्थमल्पमतिर्नर ।
 तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गृह्णात्यपण्डितः ॥१६॥
 तदिदं बहुगूढार्थं चिकित्सावीजमीरितम् ।
 कुशलेनाभिपन्नं तद्बहुधाभिप्ररोहति ॥१७॥
 तस्मान्मतिमता नित्यं नानाशास्त्रार्थदर्शिना ।
 सर्वमूह्यमगाधार्थं शास्त्रमागमबुद्धिना ॥१८॥

विशतितमोऽध्यायः ।

अथातः कर्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

कर्णशूलं प्रणादश्च वाधिर्यं क्षेड एव च ।
 कर्णस्त्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च ॥१॥
 क्लमिकर्णप्रतीनाहो विद्रुर्धिरुर्विधस्तथा ।
 कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवाशंस्यतुर्विधम् ॥२॥
 तथावृद्धः सप्तविधः शोफश्चापि चतुर्विधः ।

एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिता. ॥३॥

समीरण औद्रगतोऽन्यथाचर

समन्तत शूलमतीव कर्णयो ।

करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः

स कर्णशूल कश्चितो दुराचर. ॥४॥

सदा तु नाडीषु विमार्गमागत

स एव शब्दाभिवह्नासु तिष्ठति ।

शृणोति शब्दान् विविधांस्तदा नरः

प्रणादमेन कथयन्ति चामयम् ॥५॥

स एव शब्दाभिवह्ना यदा शिराः

कफानुयातो व्यनुसृत्य तिष्ठति ।

तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो

भवेत्तु वाधिर्यमसशयं खलु ॥६॥

अमात् क्षयाद्रुक्षकषायभोजनात्

समीरण शब्दपथे व्यवस्थितः ।

विरिक्तशीर्षस्य च शीतसेविन

करोति हि ह्रस्वेडमतीव कर्णयो ॥७॥

शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो

जले प्रपाकादथवापि विद्रुधे ।

स्त्रवेत्तु पूय अवणोऽनिलावृतः

स कर्णसस्त्राव इति प्रकीर्तित ॥८॥

कफेन कण्डू प्रचितेन कर्णयो-

र्द्धं भवेत् स्त्रोतसि कर्णसंज्ञिते ।

विशोषिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा

शृणां भवेत् स्रोतसि कर्णगूथकः ॥९॥
 स कर्णगूथो द्रवता यदागतो
 विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।
 तदा सकर्णप्रतिनाहसंज्ञितो
 भवेद्विकारः शिरसोऽभितापनः ॥१०॥
 यदा तु मृच्छन्त्यथवापि जन्तव
 सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिका ।
 तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते
 भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णकसु सः ॥११॥
 क्षताभिघातप्रभवसु विद्रधि-
 भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ।
 स रक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्
 प्रतीदधूमायनदाहचोषवान् ॥१२॥
 भवेत् प्रपाकः खलु पित्तकोपतो
 विकोथविक्षेदकरश्च कर्णयो ।
 स्थिते कफे स्रोतसि पित्ततेजसा
 विलाप्यमाने शृणुसम्प्रतापनात् ॥१३॥
 अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो
 घनं स्रवेत् पूति स पूतिकर्णकः ।
 प्रदिष्टलिङ्गान्यर्शासि तत्त्वत-
 स्तथैव शोफार्बुदलिङ्गमीरितम् ॥१४॥
 मया पुरस्तात् प्रसमीक्ष्य योजये-
 दिहैव तानि प्रयतो भिषग्वर ॥१५॥

एकविंशतितमोऽध्याय ।

अथात कर्णगतरोमप्रतिषेध व्याख्यास्याम ।
 सामान्य कर्णरोगेषु घृतपान रसायनम् ।
 प्रव्यायामोऽशिर स्नान ब्रह्मचर्यमकल्यनम् ॥१॥
 कर्णशूले प्रणाटे च वाधिर्यत्वेड्योरपि ।
 चतुर्णामपि रोगाणा सामान्य भेषज विदु ॥२॥
 स्निग्ध वातहरे स्वेदैर्नरे स्नेहविरेचितम् ।
 नाडीन्स्वेदैरुपचरेत्पिण्डस्वेदैस्तथैव च ॥३॥
 विल्वैरण्डार्कवर्षाभूदधित्योक्तगिग्गुभिः ।
 वस्तगन्धाश्चगन्धाभ्या तर्कारोयववेणुभिः ॥४॥
 आरनालैः शृतैरेभिर्नाडीस्वेद प्रदोजित ।
 कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥५॥
 मीनकुक्कुटलावाना मासजैः पयसापि वा ।
 पिण्डे स्वेदञ्च कुर्वीत कर्णशूलनिवारणम् ॥६॥
 अश्वत्थपत्रखल्ल वा विधाय बहुपत्रकम् ।
 तैलाक्तमस्तुसम्पूर्णं निदध्यच्छ्रवणोपरि ॥७॥
 यत् तैल च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारसाधितात् ।
 तत्प्राप्तं श्रवणश्रोतं सद्यो गृह्णाति वेदनान् ॥८॥
 क्षौमगुग्गुल्वगुरुभिः सघृतैर्द्वूपयेच्च तम् ।
 भक्तोपरि हितं सर्पिर्वस्तिकर्म च पूजितम् ॥९॥
 निरन्त्रो निशि तत्सर्पिः पीत्वोपरि पयः पिबेत् ।
 मूर्ध्निर्वास्तेषु नस्ये च मस्तिष्के परिषेचने ॥१०॥
 शतपाक बलातैलं प्रशस्तञ्चापि भोजने ।
 कण्टकारीमजाक्षीरे पक्त्वा क्षीरेण तेन च ॥११॥

विपचेत् कुक्कुटवसा कर्णयोस्तत् प्रपूरणम् ।
 तण्डुलीयकमूलानि फलमङ्गोष्ठजन्तथा ॥१२॥
 अहिस्त्राकेन्द्रकामूल सरल देवदारु च ।
 लसुनं शृङ्गवेरञ्च तथा वशावलेखनम् ॥१३॥
 कल्कैरेषा तथाग्नैश्च पचेत् स्नेह चतुर्विधम् ।
 वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं हितं तत् कर्णपूरणम् ॥१४॥
 लसुनाद्र्कशिशूणा मुरुङ्गा मूलकस्य च ।
 कदल्या स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णाः कर्णपूरणे ॥१५॥
 शृङ्गवेररसः क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ।
 कदुष्णा कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥१६॥
 वशावलेखसयुक्ते मूले चाजाविके भिषक् ।
 सर्पिं, पचेत्तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥१७॥
 महत पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम् ।
 क्षौमेणावेष्ट्य ससिचं तैलेनादीपयेत् ततः ॥१८॥
 यत्तैलं च्यवते तेभ्यो घृतेभ्यो भाजनोपरि ।
 ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥१९॥
 कुर्यादेव भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।
 मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवर्हणम् ॥२०॥
 अर्काङ्गुरानस्त्रपिष्टास्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ।
 सन्निदध्यात् सुहीकाण्डे कोरिते तच्छृङ्गावते ॥२१॥
 पुटपाकक्रमस्त्रिचान् पीडयेदारसागमात् ।
 सुखोष्णं तद्रसं कर्णे दापयेच्छूलशान्तये ॥२२॥
 कपित्थमातुलुङ्गान्शृङ्गवेररसैः शुभैः ।
 सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये ॥२३॥

कर्णं कोष्णेन चुक्रेण पूरयेत् कर्णशूलिनः ।
 समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्या वाप्यवचूर्णयेत् ॥२४॥
 अष्टानामिह मूत्राणां मूत्रेणान्यतमेन वा ।
 कोष्णेन पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥२५॥
 मूत्रेष्वस्त्रेषु वातघ्ने गणे च क्षपिते भिषक् ।
 पचेच्चतुर्विधं स्नेहं पूरणं तच्च कर्णयोः ॥२६॥
 एता एव क्रिया कुर्यात् पित्तघ्नैः पित्तसंयुते ।
 काकोल्यादौ दशचीरं तिक्तं चात्र हितं हविः ॥२७॥
 चीरवृक्षप्रबालेषु मधुके चन्दने तथा ।
 कल्ककाथे परं पक्वं शर्करामधुजैः सरैः ॥२८॥
 इड्जुदीसर्षपस्त्रेहोऽसकफे पूरणे हितौ ।
 तित्तीषधाना यूषाश्च स्नेदाश्च कफनाशनाः ॥२९॥
 सुरसादौ कृतं तैलं पञ्चमूले महत्यपि ।
 मातुलुङ्गरसं शुक्लं लशुनाद्रकयोरसः ॥३०॥
 एकैकं पूरणे तथ्यस्तैलं तेष्वथवा कृतम् ।
 तीक्ष्णा मूर्ध्नि विरेकाश्च कवलाश्चात्र पूजिताः ॥३१॥
 कर्णशूलविधिं कृत्स्नं पित्तघ्नं शोणितावृते ।
 शूलप्रणादवाधिर्यच्छेडानान्तु प्रकीर्तितम् ॥३२॥
 सामान्यतो विशेषेण वाधिर्ये पूरणं शृणु ।
 गवा मूत्रेण विल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥३३॥
 सजलञ्च सदुग्धञ्च वाधिर्ये कर्णपूरणम् ।
 सितामधुकाविम्बीभिः सिद्धं वाजे पयस्यथ ॥३४॥
 सिद्धं वा विल्वानि काथे शीतीभूतं तदुद्धृतम् ।
 पुनः पचेद्दशचीरं सितामधुकचन्दनैः ॥३५॥

विल्वाम्बुगाढ तत्तैल वाधिर्ये कर्णपूरणम् ।
 वक्षते य प्रतिश्याये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ॥३६॥
 वातव्याधिषु यश्चोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ।
 कर्णस्त्रावे पूतिकर्णे तथैव क्लमिकर्णके ॥३७॥
 समानं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ।
 शिरोविरेचनञ्चैव धूपनं पूरणं तथा ॥३८॥
 प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ।
 राजहृद्वादितीयेन सुरसादिगणेन वा ॥३९॥
 कर्णप्रक्षालनं कार्यं चूर्णैरेषाञ्च पूरणम् ।
 चूर्णं पञ्चकषायोत्थं कपित्थरसयोजितम् ॥४०॥
 कर्णस्त्रावे प्रशसन्ति पूरणं मधुना सह ।
 सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तं कार्पासीफलजो रसः ॥४१॥
 योजितो मधुना वापि कर्णस्त्रावे प्रशस्यते ।
 लाक्षासर्जरसौ वापि चूर्णितौ कर्णपूरणम् ॥४२॥
 स्रग्बलमहाट्ठजम्बाम्प्रसवायुतम् ।
 कुलीरक्षौद्रमण्डूकीसिद्धं तैलञ्च पूजितम् ॥४३॥
 तिन्दुकान्यभयारोघ्रं समङ्गामलकं मधु ।
 पूरणञ्चात्र पथ्यं स्यात्कपित्थरसयोजितम् ॥४४॥
 रसमाम्बुकपित्थानां मधूकधवशालजम् ।
 पूरणार्थं प्रशसन्ति तैलं वा तैर्विपाचितम् ॥४५॥
 प्रियङ्गुमधुकाम्बुष्ठाधातकीशीतपर्णिभिः ।
 मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन वा ॥४६॥
 पचेत् तैलं तदास्त्रावमवगृह्णाति पूरणात् ।
 छष्टं रसाञ्जनं नार्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ॥४७॥

प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्त्रावे पूतिकर्णके ।
 निर्गुण्डीस्वरसे तैल सिन्धुधूमरजोगुड ॥४८॥
 पूरणः पूतिकर्णस्य शमनो मधुसयुतः ।
 कृमिकर्णकनाशार्थं कृमिघ्नं योजयेद्विधिम् ॥४९॥
 वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्पपक्षेह एव च ।
 कृमिघ्न हरितालेन गवा मूत्रयुतेन च ॥५०॥
 गुग्गुलुः कर्णदौर्गन्ध्यं धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ।
 छर्दनं धूमपानञ्च कण्डस्य च धारणम् ॥५१॥
 कर्णक्षौडे हितं तैल सार्पपक्षैव पूरणम् ।
 विद्रव्यं वापि कुर्वीत विद्रव्युक्तं चिकित्सितम् ॥५२॥
 प्रक्षेप्य धीमास्त्रैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च ।
 शोधयेत्कर्णविट्कन्तुं भिषक् सम्यक् शलाकया ॥५३॥
 नाडीस्त्रेदोऽथ वमनं धूमो मूर्ध्निचिरेचनम् ।
 विधिश्च कफहृत्सर्वं कर्णकण्डूमपोहति ॥५४॥
 अथ कर्णप्रतीनाहे स्त्रेहस्त्रेदौ प्रयोजयेत् ।
 ततो विरिक्तशिरसः क्रिया प्राप्ता समाचरेत् ॥५५॥
 कर्णपाकस्य भेषज्यं कुर्यात्पित्तविसर्पवत् ।
 कर्णच्छिद्रे वर्त्तमानं कीटं क्लेदमलादि वा ॥५६॥
 शृङ्गेणापहरेद्भीमानथवापि शलाकया ।
 शेषाणान्तु विकाराणां प्राक् चिकित्सितमीरितम् ॥५७॥

—.—
 द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो नासागतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अपीनसः पूतिनस्य नासापाकस्तथैव च ।

तथा शोणितपित्तञ्च पूयशोणितमेव च ॥१॥

क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तो नासानाहः परिस्रवः ।

नाशाशोषेण सहिता दशैकाश्चेरिता गदाः ॥२॥

चत्वार्यर्शांसि चत्वारः शोफा सप्तावुदानि च ।

प्रतिश्यायाश्च ये पञ्च वक्ष्यन्ते सचिकित्सिताः ।

एकत्रिंशन्मितास्ते तु नासारोगा प्रकीर्तिताः ॥३॥

आनह्यते यस्य विधूयते च पापच्यते क्लियति चापि नासा

॥३॥

न वेत्ति यो गन्धरसाश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन ।

तच्चानिलश्चेष्टमव विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम्

॥५॥

दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले सवासितो यस्य समीरणसु ।

निरेति पृतिर्मुखनासिकाभ्या त पूतिनस्यं प्रवदन्ति

रोगम् ॥६॥

घ्राणाश्रितं पित्तमरूँषि कुर्याद्

यस्मिन् विकारे बलवाश्च पाकः ।

त नासिकापाकमिति व्यवस्येद्

विक्लेदकोथावपि यत्र दृष्टौ ॥७॥

चतुर्विधं द्विप्रभव द्विमागं

वक्ष्यामि भूयः खलु रक्तपित्तम् ।

दोषैर्विदग्धैरश्रवापि जन्तो-

र्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तु ॥८॥

नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्र

तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ।

घ्राणाश्रिते मर्मणि सम्यदुष्टे
 यस्यानिलो नासिकया निरेति ॥८॥
 कफानुधातो बहुश. सुशब्द-
 स्तं रोगमाहु क्षवथु विधिज्ञा ।
 तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा
 भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद् वा ॥१०॥
 सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिममे-
 ण्युद्धाटिते य क्षवथुर्निरेति ।
 प्रभ्रश्यते नासिकयैव यश्च
 सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ॥११॥
 प्राक् सञ्चितो मूर्ध्नि च पित्ततप्त
 प्रभ्रश्यथु व्याधिसुदाहरन्ति ।
 घ्राणे भृश दाहसमन्विते तु
 विनि सरेद्धूम इवेह वायुः ॥१२॥
 नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-
 र्व्याधिसु त दीप्तमुदाहरन्ति ।
 कफावृतो वायुरुदानसञ्ज्ञो
 यदा स्वमार्गे विगुण स्थित स्यात् ॥१३॥
 घ्राण वृणोतीव तदा स रोगो
 नासाप्रतीनाह इति प्रदिष्टः ।
 अजस्रमच्छ सलिलप्रकाश
 यस्याविवर्णं स्रवतीह नासा ॥१४॥
 रात्रौ विशेषेण हि त विकार
 नासापरिस्रावमिति व्यवस्येत् ।

घ्राणश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन

पित्तेन गाढ परिशोषिते च ॥१५॥

समुच्छसित्युद्धर्मधश्च कच्छाद्

यस्तस्य नासापरिशोष उक्त ।

दोषैस्त्रिभिस्तै पृथगेकमथ

ब्रूयात् तथार्शांसि तथैव शोफान् ॥१६॥

शालाक्यसिद्धान्तमवेक्ष्य वापि सर्वात्मक सप्तममर्बुद तु ।

रोग प्रतिश्याथ इह प्रदिष्ट स वक्ष्यते पञ्चविधः पुरस्तात्

॥१७॥

शोफाश्च शोफविज्ञाने नासाश्चोतोश्चवस्थिताः ।

निदानेऽर्शांसि निर्दिष्टान्येवं तानि विभावयेत् ॥१८॥

त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो नासागतरोगप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

पूर्वोद्दिष्टे पूतनस्ये च जन्तो स्नेहस्नेदी कर्दन अंसनञ्च ।

युक्तं भक्त तीक्ष्णमल्प लघु स्यादुष्ण तीव्र धूमपानञ्च काले

॥१९॥

हिङ्गु व्योषं वत्सकाख्यं शिवाटी

लाक्षा बीज सौरभ कट्फलञ्च ।

उग्रा कुष्ठ तीक्ष्णगन्धाविडङ्गं

श्लिष्ट नित्य चावपीडि करञ्जम् ॥२॥

एतैर्द्रव्यै सार्पपं मृत्रयुक्त तैल धीमान्नस्यहेतोः पचेच्च ।

नासापाके पित्तहृत्सविधान कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च

॥२॥

हृत्वा रक्त क्षीरवृक्षत्वचश्च
 साज्या. सेका योजनीयाश्च लेपाः ।
 वक्ष्याम्यूर्ध्वं रक्तपित्तोपशान्ति
 नाडीवद्व्यात् पूयरक्ते चिकित्सा ॥४॥
 बान्ते सम्यक् चावपीड वदन्ति
 तीक्ष्णं धूमं शोधनं चात्र नस्यम् ।
 क्षेप्यं नस्य मूर्ध्वैरेचनीयै-
 नाड्या चूर्णं क्षवथौ भ्र शथौ च ॥५॥
 कुर्यात् स्नेदान् मूर्ध्नि वातामयघ्नान्
 स्निग्धान् धूमान् यद्यदन्यद्वितं च ।
 दीप्ते रोगे पैत्तिक सविधान
 कुर्यात् सर्वं स्नादु यच्छीतलञ्च ॥६॥
 नासानाहे स्नेहपान प्रधान
 स्निग्धा धूमा मूर्ध्ववस्तिश्च नित्यम् ।
 वलातैल सर्वथैवोपयोज्य
 वातव्याधावन्यदुक्तञ्च यद्यत् ॥७॥
 नासास्त्रावे घ्राणतश्चूर्णमुक्तं
 नाड्या देयं योवपीडश्च तीक्ष्णः ।
 तीक्ष्ण धूम देवदार्वग्निकाभ्यां
 मास वाज युक्तमत्रादिशन्ति ॥८॥
 नासाशोषे क्षीरसर्पिं प्रधानं
 सिद्धं तैल चाणुकल्पे च नस्ये ।
 सर्पि पान भोजन जाङ्गलैश्च
 स्नेह. स्नेदः स्नेहिकश्चापि धूमः ॥९॥

शेषान् रोगान् घ्राणजान् सन्नियच्छे-
दुक्त तेषा यद्यथासविधानम् ॥१०॥

चतुर्विंशतितमोऽध्याय ।

अथात प्रतिश्यायप्रतिषेध व्याख्यास्याम ।

नारीप्रसङ्ग शिरसोऽभितापो धूमो रज शीतमतिप्रताप ।
सन्धारण मूलपुरीषयोश्च सद्य प्रतिश्यायनिदानमुक्तम् ॥१॥

चयङ्गता मूर्ध्नि मारुतादयः

पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।

प्रकोप्यमाना विविधै प्रकोपणै-

र्तृणा प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥२॥

शिरोगुरुत्व चवथो प्रवर्त्तन तथाङ्गमर्दं परिहृष्टरोमता ।
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणा प्रतिश्यायपुर सराः स्मृता

॥३॥

आनद्धा पिहिता नासा तमुस्त्रावप्रवर्त्तिनी ।

गलताल्बोष्ठशोषश्च निस्तोद शङ्खयोस्तथा ॥४॥

स्वरोपघातश्च भवेत् प्रतिश्यायेऽनिलाकके ।

उष्ण सपीतक. स्त्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके ॥५॥

कृशोऽतिपाण्डु सन्तप्तो भवेत् तृष्णाभिपीडितः ।

सधूमं सहसा वङ्गि' वमतीव च मानवः ॥६॥

कफ. कफकृते घ्राणाच्छुक्ल' शीतः स्ववेन्मुहुः ।

शुक्लावभास. शूनाक्षो भवेद् गुरुशिरोमुख. ॥७॥

शिरोगलीष्ठतालूना कण्डूयनमतीव च ।

भूत्वा भूत्वा प्रतीश्यायो योऽकस्माद्विनिवर्त्तते ॥८॥

सम्पक्को वाप्यपक्को वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ।

लिङ्गानि चैव सर्वेषा पीनसाना च सर्वजे ॥१॥

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तास्त्राव प्रवर्तते ।

ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तु रुरोघातप्रपीडित ॥१०॥

दुर्गन्धोच्छ्वासवदनस्तथा गन्धान्न वेत्ति च ।

मृच्छन्ति चात्र क्लमयः श्वेताः कृष्णास्तथाणवः ॥११॥

क्लमिमूर्ध्वविकारिणः समाना चास्य लक्षणम् ।

प्रकृष्टयति पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ॥१२॥

मुहुःरानह्यते चापि मुहुर्विव्रियते तथा ।

निश्वासोच्छ्वासदौर्गन्ध्यः तथा गन्धान्न वेत्ति च ॥१३॥

एव दुष्टप्रतिश्यायः जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ।

सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ॥१४॥

कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः ।

बाधिर्यमाम्यमघ्राणं घोराश्च नयनामयान् ॥१५॥

कासाग्निसादशोफाश्च वृद्धा कुर्वन्ति पीनसाः ॥१६॥

नव प्रतिश्यायमपास्य सर्वमुपाचरेत्सर्पिष एव पानैः ।

स्वेदैर्विचित्रैर्वमनैश्च युक्तैः कालोपपन्नैरवपीडनैश्च ॥१७॥

अपच्यमानस्य हि पाचनार्थं

स्वेदो हितोऽन्तैरहिमश्च भोज्यः ।

निषेव्यमाणः पयसार्द्रकं वा

सम्पाचयेदित्तुविकारयोगैः ॥१८॥

पक्वं घनं चाप्यवलम्बमानं शिरोविरिकैरपकर्षयेत्तम् ।

विरचनास्थापनधूमपानैरवेक्ष्य दोषान् कबलग्रहैश्च ॥१९॥

निवातश्यासनचेष्टनानि मूर्ध्नी गुरुणाश्च तथैव वासः ।

तीक्ष्णा निरेका शिरसः सधूमा रुक्ष पलान्नं विजया च से-

व्या ॥२०॥

शीताम्बुयोषिच्छिरावगाहचिन्तातिरुक्षाशनवेगरोधान् ।

शोकश्च मद्यानि नवानि चैव विवर्जयेत् पीनसरो गजुष्ट ॥२१॥

हृद्यं ह्रसादज्वरगौरवार्त्तमरोचकारत्यतिसारयुक्तम् ।

विलङ्घनैः पाचनदीपनीयैरुपाचरेत् पीनसिन यथावत् ॥२२॥

बहुद्रवैर्वातकफोपसृष्टं प्रच्छर्दयेत् पीनसिन वयस्यम् ।

उपद्रवाश्चापि यथोपदेशस्त्रैर्भेषजैर्भोजनसविधानैः ।

जयेद्विदित्वा मृदुता गतेषु प्राग्लक्षणेषूक्तमथादिशेच्च ॥२३॥

वातिके तु प्रतिश्याये पिबेत् सर्पिर्यथाक्रमम् ।

पञ्चभिल्वैश्चैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च ॥२४॥

नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेच्छेतादितेरितम् ।

पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥२५॥

परिषेकान् प्रदेहाद्य कुर्यादपि च शीतलान् ।

श्रीसर्जरसपत्तङ्गप्रियङ्गुमधुशर्करा ॥२६॥

द्राक्षामधूलिकागोजीश्रीपर्णीमधुकैस्तथा ।

युज्यन्ते कवलाश्चात्र विरेक्यो मधुरैरपि ॥२७॥

धवत्वक्त्रिफलाश्यामातिल्वकैर्मधुकेन च ।

श्रीपर्णीरजनीमिश्रैः क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥२८॥

तैल कालोपपन्नं तन्नस्य स्यादनयोर्हितम् ।

कफजं सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्षया ॥२९॥

यवाग्वा वामयेद्वान्तं कफघ्नं क्रममाचरेत् ।

उभे बले वृहत्पौ च विडङ्गं सत्रिकण्टकम् ॥३०॥

श्वेतामूलं सह्यं भद्रां वर्षाभूश्चात्र सहरेत् ।

तैलमेभिर्विपक्कं तु नस्यमस्योपकल्पयेत् ॥३१॥
 सरलाकिणिहीदारुनिकुम्भेद्भुदिभि कृता ।
 वर्त्तयश्चोपयोज्या स्युर्धूमपाने यथाविधि ॥३२॥
 सर्पीं सि कटुतिक्तानि तीक्ष्णधूमा कटूनि च ।
 भेषजान्युपयुक्तानि हिन्यु सर्वप्रकोपजम् ॥३३॥
 रसाञ्जने सातिविषे मुस्तायां भद्रदारुणि ।
 तैल विपक्कं नस्यार्थे विदध्याच्चात्र बुद्धिमान् ॥३४॥
 मुस्तातेजोवतीपाठाकटुफल कटुका वचा ।
 सर्षपा पिप्पलोमूलं पिप्पल्य, सैन्धवाग्निकौ ॥३५॥
 तुल्य करञ्जबीजञ्च लवणं भद्रदारु च ।
 एतै कृतं कषायन्तु कवले सप्रयोजयेत् ॥३६॥
 हितं मूर्ध्वविरक्तेण तैलमेभिर्विपाचितम् ।
 क्षीरमर्द्धजले क्वाथ्य जाङ्गलैर्मुग्गपक्षिभिः ॥३७॥
 पुष्पैर्विमिश्रं जलजैर्वातघ्नैरोषधैरपि ।
 हिमे क्षीरावविष्टेऽस्मिन् घृतमुत्पाद्य यत्नतः ॥३८॥
 सर्वगन्धासितानन्ता मधुकं चन्दनं तथा ।
 अवाप्य विपचेद्भूयो दग्धक्षीरन्तु तद् घृतम् ॥३९॥
 नस्यप्र युक्तमुद्रिक्तान् प्रतिश्यायान् व्यपोहति ।
 यथास्व दोषशमनैस्तैल कुर्याच्च यत्नतः ॥४०॥
 समुत्रापित्तास्तूद्दिष्टा, क्रिया, क्रमिषु योजयेत् ।
 यापनार्थं कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥४१॥

पञ्चविंशतितमोऽध्याय ।

अथातः शिरोरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शिरो रुजति मर्त्यानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।

सन्निपातं रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥१॥

सूर्यावर्त्तान्तवातार्द्धाववभेदकशङ्खकैः ।

एकादशप्रकारस्य लक्षणं सम्प्रवक्ष्यते ॥२॥

यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च

भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।

बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः

शिरोऽभितापः ससमीरणेन ॥३॥

यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूमवती च नासा ।

शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्त-

कोपात् ॥४॥

शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं गुरुं प्रतिष्ठमथो हिमञ्च ।

शूनाक्षिकूटं वदनञ्च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात्

॥५॥

शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते

सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।

रक्ताब्जकः पित्तसमानलिङ्ग

स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥६॥

वसाबलासक्षतसम्भवानां शिरोगतानामिह सक्षयेण ।

क्षयप्रवृत्तं शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम्

॥७॥

सस्नेहनच्छर्दनधूमनस्यै रसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ।

निसृज्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भक्ष्यमाण स्फुरतीव चा-
न्तः ॥५॥

प्राणाच्च गच्छेत्सलिल सरत्त

शिरोऽभिताप कृमिभि स घोरः ।

सूर्योदय या प्रतिमन्दमन्द-

मक्षिभ्रुव रुक् समुपैति गाढम् ॥६॥

विवर्द्धते चाश्रमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च ।

शीतन शान्ति लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च

॥ १०॥

तं भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति

सर्वात्मकं कष्टतम विकारम् ।

दोषास्तु दुष्टास्तय एव मन्या

सम्पीड्य घाटा शुरुजा सुतीव्राम् ॥११॥

कुर्वन्ति साक्षिभ्रुवशङ्खदेशे

स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ।

गण्डस्य पार्श्वेषु करोति कम्पं

हनुग्रहं लोचनजाश्च रोगान् ॥१२॥

अनन्तवात तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्य शिरसो विकारम् ।

यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जन्तोः सम्भेदतोदभ्रमशूलजुष्टम् ॥१३॥

अक्षाद्दशाहादथवाप्यकस्मात्तस्यार्द्धभेद त्रितयाद्दशवस्येत् ।

शङ्खाश्रितो वायुरदीर्घवेग कृतानुयात्र कफपित्तरक्तैः ॥१४॥

रुज सुतीव्राः प्रतनोति मूर्ध्नि

विशेषतश्चापि हि शङ्खयोस्तु ।

सुकष्टमेन खलु शङ्खकाख्यं

महर्षयो वेदविदः पुराणा ॥१५॥

व्याधि वदन्त्युद्धतसृत्युक्ता

भिषक्सहस्रैरपि दुर्निवारम् ॥१६॥

— — —

षड्विंशतितमोऽध्याय ।

अथात शिरोरोगप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

वातव्याधिविधिं कार्यं शिरोरोगेऽनिलात्मके ।

पयोऽनुपान सेवेत घृतं तैलमथापि वा ॥१॥

मुद्गान् कुलत्यान्माषाञ्च खादेच्च निशि केवलान् ॥२॥

कटूणाञ्च ससर्पिष्कानुष्णं चानु पयं पिबेत् ।

पिबेद्वा पयसा तैलं तत्कल्कं वापि मानव ॥३॥

वातघ्नसिद्धे क्षीरैश्च सुखोष्णैः सेकमादिशेत् ।

तत्सिद्धे पायसैर्वापि सुखोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥४॥

स्निग्धैर्वा मत्स्यपिशितैः कशरैर्वा ससैश्च वै ।

चन्द्रनोत्पलकुष्ठैर्वा सुश्लक्ष्णैर्मगधायुतैः ॥५॥

स्निग्धस्य तैलं नस्यं स्यात् कुलीररससाधितम् ।

वरुणादौ गणे लुण्ठे क्षीरमर्ज्जोदकं पचेत् ॥६॥

क्षीरशेषञ्च तन्मथ्य शीतं सारमुपाहरेत् ।

ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत् पूजितं हविः ॥७॥

तस्मिन् विपक्वे क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ।

धमञ्चास्य यथाकालं स्नेहिकं योजयेद्भिषक् ॥८॥

पानाभ्यञ्जननस्येषु वस्तिकर्मणि सेचने ।

विदध्यात्तैलवत धीमान् बलातैलमथापि वा ॥९॥

भोजयेच्च रसै स्निग्धै पयोभिर्वा सुसंस्कृतै ।
 पित्तरक्तसमुत्थानौ शिरोरोगौ निवारयेत् ॥१०॥
 शिरोलेपैः ससर्पिष्कैः परीषेकैश्च शीतलैः ।
 क्षीरेक्षुरसधान्याम्लमस्तुक्षौद्रसिताजलैः ॥११॥
 नलवज्जुलकह्वारचन्दनोत्पलपद्मकैः ।
 शङ्खशैवल्यध्याह्नमुस्तान्भोरुहसयुतैः ॥१२॥
 शिरःप्रलेपः सघृतैर्वीसर्पैश्च तथाविधैः ।
 मधुरैश्च सुखालेपैर्नस्यकर्मभिरेव च ॥१३॥
 आस्थापनैर्विरेकैश्च पथ्यैश्च स्नेहवस्तिभिः ।
 क्षीरसर्पिर्हितं नस्य वसा वा जाङ्गला शुभा ॥१४॥
 सत्पलादिविपक्वेन क्षीरेणास्थापनं हितम् ।
 भोजनं जाङ्गलरसैः सर्पिष्ठा चानुवासनम् ॥१५॥
 मधुरैः क्षीरसर्पिस्तु स्नेहने च सशर्करम् ।
 पित्तरक्तघ्नमुद्दिष्टं यच्चान्यदपि तद्धितम् ॥१६॥
 कफोत्थितं शिरोरोगं जयेत्कफनिवारणैः ।
 शिरोविरेकैर्वमनैस्तोक्ष्णैर्गण्डूषधारणैः ॥१७॥
 अच्छिच्छ पाययेत्सर्पिं स्निग्धैश्चाप्यभीक्ष्ण्य ।
 शिरोमधुकसारेण स्निग्धञ्चापि विरेचयेत् ॥१८॥
 इड्ढुदस्य त्वचा वापि मेषशृङ्गा च वा भिषक् ।
 आभ्यामेव कृता वर्त्तीर्धूमपाने प्रयोजयेत् ॥१९॥
 घ्नियं कटुफलचूर्णञ्च कवलाश्च कफापहा ।
 शरत्ताकुष्ठशार्ङ्गिष्टाटेवकाष्ठैः सरोहिषैः ॥२०॥
 क्षारपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैर्लेपयेच्छिरः ।
 यवषष्टिकयोश्चान्नं व्योषक्षारसमायुतम् ॥२१॥

पटोलमुद्गकीलत्थैर्मांसावज्जोजयेद्रसे ।

शिरोरोगे त्रिदाषाद्ये त्रिदोषघ्ना विधिर्हित ॥२२॥

सर्पि पान विशेषेण पुराण वा दिशन्ति हि ।

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्तव्यो वृहणो विधि ॥२३॥

पाने नस्ये च सर्पि स्थादातघ्नमधुरै शृतम् ।

क्षयकासापह चात्र सर्पि पथ्यतम विदुः ॥२४॥

कृमिभिर्भक्ष्यमाणस्य वक्ष्यन्ते शिरसः क्रिया ।

नस्य हि शोणित दद्यात्तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ॥२५॥

मत्ता शोणितगन्धेन समायान्ति यतस्ततः ।

तेषां निहंरणं कार्यं ततो मूर्ध्विरेचने ॥२६॥

ऋस्यशिशुकवीजैर्वा कास्यनीलीसमायुते ।

कृमिघ्नैरवपीडैश्च मूत्रपिष्टैरुपाचरेत् ॥२७॥

पूतिमव्ययुतान् धूमान् कृमिघ्नाश्च प्रयोजयेत् ।

भोजनानि कृमिघ्नानि पानानि विविधानि च ॥२८॥

सूर्यावर्त्ते विधातव्यं नस्यकर्मादिभेषजम् ।

भोजनं जाङ्गलप्रायं क्षीराश्वविज्जतैर्वृतम् ॥२९॥

तथार्द्धभेदके व्याधौ प्राप्तमन्यच्च यज्ञवेत् ।

शिरीषमूलकफलैरवपीडोऽनयोर्हितः ॥३०॥

वशमूलककर्पूरैरवपीड प्रयोजयेत् ।

अवपीडो हितश्चात्र वचामागधिकायुतः ॥३१॥

मधुकीनावपीडो वा मधुना सह सयुतः ।

मनःशिलावपीडो वा मधुना चन्दनेन वा ॥३२॥

तेषामन्ते हितं नस्य सर्पिर्मधुरसान्वितम् ।

हारिवोत्पलकुष्ठानि मधुकं चाक्षपेपितम् ॥३३॥

सर्पिंस्तैलयुतो लेपो द्वयोरपि सुखावहः ।
 एष एव प्रयोक्तव्य शिरोरोगे कफात्मके ॥३४॥
 अनन्तवाते कर्त्तव्य सूर्यावर्त्तेरितो विधिः ।
 सिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥३५॥
 आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशन ।
 मधुमस्यकसयावष्टतपूरैश्च भोजनैः ॥३६॥
 क्षीरसर्पिः प्रशसन्ति नस्ये पाने च शङ्कके ।
 जाङ्गलानां रसैः स्निग्धैराहारश्चात्र शस्यते ॥३७॥
 शतावरी तिलान् कृष्णान् मधुक नीलमुत्पलम् ।
 दूर्वा पुनर्नवाञ्चैव लेपे साध्वत्रचारयेत् ॥३८॥
 महासुगन्धामथवा पालिन्दीञ्चास्त्रपेषिताम् ।
 शीताश्चात्र परीषेकान् प्रदेहानत्र योजयेत् ॥३९॥
 अवपीडश्च देयोऽत्र सूर्यावर्त्तनिवारण ।
 क्षमिन्नयकृतौ हित्वा शिरोरोगेषु बुद्धिमान् ॥४०॥
 मधुतैलसमायुक्तैः शिरास्यतिविरेचयेत् ।
 पञ्चाक्षर्षपतैलेन ततो नस्य प्रयोजयेत् ॥४१॥
 न चेच्छान्तिं व्रजत्येव स्निग्धस्त्रिन्नास्ततो भिषक् ।
 पश्चादुपाचरेत्कर्म्यक् सिराणामथ मोक्षणैः ॥४२॥
 षट्सप्ततिर्नैत्ररोगा दशाष्टादश कर्णजाः ।
 एकत्रिंशद् घ्राणगताः शिरस्येकादशेह तु ॥४३॥
 इति विस्तरतो दृष्टाः सलक्षणचिकित्साः ।
 सहितायामभिहिताः सप्तषष्टिर्मुखासयाः ॥४४॥
 एतावन्तो यथास्थूलमुत्तमाङ्गगता गदाः ।
 अस्मिन् शास्त्रे निगदिताः सङ्ख्यारूपचिकित्सितैः ॥४५॥

इति सुश्रुताचार्यविरचित आयुर्वेदशास्त्रे सुश्रुत उत्तर-
तन्त्रे शालाक्यतन्त्र समाप्तम् ।

सप्तविंशतितमोऽध्याय ।

अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

बालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चाप्यनन्तरम् ।

उत्पत्तिः कारणञ्चैव सुश्रुतैकमना शृणु ॥१॥

स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च ।

शक्रुनी रेवती चैव पूतना चान्धपूतना ॥२॥

पूतना शीतनामा च तथैव सुखमण्डिका ।

नवमो गनैमेषश्च यः पितृग्रहसञ्ज्ञितः ॥३॥

धात्रीमात्रोऽपि प्राक्प्रदष्टापचारान्

शौचभ्रष्टान्मङ्गलाचारहीनान् ।

वस्तान् हृष्टास्तर्जितान् क्रन्दितान् वा

पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान् ॥४॥

ऐश्वर्यस्यास्ती न शक्या विशन्ती

देहद्रष्टुमानुषैर्विश्वरूपा ।

आप्तवाक्यं तत्समीच्याभिधास्ये

लिङ्गान्येषा यानि देहे भवन्ति ॥५॥

शूनाक्षं क्षतजसगन्धिकं स्तनद्विट्

वक्रास्यो हतचलितैकपक्षनेत्रः ।

उद्विग्नः सुलुलितचक्षुरल्परोदी

स्कन्दात्तो भवति च गाढमुष्टिवर्चा ॥६॥

निःसङ्गो भवति पुनर्भवेत्ससङ्गः ।

सरथ करचरणैश्च नृत्यतीव ।
 विष्णून् सृजति विनय जृम्भमाण
 फेणश्च प्रसृजति तत्सखाभिपन्न ॥७॥
 स्रग्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः
 सस्त्राविग्रहपरिपीडित समन्तात् ।
 स्फोटैश्च प्रतततनु सदाहपाकै
 विज्ञेयो भवति शिशुः क्षत शकुन्या ॥८॥
 रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेह
 श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्त्तः ।
 गेवत्या व्यथिततनुश्च कर्णनास
 मृदुनाति ध्रुवमभिपीडित कुमार ॥९॥
 स्रस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ
 विह्वलिन्न सृजति च काकतुल्यगन्धिः ।
 कुर्यात्तौ हृषिततनूश्च कुमार-
 स्तृणालुर्भवति च पूतनागृहीतः ॥१०॥
 यो हृष्टि स्तनमतिसारकासहिक्का-
 कर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरव्यमानः ।
 दुर्बलं सततमधः शयोऽस्त्वगन्धिः
 स्त ब्रूयुभिर्षजोऽन्धपूतनार्त्तम् ॥११॥
 उद्विग्नो भृशमतिवेपते प्रकृष्यात्
 सलीनः स्वपिति च यस्य चान्द्रकूजः ।
 विस्राङ्गो भृशमतिसार्थ्यते च यस्त
 जानीयाद्विषगिहः शीतपूतनार्त्तम् ॥१२॥
 क्लानाङ्गः सुरचिरपाणिपादवक्त्रा

बद्धाशी कलुषसिराहतोदरो यः ।
 सोऽङ्गे गो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः ।
 स ज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमण्डिकार्त्तः ॥१३॥
 यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये
 सोऽङ्गे विलपति चोर्ध्वमीक्षमाणः ।
 ज्वीर्येत प्रतप्तमथो वसासगन्धि-
 निः सङ्गो भवति हि नैगमेषजुष्टः ॥१४॥
 प्रस्तब्धो यः स्तनद्वेषी मुह्यते चाविशन्मृदुः ।
 तः बालः न चिराद्वन्ति ग्रहः सम्पूर्णलक्षणः ॥१५॥
 विपरीतमतः साध्यं चिकित्सेदचिरार्दितम् ।
 गृहे पुराणहविषाभ्यज्य बालः शुचौ शुचिः ॥१६॥
 सर्षपान् प्रकिरेत्तेषां तैलेर्दीपञ्च कारयेत् ।
 सदा सन्निहितञ्चापि जुहुयाद्व्यवाहनम् ॥१७॥
 सर्वगन्धौषधीवीजैर्गन्धमाल्यैरलङ्कितम् ।
 अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति सस्मरन् ॥१८॥
 नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः ।
 शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम् ॥१९॥
 निरुजो निर्विकारश्च शिशुर्मे जायता भ्रुवम् ॥२०॥

— — —
 अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः स्कन्दग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 स्कन्दग्रहोपसृष्टानां कुमाराणाञ्च शस्यते ।
 वातघ्नद्रुमपत्राणां निःकाथः परिषेचने ॥१॥

तेषा मूलेषु सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 सर्वगन्धसुरामण्डकैट्य्यावापमिष्यते ॥२॥
 देवदारुणि रास्नाया मधुरेषु द्रुमेषु च ।
 सिद्ध सपिण्ड सक्षीर पानमस्मै प्रयोजयेत् ॥३॥
 सर्षपा सर्पनिर्मोको वचा काकादनी घृतम् ।
 उष्ट्राजाविगवाञ्चैव रोमाण्डुडूपन शिशो ॥४॥
 सोमवल्लीमिन्द्रवल्ली शमी विल्वस्य कण्टकान् ।
 ऋगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्यैव धारयेत् ॥५॥

रक्तानि माल्यानि तथा पताका

रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः ।

घण्टा च देवाय बलिर्निवेद्य,

सकुक्कुटः स्कन्दग्रहे हिताय ॥६॥

स्नान विरात्र निशि चत्वरेषु

कुर्यात् पुनः शालियवैर्नवैस्तु ।

अङ्गिश्च गायत्र्यभिमान्निताभिः

प्रज्वालन चाहुतिभिश्च वङ्गेः ॥७॥

एक्षामेतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनीम् ।

अहन्यहनि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः ॥८॥

तपसां तेजसा चैव यशसां वपुषा तथा ।

निधन योऽव्ययो देव स ते स्कन्दः प्रसीद तु ॥९॥

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।

देवसेनारिपुहर पातु त्वा भगवान् गुह्य ॥१०॥

देवदेवस्य महत पावकस्य च यः सुतः ।

गङ्गीमातृत्तिकानाञ्च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥११॥

रक्तमाख्याम्बर. श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः ।

रक्तदिव्यवपुर्देव. पातु त्वा क्रीञ्चसूदन ॥१२॥

एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ।

अथात स्कन्दापस्मारप्रतिषेध व्याख्यास्याम ।
 त्रिल्व शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः ।
 परिषेके प्रयोक्तव्य. स्कन्दापस्मारशान्तये ॥१॥
 सर्वगन्धविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा ॥२॥
 विपक्वव्यं घृते वापि पानीय पयसान्वितम् ।
 उत्सादन वचाहिङ्गुयुक्त स्कन्दग्रहे हितम् ॥३॥
 गृध्रोब्लूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखा घृतम् ।
 वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्तु द्रूपनेऽपि च ॥४॥
 अनन्तां कुक्कुटीं विम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत् ।
 पक्वापक्वानि मासानि प्रसन्न रुधिर पयः ॥५॥
 भूतोदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणोऽवटे ।
 चतुष्पथे च कर्त्तव्यं स्नानस्य यतात्मना ॥६॥
 स्कन्दापस्मारसंज्ञो य. स्कन्दस्य दयितः सखा ।
 विशाखसन्नश्च शिशाः शिवोऽस्तु विव्रतानन. ॥७॥

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथात. शकुनीप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।
 शकुन्यभिपरीतस्य कार्यो वैद्ये न ज्ञानता ।
 वैतसाम्नकपित्याना निःकायः परिषेचने ॥१॥

कषायमधुरैस्तैल कार्यमभ्यञ्जने शिशो ।
 मधुकोशीरक्लोवेरसारिवोत्पलपद्मकै ॥२॥
 रोध्रप्रियङ्गुमस्त्रिष्ठागैरिकै प्रदिहेच्छिशुम ।
 ज्ञेयैः क्तानि चूर्णानि यथ्यानि विविधानि च ।
 स्कन्दग्रहे भूपनानि तानीह्यापि प्रयोजयेत् ॥३॥
 शतावरीमृगैर्वाहनागदन्तीनिदिग्धिकाः ।
 लक्ष्मणा सहदेवाश्च ब्रह्मतीक्ष्णापि धारयेत् ॥४॥
 तिलतण्डुलक माल्यं हरितालं मन शिला ।
 बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो वियतात्मना ॥५॥
 निकुञ्जे च प्रयोक्तव्य स्नानमस्य यथाविधि ।
 स्कन्दग्रहोपशमन घृत तच्चेह पूजितम् ॥६॥
 कुर्याच्च विविधा पूजा शकुन्या कुसुमैः शुभैः ॥७॥
 अन्तरीक्षचरा देवी सर्वालङ्कारभूषिता ।
 अधोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥८॥
 दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा ।
 लम्बोदरी शङ्खकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु ॥९॥

— — —
 एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो रेवतीप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।
 अश्वगन्धाजशृङ्गी च सारिवा सपुनर्नवा ।
 सह विदारी च तथा कषायाः सेचने हिताः ॥१॥
 तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्ठे सजरसेऽपि वा ॥२॥
 धवाश्वकर्णकक्लुभधातकीतिन्दुकीषु च ।
 क्काकोल्यादिगणे चैव पानीय सर्पिरिथते ॥३॥

कुलत्या शङ्खचूर्णञ्च प्रटेहा सर्वगन्धिकाः ।
 गृध्रोल्बुकूपरीषाणि यवा यवफलो घृतम् ॥३॥
 सन्ध्ययोरुभयो कार्यमेतदुद्धूपनं शिशो ।
 वरुणारिष्टकमय रुचक सैन्दुकं तथा ॥५॥
 सततं धारयेच्चापि कृतं वा पौत्रजीविकम् ।
 शुक्ला सुमनसो लाजा पयःशाल्योदनं तथा ॥६॥
 बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना ।
 सङ्गमे च भिषक् स्नानं कुर्याद्वात्रीकुमारयोः ॥७॥
 नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना ।
 चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥८॥
 लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुच्छिका ।
 रेवती सततं माता स ते देवीं प्रसीदतु ॥९॥

द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथात पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

कपोतवङ्गाऽरलुको वरुण पारिभद्रकः ।
 आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥१॥
 वचा वयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
 कुष्ठं सजेरसश्चैव तैलार्थे वर्गं दृश्यते ॥२॥
 हितं घृतं तुगाक्षीर्या सिद्धं मधुरकेषु च ।
 कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्यन्दनं तथा ॥३॥
 देवदारुवचाहिङ्गकुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
 एलाहरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा ॥४॥
 गन्धनाकुलिकुम्भीकामज्जानो वदरस्य च ।

कर्कटास्थि घृतञ्चैव धूपनं सर्षपै सह ॥५॥
 काकादनी चित्रफला विम्बी गुल्माञ्च धारयेत् ॥
 मत्स्यौदनञ्च कुर्वीत कश्मिरा पल्लव तथा ॥६॥
 शरावसम्पुटे कृत्वा बलि शून्यगृहे हरेत् ॥७॥
 उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिष्यते ।
 पूज्या च पूतना देवी बलिभि सोपहारकैः ॥८॥
 मलिनाम्बरसवीता मलिना रुक्ममूर्धजा ।
 शून्यागाराश्रिता देवी दारक पातु पूतना ॥९॥
 दुर्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका ।
 भिन्नागाराश्रया देवी दारक पातु पूतना ॥१०॥

तत्रास्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्धपूतनाप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

तित्तकद्रुमपत्राणां कार्यः काथोऽवसेचने ।
 सुरासौवीरक कुष्ठं हरिताल मनःशिला ॥१॥
 तथा सर्जरसञ्चैव तैलार्थमुपदिश्यते ।
 पिप्पल्य पिप्पलीमूल वर्गो मधुरकी मधु ॥२॥
 शालपर्णी वृहत्थी च घृतार्थमुपदिश्यते ।
 सर्वमन्धे प्रदेह्य गात्रेष्वक्ष्णीञ्च शीतलैः ॥३॥
 पुरीष कौकुट केशाश्चर्म सर्पत्वचन्तथा ।
 जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटी धूपनायोपकल्पयेत् ॥४॥
 कुक्कुटीं मर्कटीं शिखीमनन्ताञ्चापि धारयेत् ।
 मासमाम तथा पक्व शोणितञ्च चतुष्यथे ॥५॥
 निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशोरक्षानिमित्ततः ।

शिशोश्च स्नपनं कुर्यात् सर्वगन्धादिकैः शुभैः ॥६॥
 कराला पिङ्गला मुण्डा कषायाम्बरवासिनी ।
 देवी बालमिमं प्रीता सरच्चतुर्वन्धपूतना ॥७॥

चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथात शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 कपित्थं सुवह्ना विस्वीं तथा विस्व प्रचीबलम् ।
 नन्दीं भस्मातकीञ्चापि परिषेके प्रयोजयेत् ॥१॥
 वस्तमूत्रं गवा मूत्रं मुस्तञ्च सुरदारु च ।
 कुष्ठञ्च सर्वगन्धाञ्च तैलार्थमवचारयेत् ॥२॥
 रोहिणीसर्जखदिरपलाशककुभत्वचः ।
 नि काथ्य तस्मिन्नि काथे सञ्जीर विपचेद् दृढतम् ॥३॥
 गृध्रोल्बुकपुरीषाणि वस्तगन्धामहेस्त्वचः ।
 निम्बपत्राणि मधुक धूपनार्थं प्रयोजयेत् ॥४॥
 धारयेदपि लम्बाञ्च गुञ्जा काकादनीं तथा ।
 नद्यां मुद्गकतैश्चात्रैस्तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥५॥
 देव्यै देयञ्चोपहारो वारुणीरुधिर तथा ।
 जलाशयान्ते बालस्य स्नापनं चोपदिश्यते ॥६॥
 मुक्तौदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी ।
 जलाशयालया देवी पातु त्वा शीतपूतना ॥७॥

पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो मुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 कपित्थविस्वतर्कारीवाशीगन्धर्वहस्तका ।

कुवेराक्षी च योज्या स्युर्बालानां परिषेचने ॥१॥
 स्वरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथाजहरीरगन्धयो ।
 तैल वसाञ्च सयोज्य पचेदभ्यक्ष्णे शिष्यो ॥२॥
 मधुलिकाया पयसि तुगाक्षीर्याङ्गणे तथा ।
 मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृत पचेत् ॥३॥
 वचासर्जरस कुष्ठ सर्पश्चोद्धूपने हितम् ।
 धारयेदपि जिह्वाञ्च चाषचीरस्त्रिसर्पका ॥४॥
 वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा ।
 मनःशिलाञ्चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं तथा ॥५॥
 पायसं सपुरोडासं बल्यर्थमुपहारयेत् ।
 मन्त्रपूताभिरङ्गिञ्च तत्रैव स्नपनं हितम् ॥६॥
 अलङ्घ्यता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
 गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमण्डिका ॥७॥

षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो नैगमेषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 वित्वाग्निमन्यपूतीका कार्या स्युः परिषेचने ।
 सुरासौवीरधान्यान्तैः परिषेकश्च शस्यते ॥१॥
 प्रियङ्गुसरलानन्ताशतपुष्पाकुटन्त्रैः ।
 पचेत्तैलं सगोमूत्रैर्दधिमस्त्वल्नकाञ्चिकैः ॥२॥
 पञ्चमूलद्वयकाये क्षीरे मधुरकेषु च ।
 पचेद् घृतञ्च मेधावी खर्जूरीमस्तकेऽपि च ॥३॥
 वचा वयं स्था गोलोमीं जटिला वापि धारयेत् ।
 उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ॥४॥

सिद्धार्थकवचद्विहङ्गकुष्ठचैवाच्यते. सह ।
 भस्मातकाजमोदाश्च हितमुद्रूपन शिशोः ॥५॥
 मर्कटोलूकगुग्गुलाया पुरीषाणि नवग्रहे ।
 धूपं सुप्ते जने कार्थ्यौ बालस्य हितमिच्छता ॥६॥
 तिलतण्डुलक मास्य मध्याश्च विविधानपि ।
 कुमारपितृमेषाय वृक्षमूले निवेदयेत् ॥७॥
 अधस्ताद्वटवृक्षस्य स्रपनं चोपदिश्यते ।
 बलि न्यग्रोधवृक्षेषु तिथौ घण्टया निवेदयेत् ॥८॥
 अजाननश्चलाक्षिभू कामरूपी महावशाः ।
 बालं पालयिता देवो नैगमेषोऽभिरचतु ॥९॥

सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो ग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

नव स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां च इमे ग्रहाः ।
 श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीश्वरविग्रहा ॥१॥
 एते शुहस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमग्निशूक्तिभिः ।
 सृष्टा शरवनस्यस्य रक्षितस्यात्मतेजसा ॥२॥
 स्त्रीविग्रहा ग्रहा ये तु नानारूपा मञ्जरिताः ।
 गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च ते भागा राजसा ज्ञताः ॥३॥
 नैगमेषस्तु पार्वत्या सृष्टो मेघाननो ग्रहः ।
 कुमारधारी देवस्य शुहस्यात्मसमः सखा ॥४॥
 स्कन्दापस्मारसज्ञो य सोऽग्निनाम्निसमद्युतिः ।
 स च स्कन्दसखा नाम विशाख इति चोच्यते ॥५॥
 स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।

विभर्त्ति चापरा सञ्जा कुमार इति स ग्रहः ॥६॥
 बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भावः ।
 मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैष प्रवर्त्तते ॥७॥
 कुमार स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिताः ।
 गृह्णातीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवन्ते देहचिन्तकाः ॥८॥
 ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापती कृते ।
 उपतस्थुर्यहाः सर्वे दीप्तशक्तिधरं गुहम् ॥९॥
 जसुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं न सक्विधत्स्व कै ।
 तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् ॥१०॥
 ततो ग्रहास्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत् ।
 तैर्यग्योनिं मानुषञ्च दैवञ्च त्रितयं जगत् ॥११॥
 परस्पररोपकारेण वर्त्तन्ते धार्यलेऽपि च ।
 देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति तैर्यग्योनींस्तथैव च ॥१२॥
 वर्त्तमानैर्यथाकालं शीतवर्षोष्णमारुतैः ।
 द्रव्याञ्जलिनमस्कारजपहोमव्रतादिभिः ॥१३॥
 नरा सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेश्वरान् ।
 भागधेयं विभक्तञ्च श्रेष्ठं किञ्चिन्न विद्यते ॥१४॥
 तद् युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालेष्वेव भविष्यति ।
 कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च ॥१५॥
 ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽतिथयस्तथा ।
 निवृत्ताचारग्रीचेषु परपाकोपभोजिषु ॥१६॥
 उच्छ्वन्नबलिभिर्चेषु भिन्नकास्योपभोजिषु ।
 गृहेषु तेषु वे बालास्तान् गृह्णीध्वमशङ्किताः ॥१७॥
 तत्र वीं विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति ।

एवं ग्रहा. समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चाध्यतः ॥१८॥
 ग्रहोपसृष्टा बालास्तु दुष्चिकित्स्यतमा मताः ।
 वैकल्य मरणं चाशु भ्रुव स्तन्दग्रहे मतम् ॥१९॥
 स्तन्दग्रहोऽत्युग्रतमः सर्वेष्वेव यतः स्मृतः ।
 अन्यो वा सर्वरूपस्तु न साध्यो ग्रह उच्यते ॥२०॥

—

अष्टविंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो योनिव्यापत्प्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।
 प्रवृद्धलिङ्गं पुरुषं यात्यर्थमुपसेवते ।
 रूक्षदूर्बलबालायास्तस्या वायुः प्रकुप्यति ॥ १ ॥
 स दुष्टो योनिमासाद्य योनिरोगाय कल्पते ।
 त्रयाणामपि दोषाणां यथास्त लक्षणेन तु ॥२॥
 विंशतिर्यापदो योनिर्निर्दिष्टा रोगसग्रहे ।
 मिथ्याचारेण या स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ॥३॥
 जायन्ते बीजदोषाच्च देवाच्च शृणु तां पृथक् ।
 उदावर्त्ता तथा बन्ध्या विप्रुता च परिप्रुता ॥४॥
 वातला चेति वातोत्था पित्तोत्था रुधिरचरा ।
 वार्मिनी स्त्रंसिनी चापि पुत्रघ्नी पित्तला च या ॥५॥
 अत्यानन्दा च या योनिः कर्णिनी चरणादयम् ।
 श्लैष्मिका सकफा ज्ञेया षण्डी च फलिनी तथा ॥६॥
 महती सूचिवक्त्रा च सर्वलेति त्रिदोषजा ।
 सफेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ॥७॥
 बन्ध्या नष्टार्त्तवा क्लियादिप्रुता नित्यनेदनाम् ।
 परिप्रुताया भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् ॥८॥

वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदना ॥८॥
 सदाहं प्रकिरत्यस्त्र यस्या सा लोहितचरा ।
 सवातमुद्गिरेद्बीज वामिनी रजसायुतम् ॥९॥
 प्रस्रसिनी सन्दते तु चोभिता दु प्रसूष या ।
 स्थित स्थित हन्ति गर्भं पुच्छन्नी रक्तसस्रवात् ॥१०॥
 अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥११॥
 अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति ।
 कर्णिन्या कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यान्तु जायते ॥१२॥
 मैथुनाचरणात् पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।
 बहुश्रयातिचरणादन्या बीजं न विन्दति ॥१३॥
 श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत् ॥१४॥
 अनार्त्तवस्तना षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने ।
 अतिकायगृहीतायास्तृणयाः फलिनी भवेत् ॥१५॥
 विवृतातिमहायोनिः सूचीवक्त्रातिसृष्टता ।
 सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥१६॥
 चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत् ।
 पञ्चासाध्या भवन्तीमा योनयः सर्वदोषजाः ॥१७॥
 प्रतिदोषन्तु साध्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते ।
 दद्यादुत्तरवस्तींश्च विशेषेण यथोदितान् ॥१८॥
 कर्कशा शीतला स्तब्धामपस्पर्शाञ्च मैथुने ।
 क्षुभीस्त्रैरुपचरेत् सानूपौदकस्युतैः ॥१९॥

मधुरौषधसयुक्तान् वेशवारांश्च योनिषु ।
 निक्षिपेद्द्वारयेच्चापि पिबुन्तैलमतन्द्रित ॥२१॥
 धावनानि च पथ्यानि कुर्वीतापूरणानि च ।
 ओषधोषान्वितासूक्तं कुर्याच्छीतं विधिं भिषक् २० ॥
 दुर्गन्धां पिच्छिलां चार्पे चूर्णे पञ्चकषायजे ।
 पूरयेद्वाजह्वलादिकषायैश्चापि धावनम् ॥२३॥
 योन्यान्तु पूयस्त्राविख्या शोधनद्रव्यसमृतै ।
 सगोमूत्रैः सलवणैः पिण्डैरापूरणं हितम् ॥२४॥
 वृहतीफलकल्कस्य द्विहरिद्रायुतस्य ।
 कण्डूमतीमपस्पर्शा पूरयेद्भूपयेत् तथा ॥२५॥
 वर्त्तिं प्रदद्यात् कर्णिन्या शोधनद्रव्यसमृताम् ।
 प्रस्र सिनी घृताभ्यक्ता क्षीरस्त्रिन्ना प्रवेष्टयेत् ॥२६॥
 पिषाय वेशवारेण ततो बन्ध समाचरेत् ।
 प्रतिदोष विदध्याच्च सुरारिष्टासवान् भिषक् ॥२७॥
 प्रातः प्रातर्निषेवेत रसोनादुद्धृत रसम् ।
 क्षीरमासरसप्रायमाहार विदधीत च ॥२८॥
 शुक्रान्तं वादयो दोषा स्तनरोगाश्च कीर्त्तिता ।
 क्लेश्योत्थानानि मूढस्य गर्भस्य विधिरेव च ॥२९॥
 गर्भिणीप्रतिरोगेषु चिकित्सा चाप्युदाहृता ।
 ता सर्वथा प्रयुञ्जीन योनिव्यापत्सु बुद्धिमान् ॥३०॥
 अपप्रजातारोगाश्च चिकित्सेदुत्तराङ्घ्रिषक् ॥३१॥
 इति सुश्रुताचार्यविरचित आयुर्वेदशास्त्रे सुश्रुत
 उत्तरतन्त्रे कौमारभृत्य समाप्तम् ।

एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

येनासृतमपा मध्यादुद्धृत पूर्वजन्मनि ।

यतोऽमरत्वं सम्प्राप्तास्त्रिदशस्त्रिदिवेष्वरात् ॥१॥

श्रित्यास्त देवमासीन पप्रच्छुः सुश्रुतादयः ।

व्रणस्योपद्रवा प्रोक्ता व्रणिनामप्यतः परम् ॥२॥

समासाद् व्यासतश्चैव ब्रूहि नो भिषजां वर ।

उपद्रवेण जुष्टसु व्रण कच्छेण सिध्यति ॥३॥

उपद्रवास्तु व्रणिन कच्छसाध्या प्रकीर्त्तिताः ।

प्रक्षीणबलमासस्य दोषधातुपरिचयात् ॥४॥

तस्मादुपद्रवान् कृत्स्नान् ब्रूहि न सचिकित्सितान् ।

सर्वकायचिकित्सासु ये दृष्टाः परमर्षिभिः ॥५॥

तेषां तद्वचन श्रुत्वा प्राब्रवीद्विषजां वरः ।

ज्वरमादौ प्रवक्ष्यामि स रोगानोकराट् स्मृतः ॥६॥

रुद्रकोपाग्निसम्भूतः सर्वभूतप्रतापनः ।

तैस्तैर्नामभिरित्येषां सत्वाना परिकीर्त्यते ॥७॥

जन्मादौ निधने चैव प्रायो विशति देहिनः ।

अतः सर्वविकाराणामयं राजा प्रकीर्त्तितः ॥८॥

ऋते देवमनुष्येभ्यो नान्यो विषहते तु तम् ।

कर्मणा लभते यस्माद्देवत्वं मानुषादपि ॥९॥

पुनश्चैव च्युतः स्वर्गान्मानुषमनुवर्त्तते ।

तस्मात्ते देवभागेन सहन्ते मानुषा ज्वरम् ॥१०॥

शेषा सर्वे विपद्यन्ते तैर्यग्योना ज्वरादिताः ।

स्वेदावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ॥११॥

विकारा युगपद्यस्मिन् ज्वर. स परिकीर्तितः ।
 दोषैः पृथक् समस्तैश्च हन्तैरागन्तुरेव च ॥१२॥
 अनेककारणोत्पन्न. स्मृतस्त्वष्टविधो ज्वर ।
 दोषा प्रकुपिता. स्त्रेषु कालेषु स्वैः प्रकोपनैः ॥१३॥
 व्याप्य देहमशेषेण ज्वरमापादयन्ति हि ।
 दुष्टा. स्वहेतुभिर्दोषा प्राप्यामाश्रयमुभया ॥१४॥
 सहिताश्च समागत्य रसस्त्रेदप्रवाहिणाम् ।
 स्रोतसा मार्गमावृत्य मन्दीकृत्य हुताशनम् ॥१५॥
 निरस्य वह्निश्चाण पक्तिस्थानाच्च केवलम् ।
 शरीरं समभिव्याप्य स्रकालेषु ज्वरागमम् ॥१६॥
 जनयन्त्यथ हृदिच्च स्ववर्णञ्च त्वगादिषु ।
 मिथ्यातियुक्तैरपि च स्नेहाद्यैः कर्मभिर्दृष्टाम् ॥१७॥
 विविधादभिधाताच्च रोगोत्थानात् प्रपाकतः ।
 अमात् क्षयादजीर्णाच्च विषात् साकार्तुपर्ययात् ॥१८॥
 ओषधीषुष्यगन्धाच्च शोकाच्चक्षत्रपीडनात् ।
 अभिचाराभिशापाभ्या मनोभूताभिश्चक्षया ॥१९॥
 स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथैव हि तैः ।
 स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रवर्तते ॥२०॥
 तैर्वैगवद्भिर्बहुधा समुद्भ्रान्तैर्विमार्गगैः ।
 विक्षिप्यमानोऽन्तरग्निर्भवत्याशु वह्निश्चरः ॥२१॥
 कण्वि चाप्यपान्धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
 भवत्यत्युष्णगात्रश्च न च स्त्रियति सर्वशः ॥२२॥
 अमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
 इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥२३॥

जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तम ।
 अप्रहर्षश्च शीतश्च भवत्युत्पद्यति ज्वरे ॥२४॥
 सामान्यतो विशेषात् तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
 पित्ताग्नयनयोर्दाह कफान्नाम्नाभिनन्दनम् ॥२५॥
 सर्वलिङ्गसमावाय सर्वदोषप्रकोपजे ।
 द्वयोर्द्वयोस्तु रूपेण ससृष्ट इन्द्रज विदुः ॥२६॥
 वेपथुर्विषमो वेग कण्ठीष्ठमुख्योषणम् ।
 निद्रानाश क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥२७॥
 शिरोहृन्नात्ररुग्बल्लवैरस्य बद्धविट्कता ।
 जृम्भाभ्मान तथा शूल भवत्यनिलजे ज्वरे ॥२८॥
 वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्व तथा वमिः ।
 कण्ठीष्ठमुख्यनासाना पाक स्नेदश्च जायते ॥२९॥
 प्रलाप कटुता वक्त्रे मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
 पीतविष्णून्नेत्रत्व पैत्तिके भ्रम एव च ॥३०॥
 गौरव शीतमुत्क्लेशो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
 स्त्रीतोरोधो रुगल्यत्व प्रसेको मधुरास्यता ॥३१॥
 नात्युष्णगात्रता हृदि रङ्गसादोऽविपाकता ।
 प्रतिश्यायोऽरुचिः कास कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥३२॥
 निद्रानाशो भ्रम श्वासस्तन्द्रा सुप्ताङ्गतारुचिः ।
 तृष्णा मोहो मद स्तम्भो दाहः शीत हृदि व्यथा ॥३३॥
 पक्तिश्चिरेण दोषाणामुन्मादः श्वावदन्तता ।
 रसना परुषा कृष्णा सन्धिमूर्द्धास्थिजा रुज ॥३४॥
 निर्भुग्नकलुषे नेत्रे कर्णौ शब्दरुगन्वितौ ।
 प्रलापः स्त्रीतसाम्पाकः कूजन चेतनाच्युतिः ॥३५॥

स्वेदमूत्रपुरीषाणामल्पं सुचिरात् सृति ।
 सर्वजे सर्वलिङ्गानि विगेषञ्चात्र मे शृणु ॥ ३६ ॥
 नात्युष्णशीतोऽल्पसन्नो भ्रान्तप्रेक्षी हतस्वर ।
 खराजिह्व शुष्ककण्ठ स्वेदविस्मृतवर्जित ॥ ३७ ॥
 सास्त्रनिर्मुग्धहृदयो भक्तवेषी क्षतप्रभ ।
 श्वसन् निपतित श्वेत प्रलापीपट्वायुत ॥ ३८ ॥
 तमभिन्याममित्याहुर्हृत्तौजसमथापरे ।
 सन्निपातज्वर कृच्छ्रमसाध्यमपरे विदुः ॥ ३९ ॥
 निद्रोपेतमभिन्यास क्षीणमेनं हृत्तौजसम ।
 संन्यस्तगात्र सन्यास विद्यात्सर्वात्मके ज्वरे ॥ ४० ॥
 ओजो विस्त्रसृते यस्य पित्तानि न समुच्छ्रयात् ।
 स गात्रस्तम्भशीताभ्या शयने स्यादचेतन ॥ ४१ ॥
 अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान् ।
 सहृष्टरोमा स्त्रस्ताङ्गो मन्दसन्तापवेदन ॥ ४२ ॥
 ओजोनिरोधज तस्य जानीयात् कुशलो भिषक् ॥ ४३ ॥
 सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
 पुनर्घोरतरौ भूत्वा प्रथमं याति हन्ति वा ॥ ४४ ॥
 द्विदोषोच्छ्रायलिङ्गास्तु द्वन्द्वजास्त्रिविधाः स्मृता ।
 जृम्भाधानमदोत्कम्पपर्वभेदपरिज्ञयाः ।
 ढट्प्रलापाभितापाः स्युर्ज्वरे मारुतपैत्तिके ॥ ४५ ॥
 शूलकासकफोत्क्लेशशीतवेपथुपीनसाः ।
 गौरवारुचिविष्टम्भा वातश्चेष्वासमुद्भवे ॥ ४६ ॥
 शीतदाहार्चिस्तम्भस्वेदमोहमदम्भमा ।
 कासाङ्गसादृहृत्सासा भवन्ति कफपैत्तिके ॥ ४७ ॥

क्षामाणां ज्वरमुक्ताना मिथ्याहारविहारिणाम् ।

दोषः स्वल्पोऽपि सवृद्धो देहिनामनिलेरितः ॥४८॥

सततान्येद्य षट्प्राण्यचातुर्यान् सप्रलेपकान् ।

कफस्थानविभागेन यथासख्यं करोति हि ॥४९॥

अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते ।

तत्रश्चामाशय प्राप्य घोरं कुर्याज्ज्वरं नृणाम् ॥५०॥

तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणा प्राणनाशनः ।

दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत् ॥५१॥

कफस्थानेषु वा दोषस्तिष्ठन् द्वित्रिचतुर्षु वा ।

विपर्ययाख्यान् कुरुते विषमान् कृच्छ्रसाधनान् ॥५२॥

परो हेतुः स्वभावो वा विषमे कौश्विदीरितः ।

आगन्तुश्चानुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ॥५३॥

वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञा-

स्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च ।

औपात्यके मध्यसमुद्भवे च

हेतु ज्वरे पित्तकृत वदन्ति ॥५४॥

प्रलेपकं वातबलाशकञ्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञा ।

मूर्च्छानुबन्धा विषमज्वरा ये प्रायेण ते द्वन्द्वसमुत्पितास्तु ॥५५॥

त्वक्स्थौ श्लेष्मातिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।

तयो प्रशान्तयो पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥५६॥

करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।

तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुत शीतमन्तत ॥५७॥

द्वावेतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।

दाहपूर्वस्तयोः कष्टं कृच्छ्रमाध्यतमः स्मृतः ॥५८॥

प्रसक्तश्च भिषातोत्यश्चेतनाप्रभवस्तु य' ।
 रात्रग्रहो षट्सु कालेषु कीर्त्तितेषु यथा पुरा ॥५८॥
 प्रसह्य विषमोऽभ्यैति मानवं बहुधा ज्वर' ।
 स चापि विषमो देहं न कदाचिद् विमुञ्चति ॥६०॥
 ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यत्मान्न प्रमुच्यते ।
 वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ॥६१॥
 धात्वन्तरस्थो लीनत्वान्न सौक्ष्म्यादुपलभ्यते ।
 अल्पदोषेभ्यः क्षीण' क्षीणेभ्यः इवानल ॥६२॥
 दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुन ।
 धातुमन्यतम प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥६३॥
 सन्नत रसरक्तस्य सोऽन्येद्यु' पिशिताश्रित ।
 मैदोगतस्तृतीयेऽङ्गि त्वस्थिमज्जगत पुन' ॥६४॥
 कुर्याच्चातुर्थेक घोरमन्तक रोगसङ्करम् ।
 केचिद्भूताभिषङ्गोत्य ब्रुवते विषमज्वरम् ॥६५॥
 सप्ताहं वा दशाह वा द्वादशाहमथापि वा ।
 सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्सन्तत स निगद्यते ॥६६॥
 अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ।
 अन्येद्यु' प्लक्ष्मस्वहोरात्रादेककाल प्रवर्त्तते ॥६७॥
 तृतीयकस्तृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थक ॥६८॥
 वातेनोद्भूयमानस्तु यथा पूर्येत सागर' ।
 वातेनोदीरितास्तद्वद्दोषाः कुर्वन्ति वै ज्वरान् ॥६९॥
 यथा वेगागमे विलां छादयित्वा महोदधे ।
 वेगहानौ तदेवाभस्तत्रैवास्तनिर्धीयते ॥७०॥
 दोषवेगोदये तद्वदुदीर्येत ज्वरोऽस्य वा ।

वेगहानौ प्रशाम्येत यथान्त सागरे तथा ॥७१॥
 विविधेनाभिघातेन ज्वरो य सम्प्रवर्तत ।
 यथादोषप्रकोपन्तु तथा मयेत त ज्वरम ॥७२॥
 श्यावास्यता विषकृते दाहातीसारहृदग्रहा ।
 अभक्तारुक् पिपासा च तोदो मूर्च्छा बलक्षय ॥७३॥
 ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुक् क्षवधुस्तथा ।
 कामजे वित्तिविभ्र शस्तन्द्रालस्यमभक्तरुक् ॥७४॥
 हृदये वेदना चाशु गात्रञ्च परिशुष्यति ।
 भयात् प्रलाप शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथु ॥७५॥
 अभिचाराभिशापाभ्या मोहस्तृष्णाभिजायत ।
 भूताभिषङ्गादुद्वेगहास्यकम्पनरोदनम ॥७६॥
 अमक्षयाभिघातेभ्या देहिना कुपितोऽनिलः ।
 पूरयित्वाखिल देह ज्वरमापादयेद् भृशम ॥७७॥
 रोगाणां तु समुत्थानाद्विदाहागन्तुतस्तथा ।
 ज्वरोऽपर सम्भवति तैस्तेरन्यैश्च हेतुभिः ॥७८॥
 दोषाणां स तु लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्तत ।
 गम्भीरसु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृणया ॥७९॥
 आनङ्गत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्वेगेन च ।
 हृत्प्रभेन्द्रिय क्षाम दुःखानामुपद्रुतम ॥८०॥
 गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ।
 हीनमध्याधिकैर्दोषैस्त्रिसप्तदादशाहिक ॥८१॥
 ज्वरवेगो भवेत्तीव्रो यथापूर्वं सुखक्रियः ।
 इति ज्वरा समाख्याता कर्मेदानीं प्रवक्ष्यते ॥८२॥
 ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान् ।

पाययेत् घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम् ॥८३॥
 विधिर्मारुतजेष्वेष पित्तिकेषु विरेचनम् ।
 मृदु प्रच्छेदनं तद्वत्कफजेषु विधीयते ॥८४॥
 सर्वं द्विदोषजेषूक्तं यथादोषं विकल्पयेत् ।
 अस्नेहनीयोऽग्नौध्यश्च सयाज्यो लङ्घनादिना ॥८५॥
 रूपप्रागूपयोविद्यान्नानात्वं बह्विधमवत् ।
 प्रव्यक्तरूपेषु हितमेकान्तेनापतर्पणम् ॥८६॥
 आमोशयस्थे दोषे तु सोऽक्लेशे वमनं परम् ।
 आनर्द्धास्तिमितैर्दोषैर्यावन्तः कालमातुरः ॥८७॥
 कुर्यादनशनं तावत्ततः ससर्गमाचरेत् ।
 न लङ्घयेन्मारुतजं क्षयजे मानसे तथा ॥८८॥
 अलङ्घ्याद्यापि ये पूर्वं द्विव्रणीये प्रकीर्तिताः ।
 अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ॥८९॥
 ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ।
 मृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासाऽसहं लघुम् ॥९०॥
 प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम् ।
 बलक्षयस्तृषागोषश्चन्द्रानिद्राभ्रमक्लमा ॥९१॥
 उपद्रवाश्च श्वासाद्याः सम्भवन्त्यतिलङ्घनात् ।
 दीपनं कफविच्छेदि पित्तघातानुलोमनम् ॥९२॥
 कफवातज्वरार्त्तैर्भ्यो हिनमुष्णाम्बुं दृष्ट्वा हिदम् ।
 तद्वि मारुद्वक्तृदोषस्त्रोतसा शीतमन्यथा ॥९३॥
 सेव्यमानेन तोयेन ज्वरं ह्ये न वर्द्धते ।
 पित्तमद्यविषोत्थं - 'वक्त्रे' शृतम् ॥९४॥
 गाङ्गेयनागरोशीर - 'नै' ।

दीपनी पाचनी लघ्नी ज्वरात्तीना ज्वरापहा ॥८५॥
 अन्नकाले हिता पेया यथान्वम्पाचनै कृता ।
 बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्पर ज्वरे ॥८६॥
 लङ्घनान्ते यवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ।
 तदा त मुखवैरस्यटण्णारोचकनाशनै ॥८७॥
 कपायै पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नै समुपाचरेत् ।
 पञ्चमूलैकषायन्तु पाचन पवनज्वरे ॥८८॥
 सचौद पौतिके सुस्तकटुकेन्द्रयवै कृतम ।
 पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनम् ॥८९॥
 इन्द्रजेषु तु स्रष्ट दद्यादथ विवर्जयेत् ।
 पीताम्बुलं द्वितो भुक्तो जीर्णं क्षीणं पिपासितं ॥९०॥
 नृदौ ज्वरे लघ्नी देहे प्रचलेषु मलेषु च ।
 पक्वा दोष विजानीयाज्ज्वरे देय तदौषधम् ॥९१॥
 दोषप्रवृत्तिवैकल्यादेकेषा पक्वलक्षणम् ।
 हृदयोद्वेष्टन तन्त्रा लालासुतिररोचकः ॥९२॥
 दोषाप्रवृत्तिरालस्यं विबन्धो बहुमूर्खता ।
 गुरुदरत्वमस्त्रे दो न पक्तिः शक्तोऽरतिः ॥९३॥
 स्वाप स्तम्भो गुरुत्वञ्च गात्राणा वक्त्रिमादेवम् ।
 सुहृत्पाशुद्विरग्नानि प्रसङ्गी बलवान् ज्वरः ॥९४॥
 क्षिप्रैरेभिर्विजानीयाज्ज्वरमारा विचक्षणः ।
 सप्तरात्रात्परं केचिन्नन्यन्ते देयमौषधम् ॥९५॥
 दन्तरात्रात्परं केचिद्दातव्यमिति निश्चिता ।
 पौतिके वा ज्वरे देयमल्पफलसमुत्थितं ॥९६॥
 अर्चिरज्वरितस्यापि देय स्यादौषपाकतः ।

भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।
 शोधनं शमनीयन्तु करोति विषमज्वरम् ॥१०३॥
 च्यवमानं ज्वरोत्क्षिप्तमुपेनेत मलं सदा ।
 अतिप्रवर्त्तमानञ्च साधयेदतिसारवत् ॥१०८॥
 यदा कोष्ठानुगा पक्वा विवक्षा स्त्रोतसा मलाः ।
 अचिरज्वरितस्यापि तदा दद्याद्द्विरेचनम् ॥१०९॥
 पक्वोऽग्निर्द्धृती दोषो देहे तिष्ठन् महात्ययम् ।
 विषमं वा ज्वरं कुर्याद् बलव्यापदमेव च ॥११०॥
 तन्मात्रिर्द्विरणं कार्यं दाषाणां वमनादिभिः ॥१११॥
 प्राक्कर्म वमनं चास्य कार्यमास्थापनं तथा ।
 विरेचनं तथा कुर्याच्छिरसञ्च विरेचनम् ॥११२॥
 क्रमेण बलिने देये वमनं शैषिके ज्वरे ।
 पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यं प्रशितिलाशये ॥११३॥
 सरुजेऽनिलजे कार्यं सोदावर्त्तं निरुहणम् ।
 कटीपृष्ठग्रहार्त्तस्य दीप्ताग्नेरनुवासनम् ॥११४॥
 शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम् ।
 कफाभिपन्ने शिरसि कार्यं मूर्धविरेचनम् ॥११५॥
 दुर्दलस्य समाध्मातमुदरं सरुजं दिहेत् ।
 दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुगैन्धवे ॥११६॥
 अश्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च पवने तूर्द्धमागते ।
 रुद्धमूत्रपुरीषाय गुदे वर्त्तिं निधापयेत् ॥११७॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधिताम् ।
 पाययेत् यवागूं वा माकताद्यबुलोमनीम् ॥११८॥
 शुद्धयोभयतो यस्य ज्वरः शान्तिं न गच्छति ।

सशेषदोषरूक्षस्य तस्य त सर्पिषा जयेत् ॥ ११८॥
 कृशश्चैवाल्पदोषश्च श्रमनीयेरुपाचरेत् ।
 उपवासैर्बलस्थन्तु ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ॥ १२०॥
 क्षिन्ना यवागू मन्दाग्नितृषार्त्तं पाययेन्नरम् ।
 तृट्छर्दिदाहघर्मात्तं मद्यप लाजतर्पणम् ॥ १२१॥
 सक्षौद्रमन्त्रमा पश्चाज्जीर्णं यूषरसौदनम् ।
 उपवासश्चमकृते क्षीणे वाताधिके ज्वरे ॥ १२२॥
 दोषाग्निं भोजयेत् प्राज्ञो नर मासरसौदनम् ।
 मुह्ययूषौदनञ्चापि हितं कफसमुत्थितं ॥ १२३॥
 स एव स्मितया युक्तं शीतं पित्तज्वरे हितं ।
 दाडिमामलमुद्गानां यूषश्चानिलपैत्तिके ।
 ऋक्षमूलकयूषेण भोजयेत्कफवातिके ॥ १२४॥
 पटोलनिम्बयूषस्तु पथ्यं पित्तकफात्मके ।
 दाहच्छर्दियुतं क्षामं निरन्नं तृष्णयार्दितम् ॥ १२५॥
 सिताक्षौद्रयुतं लाजतर्पणं पाययेत् च ।
 कफपित्तपरीतस्य ग्रीष्मेऽसृक्पित्तिनस्तथा ॥ १२६॥
 मद्यनित्यस्य न हिता यवागूस्तमुपाचरेत् ।
 यूषैरग्नैर्मन्त्रैर्वा जाड्यलैर्वा रसैर्हितैः ॥ १२७॥
 मद्यपुराणं मन्दाग्निर्यवान्नोपहितं हितम् ।
 सव्योषं वितरेत्तक्रं कफारोचकपोद्धितं ॥ १२८॥
 कृशोऽल्पदोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरादितः ।
 विवद्वः सृष्टदोषश्च रूक्षं पित्तानिलज्वरी ॥ १२९॥
 पिपासात्तं सदाहो वा पदमासं सुखी भवेत् ।
 तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति क्षानवम् ॥ १३०॥

सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावद्भोजनं हितम् ।
 वेगापायेऽन्यथा तद्विज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥१३१॥
 ज्वरितो हितमश्नीयाद्यद्यस्यारुचिर्भवेत् ।
 अन्नकाले ह्यभुञ्जानं क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥१३२॥
 गुर्यभिष्यन्दकाले च ज्वरी नाद्यात्कथञ्चन ।
 न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा ॥१३३॥
 सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।
 ज्वरं सभोजनैः पथ्यैर्लघुभिः समुपाचरेत् ॥१३४॥
 मुद्गान्मसूराश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
 आहारकाले यूपार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥१३५॥
 लावान् कपिञ्जलानेणान् पृषतान् शरभान् शशान् ।
 कालपुच्छान् कुरङ्गाश्च तथैव सृगमात्रिकान् ॥१३६॥
 मासार्थं माससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
 सारमक्रीच्चशिखिनं कुक्कुटास्तित्तिरींस्तथा ॥१३७॥
 गुरुणत्वान्नं शमन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।
 ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणं ॥१३८॥
 तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः ।
 परिषेकावगाहाश्च स्नेहान् सशोधनानि च ॥१३९॥
 स्नानाभ्यङ्गदिवास्वप्नशीतव्यायामयोषितः ।
 न भजेत ज्वरोत्पृष्टो यावन्नो बलवान् भवेत् ॥१४०॥
 त्यक्तस्यापि ज्वरेणाशु दुर्बलस्याहितैर्ज्वरः ।
 प्रत्यापन्नो दहेद्देहं शुष्कं वृक्षमिवानलः ॥१४१॥
 तस्मात्कार्थं परीहारो ज्वरमुक्तेन जन्तुना ।
 यावन्नं प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥१४२॥

ज्वरे प्रमोहो भवति स्वल्पैरप्यवचेष्टितै ।

निषण्ण भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारी च कारयेत् ॥१४३॥

अरोचके गात्रसाटे वैवर्ण्येऽङ्गमलादिषु ।

शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धमयान्नरः ॥१४४॥

न जातु तर्पयेत् प्राज्ञ सहसा ज्वरकश्चितम् ।

तिन सन्दूषितो ह्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥१४५॥

चिकित्सेच्च ज्वरान् सर्वान्निमित्ताना विपर्ययै ।

अमक्षयाभिधातोत्ये मूलव्याधिमुपाचरेत् ॥१४६॥

स्त्रीणामपप्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः ।

तत्र सशमनं कुर्याद्यथादोष विधानवित् ॥१४७॥

अतः सशमनीयानि कषायाणां निबोध मे ।

सर्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥१४८॥

पिप्पलीसारिवाद्राक्षाशितपुष्पाहरेणुभिः ।

कृत कषाय सगुडो हन्याच्छसनज ज्वरम् ॥१४९॥

शृतशीतकषाय वा गुडूच्या पेयमेव तु ।

बलादभैश्वदद्वाणा कषाय पादशेषितम् ।

शर्कराघृतसंयुक्तं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥१५०॥

शतपुष्पावचाकुंठं देवदारुहरेणुकाः ।

कुसुम्ब, रुणि नलदं मुस्तं चैवाशु साधयेत् ॥१५१॥

क्षौद्रेण सितया चापि युक्तः काथोऽनिलात्मके ॥१५२॥

द्राक्षागुडूचीकाश्मर्यत्रायमाणाः ससारिवाः ।

निःकाथ सगुड काथ पिबेद्वातकृते ज्वरे ॥१५३॥

गुडूच्याः खरसो ग्राह्य शतावर्ण्याश्च तत्समः ।

निहन्यात्सगुडः पीतः सद्योऽनिलकृत ज्वरम् ॥१५४॥

घृताभ्यङ्गस्त्रिदलेपानवस्थासु च योजयेत् ।
 आपर्णिचन्दनीशीरपरूपकमधूकजः ।
 शर्करामधुरो हन्ति कषायः पित्तिक ज्वरम् ॥१५५॥
 पीत पित्तज्वर हन्यात्सारिवाद्य सशर्करम् ॥१५६॥
 सयष्टीमधुक हन्यात्तथैवीत्पलपूर्वकम् ।
 शृतशोतकषाय वा सीत्पल शर्करायुतम् ॥१५७॥
 गुडूचीपद्मरोध्राणा सारिवीत्पलयोस्तथा ।
 शर्करामधुरः काथः शोतः पित्तज्वरापह ॥१५८॥
 द्राक्षाग्ध्रवधयोश्चापि काश्मर्यस्याथवा पुन ।
 स्वादुतिक्तकषायाणा कषायैः शर्करायुतैः ॥१५९॥
 रुशतैः शमयेत्तृष्णा प्रवृद्धा दाहमेव च ।
 शीत मधुयुत तोयमाकण्ठादा पिपासितम् ॥१६०॥
 वामयेत्पाययित्वा तु तेन दृष्ट्या प्रशाम्यति ।
 क्षारे क्षीरकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनायुतैः ॥१६१॥
 अन्तर्दाहे विधातव्यमेतैश्चान्यैश्च शीतलैः ।
 निदध्यादसु चालोढ्य निशापर्युषित ततः ॥१६२॥
 शौद्रेण युक्त पिबतो ज्वरदाहौ प्रशाम्यतः ।
 पद्मक मधुक द्राक्षा पुण्डरीकमथोत्पलम् ॥१६३॥
 यवान् भृष्टानुशीराणि समङ्गा काश्मरीफलम् ।
 जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि च दापयेत् ॥१६४॥
 केशर मातुलङ्गस्य मधुसैन्धवसयुतम् ।
 शर्करादाडिमाभ्या वा द्राक्षाखर्जूरयोस्तथा ।
 वैरस्ये धारयेत्कल्क गण्डूषञ्च यथा हितम् ॥१६५॥
 सप्तच्छद गुडूचीञ्च निम्बस्फूर्जकमेव च ।

काथयित्वा पिबेत् काथ सक्षौद्र कफजे ज्वरे ॥ १६६॥
 कटुत्रिक नागपुष्प हरिद्रा कटुरोहिणी ।
 कौटजश्च फल हन्यात्सेव्यमान कफज्वरम् ॥ १६७॥
 हरिद्रा चित्रक निम्बमुशीरातिविषे वचाम ।
 कुष्ठमिन्द्रयवान् सूवा पटोल चापि सार्धितम् ॥ १६८॥
 पिबेन्नरिचसयुक्त सक्षौद्र कफजे ज्वरे ॥ १६९॥
 सारिवातिविषाकुष्ठपुराख्यै सदुरालभै ।
 मुखेन च कृत. काथ पीतो हन्यात् कफज्वरम् ॥ १७०॥
 सुस्त वृक्षकवीजानि त्रिफलाकटुरोहिणी ।
 परूषकाणि च काथ कफज्वरविनाशन. ॥ १७१॥
 राजवृक्षादिवर्गस्य कषाय मधुसयुतम् ।
 कफवातज्वर हन्याच्छीघ्र कालेऽवचारितम् ॥ १७२॥
 नागर धान्यक भार्गीमभया सुरदारु च ।
 वचा पर्पटक मुस्तभूतीकमथ कटुफलम् ॥ १७३॥
 नि काथ कफवातोत्थे क्षौद्रहिङ्गु समन्वितम् ।
 पातव्य श्वासकासघ्न श्लेष्मोत्थेके गलग्रहे ।
 हिक्कासु कण्ठश्वयथौ शूले हृदयषार्श्वजे ॥ १७४॥
 एलापटोलत्रिफलायश्वाह्वाना वृषस्य च ।
 काथो मधुयुत पीतो हन्ति पित्तकफज्वरम् ॥ १७५॥
 कटुकाविजयाद्राक्षामुस्तपर्पटकै कृत. ।
 कषायो नाशयेत्पोत. श्लेष्मपित्तभव ज्वरम् ॥ १७६॥
 भार्गोवचापर्पटकधान्यहिग्वभयाघनै. ।
 काश्मर्थनागरै. काथ. सक्षौद्र श्लेष्मपित्तजे ॥ १७७॥
 शर्करामक्षमात्रा तु कटुकासुष्णवारिणा ।

पीत्वा ज्वर जयेज्जन्तु कफपित्तसमुद्भवं ॥१७८॥
 किराततिक्तममृत द्राक्षामामलक शटीम् ।
 निक्वाथ्य वातपित्तोत्थे तं क्वाथं सगुडं पिबेत् ॥१७९॥
 रास्ना वृषोत्थस्त्रिफलाराजवृक्षफलैः सह ।
 कषायं साधितं पीतो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥१८०॥
 सर्वदोषसमुत्थे तु ससृष्टानवचारयेत् ।
 यथादोषोच्छ्रयश्चापि ज्वरान् सर्वानुपाचरेत् ॥१८१॥
 वृश्चीकवित्त्ववर्षाभू पयश्चोदकमेव च ।
 पचेत् क्षीरावशिष्टं तु तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥१८२॥
 उदकाशास्त्रयं क्षीरं शिंशपासारसयुतम् ।
 तत्क्षीरशेषं कथितं पेयं सर्वज्वरापहम् ॥१८३॥
 नलवेतसयोर्मूले मूर्वायां देवदारुणि ।
 कषायं विधिवत् कृत्वा पेयमेतज्ज्वरापहम् ॥१८४॥
 त्रैफले वा ससर्पिष्कं क्वाथं पेयस्त्रिदोषजे ॥१८५॥
 अनन्ता बालकं मुस्ता नागरं कटुरोहिणीम् ।
 सुखाम्बुना प्रागुदयात्प्राययेताक्षसम्भितम् ।
 एष सर्वज्वरान् हन्ति दीपयत्याशु चानलम् ॥१८६॥
 द्रव्याणि दीपनीयानि तथा वैरेचनानि च ।
 एकश्रे वा द्विश्रे वापि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ॥१८७॥
 सर्पिर्मध्वभयातैललेहोऽथ सर्वज्वरम् ।
 शान्तिं नयेत् तद्वृक्षोऽपि सक्षौद्रा प्रबलं ज्वरम् ॥१८८॥
 ज्वरे तु विषमे कार्यमृद्धं चाधश्च शोधनम् ।
 घृतं घ्रीदोदरोक्तं वा निहन्याद्विषमज्वरम् ॥१८९॥
 गुडप्रगाढा त्रिफला पिबेद् वा विषमार्दित ॥१९०॥

गुडूचीनिखधात्रीणा कषाय वा समाक्षिकम् ।
 प्रात प्रात ससर्पिष्क रमोनमुपयोजयेत् ।
 त्रिचतुर्भि पचेत् काथ पञ्चभिर्वा समन्वितै ॥१८१॥
 मधुकस्य पटोलस्य रोहिण्या मुस्तकस्य च ।
 हरोतक्याश्च सर्पिऽय त्रिविधा योग इष्यत ॥१८२॥
 सर्पि जीरमिताक्षौद्रमागधीर्वा यथाबलम् ।
 दशमूलीकषायेण मागधीर्वा प्रयोजयेत् ॥१८३॥
 पिप्पलीवर्धमान वा पिवेत् क्षोररसाशन ।
 ताम्रचूडस्य मासेन पिवेद्वा मद्यमुत्तमम् ॥१८४॥
 कोलाग्निमन्यत्रिफलाकाथे दध्ना घृत पचेत् ।
 तिल्वकावापमेतद्वि विषमज्वरनाशनम् ॥१८५॥
 पिप्यत्यतिविघाद्राक्षासारिवाविल्वचन्दनै ।
 कटुकेन्द्रयवोशीरसिहीतामलकीधनै ॥१८६॥
 त्रायमाणास्थिराधात्रीविखमेषजचित्रकै ।
 पक्वमेतैर्घृत पोत विजित्य विषमाग्निताम् ॥१८७॥
 जीर्णज्वरशिर शूलगुल्मादरहजोमकम् ।
 क्षयकासं ससन्ताप पार्श्वशूलानपास्यति ॥१८८॥
 गुडूचोत्रिफलावासात्रायमाणाववासकै ।
 कथितैर्विधिवत्पहनेतै कल्कीकृतै समै ॥१८९॥
 द्राक्षासागधिकाम्बोद्नागरोत्पलचन्दनै ।
 पात मर्पि क्षयणासकासाजीर्णज्वरान् जयेत् ॥२००॥
 कलशोद्वहतीद्राक्षात्रायन्तीनिखगोक्षुरै ।
 बलापटलाभ्यादशालपर्णीयवासकै ॥२०१॥
 प्रक्षाम्पुष्कशितैः सर्पिः कल्कीभिः समन्वितै ।

शटीतामलकीभार्गीमेदाकतकपौष्करै ॥२०२॥
 क्षोरद्विगुणसयुक्त जीर्णज्वरमपोहति ।
 शिरःपार्श्वरुजाकासक्षयप्रशमन परम् ॥२०३॥
 पटोलीपर्यटारिष्टगुडूचीत्रिफलावृषै ।
 कटुकाखुदभूनिखयासयष्ट्याह्वचन्दनै ॥२०४॥
 दार्वीशक्रयवोशीरवायमाणाकणोत्पलै ।
 धात्रोभृङ्गरजोनीरुकाकमाचीरसैष्टुतम् ॥२०५॥
 सिद्धमाश्वपचोक्षुष्ठज्वरशुक्रार्जुनव्रणान् ।
 हन्यान्नयनवदनैकर्णजान् घ्राणजान् गदान् ॥२०६॥
 विडङ्गत्रिफलामुस्तंभच्छिष्टादाडिमोत्पलै ।
 प्रियम्वेलैलवालूकचन्दनामरदारुभि ॥२०७॥
 बहिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीसारिवाद्वयै ।
 हरेणुकाट्टवृहत्तीवचातालीशकेशरैः ॥२०८॥
 द्विचोर विपचेत्सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह ।
 विषमज्वरकशासगुल्मीन्मादगरापहम् ॥२०९॥
 एतत्कल्याणक नाम सर्पिर्माङ्गल्यमुत्तमम् ।
 अलङ्गीग्रहरक्षौग्निमान्द्यापस्मारपापनुत् ॥२१०॥
 शस्यते नष्टशुक्राणा बन्ध्याना गर्भद परम् ।
 मेध्यञ्चक्षुष्यमायुष्य रेतोमार्गरुजापहम् ॥२११॥
 एतैरेव यथाद्रव्यैः सर्वगन्धैश्च साधितम् ।
 कपिलाया घृतप्रस्थ सुवर्णमणिसयुतम् ॥२१२॥
 ततक्षोरेण सहैकमध्य प्रसाध्य कुसुमैरिमै ।
 सुमनश्चम्पकाशोकशिरीषकुसुमैष्टुतम् ॥२१३॥
 तथानलदपद्माना केशरैर्दाडिमस्य च ।

तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे साधकस्यातुरस्य च ॥२१४॥

कृत मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् ।

दत्त सर्वज्वरान् हन्ति महाव्याणक घृतम् ।

दर्शनस्पर्शनाभ्यान्तु सर्वरोगहर शिवम् ॥२१५॥

अधृष्य सर्वभूताना बलीपलितवर्जित ।

अस्याभ्यासाद् घृतस्येह जीवेद्वर्षशतत्रयम् ॥२१६॥

गव्य दधि च मूत्रञ्च क्षीरसर्पिं शकद्रस ।

समभागानि पाच्यानि कल्काश्चैतान् समावपेत् ॥२१७॥

त्रिफला चित्रक मुस्त हनिद्रे द्वे विषा वचाम ।

विडङ्गं त्रूषणञ्चव्य सुरदारु तथैव च ॥२१८॥

पञ्चगव्यमिदं पानाद्विषमज्वरनाशनम् ।

पञ्चगव्यमृते गर्भात्पाच्यमन्यद् वृषेण च ॥२१९॥

बलयाथ पर पाच्य गुडूच्या तद्वदेव तु ।

जीर्णज्वरे च शोफे च पाण्डुरोगे च पूजितम् २२०॥

एतेनैव तु कल्पेन घृतं पञ्चाविक पचेत् ।

पञ्चाजम्पञ्चमहिष चतुर्द्वयमथापि वा ॥२२१॥

त्रिफलोक्षीरसम्पाककटुकातिविषान्वितैः ।

शतावरीसप्तपर्णगुडूक्षीरजनीद्वयै ॥२२२॥

चित्रकत्रिवृतामूर्वापटोलारिष्टवालकैः ।

किराततिक्तकवचाविशालापद्मकोत्पलैः ॥२२३॥

सारिवाहययथ्याह्वचविकारक्तचन्दनैः ।

दुरालभापर्पटकद्रायमाणारूषकैः ॥२२४॥

रास्नाकुङ्कुममञ्जिष्ठाभागधीनागरैस्तथा ।

धात्रीफलरसैः सम्यग् द्विगुणैः साधितं हविः ॥२२५॥

परिसर्पज्वरश्वासगुल्मकुष्ठनिवारणम् ।
 पाण्डुप्लोहाग्निमान्द्येभ्य एतदेव परं हितम् ॥२१६॥
 पटोलकटुकादावीर्निम्बवासफलत्रिकम् ।
 दुरालभापर्पटकत्रायमाणा फलोन्मिता ॥२१७॥
 प्रस्थमामलकानाञ्च काथयेत्सलिलार्मणे ।
 तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥२१८॥
 रक्तपित्तकफस्वेदक्लेदपूयाङ्गशोषणम् ।
 कामलाज्वरवीसर्पगण्डमालाहरं परम् ॥२१९॥
 शृतम्पय शर्करा च पिप्पल्यो मधुसर्पिषी ।
 पञ्चसारमिदं पेयं मथितं विषमज्वरे ॥२२०॥
 क्षतक्षीणे क्षये श्वासे हृद्रोगे चैतदिष्यते ॥२२१॥
 लाक्षाविश्वनिशामूर्वामञ्जिष्ठास्रजिकामयै ।
 षड्गुणेन च तक्रेण सिद्धं तैलज्वरान्तकम् ॥२२२॥
 क्षीरिवृक्षासनारिष्टं जम्बूसप्तच्छदार्जुनैः ।
 शिरीषखदिरास्फोतामृतवल्गारुषकै ॥२२३॥
 कटुकापर्पटोशीरवचातेजोवतीघने ।
 साधितं तैलमभ्यङ्गादाशु जीर्णज्वरापहम् ॥२२४॥
 निर्विषैर्भुजगैर्नागैर्विनीतैः क्षततस्करैः ।
 वासयेदागमे चैनं तदहर्भोजयेन्न च ॥२२५॥
 अत्यभिथन्दिगुरुभिर्वा मयेदा पुनः पुनः ।
 मद्यं तीक्ष्णं पाययेत् घृतं वा ज्वरनाशनम् ॥२२६॥
 पुराणं वा घृतं कामसुदारं वा विरेचनम् ।
 निरुहयेदा मतिमान् सुस्निग्धं तदहर्नरम् ॥२२७॥
 अजात्योश्चर्मरोमाणि वचाकुष्ठपलङ्कषा ।

निम्बपत्रं मधुयुत धूपनन्तस्य दापयेत् ॥२३८॥
 वैडाल वा शक्रद्योज्य वेपमानस्य धूपनम् ।
 पिप्पलीसैन्धव तैल नैपालो चेक्षणाञ्जनम् ॥२३९॥
 उपरोक्तानि सर्पिंषि यान्युक्तानि पुरा मया ।
 कस्योक्तं चाजित सर्पिं सेव्यमान ज्वर जयेत् ॥२४०॥
 भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशाताडनैः ।
 जयेद् भूताभिपन्नोऽप्य विज्ञानाद्यैश्च मानसम् ॥२४१॥
 अमक्षये च भुञ्जीत घृताभ्यक्तो रसौदनम् ।
 अभिषापाभिचारोक्तो ज्वरौ होमादिना जयेत् ॥२४२॥
 दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ ।
 अभिघातज्वरं क्षुर्यात् क्षियामुष्णविप्रजिताम् ॥२४३॥
 कषायमधुरा क्षिप्त्वा यथादोषमथापि वा ।
 ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रसाधनौ ॥२४४॥
 जयेत् कषायं च हितं सर्वगन्धकृतं तथा ।
 निम्बदारुकषाय वा हितं सौमनसं तथा ॥२४५॥
 यवान्नविकृतिं सर्पिर्मद्यञ्च विप्रमे हितम् ।
 सपूजयेद् द्विजान् गाञ्च देवमीशानमम्बिकाम् ॥२४६॥
 कफवातोत्थयोश्चापि ज्वरयोः शीतपीडितम् ।
 दिह्यादुष्णेन वर्गेण परश्चोष्णो विविर्हितः ॥२४७॥
 सिञ्चेत् कोष्णैरारनालशुक्लगोमूत्रमक्षुभिः ।
 दिह्यात् पलाशैरथवा सुरसार्जकशिशुजैः ॥२४८॥
 क्षारतैलेन चाभ्यङ्गं सशुक्तेन विधीयते ।
 पानमारग्वधाटेश्च कथितस्य विशेषतः ॥२४९॥
 अवगाहः सुखोऽप्यथ वातघ्नकायसयुतः ।

जित्वा शीतं क्रमैरेभि सुखोष्णजलसेवितम् ॥२५०॥

प्रवेश्योर्णिककार्पासकीशियाम्बरसवृतम् ।

शाययेद् ग्लानटेहञ्च कालागुरुविभूषितम् ॥२५१॥

स्तनाढ्या रूपसम्पन्ना कुशला नवयौवना ।

भजेयु प्रमदा गात्रे शीतदैव्यापहारिभि ॥२५२॥

शरच्च शङ्खवदना नीलोत्पलटलेक्षणा ।

स्फुरितभ्रूलताभङ्गललाटतटकम्पना ॥२५३॥

प्रलम्बिविलसत्काञ्च्यो विम्बीफलनिभाधरा ।

क्षशोदर्योऽतिविस्तीर्णजघनोद्वहनालसा ॥२५४॥

कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्गो घनतुङ्गपयोधरा ।

सुगन्धिधूपितस्त्रक्ष्णस्तशुकविभूषणा ॥२५५॥

गाढमालिङ्गयेयुस्तं नर वनलता इव ।

प्रह्लाद चास्य विज्ञाय ता स्त्रीरपनयेत् पुन ॥२५६॥

तासामङ्गवरस्त्रेषनिजारितहिमज्वरम् ।

भोजयेद्वितमन्नञ्च तथा सुखमवाप्नुयात् ॥२५७॥

दाहाभिभूते तु विधिं कुर्याद्दाहविनाशनम् ।

मधुफाणितयुक्तेन निम्बपत्राम्भसापि वा ॥२५८॥

टाहज्वरार्त्तं मतिमान् वामयेत् क्षिप्रमेव च ।

शतधीतष्टताभ्यक्तं दिह्याद्वा यवशक्तुभिः ॥२५९॥

कीलामलकसयुक्तैः शूकधान्यान्लसयुतैः ।

अम्बपिष्टैः सुशोतैश्च फेणिलापल्लवैस्तथा ॥२६०॥

अम्बपिष्टैस्तु शीतैर्वा पलाशतर्जुजैर्दिहेत् ।

वदरीपल्लयोथ्येन फेनेनारिष्टकस्य च ।

लिप्तेऽङ्गे दाहदृग्मूर्च्छां सर्वथैव प्रशाम्यति ॥२६१॥

यवार्द्धकुडवं पिष्ट्वा मज्जिष्ठार्द्धपलं तथा ।
 अम्लप्रस्थशतोन्मिश्रं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥२६२॥
 एतत् प्रह्लादन तैलं ज्वरदाहविनाशनम् ॥२६३॥
 न्यग्रोधादिर्गणो यस्तु काकोल्यादिश्च यो गण ।
 उत्पलादिर्गणो यस्तु पिष्टेर्वा तैः प्रलेपयेत् ॥२६४॥
 तत्कषायाम्लसहिष्ठाः स्नेहाश्चाभ्यञ्जने हिताः ।
 तथा शीतकषाये वा दाहार्त्तमवगाहयेत् ॥२६५॥
 दाहवेगे त्वतिक्रान्ते तस्मादुद्धृत्य मानवम् ।
 परिषिच्याम्बुभिः शीतैः प्रलिम्पेच्चन्दनादिभिः ॥२६६॥
 सानन्दा दीनमनसमाश्लिषेयुर्वराङ्गनाः ।
 पेलवक्षीमसवीताश्चन्दनार्द्रपयोधराः ॥२६७॥
 बिभ्रत्योऽजस्रजश्चित्रा मणिहारविभूषिता ।
 भजेयुस्ताः स्तनैः शीतैः सृशन्त्योऽम्बुरुहैः सुखैः ॥२६८॥
 प्रह्लादं चास्य विज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत् पुनः ।
 हितञ्च भोजयेद्ब्रूयात् तथाप्नोति सुखं महत् ॥२६९॥
 पित्तज्वरोक्तं शमनं विरेकोऽन्यद्विदितञ्च यत् ।
 निर्हरेत्पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु ।
 दुर्निवारतरं तद्विज्वरार्त्तेषु विशेषतः ॥२७०॥
 कृदिमृच्छापिपासादीनविरोधाज्ज्वरस्य तु ।
 उपद्रवान् जयेच्चापि प्रत्यनीकेन हेतुना ।
 विशेषमपरं चात्र शृणूपद्रवनाशनम् ॥२७१॥
 मधुकं रजनीमुस्तं दाडिमञ्चाम्बुवेतसम् ।
 अञ्जनं तित्तिडीकञ्च नलदं पत्रमुत्पलम् ॥२७२॥
 त्वच व्याघ्रनखं चैव मातुलुङ्गरसो मधु ।

टिह्याटेभिर्ज्वरार्त्तस्य मधुशुक्तयुतै शिरः ॥२७३॥
 शिरोऽमितापसमोहवमिहिकाप्रवेपथून् ।
 प्रदेहो नाशयत्येष ज्वरितानामुपद्रवान् ॥२७४॥
 मधूकमथ क्लीवैरमुत्पलानि मधूलिकाम् ।
 लीढा चूर्णानि मधुना सर्पिषा च जयेद् वमिम् ॥२७५॥
 कफप्रसेकासृक्पित्तहिकाश्वासाश्च दारुणान् ॥२७६॥
 लिहन् ज्वरार्त्तस्त्रिफलां पिप्पलीञ्च समाचिकाम् ।
 कासे श्वासे च मधुना सर्पिषा स सुखी भवेत् ॥२७७॥
 विदारीदाडिमं लौघ्र दाधित्य वीजपूरकम् ।
 एभिः प्रदिह्यान्मूर्ध्नां तड्दाहार्त्तस्य देहिनः ॥२७८॥
 दाडिमस्य सितायाश्च द्राक्षामलकयोस्तथा ।
 वैरस्ये धारयेत् कल्कं गण्डूषञ्च यथाहितम् ॥२७९॥
 चीरेक्षुरसमाध्वीकसर्पिस्तैलोष्णवारिभिः ।
 शून्ये मूर्ध्नि हितं नस्य जीवनीयशृतं घृतम् ॥२८०॥
 चूर्णितत्रिफलाश्यामाट्टवृत्पिप्पलिसयुतः ।
 मक्षौद्रः शर्करायुक्तो विरेकसु प्रशस्यते ॥२८१॥
 यक्ते पित्तज्वरे रक्ते चोर्द्ध्वगे वेपथौ तथा ।
 कफवातोत्पयोरेव स्नेहाभ्यङ्गैर्विशोधयेत् ॥२८२॥
 हृतदोषो भ्रमार्त्तसु लिह्यात् क्षौद्रसिताभया ।
 वातघ्नमधुरैर्योज्या निरूहा वातजे ज्वरे ॥२८३॥
 विभज्य दोषं प्राणञ्च यथास्त्रं वानुवासनम् ॥२८४॥
 उत्पलादिकषायाब्ध्याश्चन्दनोशीरसयुताः ।
 शर्करामधुराः शीता पित्तज्वरहरा मता ॥२८५॥
 आम्रादीनां त्वचं शङ्खं चन्दनामलकोत्पलैः ।

गैरिकाञ्जनमज्जिष्ठासृणालान्यथ पद्मकम् ॥२८६॥
 श्लक्ष्णपिष्टन्तु पयसा शर्कराकधुसयुतम् ।
 सुप्त शीतल वस्ति दूयमानाय दापयेत् ॥२८७॥
 ज्वरदाहापहं तेषु सिद्धैवानुवासनम् ॥२८८॥
 आरग्वधगणकाया पिप्पल्यादिसमायुता ।
 सच्चौत्रा एव देया स्युः कफज्वरविनाशना ॥२८९॥
 कफघ्नैरेव ससिद्धा द्रव्यैश्चाप्यनुवासना ॥२९०॥
 रुसर्गे सन्निपातौ च ससृष्टा वस्तयो हिता ।
 ससृष्टैरेव संसृष्टा द्रव्यैश्चाप्यनुवासना ॥२९१॥
 वातरोगापहा सर्वे स्नेहा ये सम्यगीरिता ।
 विना तैलं त एव स्युर्योज्या मारुतजे ज्वरे ॥२९२॥
 निखिलेनोपयोज्याश्च त एवाभ्यञ्जनादिषु ।
 पैत्तिके मधुरैस्त्रिभैः सिद्ध सपि प्रयुज्यन्ते ॥२९३॥
 श्लैष्मिके कटुतिक्तैश्च ससृष्टानीतरेषु च ।
 हृतावशेष पित्तन्तु त्वकस्थ जनयति ज्वरम् ॥२९४॥
 पिबेदित्तरस तत्र शीत वा शर्करोदकम् ।
 शालिषष्ठिक गौरन्नमश्रीयात् क्षीरसङ्गतम् ॥२९५॥
 कफवातोत्थयोरेव स्नेहाभ्यङ्गौ प्रयोजयेत् ।
 घृत द्वादशरात्रात् तु देय सर्वज्वरेषु च ॥२९६॥
 तेनान्तरेणाशय स्व गता दोषा भवन्ति हि ॥२९७॥
 धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकालेऽवलीयते ।
 तेन व्याकुलचित्तसु म्रियमाण इवेहते ॥२९८॥
 लघुत्व शिरस स्वेदो मुखमापाण्डुपाकि च ।
 क्षवथुश्चानकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥२९९॥

शम्भुक्रोधोद्भवो घोरो बलवर्णाग्निसादक ।
 रोगाराट् रोगसङ्घातो ज्वर इत्युपदिश्यते ॥२००॥
 व्यापित्वात् सर्वसंस्पर्शात् कृच्छत्वादन्तसम्भवात् ।
 अन्तको ह्येष भूतानां ज्वर इत्युपदिश्यते ॥२०१॥

चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 गुर्वतिस्निग्धरुक्षोष्णद्रवस्थूलातिशयतलैः ।
 विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसाक्षेपश्चापि भोजनैः ॥१॥
 स्निहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषाद्भयात् ।
 शोकाद् दुष्टाश्विमुदयातिपानात् सामग्र्यर्तुपर्ययात् ॥२॥
 जलाभिरमणैर्वैगविघातैः कामदोषतः ।
 कृणा भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥३॥

सशम्यापा धातुरन्तः कृशानुं
 वर्षोन्मिश्रो मारुतेन प्रणुनः ।
 वृद्धोऽतोबाधः सरत्येव यस्माद्
 व्याधिं घोरं तत्त्वतीसारमाहुः ॥४॥
 एकैकशः सर्वशङ्कापः दोषैः
 शोकेनान्यः षष्ठः आमेन चोक्तः ।
 केचित् प्राहुर्नैकरूपप्रकारः
 नैवेत्येव काशिराजस्त्ववाचत् ॥५॥
 दोषावस्थास्तस्य नैकप्रकाराः
 काले काले व्याधिनस्योद्भवन्ति
 हृन्नाभिप्रायूदरकुक्षितोद-

मात्रावसादानिलसन्निरोधा ॥६॥
 विट्सङ्ग आश्वानमथाविपाको
 भविष्यतस्तस्य पुर सराणि ।
 शूलाविष्ट सक्तमूत्रोऽन्धकूजी
 स्तस्तापानः सन्नकट्यूरजङ्घ ॥७॥
 वर्चो मुञ्चत्यल्पमल्पं सप्तेन
 कृत्वा श्याव सानिल मारुतेन ।
 दुर्गन्ध्युर्णं वेगवन्मांसतोय-
 प्रस्थं भिन्न खिन्नदेहोऽतितीक्ष्णम् ॥८॥
 पित्तात् पीतं जलमालोहित वा
 तृष्णामूर्च्छादाहपाकज्वरात्तः ।
 तन्वा निद्रा गौरवोत्कृष्टसादी
 वेगाशङ्की सृष्टविट्कोऽपि भूय ॥९॥
 शुक्लं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं
 भक्तदोषी निःस्वनं हृष्टरोमा ।
 तन्त्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी
 वर्चः कुर्यान्नैकवर्णं तृषार्त्तः ॥१०॥
 सर्वोद्भूतः सर्वलिङ्गोपपत्तिः
 कृच्छ्राय बालवृद्धेष्वसाध्यः ।
 तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य
 क्षाण्यो वेगः पक्षिमाविध्य जन्तोः ॥११॥
 क्रोष्ठं गत्वा घोभयन् यस्य रक्तं
 तच्चाधस्तात् काकनन्तीप्रकाशम् ।
 वर्चोमिश्रं निःपुरीषं सगन्ध

निर्गन्धं वा सार्थ्यते तेन कोष्ठात् ॥१२॥

शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्सोऽतिमात्रं

रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ।

आमाजीर्णं प्रदुता चोभयन्तः

कोष्ठ दोषा सम्प्रदुष्टा सभक्तम् ॥१३॥

नानावर्णं नैकश सारयन्ति

क्वच्छ्राज्जन्तो षष्ठमेन वदन्ति ॥१४॥

सहृष्टमेभिर्दौर्घैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति ।

पुरीषं भृशदुर्गन्धं विच्छिन्नं चामसञ्चितम् ॥१५॥

एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य तु ।

लाघवञ्च मनुष्यस्य तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥१६॥

सर्पिर्महोवेसवाराखुतैल-

माजं क्षीरं क्षौद्ररूपं स्रवेद् यत् ।

मज्जिष्ठामं मसुलुङ्गोपमं वा

विस्त्रं शीतं प्रेतगन्धञ्चनाभम् ॥१७॥

राजीमद् वा चन्द्रकैः सन्ततं वा

पूयप्रस्थं कर्दमाभं तथोष्णम् ।

हन्यादेतद् यत् प्रतीपं भवेच्च

क्षीणं हन्यं क्षोपसर्गां प्रभूताः ॥१८॥

असद्वतगुदं क्षीणं दुराध्मातमुपद्रुतम् ।

गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारक्षिणं त्यजेत् ॥१९॥

शरीरिणामतीसारं सभूतो येन केनचित् ।

दोषाणामेव लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्तन्ते ॥२०॥

स्रज्वाजीर्णनिमित्तस्तु बहुशूलप्रवाहिकाः ।

विसृचिकानिमित्तस्तु चान्योऽजीर्णनिमित्तजः ।
 विषाणं कृमिसम्भूतो यथास्व दोषलक्षण ॥२१॥
 आनपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः ।
 अतः सर्वातिसारास्तु ज्ञेया यक्तामलक्षणे ॥२२॥
 तत्र लङ्घनमेवादीं पूवरूपेषु देहिनाम् ।
 ततः पाचनसंयुक्तं यवाग्वादिक्रमो हितः ॥२३॥
 अथवा वामयित्वा तु शूलाश्चाननिपीडितम् ।
 पिप्पलीसैन्धवाग्भोभिर्लङ्घनाद्यैरुपाचरेत् ॥२४॥
 कार्यं च वमनस्यान्ते प्रायशो लघुभोजनम् ।
 खड्गयूषयवागूषु पिप्पल्याद्यैव योजयेत् ॥२५॥
 अनेन विधिना चाम यस्य वै नोपशस्यति ।
 हरिद्रादि वचादि वा पिबेत् प्रातः स मानवः ॥२६॥
 आमोतिसारिणा कार्यं नादी सग्रहणं नृणाम् ।
 तेषां दोषा विबद्धा प्राग्जनयन्त्वामयानिमान् ॥२७॥
 ग्रीहपाण्ड्यामयानाहमेहकुष्ठोदरज्वरान् ।
 शोफगुल्मग्रहण्यर्थं शूलालसकहृदयहान् ॥२८॥
 सशूल बहुश कच्छादिवन्ध योऽतिसार्यते ।
 दोषान् सन्निचितान् वायु पथ्याभि सम्प्रवर्त्तयेत् ॥२९॥
 योऽतिद्रव प्रभूतञ्च पुरीषमतिसार्यते ।
 तस्यादी वमनं कुर्यात् पद्माङ्गलनपाचनम् ॥३०॥
 स्तोक स्तोक विबन्ध वा सशूल योऽतिसार्यते ।
 अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥३१॥
 आमे च लङ्घनं शस्तमादी पाचनमेव वा ।
 बीजाश्चात्र प्रवक्ष्यन्ते त्वामोतीसारनाशनाः ॥३२॥

देवदारुवचामुस्तानागरातिविषाभयाः ।

कलिङ्गातिविषाहिङ्गुसौवर्चलवचाभयाः ॥३३॥

अभयाधान्यक मुस्त बालक विस्वमेव च ।

मुस्तं पर्पटक शुण्ठीवचासातिविषाभयाः ॥३४॥

अभयातिविषाहिङ्गुवचासौवर्चल तथा ।

चित्तक पिप्पलीमूल वचाकटुरोहिणी ॥३५॥

पाठावत्सकबीजानि हरीतक्यो महौषधम् ।

मूर्वा निर्दहनी पाठा त्रुषण गजपिप्पली ॥३६॥

सिद्धार्थका भद्रदारु शताह्वा कटुरोहिणी ।

एला सावरक कुष्ठ हरिद्रे कौटजा यवाः ॥३७॥

मेषशृङ्गीत्वगेले च क्षमिन्न वृक्षकाणि च ।

वृक्षादनी वीरतरुर्हृहली द्वे सहे तथा ॥३८॥

एरण्डत्वक् च तैन्दुकी दाडिमी कौटजी शमी ।

पाठा तेजोवती मुस्त पिप्पली कौटज फलम् ॥३९॥

पटोलदीप्यको विस्व हरिद्रे देवदारु च ।

विडङ्गमभया पाठा शृङ्गवेर घन वचा ॥४०॥

वचा वत्सकबीजानि सैन्धव कटुरोहिणी ।

हिङ्गुवत्सकबीजानि वचाविस्वशलाटु च ॥४१॥

नागरातिविषा मुस्त पिप्पली वात्सक फलम् ।

महौषध प्रतिविषा मुस्त चेत्यामपाचनाः ॥४२॥

प्रयोक्त्या विशतिर्योगा. श्लोकार्द्धविहितास्त्रिमे ॥४३॥

धान्याम्बुणां मद्याना पिबेदन्यतमेन वा ।

निःक्वाथान् वा पिबेदेषा सुखोणान् साम्बुसाधितान् ॥४४॥

निखिलेनोपदिष्टोऽयं विधिरामोपशान्तये ॥४५॥

हरीतकीमतिविषा हिङ्गु सौवर्चल वचाम् ।
 पिबेत् सुखाब्धुना जन्तुरामातीसारपीडित ॥४६॥
 पटोल दीप्यक विल्व वचापिप्पलिनागरम् ।
 मुस्तं कुष्ठं विडङ्गञ्च पिबेद् वापि सुखाब्धुना ॥४७॥
 शृङ्गवेर गुडूचीञ्च पिबेदुष्णेन वारिणा ।
 लवणान्यथ पिप्पल्यो विडङ्गानि हरीतकी ।
 चित्रक शिग्रपा पाठा शार्ङ्गष्टा लवणानि च ॥४८॥
 हिङ्गुवृक्षकवीजानि लवणानि च भामशः ।
 हस्तिदन्त्यथ पिप्पल्यः कल्कावचसमौ स्मृतौ ॥४९॥
 वचागुडूचीकाण्डानि योगोऽयं परमो मतः ।
 एते सुखाब्धुना योगा देया पञ्च सता मताः ॥५०॥
 पयस्युत्क्राथ्य मुस्तानां विंशतिन्विगुणान्भसि ।
 क्षीरावशिष्टं तत्क्षीतं हन्याम शूलमेव च ॥५१॥
 निवृत्तेष्वामशूलेषु यस्य न प्रगुणोऽनिलः ।
 स्तोक स्तोक रुजामञ्च सशूल योऽतिसार्यते ।
 सक्षारलवणैर्युक्तं मन्दाग्निः प्रपिबेद् घृतम् ॥५२॥
 क्षीरनागरचाङ्गेरीकोलदध्यन्मसाधितम् ।
 सर्पिरच्छं पिबेद्वापि शूलातिसारशान्तये ॥५३॥
 दध्ना तैलघृतं पक्वं सव्योषजातिचित्रकैः ।
 सविह्वपिप्पलीमूलदाडिमैर्वा रुग्णान्वितैः ॥५४॥
 निखिलो विधिरुक्तोऽयं वातश्लेष्मोपशान्तये ।
 तीक्ष्णोऽणवर्ज्यमेनन्तु विदध्याऽत्यक्तजे भिषक् ।
 यथोक्तमुपवासान्ते यवागूञ्च प्रशस्यते ॥५५॥
 बलयोरशुमत्याञ्च श्वदष्टावृद्धतीषु च ।

शातावर्थाच्च ससिद्धा सुशीता मधुसयुता ॥५६॥
 सुन्नादिषु च यूषा स्युर्दीपनै सुसंस्कृता ।
 स्युर्दीपनैस्त्रिद्वै स्यादामपाचनम् ॥५७॥
 हरिद्रातिविषापाठावत्सवीजरसाञ्जनम् ।
 रसाञ्जन हरिद्रे द्वे वीजानि कुटजस्य च ॥५८॥
 पाठा गुडूची भूनिम्बस्तथैव कटुरोहिणी ।
 एतैः श्लोकार्धैर्निर्दिष्टैः काथा, स्युः पित्तपाचनाः ॥५९॥
 सुस्त कुटजवीजानि भूनिम्ब सरसाञ्जनम् ।
 दार्वीं दुरालभा विल्व बालक रक्तचन्दनम् ॥६०॥
 चन्दन बालक सुस्तं भूनिम्ब सदुरालभम् ।
 सृणाल चन्दनं रोध्रं नागर नीलमुत्पलम् ॥६१॥
 पाठा सुस्त हरिद्रे द्वे पिप्पली कौटज फलम् ।
 फलत्वच वत्सकस्य शृङ्गवेरघृते वचा ।
 षडैतेऽभिहिता योगा पित्तातिसारनाशनाः ॥६२॥
 विल्वशक्रयवाभोद्बालकातिविषाकृतः ।
 कषायो हन्यतीसार साम पित्तसमुद्भवम् ॥६३॥
 मधुकोत्पलविल्वाम्बुजीवेशीरनागरैः ।
 कृतः काथो मधुयुतः पित्तातीसारनाशनः ॥६४॥
 यदा पक्वोऽप्यतीसारः सरत्येव सुडुर्मुहुः ।
 ग्रहण्या मार्दवाज्जन्तोस्तत्र सस्तम्भनं हितम् ॥६५॥
 समङ्गा धातकीपुष्प मञ्जिष्ठा लोध्रमुस्तकम् ।
 शाल्मलीवैष्टक रोध्रं वृक्षदाडिमयोस्त्वचौ ॥६६॥
 आम्नास्थिमध्यं लोध्रञ्च विल्वमप्यं प्रियङ्गवः ।
 मधुकं शृङ्गवेरञ्च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥६७॥

त्वार एते योगाः स्युः पक्वातीसारनाशनाः ।
 उक्ता य उपयोज्यास्ते सच्चौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥६८॥
 मौस्तं कषायमेक वा पेयं मधुसमायुतम् ।
 लोभ्राम्बुष्ठाप्रियग्वादीन् गणान्नव प्रयोजयेत् ॥६९॥
 पद्मा समङ्गा मधुक विल्वजम्बूशलाटु वा ।
 पिबेत्तण्डुलतोयेन सच्चौद्रमगदङ्गरम् ॥७०॥
 कच्छुरामूलकल्क वा उदुम्बरफलोपमम् ।
 पयस्याचन्दनं पद्मा सितामुस्ताजकेसरम् ।
 पक्वातिसार योगोऽयं जयेत्पीतं सशोणितम् ॥७१॥
 निरामरूपं शूलार्त्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ।
 नर रुक्षमवेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद् दृढम् ॥७२॥
 बलावृद्धत्वंशमती कच्छुरामूलसाधितम् ।
 मधूक्षितं समधुकं पिबेच्छूलैरभिद्रुतम् ॥७३॥
 दावीं विल्वकणाद्राक्षाकटुकेन्द्रयवैष्टं तम् ।
 साधितं हन्त्यतीसारं वातपित्तकफात्मकम् ॥७४॥
 पयो दृढं च मधु च पिबेच्छूलैरभिद्रुतम् ।
 सिताजमोदकटुवङ्गमधुकैरवचूर्णितम् ॥७५॥
 अवेदनं सुसम्पक्वं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ।
 नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥७६॥
 त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य पद्मकेसरसयुतम् ।
 काश्मरीपद्मपत्रैश्चावेष्ट्य सूत्रेण तं दृढम् ।
 सृदावलिप्तं सुकृतमङ्गारेष्ववकूलयेत् ॥७७॥
 खिन्नमुद्धृत्य निष्पीड्य रसमादाय तं ततः ।
 शीतं मधुयुतं कृत्वा पाययेत्तोदरसये ॥७८॥

जीवन्तीमेषशृङ्गादिष्वेव द्रव्येषु साधयेत् ॥७९॥
 तित्तिरिं लुञ्चितं सम्यक् नि.कृष्टान्त्रन्तु पूरयेत् ।
 न्यग्रोधादित्वचा कल्कै पूर्ववच्चावकल्पयेत् ॥ ८०
 रसमादाय तस्याथ सुखिन्नस्य समाचिकम् ।
 शर्करोपहित शीत पाययेच्चोदरामये ॥८१॥
 लोभ्रचन्दनयद्याह्वदार्वीपाठासितोत्पलान् ।
 तण्डुलोदकसम्पिष्टान् दीर्घवृन्तत्वगन्वितान् ॥८२॥
 पूर्ववत् कूलितात्तस्माद्रसमादाय शीतलम् ।
 मध्वाक्तम्याययेच्चैतत्कफपित्तोदरामये ॥ ८३॥
 एव प्ररोहै कुर्वीत वट्टादीना विधानवित् ।
 पुटपाकान् यथायोग जाङ्गलोपहितान् शुभान् ॥८४॥
 बहुश्लेष्मसरक्तञ्च मन्दवात चिरोत्थितम् ।
 कौटजं फाणितञ्चापि हन्यतीसारमोजसा ॥८५॥
 अम्बुष्ठादि मधुयुत पिप्पल्यादिसमन्वितम् ।
 घृणिपर्णीबलाविल्वबालकोत्पलधान्यकै. ॥८६॥
 सनागरै. पिवेत् पेया साधितामुदरा मयी ।
 अरलुत्वक्प्रियङ्गुञ्च मधुक दाडिमाङ्गुरान् ॥८७॥
 आवाप्य पिष्ट्वा दधनि यवागू साधयेद् द्रवाम् ।
 एषा सर्वानतीसारान् हन्ति पक्वानसंशयम् ॥८८॥
 रसाञ्जन सातिविषं त्वग्बीज कौटज तथा ।
 धातकी नागरञ्चैव पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥८९॥
 सशूलरक्तज घ्नन्ति योगा मधुसमन्विता. ।
 मधुक विल्वपेय्यश्च शर्करा मधुसंयुताः ॥९०॥
 अतीसार निहन्त्यश्च शालिषष्टिकयो, कणा. ।

तद्वल्लीढ मधुयुत वदरीमूलमेव तु ॥८१॥
 वदर्यर्जुनजम्बू।म्रशङ्खकीवेतसत्वच ।
 शर्करा क्षौद्रसंयुक्ता पीता घ्नन्त्युदरामयम् ॥८२॥
 एतेरेव यथागूश्च मण्डान् यूषाश्च कारयेत् ।
 पानीयानि च दृष्ट्वासु द्रव्येष्वेतेषु बुद्धिमान् ॥८३॥
 कृत शाल्मलिहन्तेषु कषायं हिमसन्नकम् ।
 निशापर्युषितं पेय सक्षौद्रं मधुकान्वितम् ॥८४॥
 विबद्धवातविट्शूलपरीत सप्रवाहिक ।
 सरक्तपित्तश्च पयः पिबेत् दृष्ट्वासमन्वित ॥८५॥
 यथामृत तथा क्षीरमतीसारेषु पूजितम् ।
 चिरोत्थितेषु तत् पेयमपान्मागेस्त्रिभि शृतम् ॥८६॥
 दोषशेषं हरेत्तद्वि तस्मात्पथ्यतम स्मृतम् ।
 द्वित. स्नेहविरेकी वा वस्तयः पिच्छिलाश्च ये ॥८७॥
 पिच्छिलास्वरसे सिद्धं हितञ्च घृतमुच्यते ।
 शकता यस्तु संसृष्टमतिसार्थ्येन शोणितम् ॥८८॥
 प्राक् पञ्चाद्वा पुरीषस्य सरक्तपरिकर्त्तिकम् ।
 क्षीरिशङ्खाशृत सर्पिं. पिबेत् सक्षौद्रशर्करम् ॥८९॥
 दार्वीत्वक्पिप्पलीशुण्ठीलाक्षाशक्रयवैष्टं तम् ।
 संयुक्त भद्ररोहिण्या पक्व पेयादिमिश्रितम् ॥९०॥
 त्रिदोषमप्यतीसार पीत हन्ति सुदारुणम् ।
 गौरवे वमन पथ्य यस्य स्यात् प्रबल कफः ॥९१॥
 ज्वरे दाहे सविड्बन्धे मारुताद्रक्तपित्तवत् ।
 सम्पक्के बहुदोषे च विबन्धे मूत्रशोधनैः ।
 कार्यमास्थापन क्षिप्रं तथाचैवानुवासनम् ॥९२॥

प्रवाहेण गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।
 मधुराम्लशृतं तैल सर्पिर्वाप्यनुवासनम् ॥१०३॥
 गुदपाकस्तु पित्तेन यस्य स्यादहिताग्निः ।
 तत्र पित्तहरा सेकास्तस्त्रिंशानुवासना ॥१०४॥
 दधिमण्डसुराविल्वसिद्ध तैल समारुते ।
 भोजने च हित क्षीर कच्छुरामूलसाधितम् ॥१०५॥
 अल्पाल्पं बहुशोरक्तं सख्य उपवेश्यते ।
 यदा वायुर्विबद्धश्च पिच्छावस्तिस्तदा हित ॥१०६॥
 प्रायेण गुददीर्घत्वं दीर्घकालातिसारिणाम् ।
 भवेत् तस्माद्धितं तेषां गुटे तैलावचारणम् ॥१०७॥
 कपित्थशाल्मलीफल्जीवनकार्पासिदाडिमा ।
 पूथिकाकच्छुराशैलु शणशुचू सदाधिका ॥१०८॥
 शालपर्णी पृष्णिपर्णी बृहती कण्टकारिका ।
 बलाश्वदध्राविल्वानि पाठानागरधान्यकम् ॥१०९॥
 एष आहारसयोगो हितः सर्वातिसारिणाम् ।
 तिलकल्को हितश्चात्र मौक्तो मुद्गरसस्तथा ॥११०॥
 पित्तातिसारी यो मर्त्यं पित्तलानि निषेवते ।
 पित्तं प्रदुष्टं तस्याश्च रक्तातीसारमावहेत् ।
 ज्वरशूलदृषदाहगुदपाकश्च दारुणम् ॥१११॥
 यो रक्तशक्तः पूर्वं पश्चाद्वा प्रतिसार्यते ।
 स पल्लवैर्वटादीनां ससर्पिः साधितपयः ॥११२॥
 पिबेत् स शर्कराक्षौद्रमथवाप्यभिमथ्य तत् ।
 नवनीतमथो लिङ्घ्यात् तक्रं चानुपिबेत् ततः ॥११३॥
 पियालशाल्मलीप्लवशङ्खकीतिनिशत्वचः ।

क्षीरे विमृदिता. पीता सक्षौद्रा रक्तनाशनाः ॥११४॥

मधुकं शर्करा लोभ्रं पयस्यामथ सारिवाम् ।

पिबेच्छागेन पयसा सक्षौद्रा रक्तनाशनीम् ॥११५॥

मञ्जिष्ठा सारिवा लोभ्र पद्मक कुमुदोत्पलम् ।

पिबेत् पद्माञ्च दुग्धेन छागेनासृक्प्रशान्तये ॥११६॥

शर्करोत्पललोभ्राणि समङ्गा मधुकन्तिला ।

तिला मोचरसो लोभ्र तथैव मधुकोत्पलम् ॥११७॥

कच्छुरा तिलकल्कञ्च योगाञ्चत्वार एव तु ।

आजेन पयसा पेया. सरक्ते मधुसयुताः ॥११८॥

द्रवे सरक्ते स्रवति बालविश्व सफाणितम् ।

सक्षौद्रतैल प्रागेव लिङ्घादाशु हित हि तत् ॥११९॥

कोशकार घृते भृष्ट लाजचूर्णं सिता मधु ।

सशूल रक्तपित्तोत्थं लीढं हन्युदरामयम् ॥१२०॥

विल्वमध्य समधुक शर्कराक्षौद्रसयुतम् ।

तण्डुलाम्बुयुतो योग पित्तरक्तोत्थितं जयेत् ॥१२१॥

गुदपाके च य उक्तास्तेऽत्रापि विधयः स्मृताः ।

रुजाया वाप्रशाम्यन्त्या पिच्छावस्तिर्हितो भवेत् ॥१२२॥

रक्तविड्दोषबहुलं दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ।

विडङ्गत्रिफलाकृष्णाकषायैस्त विरेचयेत् ॥१२३॥

अथवैरण्डसिद्धेन पयसा केवलेन वा ।

यवागूर्वितरेक्तस्य वातघ्नेर्दीपनै कृताः ॥१२४॥

दीप्ताग्निर्नि पुरीषो य सार्यते फेनिल यकृतम् ।

स पिबेत् फाणितं शुण्ठीदधितैलपयोष्टुतम् ।

स्निग्धानि गुडतैलाभ्या भक्षयेद्दराणि च ॥१२५॥

सुखिन्नान् पिष्टवद्वापि समं विल्वशलाटुभिः ।
 दध्नीपयुज्य कुल्माषान् श्वेतामनुपिवेत् सुराम् ॥११६॥
 शशमास सर्द्धिरं समङ्गा सष्टत दधि ।
 खादेद्विपाच्य सेवेत मृदन्न शक्तत क्षये ॥११७॥
 सस्कृतो यमके माषयवकोलरस शुभः ।
 भोजनार्धं च दातव्यो दधिदाडिमसाधितः ॥११८॥
 विड विल्वशलाटूनि नागर चाम्बपेधितम् ।
 दध्न सरस यमके भृष्टो वर्चं क्षये हितः ॥११९॥
 सशूलं क्षीणवर्चा यो दीप्ताग्निरतिसार्यते ।
 स पिवेद्दीपनैर्युक्तं सर्पिः सग्राहकैः सह ॥१२०॥

वायुः प्रवृद्धो निश्चित बलासं
 मुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।
 प्रवाहमाणस्य मुहुर्मलाक्तं
 प्रवाहिका ता प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥१२१॥
 प्रवाहिका वातकृता सशूला
 पित्तात् सदाहा सकफा कफाश्च ।
 सशोणिता, शोणितसम्भवास्तु
 ता, स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ॥१२२॥
 तासामतीसारवदादिश्रेष्ठ
 लिङ्गं क्रम चामविपक्वताश्च ।
 न शान्तिमायाति विलङ्घनैर्या
 योगैरुदीर्णा यदि पाचनैर्वा ॥१२३॥
 ता क्षीरमेवाशु शृत निहन्ति
 तैल तिला, पिप्पिलवस्तयश्च ।

आर्द्रं कुशैः सपरिवेष्टितानि
 वृत्तान्यथार्द्राणि हि शाल्मलीनाम् ॥१३४॥
 पक्वानि सम्यक् पुटपाकयोगे-
 नापोथ्य तेभ्यो रममाददीत ।
 क्षीरं शृत तैलहविर्विमिश्रं
 कल्केन यष्टीमधुकस्य वापि ॥१३५॥
 वस्ति विदध्याद्भिषगप्रमत्त
 प्रवाहिकामूत्रपुरीषसङ्गे ।
 द्विपञ्चमूलीकथितेन शूले
 प्रवाहमाणस्य समाक्षिकेण ॥१३६॥
 क्षीरेण चास्थापनमग्रमुक्तं
 तैलेन युञ्ज्यादनुवासनञ्च ।
 वातघ्नवर्गे लवणेषु चैव
 तैलञ्च सिद्धं हितमन्नपाने ॥१३७॥
 लोभ्रं विडं विल्वशलाटु चैव
 लिङ्गाञ्च तैलेन कटुत्रिकालम् ।
 दध्ना सप्सारेण समाक्षिकेण
 भुञ्जीत नि सारकपीडितस्तु ॥१३८॥
 सुतप्तकुप्यकथितेन वापि
 क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ।
 शूलादिर्तो व्योम्निविदारिगन्ध-
 सिद्धेन दुग्धेन हिताय भोज्यः ॥१३९॥
 वातघ्नसग्राहकदीपनीयैः
 कृतान् रसाश्चाभ्युभोजयेच्च ।

खादेच्च मत्स्यान् रसमाप्नुयाच्च
 वातघ्नसिद्धं सघृतं सतैलम् ॥१४०॥
 एषाव्यजानान्तु वटप्रवालैः
 सिद्धानि सर्पैर्द्विपिशितानि खादेत् ।
 मेध्यस्य सिद्धं त्वथ वापि रक्तं
 वस्तस्य दध्ना घृततैलयुक्तम् ॥१४१॥
 खादेत् प्रयुक्तैः शिखिलावजैश्च
 मुञ्जीत यूषैर्दधिभिश्च मुख्यैः ।
 माषान् सुसिद्धान् घृतमण्डयुक्तान्
 खादेच्च दध्नामरिचोपदधान् ॥१४२॥

अहारुजे मूलकच्छे भिषग्वस्ति प्रदापयेत् ।
 पयोमधुघृतोन्मिश्रं मधुकोत्पलसाधितम् ॥१४३॥
 स वस्तिः शमयेत्तस्य रक्तं दाहमथो ज्वरम् ।
 मधुरौषधसिद्धञ्च हितं तस्यानुवासनम् ॥१४४॥
 रात्रावहनि वा नित्यं रुजात्तो यो भवेन्नरः ।
 यथा यथा सतैलः स्वादातशान्तिस्तथा तथा ॥१४५॥
 प्रशान्ते मारुते वापि शान्तिं याति प्रवाहिका ।
 तस्मात् प्रवाहिकारोगे मारुतं शमयेद्विषक् ॥१४६॥

पाठाजमीदा कुटजस्य बीजं
 शुण्ठीसमा मागधिकाश्च पिष्टाः ।
 सुखाब्जपीताः शमयन्ति रोगं
 मेध्याण्डसिद्धं सघृतं पयो वा ॥१४७॥
 शुण्ठी घृतं सचक्रं सतैलं
 विपाच्य लीढामयमाशु हन्यात् ।

गजाशनाकुम्भिकदाडिमाना

रसै कृते तैलघृते सदग्नि ॥१४८॥

विल्वान्विता पथ्यतमा यवागू-

र्धारोणदुग्धस्य तथा च पानम् ।

लघूनि पथ्यान्यथ दीपनानि

स्निग्धानि भोज्यान्युदरामयेषु ॥१४९॥

हिताय नित्य वितरेद्वि भोज्य

योगाच्च तास्तान् भिषगप्रमत्त ॥१५०॥

दृष्ट्यापनयनी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी ।

ज्वरे चैवातिसारे च यवागू सर्वदा हिता ॥१५१॥

रौक्ष्याज्जातं क्रिया स्निग्धा रूक्षा स्नेहनिमित्तजे ।

भयजे सान्त्वनपूर्वा शोकजे शोकनाशिनी ॥१५२॥

विषाग्नं कृमिसम्भूते हिता चोभयशर्मदा ।

हृदिमूर्च्छादृढाद्याश्च साधयेद्विरोधतः ॥१५३॥

समवाये तु दोषाणां पूर्वं पित्तमुपाचरेत् ।

ज्वरे चैवातिसारे च सर्वत्रान्यत्र मारुतम् ॥१५४॥

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।

दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामय ॥१५५॥

कर्मजा व्याधयः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे ।

कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये कर्मजास्तेष्वहेतुकाः ॥१५६॥

नश्यन्ति त्वक्रियाभिस्त्रे क्रियाभिः कर्मसङ्घये ।

शाम्यन्ति दोषसम्भूता दोषसंचयहेतुभिः ॥१५७॥

तेष्वामण्यनिदाना ये प्रतिकष्टा भवन्ति च ।

मृद्वौ बहुदोषा वा कर्मदोषोद्भवास्तु ते ।

कर्मदोषक्षयकृता तेषां सिद्धिर्विधीयते ॥१५८॥
 दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः ॥१५९॥
 अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताग्निः ।
 भूयः सन्दूषितो वह्निर्यग्रणीमभिदूषयेत् ॥१६०॥
 तस्मात्कार्थ्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत् ।
 यावन्न प्रकृतिस्थ स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥१६१॥
 षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता ।
 यक्तामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥१६२॥
 ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ।
 तस्मात्सन्दूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्यदुष्यति ॥१६३॥
 एकशः सर्वशश्चैव दोषैरत्यर्थमूच्छितैः ।
 सा दुष्टा बहुशोभुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥१६४॥
 पक्वं वा सखजं पूतिं मुहुर्वदं मुहुर्द्रवम् ।
 ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जना ॥१६५॥
 तस्योत्पत्तौ विदाहान्ने सदनालस्यट्टकृताः ।
 बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्षेडान्नकूजनम् ॥१६६॥
 अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः क्षयः ।
 पर्वरुक्लोत्थट्टच्छर्दिज्वरारोचकदाहवान् ॥१६७॥
 उन्निरेच्छुक्ततित्ताम्बलोद्बधूमागन्धिकम् ।
 प्रसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीडितः ॥१६८॥
 वाताच्छूलाधिकौ पायुहृत्पाश्वोदरमस्तकौः ।
 पित्तात् सदाहैर्गुरुभिः कफात् त्रिभ्यस्त्रिलक्षणैः ॥१६९॥
 दोषवर्णनखैस्तद्विस्मूदनयनाननैः ।
 हृत्पाण्डूदरगुल्मार्यग्नीहाशङ्गी च मानवः ॥१७०॥

यथादोषोच्छ्रयन्तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमम् ।
 पेयादि वितरेत् सम्यग्दीपनीयोपसम्भृतम् ॥१७१॥
 ततः पाचनसग्राहिदीपनीयगणत्रयम् ।
 पिबेत् प्रातः सुरारिष्टस्नेहमूत्रसुखाम्बुभिः ।
 तन्नेण वाथ तक्र वा केवलं हितमुच्यते ॥१७२॥
 कृमिगुल्मोदरार्शोघ्नी क्रियाश्चात्रावचारयेत् ।
 चूर्णं हिम्वादिकं चात्र घृतं वाऽप्लीहनाशनम् ॥१७३॥
 कल्केन मगधादेश्च चाङ्गुरीस्त्ररसेन वा ।
 चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥१७४॥
 सर्वथा दीपनं सर्वं ग्रहणीरोगिणा हितम् ।
 ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत् सैच्चिकिल्लितैः ॥१७५॥

— — —
 एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः शोषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
 दुर्विज्ञेयो दुर्निवारः शोषो व्याधिर्महाबलः ॥१॥
 सशोषणाद्गन्धादीनां शोष इत्यभिधीयते ।
 क्रियात्रयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते पुनः ॥२॥
 राज्ञश्चन्द्रमसो यस्माद्भूटेषु किलामयः ।
 तस्मात् तं राजयच्छेति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥३॥
 अव्यस्तेर्जायते दोषैरिति केचिद्वदन्ति हि ।
 एकादशानामेकस्मिन् सान्निध्यात् तत्प्रयुक्तितः ॥४॥
 क्रियाणां चाग्निभागेन प्रागेवोत्पादनेन च ।
 एक एवमतः शोषः सन्निपातात्सको ह्यतः ॥५॥

उद्वेकात् तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि ॥६॥

क्षयाद्देगप्रतीघाताद् व्यायामाद्विषमाशनात् ।

जायते कुपितैर्दोषैर्व्याप्तदेहस्य देहिनः ॥७॥

कफप्रधानैर्दोषैर्हि रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।

अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा ।

क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥८॥

भक्तद्वेषो ज्वरः श्वास कास शोणितदर्शनम् ।

स्वरभेदश्च जायन्ते षड्भूषे राजयक्ष्माणि ॥९॥

स्वरभेदोऽनिलाच्छूल सङ्कोचश्चासपार्श्वयोः ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥१०॥

शिरसः परिपूर्णत्वमभवच्छन्द एव च ।

कासः कण्ठस्य चोर्ध्वसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥११॥

एकादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।

कासातीसारपार्श्वार्त्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥१२॥

त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासाद्युगामयैः ।

जङ्घाच्छ्रोषार्दितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः ॥१३॥

व्यवायशोकस्याविर्यव्यायामाध्वोपवासतः ।

व्रणोरक्षतपीडाभ्यां शोषानन्ये वदन्ति हि ॥१४॥

व्यवायशोषः शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।

पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥१५॥

प्रधानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोथपि तादृशः ।

विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरभिलक्षितः ॥१६॥

जराशोषी कृशी मन्दस्वल्पबुद्धिबलेन्द्रियः ।

क्षसनोऽरुचिमान् भिन्नकास्यपात्रहतस्वरः ॥१७॥

हीवति श्लेष्मणा हीन तथैवारतिपीडितः ।

सम्प्रसृतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥१८॥

अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः समृष्टषरूषच्छविः ।

प्रसृप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥१९॥

व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।

उरः क्षतकृतैर्लिङ्गैः सयुक्तश्च क्षतादिना ॥२०॥

रक्तक्षयाद्देहनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।

व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमस्त्वतः ॥२१॥

व्यायामभाराध्ययनैरभिघातातिमैथुनैः ।

कर्मणा चाप्युरस्येन वक्षो यस्य विदारितम् ।

तस्योरसि क्षते रक्तं पूयं श्लेष्मा च गच्छति ॥२२॥

कासमानश्छर्दयेच्च पीतरक्तासितारुणम् ।

सन्तप्तवचाः सोऽत्यर्थं दूयनात्परिताम्यति ॥२३॥

दुर्गन्धवदनोच्छ्वासो भिन्नवर्णस्वरो नरः ॥२४॥

केषाञ्चिदेव शोषो हि कारणैर्भेदमागतः ।

न तत्र दोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनम् ॥२५॥

क्षया एव हि ते ज्ञेयाः प्रत्येकं धातुसंक्षयात् ।

चिकित्सितं तु तेषां हि प्रागुक्ते धातुसंक्षये ॥२६॥

श्वासाङ्गसादकफसस्त्रवतालुशोष-

च्छर्द्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।

शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः ।

शुक्लेक्षणो भवति मासपरो रिरसुः ॥२७॥

स्वप्नेषु काकशुकशक्लकिनीलकण्ठ-

गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।

त वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये-

च्छुष्कास्तरून् पवनधूमद्वार्दिताश्च ॥२८॥

महाशन चीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।

शूनमुष्कोदरं चैव यस्मिन् परिवर्जयेत् ॥२९॥

उपाचरेदात्मवन्त दीप्ताग्निमल्लय नवम् ।

स्थिरादिवर्गसिद्धेन घृतेनाजाविकेन च ॥३०॥

स्निग्धस्य मृदु कर्तव्यमूर्ध्वञ्चाधश्च शोधनम् ।

आस्थापनं तथा कार्यं शिरसश्च विरेचनम् ॥३१॥

यवगोधूमशालीश्च रसैर्भुञ्जीत शोधितम् ।

दृढेऽग्नौ हृ हयेच्चापि निवृत्तोपद्रव नरम् ॥३२॥

व्यवायशोषिणं प्रायो भजन्ते वातजा गदाः ।

हृ हृणीयो विधिस्तस्मै हितं स्निग्धोऽनिलापहः ॥३३॥

काकानुलूकान्नकुलान् विडालान्

गण्डूपदान् व्यालविलेशयाखून् ।

गृध्राश्च दद्याद्विविधैः प्रकारैः

ससैन्धवान् सर्षपतैलमृष्टान् ॥३४॥

देयानि मासानि च जाडूलानि

मुद्गाङ्गकीसूपरसाश्च हृद्याः ।

खरोष्ट्रनागाश्चतराश्वजानि

देयानि मासानि सुकल्पितानि ॥३५॥

मासोपदशाश्च पिबेदरिष्टान्

माध्वीकयुक्ता मदिराश्च सेव्याः ।

अर्काष्टताक्षारजलोषितेभ्यः

छत्वा यवेभ्यो विविधाश्च भक्ष्यान् ॥३६॥

खादेत् पिबेत् सर्पिरजाविक वा
 कृशो यवाग्वा सह भक्तकाले ।
 सर्पिर्मधुभ्या त्रिकटु प्रलिङ्गा-
 च्चव्याविडङ्गोपहित क्षयात्तं ॥१७॥
 मासादमासेषु घृतञ्च सिद्धं
 शोषापहं क्षौद्रकणासमेतम् ।
 द्राक्षासितामागधिकावलेहः
 सक्षौद्रतैलः क्षयरोगघाती ॥१८॥
 घृतेन चाजेन समाक्षिकेन
 तुरङ्गगन्धातिलमाषचूर्णम् ।
 सिताश्वगन्धामगधोद्भवाना
 चूर्णं घृतं क्षौद्रयुतं प्रलिङ्गात् ॥१९॥
 क्षीरं पिबेद् वाप्यथ वाजिगन्धा-
 विपक्वमेवं लभते च पुष्टिम् ।
 तदुत्थितं क्षीरघृतं सिताब्धं
 प्रातः पिबेद् वाथ पयोऽनुपानम् ॥४०॥
 उत्सादने चापि तुरङ्गगन्धा
 योज्या यवाश्चैव पुनर्नवे च ।
 कृत्स्ने वृषे तत्सुमेधं सिद्धं
 सर्पिः पिबेत् क्षौद्रयुतं हिताशी ॥४१॥
 यक्ष्माणमेतत् प्रबलञ्च कासं
 श्वासञ्च हन्यादपि पाण्डुताञ्च ।
 शकटद्रसो गोऽश्वगजाव्यजाना
 काथामिताद्यापि तथैव भागैः ॥४२॥

मूर्वाहरिद्राखदिरद्रुमाणां
 क्षीरस्य भागस्त्वपरो घृतस्य ।
 भागान् दशैतान् विपचेद्विधिज्ञो
 दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरञ्च कृत्स्नम् ॥४३॥
 कटुत्रिकच्चैव सभद्रदारु
 घृतोत्तम यक्ष्मनिवारणाय ।
 द्वे पञ्चमूल्या वरण करञ्ज
 भस्मातकं विस्वपुनर्नवे च ॥४४॥
 यवान् कुलल्यान् वदराणि भार्गी
 पाठा हुताश समहीकदम्बम् ।
 कृत्वा कषाय विपचेद्वि तस्य
 षडभिर्हि पात्रैर्घृतपात्रमेकम् ॥४५॥
 व्योष महावृक्षपयोऽभयाञ्च
 चव्य सुराख्य लवणोत्तमञ्च ।
 एतद्वि शोषं जठराणि चैव
 हन्यात् प्रमेहाश्च सहानिलेन ॥४६॥
 गोश्वाव्यजेभैणखरोष्ट्रजाजै
 शकृद्रसक्षीररसश्चतुर्थैः ।
 द्राक्षाश्वगन्धामगधासिताभि
 सिद्धं घृत यक्ष्मविकारहारि ॥४७॥
 एलाजमीदामलकामवाक्ष-
 मायत्रपरिष्टासनशालसारान् ।
 विडङ्गभस्मातकचित्रकीया-
 कटुत्रिकाम्बोदसुराष्ट्रजांश्च ॥४८॥

पक्का जले तेन पचेद् द्विसर्पि-
 स्तस्मिन् सुसिद्धे त्ववतारिते च ।
 त्रिशत्पलान्यत्र सितोपलाया
 दत्त्वा तुगाचीरिपलानि षट् च ॥४९॥
 प्रस्थे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात्
 चौद्रं ततो मन्यहत विदध्यात् ।
 पलं पल प्रातरतः प्रलिह्यात्
 पश्चात् पिबेत् चीरमतन्द्रितश्च ॥५०॥
 एतद्धि मेध्यं परम पवित्र
 चक्षुष्यमायुष्यमथो यशस्यम् ।
 यज्ज्ञाणमाशु व्यपहन्ति चैतत्
 पाण्ड्यामयञ्चैव भगन्दरञ्च ॥५१॥
 श्वासञ्च हन्ति स्वरभेदकास-
 हृत्प्रीहगुल्मग्रहणीगदांश्च ।
 न चात्र किञ्चित् परिवर्जनीय
 रसायनञ्चैतदुपास्यमानम् ॥५२॥
 ग्रीहोदरोक्तं विहितञ्च सर्पि-
 स्त्रीख्येव चान्यानि हितानि चात्र ।
 उपद्रवाश्च खरवैकतादीन्
 जयेद् यथास्व प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ॥५३॥
 अजाशक्नून् त्रयोष्टासृ-
 क्षासालयानि प्रतिसेवमानः ।
 स्नानादिनानाविधिना जहाति
 मासादशेष नियमेन शोषम् ॥५४॥

रसोनयोगं विधिवत् क्षयात्तैः
 क्षीरेण वा नागबलाप्रयोगम् ।
 सेवेत वा भागधिकाविधान
 तथोपयोगेन जतुनोऽश्मजस्य ॥५३॥
 शोक स्त्रिय क्रोधमसूयनञ्च
 त्यजेदुदारान् विषयान् भजेत ।
 वेद्यान् द्विजातीस्त्रिदशान् गुरुंश्च
 वाचश्च पुण्या शृणुयाद् द्विजेभ्यः ॥५४॥

— — —
 द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।
 जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥१॥
 हृदस्थोरन्तरे ग्रन्थि सञ्चारी यदि वाचलः ।
 चयापचयवान् वृत्तः स गुल्म इति कीर्तितः ॥२॥
 पञ्चगुल्माश्च नृणां पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः ।
 कुपितानिलमूलत्वाद् गूढमूलोदयादपि ॥३॥
 गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ।
 स यस्मादात्मनि चय मच्छत्यप्स्विबुद्बुदः ॥४॥
 अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
 स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि वोच्छ्रितैः ॥५॥
 पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ।
 सदनमन्दता वङ्गेराटोपोऽन्त्रविकूजनम् ॥६॥
 विष्णुत्वानिलसङ्गश्च सौहृत्यासहता तथा ।

द्वेषोऽन्ने वायुरुर्ध्वञ्च पूर्वरूपेषु गुल्मिणाम् ॥७॥

हृत्कुक्षिशूल मुखकण्ठशोषो

वायोर्निरोधो विषमाग्निता च ।

ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च

भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥८॥

स्त्रेदञ्चराहारविदाहदाहा-

स्तृष्णाङ्गरागः कटुवक्रता च ।

पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि

पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥९॥

स्तैमित्यमन्त्रेऽरुचिरङ्गसाद-

म्बुर्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।

कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि

भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥१०॥

सर्वात्मकः सर्वविकारयुक्तः

सोऽसाध्य उक्तः क्षतजश्च वक्ष्ये ॥११॥

नवप्रसूताऽहितभोजना या

या चामबर्भं विसृजेद्वृत्ती वा ।

वायुर्हि तस्या परिगृह्य रक्तं

करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥१२॥

पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं

विश्लेषणं चाप्यपरं निबोध ॥१३॥

न स्यन्दते नोदरमिति वृद्धि

भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।

तं गर्भकालातिगमे चिकित्स-

मसृग्भव गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञा ॥१४॥
 वातगुल्मादितं स्निग्ध युक्त स्नेहविरचनै ।
 उपाचरेद् यथाकाल निरुहैः सानुवासनैः ॥१५॥
 पित्तगुल्मादितं स्निग्ध काकोल्यादिघृतेन तु ।
 विरिक्त मधुरैर्योगैर्निरुहैः समुपाचरेत् ॥१६॥
 श्लेष्मगुल्मादितं स्निग्ध पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
 तीक्ष्णैर्विरिक्त तद्रूपैर्निरुहैः समुपाचरेत् ॥१७॥
 सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
 पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नाय्यां कार्यं क्रियाविधिः ॥१८॥
 विशेषमपर चास्या शृणु रक्तविभेदनम् ।
 पलाशभक्षतोयेन सिद्ध सर्पिः प्रयोजयेत् ॥१९॥
 दद्यादुत्तरवस्तिञ्च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
 उष्णैर्वा भेद्योद्गन्धे विधिरासृग्दरो हितः ॥२०॥
 आनूपीदकमज्जानो वसा तैल घृतं दधि ।
 विपक्वमेकत शस्त वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥२१॥
 जाङ्गलैकशफानान्तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।
 तैल जाङ्गलमज्जान एव गुल्मं कफोत्थिते ॥२२॥
 धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्ग विपचेद् घृतम् ।
 शर्करासैन्धवोपेत तद्धित वातगुल्मिने ॥२३॥
 चित्रकव्योषसिन्धूत्यष्ट्याकाचव्यदाडिमै ।
 दीप्यकयन्त्रिकाज्जाजीह्वपाधान्यकैः समैः ॥२४॥
 दधारनालवटर्मूलकस्वरसेष्टं तम् ।
 तत्पिप्पल्यातगुल्माग्निदीबल्याटोपशूलनुत् ॥२५॥
 हिङ्गुसीवर्जलाज्जाजीविडदाडिमदीप्यकै ।

पुष्करव्योषधान्याम्नवेतसच्चारचित्तकै ॥२६॥
 शटीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् ।
 शूलानाहहर सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥२७॥
 विडदाहिमसिन्धूत्यहुतभुग्व्योषजीरकैः ।
 हिङ्गु, सौवर्चलच्चारकगृह्णात्मान्मवेतसैः ॥२८॥
 बीजपूररसापेत सर्पिर्दध्निचतुर्गुणम् ।
 साधित दार्धिक नाम गुल्महृत् ग्रीहशूलजित् ॥२९॥
 रसोनस्वरसे सर्पिं पञ्चमूलरसान्वितम् ।
 सुरारनालदध्यस्नमूलकस्वरसैः सह ॥३०॥
 व्योषदाहिमहृन्नाम्नयवानीचव्यसैन्यवैः ।
 हिङ्गु, स्नवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समाशिकैः ॥३१॥
 सिद्धङ्गु, लम्ग्रहण्यश्च श्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
 कासापस्मारमन्दाग्निग्रीहशूलानिहन्तान् जयेत् ॥३२॥
 दधिसौवीरकं सर्पिं, काथौ मुद्गकुलत्तजौ ।
 पञ्चाढकानि विपचेदावाप्य द्विपलान्वथ ॥३३॥
 सौवर्चलं खर्जिकाञ्च देवदार्वथः सैन्यवम् ।
 वातगुल्मापहं सर्पिरेतद्दीपनमेव च ॥३४॥
 दणमूलकप्राये तु जीवनीयैः पचेद् दृतम् ।
 न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ।
 रक्तपित्तोत्थितं घ्नन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ॥३५॥
 आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीयश्रुतं घृतम् ।
 क्षारवर्गं पचेच्चान्यत् पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ॥३६॥
 घ्नन्ति गुल्म कफोद्भूत घृतान्येतान्यसंशयम् ।
 वशादीपौ न्यग्रोधापि चिकित्सेत्सान्निपातिकम् ॥३७॥

चूर्णं हिङ्गादिकं वापि घृतं वा ग्रीहनाशनम् ।
 पिबेद् गुल्मापहं काले सर्पिस्तैलकमेव वा ॥३८॥
 तिलेक्षुरकपालाशसार्पणं यवनालजम् ।
 भस्म मूलकजञ्चापि गोजाविखरहस्तिनाम् ॥३९॥
 मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ।
 कुष्ठसैन्धवयष्ट्याङ्गनागरक्रमिवातिभिः ॥४०॥
 साजमौदैश्च दशभिः सामुद्राञ्च पलैर्युतम् ।
 अथ पात्रेऽग्निनाल्येन पक्त्वा लेष्टमथोद्धरेत् ॥४१॥
 तस्य मात्रा पिबेद्भ्रा सुरया सर्पिषापि वा ।
 धान्यान्तेनीष्णतोयेन कौलथ्येन रसेन वा ।
 गुल्मं वातविकारांश्च चारोऽयं हन्त्यसशयम् ॥४२॥
 खर्जिकाकुष्ठसहितं चारः कृतकयोऽपि वा ।
 तैलेन शमयेत् पीतो गुल्मं पवनसम्भवम् ॥४३॥
 पीतं सुखाम्बुना वापि खर्जिकाकुष्ठसैन्धवम् ।
 वृश्चीरमुरुवूकञ्च वर्षाभूवृहतीदयम् ॥४४॥
 चित्रकञ्च जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितम् ।
 मागधीचित्रकचौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ॥४५॥
 मधुनः प्रस्त्रमावाप्य पथ्याचूर्णैर्द्विसंयुतम् ।
 तुषोषितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिबेन्नरः ॥४६॥
 अरिष्टोऽयं जयेद् गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥४७॥
 पाठानिकुम्भरजनीत्रिकटुत्रिफलाग्निकम् ।
 लवणं वृक्षबीजञ्च तुल्यं स्यादनवं गुडम् ॥४८॥
 पथ्याभिः सहितं चूर्णं गवां मूत्रयुतं पचेत् ।
 गुटिकास्तद्वनीभूतं कृत्वा खादेदभुक्तवान् ॥४९॥

गुल्मप्लीहाग्निसादांस्ता नाशयेयुरशेषत ।
 हृद्रोग ग्रहणीदोष पाण्डुरोगश्च दारुणम् ॥५०॥
 सशूले सोन्नतस्यन्दे दाहपाकरुगन्विते ।
 गुल्मे रक्त जलीकोभिः सिरामोक्षेण वा हरेत् ॥५१॥
 सुखोष्णा जाङ्गलरसा सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवा ।
 कटुत्रिकसमायुक्ता हिता पाने च गुल्मिनाम् ॥५२॥
 पेया वातहरै सिद्धा कौलत्या सस्लृता रसा ।
 खला सपञ्चमूलाश्च गुल्मिना भोजने हिता ॥५३॥
 बद्धवर्चोऽनिलानान्तु सार्द्रं क चीरमिष्यते ।
 कुम्भीपिण्डेष्टकास्त्रे दान् कारवेत् कुशलो भिषक् ॥५४॥
 गुल्मिनः सर्व एवोक्ता दुर्विरेच्यतमा भृशम् ।
 अतश्चैतास्तु सुस्विन्नान् स्नसनेनोपपादयेत् ॥५५॥
 विलेपनाभ्यञ्जनानि तथा संदहनानि च ।
 उपनाहाश्च कर्त्तव्या सुखोष्णा शाल्वणादय ॥५६॥
 उदरोक्तानि सर्पींषि चूर्णवर्त्तिक्रियास्तथा ।
 लवणानि च योज्यानि यान्युक्तान्युदरामये ॥५७॥
 वातवर्चोनिरोधे तु सांसुद्रार्द्रकसर्षपै ।
 कृत्वा पाथौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तरा ॥५८॥
 दन्तीचित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ।
 कुर्यादरिष्टान् सर्वाश्च सूत्रस्थाने यथेरितान् ॥५९॥
 खाटेद् वायङ्गुरान् भृष्टान् पूतीकटुपट्टजान् ।
 ऊर्द्ध्वा वातमनुष्यश्च गुल्मिनः न निरुहयेत् ॥६०॥
 पिबेत् दृढन्नागर वा सगुडा वा हरीतकीम् ।
 गुग्गुलुं दृढतां दन्ती द्रवन्तीं सैन्धव वचाम् ॥६१॥

मूत्रमद्यपयोद्राचारसर्वीक्ष्य बलावलम् ।
 एव पीलून्नि पिष्टानि पिबेत् सलवणानि तु ॥६२॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्तकसैन्धवे ।
 युक्ता हन्ति सुरा गुल्म शीघ्र काले प्रयोजिता ॥६३॥
 वदविण्मारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ।
 कुलमाषान् वा बहुस्त्रीहान् भक्षयेत्तवणोत्तरान् ॥६४॥
 अथास्योपद्रव शूल कथञ्चिदुपजायते ।
 शूल निखानितमिव सुख येन तु वेत्यसौ ॥६५॥
 तत्र विण्मूत्रसरोधः कच्छीच्छ्वासः स्थिराङ्गता ।
 वृणा दाही भ्रमोऽन्नस्य विदग्धपरिवृद्धता ॥६६॥
 रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्भुक्तवृद्धिर्जडाङ्गता ।
 वायादिभिर्यथासङ्ग मिश्रैर्वा वीक्ष्य योजयेत् ॥६७॥
 पथ्यात्रिलवण चार हिङ्गुतुम्बुरुपौष्करम् ।
 यवान्यथ हरिद्रा च विडङ्गान्यस्तवेतसम् ।
 विदारी त्रिफला भीरु शृङ्गाटी गुडशर्करा ॥६८॥
 काश्मरीफल्यध्याह्नपरूषकहिमानि च ।
 षड्यन्यातिविषादारुपथ्यामरिचवृक्षकान् ॥६९॥
 कृष्णामूलकचव्यञ्च नागरचारचित्तकान् ।
 उष्णाम्बुकाञ्जिकक्षीरतोयैः श्लोकसमापनात् ॥७०॥
 यथाक्रम विमिश्राश्च इन्ध्रे सर्वाश्च सर्वजे ।
 तथैव सेकावगाहप्रटेहाभ्यङ्गभोजनम् ॥७१॥
 शिशिरोदकपूर्णानां भाजनानाञ्च धारणम् ।
 वमनोन्मर्दनस्त्रेदलङ्घनक्षपणक्रियाः ॥७२॥
 स्नेहादिश्च क्रमः, सर्वा विमिश्रेणोपदिश्यते ।

वल्लूर मूलक मल्ल्यान् शुष्कशकानि वैदलम् ।
 न खादेदालुकङ्गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥७१॥
 विना गुल्मेन यच्छूल गुल्मस्थानेषु जायते ।
 निदान तस्य वक्ष्यामि रूपञ्च सचिकित्सितम् ॥७४॥
 वातमूत्रपुरीषाणा विग्रहादतिभोजनात् ।
 अजीर्णाध्यशनायासविरुद्धान्नोपसेवनात् ॥७५॥
 पानीयपानात् क्षुत्काले विरुद्धानाञ्च सेवनात् ।
 पिष्टान्नशुष्कमासानामुपयोगात्तथैव च ॥७६॥
 एवविधाना द्रव्याणामन्येषा चोपसेवनात् ।
 वायुः प्रकुपित कोष्ठे शूल सञ्जनयेद् भृशम् ॥७७॥
 निरुच्छासो भवेत् तेन वेदनापीडितो नर ॥७८॥
 गङ्गुस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तीव्राश्च वेदनाः ।
 शूलासक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्माच्छूलमिहोच्यते ॥७९॥
 निराहारस्य यस्यैव तीव्रं शूलमुदीर्यते ।
 प्रस्तब्धगात्रो भवति कृच्छ्रेणोच्छ्वसितीव च ॥८०॥
 वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ।
 एतैर्लिङ्गैर्निजं शूलाच्छूल वातसमुद्भवम् ॥८१॥
 तृष्णा दाहो मर्दो मूर्च्छा तीव्रं शूलं तथैव च ।
 शीताभिकर्षणं च शीतैव प्रशस्यति ॥८२॥
 एतैर्लिङ्गैर्निजं शूलाच्छूलम्पित्तसमुद्भवम् ।
 शूलेनीत्योष्णं च तस्मात्तु उपजायते ॥८३॥
 अतीव पूरकं च तथैव गुरुगात्रताः ।
 एतत् श्लेष्मण्यं च तस्मात्तु निदर्शनम् ॥८४॥
 सर्वाणि ह्येतानि निर्दिशेत्त्रिपातिकम् ।

सन्निपातसमुत्थानमसाध्वं त विनिर्दिशेत् ॥८५॥
 शूलानां लक्षणं प्रोक्तं चिकित्सा च निबोध मे ॥८६॥
 आशुकारी हि पवनस्तस्मात् त्वरया जयेत् ।
 तस्य शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ॥८७॥
 पायसैः कशरापिण्डैः स्निग्धैर्वा पिशितैर्हितः ।
 तृप्तच्छाकीन वा स्निग्धमुष्णं भुञ्जीत भोजनम् ॥८८॥
 चिरावल्वाङ्गुरान् वापि तैलभृष्टास्तु भक्षयेत् ।
 वैहङ्गाश्च रसान् स्निग्धान् जाङ्गलान् शूलपीडितः ॥८९॥
 यथालाभं निषेवेन मासानि त्रिलशायिनाम् ।
 सुरासौवीरकं शुक्तं मस्तूदांश्चक्षुषा दधि ॥९०॥
 सकाललवणं पेयं शूले वातसमुद्भवे ।
 कुलत्थयूषो युक्तान्तो लावकीयूषसंस्कृतः ॥९१॥
 ससैन्धवं समरिचो वातशूलविनाशनः ।
 विडङ्गं शिशुर्काम्पिलपथ्याश्यामास्तवेतसान् ॥९२॥
 सुरसामश्वकर्णं च सौवर्चलयुतान् पिबेत् ।
 मद्येन वातजं शूलं क्षिप्रमेव प्रशाम्यति ॥९३॥
 मृथ्वीकाजाजिघ्रिकायवान्नीव्योषचित्का ।
 पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं सैन्धवं चेति चूर्णयेत् ॥९४॥
 तानि चूर्णानि पयसा पिबेत् काम्बलिकेन वा ।
 मध्वासवेन चुक्रेण सुरासौवीरकेण वा ॥९५॥
 अथ वै तानि चूर्णानि मातुलुङ्गरसेन वा ।
 तथा वदरयूषेण भावितानि पुनः पुनः ॥९६॥
 तानि हिङ्गुप्रगाढानि सह शर्करया पिबेत् ।
 सह दाडिमसारेण वर्तिः कार्या भिषग्जिता ॥९७॥

सा वर्त्तिर्वातिक शूल क्षिप्रमेव व्यपोहति ।

गुडतैलेन वा लीढा पीता मद्येन वा पुनः ॥८८॥

बुभुक्षाप्रभवे शूले लघु सन्तर्पणं हितम् ।

उष्णैः क्षीरैर्यवागूभिः स्निग्धैर्मांसरसैस्तथा ॥८९॥

वातशूले समुत्पन्ने रूक्षे स्निग्धेन योजयेत् ।

सुसंस्कृता, प्रदेया स्युर्दृष्टपूरा विशेषतः ॥९०॥

वारुणीञ्च पिबेज्जन्तुस्तथा सम्पद्यते सुखी ।

एतद्वातसमुत्पत्तस्य शूलस्योक्तं चिकित्सितम् ॥९१॥

अथ पित्तसमुत्पत्तस्य क्रिया वक्ष्याम्यतः परम् ।

स सुखं कृदयित्वा तु पीत्वा शीतोदकं नरः ॥९२॥

शीतलानि च सेवेत सर्वाण्युष्णानि वर्जयेत् ।

मणिराजतताम्राणि भाजनानि च सर्वशः ॥९३॥

वारिपूर्णानि तान्यस्य शूलस्योपरि निक्षिपेत् ।

गुडशालियवा क्षीरं सर्पिः पानं विरेचनम् ॥९४॥

जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ।

रसान् सेवेत पित्तघ्नान् पित्तलानि विवर्जयेत् ॥९५॥

पलशश्च धान्वनं वापि पिबेद् यूषं सशर्करम् ।

परूषकाणि सृङ्गीकाखर्जूरौदकजान्यपि ॥९६॥

तत् पिबेच्छर्करायुक्तं पित्तशूलनिवारणम् ।

अग्ने भुक्तमात्रे तु प्रकोपं श्लेष्मिकस्य च ॥९७॥

वमनं कारयेत् तत्र पिप्पलीवारिणां भिषक् ।

रूक्षं स्नेदः प्रयोज्यः स्यादन्याश्चोष्णाः क्रिया हिताः ॥९८॥

पिप्पलीशृङ्गवेरञ्च श्लेष्मशूले भिषग्जितम् ।

पाठा वचा त्रिकटुकं तथा कटुकरोहिणीम् ॥९९॥

चित्रकस्य च निर्यूह पिबेद् यूष समार्जकम् ।
 एरण्डफलमूलानि मूल गोक्षुरकस्य च ॥११०॥
 शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीं कण्टकारिकाम् ।
 दद्याच्छृगालविन्नाञ्च सहदेवा तथैव च ॥१११॥
 महासहा क्षुद्रसहा मूलञ्चक्षुरकस्य च ।
 एतत् सभृत्य सम्भार जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 चतुर्भागावशेषन्तु यवचारयुः पिबेत् ॥११२॥
 वातिक पैत्तिक वापि श्लैष्मिक सान्निपातिकम् ।
 प्रसङ्ग नाशयेच्छूलं क्लिन्नाभ्रामव मारुत ॥११३॥
 पिप्पल्यं स्वर्जिकाचारो यवाश्चित्रक एव च ।
 सेव्यञ्चैव समानीय भस्म कुर्याद्विचक्षणं ॥११४॥
 तदुष्णवारिणा पीतं श्लेष्मशूते भिषग्जितम् ।
 रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितं ॥११५॥
 स सरुद्धं करोत्याशु ध्यानं गुडगुडायनम् ।
 सूचोभिरिव निस्तोद कच्छोच्छ्वासो तदा नरः ॥११६॥
 नात्र वाच्छति नो निद्रामुषैत्यर्त्तिनिपीडितः ।
 पार्श्वशूलं स विज्ञेय कफानिलसमुद्भव ॥११७॥
 तत्र पुष्करमूलानि हिङ्गुसौजर्चल विडम् ।
 सैन्धवं तुम्बुरुपथ्याचूणं कृत्वा तु पाययेत् ॥११८॥
 पार्श्वहृदस्तिशूलेषु यवकाथेन रुयुतम् ।
 सर्पिं ग्रीहीदरोक्तं वा घृतं वा हिङ्गुसयुतम् ॥११९॥
 बीजपूरकसारं वा पयसा सह सान्धितम् ।
 एरण्डतैलमथवा मद्यमस्तुपयोरसैः ।
 भोजयेच्चापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥१२०॥

प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वज्रिमाक्रम्य मारुतः ।
 तदास्य भोजनं भुक्तं सोपस्तम्भं न पच्यते ॥१२१॥
 उच्छ्वसित्यामशक्तता शूलेनाहम्यते मुहुः ।
 नैवासने न शयने तिष्ठन्न लभते सुखम् ।
 कुक्षिशूल इति ख्यातो वातादामसमुद्भवः ॥१२२॥
 वमनं कारयेत्तत्र लङ्घयेद्वा यथाबलम् ।
 ससर्गपाचनं कुर्यादस्त्रैर्दीपनसंयुतैः ॥१२३॥
 नागरं दीप्यकं च व्यं हिङ्गु, सौवर्चलं विडम् ।
 मातुलुङ्गाश्च बीजानि तथा श्यामोरुबूकयोः ।
 वृहत्या कण्टकार्याश्च काथं शूलहरं पिबेत् ॥१२४॥
 वचा सौवर्चलं हिङ्गु, कुष्ठं सातिविषाभया ।
 कुटजस्य च बीजानि सद्यः शूलहराणि तु ॥१२५॥
 विरेचनं प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
 स्नेहवस्तीन्निरुहाश्च कुर्याद्दोषनिवर्हणम् ॥१२६॥
 उपनाहा स्नेहसेका धान्याक्षपरिसेचनम् ।
 कफपित्तावरुहस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः ॥१२७॥
 हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासरोधकं परम् ।
 स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतसम्भवः ॥१२८॥
 तत्रापि कर्माभिहितं यदुक्तं हृदिकारिणाम् ।
 संरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिमावृत्य तिष्ठति ॥१२९॥
 वस्तिवङ्गणनाभीषु ततः शूलोऽस्य जायते ।
 विष्णून् व्रतातसरोधी वस्तिशूलः स मारुतात् ॥१३०॥
 नाभ्यां वङ्गणपाशेषु कुक्षौ मेढ्रान्द्रमर्दकः ।
 मूत्रमावृत्य गृह्णाति मूत्रशूलः स मारुतात् ॥१३१॥

त्रायुः प्रकुपितो यस्य रुक्षाहारस्य देहिनिः ।
 मल रणवि कोष्ठस्य मन्दीकृत्य तु पावकम् ॥१३२॥
 शूल सञ्जनयंस्तीव्र श्रोतास्यावृत्य तस्य हि ।
 दक्षिणं यदि वा वाम कुक्षिमादाय जायते ॥१३३॥
 सर्वत्र वर्द्धिते क्षिप्र शूल तत्र सघाषवत् ।
 पिषासा वर्द्धते तीव्रा भ्रमो मूर्च्छा च जायते ॥१३४॥
 उच्चारितो मूत्रितश्च न शान्तिमधिगच्छति ।
 विट् शूलमेतज्जानीयाद्विषक् परमदारुणम् ॥१३५॥
 क्षिप्र दोषहरं कार्थ्यं भिषजा साधु जानता ।
 स्नेहन वमनञ्चैव निरूहा स्नेहवस्तयः ॥१३६॥
 पूर्वोद्दिष्टान् पाययेत् योगान् कोष्ठविशोधनान् ।
 उदावर्त्तहराद्यास्य क्रिया सर्वा सुखावहा ॥१३७॥
 अतिमात्रं यदा भुक्तं पावकं मृदुतां गते ।
 स्थिरीभूतं तु तत्कोष्ठे वायुरावृत्य तिष्ठति ॥१३८॥
 अविपाकगतं ह्यन्न शूल तीव्रं करोत्यति ।
 मूर्च्छाभानं विदाहञ्च हृदुत्क्लेशो विलम्बिकाम् ।
 विरिच्यते कृद्दयति कम्पतेऽथ विमुह्यति ॥१३९॥
 क्षारासूक्ष्णानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलनाशनाः ।
 गुल्ममावस्थाः क्रिया कार्थ्या यथावत् सर्वशूलिनाम् ॥१४०॥

त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो हृद्रोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

वेगाघातोष्णरुक्षान्नैरतिमात्रोष्णैर्वितै ।

विकृष्टाध्यशनाजीर्णैरमाभ्यैः अपि भोजनैः ॥१॥

दूषयित्वा रस दोषा विगुणा हृदय गता ।
 कुर्वन्ति हृदये बाधा हृद्रोग त प्रचक्षते ॥२॥
 चतुर्विध स दोषैश्च पञ्चम क्षिमिभिस्तथा ।
 पृथग्विज्ञा प्रवक्ष्यामि चिकित्सितमनन्तरम् ॥३॥
 आयस्यते मारुतजे हृदय तुष्यते तथा ।
 निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोद्यते पाच्यतेऽपि च ॥४॥
 दृष्णाद्यादाहघोषा स्युः पित्तिके हृदयक्षम ।
 धूमायनञ्च मूर्च्छा च स्वेद शोषो मुखस्य च ॥५॥
 गौरव कफसस्त्रावोऽरुचिस्तन्मोऽग्निमार्दवम् ।
 माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥६॥
 उत्प्लेश शीवन तोदः शूलो हृत्क्षामकस्तम ।
 अरुचि श्यावनेत्रत्वं शोषश्च कृमिजे भवेत् ॥७॥
 अमलमौ सादशोषौ ज्ञेयास्तेषामुपद्रवा ।
 कृमिजे कृमिजातीनां श्लैष्मिकीणाञ्च ये मताः ॥८॥
 वातोऽपृष्टे हृदये वामयेत् सिन्धुमातुरम् ।
 द्विपञ्चमूलकायेन सस्नेहलवणेन तु ॥९॥
 पिप्पल्येलावचाहिङ्गुयवभस्मानि सैन्धवम् ।
 सौवर्चलमथो शुण्ठीमजमोदाञ्च चूर्णितम् ॥१०॥
 फलवान्याम्लकौलथ्यदधिमद्यासवादिभिः ।
 पाययत विशुद्धञ्च स्नेहेनान्यतमेन वा ॥११॥
 भोजयेज्जीर्णशाल्यन्न जाङ्गलैः सघृतैरसैः ।
 वातघ्नसिद्धं तैलञ्च दद्याद्वस्ति प्रमाणतः ॥१२॥
 श्रीपर्णीमधुकक्षीद्रसितोत्पलजलैर्वमेत् ।
 पित्तोपपृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ॥१३॥

घृत कषायाधोद्विष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ॥१४॥
 तप्तस्य च रसैर्मुस्यैर्जाङ्गलैः सष्टतैर्भिषक् ।
 सक्षौद्र वितरेद्वस्ति तैल मधुकसाधितम् ॥१५॥
 वचानिम्बकषायाभ्या वान्त हृदि कफात्मके ।
 चूर्णन्तु पाययेतोक्त वातजे भोजयेच्च तम् ॥१६॥
 फलादिमथ सुस्तादि त्रिफला वा पिवेन्नरः ॥१७॥
 श्यामातृवृत्कृत्कयुत घृत वापि विरेचनम् ।
 बलातैलैर्विदध्याच्च वस्तिं वस्तिविशारद ॥१८॥
 क्रिमिहृद्रोगिण स्निग्ध भोजयेत् पिशितौदनम् ।
 दध्ना वा पललोपेत व्रह्म पञ्चाद्विरेचयेत् ॥१९॥
 सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैः साजाजिशकरैः ।
 विडङ्गगाढैर्धान्यान्त पाययेताप्यनन्तरम् ॥२०॥
 हृदयस्थाः पतन्त्येवमधस्तात् क्रिमयो नृणाम् ।
 यवान् वितरेच्चास्य सविडङ्गमत परम् ॥२१॥

चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्याये ।

अथात पाण्डुरोगप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

व्यवायमन्तु लवणानि मद्य

मृद दिवास्त्रप्रमतीव तीक्ष्णम् ।

निषेवमाणस्य विदूष्य रक्त

कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुभावम् ॥१॥

पाण्डुमयोऽष्टार्धविधः प्रदिष्टः

पृथक् समस्तैर्युगपच्च दोषैः ।

सर्वेषु चैवैष्विह पाण्डुभावो

यतोऽधिकोऽत खलु पाण्डुरोग ॥२॥

त्वक्स्फोटनं ष्ठीवनगात्रसादौ सृङ्गक्षयं प्रेक्षणकूटशोथा ।

विस्मृतपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥३॥

सकामलापालकिपाण्डुरोग.

कुम्भाह्वयो लाघरकोऽलसाख्यः ।

विभाष्यते लक्षणमस्य कृत्स्नं

विवोधं वक्ष्याम्यनुपूर्वशस्तत् ॥४॥

कृष्णेक्षयं कृष्णसिरावनद्ध तद्वर्णविष्णून्वनखाननञ्च ।

वातेन पाण्डु मनुज व्यवस्येद् युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥५॥

पीतेक्षयं पीतसिरावनद्ध तद्वर्णविष्णून्वनखाननञ्च ।

पित्तेन पाण्डु मनुज व्यवस्येद् युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥६॥

शुक्लेक्षयं शुक्लसिरावनद्ध तद्वर्णविष्णून्वनखाननञ्च ।

कफेन पाण्डु मनुज व्यवस्येद् युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥७॥

सर्वाङ्गके सर्वमिदं व्यवस्येद्

वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलाया ॥८॥

यो ह्यामयान्ते सहस्राक्षमन्त्र-

मद्यादपथ्यानि च तस्य पित्तम् ।

करोति पाण्डु वदनं विशेषात्

तन्द्राबलत्वं प्रथमोदिताश्च ॥९॥

भेदस्तु तस्याः खलु कुम्भसाह्व-

शोफो महान्स्त्रव च पर्वभेदः ।

ज्वराह्वमर्दभ्रमसादतन्द्रा-

क्षयान्वितो लाघरकोऽलसाख्यः ॥१०॥

त वातपित्ताभिपरीतलिङ्गं

हलीमकं नाम वदन्ति तज्ज्ञाः ।

उपद्रवास्तेष्वरुचि पिपासा

हृदिर्ज्वरो मूर्ध्नि रुजाग्निसादः ॥११॥

शोफस्तथा कण्ठगतोऽबलत्व

मूर्च्छा क्लमो हृदयवपीडनञ्च ।

साध्यन्तु पाण्डुरामयिन समीक्ष्य

स्निग्ध घृतेनोर्द्ध्वमधश्च शुद्धम् ॥१२॥

सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढं हरीतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः ।

पिबेद् घृतं वा रजनीविपक्वं यत् त्रैफल तैल्वकमेव वापि

॥१३॥

विरचनद्रव्यकृतं पिबेद्धि

योगाश्च वैरेचनिकान् घृतेन ।

मूत्रे निकुम्भाह्नपल विपाच्य

पिबेद्भीक्ष्णं कुण्डवार्द्धमात्रम् ॥१४॥

खाटेद् गुडं वाप्यभयाविमिश्र-

मारग्वधादिक्कथितं पिबेद्वा ।

अथोरजोव्योषविडङ्गचूर्णं

लिङ्गाद्धरिद्रा त्रिफलान्विता वा ॥१५॥

सर्पिर्मधुभ्यां विद्धीन वापि

शास्त्रप्रदर्शाभिहिताश्च योगान् ।

हरेच्च दोषान् बहुशोऽल्पमात्रान्

श्वयेद्धि दोषेष्वतिनिर्हृतेषु ॥१६॥

धात्रीफलानां रसमिक्षुजञ्च

मन्यं पिबेत् क्षौद्रयुतं द्विताशी ।

उभे वृहत्पौ तजनी शुकाख्या
 शुकादनीं चापि सकाकमाचीम ॥१७॥
 आदारिविम्बीं सकदम्बपुष्पीं
 विपाच्य सर्पिर्विपचेत्कषाये ।
 तत्पाण्डुता हन्युपयुज्यमान
 क्षीरेण वा मागधिका यथाग्निः ॥१८॥

हितञ्च यष्टीमधुकं कषाय चूर्णं समं वा मधूनावलिह्यात् ।
 गोमूत्रयुक्तं त्रिफलादलानां दत्त्वायसञ्चूर्णं मनल्पकालम् ॥१९॥
 प्रवालमुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं लिह्यात्तथा काञ्चनगैरिकोत्थम् ।
 आजं शकृद्वा कुडवप्रमाणं विडं हरिद्रालवणोत्तमञ्च ॥२०॥

पृथक्पलाशानि समग्रमेत-
 चूर्णं हिताग्नी मधूनावलिह्यात् ॥२१॥
 मण्डूरलोहाग्निविडङ्गपथ्या-
 व्योषाशकं सर्वसमानताप्यम् ।
 मूत्रायुतोऽयं मधूनावलेहः
 पाण्डुमयं हन्यचिरेण घोरम् ॥२२॥
 विभीतकायोमलनागराणां
 चूर्णं तिलानाञ्च गुडश्च मुख्यम् ।
 तक्रानुपानी वटकाप्रपुक्तः
 क्षिणोति घोगानपि पाण्डुरोगान् ॥२३॥
 सौवच्चलं हिङ्गुं किण्ठितं तिल-
 कलायमात्राणि सुखाम्बुना वा ।
 मूर्वाहरिद्रामलकञ्च लिह्यात्
 स्थितं गवां सप्त दिनानि मूत्रे ॥२४॥

मूल बलाचित्रकयोः पिबेद्वा
 पाण्डूामयार्तोऽक्षसमं हिताशी ।
 सुखाम्बुना वा लवणेन तुल्य
 शियो. फल क्षीरभुजोपयोज्यम् ॥२५॥
 न्यग्रोधवर्गस्य पिबेत् कषाय
 शीतं सिताक्षौद्रयुतं हिताशी ।
 शालादिकं चाप्यथ सारचूर्णं
 धात्रीफलं वा मधुनावलिह्यात् ॥२६॥

विडङ्गमुस्तत्रिफलाजमोदपरूषकव्योषविनिर्दहन्त्य ।
 चूर्णीकृता वा गुडशर्करे च तथैव सपिर्मधुनी शुभे च ॥२७॥

सम्भारमेतद्विषचेन्निधाय
 सारोदके सारवती गणस्य ।
 जातञ्च लेह्यं मतिमान् विदित्वा
 निधापयेन्मोक्षकजे समुद्रे ॥२८॥
 हृत्पथे लेहः खलु पाण्डुरोगं
 सशोथमुग्रामपि कामलाञ्च ।
 सशर्करा कामलिना त्रिभण्डी
 हिता गवाक्षी सगुह्या च शुण्ठी ॥२९॥
 कालेयके चापि घृतं विषकं
 हितं च तक्ष्याद्रजनीविमिश्रम् ।
 धातुं नदीजं जतुशैलजं वा
 कुम्भाद्वये मूत्रयुतं पिबेद्वा ॥३०॥
 मूत्रस्थितं सैन्धवसम्ययुक्तं
 मासं पिबेद्वापि हि क्षौद्रकिट्टम् ।

दग्धाक्षकाष्ठैर्मलमायसं वा
 गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् । ३१॥
 विचूर्ण्य लीढं मधुनाचिरेण
 कुम्भाद्वयं पाण्डुगदं निहन्यात् ।
 सिन्धूद्भववाग्निसमं च कृत्वा
 सिक्ता च मूत्रे सकृदेव तप्तम् ॥ ३२॥

लौहञ्च किट्टं बहुशश्च तस्मा निर्वाप्य मूत्रे बहुशस्तथैव ।
 ऐकीकृतं गोजलपिष्टमेतदैकध्वमावाप्य पचेदुखायाम् ॥ ३३॥

यथा न दह्येत तथा विशुष्कं
 चूर्णीकृतं पेयमुदिश्विता तत् ।
 तत्क्रौडनाशी विजयेत रोग
 पाण्डु तथा दीपयतेऽनलञ्च ॥ ३४॥

द्राक्षागुडूच्यामलकीरसैश्च सिद्धं घृतं लाघरकी हितञ्च ।
 गौडानरिष्टान्मधुशर्कराश्च मृत्वासवान् चारकतास्तथैव ॥ ३५॥

स्निग्धान् रसानामलकैरुपेतान्
 कोलान्वितान् वापि हि ज्वाङ्गलानाम् ।
 सेवेत शोफाभिहिताश्च योगान्
 पाण्ड्वामयी शालियवाश्च नित्यम् ॥ ३६॥
 श्वासातिसाराक्षिकासमूर्च्छा
 दृष्ट्वादिशूलज्वरशोफदाहान् ।
 तथा विपाकस्वरभेदसादान्
 जयेद् यथास्वप्नसमीक्ष्य शास्त्रम् ॥ ३७॥
 अन्तेषु शूनं परिरहीनमध्य
 क्लानं तथास्तेषु च मध्यशूनम् ।

गुदेऽथ शेषस्यथ मुष्कयोश्च
 शून्यं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥३८॥
 विवर्जयेत् पाण्डु किं न यशोऽर्थी
 तथातीसारज्वरपीडितश्च ॥३९॥

— — —

पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

क्रोधशोकभयायासविरुद्धान्नातपानलान् ।
 वदन्मूलवणक्षारतीक्ष्णोष्णातिविदाहिनः ॥१॥
 नित्यमभ्यसतो दुष्टो रसः पित्तञ्च कोपयेत् ।
 विदग्धः स्वगुणैः पित्तं विदहत्याशु शोणितम् ॥२॥
 ततः प्रवर्तते रक्तमृद्धं चाधो द्विधापि वा ।
 आमाशयाद् व्रजेदूर्ध्वं मधः पक्वाशयाद् व्रजेत् ॥३॥
 विदग्धयोर्द्वयोश्चापि द्विधाभागं प्रवर्तते ।
 केचित् सयुक्तं म्लीकः प्रवदन्त्यसृजो गतिम् ॥४॥
 ऊर्ध्वं साध्यमधोऽप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ।
 सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ॥५॥
 लोहगन्धिश्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ।
 वाह्यासृग्नक्षणैस्तस्य संज्ञादोषोच्छ्रितीर्विदुः ॥६॥
 दीर्घल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा
 भुक्ते चान्ने विदाहस्वष्टतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।
 दृष्ट्वा कण्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनञ्च
 द्वेषो भक्तेऽविपाको विरतिरपि रते रक्तपित्तोपसर्गाः ॥७॥
 मांसप्रक्षालनाभं कथितमिव च यत् कर्दमान्धोनिभं वा

मेद पूयास्रकल्प यक्तदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।
यत् कण्ठं यच्च नीलं भृशमतिकुण्ठं यत्र चोक्ता विकाराः ।
तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्य विभाति ॥८॥

नादौ सग्राह्यमुद्रितं यदसृग् बलिनो यतः ।

तत् पाण्डुग्रहणीकुष्ठप्लीहगुल्मज्वरावहम् ॥९॥

अध प्रवृत्तं वमनैरुर्ध्वं मार्गं विरेचनैः ।

जयेदन्यतरच्चापि क्षीणस्य शमनैरसृक् ॥१०॥

अतिप्रवृत्तदोषस्य पूर्व लोहितपिप्पलिन ।

अक्षीणबलमांसाग्ने कर्त्तव्यमपतर्पणम् ॥११॥

लङ्घितस्य ततः पेया विदध्यात् खल्यतण्डुलाम् ।

तर्पणं पाचनं लेहान् सर्पिं षि विविधानि च ॥१२॥

द्राक्षामधुककाश्चर्य्यसितायुक्तं विरेचनम् ।

यष्टीमधुकयुक्तं च सक्षौद्रं वमन हितम् ॥१३॥

पयांसि शीतानि रसाश्च जाङ्गलाः ।

सतीनयूषाश्च सग्रालिषष्टिका ।

पटोलशैलूंसुनिषस्ययूथका-

वटातिमुक्ताङ्गुरसिन्दुवारजम् ॥१४॥

हितञ्च श्राक घृतसंस्कृतं सदा

तथैव धात्रीफलदाडिमाम्बितम् ।

रसाश्च पारावतशङ्खकूर्मजा-

स्तथा यवाग्वोऽभिहिता घृतोत्तराः ॥१५॥

सन्तानिकाश्चोत्पलवर्गसाधिते

क्षीरे प्रशस्ता मधुशर्करोत्तमाः ।

हिमाः प्रदेहा मधुशर्कराश्च ये

घृतानि पथ्यानि च रक्तपित्तिनाम् ॥१६॥

मधूकशोभाञ्जनकोविदारजे

प्रियङ्गुकाया कुसुमैश्च चूर्णिते ।

भिषग्विदध्याञ्चतुरः समाक्षिकान्

हिताय लेहानसृज प्रशान्तये ॥१७॥

लिङ्गाञ्च दूर्वावटजाञ्च पल्लवान्

मधुद्वितीयान् सितकर्णिकस्य च ।

हितञ्च खर्जूरफल समाक्षिकं

फलानि चान्यान्यपि तद्गुणान्यथ ॥१८॥

रक्तातिसारप्रोक्ताश्च योगानत्रापि योजयेत् ।

शुक्ले लुकाण्डमापोथ्य नवे कुम्भे हिमाम्भसा ॥१९॥

योजयित्वा क्षिपेद्रात्रावाकाशे मोत्पलन्तु तत् ।

प्रातः सुतं क्षौद्रयुत पिबेच्छोणितपित्तवान् ॥२०॥

पिबेच्छीतकषाय वा जम्बूाम्बार्जुनसम्भवम् ।

उडुम्बरफल पिष्ट्वा पिबेत्तद्रसमेव वा ॥२१॥

त्रपुषीमूलकल्क वा सक्षौद्र तण्डुलाम्बुना ।

पिबेदक्षसम कल्क यष्टीमधुकमेव वा ॥२२॥

चन्दन मधुक रोध्रमेवमेव सम पिबेत् ।

करञ्जबीजमेव वा सिताक्षौद्रयुत पिबेत् ॥२३॥

मज्जानमिड्डुदस्यैव पिबेन्मधुकसयुतम् ।

सुखीणा लवण बीज कारञ्जं दधिमस्तुना ॥२४॥

पिबेद्वापि त्र्यहं मर्त्या रक्तपित्ताभिपीडितः ।

रक्तपित्तहराः शस्ताः षडेते योगसत्तमा ॥२५॥

पथ्याश्चैवावपोडिषु घ्राणतः प्रसृतेऽसृजि ।

अतिनिस्तुरक्ती वा चौद्रयुक्त पिबेदसृक् ।

यक्ष्वा भक्षयेदाजमामं पित्तसमायुतम् ॥२६॥

पलाशवृक्षस्वरसे विपक्व सर्पिं पिबेत् चौद्रयुत सुशीतम् ।

वनस्पतीना स्वरसे कृतं वा सशर्करा क्षीरघृतं पिबेद्वा ॥२७॥

द्राक्षा मुशीराण्यथ पद्मकं सिता

पृथक्पलाशान्युदके समावपेत् ।

स्थित निशान्तद्रुधिरामय जयेत्

पीत पयो वास्वसमं हिताग्निम् ॥२८॥

तुरङ्गवर्चं स्वरसं समाक्षिकं

पिबेत्क्षिताचौद्रयुतं वृषस्य वा ।

लिहेत्तथा वासुकवीजचूर्णं

क्षौद्रान्वितं तण्डुलसाह्वयं वा ॥२९॥

लिह्याच्च लाजाञ्जनचूर्णमेक

मेव सिताचौद्रयुता तुगाख्याम् ।

द्राक्षा सिता तिक्तकरोहिणीश्च

हिमास्वना वा मधुकेन युक्ताम् ॥३०॥

पथ्यामहिस्त्रा रजनीं घृतञ्च

लिह्यात्तथा शोणितपित्तरोगी ॥३१॥

वासाकषायीत्यलसृत्प्रियङ्गुनेत्राञ्जनाम्बोरुहकेशराणि ।

पीत्वा सिताचौद्रयुतानि जह्यात्पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु

॥३२॥

गायत्रिजम्बुर्जुनकोविदार-

शिरीषरोध्राशनशाल्मलीनाम् ।

पुष्पाणि शिग्रोश्च विचूर्ण्य लेहो

मध्वन्वितः शोणितपित्तरोगे ॥३३॥

सञ्चौद्रमिन्दीवरभस्म वारि

करञ्जवीजं मधुसर्पिणी च ।

जम्बूजुनाम्बकथितञ्च तोय

घ्नन्ति त्रयः पित्तमसृक् च योगाः ॥३४॥

मूलानि पुष्पाणि च मातुलुङ्ग्याः ।

पिष्ट्वा पिबेत्तण्डुलधावनेन ।

घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं

सशर्करं नासिकया पयो वा ॥३५॥

द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा

सशर्करञ्चेक्षुरसं हिमं वा ।

शीतोपचारं मधुरञ्च कुर्या-

द्विशेषतः शोणितपित्तरोगे ॥३६॥

द्राक्षाघृतक्षौद्रसितायुतेन

विदारिगन्धादिविपाचितेन ।

क्षीरेण चास्यापनमग्नमुक्त

हितं घृतञ्चाप्यनुवासनार्थम् ॥३७॥

प्रियङ्गुरोघ्राञ्जनगैरिकोत्पलैः

सुवर्णकालीयकशङ्खचन्दनैः ।

सिताश्वगन्धाम्बुदयष्टिकाद्वयै-

सृणालसौगन्धिकतुल्यपेषितैः ॥३८॥

निरुद्धं चैनं पयसा समाक्षिकै-

घृतं तप्तुते शोतजलाम्बुसेचितम् ।

क्षीरौदनं भुक्तमथानुवासयेद्

घृतेन यष्टीमधुसाधितेन च ॥३९॥

अधोवह शोणितमाशु नाशयेत्

तथार्तिसार रुधिरस्य दुस्तरम् ।

विरेकयोगे त्वति चैव शस्यते

वाम्यश्च रक्ते विजिते बलान्वित ॥४०॥

एवविधा उत्तरवस्तयश्च मूत्राशयस्थे रुधरे विधेया ।

प्रवृत्तरक्तेषु च पायुजेषु कुर्याद्विधान खलु रक्तपैत्तम् ॥४१॥

विधिक्षासृग्दरेऽप्येष स्त्रीणां कार्यी विजानता ।

शस्त्रकर्मणि रक्तं वा यस्यातीव प्रवर्त्तते ॥४२॥

तयाणामपि दोषाणां शोणितस्य च सर्वशः ।

लिङ्गान्यालोक्य कर्त्तव्यं चिकित्सितमनन्तरम् ॥४३॥

—•—

षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो मूर्च्छाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।

विघातादभिघाताद्वा हीनसत्वस्य वा पुनः ॥१॥

करणायतनेषूया वाह्येष्वभ्यन्तरेषु च ।

निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥२॥

हृत्पीडा जृम्भण ग्लानि सन्नानाशो बलस्य च ।

सर्वासा पूर्वरूपाणि यथास्वमुपलक्षयेत् ॥३॥

सन्नावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः ।

तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकत् ॥४॥

सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।

मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः षड्विधा सा प्रकीर्त्तिता ॥५॥

वातादिभि शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
 षट्स्रपि तासु पित्तं हि प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥६॥
 पृथिव्यम्बस्तमोरूप रक्तगन्धश्च तन्मय ।
 तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥७॥
 द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिसुह्यति ।
 गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितासु विषमद्ययो ॥८॥
 त एव तस्माज्जायन्ते ताभ्या मोहा यथेरिताः ।
 स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छासश्च मूर्च्छित ॥९॥
 मद्येन विलपन् श्रेते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
 गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरा यावन्न याति तत् ॥१०॥
 वेपथुस्त्वप्रलम्बा स्यु स्तम्बश्च विषमूर्च्छति ।
 वेदितव्यन्तोव्रतर यथास्त्र विषलक्षणे ॥११॥

सेकावगाहौ मणयः सहाराः

श्रीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च ।

श्रीतानि पानानि च गन्धवन्ति

सर्वासु मूर्च्छाष्वनिवारितानि ॥१२॥

सितापिभालेक्षुरसप्लुतानि

द्राक्षामधूकस्वरसान्वितानि ।

खजूरकः श्मर्यरसैः शृतानि

पानानि सर्पीषि सजीवनानि ॥१३॥

सिद्धानि वर्गे मधुरे पयासि

सदाडिमा जाङ्गलजा रसाश्च ।

तथा यवा लोहितशालयश्च

मूर्च्छासु पथ्याश्च सदा सतीनाः ॥१४॥

भुजङ्गपुष्प मरिचान्युशीर
 कोलस्य मध्यञ्च पिबेत् समानि ।
 सतीनतोयेन विसृणाल
 क्षौद्रेण कृष्णा सितया च पथ्याम ॥११॥
 कुर्याच्च नासावदनावरोध
 क्षीर पिबेद्वाप्यथ मानुषीणाम् ।
 मूर्च्छाप्रसक्ता तु शिरोविरेकै-
 र्जयेद्भीष्ण वमनैश्च तीक्ष्णैः ॥१६॥

हरीतकीकाथपृष्ठत पिबेद्वा धात्रीफलानां स्वरसैः कृतं वा ।
 द्राक्षासितादाडिमलाजवन्ति शीतानि नीलोत्पलपद्मवन्ति
 ॥१७॥

पिबेत् कषायाणि च गन्धवन्ति
 पित्तज्वरं यानि शमयन्ति ।
 प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्
 समूर्च्छितो नैव विबुध्यते य ॥१८॥
 सन्यस्तसंज्ञो मृगदुश्चिकित्सो
 ज्ञेयस्तदा बुद्धिमता मनुष्य ॥१९॥
 यथामलोष्ट सलिले निषिक्त
 समुद्धरेदाश्वविलीनमेव ।
 तद्वच्चिकित्सेच्चरयाभिषक्त-
 मवेदनं मृत्युवशप्रयातम ॥२०॥

तीक्ष्णाञ्जनाभ्यञ्जनधूमयोगैस्तथा नखाभ्यन्तरतोत्रपातैः ।
 त्नादिव्रगीतानुनयैरपूर्वैर्विघट्टनैर्गुप्तफलावघर्षणैः ॥२१॥
 आभि, क्रियाभिश्च न लब्धसङ्गः

सानाहलालाश्वसनश्च वर्ज्यं ।

प्रभूतसङ्गं वमनानुलोम्यै-

स्तीक्ष्णैर्विशुद्ध लघुपथ्यभुक्तम् ॥२२॥

फलत्रिकैश्चित्तकनागराद्यैस्तथाश्मजाताज्जतुन प्रयोगैः ।

क्षयर्करैर्मांसमुपक्रमेत विशेषतो जीर्णघृतं स पाय्य ॥२३॥

यथात्वञ्च ज्वरघ्नानि कषायाण्युपयोजयेत् ।

सर्वमूर्च्छांपरीतानां विषजानां विषापहम् ॥२४॥

सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः पानात्ययप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

मद्यमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव च ।

रक्षमाशुकरञ्चैव व्यवायि च विकाशि च ॥१॥

श्रीण्णाच्छीतोपचारं तत्तैक्ष्ण्यग्राहन्ति मनोगतिम् ।

विशत्यवयवान् सूक्ष्मग्राहैश्चद्यात्कफशुक्रनुद् ॥२॥

मारुतं कोपयेद्रौच्यादाशुत्वादाशुकर्मकम् ।

हर्षदञ्च व्यवायित्वादिकाशित्वादिसर्पति ॥३॥

तदस्त्व रसतः प्रोक्तं लघुरोचनदीपनम् ।

केचिन्नवणवर्ज्यास्तु रसान्तादिशन्ति हि ॥४॥

स्निग्धैस्तद्वैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।

भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥५॥

काम्यता मनसस्तुष्टिर्धैर्यं तेजोऽतिविक्रमः ।

विधिवत् सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणाः ॥६॥

तदेवान्नमज्जेन सेव्यमानममात्रया ।

कायाग्निना ह्यग्निसंम समेत्य कुरुते मदम् ॥७॥

मदेन करणानान्तु भावान्यत्वे कृते सति ।

निगूढमपि भाव स्वप्नकाशोक्तरतेऽवश ॥८॥

द्रावस्थश्च मदो ज्ञेय पूर्वो मध्योऽथ पश्चिम ।

पूर्वे वीर्यरतिप्रीतिहर्षभाष्यादिवर्द्धनम् ॥९॥

प्रलापो मध्यमे हर्षो युक्तायुक्तक्रियास्तथा ।

विसंज्ञ पविमे शते नष्टकर्मक्रियागुण ॥१०॥

श्लेष्मिकानल्पपित्ताश्च स्निग्धान्मात्रोपसेविनः ।

पान न बाधतेऽत्यर्धं विपरीतास्तु बाधत ॥११॥

निर्भक्तमेकान्तत एव मद्य निषेव्यमाण मनुजेन नित्यम् ।

उत्पादयेत् कष्टतमान्विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥१२॥

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।

व्यायामभाराध्वपरिच्यतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥१३॥

अत्यन्तभक्ष्यावततोदरेण

साजीर्णभुक्तेन तथाबलेन ।

उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं

करोति मद्य विविधान विकारान् ॥१४॥

पानात्यय परमदम्पानाजीर्णमथापि वा ।

पानविभ्रममुग्रञ्च तेषा वक्ष्यामि लक्षणम् ॥१५॥

स्तम्भाङ्गमर्दं हृदयग्रहतोदकम्पा,

पानात्ययेऽनिलकृते शिरसो रुजश्च ।

स्वेदप्रलापमुखशीघ्रणटाहमूर्च्छा,

पित्तात्मके वदनलोचनपीतता च ॥१६॥

श्लेष्मात्मके वमथुशीतकफप्रसेका,

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पत् ।

उष्णा शरीरगुहता विरसाननत्वं
 श्लेष्माधिकत्वमरुचिर्मलमूत्रसङ्गः ॥१७॥
 लिङ्ग परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा-
 स्तृष्णाहजा गिरसि सन्धिषु चापि भेदः ।
 आभानमुद्गिरणमन्तरसो विदाहो
 ऽजीर्णस्य पानजनितस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥१८॥
 ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि
 पित्तप्रकोपजनितानि च कारणानि ।
 हृन्नाततोदवमथुज्वरकण्ठधूम-
 मूर्च्छाकफस्त्रवणमूर्ध्वरजो विदाहः ॥१९॥
 द्वेष सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु
 तं पानविभ्रममुग्रन्त्यखिलेन धीराः ।
 ह्रीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं
 तैलप्रभास्यमतिपानहतं विजह्यात् ॥२०॥
 जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथवापि नीलं
 पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च ।
 हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूला
 कासभ्रमावपि च पानहतं भजन्ते ॥२१॥
 तेषां निवारणमिदं हि मयोच्यमानं
 व्यक्ताभिधानमखिलेन विधिनिबोधः ।
 मद्यन्तु चुक्रमरिचार्द्रकदीप्यकुष्ठ-
 सौवर्चलायुतमलं पवनस्य ग्रान्त्यै ॥२२॥
 पृथ्वीकदीप्यकमहौषधहिङ्गुभिर्वा
 सौवर्चलेन च युतं वितरेत् सुखाय ।

आम्नातकाम्नाफलदाहिममातुलुङ्गै
 कुर्याच्छुभान्यपि च षाडवपानकानि ॥२३॥
 सेवेत वा फलरसोपहितान् रसादी-
 नानूपवर्गपिशितान्यपि गन्धवन्ति ।
 पित्तात्मके मधुरवर्गकषायमिश्र
 मद्य हित समधुशर्करामिष्टगन्धम् ॥२४॥
 पीत्वा च मद्यमपि चेत्तुरमप्रगाढं
 नि शेषित क्षणमवस्थितमुत्तिष्ठेच्च ।
 लावैणतित्तिरिरसाश्च पिबेदनस्नान्
 मीजान् सुखाय सष्टनान ससिताश्च यूषान् ॥२५॥
 पानात्यये कफकृते कफमुत्तिष्ठेच्च
 मद्येन विम्बिविदुलोदकसयुतेन ।
 सेवेत तिक्तकटुकाश्च रसानुदारान्
 यूषाश्च तिक्तकटुकोपहितान् हिताय ॥२६॥
 पथ्य यवान्नविकृतान्यपि जाङ्गलानि
 श्लेष्मघ्नमन्यदपि यच्च निरत्यय स्यात् ।
 कुर्याच्च सर्वमग्र सर्वभवे विधान
 हन्तीद्भवे द्वयमवेक्ष्य यथाप्रधानम् ॥२७॥
 सामान्यमन्यदपि यत् सुसमयमग्र
 वक्ष्यामि यच्च भनसो मदकृत् सुखञ्च ।
 त्वङ्गागपुष्पमगधैलमधूकधान्यैः
 श्लक्ष्णैरजाजिमरिचैश्च कृत समाशै ॥२८॥
 पानं कपित्थरसवारिपरूषकाढ्य
 आनात्ययेषु विधिवत्सुतमम्बरान्ते ।

क्रीवैरपद्मपरिपेलवसप्रयुक्तै.

पुष्पै. प्रलिप्य करवीरजलोद्भवैश्च ॥२८॥

पिष्टै सपद्मकयुतैरपि सारिवाद्यै

सेक जलैश्च वितरेदमलै सुशीतै ।

त्वक्पद्मचोचमरिचैलभुजङ्गपुष्प-

श्लेष्मातकप्रसवकल्कगुडैरुपेतम् ॥२९॥

द्राक्षायुत हृतमल मदिरामयार्त्तै-

स्तत्पानक शुचि सुगन्धि नरैर्निषेव्यम् ।

पिष्टा पिबेच्च मधुकं कटुरोहिणीञ्च

द्राक्षाञ्च मूलमसक्तत् त्र्युषीभवं यत् ॥३०॥

कर्पासमूलमथ नागवलाञ्च तुल्या

पीत्वा सुखी भवति साधु सुवर्चलाञ्च ।

काश्मर्यदारुविडदाडिमपिप्पलीषु

द्राक्षान्वितासु कृतमम्बुनि पानकं यत् ॥३१॥

तद्बीजपूरकरसायुतमाश पीत

शान्तिं परां मदगटेष्वचिरात्करोति ।

द्राक्षासितामधुकजीरकधान्यकृष्णा-

स्त्रेव कृतं दृढतया च पिबेत्तथापि ॥३२॥

सौवर्चलायुतमुदाररसं फलाञ्च

भार्गीशृतेन च जलेन हितावसेकं ॥३३॥

इत्थाकुधामार्गवहृत्तकाणि काकौह्वयोडुम्बरिकाश्च दुग्धे ।

विपाच्य तस्याञ्जलिना वमेद्भि मय्य' पिबेदङ्गि गते त्वजीर्णै

॥३५॥

त्वक्पिप्पलीभुजङ्गपुष्पविडैरुपेत

सेवेत हिङ्गुमरिचैलयुत फलास्त्रम ।
 लण्णाम्बुसैन्धवयुतास्त्रथवा विडत्वक्-
 चञ्चैलहिङ्गुमगधाफलमूलशुण्ठीः ॥३६॥
 हृद्यै खडैरपि च भोजनमत्र शस्तं
 द्राचाकपित्यफलदाडिमपानक यत् ।
 तत्पानविभ्रमहर मधुशर्कराढ्य-
 मास्त्रातकीलरसपानकमेव वापि ॥३७॥
 खर्जूरवेतककरीरपरूषकेषु
 द्राक्षावृक्षु च कृत ससित हित वा ।
 श्रीपण्युक्तमथवा तु पिबेदिमानि
 यथ्याह्वयो पलहिमाम्बु विमिश्रितानि ॥३८॥
 क्षीरप्रबालविसर्ज्जीरकनागपुष्प-
 पत्रैलबालुसितशारिवपञ्चकानि ।
 आस्त्रातभय्यकरमर्दकपित्यकील-
 वृक्षान्त्रवेतफलजीरकदाडिमानि ॥३९॥
 सेवेत वा मरिचजीरकनागपुष्प
 त्वक्पत्रविश्वचविकैलयुतानुसाश्च ।
 सूक्ष्माम्बरसुतहिमाश्च सुगन्धिगन्धान्
 पानोज्ज्वानुदति स्तगदानशेषान् ॥४०॥
 पञ्चेन्द्रियार्थविषया सृदुपानयोगा
 हृद्या. सुखाश्च मनसः सततन्नियोज्याः ।
 पानात्ययेषु विकटोत्थितस्त्ववत्य
 पोऽनोन्नतस्तनभरा नतमध्यदेशा ॥४१॥
 प्रोढा. स्त्रियोऽभिनवयौवनपीनगात्राः

सेव्याश्च पञ्चविषयातिशयस्वभावा ॥४०॥

पिबेद्रसं पुष्पफलोद्भव वा सितामधूकृत्तिसुगन्धियुक्तम् ।

सञ्चूर्णं सयोज्य च नागपुष्परजाजिकृष्णामरिचैश्च तुल्यै ॥४१॥

वर्षाभूयस्याहमधूकलाचात्वक्कुंदाराङ्गुरजीरकाणि ।

द्राक्षाश्च कृष्णामथ केशरश्च क्षीरे समालोढ्य पिबेत् सुखो-

षाम् ॥४४॥

भवेच्च मद्येन तु येन पातित

प्रकामपीतेन सुरासवादिना ।

तदेव तस्मै विधिवत् प्रदापयेद्

विपर्यये भ्रशमसी च गच्छति ॥४५॥

यथा नरेन्द्रोपहतस्य कस्यचिद्

भवेत् प्रसादस्तत एव नान्यत ॥४६॥

विच्छिन्नमद्य सहसा योऽतिमद्य निषेवते ।

तस्य पानात्ययोद्दिष्टा विकारा सम्भवन्ति हि ॥४७॥

मद्यस्याग्नेयवायव्यौ गुणावम्बुवहानि च ।

श्रोतासि शोषयेयाता तेन तृष्णा प्रजायते ॥४८॥

पाटलोत्पलकन्देषु मुद्गपर्ण्या च साधितम् ।

पिबेन्मागधिकामिश्र तत्राम्भोहिमशीतलम् ॥४९॥

सर्पिस्तैलवसामज्जदूधि भृङ्गरसैर्युतम् ।

क्वाथेन विस्त्रयवयो सर्वगन्धैश्च पेयितै ॥५०॥

पक्वमभ्यञ्जने श्रेष्ठं सेके क्वाथ सुशीतल ।

रसवन्ति च भोज्यानि यथास्वमवचारयेत् ॥५१॥

पानकानि सुशीतानि हृद्यानि सुरभीणि च ।

त्वचं प्राप्तस्तु पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ॥५२॥

दाह प्रकुर्वते घोर पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥५३॥

शीत विधानमत ऊर्द्धमह प्रवक्ष्ये

दाहप्रशान्तिकरसृद्धिमता नराणाम् ।

तत्रादितो मलयजेन हित प्रदेह-

श्चन्द्राशुहारतुहिनोदकशीतलेन ॥५४॥

शीताम्बुशीतलतरैश्च शयानमेव

हारैर्मृणालबलयैरबला स्पृशेयुः ।

भिन्नोत्पलोज्ज्वलहिमैश्च शयने शयीत

पत्रेषु वा सजलविन्दुषु पद्मिनीनाम् ॥५५॥

आसादयन् पवनमाहृतमिष्टगन्ध-

कङ्गारपद्मदलशैवलसञ्चयेभ्यः ।

शीतैर्वनान्तपवनैः परिस्पृश्यमान

पीतश्चरेद्भवनकाननदीर्घिकासु ॥५६॥

दाहाभिभूतमथवा परिषेचयेत्तु

शीतैरुशीरजलचन्दनवारिभिस्तम् ॥५७॥

विश्राविता हृतमला नववारिपूर्णं

पद्मोत्पलोज्ज्वलजलामधिधासिताञ्च ।

वापीन्मजेत हरिचन्दनभूषिताङ्ग

कान्ताकरस्पर्शककंशरोमकूपः ॥५८॥

तत्रैवमम्बुरुहपत्रसमैः स्पृशन्त्य

शीतैः करोरुवदनैः कठिनैः स्तनैश्च ।

तोषावगाहकुशला मधुरस्वभावा

सहर्षयेयुरबला मधुरैः प्रलापैः ॥५९॥

धारागृहे प्रगलितोदकदुर्दिनाभि

क्लान्तः शयीत सलिलानिलशीतकुक्षौ ।
 गन्धोदकैः सकुसुमैरुपसिक्तभूमौ
 पत्राम्बुचन्दनरघैरुपलितकुक्षौ ॥६०॥
 मासीतमालघनकुङ्कुमपद्मपत्र-
 जाल्युत्पलप्रियककेशरपुण्डरीके ।
 पुन्नागनागकरवीरकृतोपकारे
 तस्मिन् गृहे कमलरेखरूपे शयीत ॥६१॥
 यत्राहतानिलविकम्पितपुष्पदान्त्रि
 हेमन्तविन्ध्यहिमवन्मलयाचलानाम् ।
 शीताम्भसा सकदलीहरितद्रुमाणा
 उद्भिन्ननीलबलिनाम्बुरुहाकराणाम् ॥६२॥
 चन्द्रोदयस्य च कथा शृणुयाम्भनाम्
 ग्लान सुदीनमनस मनसोऽनुकूला ।
 पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धा,
 ता एवमार्द्रवसनाः सह संविशेयुः ॥६३॥
 श्लिष्टाबला शिथिलमेखलहारयष्ट्यः ॥६४॥
 हर्षयेयुः पुनर्नार्थः स्वगुणैरहसि स्थिताः ।
 ता शैत्याच्छमयेयुश्च पित्तपानात्ययस्त्रियः ॥६५॥
 रक्तपित्तदृष्टादाहेष्वयमेव विधिः स्मृतः ।
 सामान्यतो विशेषन्तु शृणु दाहेष्वशेषतः ॥६६॥
 कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रितं दहति ह्यति ।
 सचूष्यते दह्यते च ताम्बाभस्ताम्बलोचन ॥६७॥
 लोहगन्धाद्भवदनो वङ्गिनेवावकीर्यते ।
 तं विलङ्घ्य विधानेन सस्पृष्टाहारमाचरेत् ॥६८॥

अप्रशाम्यति दाहे च रसेस्तप्तस्य जाङ्गलै ।
 ग्राखाश्रया यथान्यायं रोहिणीर्व्यधयेत् सिरा ॥६२॥
 पित्तज्वरसमं पित्तात् स चाप्यस्य विधिर्हित ।
 दृष्टान्नरोधादध्वातो क्षीणे तज समुत्थितम् ॥७०॥
 स वाह्याभ्यन्तर देह दहेद्वै मन्दचेतसः ।
 सशुष्कगलतात्क्षोष्ठो जिह्वा नि कथ्य वेपते ॥७१॥
 तत्रोपशमयेत् तेजस्त्वध्वातुश्च विवर्द्धयेत् ।
 पाययेत् काममश्वश्च शर्कराब्जं पयोऽपि वा ॥७२॥
 शीतमिक्षुरसं मन्यं वितरेच्चैरित विधिम् ।
 अमृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात् सुदुस्तरः ॥७३॥
 विधिं सद्योब्रवीत्युक्तस्तस्य लक्षणमेव च ॥७४॥
 धातुक्षयोक्तो यो दाहस्तेन मृच्छादृष्टान्वितः ।
 क्षामस्वर क्रियाहीनः स सीदेद् भृशपीडितः ॥७५॥
 रक्तपित्तविधिस्तस्य हितः स्निग्धोऽनिलापहः ।
 क्षतजेनाश्रितश्चान्यः शीचतो वाप्यनेकधा ।
 तेनान्तर्दह्यतेऽत्यर्थं दृष्ट्यामूर्च्छाप्रलापवान् ॥७६॥
 तमिष्टविषयोपेतं सुहृद्भिरपि सहृतम् ।
 क्षीरमासरसाहारं विधिनोक्तेन साधयेत् ॥७७॥
 मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः ।
 सर्व एव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रेषु देहिषु ॥७८॥
 एवविधो भवेद्यस्तु मदिरामयपोदितः ।
 प्रशान्तोपद्रवश्चापि शोधनं प्राप्तमाचरेत् ॥७९॥
 सजीरकाण्डार्द्रकशृङ्गवेर-
 सौवर्चलान्यर्द्धजलमुतानि ।

मद्यानि हृद्यन्त्यथ गन्धवन्ति

पीतानि सद्यः शमयन्ति दृष्ट्याम् ॥८०॥

जलप्लुतस्रन्दनभूषिताङ्ग स्रग्वी सभक्तां पिशितोपदशाम् ।

पिबेत् सुरा नैव लभेत रोगान् मनामतिघ्नञ्च मद न याति

॥८१॥

—

अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातस्तृष्णाप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः ।

सततं यः पिबेद्द्वारि न दृष्टिमधिगच्छति ।

पुनः काङ्क्षति तोषञ्च त दृष्ट्यादितमादिशेत् ॥१॥

सङ्क्षोभशोकश्रममद्यपानाद्रुक्षात्क्षुष्कोष्णकटूपयोगात् ।

धातुक्षयात्क्षण्डनसूर्य्यतापात् पित्तञ्च वातश्च भृशं प्रवृद्धौ ॥२॥

स्रोतासि सद्रूषयतः समेतौ

यान्यम्बुवाहीनि शरीरिणा हि ।

स्रोतः स्वपा वाहिषु दूषितेषु

जायेत दृष्ट्या प्रबला ततस्तु ॥३॥

तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी

क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ।

स्यात्सप्तमी भक्तनिमित्तजा तु

लिङ्गानि तासां शृणु चोषधानि ॥४॥

ताल्लोष्ठकण्ठास्यविशोषदाहाः

सन्तापमोहभ्रमविप्रलापाः ।

पूर्वाणि रूपाणि भवन्ति तासां-

मुत्पात्तिकालेषु विशेषतो हि ॥५॥

शुष्कास्यता मारुतसम्भवायां तोदस्तथा शङ्खशिरोगलेषु ।
स्त्रीतोनिराधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभिरङ्गिञ्च विवृद्धिमेति

॥६॥

मूर्च्छाप्रलापारुचिवक्त्रशोषा पीतेक्षणत्व प्रततश्च दाहः ।
शीताभिकाङ्क्षा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकाया परिधूमनञ्च

॥७॥

वास्यावरोधात्कफसहतेऽग्नी तृष्णावस्त्रासेन भवेत्तु तत्र ।
निद्रागुरुत्व मधुरास्यता च तृष्णादितः शुष्यति चातिमा-
त्रम् ॥८॥

शीतज्वरच्छर्दिरोचकश्च कफात्मिकाया त्वक्षि पाक एव ।
एतानि रूपाणि भवन्ति यस्यान्तयादितः काङ्क्षति नाति
चाश्व ॥९॥

क्षतस्य रुक्क्षोणितनिर्गमाभ्या

तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।

तयाभिभूतस्य निशादिनानि

गच्छन्ति दुःखं पिबतोऽपि तोयम् ॥१०॥

रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।
पेपीयतेऽश्वः स सुखं याति तां सन्निपातादिति केचि-
दाहुः ॥११॥

रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ।
विदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसाद्युक्ता ॥१२॥
स्निग्ध तश्चान्नं लवणञ्च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषा करोति ।
स्त्रीषु विचित्तं वधिर तृष्णाक्षं विवर्जयेन्निर्गतजिह्वमाशु

॥१३॥

दृष्ट्याभिवृद्धावुदरे च पूर्णं त वामयेन्मागधिकोदकेन ।
विलेपन चात्र हित वदन्ति स्याद्वाडिमाम्नातकमातुलुङ्गैः

॥१४॥

दृष्ट्याप्रयोगैरिह सा निवार्या
शीतैश्च सम्यग्रसवीर्यजातै ।
गण्डूषमन्त्रैर्विरसे च वक्त्रे
कुर्याच्छुभैरामलकस्य चूर्णं ॥१५॥
सुवर्णरूप्यादिभिरग्नितप्तै-
लोद्भिः कृत वा सिकतोपलैर्वा ।
जलं सुखोष्णं ग्रमयेत्तु दृष्ट्यां
सशर्करा चोद्व्युत हिम वा ॥१६॥

पञ्चाङ्गिका पञ्चगव्या य उक्तास्तेष्वम्बुसिद्ध प्रथमे गण्डे वा ।
पिबेत् सुखोष्णं मनुजोऽल्पग्रस्तु तृषो विमुच्येत हि वात-
जाया ॥१७॥

पित्तघ्नवर्गेण कृतं कषायः सशर्करा चोद्व्युतं सुशीतं ।
पीतस्तृषां पित्तकृताविहन्ति क्षीर शृत वाप्यथ जीवनीयैः
॥१८॥

विस्वाहकीकण्टकपञ्चमूलीदर्भेषु सिद्धं कफजान्निहन्ति ।
हित भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ॥१९॥

सर्वासु दृष्ट्यास्त्रयवापि पेतं
कुर्याद्विधिस्तेन विना न शान्तिः ।
पर्यागतोडुम्बरजो रसस्तु
सशर्करस्तत्कथितोदक वा ॥२०॥
वर्गस्य सिद्धस्य च सारिवादे.

पातव्यमम्भः शिग्रहं तृषात्तै ।

कशेरुशृङ्गाटकपञ्चमीच-

विसेषु सिद्धं क्षतजान्निहन्ति ॥२१॥

नीलोत्पलोशीरकुचन्दनानि दत्त्वा प्रवाते निशि वासयेत्तु ।

तदुत्तम तोयमुदारगन्धिं सितायुतं क्षौद्रयुतन्तथैव ॥२२॥

द्राक्षाप्रगाढञ्च हिताय वैद्यः

तृष्णादिर्द्विभ्यो वितरेन्नरेभ्यः ।

ससारिवादौ तृष्णपञ्चमूले

तथोत्पलादौ मधुरे गणे च ॥२३॥

कुर्यात्क्ष्मायञ्च यथैव युक्तं

मधुकपुष्पादिषु वापरेषु ।

राजादनक्षीरिकपीतनेषु

षट्पानकान्यत्र हितानि च स्युः ॥२४॥

सतुण्डिकेरीण्यथवा पिबेत् तु

पिष्टानि कार्पाससमुद्भवानि ।

क्षतोद्भवा र्वाग्वनिवारणेन

जयेद्रसानामसृजञ्च पानैः ॥२५॥

क्षयोत्थिता क्षीरघृतं निहन्त्यान्मासोदकं वा मधुकोदकं वा ।

अमोद्भवा विल्ववचायुतानां जयेत्क्ष्मायैरथ दीपनानाम् ॥२६॥

आम्नातभस्मातबलायुतानि पिबेत्क्ष्मायाण्यथ दीपनानि ।

गुर्वन्नजाता वमनैर्जयेच्च क्षयादृतं सर्वक्षताश्च तृष्णाः ॥२७॥

अमोद्भवा मासरसो निहन्ति गुडोदकं वाप्यथवापि मन्य ।

भक्तोपरोधात् तृषितो यवागूमुष्णां पिबेन्मन्यमथो हिमं च

या स्नेहपीतस्य भवेच्च तृष्णा तत्रोष्णमन्त्र प्रपिबेन्ननुष्य ।
मद्योद्भवामर्द्धजल निहन्ति मद्यं तृष्णा यापि हि मद्यपस्य

॥२८॥

उष्णोद्भवा हन्ति जलं सुशीत सशर्करश्चेत्तुरस तथाश्न ।
स्त्रै स्त्रैः कषायैर्वमनानि तोसा तन्वा ज्वरोक्तानि च पाच-
नानि ॥२०॥

लेपावगाहो परिषेचनानि
कुर्यात्तथा शीतगृहाणि चापि ।
सशोधन क्षीररसौ घृतानि
सर्वासु लेहान्मधुरान् हिमाश्च ॥२१॥

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातश्छर्दिप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः ।

अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि ।

अकाले चातिमात्रैश्च तथासात्वैश्च भोजनैः ॥१॥

अमात् क्षयात्तथोद्वेगादजीर्णात् कृमिदोषतः ।

नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ॥२॥

वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्षेपितो बलात् ।

हृत्तदयन्नानन वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः ॥३॥

निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्र प्रधावित ।

शोषानुदीरयन् वृद्धानुदानो व्यानसङ्गतः ॥४॥

जङ्घ्वा मागच्छति भृशं विरुद्धाहारसेविनाम् ।

हृत्तसोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ।

क्षिप्तोन्नपाने च भृशं वमीना पूर्वलक्षणम् ॥५॥

प्रकृदयेत् फेनिलमल्पमल्पं
 शूलादितोऽभ्यर्दितपाश्वर्यं पृष्ठः ।
 आन्त सघोष बहुश कषाय
 जीर्णेऽधिक सानिलजा वमिसु ॥६॥
 योऽस्त्व भृश वा कटुतिक्तवक्त्रः
 पीतं सरक्तं हरित वमेदा ।
 सदाहचोषज्वरवक्त्रशोष-
 मूर्च्छान्विता पित्तनिर्मितजा सा ॥७॥

यो हृष्टरोमा मधुर प्रसृत शुक्ल हिम सान्द्रकफानुविद्धः ।
 अभक्तरुग्गौवरसादयुक्तो वमेदमी सा कफकोपजा स्यात् ॥८॥

सर्वाणि रूपाणि भवन्ति यस्या
 सा सर्वदोषप्रभवा मता तु ।
 वीभक्षजा दीहृद्जामजा च

या सात्प्रतो वा कृमिजा च या हि ॥९॥

सा पञ्चमी ताश्च विभावयेत्तु दोषोच्छयेणैव यथोक्तमादौ ।

आमाशयोत्कृष्टश्रमवाश्च सर्वास्तस्माद्वित लङ्घनमेव तासु ॥१०॥

शूलहृत्सासबहुला कृमिजा च विशेषतः ।

कृमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥११॥

क्षीणस्थोपद्रवैर्दुक्ता सासृक्कपूया सचन्द्रिकाम् ।

कृदि प्रसक्ता कुशलो नारभेत चिकित्सितुम् ॥१२॥

वमीषु बहुदोषासु कृदनं हितमुच्यते ।

विरचनं वा कुर्वीत यथादोषोच्छ्रयं भिषक् ॥१३॥

ससर्गाश्चानुपूर्वेण यथा वमषजाय नान् ।

लघानं पारशुक्लाणि सत्प्रान्यन्त्रानं वाचरेत् ॥१४॥

यथास्त्रञ्च कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ।
 हन्यात् क्षीरघृतं पीतं कृदि पवनसम्भवाम् ॥१५॥
 मुहामलकयूषो वा ससर्पिष्क ससैन्यवः ।
 यवागू मधुमिश्रा वा पञ्चमूलीकृता पिबेत् ॥१६॥
 पिबेद्वाय्वक्तसिन्धूत्यफलास्त वैष्किर रसम् ।
 सुखोष्णलवण वात्र हित स्नेहविरचनम् ॥१७॥
 पित्तोपशमनीयानि पानानि शिशिराणि च ।
 कषायाण्युपयुक्तानि घ्नन्ति पित्तकृता वमीम् ॥१८॥
 शोथन मरु रैश्चात्र द्राक्षारससमायुतैः ।
 बलवत्या प्रशसन्ति सर्पिस्तेल्वक्रमेव च ॥१९॥
 आरग्वधादिभिर्यूपं दशाङ्गयोगमेव च ।
 पाथयेताथ सच्चौद्र कफजाया चिकित्सकः ॥२०॥
 कृतङ्गुल्या विधिवत्कषायं हिमसञ्चितम् ।
 तिसृष्वपि भवेत्पथ्य माक्षिकेण समन्वितम् ॥२१॥
 वोभ तजा हृद्यतमैर्दोहदा काङ्क्षितैः फलैः ।
 लङ्गुर्वमनैश्चामा सात्त्वैश्चासाक्ष्यकोपजाम् ॥२२॥
 क्षमिहृद्रोगवच्चापि क्षमिजा साधयेदमीम् ।
 विताञ्च यथादोष शस्त विधिमनन्तरम् ॥२३॥
 दधित्वरससयुक्तां पिप्पलीमाक्षिकान्विताम् ।
 मुहुर्मुहुर्नरो लीढ्वा कृदिभ्यः प्रतिमुच्यते ॥२४॥
 समाक्षिका मधुरसा पीता वा तण्डुलाम्बुना ।
 तर्पणं वा मधुयुतं तिमृणामपि भेषजम् ॥२५॥
 स्रग्भङ्गुता सयव्याह्वा तण्डुलाम्बुमधुद्रवाम् ।
 पिबेद्यवागूमथवा सिद्धा पत्रैः करञ्जजैः ॥२६॥

युक्तान्नलवणाः पिष्टाः कुसुम्युष्णैश्च वा हिताः ।
 तण्डुलाम्बुयुत खादेत्कपित्थं तूषणेन वा ॥२७॥
 सिताचन्दनमध्वाक्तं लिङ्घ्याद्वा मक्षिकाशकम् ।
 पिबेत्पयोऽग्नितप्तञ्च निर्वाप्य गृहगोधिकाम् ॥२८॥
 सर्पिःक्षौद्रयुतान् वापि लाजशक्नून् पिबेत्तथा ।
 सर्पिःक्षौद्रसितोपेतां मागधीं वा लिङ्हेत्तथा ॥२९॥
 धात्रीरसे चन्दनं वा शृतं मुद्गदलाम्बु वा ।
 कोलामलकमज्जानं लिङ्घ्याद्वा तिसृगन्धिकम् ॥३०॥
 सक्षौद्रा शालिजाजाना यवागू वा पिबेन्नरः ।
 ध्रियाण्युपहरेच्चापि मनोग्राणसुखानि च ॥३१॥
 जाङ्गलानि च मासानि स्वादुवप्राणकानि च ।
 भोजनानि विचित्राणि कुर्यात्सर्वास्वतन्द्रितः ॥३२॥

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो हिक्काप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विदाहिगुरुविष्टम्भिरुक्षामिथ्यन्दिभोजनैः ।
 शीतपानासनस्थानरजोधूमानिलानलैः ॥१॥
 व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः ।
 आमदोषाभिघातस्त्रोक्षयरोगप्रपीडनैः ॥२॥
 विषमाग्रनाध्यग्रनैस्तथा संश्रमनैरपि ।
 हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥३॥
 मुहुर्मुहुर्वायुर्गतेति सस्वनो
 यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।
 सधोषवानाशं हिनस्त्यसून् यत-

स्ततस्तु हिक्केति भिषग्भिरुच्यते ॥४॥

अम्रजा यमला क्षुद्रा गन्धीरा महतीं तथा ।

कफेनानुगतो वायु पञ्च हिक्का करोति हि ॥५॥

सुख कषायमरतिगौरव कण्ठवक्षसो ।

पूर्वरूपाणि हिक्कानामाटोपो जठरस्य च ॥६॥

पानाच्चैरतिसयुक्ते, सहसा पीडितोऽनिलः ।

हिक्कयत्यूर्ध्वं गो भूत्वा ता विद्यादम्रजा भिषक् ॥७॥

चिरेण यमलैर्वैगैर्या हिक्का संप्रवर्तते ।

कम्पयन्ती शिरोग्रीव यमलान्ता विनिर्दिशेत् ॥८॥

विकृष्टकालेर्या वेगैर्मन्दै, समभिवर्तते ।

क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जलमूलात् प्रधाविता ॥९॥

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गन्धोरनादिनी ।

शुष्ठीष्ठकण्ठजिह्वास्यश्वासपाश्वरुजाकरी ॥१०॥

अनेकीपद्रवयुता गन्धीरा नाम सा स्मृता ।

मर्मख्यापीडयन्तीव सतत या प्रवर्तते ॥११॥

देहमायाम्य वेगेन घोषयत्यतिदृश्यतः ।

महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकाम्पिनी ॥१२॥

आयम्यते हिक्कतोऽङ्गानि यस्य

दृष्टिर्दोर्ध्वं ताम्यते यस्य गाढम् ।

क्षीणोऽन्नहिट् कासते यस्य हिक्की

तो द्वावन्यौ वर्जयेद्विक्रमानौ ॥१३॥

प्राणायामोद्देजनवासनानि

सूचीतोदै संभ्रमश्चात्र शस्त ।

यद्वाह्नं वा माघिकेणावपीडः

पिप्पल्यो वा शर्कराचूर्णयुक्ताः ॥१४॥
 सर्पिं कोष्ण क्षीरमक्षोरसो वा
 नातिक्षीणे स्त्र सनं कृद्नञ्च ।
 नारीपय पिष्टमशुक्तचन्दन
 घृत सुखोष्ण च ससैन्धव तथा ॥१५॥
 चूर्णीकृत सैन्धवमश्रुसा तथा
 निहन्ति हिक्काञ्च हितञ्च नस्यतः ।
 युञ्ज्याद्दूषं शालनिर्घ्यासजात
 नैपालं वा गोविषाणोद्भव वा ॥१६॥
 सर्पिःस्निग्धैः चमेवालै कृतं वा
 हिक्कास्थाने स्वेदन वापि कार्यम् ।
 क्षौद्रोपेत गैरिकं काञ्चनाह्वं
 लिङ्घ्याङ्गुल ग्राम्यसत्वास्थिज वा ॥१७॥
 तद्वच्छाविश्लेषगोशल्यकानां
 रोमाण्यन्तर्धूमदग्धानि चात्र ।
 मध्वाज्याक्त वह्निपत्रप्रसूत-
 मेव भस्मीकुम्बरं तैल्लव वा ॥१८॥
 खर्जिचार वीजपूराद्रसेन
 क्षौद्रोपेतं हन्ति लीढाश्च हिक्काम् ।
 सर्पिः स्रग्धा घ्नन्ति हिक्कां यवाग्वः
 कोष्णग्रासा पायसो वा सुखोष्णः ॥१९॥
 शुण्ठीतोये साधितक्षीरमाज
 तद्वत्पीत शर्करासयुत वा ।
 आढ्यमेवां सेव्यमान निहन्त्यादु

घ्रात्वा हिकामाशू मूत्र त्वजाव्यो ॥२०॥

सपूतिकीट लशुनोगन्धा-

हिङ्गजमाचूर्णं सुभाषितन्तत् ।

क्षौद्रं सिता वारणकेशरञ्च

पिबेद्रसेनेक्षुमधूकजेन ॥२१॥

पिबेत्पल वा लवणोत्तमस्य

द्वाभ्या पलाभ्या द्विविधः समग्रम् ।

हरीतकी कोष्णजलानुपाना

पिबेद् दृढ चारमधुप्रपक्वम् ॥२२॥

रसङ्गपित्तान्मधुपिप्पलीभ्या पिबुप्रमाणं प्रपिबेत् सुखाय

॥२३॥

कृष्णां सिता चामलकञ्च लीढं सशृङ्गवेरं मधुनाथवापि ।

कोलास्थिमज्जाश्चनलाजचूर्णं हिक्का निहन्त्यान्मधुना च

लीढम् ॥२४॥

पाटलायाः फल पुष्पं मैरिकं कटुरोहिणी ।

खर्जूरमध्य मागध्वं काशीश दधि नाम च ॥२५॥

चत्वारो यूषयोगा स्युः प्रतिपादप्रदर्शिताः ।

मधुद्वितीया कर्तव्यास्ते हिक्कासु विज्ञानता ॥२६॥

कपोतपारावतलावशत्यक-

खद्वर्गोधावृषद्वयजान् रसान् ।

पिबेत् फलान्म्लानहिमान् ससैन्धवान्

स्निग्धास्तथैवाश्वसृगद्विजोद्भवान् ॥२७॥

त्रिरेचनं पथ्यतमं ससैन्धवं

दृढं सुखोष्णञ्च श्रितोपजायुतम् ।

सदागतावृध्वगतेऽनुवासन

वदन्ति केचिच्च द्विताय हिक्किनाम् ॥२८॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः श्वासप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

येनैव कारणैर्द्विका बहुभिः सम्प्रवर्तते ।

तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम् ॥१॥

विहाय प्रकृतिं वायुं प्राणोऽथ कफसंयुतः ।

श्वासयत्पूर्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥२॥

क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वं च पञ्चधा ।

भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥३॥

प्राग्रूप तस्य हृत्पीडा भक्तद्वेषोऽरतिः परा ।

आनाहः पार्श्वयोः शूलवैरस्यं वदनस्य च ॥४॥

किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्तते ।

निपस्वस्येति शान्तिश्च स क्षुद्र इतिसन्नितः ॥५॥

दृढस्नेदवमथुप्रायः कण्ठघूर्णुरिकान्वितः ।

विशेषाद् दुर्दिने ताम्येच्छासः स्यात्तमको मतः ॥६॥

घोषेण महताविष्टः सकासः सकफो नरः ।

यः श्वसित्यबलोऽन्नद्विट् सुप्तस्तमकपीडितः ॥७॥

स शाम्यति कफे हीने स्वपतश्च विवर्धते ।

मृच्छाज्वराभिभूतस्य ज्ञेयं प्रतमकस्तु स ॥८॥

आध्मातो दह्यमानेन वस्तिना सरुजं नरः ।

सर्वप्राणैर्न विच्छिन्नं श्वस्याच्छिन्नन्तमादिशेत् ॥९॥

निःसन्नः पार्श्वशूलार्तः शुष्ककण्ठोऽतिघोषवान् ।

सरब्धनेत्रस्त्रायस्य य श्वस्यात् स महान् स्मृतः ॥१०॥

मर्मस्त्रायस्यमानेषु श्वसन्मूढो मुहुश्च यः ।

कङ्क्रेची हतरवस्तन्मूढश्चासमादिशेत् ॥११॥

क्षुद्र साध्यतमस्त्रेषा तमको कच्छ उच्यते ।

त्रय श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥१२॥

स्नेहवस्ति विना केचिदूर्ध्वञ्चाधश्च शोधनम् ।

मृदुप्राणवता श्रेष्ठ श्वासिनामादिशन्ति हि ॥१३॥

कासे श्वासे च हिक्काया हृद्रोगे चाम्नि पूजितम् ।

वृत्त पुराणं ससिद्धमभयाविडरामठै ॥१४॥

सौवर्चलाभयाविल्वैः सस्कृत वा नव वृत्तम् ।

पिप्पल्यादिप्रतीवाप सिद्ध वा प्रथमे गणे ॥१५॥

सपञ्चलवर्णं सर्पिं श्वासकासौ व्यपोहति ।

हिस्त्राविडङ्गपूतीकत्रिफलाव्योषचित्तके ॥१६॥

हिच्रीरं साधित सर्पिश्चतुर्गुणजलान्वितम् ।

कोलमात्रे पिबेत्तद्धि श्वासकासौ व्यपोहति ॥१७॥

अर्ग्यस्यरोचक गुल्म शक्नुते दक्षय तथा ।

कृत्स्ने वृषकषाये वा पचेत् सर्पिश्चतुर्गुणे ॥१८॥

तन्मूलकुसुमावापं शीत क्षौद्रेण योजयेत् ।

शृङ्गीमधुरिकाभार्गीशुण्ठीतार्क्षसिताम्बुदैः ॥१९॥

सहरिद्वैः सयथ्याह्वैः समैरावाप्य योगतः ।

वृत्तप्रस्थ पचेद्भीमान् शीततोये चतुर्गुणे ।

श्वासद्वासन्तथा हिक्का सर्पिरेतन्निवच्छति ॥२०॥

सुवहाकालिकाभार्गीशुकास्थानैचुलम्फलम् ।

काकादनीं शृङ्गवेरं वर्षाभू वृहतीदयम् ॥२१॥

कोलमात्रैर्घृतप्रस्थ पचेदेभिर्जलार्द्धकम् ।

कटूष्ण पीतमेतद्वि श्वासामयविनाशनम् ॥२२॥

सौवर्चलयवच्चारकटुकाव्योषचित्तकैः ।

वचाभयाविडङ्गैश्च साधित श्वासशान्तये ।

गोपवल्गुदके सिद्ध स्यादन्यद् द्विगुणे घृतम् ॥२३॥

तालीशतामलकुश्याजीवन्तीकुष्ठसैन्धवैः ।

विल्वपुष्करपूतीकसौवर्चलकणाग्निभिः ॥२४॥

पथ्यातेजोवतीयुक्तै सर्पिर्जलचतुर्गुणम् ।

हिङ्गुपादयुतं सिद्धं सर्वश्वासहरम्परम् ॥२५॥

पञ्चैतानि हवींस्याहुर्भिषजः श्वासकासयोः ।

वासाघृत षट्पलञ्च घृत चात्र हितं भवेत् ॥२६॥

तैल दशगुणे सिद्ध भृङ्गराजरसे शुभे ।

सेव्यमानं यथान्याय श्वासकासौ व्यपोहति ॥२७॥

फलास्त्रा विष्कररसाः स्निग्धाः प्रव्यक्तसैन्धवाः ।

एणादीना शिरोभिर्वा कौलत्या वा सुसंस्कृताः ॥२८॥

हन्युः श्वासञ्च कासञ्च सस्कृतानि पयासि च ।

तिनिशस्य च बीजानि कर्कटाख्या सुवर्चिका ॥२९॥

दुरालभाय पिप्पल्यः कटुकाख्या हरीतकी ।

श्वाविन्मयूररोमाणि कोला मागधिका कणाः ॥३०॥

भार्गीत्वक्शृङ्गवेरञ्च शर्कराशङ्खकाङ्गजम् ।

त्रिकण्टकस्य बीजानि चूर्णितानि तु केवलम् ॥३१॥

पञ्चश्लोकार्द्धिकास्वेते लेह्या ये सम्यगीरिताः ।

सर्पिर्मधुभ्या ते लेह्याः काशश्वासार्दितैर्मरैः ॥३२॥

अमृच्छदस्य पुष्पाणि पिप्पलीञ्चापि मसुना ।

पिबेत् संचूर्णं मधुना धानाद्याप्यथ भक्षयेत् ॥३३॥
 अर्काङ्गुरैर्भाषितानां यवानां साध्वनेकं च ।
 तर्पणं वा पिबेदेषां सक्षीद्रं श्वासपीडित ॥३४॥
 शिरीषकदलीकुन्दपुष्पमागधिकायुतम् ।
 तण्डुलाम्बुयुतं पीत्वा जयेच्छासानशेषतः ॥३५॥
 कोलमजां तालमूलमृष्यचर्ममसीमपि ।
 लिङ्घ्यात् क्षीर्द्रेण भार्गी वा सर्पिर्मधुसमायुताम् ॥३६॥
 निम्बैः कदम्बबीजं वा सक्षीद्रं तण्डुलाम्बुजा ॥३७॥
 द्राक्षा हरीतकीं कृष्णां कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
 सर्पिर्मधुभ्यां विस्त्रिहन् हन्ति श्वासान् सुदारुणान् ॥३८॥
 हरिद्रा मरिच द्राक्षा गुड रास्नां कणां शटीम्
 लिङ्घ्यात् तैलेन तुल्यानि श्वासार्त्तो हितभोजनः ॥३९॥
 गवा पुंरीषस्त्वरसं मधुमागधिकायुतम् ।
 लेहः श्वासेषु कासेषु वाजिनां वा शक्नुद्रसः ॥४०॥
 पाण्डुरोगेषु शौथेषु ये योगाः सम्प्रकीर्तिताः ।
 श्वासकासापहास्तैऽपि कासघ्ना ये च कीर्तिताः ॥४१॥
 भार्गीत्वक्त्रूषणं तैलं हरिद्रा कटुरोहिणीम् ।
 पिप्पलीं मरिचं चण्डाङ्गोशक्नुद्रसमेव च ॥४२॥
 तलकोटस्य बीजेषु पचेदुष्कारिका शुभाम् ।
 सेव्यमाना निहन्त्येषा श्वासानाश सुदुस्तरान् ॥४३॥
 पुराणसर्पिः पिप्पल्यः कौलत्या जाङ्गला रसाः ।
 सुरासौवीरकं हिङ्गु मातुलुङ्गरसोऽथ ॥४४॥
 द्राक्षामलकविस्त्राणि श्स्तानि श्वासहिकिनाम् ।
 श्वासहिकापरिगतं स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् ॥४५॥

युक्तेलेवणतैलाभ्या तैरस्य ग्रथित कफ ।
 स्वस्थो विलयनं याति मारुतश्चास्य शाम्यति ॥ ४६ ॥
 स्निग्धं ज्ञात्वा ततश्चैव भोजयित्वा रसौदनम् ।
 वातश्लेष्मविबन्धो वा भिषग्धूमं प्रयोजयेत् ॥ ४७ ॥
 मन शिलादेवदारुहरिद्राच्छदनामिषै ।
 लाक्षोरुवूकमृलैश्च कृत्वा वर्त्तीर्विधानतः ॥ ४८ ॥
 सर्पिर्नवमधूच्छिष्टशालनिर्यासज तथा ।
 शृङ्गवालखुरस्त्रायुत्वक्समस्त गवामपि ॥ ४९ ॥
 तुरष्कशङ्खकीनाञ्च गुग्गुलोः पद्मकस्य च ।
 एते सर्वे ससर्पिष्का धूमाः कार्या विजानता ॥ ५० ॥
 बलीयसि कफग्रस्ते वमन सविरेचनम् ।
 दुर्बले चैव रुद्धे च तर्पणं हितमुच्यते ।
 जाङ्गलोरभ्रजैर्मासैरानूपैर्वा सुसंस्कृतैः ॥ ५१ ॥

निदिग्धिकाश्चामलकप्रमाणा
 हिङ्गुर्द्वयुक्ता मधुना सुयुक्ताम् ।
 लिङ्गद्वरः श्वासानिपीडितो हि
 श्वास जयत्येव बलात् ऋहेण ॥ ५२ ॥
 यथाग्निरिद्धः खलु काष्ठसङ्घै-
 र्वज्रं यथा वा सुरराजमुक्तम् ।
 रोगास्तथैते खलु दुर्निवाराः
 श्वासश्च कासश्च विलम्बिका च ॥ ५३ ॥

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः कासप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः खासहिकयोः ।

कासस्यापि च विज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः ॥१॥

धर्मोपवाताद्भ्रजसस्तथैव व्यायामरुक्षान्निषेवणाच्च ।

विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव ॥२॥

प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः सन्निन्नकास्यस्त्रनतुल्यघोषः ।

निरिति वक्तात्सहसा सदोषः कासः स त्रिद्विहृदाहृतस्तु ॥३॥

स वातपित्तप्रभवः कफाच्च क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च ।

पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भिर्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृष्यात् ॥४॥

भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डूभौज्योपरोधो गलतालुलेपः

स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्निसादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि ॥५॥

हृच्छङ्खमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्त्रौजाः ।

प्रसक्तवेगश्च समीरणेन कासेत् तु शुष्कः स्वरभेदयुक्तः ॥६॥

सरोविदाहन्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तित्तमुखस्तृषार्तः ।

पित्तेन पीतानि वनेत्कटूनि कासेत्स पाण्डुः परिदह्यमानः ॥७॥

विलिप्समानेन मुखेन सीदन् शिरोरुगार्तः कफपूणदेहः ।

अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः कासेद् भृशः सान्द्रकफः कफेन ॥८॥

वक्षोऽतिमात्रं विहतश्च यस्य व्यायामभाराध्ययनाभिघातैः ।

विश्लिष्टवक्षाः स नरः सरक्तः शीबलभीष्णः क्षतजः स उक्तः ॥९॥

अतिव्यायमभाराध्ययुक्ताश्च गजविग्रहैः ।

रुचस्योरक्षतं वायुगृहीत्वा कासमावहेत् ॥१०॥

स पूर्वं कासते शक्नोति ततः क्षीवेत् सशोणितम् ।

कण्ठेन रुजतात्यर्थं विभिन्नेनैव चोरसा ॥११॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिसुद्यमानेन शूलिना ।

दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥१२॥

पर्वभेदज्वरश्वासलक्षणावैश्वर्यपीडितः ।

पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ।

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्दिगनिग्रहात् ॥१३॥

घृणिना शोचता नृणां व्यापन्नेऽम्नौ त्रयो मला ।

कुपिताः क्षयज कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥१४॥

सै गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयश्चोपलभेत कासी ।

शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमासो रुधिर सपूयम्

॥१५॥

तं सर्वलिङ्गं शृणुदुश्चिकित्स्यं

चिकित्सितघ्नाः क्षयजं वदन्ति ।

बृहत्त्वमासाद्य भवत्यथो वै

याप्यन्तमाहुर्भिषजस्तु कासम् ॥१६॥

शृङ्गीवचाकटफलकतृणाब्धधान्याभयाभाग्यं मराङ्गविश्वम् ।

उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा बद्धास्यमप्याशु जहाति कासम्

॥१७॥

फलत्रिकव्योषविडङ्गशृङ्गीरास्त्रावचापद्मकटेवकाष्ठैः ।

लैहः समैः क्षौद्रमिताष्टताक्तः कासं निहन्त्यादचिरादुदीर्णम्

॥१८॥

पथ्यां मितामामलकानि लाजं

समाशधीच्चापि विचूर्णं शुण्ठीम् ।
 सर्पिमधुभ्या विलिहीत कासी
 ससैन्धवा वोष्णजलेन कृण्वाम ॥१८॥
 खादेद् गुड नागरपिप्पलीभ्या
 द्राक्षाश्च सर्पिमधुनावलिङ्घ्यात् ।
 द्राक्षा सिता मागधिकाश्च तुल्या
 सशृङ्गवेर मधुकन्तुगाश्च ॥२०॥
 लिङ्घ्याद् घृतक्षौद्रयुता समाशा
 सितोपला वा मरिचाशयुक्ताम् ।
 धात्रीकणाविश्वसितोपलाश्च
 सञ्चूर्णं मण्डेन पिबेच्च दध्ना ॥२१॥
 हरिणका मागधिकाश्च तुल्या
 दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः ।
 उभे हरिद्रे सुरदारुशुण्ठीं
 गायत्रिसारश्च पिबेत् समाशम् ॥२२॥
 वस्तस्य मूत्रेण सुखाम्बुना वा
 दन्तीं द्रवन्तीश्च सतिल्वकाशाम् ।
 मृष्टानि सर्पिष्यथ वादराणि
 खाटेत्पलाशानि ससैन्धवानि ॥२३॥

कोलप्रमाणं प्रपिबेद्भि हिङ्गु, सौवीरकेणास्त्ररसेन वापि ।

क्षौद्रेण लिङ्घ्यान्मरिचाणि वापि भार्गीवचाहिङ्गु, कवाश्च

वर्त्तिम् ॥२४॥

धूमे प्रशस्ता घृतसंप्रयुक्ता वेणुत्वगीलालवणैः कृता च ।

मुस्तोद्गदीत्वक्पुष्पाङ्गमांसीमनःशिलाैश्च गन्धलांभुपिष्टैः ॥२५॥

स्विधायं वर्तीः सपयोऽनुपानं धूमं पिबेद्वातबलासकासी ।
पिबेच्च सीधु मरिचान्वितं वा तेनाशु कासं शममभ्युपैति

॥२६॥

द्राक्षांश्च मज्जिष्ठसुराह्वयामि.

क्षीरं शृतं माक्षिकसप्रयुक्तम् ।

निदिग्धिकानागरपिप्पलीभिः

खाटेच्च मुद्गान्मधुना सुसिद्धान् ॥२७॥

उत्कारिका सर्पिषि नागराख्या

पक्ता समूलेस्तुटिकोलपत्रैः ।

एभिर्निषेवेत कृताञ्च पेया

तन्वी सुशीता मधुना विमिश्राम् ॥२८॥

तत् प्रीङ्गि सर्पिर्विहितं षडङ्गं तद्वातकासं जयति प्रसह्य ।

विदारिगन्धादिक्लृप्तं घृतं वा रसेन वा वासकजेन पक्कम् ॥२९॥

विरेचनं सैहिकमत्र चोक्तमास्थापनं चाप्यनुवासनञ्च ।

धूमं पिबेत् सैहिकमप्रमत्तं, पिबेत् सुखोष्णं घृतमेव चात्र

॥३०॥

हिता यवाग्वश्च रसेषु सिद्धा पयासि लेहाः सघृतास्तथैव ।

प्रच्छेदं न कायशिरोविरेकास्तथैव धूमा कबलयहाश्च ॥३१॥

उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हन्युः

कफविशेषेण विशेषणं वा ।

कटुत्रिकञ्चापि वदन्ति पथ्यं

घृतं कृमिघ्नस्वरसे विपक्कम् ॥३२॥

निर्गुण्डिपत्रस्वरसे च पक्कं

सर्पिः, कफोत्थं विनिहन्ति कासम् ।

पाठाविडव्योषविडङ्गसिन्धु-

त्रिकण्टरास्त्राहुतभुग्वलाभि ॥३३॥

शृङ्गीवचाम्बोधरदेवदारु-

दुरालभाभार्ग्यभवाशठीभि ।

सम्यग्निपक्व द्विगुणेन सर्पि-

निदिग्धिकाया स्वरसेन चैतत् ॥३४॥

श्वासाग्निसादस्वरभेदभिन्ना-

न्निहन्त्यदीर्घानपि पञ्च कासान् ।

विदारिगन्धोत्पलसारिवादीन्

नि काथ्य वर्गान् मधुकञ्च कृत्स्नम् ॥३५॥

घृतम्पचेदिक्षुरसाम्बुदुग्धै काकोलिवर्गै च सशर्करै तत् ।

प्रातः पिबेत् पित्तकृते च कासे रतिप्रभूते क्षयजे च कासे

॥३६॥

खर्जूरभार्गमिमधापियालमधूलिकैलामलकै समाश्रये ।

चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रणाढन्वीन् हन्ति कासानुपयुज्यमानम्

॥३७॥

रक्ता हरिद्राक्षनवङ्गिपाठा-

मूर्वोपकुल्या विलिङ्हेत् समाश्राः ।

क्षौद्रेण कासे क्षतजे क्षयोत्ये

पिबेद् घृत चेक्षुरसे विपक्वम् ॥३८॥

चूर्णं पिबेच्चामलकस्य वापि क्षीरेण पक्व सञ्चित हिताशी ।

चूर्णानि गोधूमयवोद्भवानि काकोलिवर्गञ्च कृतः सुसूक्ष्म

॥३९॥

कासेषु पेयस्त्रिषु कासवद्भि क्षीरेण सक्षौद्रघृतेन वापि ॥४०॥

गुडोदक वा कथितं पिबेच्च चोद्रेण शीतं मरिचीपदंशम ।
 प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वाहृतुलां गुडस्य ॥४१॥
 चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीरव्योषेभं कृष्णाहवेषाजमोदैः ।
 विहङ्गसिन्धुत्रिफलायमानीपाठाग्निधान्यैश्च पित्तप्रमाणैः

॥४२॥

दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टौवष्टौ च तैलस्य पचैद् यथावत् ।
 तन्मर्जयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टैश्चैष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ॥४३॥
 अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः सखासकासस्वरभेदशोषाः ।
 श्राम्यन्ति चार्यं चिरमन्तरग्नेर्हृतस्य पुख्खस्य च वृद्धिहेतु ॥४४॥

स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनार्शनः स्यात्
 कल्याणको नाम गुड प्रतीतः ।

द्विपञ्चमूलेभकणाक्षगुप्ता-
 भार्गीशटीपुष्करमूलविश्वान् ॥४५॥
 पाठामृताग्रन्थिकशङ्खपुष्पी-
 रास्त्राग्न्यपामार्गबलायैवासान् ।
 द्विपालिकाचस्य यथाटकञ्च
 हरीतकीनाञ्च शत गुरुणाम् ॥४६॥

द्रोणे जलस्याटकसंयुते च क्वाथे कृते पूतचतुर्थमार्गे ।
 पचेत् तुला शुद्धगुडस्य दत्त्वा पृथक् च तैलात् कुडवं घृताञ्च
 ॥४७॥

चूर्णञ्च तावन्नगधोद्धवाया देवञ्च तस्मिन्नुधुसिद्धशीते ।

ऋसायनात् कल्कमतो विलिङ्गाद् द्वे चाभये नित्यमथाशु

हन्म्यात् ॥४८॥

तद्राजयक्ष्मग्रहणीप्रदोषः

शीफाग्निमान्यस्वरभेदकासान् ।

पाण्ड्यामयश्वासशिरोविकारान्

हृद्रोगहृत्काविषमज्वराश्च ॥४८॥

मेधाबलोल्लाहमतिप्रदञ्च चकार चैतद्भगवानगस्त्यः ।

कुलीरशुक्तीचटकैण्णवावात्रि क्वाथ्य वर्गेर्मधुहैस्तथान्यै ॥५१॥

प्रचेदृष्टं तत् तु निषेव्यमान

हन्यात् चतोत्थ क्षयञ्च काशम् ।

शतावरीनागबलाबलाभि-

ष्टं त विधेयञ्चाहिताय कासिनाम् ॥५१॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः स्वरभेदप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः ।

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिवात-

श्रीतादिभिः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।

ते शब्दवाह्निधमनीषु गता प्रतिष्ठां

हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधं स ॥१॥

वातेन कृष्णनयनाननमूलवर्चा

भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत् स्वरञ्च ।

पित्तेन पीतवटनार्क्षपुरीषमूलो

ब्रूयाद्भलेन च विटाहसमन्वितेन ॥२॥

कृच्छात् कफेन सततं कफरुद्धकण्ठो

मण्डं शनैर्वदति वापि दिवा विशेषात् ।

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्य-

द्व्यक्तता च वचसस्तमसाध्वमाहुः ॥३॥

धूप्येत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च
वागेष वापि हनवाक् परिवर्जनीय ।
अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदञ्चिरेण

मेदोऽन्वयाद्दति दिग्धगलौष्ठतात् ॥४॥

क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजात ।
मेदस्त्रिन सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥५॥

स्तिग्धान् स्वरातुरनरानपकष्टदोषान्
सयोजवेदमनरेचनवस्तिभिश्च ।

नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः

सम्पादयेच्च विविधैः कबलग्रहैश्च ॥६॥

यः श्वासकासविधिरादित एव चोक्त-

स्तच्चाप्यशेषमवतारयितुं यतेत ।

वैशेषिकञ्च विधिमूर्ध्वमतो वदामि

तद्वै स्वरातुरहितं निखिलं निबोध ॥७॥

स्वरोपघातेऽनिलजे भुक्तोपरि घृतं पिबेत् ।

कासमर्दकवार्त्ताकमार्कवस्वरसैर्युतम् ॥८॥

पीतं घृतं हृत्पानिलं सिद्धमार्त्तगले रसे ।

यवक्षाराजमोदाभ्यां चित्रकामलकेषु वा ॥९॥

देवदार्वग्निकाभ्यां वा सिद्धमाजं समान्निकम् ।

सुखोदकानुपानो वा ससर्पिष्को गुडोदनः ॥१०॥

क्षीरानुपानं पित्ते तु पिबेत् सर्पिरतन्द्रितः ।

अश्लीयाञ्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥११॥

लिङ्गाश्वधुरकाणां वा चूर्णं मधुघृताप्लुतम् ।

शतावरीचूर्णयोगं बलाचूर्णमथपि वा ॥१२॥

पिबेत् कटूनि मूत्रेण कफजे स्वरसङ्घये ।
 लिङ्गाद्वा मधुतैलाभ्या भुक्त्वा खादेत् कटूनि च ॥१३॥
 स्वरोपघाते मेदोजे कफवद्विधिरिष्यते ।
 सर्वजे क्षयजे चापि प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥१४॥
 शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरै सह ।
 पिबेत् पयांसि यस्थोच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥१५॥

चतु पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथात कृमिरोगमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 अजीर्णाध्यशनासालैर्विर्वदमल्लिनाशनैः ।
 अव्यायामदिवास्वप्नगुर्वतिसिग्धशीतलैः ॥१॥
 माषपिष्टान्नविदलविसशालूकसेरुकैः ।
 पर्णशाकसुराशक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः ॥२॥
 यलास्नानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः ।
 स्वादुस्तद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ॥३॥
 कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान् ।
 आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ॥४॥
 विशते कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ।
 पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥५॥
 अथवा वियवा किप्याश्चिप्या गण्डूपदास्तथा ।
 चूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः ॥६॥
 श्वेता सूक्ष्मास्तुदन्येते गुदं प्रतिसरन्ति च ।
 तेषामेवापरे पुच्छैः पृथक् भवन्ति हि ॥७॥
 शूलान्निमान्यपाण्डुत्वविष्टश्च बलसङ्घयाः ।

प्रसेकारचिह्नद्रोगविद्भेदास्तु पुरीषजै ॥८॥
 रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिन ।
 शूलाटोपशक्नेदपक्तिनाशकराश्च ते ॥९॥
 दर्भपुष्पा महापुष्पा. प्रलूनाधिपिटास्तथा ।
 पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवा ॥१०॥
 रोमशा रोममूर्धानः सपुच्छा. श्यावमण्डलाः ।
 रुढधान्याङ्गुराकारा शुक्तास्त्रे तनवस्तथा ॥११॥
 मज्जादा नेत्रलेङ्गारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा ।
 शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते ॥१२॥
 केशरोमनखादाश्च दन्तादा. किकिशास्तथा ।
 कुष्ठजाश्च परोसर्पा ज्ञेया शोणितसम्भवा. ॥१३॥
 ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथ्वस्तथा ।
 रक्ताधिष्ठानजान् प्रायोविकारान् जनयन्ति ते ॥१४॥
 माषपिष्टान्नलवणगुडशकै पुरीषजाः ।
 मासमाषगुडक्षीरदधिशुक्लैः कफोद्भवाः ।
 विरुद्धाजीर्णशकाद्यै शोणितोत्था भवन्ति हि ॥१५॥
 ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोग सदन भ्रमः ।
 भक्तदेषोऽतिसारश्च सञ्ज्ञातकमिलक्षणम् ॥१६॥
 दृश्यास्तथोदशाद्यास्तु कृमीणा परिकीर्त्तिता ।
 केशादाद्यास्त्वदृश्यास्त्रे द्वावाद्यौ परिवर्जयेत् ॥१७॥
 एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघासुः स्निग्धमातुरम् ।
 सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वान्तमादितः ॥१८॥
 विरेचयेत्तीक्ष्णतरेर्योगैरास्थापयेच्च तम् ॥१९॥
 यवकोलकुलत्याना सुरसादेर्गणस्य च ।

विडङ्गस्नेहयुक्तेन कायेन लवणेन च ॥२०॥
 प्रत्यागते निरुहे तु नर स्नात सुखाम्बुना ।
 युञ्ज्यात् कृमिघ्नैरशनैस्तत शीघ्रं भिग्वर ॥२१॥
 स्नेहेनोक्तेन चैनन्तु योजयेत् स्नेहवस्तिना ।
 तत शिरीषकिणिहीरस क्षौद्रयुत पिबेत् ।
 केवूकस्वरहं वापि पूर्ववत्तीक्ष्णभोजन ॥२२॥
 पलाशधीजस्वरस कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ।
 पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरस पिबेत् ॥२३॥
 पत्तूरस्वरसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजम् ।
 लिङ्गादश्वत्थकञ्चूर्णं विडङ्गं वा समाचिकम् ॥२४॥
 पत्रैर्मूषिकपत्स्यां वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
 खादेत् पूपालिकान् पक्वान् धान्यान्तश्च पिबेदनु ॥२५॥
 सुरसादिगणे तैल पक्वं वा पानमिष्यते ।
 विडङ्गचूर्णपिष्टाभ्या तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥२६॥
 तत्कषायप्रपीताता तिलानां स्नेहमेव वा ।
 श्वाविधं शकृतचूर्णं सप्तकृत्वः सुभावितम् ॥२७॥
 विडङ्गानां कषायेण त्रैफलेन तथैव च ।
 क्षौद्रेण लिङ्गानुपिबेद्रसमामलकोद्भवम् ॥२८॥
 अक्षामयारसञ्चापि विधिरेषोऽयसामपि ।
 पूतीकस्वरस वापि पिबेद्वा मधुना सह ॥२९॥
 पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण सयुतम् ।
 सप्तरात्रं पिबेद् दृष्टन्त्रपु वा दधिमस्तुना ॥३०॥
 पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेवं कृमीन् भिषक् ॥३१॥
 शिरोहृद्घ्राणवक्त्राक्षिसंस्तथाश्च पृथग्विधान् ।

विशेषेणाङ्गनैर्नस्यैरवपीडैश्च साधयेत् ॥३२॥
 शकटसन्तुरङ्गस्य सुशुष्क भावयेदति ।
 निक्वाथेन विडङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् ॥३३॥
 अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक् ।
 सकास्यनील तैलञ्च नस्य स्यात्सुरसादिके ॥३४॥
 इन्द्रलुप्तविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु ।
 दन्तादानां समुद्दिष्ट विधानं मुखरोगिकम् ॥३५॥
 रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्यात् कुष्ठचिकित्स्विते ।
 सुरसादिन्तु सर्वेषु सर्वथैवोपयोजयेत् ॥३६॥
 प्रव्यक्ततिक्तकटुक भोजनञ्च हितं भवेत् ।
 कुलत्थक्वाथसंयुतं क्षीरपानञ्च पूजितम् ॥३७॥
 क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
 दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
 समासतोऽन्तान्मधुरान् हिमाश्च
 कृमीन् जिघासुः परिवर्जयेत् तु ॥३८॥

पञ्चपञ्चाशन्तमोऽध्यायः ।

अथात उदावर्त्तप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 अधश्चोर्द्धञ्च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
 न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषु ॥१॥
 वातविण्मूत्रजृम्भाशुक्ष्णवोद्गारवमीन्द्रियैः ।
 व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्त्तो निरुच्यते ॥२॥
 क्लृप्तृणांश्वासनिद्राणामुदावर्त्तो विधारणात् ।
 तस्याभिधास्यै व्यासेन लक्ष्मणञ्च चिकित्सितम् ॥३॥

त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतैस्तु कारणैः ।

अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्येत च यथापरः ॥४॥

आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं

शिरोरुजं श्वासमतीव हिकाम् ।

कासप्रतिश्यायगलग्रहांश्च

बलासपित्तप्रसरञ्च घोरम् ॥५॥

कुर्यादपानाभिहतं स्वमार्गं

हन्त्यात् पुरीषं सुखतः क्षिपेद्वा ।

आटोपशूलौ परिकर्त्तनञ्च

सङ्गं पुरीषस्य तथोद्धृत्वातः ॥६॥

पुरीषमास्यादपि वा निरेति

पुरीषवेगेऽभिहिते नरस्य ।

मूत्रस्य वेगेऽभिहिते नरस्तु

कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् ॥७॥

मेद्रे गुदे वङ्गणमुष्कयोश्च

नाभिप्रदेशेष्वथवापि मूर्ध्नि ।

आनद्धवस्तिश्च भवन्ति तीव्रा

शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्ते ॥८॥

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा

जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः ।

ओब्राननघ्राणविलोचनोत्था

भवन्ति तोव्राश्च तथा विकाराः ॥९॥

आनन्दजं शोऽसमुद्भव वा

नेत्रोदकं प्राप्तममुच्चतो हि ।

शिरोगुरुत्वं नवनामशाश्च
 भवन्ति तीव्रा सह पीनसेन ॥१०॥
 भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-
 च्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगा ।
 कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोद.
 कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः ॥११॥

उद्गच्छन्नेगोऽभिहतो भवन्ति जन्तोर्विकाराः पवनप्रसृता ।
 कूर्देर्विघातेन भवेच्च कुष्ठं येनैव दोषेण विदग्धमन्नम् ॥१२॥

मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च
 शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
 शुक्राश्मरी तत्स्रवण भवेद्वा
 ते ते विकारा विहते तु शुक्रौ ॥१३॥
 तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च
 क्षुधोऽभिघातात् कृशता च दृष्टे ।
 कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध-
 स्तृष्णाभिघाताद्गुदये व्यथा च ॥१४॥
 श्रान्तस्य नि श्वासविनिग्रहेण
 हृद्रोगमोहावथवापि गुल्माः ।
 जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गुशिरोऽक्षिजाद्य'
 निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा ॥१५॥

तृष्णादित् परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् ।
 शक्नोमन्त मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृतेत् ॥१६॥
 सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।
 वायो. क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥१७॥

सामान्यत पृथक्त्वेन क्रिया भूयो निबोध मे ।
 आस्थापन मारुतजे स्निग्धे स्निग्धे विशिष्यते ॥१८॥
 पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ।
 सौवर्चकाद्या मदिरा मूत्रे त्वभिहते पिबेत् ॥१९॥
 एलामप्यथ मद्येन क्षीर वापि पिबेन्नर ।
 धात्रीफलाना स्वरस सजल वा पिबेत् त्रग्रहम् ॥२०॥
 रसमश्वपुरीषस्य गर्दभस्याथवा पिबेत् ।
 मासोपदश मधु वा पिबेद्वा सीधु गौडिकम् ॥२१॥
 मद्रदारुघन मूर्वा हरिद्रामधुक तथा ।
 कोलप्रमाणानि पिबेदान्तरिक्षेण वारिणा ॥२२॥
 दुष्पर्शास्वरस वापि कषाय कुङ्कुमस्य च ।
 एवांरुवीज योयेन पिबेद्वा लवणीकृतम् ॥२३॥
 पञ्चमूलीशृत क्षीर द्राक्षारसमथापि वा ।
 योगाश्च वितरेत् तत्र पूर्वोक्तानश्मरीभिदः ॥२४॥
 मूत्रकच्छक्रम वापि कुर्यान्निरवशेषतः ।
 भूयो वक्ष्यामि योगाश्च मूत्राघातोपशान्तये ॥२५॥
 स्नेहस्नेदैरुदावर्त्तं जृम्भाज समुपाचरेत् ।
 अशुमोचोऽशुजे कार्यं सिग्धस्निग्धस्य देहिनः ॥२६॥
 तीक्ष्णास्त्रनावपीडाभ्या तीक्ष्णगन्धोपसिंहनैः ।
 वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥२७॥
 तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरश्मिभि ।
 उद्गारजे क्रमोपेत स्नेहिक धूममाचरेत् ॥२८॥
 सुरां सौवर्चलवतीं वीजपूर्णरसान्विताम् ।
 हृद्याघात यथादोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ॥२९॥

सञ्चारखवणोपेतमभ्यङ्ग वात्र दापयेत् ।
 वस्तिशुद्धिकरावापञ्चतुर्गुणजलम्पयः ॥३०॥
 आवारिनाशात् कथित पीतवन्तं प्रकामतः ।
 रमयेयुः प्रिया नार्थः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥३१॥
 क्षुब्धिघाते हित स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ।
 दृष्ट्याघाते पिबेन्नन्यं यवागू वापि शीतलाम् ॥३२॥
 भोज्यो रसेन विश्रान्तः स्नमश्वासातुरो नरः ।
 निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्याच्चेष्टकथारतः ॥३३॥
 आभ्रानोत्प्लेषु रोगेषु यथास्व प्रयतेत हि ।
 यच्च यस्मिन् भवेत् प्राप्तं तच्च तस्मिन् प्रयोजयेत् ॥३४॥
 वायु कोष्ठानुगो रुचैः कषायकटुतिक्तकैः ।
 भोजनैः कुपितं सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥३५॥
 वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि वै ।
 श्रोतांस्युदावर्त्तं यति पुरीषं चातिवर्त्तयेत् ॥३६॥
 ततो हृदस्तिशूलात्तीं गौरवारुचिपीडित ।
 वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ॥३७॥
 श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहवमिज्वरान् ।
 दृष्ट्याहिकाशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥३८॥
 लभते च बहूनन्यान् विकारान् वातकोपजान् ।
 तत्तैललवणाभ्यक्तं स्निग्धं स्निग्धं निरुहयेत् ॥३९॥
 दोषतो भिन्नवर्चस्कं भुक्तं चाप्यनुवासयेत् ।
 न चेच्छान्तिं प्रयात्येवमुदावर्त्तं सुदारुणं ॥४०॥
 अथैनं बहुशः स्निग्धं युञ्ज्यात् स्नेहविरचनैः ।
 प्राययेत दृष्टव्यपीलुयवान्नीरस्त्वपानकैः ॥४१॥

हिङ्गुकुष्ठवचास्त्रिजिविडङ्ग वा द्विरुत्तरम् ।
 योगावेतावुदावर्त्तं शूलञ्चापि निश्चितः ॥४२॥
 देवदार्वग्निक कुष्ठ वचाम्पथ्या पलङ्कषाम् ।
 पौष्कराणि च मूलानि तीक्ष्णार्द्धाढक पचेत् ।
 पटावशिष्टं तत् पीतमुदावर्त्तं व्यपोहति ॥४३॥
 मूलकं शुष्कमार्द्रं च वर्षाभू पञ्चमूलकम् ।
 आरेवतफलं चाप्सु पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ।
 तत्पीयमानं शमयेदुदावर्त्तमशेषतः ॥४४॥
 वचामतिविषा कुष्ठं यवचारं हरीतकीम् ।
 कृष्णा निर्देहनीञ्चापि पिबेदुष्णेन वारिणा ॥४५॥
 इच्छाकुमूलं मदनं विशल्यातिविषे वचाम् ।
 कुष्ठं किण्वग्निकौ चापि पिबेत् तुल्यानि पूर्ववत् ॥४६॥
 मूत्रेण देवदार्वग्निरिफलावृहतीः पिबेत् ॥४७॥
 यवपस्थं फलैः सार्द्धं दृष्टकार्थं जलाढके ।
 पक्त्वा ह्ये प्रस्थशेषन्तु पिबेद्विङ्गुसमन्वितम् ॥४८॥
 मदनालावुबीजानि पिप्पलीं सनिदिग्धिकाम् ।
 सञ्चूर्ण्य प्रधमेन्नाद्या विशत्ये तद्यथागुदम् ॥४९॥
 चूर्णं निकुम्भकम्पिक्तश्यामेच्छाक्कग्निकोद्भवम् ।
 कृतवेधनमागध्यो लवणानाञ्च साधयेत् ॥५०॥
 गवा मूत्रेण ता वर्त्तीं कारयेत् तु गुदानुगाः ।
 सद्यः शर्मकरावेतौ योगावसृतसम्भवौ ॥५१॥

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो विसृचिकाप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः ।

अजीर्णमाम विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितम् ।

विसृच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥१॥

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिलः ।

यस्याजीर्णेन सा वैद्यैरुच्यते तु विसृचिका ॥२॥

न ता परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।

मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥३॥

मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा

शूल भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।

वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च

भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥४॥

कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थन्तान्यत्यर्थञ्च कूजति ।

निरुद्धो मारुतश्चापि कुक्ष्यावुपरि धावति ॥५॥

वातवर्चोनिरोधश्च कुक्षौ यस्य भृशम्वेत् ।

तस्यालसकमाचष्टे हिकोद्गारौ तु यस्य तु ॥६॥

दुष्टन्तु भुक्तं कफमारुताभ्या प्रवर्तते नोद्धर्मधश्च यस्य ।

विलम्बिका तस्य विवर्जनीयामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणा

॥७॥

यत्रस्थमामं विरुजत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।

दोषेण येनावतत खलिङ्गैस्तं लक्षयेदामसमुद्भवैश्च ॥८॥

यः श्वावदन्तीष्टनखोऽल्पसन्न-

म्बुर्द्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।

क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धि-

यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥८॥

साध्यासु पाष्णोर्दहनं प्रशस्त-

मग्निप्रतापो वमनञ्च तीक्ष्णम् ।

पक्वं ततोऽन्ने तु विलङ्घनं स्यात्

सम्पाचनं चापि विरेचनं वा ॥९०॥

विशुद्धदेहस्य हि सद्य एव

मूर्च्छातिसारादिरुपैति शान्तिम् ।

आस्थापनं चापि वदन्ति पथ्यं

सर्वासु योगानपरान्निबोध ॥९१॥

प्रध्यावचाहिङ्गुकलिङ्गगृहसौवर्चलैः सातिविषैश्च चूर्णम् ।

सुखाम्बुपीतं त्रिनिहत्यजीर्णं शूलं विसृचीमरुचिञ्च सद्यः ।

॥९२॥

क्षारागदं वा लवणं विडं वा गुडप्रगाढानथ सर्षपान् वा ।

अन्तेन वा सैन्धवहिङ्गुयुक्तौ सवीजपूर्णौ सद्यतौ त्रिवर्गौ ॥९३॥

कटुत्रिकं वा लवणैरुपेतं पिबेत् क्षुहीक्षीरविमिश्रितं तु ।

कल्याणकं वा लवणं पिबेत् तु यदुक्तमादावनिलामयेषु ॥९४॥

कृष्णाजमोदचवकाणि वापि

तुल्यौ पिबेद्वा भगधानिकुम्भी ।

दन्तीयुतं वा भगधोज्जवानां

कल्कं पिबेत् कोषवतीरसेन ॥९५॥

उष्णाभिरङ्गिर्मगधोज्जवानां

कल्कं पिबेद्वागरकल्कयुक्तम् ।

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे

मूलं समं वाप्यथ मातुलुङ्गयाः ॥९६॥

छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता
 हन्युर्विसूचीं नयनाङ्गनेन ॥१७॥
 सुवामित साधुविरेचित वा
 सुक्ष्मद्वित वा मनुज विदित्वा ।
 पेयादिभिर्दीपनपाचनोयै
 सम्यक् क्षुधार्त्तं समुपक्रमेत ॥१८॥
 आम शक्नुवा निश्चितं क्रमेण
 भूयो विबद्ध विगुणानिलेन ।
 प्रवर्त्तमान न यथास्वमेन
 विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥१९॥
 तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे तु
 तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहा ।
 ग्रामाशये शूलमथो गुरुत्व
 हृत्तास उद्गारविघातनञ्च ॥२०॥
 स्तम्भ कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे
 शूलोऽथ मूर्च्छा च शक्नुवमिष्य ।
 श्वासश्च पक्षाशयजे भवन्ति
 लिङ्गानि चात्रालसकोद्भवानि ॥२१॥
 आमोद्भवे वातमुपक्रमेत
 संसर्गभक्तक्रमदीपनोयै ।
 अथेतर यो न शक्नुवमेत् त-
 माम जयेत् स्वेदनपाचनैश्च ॥२२॥
 विसृचिकाया परिकीर्त्तितानि
 द्रव्याणि वैरेचनिकानि यानि ।

तान्येव वर्त्तीर्वितरेद् विचूर्ण्य
महिष्यजावीभगवा तु मूत्रै ॥२३॥

स्निग्धस्य पायी विनिवेश्य ताश्च

चूर्णानि चैषां प्रथमेत्तु नाढ्या ॥२४॥

मूत्रेण ससाध्य यथाविधान द्रव्याणि यान्यूर्ध्वमधश्च यान्ति ।

काथेन तेनाशु निरुहयेच्च मूत्रार्द्धयुक्तेन समाक्षिकेण ॥२५॥

त्रिभिण्डियुक्त लवणप्रकुञ्च दत्त्वा विरिक्तक्रममाचरेच्च ।

एष्वेव तैलेन च साधितेन प्राप्त यदि स्यादनुवासयेच्च ॥२६॥

—

सप्तपञ्चायत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽरोचकप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः ।

दोषैः पृथक् सह च चित्तविपर्ययाच्च

भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् ।

नान्ने रुचिर्भवति त भिषजो विकारं

भक्तोपघातमिह पञ्चविध वदन्ति ॥१॥

हृच्छूलपीडनयुत विरसाननत्वं

वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु ।

हृद्वाहचोषबहुता मुखतिक्तता च

मूर्च्छा सट्ठ् भवति पित्तकृते तथैव ॥२॥

कण्डूगुरुत्वकफसञ्चवसादतन्द्राः

श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।

सर्वात्मके पवनपित्तकफा बह्वनि

रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥३॥

सरागशोकभयविष्णु तचेतसस्तु

चिन्ताकृतो भवति सोऽशुचिदर्शनाच्च ।
 वाते वषाम्बुवमन कृतवान् पिबेच्च
 स्नेहैः सुराभिरथबीणाजलेन चूर्णम् ॥४॥
 कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभार्गी-
 रास्त्रैलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणाम् ।
 पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमन प्रशस्त
 स्नेह ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ॥५॥
 निम्बाम्बु वामितवतः कफजेऽनुपान
 राजद्रुमाम्बु मधुना तु सदीप्यक स्यात् ।
 चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव
 सर्वैश्च सर्वकृतमेवमुपक्रमेत ॥६॥
 द्राक्षापटोलविडवेतकरीरनिम्ब-
 मूर्वाभयाच्चवदरामलकेन्द्रवच्चैः ।
 बीजैः करञ्जटपवृक्षभवैश्च पिष्टै-
 र्लेह पचेत् सुरभिमूत्रयुतं यथावत् ॥७॥
 सुस्ता वचा त्रिकटुकं रजनीद्वयञ्च
 भार्गीञ्च कुष्ठमथ निर्दहनीञ्च पिष्ट्वा ।
 मूत्रेऽविजे द्विरदमूत्रयुते पचेद्वा
 पाठांस्तुगामतिविषा रजनीञ्च मुख्याम् ॥८॥
 मण्डूकिमर्कममृताञ्च सलाङ्गलाख्या
 मूत्रे पचेत्तु महिषस्य विधानविद्वा ।
 एतान्न सन्ति चतुरो लिह्यतस्तु लेहान्
 गुल्मार्चचिखसनकण्ठहृदामयाश्च ॥९॥
 सात्त्विकान् स्तदेशरचितान् विविधाश्च भक्ष्यान्

पानानि मूलफलषाडवरागयोगान् ।
 अद्याद्रसाश्च विविधान् विविधैः प्रकारै-
 र्भुञ्जीत वापि लघुरुक्षमन सुखानि ॥१०॥
 आस्थापन विधिवदत्र विरेचनञ्च
 कुर्यान्मृदूनि शिरसश्च विरेचनानि ।
 त्रीण्यूषणानि रजनीत्रिफलायुतानि
 चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि ॥११॥
 चौद्रायुतानि वितरेन्मुखधावनार्थ-
 मन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि ।
 मुस्तादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धैः
 काथैर्जयेन्मधुयुतैर्विविधैश्च लेहैः ॥१२॥
 मूत्रासवैर्गुडकृतैश्च तथा त्वरिष्टैः
 क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
 स्यादेष एव कफवातहतै विधिश्च
 शान्तिं गते हुतभुजि प्रशमाय तस्य ॥१३॥
 इच्छाभिघातभयशोकहर्तुः सन्तरङ्गी
 भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्करूपान् ।
 अर्थेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय
 पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत्तम् ॥१४॥
 दैन्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं
 यद्यत् प्रियं तदुपसेव्यमरोचके तु ॥१५॥

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो मूत्राघातप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वातकुण्डलिकाष्ठीला वातवस्तिस्तथैव च ।

मूत्रातीतं सजठरो मूत्रोत्सङ्गं चयस्तथा ॥१॥

मूत्रग्रन्थिर्मूत्रशुक्रमुष्णवातस्तथैव च ।

मूत्रौकसादौ हौ चापि रोगा द्वादश कीर्तिता ॥२॥

रोच्याद्देगविघाताद्वा वायुर्वस्ती सवेदनम् ।

मूत्रं सगृह्य चरति विगुणं कुण्डलीकृतम् ॥३॥

रुजेदल्पाल्पमथवा सरुजस्तं ग्रनैः ग्रनैः ।

वातकुण्डलिका तान्तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम् ॥४॥

शक्नुन्नार्गस्य वस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रितः ।

प्रष्ठीलावह्नौ ग्रन्थिं करोत्यचलमुत्तमम् ॥५॥

विण्मूत्रानिलसङ्गश्च तत्राधानञ्च जायते ।

वेदना जायतं वस्ती वाताष्ठीलीति ता विदुः ॥६॥

वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।

निरुणाद्भिः सुखं तस्य वस्तेर्विस्तृतोऽनिलः ॥७॥

मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः ।

वातवस्तिं स विज्ञेयो व्याधिं कच्छप्रसाधनः ॥८॥

सन्धार्य वेगं मूत्रस्य यो भूयः स्रष्टुमिच्छति ।

तस्य नाभ्येति यदि वा कथञ्चित्सम्प्रवर्त्तते ॥९॥

प्रवाहतो मन्दरुजमल्पमल्पं पुनः पुनः ।

मूत्रातीतन्तु तं विद्यान्मूत्रवेगविघातजम् ॥१०॥

मूत्रस्य विहते वेगे तदुदावर्त्तहेतुना ।

अपानं कुपितो वायुरुदरं पूरयेद् भयम् ॥११॥

नाभेरधस्तादाधानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।
 त मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधजम् ॥१२॥
 वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।
 मूत्रं प्रवृत्तं सज्येत सरक्तं वा प्रवाहत ॥१३॥
 स्त्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरजं वाथ नीरुजम् ।
 विगुणानिलजो व्याधिर्मूत्रसङ्गः स सन्नितः ॥१४॥
 क्वचस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुती ।
 सदाहवेदनं कच्छ्र *कुर्व्याता मूत्रसञ्चयम् ॥१५॥
 अभ्यन्तरे वस्तिमुखे वृत्तोऽल्पः स्थिर एव च ।
 वेदनावाननिस्यन्दी मूत्रमार्गं निरोधनः ॥१६॥
 जायते सहसा यस्य ग्रन्थिरश्मरिलक्षणः ।
 स मूत्रग्रन्थिरित्येवमुच्यते वेदनादिभिः ॥१७॥
 प्रत्युपस्थितमूत्रस्तु मैथुनं योऽभिनन्दति ।
 तस्य मूत्रयुतं रेतः सहसा सम्प्रवर्त्तते ॥१८॥
 पुरस्तादापि मूत्रस्य पश्चादापि कदाचन ।
 भस्मोदकप्रतीकाश्च मूत्रशुक्रान्तदुच्यते ॥१९॥
 व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिलाहतम् ।
 वस्तिमेद्रगुदञ्चैव प्रदहन् स्त्रावयेदधः ॥२०॥
 मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा ।
 कच्छ्रात् प्रवर्त्तते जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तम् ॥२१॥
 विशदं पीतकं मूत्रं सदाहं बहुलन्तथा ।
 शुष्कं भवति यच्चापि रोचनाचूर्णसन्निभम् ॥२२॥
 मूत्रौकसादं तं विद्याद्दोषं पित्तकृतं बुधः ॥२३॥
 शुष्कं भवति यच्चापि शङ्खचूर्णप्रपाण्डुरम् ।

पिच्छिल सहतं श्वेत तथा कृच्छ्रं प्रवर्त्तते ॥२४॥
 मूत्रौकसाद तं विद्यादामय चापरं कफात् ॥२५॥
 कषायकल्मसपीं पि भक्ष्यान् खेहान् पयासि च ।
 चारमध्वासवस्त्रेदान् वस्तींश्चोत्तरसन्निधानम् ॥२६॥
 विदध्यान्मतिमास्तत्र विधिश्चाश्ररिनाशनम् ।
 मूत्रोदावर्त्तयोगाच्च कात्स्न्येनात्र प्रयोजयेत् ॥२७॥
 कल्मसेर्वाखीजानामक्षमात्र ससैन्यवम् ।
 धान्याश्लयुक्त पील्वैव मूत्रकृच्छ्रात् प्रमुच्यते ॥२८॥
 सुरा सौवर्चलवतीं मूत्रकृच्छ्रीं पिबेन्नरः ।
 मधुमासोपदश वा पिबेद्वाप्यथ गौडिकम् ॥२९॥
 पिबेत् कुङ्कुमकर्षं वा मधूदकसमायुतम् ।
 रात्रिपर्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुयात् ॥३०॥
 दाडिमाम्लयुता मुख्यामैलाजीरकनागरैः ।
 पीत्वा सुरा सुलवणा मूत्रकृच्छ्रात् प्रमुच्यते ॥३१॥
 पृथक्पर्ण्यादिवर्गस्य मूलं गोक्षुरकस्य च ।
 अर्द्धप्रस्थेन तोयस्य पचेत् क्षीरं चतुर्गुणम् ॥३२॥
 क्षीरावशिष्टं तच्छीतं सिताक्षीद्रयुतं पिबेत् ।
 नरो मारुतपित्तोत्थं मूत्राघातनिवारणम् ॥३३॥
 पिष्ठीञ्च वाससा सम्यग्वर्चो रासभवाजिनाम् ।
 रसस्य कुडवन्तस्य पिबेन्मूत्ररुजापहम् ॥३४॥
 मुस्ताभयादेवदारुमूर्वाणा मधुकस्य च ।
 पिबेदक्षसमं कल्मं द्राक्षाया जलसयुतम् ॥३५॥
 पिबेत् पर्युषितं वारि शीतं मूत्ररुजापहम् ।
 तिदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेत् कुडवसमितम् ॥३६॥

मूत्रदोषहर कल्कमथवा चौद्रसयुतम् ।
 प्रपीड्यामलकानान्तु रस कुडवसन्धितम् ।
 पीप्पलागदी भवेज्जन्तुर्मूत्रदोषरुजातुर ॥२७॥
 धात्रीफलरसेनैव सूक्ष्मैला वा पिबेन्नरः ।
 पिप्पलाथवा सुशीतेन शालितण्डुलवारिणा ॥२८॥
 तालस्य तरुण मूलन्वपुसस्वरसन्तथा ।
 श्वेत कर्कटकश्चैव प्रातस्तं पयसा पिबेत् ॥२९॥
 शृतं वा मधुरैः क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिबेन्नरः ।
 मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहर परम् ॥३०॥
 बलाश्वदद्राक्षौष्ठास्थिकोकिलाक्षकतण्डुलान् ।
 शतपर्वकमूलञ्च देवदारुसचित्रकम् ॥३१॥
 अक्षवीजञ्च सुरया कल्कीकृत्य पिबेन्नरः ।
 मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं तथैवाश्मरिशोधनम् ॥३२॥
 पाटलाचारमाहृत्य सप्तकत्वः परिसुतम् ।
 पिबेन्मूत्रविकारघ्नं ससृष्ट तैलमात्रया ॥३३॥
 नलेक्षुदर्भाश्मभेदत्रयसैर्वातबीजकम् ।
 क्षीरे परिसुतं तत्र पिबेत् सपि समायुतम् ॥३४॥
 पाटल्या यावशूकाच्च पारिभद्रात्तिलादपि ।
 चारोदकेन मतिमान् त्वगेलोषणचूर्णकम् ॥३५॥
 पिबेद् गुडेन मिश्रं वा लिह्याल्लेहान् पृथक् पृथक् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम् ॥३६॥
 स्नेहस्नेहोपपन्नानां हितन्त्रेषु विरेचनम् ।
 ततः सशुद्धदेहानां हिताश्चोत्तरवस्तयः ॥३७॥
 स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं चतयस्य स्निः

मैथुनोद्वरमस्तस्य वृंहणश्च विधिः स्मृतः ॥४८॥
 ताम्रचूडवसातैल हितञ्चोत्तरवस्त्रिषु ।
 विधानं तस्य पूर्वं हि ध्यासतः परिकीर्तितम् ॥४९॥
 चौद्रार्द्धपात्रं दत्त्वा तु पात्रन्तु क्षीरसर्पिषोः ।
 स्वयङ्मुखाफलञ्चैव तथैव क्षुरकस्य च ।
 पिप्पलीचूर्णं सयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत् ॥५०॥
 एतदैकध्यमानीय स्वजेनाभिप्रमन्ययेत् ।
 तस्य पाण्डितलं चूर्णं लीढ्वा क्षीरं ततः पिबेत् ॥५१॥
 एतत् सर्पिं प्रयुञ्जानं शुद्धदेहो नरः सदा ।
 मूत्रदोषान् जयेत् सर्वानन्यगोपैः सुदुर्जवान् ॥५२॥
 जयेच्छोणितदोषाश्च बन्ध्या गर्भं लभेत् च ।
 नाती चैतत् प्रयुञ्जाना योनिदोषात् प्रमुच्यते ॥५३॥
 बलाकोलास्थिमधुकं श्वदंष्ट्राथं शतावरी ।
 मृणालञ्च कशेरुश्च बीजानि क्षुरकस्य च ॥५४॥
 सहस्रत्रीर्थाश्रुमती पयस्या सह कालया ।
 शृगालविन्नातिबला वृंहणीयो गणस्तथा ॥५५॥
 एतानि समभागानि मतिमान् सह साधयेत् ॥५६॥
 चतुर्गुणेन पयसा गुडस्य तुलया सह ।
 द्रोणावशिष्टं तत् पूतं पचेत्तेन घृताढकम् ॥५७॥
 तत् सिद्धं कलसे स्थाप्य चौद्रप्रस्थेन सयुतम् ।
 सर्पिरेतत् प्रयुञ्जानो मूत्रदोषात् प्रमुच्यते ॥५८॥

जनघटितमोऽध्यायः ।

अथातो मूत्रदोषप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्याम ।

वातेन पित्तेन कफेन सर्वैस्तथाभिघातैः शकटश्मरीभ्याम् ।

तथापदं शर्करया सुकण्ठो मूत्रोपघातः कथितोऽष्टमस्तु ॥१॥

अल्पमल्पं समुत्पीड्य मुष्कमेहनवस्तिभिः ।

फलझिरिव कृच्छ्रेण वाताघातेन मेहति ॥२॥

हरिद्रमुष्णं रक्तं वा मुष्कमेहनवस्तिभिः ।

अग्निना दह्यमानाभैः पित्ताघातेन मेहति ॥३॥

क्षिग्धं शुक्लमनुष्णञ्च मुष्कमेहनवस्तिभिः ।

सहृष्टरोमां गुरुभिः श्लेष्माघातेन मेहति ॥४॥

दाहशीतरुजाविष्टो नानावर्णं सुहुर्मुहुः ।

ताम्यमानः सुकृच्छ्रेण सन्निपातेन मेहति । ५॥

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु च ।

श्रोतं सु मूत्राघातस्तु जायते भृशवेदनः । ६॥

वातवस्तेस्तु तुल्यानि तस्य लिङ्गानि लक्षयेत् ।

शकटस्तु प्रतीवाताद्वायुर्विगुणताङ्गतः ।

आधानञ्च रुशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति हि ॥७॥

अश्मरीहेतुकं पूर्वं मूत्राघात उदाहृतः ।

अश्मरी शर्करा चैव तुल्ये सन्भवलक्षणैः ॥८॥

शर्कराया विद्वेषन्तु शृणु कीर्तयती मम ॥९॥

पच्यमानस्य पित्तेन भिद्यमानस्य वायुना ।

श्लेष्मणोऽवयवा भिन्ना शर्करा इतिसञ्ज्ञिता । १०॥

हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षौ वक्त्रि सुदुर्बलः ।

ताभिर्भवति मूर्च्छा च मूत्राघातश्च दाहणः । ११॥

मूत्रवेगनिरस्तासु तासु शाम्यति वेदना ॥१२॥
 यावदन्या पुनर्नैति गुडिका श्रोतसो मुखम् ।
 शर्करासम्भवस्यैतन्मूत्राघातस्य लक्षणम् ।
 चिकित्सितमतस्तूङ्गमृष्टानामपि वक्ष्यते ॥१३॥
 अश्मरीञ्च समाश्रित्य यदुक्तं प्रसमीक्ष्य तत् ।
 यथादोष प्रयुञ्जीत स्नेहादिकमपि क्रमम् ॥१४॥
 श्वदद्राश्मभिदौ कुम्भी हृषुषा कण्टकारिकाम् ।
 बला यतावरी रास्त्रा वरुण गिरिकर्णिकाम् ।
 तथा विदारिगन्धादि सङ्घृत्य त्रैवृत पचेत् ॥१५॥
 तैल घृत वा तत्प्रेय तेन वाप्यनुवासनम् ।
 दद्यादुत्तरवस्तिञ्च वातकृच्छ्रोपशान्तये ॥१६॥
 श्वदद्रास्वरसे तैल सगुडचीरनागरम् ।
 पक्त्वा तत्पूवंवद्योज्यं तत्तानिलरुजापहम् ॥१७॥
 तृणोत्पलादिकाकोलीन्यग्रोधादिगणे कृतम् ।
 पीतं घृत पित्तकृच्छ्रं नाशयेत् क्षिप्रमेव च ॥१८॥
 दद्यादुत्तरवस्तिञ्च पित्तकृच्छ्रोपशान्तये ।
 णभिरेव कृतं स्नेहस्तिविधेष्वेव वस्तिषु ॥१९॥
 हित विरेचनं चेक्षुचीरद्राक्षारसैर्युतम् ।
 सुरसोषकमुस्तादिवरुणादौ च सस्त्रुतम् ॥२०॥
 तैल तथा यवाग्वश्च कफकृच्छ्रे प्रशस्यते ।
 यथादोषोच्छ्रय कुर्यादेतानेव च सर्वजे ॥२१॥
 फलुवृक्षीकदर्भाश्मसारचूर्णञ्च वारिणा ।
 सुरेक्षुरसदर्भाश्मुपीतं कृच्छ्ररुजापहम् ॥२२॥
 तथाभिघातजे कुर्यात् सद्योव्रणचिकित्सितम् ।

मूत्रकृच्छ्रे सदा चास्य कार्या वातहरी क्रिया ॥२३॥
 स्नेदावगाहावभ्यङ्गा वस्तिचूर्णक्रियास्तथा ।
 सकृच्छ्रो द्वौ तथान्यौ यौ तयो प्रोक्त क्रियाविधिः ॥२४॥
 इति सौश्रुत आयुर्वेदशास्त्रे उत्तरतन्त्रे काय-
 चिकित्सा समाप्ता ।

षष्ठितमोऽध्यायः ।

अथातोऽमानुषप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्याम' ।
 निशाचरेभ्यो रक्ष्यस्तु नित्यमेव क्षतातुरः ।
 इति यथागभिहित विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥१॥
 गुह्यानागतविज्ञानमनवस्था सहिष्णुता ।
 क्रिया वाऽमानुषी यस्मिन् स ग्रह' परिकीर्त्यते ॥२॥
 अशुचि भिन्नमर्याद क्षत वा यदिवाऽक्षतम् ।
 हिंस्युर्हिसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि च ॥३॥
 असङ्केपया ग्रहगणा ग्रहाधिपतयस्तु ये ।
 व्यज्यन्ते विविधाकारा भिद्यन्ते ते तथाष्टधा ॥४॥
 देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः ।
 वक्ष्सांसि या चापि पिशाचजातिरेषोऽष्टधा देवगणग्रहाख्यः

॥५॥

सतुष्टः शुचिरपि चेष्टगन्धमाख्यो
 निस्तन्द्रो ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषी ।
 तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता
 ब्रह्मण्यो भवति च यः स देवजुष्टः ॥६॥
 सस्नेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता

जिह्वाचो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।
 सतुष्टो भवति न चान्नपानजातै-
 दुष्टात्मा भवति च टेवशत्रुशुष्ट ॥७॥
 हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
 स्वाचार प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।
 नृत्यन् वा प्रहसति चारु चाल्यमब्ध
 गन्धर्वग्रहपरिपोडितो मनुष्य ॥८॥
 ताम्बाच' प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी
 गम्भीरो द्रुतमतिरल्पवाक् सहिष्णुः ।
 तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
 यो यच्चग्रहपरिपीडितो मनुष्य ॥९॥
 प्रेतेभ्यो विसृजति सस्तरेषु पिण्डान्
 शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्तः ।
 मासेप्सुस्तिलगुडपायसाभिकाम-
 स्तद्वक्तो भवति पितृग्रहाभिभूतः ॥१०॥
 भूमौ यः प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
 सृक्किण्वी विलिहति जिह्वया प्रसक्तम् ।
 निद्रालुर्गुण्डमधुदुग्धपायसेत्सु-
 विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन शुष्ट ॥११॥
 मासासृग्विविधसुराविकारलिप्सु-
 निर्लीज्जो मृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
 क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी
 शौचहिङ् भवति च रक्षसा गृहीतः ॥१२॥
 उद्वस्तः क्षयपरुषश्चिरप्रलापी

दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः ।

बद्धाशी विजनहिमाम्बुरात्रिसेवी

व्याचेष्ट भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्ट ॥११॥

स्थूलाक्षस्वरितगतिः स्वफेनलेही

निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।

यथाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः सन्

ससृष्टो न भवति वार्द्धकेन जुष्ट ॥१४॥

देवग्रहा षौर्णमास्यामसुरा सन्ध्योरपि ।

गन्धर्वः प्रायशोऽष्टम्या यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥१५॥

क्षुण्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।

रक्षासि निशि पैशाचाश्चतुर्दश्या विशन्ति च ॥१६॥

दर्पणादोन् यथा छाया शीतोष्ण प्राणिनी यथा ।

स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहञ्च देहभृत् ।

विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तुल्यच्छरीरिणम् ॥१७॥

तपासि तीव्राणि तथैव दानं

व्रतानि धर्मो निबन्धश्च सत्यम् ।

गुणास्तथाष्टावपि तेषु नित्या

व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥१८॥

न ते मनुष्ये सह संविशन्ति

न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति ।

ये वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्

ते भूतविद्याविषयादपोह्या ॥१९॥

तेषां ग्रहाणां परिचारका ये

कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः ।

असृग्वसामासभुज, सुभीमा

निशाविहाराश्च तमाविशन्ति ॥२०॥

निशाचराणां तेषां हि ये देवगणसंज्ञताः ।

ते तु तत्त्वसंस्पर्गाद्विज्ञेयास्तु तदञ्जनाः ॥२१॥

देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये ।

देववच्च नमस्यन्ते प्रत्यर्थ्यन्ते च देववत् ॥२२॥

स्वामिशीलक्रियाचाराः क्रम एव सुरादिषु ।

नैऋतेया दुहितरस्तासां स प्रसवः स्मृतः ॥२३॥

सत्यत्वादपवृत्तेषु वृत्तिस्तेषां मणैः कृता ।

हिंसाविहारा ये केचिदिव्य भावमुपाश्रिताः ॥२४॥

भूतानीति कृता सञ्ज्ञा तेषां सञ्ज्ञा प्रवक्तृभिः ।

ग्रहसञ्ज्ञाभिभूतानि यस्माद्वैत्यनया भिषक् ॥२५॥

विद्यया भूतविद्यात्वमत एव निरुच्यते ।

तेषां शान्त्यर्थं मन्त्रिच्छन् वेद्यस्तु सुसमाहितः ॥२६॥

जघ्ने सनियमैर्होमैरारभेत चिकित्सितुम् ।

रक्तानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिषाम् ॥२७॥

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ।

वस्त्राणि मद्यमांसानि चीराणि रुधिराणि च ॥२८॥

यानि येषां यथेष्टानि तानि तंभ्यः प्रदापयेत् ।

हिनस्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवमेषु तु ॥२९॥

दिनेषु तेषु देयानि तद्भूतविनिवृत्तये ।

देवग्रहे देवग्रहे हुत्वाग्निं प्रापयेद्वलिम् ॥३०॥

कुशस्वस्तिकापूपाज्यच्छत्रपावससम्भृतम् ।

अधुराय यथाकालं विदध्याच्चत्वरादिषु ॥३१॥

चतुष्पथे राक्षसस्य भीमेषु गहनेषु वा ।
 शून्यागारे पिशाचस्य तीव्रं वलिमुपाहरेत् ॥३२॥
 पूर्वमाचरितैर्मन्त्रैर्भूतविद्यादिदर्शितैः ।
 न शक्या वलिभिर्जेतु योगैस्तान् समुपाचरेत् ॥३३॥
 अजर्च्चर्मरोमाणि शल्यकीलूकयोस्तथा ।
 हिङ्गुमूत्रञ्च वस्तस्य घूममस्य प्रयोजयेत् ।
 एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥३४॥
 गजाङ्घ्रिपिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ।
 शोधानकुलमार्जारिऋक्षपित्तप्रभावितान् ॥३५॥
 नस्याभ्यञ्जनसेकेषु विदध्याद्योगतत्त्वषित् ।
 खराग्नाश्चतरोलूककरश्चक्षुर्गालजम् ॥३६॥
 पुरीष गृध्रकाकानां वराहस्य च पेषयेत् ।
 वस्तमूत्रेण तत् सिद्धं तैलं स्यात् पूर्ववक्षितम् ॥३७॥
 शिरीषबीजं लशुनं शुण्ठीं सिद्धार्थकं वचाम् ।
 मञ्जिष्ठा रजनीं कृष्णं वस्तमूत्रेण पेषयेत् ॥३८॥
 वर्त्तीष्ठायाविशुष्कास्ताः सपित्ता नयनाञ्जनम् ।
 नक्तमालफलं व्योषं मूलं श्योनाकविल्वयोः ॥३९॥
 हरिद्रे च कृता वर्त्तिः पूर्ववन्नयनाञ्जनम् ।
 ये ये ग्रहा न सिध्यन्ति सर्वेषां नयनाञ्जनम् ॥४०॥
 सैन्धवं कटुकं हिङ्गुं वयस्याञ्च वचामपि ।
 वस्तमूत्रेण तत्पिष्टं मक्ष्यपित्तेन पूर्ववत् ॥४१॥
 पूराणसर्पिलशुनं हिङ्गुं सिद्धार्थकं वचाम् ।
 गोक्षोमी चाजलोमी च भूतर्क्षणी जटा तथा ॥४२॥
 कुक्कुटीसर्पगन्धाश्च तथाकाञ्चविषाणिके ।

ऋष्यप्रोक्ता वयस्या च मृद्धी मोहनवस्त्रिका ॥४३॥

अर्कमूलं त्रिकटुकं लताश्रोतोऽञ्जनाञ्जनम् ।

नैपाली हरितालञ्च रक्षोघ्ना ये च कीर्त्तिता ॥४४॥

सिंहव्याघ्रक्षमार्जारद्वीपिवाजिगवान्तथा ।

श्वाविच्छल्यकगोधानामुद्रस्य नकुलस्य च ॥४५॥

विट्त्वग्रोमवसामूत्ररक्तपित्तनखादयः ।

अस्त्रिन् वर्गे भिषक् कुर्यात्तैलानि च घृतानि च ॥४६॥

पानाभ्यञ्जननस्येषु तानि योज्यानि जानता ।

अत्रपोहेऽञ्जने चैव विदध्याद् गुटिकीकृताम् ॥४७॥

विदधीत परीषेके कथितं चूर्णितं तथा ।

उद्धूलने श्लक्ष्णपिष्टं प्रदेहे चावचारयेत् ॥४८॥

एष सर्वविकारास्तु मानसानपराजितः ।

हन्यादल्पेन कालेन स्नेहादिरपि च क्रमात् ॥४९॥

न चायुक्तं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ।

ऋते पिशाचादन्येषां प्रतिकूलं न चाचरेत् ॥५०॥

वैद्यातुरो निहन्युस्ते भ्रुवः क्रुद्धा महीजसः ।

हिताहितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥५१॥

ततः प्राप्स्यति सिद्धिञ्च यशश्च विपुलं भिषक् ॥५२॥

एकषष्टितमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्मृतिभूतार्थविज्ञानमपञ्च परिवर्जने ।

अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकत् ॥१॥

मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्मणामभिसेवनात् ।

विरुद्धमलिनाहारविहारकुपितैर्मलै ॥२॥
 वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिर्भोजिनाम् ।
 रजस्तमोऽभिभूताना गच्छताञ्च रजस्तलाम् ॥३॥
 तथा कामभयोद्देगक्रोधशोकादिभिर्भृशम् ।
 चेतस्यभिर्हति पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥४॥
 स ज्ञावहेषु श्रोत सु दोषव्याप्तेषु मानव ।
 रजस्तम परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥५॥
 विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्वन्, विलोचनः ।
 दन्तान् वादन् वमन् फेन विवृताञ्च पतेत् चित्तौ ॥६॥
 अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः स ज्ञा लभेत सः ।
 सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्विधः ॥७॥
 वातपित्तकफैर्नृणाञ्चतुर्थं सन्निपातत ।
 हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यान मूर्च्छा प्रमूढता ॥८॥
 निद्रानाशश्च तस्मिन् भविष्यति भवन्त्यथ ।
 वेपमानो दग्धेदन्तान् श्वसन् फेन वमन्नपि ॥९॥
 यो ब्रूयाद्विक्त सत्त्व कृष्ण मामनुधावति ।
 ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥१०॥
 दृष्ट्वापस्वेदमूर्च्छार्त्तो धुन्वन्नङ्गानि विह्वलः ।
 यो ब्रूयाद्विक्त सत्त्वं पीत मामनुधावति ॥११॥
 ततो मे चित्तनाशः स्यात्स पित्तभव उच्यते ।
 शीतहृत्तासनिद्रात्तं पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥१२॥
 यो ब्रूयाद्विक्त सत्त्व शुक्लं मामनुधावति ।
 ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपस्मार कफात्मकः ॥१३॥
 हृदि तोदस्तृडुत्क्लेदस्त्रिष्वप्येतेषु सङ्ख्याया ।

प्रलाप कूजनं क्लेश प्रत्येकन्तु भवेदिह ॥१४॥
 सर्वलिङ्गसमावाय सर्वदोषप्रकोपजे ।
 अनिमित्तागमाद् व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥१५॥
 आगमाच्चाप्यपस्मार वदन्त्यन्ये न दोषजम् ।
 क्रमोपयोगाद्दोषाणा क्षणिकत्वात्तथैव च ॥१६॥
 आममाद्वैश्वरूपाच्च स तु निर्वर्ण्यते बुधैः ।
 वर्षत्यपि यथा देवं भूमौ बीजानि कानिचित् ॥१७॥
 शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः ।
 स्थायिनः केचिदल्पेन कालेनाभिप्रवर्जिता ॥१८॥
 दर्शयन्ति विकारास्तु विश्वरूपान्निसर्गतः ।
 अपस्मारो महाव्याधिस्तस्माद्दोषज एव तु ॥१९॥
 तस्य कार्यी विधिः सर्वो य उन्मादेषु वक्ष्यते ।
 पुराणसर्पिषः पानमभ्यङ्गश्चैव पूजितः ॥२०॥
 उपयोगो ग्रहोक्तानां योगानान्तु विशेषतः ।
 शिथुकट्कङ्गकिण्व हि निम्बत्वक्प्रससाधितम् ॥२१॥
 चतुर्गुणे गवा मूत्रे तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 ग्रीधानकुलनागानां पृषतर्क्षगवामपि ॥२२॥
 पित्तेषु सिद्धं तैलञ्च पानाभ्यङ्गेषु पूजितम् ।
 तीक्ष्णैरुभयतो भागे शिरश्चापि विशोधयेत् ॥२३॥
 पूजा रुद्रस्य कुर्वीत तद्गणानाञ्च नित्यम् ।
 कुलत्पत्रवकोलानि शण्वीज पलङ्कषाम् ॥२४॥
 जटिला पञ्चमूल्या द्वे पथ्याञ्चोत्काथ्य यत्नतः ।
 वस्तमूत्रयुतं सर्पिः पिबेत् तद्वातिके हितम् ॥२५॥
 क्काकोल्यादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ।

पयोमधुसितायुक्त घृत यत् पौत्तिके हितम् ॥२६॥
 कृष्णावचामुस्तकाद्यैर्युक्तमारग्वधादिके ।
 पक्व तन्मूत्रवर्गेषु श्लेष्मापस्मारिणे हि बलम् ॥२७॥
 सुरद्रुमवचाकुष्ठसिद्धार्थव्योषहिङ्गुभिः ।
 मञ्जिठारजनीयुष्मसमङ्गात्रिफलाभ्युदै ॥२८॥
 करञ्जवीजशैरीषगिरिकर्णाहुताशनै ।
 सिद्ध सिद्धार्थक नाम सर्पिर्मूत्रचतुर्गुणम् ॥२९॥
 क्षामिकुष्ठगरश्वासबलासविषमज्वरान् ।
 सर्वभूतग्रहोन्मादानपस्माराश्च नाशयेत् ॥३०॥
 दशमूलेन्द्रवृक्षत्वङ्मूर्वाभार्गीफलत्रये ।
 सम्पाकश्रेयसीसप्तपर्ण्यपामार्गपोलुभिः ॥३१॥
 एतै कल्कैश्च भूलिम्बपूतीकव्योषचित्रकैः ।
 त्वित्पाठानिश्चायुष्मसारिवाहयपौष्करैः ॥३२॥
 कटुकामदयन्त्युग्रानीलिनीकमिशत्रुभिः ।
 सर्पिरेभिश्च गोक्षीरदधिमूत्रशक्कद्रसैः ॥३३॥
 साधितं पञ्चगव्याख्यं सर्वापस्मारभूतनुत् ।
 चातुर्यकक्षयश्वासानुन्मादाश्च नियच्छति ॥३४॥
 चातिक वस्तिभिश्चापि पौत्तिकन्तु विरेचनैः ।
 कफज वमनैर्धीमानपस्मारमपाचरेत् ॥३५॥
 भार्गीश्रुते पचेत् क्षीरे शालितण्डुलपायसम् ।
 त्र्यहं शुद्धाय तद्भोज्यं वराहायोपकल्पयेत् ॥३६॥
 ज्ञात्वा च मधुरीभूतं तं विषस्य तदुद्धरेत् ।
 त्रीन् भागान् तस्य चूर्णस्य किण्वभागेन संसृजेत् ॥३७॥
 मण्डोदकार्थं देयश्च भार्गीक्वाथः सुशीतलः ।

शुद्धे कुम्भे निदध्याच्च सम्भार त सुरान्ततः ॥१८॥

जातगन्धां जातरसा पाययेदातुर भिषक् ।

सिरा विध्येदथ प्राप्ता मङ्गल्यानि च धारयेत् ॥१९॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः ।

मदयन्त्युद्गता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः ।

मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तित ॥१॥

एकैकश्च समस्तैश्च दोषैरत्यर्थमृच्छितैः ।

मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥२॥

विषाद्वति षष्ठश्च यथास्वन्तत्र भेषजम् ।

स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसज्जा विभर्त्ति च ॥३॥

मोहोद्देगौ स्वन, श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणम् ।

अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्ने क्लृप्तभोजनम् ॥४॥

वायुनोन्मथनञ्चापि भ्रमश्च क्रमतस्तथा ।

यस्य स्यादचिरेणैवमुन्माद सोऽधिगच्छति ॥५॥

रुचच्छवि परुषवाक् धमनी ततो वा

श्वासातुर कृशतनु स्फुरिताङ्गसन्धिः ।

आस्फोटयन् पठति गायति नृत्यशीलो

विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिलप्रकोपात् ॥६॥

दृष्ट्वा ददाहबहुलो बहुभुग्विनिद्र-

श्वायाहिमानिलजलान्तविहारसेवी ।

तीक्ष्णो हिमाग्बुनिचयेऽपि स वर्ज्यश्चक्षु-

पित्तादिवा नभसि पश्यति तार काह ॥७॥

हृद्यग्निसादसदनारुचिकासयुक्तो
 योषिद्विविक्तरतिरल्पमतिप्रचार ।
 निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पभुग्णसेवी
 रात्रौ भृशं भवति चापि कफप्रकोपात् ॥८॥
 सर्वात्मके त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि
 रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् ।
 सम्पूर्णलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति
 सर्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम् ॥९॥
 चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै-
 र्वित्तासितस्य धनबान्धवसञ्चयाद्वा ।
 गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरसो-
 र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥१०॥
 चित्रं स जल्पति मनोऽनुगतं विसञ्जो
 गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढः ।
 रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभा सुदीनः
 श्यावाननो विषकृतेन भवेद्विसन्नः ॥११॥

स्निग्धं स्विन्नन्तु मनुजमुन्मादार्त्तं विशोधयेत् ।
 तीक्ष्णैरुभयतोभागेः शिरसश्च विरेचनैः ।
 विविधैरवपीडैश्च सर्षपस्त्रेहसयुतैः ॥१२॥
 योजयित्वा च तच्चूर्णं घ्राणे नस्यन्तु योजयेत् ।
 सततं धूपयेच्चैनं श्वगोमासैः सुपूतिभिः ॥१३॥
 सर्षपानाञ्च तैलेन नस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा ।
 दर्शयेदङ्गुतान्यस्य वटेन्नाशं प्रियस्य च ॥१४॥
 भीमाकारैर्नरैर्नामैर्दान्तेर्व्यालैश्च निर्विषैः ।

भीषयेत्सततं पाशैः कशाभिर्वाथ ताडयेत् ॥१५॥
 यन्मयित्वा सुसुप्तं वा त्रासयेत्त तृणाग्निना ।
 प्रतुदैर्दारयेच्चैन मर्माघात विवर्जयेत् ॥१६॥
 साधिधाने जरत्कूपे सतत वा निवासयेत् ।
 त्रहाक्षत्रहाद्यवागूच्च दद्यात्सक्तून् जलेन वा ॥१७॥
 केवलानम्बु युक्तान् वा कुल्माषान् वा बहुश्रुतः ।
 हृद्य यद्दीपनीयञ्च तत्पथ्य तस्य योजयेत् ॥१८॥
 विडङ्गत्रिफलामुस्तमञ्जिष्ठादाडिमोत्पलैः ।
 ग्रामैलावालुकैलाभिस्रन्दनामरदारुभिः ॥१९॥
 वह्निष्ठरजनीकुष्ठपर्णिनीशारिवाह्वये ।
 हरेणुकाटवृद्धन्तीवचातालीशकेशरैः ॥२०॥
 द्विचीर साधितं सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह ।
 गुल्फकासज्वरश्वासक्षयोन्मादनिवारणम् ॥२१॥
 एतदेव हि सम्पक्क जीवनीयोपसम्भृतम् ।
 चतुर्गुणेन दुग्धेन महाकल्याणमुच्यते ॥२२॥
 अपस्मार ग्रह शोष क्लैव्य कार्श्यमबीजताम् ।
 घृतमेतन्निहन्त्याशु ये चादौ गदिता गदा ॥२३॥
 वह्निष्ठकुष्ठमञ्जिष्ठाकटुकैलानिशाह्वयैः ।
 तेनेदं त्रिफलाहिङ्गुवाजिगन्धामरद्रुमैः ॥२४॥
 वचाजमोदाकाकोलीमेदामधुकपञ्चकैः
 सशर्करा हित सर्पिः पक्क चीरचतुर्गुणम् ॥२५॥
 बालानां ग्रहकुष्ठानां पुसा दुष्टाल्पमेधसाम् ।
 ख्यात फलघृत स्त्रीणां बन्ध्यानाञ्चाशुगर्भदम् ॥२६॥
 बाह्मीमैन्द्रीं विडङ्गां विष हिङ्गु सुरा जटाम् ।

विषघ्नी लशुनं रास्ना विश्या सुरसा वचाम् ॥२७॥
 ज्योतिषतीं नागविन्नामनन्तामभयान्तथा ।
 सौराष्ट्रीञ्च समाशानि गजमूत्रेण पेषयेत् ॥२८॥
 क्वायाविशुष्कास्तद्वर्तीर्घोर्जयेद्दिधिकोविद् ।
 अवपीडोऽञ्जनेऽभ्यङ्गे नस्ये धूमे प्रलेपने ॥२९॥
 उरोऽपाङ्गललाटेषु सिराश्चास्य विमोचयेत् ।
 अपस्मारक्रियाद्यापि ग्रहोद्दिष्टाञ्च कारयेत् ॥३०॥
 शान्तदोष विशुद्धञ्च स्नेहवस्तिभिराचरेत् ।
 शोकशूल व्यपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक् ॥३१॥
 उन्मादेषु च सर्वेषु कुर्याच्चित्तप्रसादनम् ।
 मृदुपूर्वं मटेऽप्येव क्रिया विद्वान् प्रयोजयेत् ॥३२॥
 विषजे मृदुपूर्वाञ्च विषघ्नी कारयेत् क्रियाम् ॥-३३॥

त्रिषष्टितमोऽध्याय ।

अथातो रसभेदविकल्पमध्याय व्याख्यास्याम ।
 दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
 त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥१॥
 अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिषष्टिधा ।
 रसभेदत्रिषष्टिन्तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥२॥
 एकेकेनानुगमनं भागशो यदुदीरितम् ।
 दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिषष्टिन्तु प्रयोजयेत् ॥३॥
 अथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।
 पञ्चानुक्रमते योगानन्त-तुर एव च ॥४॥

त्रींशानुगच्छति रसो लवण कटुको द्वयम् ।

तिक्त कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥१॥

तद्यथा । मधुरान्न । मधुरलवण । मधुरतिक्त । मधु-
रकटुक । मधुरकषाय । एते पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण ॥६॥

अम्ललवण । अम्लकटुक । अम्लतिक्त । अम्लकषाय ।
एते चत्वारोऽनुक्रान्ता अम्लेन ॥७॥

लवणकटुकः । लवणतिक्त । लवणकषायः । एते
त्रयोऽनुक्रान्ता लवणेन ॥८॥

कटुतिक्त । कटुकषाय । द्वावेतावनुक्रान्तौ कटु-
केन ॥९॥

तिक्तकषाय एक एवानुक्रान्तस्तिक्तेन ॥१०॥

एते पञ्चदश द्विकसयोगा व्याख्यातास्तिक वक्ष्यामः ॥११॥

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।

षडम्लो लवणस्तस्मादर्धत्वेक रसः कटु ॥१२॥

मधुरान्नलवण । मधुरान्नकटुक । मधुरान्नतिक्तः ।
मधुरान्नकषाय । मधुरलवणकटुक । मधुरलवणतिक्त ।
मधुरलवणकषाय । मधुरकटुकतिक्त । मधुरकटुकषाय ।
मधुरतिक्तकषायः । एवमेषा त्रिकसयोगाना दशानामादौ
मधुरः प्रयुज्यते ॥१३॥

अम्ललवणकटुकः । अम्ललवणतिक्त । अम्ललवण-
कषाय । अम्लकटुकषाय । अम्लकटुतिक्तः । अम्लतिक्त-
कषायः । एवमेषा षण्णामादावम्लः प्रयुज्यते । लवण-
कटुतिक्त । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः । एव-
मेषा त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते । कटुतिक्त । कषायः ।

एवमेकस्यादौ कटुकं प्रयुज्यते । एवमेते त्रिकसयोग-
विशतिर्व्याख्याता. ॥१४॥

चतुष्कान् वक्ष्यामः ।

चतुष्करसयोगान्मधुरो दश गच्छति ।

चतुरोऽग्नस्तु गच्छेच्च लवणस्त्विकमेव तु ॥१५॥

मधुरान्नलवणकटुकं, मधुरान्नलवणतिक्तं, मधुरान्न-
लवणकषायं, मधुरान्नकटुकतिक्तं, मधुरान्नकटुकषायः,
मधुरलवणतिक्तकटुकं, मधुरान्नतिक्तकषायं, मधुरलवण-
कटुतिक्तं, मधुरलवणकटुकषायं, मधुरलवणतिक्तकषायः ।
एवमेषां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते । अन्नलवणकटुक-
तिक्तं, अन्नलवणकटुकषायः, अन्नलवणतिक्तकषायः, अन्न-
कटुतिक्तकषायः । एवमेषा चतुर्णामन्नः । लवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेकस्यादौ लवणः । एवमेते चतुष्करसयोगा-
पञ्चदश कीर्तिता ॥१६॥

पञ्चकान् वक्ष्यामः ।

पञ्चकान् पञ्च मधुर एकमन्नस्तु गच्छति ॥१७॥

मधुरान्नलवणकटुतिक्तं, मधुरान्नलवणकटुकषायं,
मधुरान्नलवणतिक्तकषायं, मधुरान्नकटुतिक्तकषायं, मधुर-
लवणकटुतिक्तकषायः । एवमेषा पञ्चानां पञ्चकरसयो-
गानामादौ मधुरः प्रयुज्यते । अन्नलवणकटुतिक्तकषायः ।
एवमेकस्यादावन्नः प्रयुज्यते । एवमेते षट् पञ्चकसयोगा-
व्याख्याता. ॥१८॥

षट्कमेक वक्ष्यामः ।

एकस्तु षट्संयोग । मधुरास्त्रलवणकटुकतित्तकषायः ।

एवमयमेकः षट्संयोग ॥१८॥

एकैकञ्च षड्रसा भवन्ति ।

मधुरोऽन्तो लवण कटुकस्त्रित्त कषाय इति ॥२०॥

भवति चात्र ।

एषा त्रिषष्टिर्व्याख्याता रक्षाना रसचिन्तकैः ।

दोषभेदे त्रिषष्टिस्तु प्रयोक्तव्या विचक्षणैः ॥२१॥

—

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ।

अथातः स्वस्थवृत्तमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

समदोषः, समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।

प्रसन्नाब्जेन्द्रियमना सुस्थ इत्यभिधीयते ॥१॥

सूत्रस्थाने समुद्दिष्टः सुस्थो भवति यादृशः ।

तस्य यद्रक्षणं तद्वि चिकित्सायाः प्रयोजनम् ॥२॥

तस्य यद्वृत्तमुक्तं हि रक्षणं हि समासतः ।

तस्मिन्नर्थाः, समासोक्ता विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥३॥

यस्मिन् यस्मिन्नृती ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् ।

तेषु तेषु प्रदातव्याः रसास्ते ते विजानता ॥४॥

प्रक्षिन्नत्वाच्छरीराणां वर्षास्तु खलु देहिनाम् ।

रुन्देऽग्नौ कोपमायान्ति सहषान्मारुतादयः ॥५॥

तस्मात् क्लेदविशदार्थं दोषसहरणाय च ।

कषायतित्तकटुकैरसैर्युक्तमथो द्रवम् ॥६॥

जगतिस्त्रिगुणं नातिरूक्षमुष्णं दीपनमेव च ।

देयमन्नं नृपतये यज्जलं चोक्तमादितः ॥७॥
 तप्तावरतमम्भो वा पिबेन्मधुसमायुनम ।
 अङ्गि मेघानिलाविष्टेत्यर्थं शीताम्बुसङ्कुले ॥८॥
 तरुणत्वाद्दिदाहञ्च गच्छन्त्योषधयस्तदा ।
 मतिमास्तन्निमित्तञ्च नैव व्यायाममाचरेत् ॥९॥
 अत्यम्बुपानावश्यायग्राम्यधर्मात्पास्तया ।
 भूवाष्पपरिहारार्थं शयोत च विहायसि ॥१०॥
 शीतं साग्नौ निवाते च गुरुप्रावरणे गृहे ।
 यथायान्नागवधूभिश्च प्रशस्तागुरुभूषित ॥११॥
 दिवास्वप्नमजीर्णञ्च वर्जयेत्तत्र यत्नतः ।
 सेव्या शरदि यत्नेन कषायस्त्रादुतिक्तका ॥१२॥
 क्षीरेक्षुषिकृतिक्षौद्रशालिमुद्गादिजाडलाः ।
 सलिलञ्च प्रसन्नत्वात् सर्वमेव तदा हितम् ॥१३॥
 सरस्वाप्लवनञ्चैव कमलोत्पलशालिषु ।
 प्रदोषे शशिनः पादाश्चन्दनञ्चानुवासनम् ॥१४॥
 तिक्तस्य सर्पिषः पानैरसृक्स्त्रावैश्च युक्तितः ।
 वर्षासूपचितम्पित्तं हरेच्चापि विरेचनैः ॥१५॥
 नोपेयात्तीक्ष्णमग्नौष्णं चारस्वप्नं दिवातपम् ।
 रात्रिजागरणञ्चैव मैथुनञ्चापि वर्जयेत् ॥१६॥
 स्त्रादुशीतजलं मद्यं शुचिस्फटिकनिर्मलम् ।
 शरच्चन्द्राशुनिर्घीतमगस्थोदयनिर्विषम् ॥१७॥
 प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सर्वमेव तदा हितम् ।
 सचन्दनं वा कर्पूरं वासञ्चामलिनं लघु ॥१८॥
 भजेच्च शारदं माल्यं सीधो पानञ्च युक्तितः ।

पित्तप्रशमनं यच्च तच्च सर्वं सप्ताचरेत् ॥१८॥
 हेमन्तः शीतलो रुचो मन्दसूर्योऽनिलाकुलः ।
 ततस्तु शीतमासाद्य वायुस्तत्र प्रकुप्यति ॥२०॥
 कोष्ठस्य शीतसस्पर्शादन्तः पिण्डीकृतोऽनलः ।
 रसमुच्छोषयत्याशु तस्मात् स्निग्धं तदा हितम् ॥२१॥
 हेमन्ते लवणक्षारतिक्तास्त्वकटुकोक्तम ।
 ससर्पिस्तैलमहिममशनं हितमुच्यते ॥२२॥
 तीक्ष्णान्यपि च पानानि पिबेदगुरुभूषितम् ।
 तैलाभ्यक्तं सुखोष्णे च वारिकोष्ठेऽवगाहयेत् ॥२३॥
 साङ्गारयाने महति कौशेयास्तरणास्तृते ।
 शयीत शयने वापि वृत्तो गर्भगृहोदरे ॥२४॥
 स्त्रीः स्निग्धागुरुधूपाब्द्या पीनोरुजघनस्तनी ॥२४॥
 प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं तर्पितो नृप ॥२५॥
 मधुरं तिक्तकटुकमस्तु लवणमेव च ।
 अन्नपानं तिलान् माषान् शाकानि च दधीनि च ॥२६॥
 तथेक्षुर्विस्त्रुती शालीन् सुमन्थाश्च नवानपि ।
 प्रसह्यान्पमासानि क्रव्यादविलशायिनाम् ।
 औदकानां प्लवानाञ्च पादिनाञ्चोपजायते ॥२७॥
 मद्यानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चिद्वलप्रदम् ।
 कामतस्तन्निषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे ॥२८॥
 एष एव विधिः कार्यः शिशिरे समुदाहृतः ।
 हेमन्ते निश्चितः श्लेष्मा शैत्याच्छीतशरीरिणाम् ।
 औष्ण्यग्राहसन्ते कुपितः कुरुते च गदान् बहून् ॥२९॥
 ततोऽन्तमधुरस्निग्धलवणानि गुरुणि च ।

वर्जयेद्वमनादीनि कर्माण्यपि च कारयेत् ॥३०॥
 षष्टिकान्न यवान् शीतान् मुद्गान् नीवारकोद्रवान् ।
 लोवादिरिष्किररसैर्दद्याद् यूषैश्च युक्तितः ॥३१॥
 पटोलनिम्बवार्त्ताकुतित्तकेश हिमालये ।
 सेवेन्मध्वासवारिष्ठान् सीधुमाध्वीकमामवान् ॥३२॥
 व्यायाममञ्जन धूम तीक्ष्णञ्च कवलग्रहम् ।
 सुखाम्बुना च सर्वार्थान् सेवेत कुसुमागमे ॥३३॥
 तीक्ष्णरुक्षकटुच्चारकषाय कोष्णमद्रवम् ।
 यवमुद्गमधुप्राण्य वसन्ते भोजन हितम् ॥३४॥
 व्यायामोऽत्र नियुद्धाध्वशिलानिर्वातजो हितः ॥३५॥
 उल्मादन तथा स्नान वनिता, काननानि च ।
 सेवेत निर्हरेच्चापि हेमन्तोपचित कफम् ॥३६॥
 शिरोपिरिकवसननिरूहकवलादिभिः ।
 वर्जयेन्मधुरस्निग्धदिवास्वप्नगुरुद्रवान् ॥३७॥
 व्यायाममुष्णमायास मैथुनञ्चातिशोषि च ।
 रसाश्चाग्निगुणोद्भूतान् निदाघे परिवर्जयेत् ॥३८॥
 मरासि सरितो षापि वनानि रुचिराणि च ।
 चन्दनानि परार्थानि स्तब्ज सकमलोत्पला ॥३९॥
 तालवृन्तानिलाहारास्तथा शीतगृहाणि च ।
 घर्मकाले निपेदे वासांसि सलघूनि च ॥४०॥
 शर्कराखण्डदिग्धानि सुगन्धीनि हिमानि च ।
 पानकानि च सेवेत मन्याद्यापि सशर्करान् ॥४१॥
 भोजन च हितं शीतं सघृतं मधुरद्रवम् ।
 शृतेन पयसा रात्रौ शर्करामधुरेण च ॥४२॥

प्रत्यग्रकुसुमाकीर्णशयने हर्म्यसंस्थिते ।
 शयीत चन्दनार्द्राङ्ग. मृश्यमानोऽनिलैः सुखे ॥४३॥
 तापात्यये हिता नित्य रसा ये गुरवस्तथ ।
 पयोमासरसा. कोष्णास्तैलानि च घृतानि च ॥४४॥
 हृंहणञ्चापि यत्किञ्चिदभिष्यन्दि तथैव च ।
 निदाघोपचितञ्चैव प्रकुप्यन्त समीरणम् ।
 निहन्यादनिलघ्नेन विविना वि। कोविद ॥४५॥
 नदीजल रुचमुष्णमुदमन्यं तथातपम् ।
 व्यायामञ्च दिवास्वप्न व्यवायञ्चात्र वर्जयेत् ॥४६॥
 यवषष्टिकगोधूमान् शालीञ्चाप्यनवास्तथा ।
 हर्म्यमध्ये निवाते च भजेच्छय्या मृदूत्तराम ॥४७॥
 सविषप्राणिविष्मूत्रलालादिष्ठीवनादिभि ।
 समाप्नुत तदा तोयमान्तरीक्ष विषोपमम् ॥४८॥
 वायुना विषदुष्टेन ग्राह्येण च दूषितम् ।
 तद्वि सर्वोपयोगेषु तस्मिन् काले विवर्जयेत् ॥४९॥
 निरुहैर्वस्तिभिश्चान्यैस्तथान्यैर्मातृताग्रहै ।
 कुपित शमयेद्वायु वार्षिक वा चरेद्विधिम् ॥५०॥
 ऋतावृत्तौ य एतेन विधिना वर्त्तते नर ।
 घोरानृतुकृतान् रोगान्नाप्नोति स कदाचन ॥५१॥
 अत ऊर्ध्वं द्वादशाशनप्रविभागान् वक्ष्याम. । तत्र
 शीतोष्णस्निग्धरूक्षद्रवशुष्कैककालिकद्विकालिकौषधयुक्तमा-
 न्नाहीनदोषप्रशमनवृत्त्यर्था. ॥५२॥
 तृणोष्णमददाहार्तान् रक्तपित्तविषातुरान् ।
 मूर्च्छार्तान् स्त्रीषु च क्षीणान् शीतैरन्वैरुपाचरेत् ॥५३॥

कफवातामयाविष्टान् विरिक्तान् स्नेहपायिन ।
 प्रक्षिन्नदेहाश्च नरानुष्णैरन्नैरुपाचरेत् ॥१४॥
 वातिकान् रुक्षदेहाश्च व्यायामोपहृतास्तथा ।
 व्यायामिनश्चापि नरान् स्निग्धैरन्नैरुपाचरेत् ॥१५॥
 मेदसाभिपरीतास्तु स्थूलास्नेहातुरानपि ।
 कफाभिपन्नदेहाश्च रुक्षैरन्नैरुपाचरेत् ॥१६॥
 शुष्कदेहान् पिपासार्तान् दुर्बलानपि च द्रवे ।
 प्रक्षिन्नकायान् व्रणिन शुष्कैर्मैहितमेव च ॥१७॥
 एककाल भवेद्देयो दुर्बलाग्निविह्वल्ये ।
 समान्नये तथाहारो देयः कालमथोभयम् ॥१८॥
 औषधहेषिणे देयस्तथौषधसमायुत ।
 मन्दाग्नये रोगिणे च मात्राहीनः प्रशस्यते ॥१९॥
 यथार्थदत्तश्चाहारो दोषप्रशमनः स्मृतः ॥२०॥
 अतः परन्तु स्वस्थाना वृत्त्यर्थं सर्वमेव च ।
 द्वादशान्नप्रविचारानेतानेव प्रचक्षते ॥२१॥
 अत ऊर्ध्वं दशौषधकालान् वक्ष्याम । तत्र निर्भक्तं
 प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्रं मुहुर्मुहु-
 र्वासं यासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ॥२२॥
 तत्र निर्भक्तं केवलमेवौषधमुपयुज्यते ।
 वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं
 हन्यात्तथाभयमसशयमाशु चैव ।
 तद्बालवृद्धयुवतीमदबोऽथ पीत्वा
 ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयञ्च ॥२३॥
 प्राग्भक्तं नाम यत्तु प्राग्भक्तस्योपयुज्यते ।

शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हि स्या-

दन्नाह्वं न च सुहृर्वदनान्निरेति ।

प्राग्भक्तसेवितमथो बलमादधाति

दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥ ६४ ॥

अधोभक्तं नाम यद्भुक्तान्ते पीयते ।

पीतं यदन्नमुपयुज्य तदूर्ध्वं काये

हृन्त्याह्वदान् बहुविधाश्च बलं दधाति ॥ ६५ ॥

मध्येभक्तं नाम यन्मध्ये भक्तस्य पीयते ।

मध्ये तु पीतमुपहृत्यविसारिभावाद्

ये मध्यदेहमभिभूय भवन्ति रोगाः ॥ ६६ ॥

अन्तराभक्तं नाम यदन्तरा पीयते पूर्वापरयोर्भक्तयोः ।

हृद्यं मनोबलकरत्वं तिदीपनीयं

पथ्यञ्च सम्भवति चान्तरभक्तमेतत् ॥ ६७ ॥

सभक्तं नामौषधेषु यत्साध्यते भक्तम् ।

पथ्यं सभक्तमबलाबलयोर्हि नित्यं

तद्वेषिणामपि तथा शिशुवृद्धयोश्च ॥ ६८ ॥

सामुद्रं नाम यद्भक्तस्यादावन्ते च पीयते ।

दोषे द्विधा प्रतिष्ठते तु सामुद्रसङ्ग-

माद्यन्तयोयेदन्नस्य निषेव्यते तु ॥ ६९ ॥

सुहृर्मृदुर्नाम सभक्तममक्तं वा यदीषधं सुहृर्मृदुत्प-
युज्यते ।

श्वत्से सुहृर्मृदुरतिप्रसूते च कासे

हृक्कावमीषु च वदन्युपयोज्यमेतत् ॥ ७० ॥

प्रासान्तरं नाम यत्पिण्डव्यामिश्रम् ।

ग्रासान्तरेषु वितरेद्वमनीयधूमान्

श्वासादिषु प्रथितदृष्टगुणाश्च लेहान् ॥७१॥

एवमेते दशौषधकाला ।

विस्फुष्टे विस्मूले विशदकरणे टेहे च सुलघौ

विशुद्धे चोद्गारे हृदि सुविमले वाते च सरति ।

तथान्नश्वाद्या क्षुद्रपगमने कुक्षौ च शिथिले

प्रदेयस्वाहारो भवति भिषजा काल स तु मतः ॥७२॥

— — —

पञ्चषष्टितमोऽध्याय ।

अथातस्तन्त्रयुक्तिनामाध्याय व्याख्यास्यामः ।

द्वात्रिंशत्तन्त्रयुक्तयो भवन्ति । तद्यथा । अधिकरणं
योग पदार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्देश उपदेशोऽपदेशः प्रदे-
शोऽतिदेशोऽपवर्गो वाक्यशेषोऽर्थापत्तिर्विपर्ययः प्रसङ्ग एका-
न्तोऽनेकान्तः पूर्वपक्षो निर्णयोऽनुमत विधानमनागता-
वेक्षणमतिक्रान्तावेक्षणं सशयो व्याख्यान स्वसन्नानिर्वचन
निदर्शन नियोगो विकल्पः समुच्चय ऊह्यमिति ॥१॥

अत्रासा तन्त्रयुक्तीना किं प्रयोजनमित्युच्यते । वाक्ययो-
जनमर्थयोजनञ्च ॥२॥

भवन्ति चात्र श्लोका ।

असहादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।

स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तित्वात् ॥३॥

व्यक्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्मला ।

लेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥४॥

यथाम्बुजवनस्यार्कं प्रदीपो वेश्मनो यथा ।

प्रबोध्यस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥५॥

यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणं यथा रस दोष वा ॥६॥

येन वाक्यं युज्यते स योगः । यथा ।

तैलं पिबेच्चासृत्तवर्जितनिम्बहिस्त्राभयावृक्षकपिप्पलीभिः ।

सिद्धं बलाभ्याञ्च सट्टेवदारुं हिताय नित्यं ज्वलगण्डरोगे ॥७॥

सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्यं तृतीयपादे सिद्धं प्रयुक्त-
मेव दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं योगः ॥८॥

योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पटे वा स पदार्थः । अपरिमि-
ताश्च पदार्थाः । यथा । स्नेहस्त्रेदाञ्जनेषु निर्दिष्टेषु द्वयो-
स्त्रयाणामर्थानामुपपत्तिर्दृश्यते तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोग-
सिद्धो भवति स ग्रहीतव्यो यथा । वेदोत्पत्तिं व्याख्यास्याम-
इत्युक्ते सन्दिह्यते बुद्धिः । कतमस्य वेदस्यायमुत्पत्तिः विवक्षु-
रिति । ऋग्वेदादयस्तु वेदास्तत्र पूर्वापरयोगमुपलभ्य विद्-
विचारणे विद् विन्दत्येतयोश्च धात्वोरनेकार्थयोः प्रयोग-
पश्चात् प्रतिपत्तिर्भवति । आयुर्वेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येव
पदार्थः ॥९॥

यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः । यथा
मृत्पिण्डोऽग्निं प्रक्षिप्यते तथा माषदुग्धप्रभृतिभिर्व्रणैः प्रक्षि-
प्यत इति ॥१०॥

समासकथनमुद्देशः । यथा । शल्यमिति ॥११॥

विस्तरवचनं निर्देशः । यथा । शरीरमागन्तुं चेति ॥१२॥

एवमित्युपदेशः । यथा । तथा न जागृयाद्रात्रौ दिवा-

स्वप्नञ्च वर्जयेत् अनेन कारणेनेत्यपदेश यथोपदिश्यते मधु-
रेण श्लेष्माभिवर्द्धत इति ॥१३॥

प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधन प्रदेश । यथा । देवदत्त-
स्यानेन शल्यमुद्धृत तस्माद्यज्ञदत्तस्याप्ययमेवोद्धरिष्यतीति
॥१४॥

प्रकृतस्यानागतेन साधनमतिदेश । यथानेनास्य वायु-
रूर्ध्वमुपतिष्ठते तेनोदावर्त्तः स्यादिति ॥१५॥

अभिव्याप्यापकर्षणमपवर्गः । यथाऽस्त्रेद्या विषापसृष्टा
अन्त्यत्र कीटविषादिति ॥१६॥

येन पदेनानुक्तेन वाक्य समाप्यते स वाक्यशेष ।
यथा । शिरःपाणिपादपार्श्वं पृष्ठोदरोरसामित्युक्ते पुरुष-
ग्रहणमपि गम्यते पुरुष एवोक्त इति ॥१७॥

यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः । यथौदन भक्ष्य
इत्युक्तेऽर्थापन्न भवति नाय पिपासुर्यवागूमिति ॥१८॥

यद्यत्राभिहित तस्य प्रातिलोम्य विपर्यय । यथा ।
कशाल्यप्राणभीरवो दुश्चिकित्स्या इत्युक्ते विपरीतं गृह्यते
दृढादयः सुचिकित्स्या इति ॥१९॥

प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः । यथा । प्रकारान्त-
रितो योऽर्थोऽसङ्गदुक्तः समाप्यते स प्रसङ्गः । यथा ।
महाभूतशरीरिसमवायः पुरुषस्तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठान-
मिति वेदोक्त्यावभिधाय भूतविद्याया पुनरुक्तं यतो-
ऽभिहित पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति स खल्वेवं
कर्मपुरुषश्चिकित्सायामधिकृतः ॥२०॥

सर्वत्र यद्वधारेणीच्यते स एकान्तः । यथा । लव्वद्विरेच-

यति मदनफल वामयतीति ॥२१॥

क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति य' सोऽनेकार्थः । यथा ।
केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्य प्रधानं केचिद्रस केचिद्वीर्य केचि-
द्विपाकमिति ॥२२॥

आक्षेपपूर्वक' प्रश्न पूर्वपक्षः । यथा कथं वातनिमित्ता-
श्चत्वारः प्रमेहा असाध्या भवन्तीति ॥२३॥

तस्योत्तरं निर्णयः । यथा शरीरं प्रपीड्य पश्चादधो गत्वा
वसामेदोमज्जानुविद्धं मूत्रं प्रसृजति वात एवमसाध्या
वातजा इति ॥२४॥

यथाचोक्तम् ।

छत्सु' शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः ।

अधः प्रकुप्यते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजा ॥२५॥

परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम् । यथान्यो ब्रूयात्सप्तसरसा
इति ॥२६॥

प्रकरणानुपूर्वाभिहितं विधानम् । यथा सक्थिमर्मास्थे
कादश प्रकरणानुपूर्वाभिहितानि ॥२७॥

एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम् । यथा श्लोकस्थाने ब्रूया-
च्चिकित्सितेषु वक्ष्यामीति ॥२८॥

यत् पूर्वमुक्तं तदतिक्रान्तावेक्षणम् । यथा चिकित्सितेषु
ब्रूयात् श्लोकस्थाने यदीरितमिति ॥२९॥

उभयहेतुदर्शनं सशयः । यथा तलहृदयाभिघातः प्राण-
हरः पाणिपादच्छेदनमप्राणहरमिति ॥३०॥

तत्रातिशयोपवर्णनं व्याख्यानम् । यथेह पञ्चविंश-
तिकः पुरुषोऽत्र व्याख्यायते । अन्येष्वायुर्वेषु भूतादिप्रकृत्या-

वच्छिन्ता ॥३१॥

अन्यशास्त्रासामान्यास्त्रसंज्ञा । यथा मिथुनमिति मधु-
सर्पिषोर्ग्रहणम् । लोके प्रथितमुदाहरणम् । यद्योष्णभया-
च्छीतमनुधावति ॥३२॥

निश्चित वचनं निर्वचनम् । यथायुर्विद्यतेऽस्मिन्ननेन
वायुर्विन्दतीत्यायुर्वेद ॥३३॥

दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तन्निदर्शनम् । यथाग्निर्वा-
युना सहितः कोष्ठे वृद्धिं कच्छति तथा वातपित्तकफदुष्टो
ब्रण इति ॥३४॥

इदमेव कर्तव्यमिति नियोगः । यथापथ्यमेव भोक्तव्य-
मिति ॥३५॥

इदच्चेदच्चेति समुच्चयः । यथा मासवर्गे एणहरिण-
लावतित्तिरियारङ्गाः प्रधानमिति ॥३६॥

इदच्चेति विकल्प । यथा रसौदन. सष्टता यवा-
गूर्वा ॥३७॥

यदनिर्दिष्ट बुद्धिमता तदूह्यम् । यथाभिहितमन्नपान-
विधौ चतुर्विधञ्चानमुषदिश्यते । भक्ष्य भोज्य लेह्यं पेय-
मेवचतुर्विधे वक्तव्ये द्विविधमभिहितमत्रोह्यमिति । अन्न-
पाने विशिष्टे द्वयोर्ग्रहणे कृते चतुर्णामपि ग्रहणं भवति
किञ्चान्यत् । अन्नेन भक्ष्यमवरुद्ध त्वन्नसाधर्म्यात् पेयेन लेह्यं
द्रवसाधर्म्यात् । चतुर्विधश्चाहार. प्रायेण द्विविधः प्रसिद्ध
इति ॥३८॥

हात्रिंशद्युक्तयो ह्येतास्तन्त्रसारगवेषणे ।

मया सम्यग्विनिहिता. शब्दन्यायार्थसयुताः ॥३९॥

यो ह्येता विधिवद्वेत्ति द्वीपीभूतास्तु बुद्धिमान् ।
स पूजार्हो भिषक्श्रेष्ठ इति धन्वन्तरेर्मतम् ॥४०॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

अथातो दोषभेदविकल्पनामाध्याय व्याख्यास्यामः ।

अष्टाङ्गायुर्वेदविदं दिवोदास महामतिम् ।
क्षिन्नशास्त्रार्थसन्देह सूक्ष्मागाधमिवोदधिम ।
विश्वामित्रसुत श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति ॥१॥
द्विषष्टिर्दोषभेदा ये पुरस्तात्परिकीर्त्तिता ।
कति तत्रैकशो ज्ञेया द्विशो वाप्यथवा त्रिशः ॥२॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सशयच्छिन्नहातपा ।
प्रीतात्मा नृपशार्दूल सुश्रुतायाह तत्त्वतः ॥३॥
त्रयो दोषा धातवश्च पुरीष मूत्रमेव च ।
देह सन्धारयन्त्येते ह्यव्यापन्ना रसैर्हितैः ॥४॥
पुरुष षोडशकलः प्राणश्चैकादशैव ये ।
रोगाणान्तु सहस्र यच्छत विंशतिरेव च ॥५॥
शतञ्च पञ्च द्रव्याणां त्रिसप्तत्यधिकोत्तरम् ।
व्यासत कीर्त्तितं तद्वि भिन्नदोषास्त्रयो गुणाः ॥६॥
द्विषष्टिधा वदन्त्येते भूयिष्ठमिति निश्चयः ।
त्रय एव पृथक् दोषा द्विशो नव समाधिकैः ॥७॥
त्रयोदशाधिकैकद्विसप्तमध्योत्त्वणैस्त्रिशः ।
पञ्चाशटेवन्तु सह भवन्ति त्रयमागतैः ॥८॥
क्षीणमध्याधिकक्षीणक्षीणवृद्धैस्तथापरैः ।
द्वादशैव समाख्यातास्त्रयो दोषा द्विषष्टिधा ।

मिश्रधातुमलैर्दोषा यान्यसंख्येयतां पुन ॥८॥
 तस्मात् प्रसङ्गं सयस्य दोषभेदविकल्पनैः ।
 रोगं विदित्वोपचरेद्भेदसंभेदैर्यथेरितैः ॥१०॥
 भिषक् कर्त्ताथं करणं रसा दोषास्तु कारणम् ।
 कार्यमारोग्यमेवैकमनारोग्यमतोऽन्यथा ॥११॥
 अध्यायानान्तु षट्षष्ट्या ग्रथितार्थपदक्रमम् ।
 एवमेतदशेषेण तन्त्रमुत्तरमृद्धिमत् ॥१२॥
 स्पष्टगूढार्थविज्ञानमगालमन्दचेतसाम् ।
 यथाविधि यथाप्रश्नं भवतां परिकीर्तितम् ॥१३॥

सहोत्तरं त्वेतिदधीत्य सर्वं
 ब्राह्मं विधानेन यथोदिनेन ।
 न हीयतेऽर्थान्मनसोऽभ्युपेता-
 देतद्वचो ब्राह्ममतीव सत्यम् ॥१४॥

इति सौश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे उत्तरस्याव
 समाप्तम् ।

समाप्तं वाच्यं धन्यः ।

